धर्मबारे कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्स तथा भ्ला.इ.लेनिन

अनुवाद : युवराज पन्थी

मार्क्स

"डेमोक्रेतुको प्राकृतिक दर्शन र एपीकुरुको प्राकृतिक दर्शनको अन्तर :
(Marx on Difference of Natural phiosophy of democrates and apecures)

प्रबन्ध (Thesis)को भूमिका :

यो मूल प्रबन्ध यदि दर्शनाचार्य (Ph.D)को उपाधिको निम्ति नलेखिएको भए एकातिर, यो निबन्धको स्वरूप अपेक्षाकृत वैज्ञानिक हुन्थ्यो तथा अर्कातिर, केही कुराहरूका विषयमा जुन बौद्धिकताको प्रदर्शन यसमा गरिएको छ, त्यो कम हुन्थ्यो । तर बाह्य कारणहरूले गर्दा विद्यमान रूपमा नै म यसलाई प्रकाशित गर्न बाध्य छु । त्यसका अतिरिक्त मेरो के विश्वास छ भने यसमा यूनानी दर्शनको इतिहासको त्यस्तो समस्याको समाधान मैले निकालेको छु, जसको अहिलेसम्म समाधान पाइएको थिएन ।

यो प्रबन्धका विषयमा कुनै पनि प्रकारको सहायता पुऱ्याउन सक्नेखालको त्यस्तो कुनै पनि प्रारम्भिक रचना छैन भन्ने कुरा विशेषज्ञहरू जान्दछन् । यस बारेमा सिसेरो र प्लुटार्कका निरर्थक कुराहरू दोहोऱ्याउनुबाहेक अहिलेसम्म केही पनि गरिएको छैन । गास्सेन्डीज्ञले एपीकुरूलाई इसाई धर्म सङ्घ (चर्च) का धर्मपिता र सम्पूर्ण मध्ययुगका निषेधहरूबाट – जुन मूर्तिलाई बुद्धिहीनताको त्यो युगका निषेधहरूबाट – मुक्त पारेको थिए तर त्यसले उनीहरूका भनाइहरूमा केवल एउटै अर्थ हुने कुरा पाइन्थ्यो । त्यसले क्याथोलिक आत्माको आह्नो अन्तरज्ञान तथा एपीकुरूको इसाई धर्म सङ्घसँग सामञ्जस्यता कायम गर्ने चेष्टा गर्दथ्यो – जुन एउटै अर्थको चेष्टा हो । यो त्यहीखालको कुरा हो, जसरी एकजना इसाई भक्तेनीका लुगाहरूबाट यूनानी गृहिणीको सिङ्गो शरीर ढाक्ने चेष्टा गरिएको होस् । वास्तवमा एपीकुरूको दर्शनको विषयमा हामीहरूलाई केही सिकाउनुको अपेक्षा गास्सेन्डीले स्वयं एपीकुरूको दर्शन सिक्ने चेष्टा धेरै गरेका छन् ।

त्यो प्रबन्धलाई ज्यादै ठूलो ग्रन्थको भूमिका मान्नुपर्दछ । उक्त ग्रन्थमा उनले सम्पूर्ण यूनानी परिकल्पनालाई दर्शनको सन्दर्भमा राखेको एपीकुरूवादी, जितेन्द्रियवादी तथा सन्देहवादी दर्शनहरूको सन्दर्भमा मैले विस्तृत व्याख्या गर्नेछु ।द्द रूप आदिका जुन कमजोरीहरू यस निबन्धमा रहेका छन्, ती उक्त ग्रन्थमा हटाइनेछ ।

उल्लेखित दार्शनिक सम्प्रदायहरूका आम विशेषताहरूको विषयमा मोटामोटीरूपमा हेगेलले नै एकदम सही परिभाषा दिएका थिए तर आ□नो उक्त ग्रन्थको दर्शनको इतिहास – जसको आधारमा दर्शनको सम्पूर्ण इतिहासको मिति निर्धारण गर्न सकिन्छ – को प्रशंसनीयरूपबाट व्यापक तथा साहसपूर्ण योजनाको परिधिमा एकातिर, विवरणमा पुग्न सक्नु उनको लागि असम्भव थियो भने अर्कातिर, उनले सर्वश्रेष्ठ परिकल्पनात्मक दर्शन भन्नेगरेको दर्शनका विषयमा ती महान् विचारकको जुन राय थियो, त्यसको कारणले पनि यूनानी दर्शनको इतिहासको निम्ति तथा आमरूपले यूनानी जनमानसको निम्ति, ती दार्शनिक सम्प्रदायहरूलाई उनले

स्वीकार गर्न सक्दैनथे, जसको अपेक्षाकृतरूपमा बढी मह�व छ । ती सम्प्रदायहरू नै यूनानी दर्शनका वास्तविक इतिहास बुझ्ने कडी हुन् । यूनानी जीवनसँग उनको जुन सम्बन्ध थियो, त्यसको बढी गम्भीर विश्लेषण मेरा साथी कोपेनको रचना — फ्रेडरिक महान् तथा उनका विरोधी — मा पाइन्छ ।

एपीकुरूको ब्रह्मज्ञानको विरूद्ध प्लुटार्कका तर्कहरूको आलोचना परिशिष्टको रूपमा दिइएको छ । त्यसकारण उनका ती तर्कहरू अनौठा छन् भन्ने होइन, बरू के हो भने उनी त्यस्ता तर्कहरू गने जातिका प्रतिनिधि हुन्, जसले दर्शनतर्फ ब्रह्मज्ञानी तर्कको दृष्टिकोण धेरै राम्ररी व्यक्त गर्दछ ।

दर्शनलाई धर्मको अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्नेबेला प्लुटार्कका दृष्टिकोणमा जुन असत्यता रहेको छ, त्यसको केही पनि उल्लेख त्यो आलोचनामा गरेका छैनन् । त्यस विषयमा अझ बढी कुनै बहस गर्नुभन्दा डेविड ह्यूमको एउटा उद्धरण दिनु उपयुक्त हुनेछ : जसको परं सत्तालाई हरेक ठाउँ स्वीकार गरियोस्, उसलाई हरेक अवसरमा माफी माग्नका लागि बाध्य पारियोस् र आफूलाई न्यायोचित ठहऱ्याइयोस् । निश्चय नै यो दर्शनको एकप्रकारको अपमान हो । यी विचारहरूले गर्दा नै घोर देशद्रोहका लागि आ�नै प्रजाका अगाडि खडा गरिएको चित्र राजाको मस्तिष्कमा आइपुग्दछ ।"[3]

दर्शनका विश्वविजयी, पूर्णतः उन्मुक्त हृदयमा जबसम्म रगतको केवल एकथोपा मात्र पनि बाँकी रहन्छ, तबसम्म आक्तना विरोधीहरूसित एपीकुरूका शब्दमा — "अपवित्र त्यो होइन, जसले देउताहरूको बगाललाई मान्न अस्वीकार गर्दछ, बरू अपवित्र त्यो हो : जसले देउताहरूको विषयमा बगालको रायलाई स्वीकार गर्दछ ।"[4]

दर्शनको यो कुरालाई लुकाउनु हुन्न । प्रोमीथियसको स्वीकारोक्ति यो थियो : वास्तवमा मैले सारा देउताहरूलाई घृणा गर्दछु ।छ यो स्वयं दर्शनको आत्म–स्वीकृति हो, आकाश र पृथ्वीका नानाथरी देउताहरूका विरूद्ध स्वयं दर्शनकै नारा हो । त्यसले मानिसको चेतनालाई नै सर्वोच्च दिव्यत्व मान्दैन, त्यसको स्तरमा कुनै पनि देउतालाई राख्नुहुँदैन ।

अनि, जहासम्म दर्शनको सामाजिक स्थितिमा भएको ह्रासलाई लिएर खुसी भनाइरहने, ती पागलहरूको सम्बन्ध छ, उनीहरूलाई पुनः उसले त्यहीखाले उत्तर दिन्छ, जसरी प्रोमिथियसले देवदूत — हरमेज — लाई दिएका थिए : "आक्तना सित्रीहरूका ठाउँमा दासहरूको जस्तो गुलामी मैले कहिल्यै साटि्दन ।

जियसटको सेवामा बन्दी भइरहनुको अपेक्षा चट्टानबाट घेरिनु कैयौं बेश हुन्छ ।

प्रोमोथियस — दर्शनको पात्रेको सबैभन्दा उदात्त सन्त र शहीद हो ।

बर्लिन
मार्च १८४१

कार्ल मार्क्स

कौलीनशे जाइटुङ्[7]को १७९ औं अङ्कको मुख्य सम्पादकीय लेख

यदि कौलीनशे जाइटुङलाई अहिलेसम्म हामीहरूले "राइनल्यान्डका बुद्धिजीवीहरूको पत्रिका" मान्दैनौं भने तापनि राइनल्यान्डको "विज्ञापनडको पत्रिका भने मान्दछौं । त्यसका राजनीतिक अग्रलेखहरूलाई हामी बुद्धिमत्तापूर्ण र सबैभन्दा छानिएका त्यस्ता साधन मान्दछौं ।, जसको काम राजनीतिप्रति पाठकहरूमा घृणा पैदा गरिदिनु हो र, त्यसरी अझ बढी उत्सुकताका साथ विज्ञापनका सजिसजाउ गरिएका र चिप्ला–मीठा कुरा गर्ने क्षेत्रतिर उनीहरू आकर्षित होऊन् । त्यसरी त्यस क्षेत्रमा पनि नीति–सूत्र थियो : राजनीतिको माध्यमबाट आइस्टर माछासम्म पुगून् ।[9] तर कौलीनशे जाइटुङले राजनीति र विज्ञापनबीच अहिलेसम्म जुन समुचित अनुपात कायम गरेको छ, त्यसको कारणले बाधा उत्पन्न भएको छ । सुरूको अन्योलको क्रममा — जसमा नयाँ चीजलाई कहाँ राख्ने भन्ने कुरा तय भएको थिएन — त्यो विज्ञापन बन्न पुग्यो, जसलाई राजनीतिक भाषामा निन्दा गर्नु भनिन्छ । तर त्यसकै लागि पैसा दिइन्छ भने त्यसलाई केवल विज्ञापन मात्र भनिनेछ ।ज्ञ्ण

उत्तरमा खाना खानुभन्दा पहिले पाहुनाहरूलाई थोरै राम्रोभन्दा राम्रो रक्सी खुवाउने प्रचलन छ । आक्तना उत्तरी पाहुनाहरूका सम्बन्धमा यो प्रथाको अनुशरण गर्न र खाना खानुभन्दा पहिले उनीहरूलाई उत्साह बढाउनेखाले पेय पदार्थ सेवन गराउनका लागि हामी झन् बढी राजी किन छौं भने स्वयं खानेकुरामा कौलीनशे

जाइटुङ्को १७९ औं अको रोगग्रस्त[11] लेखमा कुनै उत्साहबर्द्धक चीज छैन । अतः सबभन्दा पहिले हामीहरूले पाठकहरूलाई लुसिसनका देउताहरूको किम्बदन्तिको एउटा सर्वसुलभ दृश्य देखाउँछौंझ्ढकिनकि हाम्रा पाठकहरूमध्ये कम्तिमा एकाध जमात गैर-यूनानी अवश्य होला ।

लुसियनद्वारा रचित

देउताहरूको कथोपकथन

२४. हरमेजको उजुरी

हरमेज र आमा

हरमेज : प्यारी आमा, स्वर्गभरिमा के मभन्दा पनि धेरै हैरान हुने कुनै देउता पनि होलान् ?

आमा : मेरो छोरा, त्यसो नभन ।

हरमेज : किन नभन्नु, आमा ? शिरमा यतिधेरै काम थोपरिएको छ, अनि के मैले मात्र सधैं एक्लै काम गरिरहनु पर्ने हो र, नोकरले झैं यतिधेरै जिम्मेवारी पूरा गर्नु पर्ने हो र ? झुकझुको नहुँदै उठेर मैले भान्सा कोठा बढार्नुपर्दछ, सभाकक्षका कुर्सी-सोफाहरू मिलाउनुपर्दछ । अनि, जब सबै काम ठीकठाक भइसक्दछ, त्यसबेला बृहस्पतिको सेवामा पठाएर दिनभरि उसको अर्दलीको रूपमा खबर पु¥याउन धाइरहनुपर्दछ । धुलै-धुलोले लथपथ भएर जसै म फर्कन्छु, तब तुरुन्तै अमृत खुवाउने काममा लागि हाल्नुपर्दछ । अनि फेरि, सबैभन्दा नराम्रो लाग्ने कुरा के हो भने म नै एक्लो त्यस्तो व्यक्ति हूँ, जसलाई रातमा पनि शान्ति मिल्दैन किनकि त्यसबेला मलाई मृतकहरूका आत्माहरूलाई साथमा लिएर यम (प्लुटो)सँग जानुपर्दछ तथा तिनीहरूको न्यायको भाग पाउँदाखेरि एकजना अर्दलीले झैं काम गर्नुपर्दछ । मैले दिनभरि काम गरेर मात्र पुग्दैन, म व्यायाममा पनि सहभागी हुनुपर्दछ, जनसमुदायका सभाहरूमा सूत्राधार वा ढोलको काम गर्नुपर्दछ तथा जनप्रिय वक्ताहरूलाई उनीहरूको भाषण श्मरण गराउन सहायता दिनुपर्दछ । होइन, मलाई यतिधेरै कामको बोझबाट दबाइँदैछ, यी सबै कुराहरूबाहेक मृतकहरूका सम्पूर्ण कामकाज पनि हेर्नुपर्दछ ।

ओलिम्पसबाट निकालिदिएपछि पनि, बानी परेकोले अहिले पनि आफ्तना"नोकरहरूले झैं कर्तव्य" पूरा गर्ने तथा मृतकहरूका समस्त कामकाज हेर्ने काम हरमेजले गरिरहेछ ।

१७९ औं अमा टुटेफुटेका रोगग्रस्त लेख कसले लेखेको थियो – स्वयं हरमेजले, बाखे देउताले अथवा उसको छोरा प्यानले ? यी कुराहरूको निर्णय गर्ने काम स्वयं पाठकहरूमाथि नै हामी छोडिदिन्छौं । त्यो निर्णय गर्नेबेला पाठकहरूले के कुराको ख्याल राख्नैपर्दछ भने यूनानीहरूको हरमेज बोलीको सम्पन्नता र तर्कको देउता थियो ।

"पत्रिकाहरूद्वारा दार्शनिक तथा धार्मिक विचारहरूको प्रचार गरियोस् वा तिनमा उनीहरूको विरोध गरियोस् – हामीहरूलाई ती दुवै चीजहरू समानरूपले अनुचित लाग्दछन् ।"

बुढो मानिस बर्बराउँदै गइरहेको थियो । त्यसोहुँदा ऊ[13]आफ्तनो उद्वेलित गर्ने दिव्यवाणिको कीर्तन पूरा नगरीकन रोकिनेछैन भन्ने कुरा मैले सहजै बुझिहालें । तर मैले आनो चित्त के भनेर बुझाएँ भने एकजना त्यस्तो समझदार व्यक्तिको कुरामा मैले विश्वास नगर्नुपर्ने किन हो, जुन कति निश्पक्ष छ भने त्यसले स्वयं आनै घरमा आफ्तनो विचारलाई एकदमै स्पष्टरूपले अभिव्यक्त गर्दछ ।

अतः मैले आफ्तनो अधैर्यतालाई शान्त पारें र अगाडि बढ्दै गएँ । तर हेर्नुस् त क्ष जुन लेखमा एउटैसम्म पनि दार्शनिक कुरा भएको दोषारोपण गर्न सकिंदैन, त्यस लेखमा पनि कम्तिमा दार्शनिक विचारहरूको विरोध गर्ने र धार्मिक विचारहरूको प्रसार गर्ने प्रवृत्ति त हुन्छ नै ।

त्यसप्रकारको लेख हाम्रो लागि कुन कामको हुन सक्दछ, जसले स्वयं आनै अस्तित्वको अधिकार अस्वीकार गर्दछ, जसले आफ्तनो अयोग्यताको घोषणा गरेर स्वयं आफ्तनो परिचय दिन्छ ? बाठो लेखकले हाम्रो प्रश्नको उत्तर दिन्छन् । उनले आफ्तना आडम्बरपूर्ण ठूल-ठूला शब्दका लेखहरू कसरी पढ्ने भनेर बताउँछन् । उनले केवल केही अंश मात्र अगाडि राख्दछन् तथा उनको "संयोग र पारस्परिक सम्बन्ध" पत्ता लगाउने काम "आफ्तना पाठकहरूको चतु¥याइँ"को जिम्मामा छोडिदिन्छन् । जुन प्रकारका कुराहरूको त्यसले विज्ञापन गर्दछ, तिनका सम्बन्धमा यही सबैभन्दा राम्रो तरीका हो । होस्, हामी "संयोग र पारस्परिक सम्बन्ध" खोज्नेछौं र यदि त्यो आफ्तनो – मोतीको माला बन्दैन भने त्यसको दोष हामीमाथि हुनेछैन ।

लेखकले घोषणा गर्दछ : "जुन पार्टीका यी साधनहरू छन् तथा अन्य अतिरिक्त उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नु, अर्थात् पत्रपत्रिकाहरूमा दार्शनिक र धार्मिक विचारहरू फिंजाउनु र ती विचारहरूका लागि संघर्ष गर्नुभन्दा जनतालाई शिक्षित र सचेत बनाउने कुरामा उसको कम सरोकार छ भने हाम्रो विचारमा उसको नियतमा इमानदारिता छैन ।"

.. उसको विचार त्यसप्रकारको भएको हुनाले लेखकको अभिप्राय बाहिरी उद्देश्य हासिल गर्नुबाहेक अरू केही पनि हुँदैन ।.ती बाहिरी उद्देश्यहरू स्वयंलाई प्रस्तुत गर्न असफल हुनेछैनन् ।

उसले के भन्दछ भने "छूट नभएका कुराहरू गर्नेहरूका गतिविधिमाथि रोक लगाउनु" राज्यको अधिकार मात्रै होइन, कर्तव्य पनि हो । लेखक स्पष्टरूपले त्यो विचारका विपक्षमा छ किनभने ऊ स्वयं "केवल छूट हुने कुराहरू मात्र गर्ने मान्छे" हो भन्ने कुरा धेरैपहिले नै स्पष्ट भइसकेको थियो ।

अतः धार्मिक कुराहरूमा नयाँ सेन्सरसिप बढाउने प्रश्न तथा प्रेसका विरूद्धको नयाँ नीतिको प्रश्न अहिले उसले जति गर्न सकेको छ, त्यत्ति फराकिलोरूपमा उसले योभन्दापहिले मुश्कीलैले गर्न सकेको थियो ।

"जहिलेसम्म सेन्सरसिप कायम रहन्छ, हाम्रो विचारमा, त्यतिबेलासम्म अरूबढी बर्वादी हुन नदिनका लागि मात्र होइन, अपितु घुलमिल हुनका लागि समेत पनि राज्यको आलोचना गरिनुपर्दछ ।"

त्यसबाहेक बरिष्ठ लेखकका अरू पनि विचारहरू छन् । राज्यको आलोचना खतरापूर्ण हुन्छ । अतः ऊ स्वयंले अधिकारीहरूलाई प्रेस स्वतन्त्रता विरूद्धको उसको आलोचना प्रेस सेन्सरसिपका विरूद्धको आलोचनामा बदलिएको कुरा बताउँछ । "अलिकति बढी सेन्सरसिप" लगाएकोमा उसले उनीहरूको आलोचना गर्दछ ।

पुनश्च, लेखक रोकिन्छ, फेरि उसका अर्कै विचारहरू हुन्छन् । करिब ८ दिनपहिले उसले के देखेको थियो भने सेन्सरसिपको स्वतन्त्रताले प्रेस स्वतन्त्रता कम दिन्छ । अहिले उसले के पाएको छ भने सेन्सरसिप लगाउनुपर्ने वाध्यता किन भएको हो भने प्रेस स्वतन्त्रताको परिणाम केहीनकेही सेन्सरसिपमा निर्भर छ ।

फेरि उपाय खोज्नपर्ने भएको छ ।

"जहिलेसम्म प्रेस सेन्सरसिप रहन्छ त्यतिबेलासम्म अहिले हामीहरूले बारम्बार देख्ने गरेको बालसुलभ घृणास्पद विकासजस्तो कामको अभ्यास गर्नु सबैभन्दाबढी आवश्यक हुन्छ ।"

कमजोर दृष्टिकोण क्ष कमजोर दृष्टिकोण क्ष अनि, "सबैभन्दा कमजोर दृष्टिकोणको जुन अभिव्यक्तिद्वारा विरोध गरिनेछ, त्यो खालि व्यापक जनसमुदायको समझदारीको स्तरका लागि मात्र विशेष अवधारणा बनाउन सकिनेछ । यदि निष्क्रिय अवस्थामा रहेको सेन्सरसिपको घृणासपद विकासलाई अनुमति दिइन्छ भने प्रेस स्वतन्त्रता कसतो हुन्छ ? यदि हाम्रो दृष्टिकोण प्रेस स्वतन्त्रतालाई बुझ्नका लागि त्यत्तिधेरै कमजोर छ भने प्रेस स्वतन्त्रताको कामना [14] कसरी सशक्त हुन सक्दछ त ?

तर लेखकले यस विषयमा पुनः सोंच्दछन् ।

"सरकारी वकीलको काम गर्नु हाम्रो कर्तव्य होइन र, त्यसकारण हामी अरू बढी ठीक–ठीक स्पष्ट फेहरिस्त बताउने आवश्यकता ठान्दैनौं ।"

कस्तो दिव्य दया भरिएको हो, त्यो व्यक्तिमा क्ष उसले अरू ठीक–ठीक "फेहरिस्त" बताउने आवश्यकता ठान्दैन, यद्यपि उसले एकदम ठीक–ठीक, एकदमै स्पष्ट सङ्केतद्वारा बताउँछ र आफ्नो रायको अर्थ के हो भन्ने कुरा जाहेर गर्दछ । शङ्का उत्पन्न गर्ने शब्द उसले प्रयोग गर्दछ तर अस्पष्टरूपले, कानमा चूपचापसित क्ष उसको कर्तव्य सरकारी वकीलको काम गर्नु होइन, उसको कर्तव्य एकजना गुप्तचरको काम गर्नु हो क्ष

अन्तिमपटक त्यो झञ्झटमा फँसेको व्यक्तिले आत्तनो राय बदल्दछ : उसको कर्तव्य उदार विचार भएका अग्रलेखहरू लेख्नु हो, "पत्रपत्रिकाहरूको स्वतन्त्रताको बफादार समर्थक" भएको नाटक गर्नु हो । जे होस्, उसले आत्तनो अन्तिम स्थिति यसरी जाहेर गर्दछ :

"हामी त्यसप्रकारको तरीकाको विरोध नगरी रहन सक्दैनौं, जसको लक्ष्य – यदि त्यो अज्ञानता र असावधानीको परिणाम होइन भने जसलाई इमानदारिता देखाउँदाखेरि आत्तनो हानी–नोक्सानी होला भन्ने कुराको डर – हुन्छ, पत्रपत्रिकाहरूको स्वतन्त्रता तथा त्यो अझै बढाउने आन्दोलनलाई जनसमुदायको दृष्टिमा बदनाम गर्नु उनै विरोधीहरूको हात मजवूत बनाउनुबाहेक अरू केही पनि हुन सक्दैन ।"

पत्रपत्रिकाको स्वतन्त्रताको यो धुरन्धर पक्षधर – जे–जति यो मर्मज्ञ छ, त्यत्तिकै सहृदयी पनि छ – सेन्सरसिप त्यो खालि "म सुतिरहेको छु, मलाई न जगाउनु क्ष"भन्ने लेखिएको अंग्रेजी चितुवा मात्र होइन, र,

उसले सो "अधर्मी" शैली "पत्रपत्रिकाहरूलाई अझ बढी स्वतन्त्र बनाउने आन्दोलनलाई जनताको दृष्टिमा बदनाम गराउन भनेर उसले अँगालेको छ ।

के पत्रपत्रिकाहरूका यसप्रकारका आन्दोलनलाई बदनाम गराउनुपर्ने आवश्यकता अझै पनि छ, जसले अज्ञानता र असावधानीतिरको सेन्सरसिप्रति ध्यान आकर्षित गर्दछ अनि, जसले जनताको दृष्टिमा सेन्सरसिपको छुरीको मद्दतले खुर्किने आशा गर्दछ ?

यो आन्दोलनलाई त्यही हदसम्म 'स्वतन्त्र' भन्न सकिन्छ, जुन हदसम्म उच्छृङ्खलताको छूटलाई समेत कहिलेकाहीं 'स्वतन्त्रता' भन्ने गरिन्छ । अनि, एकातिर, पत्रपत्रिकाहरूको अझ बढी स्वतन्त्रताको आन्दोलनको समर्थन गरेको देखाउनु, अर्कोतिर, त्यसको सँगसँगै बन्दूकधारी सिपाहीका दुई हात आ□नो नियन्त्रणबाट हट्नेबित्तिकै प्रेस स्वतन्त्रता दलदलमा फँस्दछ भनेर देखाउनु के यो कुरा हास्यास्पद र लाजमर्दो पाखण्डपूर्ण दुवै होइन ?

दार्शनिक पत्रपत्रिकाहरूले जनसमुदायको दृष्टिमा स्वयंलाई बदनाम गर्दछन् भने त सेन्सरसिपको हामीलाई के आवश्यकता हुन्छ र ? अनि फेरि, अग्रलेखकै पनि त हामीलाई के आवश्यकता हुनु ? निस्सन्देह वैज्ञानिक अनुसन्धानको स्वतन्त्रतालाई लेखकले कुनै पनि प्रकारले सीमित गर्न चाहन्न क्ष

"वैज्ञानिक अनुसन्धान कार्यलाई वर्तमान अवस्थामा जुन व्यापकतम र एकदमै असीमित छूट दिइएको छ, त्यो उचित नै छ ।"

तापनि वैज्ञानिक अनुसन्धानको सन्दर्भमा त्यो भलाद्मीको धारणा के हो ? त्यो उसको निम्न भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

"वैज्ञानिक, अनुसन्धानको स्वतन्त्रताका लागि – जसले स्वयं इसाई धर्मलाई फाइदा पनि पुऱ्याउन सक्दछ – कुन कुराको आवश्यकता पर्दछ तथा कुन-कुन कुराहरू वैज्ञानिक अनुसन्धानको सीमाभन्दा बाहिरका हुन् भन्ने भिन्नताको रेखा स्पष्टरूपले कोर्नुपर्दछ ।"

वैज्ञानिक अनुसन्धानको परिधि के हो ? त्यसको निर्णय स्वयं वैज्ञानिकबाहेक अरू कसले गर्ने ? तर अग्रलेख अनुसार वैज्ञानिक अनुसन्धानका सीमाहरू निर्धारित गरिदिनुपर्दछ । अतः अग्रलेखले त्यही 'सरकारी बुद्धि' जाँच्छ । त्यसले वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट नसिकेर उसैलाई सिकाउने धृष्टता गर्दछ तथा सर्वज्ञ भगवान् झैं उसले हरेक रौंको लम्बाई कति हुनुपर्दछ भनेर निर्धारित गरिदिन्छ र त्यसबाट कुनै वैज्ञानिकले दाढी विश्व मह□वको चीज बनाइदेओस् भन्ने चाहन्छ । सेन्सरसिप वैज्ञानिक प्रेरणामा अग्रलेखको अपार आस्था छ ।

"वैज्ञानिक अनुसन्धान"को विषयमा अग्रलेखका ती "मूर्खतापूर्ण व्याख्याहरूको अरू बढी छानवीन गर्नुभन्दा पहिले आउनु होस् श्री ह[15] को "धर्मको दर्शन"को उसको "आ□नो विज्ञान"को आनन्द लिऊँ क्ष

"धर्म नै राज्यको जग हो किनकि हरेक त्यस्ता सामाजिक संस्थाहरूको अस्तित्वको त्यो आधारशिला हो । र, त्यसको उद्देश्य कुनै गुप्त चीज प्राप्त गर्नु छैन ।"

दसी-प्रमाण : "केटौले स्वभाव"को रूपमा आफ्नो सबैभन्दा आलोकाँचो अवस्थामा पनि त्यो (धर्म) ले हदैसम्म मानिसलाई इन्द्रियजन्य भोकप्यासभन्दा माथि उठाइदिन्छ । यदि मानिसले त्यस (इन्द्रियजन्य तृष्णा)लाई आफूभन्दा माथि एकदमै हावी हुन दिन्छ भने त्यसले उसलाई तल खसालेर पशुको अवस्थामा पुऱ्याइदिन्छ र फेरि उसलाई कुनै उदात्त उद्देश्य पूरा गर्न सक्ने रूपमा रहन दिन्न ।"

अग्रलेखले जडपूजा[16]लाई धर्मको "सबभन्दा अपरिपक्व स्वरूप" बताउँछ । त्यसरी उसले जुन कुरा मान्दछ, उसको रायविना पनि सबै मानिसहरूले त्यसलाई "वैज्ञानिक अनुसन्धान"को प्रामाणिक कुराको रूपमा मानेका छन् । त्यो मूर्ती पूजाको अपेक्षा "पशुपूजा" बढी उच्च धर्म हो क्ष तर के पशुपूजाले मानिसलाई तल खसालेर पशुभन्दा तल पुऱ्याइदिन्न, के पशुलाई मानिसको ईश्वर बनाइदिन्न ?

अब यो "मूर्तीपूजा"को बारेमा केही कुरा गरौं क्ष लेखकको ज्ञान वास्तवमा कुनै पत्रिकाको सतही ज्ञान हो । मानिसलाई तृष्णाबाट माथि उठाउनुभन्दा जडशक्ति कति धेरै टाढा हुन्छ भने उल्टै उसैलाई "इन्द्रियजन्य तृष्णाको धर्म" भनिन्छ । तृष्णाको कल्पनाले मूर्तिपूजालाई घेरा हालेर के विश्वास दिलाउँछ भने उसका आकांक्षाहरू पूरा गर्नका लागि "जड वस्तु"ले आफ्नो प्राकृतिक स्वरूप छोडिदिनेछ । अतः जडपूजा त्यसको पुजारीको सबैभन्दा निष्ठाको सेवक रहन्न भने जड पूजा गर्ने पुजारीको आक्रोशित तृष्णाले जडशक्तिलाई ध्वस्त पारिदिन्छ ।

"जुन राष्ट्रहरूले धेरै उच्च ऐतिहासिक प्रतिष्ठा प्राप्त गरेका छन्, तिनको राष्ट्रिय जीवनको चरमोत्कर्ष उनीहरूका धार्मिक भावनाहरूको सर्वोच्च विकासको सँगसगै भएको थियो भने उनीहरूको महानता र शक्तिको खती उनीहरूका धार्मिक संस्कृतिको खतीको सँगसँगै भएको थियो ।"

लेखकको उक्त भनाइलाई एकदमै उल्ट्याइदिंदा साँचो कुरा मिल्दछ । इतिहासलाई उनले उल्टो उभ्याइदिएका छन् । प्राचीन कालका देशहरमध्ये यूनान र रोम निस्सन्देह "सर्वोच्च" ऐतिहासिक संस्कृति भएका देश थिए । यूनानको आन्तरिक प्रगति पेरीक्लिजको जमानामा आफ्नो सर्वोच्च शिखरमा पुगेको थियो र उसको बाहिरी प्रतिष्ठा सिकन्दरको पालामा सबैभन्दा जोडदाररूपमा रहेको थियो । पेरीक्लिजको पालामा धर्मको स्थान सोफीवादीहरूले, सुकरातले लिएका थिए – जसलाई दर्शनको अवतार भन्न सकिन्छ – भने कलातिर नाग विलासले लिएका थिए । सिकन्दरको समय अरस्तुको समय थियो, जसले वैयक्तिक आत्माको शाश्वतता र अस्तित्ववादी धर्मको ईश्वरलाई मान्न अस्वीकार गरिदिएका थिए । अनि रोम : सिसेरोलाई पढ्नुहोस् क्ष रोम जतिबेला आफ्नो चरमोत्कर्षमा थियो, त्यसबेला सुसंस्कृत रोमनेलीहरूको धर्म एपीकुरुवादी, जीतेन्द्रियवादी[17] अथवा सन्देहवादी[18] दर्शन थियो । पुराना राज्यहरूको पतनको सँगसँगै यदि पुराना राज्यका धर्महरू पनि लोप हुन्थे भने त्यसको कारण प्राचीनकालका सम्प्रदायहरूको "वास्तविक धर्म", उनीहरूको "राष्ट्रियता", उनीहरूको राज्यसत्ताको पूजा हुनुबाहेक अरू केही होइन । पुराना राज्यहरूको पतन हुनुको कारण पुराना धर्महरूको पतन हुनु नभएर पुराना राज्यहरूको पतनले गर्दा पुराना धर्महरूको पतन भएको थियो । तैपनि उक्त अग्रलेखले त्यसरी आफूलाई "वैज्ञानिक अनुसन्धान"को शोधकर्ता घोषित गर्दछ र दर्शनको नाममा हुकूम जारी गर्दछ क्ष

"सम्पूर्ण प्राचीन सन्सार विनष्ट हुनु अपरिहार्य थियो किनकि सम्प्रदायहरूले आफ्नो वैज्ञानिक विकासमा जे–जति प्रगति गरेका छन्, त्यसको अपरिहार्य परिणामस्वरूप ती गल्तीहरूको पत्ता लाग्यो, जसमाथि उनीहरूका धार्मिक विचारहरू टिकेका थिए ।"

त्यसरी अग्रलेखका अनुसार सम्पूर्ण प्राचीन दुनियाँ विनष्ट भएको थियो भने वैज्ञानिक अनुसन्धानले प्राचीन धर्महरूका गल्तीहरूलाई उजागर गरिदिएको थियो । धर्मका गल्तीहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान कार्य यदि मौन रहेको हुन्थ्यो भने के प्राचीन सन्सार नष्ट हुँदैनथ्यो ? अग्रलेखका लेखकले रोमका अधिकारीहरूबाट यदि लुक्रेटियस तथा लुसिपसका रचनाहरूलाई खतम पारिदिने सिफारिस गरिदिएको भए के प्राचीन दुनियाँ नष्ट हुँदैनथ्यो ?

अरू त, हामी श्री हरमेजको विद्वतामा केवल थोरै मात्र थप टिप्पणी जोड्ने धृष्टता गर्नेछौं ।

प्राचीन दुनियाँको पतन जतिबेला नजीकिंदै थियो, ठीक त्यतिबेला अलेकजेन्ड्रियाको स्कूल (दार्शनिक सम्प्रदाय)को उदय भएको थियो । त्यो स्कूलले जोडदाररूपले के प्रमाणित गर्ने प्रयत्न गरेको थियो भने यूनानी पौराणिक कथाहरूमा जे–जति "शाश्वत सत्य" छ, त्यो "शाश्वत सत्य" हो तथा वैज्ञानिक अनुसन्धान कार्यका तथ्यहरूसित त्यसको पूरापूर तालमेल छ । सम्राट जुलियनले पनि त्यही दर्शन मान्दथे । उनको विचार के थियो भने नयाँ युगका उदीयमान नयाँ भावनाहरूलाई नहेर्नका लागि उनले आँखा चिम्लिदिए भने ती भावनाहरू खतम हुनेछन् । तर तत्काल हामी श्री हरमेजका निष्कर्षहरूबारे विचार गरौं क्ष प्रचीनकालका धर्महरूमा "दिव्यात्मासम्बन्धी क्षीण भावनाहरू गल्तीहरूको गहनतम अन्धकारमा लुकेका थिए" र, त्यसरी वैज्ञानिक अनुसन्धानको विरोध गर्ने क्षमता उनमा थिएन । इसाई धर्मबारे त्यो कुरा एकदमै उल्टो छ – विचार गर्ने कुनै पनि मेसीन त्यही निष्कर्षमा पुग्नेछ । वास्तवमा श्री हरमेज भन्दछन् :

"वैज्ञानिक अनुसन्धान"का श्रेष्ठतम निष्कर्षहरूले अहिलेसम्म इसाई धर्मका सत्यताहरूलाई सही सिद्ध गर्ने काम नै गरेका छन् ।"

प्राचीन कालका हरेक दर्शनबारे, निरपवादरूपबाट धर्माधिकारीहरूले स्वधर्म त्याग गरेको अभियोग लगाउनुका बावजूद थिए – त्यसबारे धर्मनिष्ठ मालेब्रान्स तथा दिव्यज्ञानबाट प्रेरित जैकव बोहमसम्मलाई सन्तोष बनाइदिएको थियो तर लेब्नित्समाथि ब्रुन्सविकका किसानहरूद्वारा Lowenix (नास्तिक)[19]भएको –

अर्थात् कुनै कुरामा पनि विश्वास नगर्ने व्यक्ति भएको), तथा बेलायती क्लार्क र न्यूटनका अन्य अनुयायीहरूद्वारा एकजना नास्तिक भएको अभियोग लगाइएको थियो : त्यसको बावजूद, सर्वश्रेष्ठ र पाको प्रोटेस्ट्यान्ट धर्माचार्यले भन्दछन्, इसाई धर्मसम्मबारे त्यो विचार किन हुन सक्दैन भने "सांसारिक" तथा "धार्मिक" तर्कहरू एक अर्काका विरोधी छन् – टर्टियनले त्यही कुरालाई बढी शास्त्रीयढङ्गबाट निम्न शब्दमा

व्यक्त गरेको थियो – "खभचगफ भकत, त्रगष्ब बदकगचमगफ भकत" – अनि यी सबै कुराहरूको बावजूद धर्मलाई आनो बाटो चल्न दिएर स्वयं अनुसन्धान कार्यलाई नै त्यसको रूप लिनका लागि बाध्य बनाऊँ भन्नुबाहेक धर्मसित वैज्ञानिक अनुसन्धानको मतैक्य भएको कुरा अरू कुन प्रकारले प्रभाणित गर्न सकिन्थ्यो र ? त्यसबारे कम्तिमा जुन कुरा हामी भन्न सक्दछौं, त्यो हो – मूढेबलले प्रमाणको काम दिन सक्दैन क्ष

जे होस्, यदि तपाईंले केवल तपाईंकै विचारसित मेल खाने कुरा मात्र वैज्ञानिक अनुसन्धान हुनेछ भनेर पहिलेदेखि नै तय गर्नु हुन्छ भने त्यसको भविष्यवाणी गर्नु तपाईंको लागि कठिन हुनेछैन । तर त्यतिखेर जुन भारतीय ब्राह्मण जातिले वेद[20] पढ्ने अधिकार एक्लै आक्तनो लागि सुरक्षित राखेर त्यसको पवित्रताको प्रमाणित गर्दछ, उसको भनाइभन्दा धेरै महव के तपाईंको भनाइको होला र ?

हो, हरमेज भन्दछन्, "वैज्ञानिक अनुसन्धान गर तर जुन अनुसन्धानले इसाईधर्मको खण्डन गर्दछ, त्यो कि त "आधै बाटोमा रोकिन्छ" अथवा त्यसले "गलत बाटो लिन्छ" । त्योभन्दा पनि सजिलो तर्क-प्रणाली आक्तनो निम्ति के कसैले गर्न सक्ला ?

वैज्ञानिक अनुसन्धानले यदि "त्यो कुराको सारतत्व स्वयंलाई स्पष्टरूपले थाह दिन्छ" र, त्यसले दिने चीजको खोजी गरेको छ भने इसाई धर्मका सच्चाईहरूसित त्यो कहिल्यै बाभिनेछैन, "तर साथसाथै स्पष्टरूपले थाह दिने" कार्य असम्भव नै रहिरहनेछ भन्ने कुरा राज्यले राम्ररी बुझ्नुपर्दछ । अनुसन्धान कार्यले जनसमुदायको समभदारीको शक्तिलाई पनि अनुरोध गर्नुपर्दैन, अर्थात् त्यसलाई कहिल्यै जनप्रिय बन्नु पनि छैन, न स्वयं आफैं स्पष्ट हुनुपर्दछ । यदि राजतन्त्रका तमाम अवैज्ञानिक पत्रपत्रिकाहरूसमेत स्वयं उसमाथि खनिए भने पनि ऊ नम्र र मौन नै रहिरहनुपर्दछ । इसाई धर्मभित्र "कुनै नयाँ पतनशीलता"को सम्भावना छैन तर पत्रपत्रिकाहरूको दर्शन गर्ने लेखकले त्यसमा पतनशीलता पैदा नगरोस् भनेर पुलिसले उसको सुरक्षा गर्नुपर्दछ, पुलिसले कडा सुरक्षा गर्नुपर्दछ ? सत्यसँगको सङ्घर्षमा गल्ती स्वयं आफैं मानिनेछ – बाहिरी शक्तिले त्यसलाई दबाउनुपर्ने कुनै आवश्यकता हुनेछैन तर गल्ती पक्षका समर्थकहरूलाई – उनीहरूको आन्तरिक स्वतन्त्रतासित त होइन किनकि त्यसले उसबाट त्यो खोस्न सक्दैन तर त्यो स्वतन्त्रताको उपयोग गर्ने सम्भावनाबाट बञ्चित गरेर, जिउँदै रहने सम्भावनाबाट बञ्चित गरेर – सत्यको सङ्घर्षलाई राज्यले सहज बनाइदेओस् क्ष

इसाई धर्मलाई आक्तनो जीत हुने विश्वास छ तर श्री हरमेजको भनाइ अनुसार उसले पुलिसको सहयोग ठुक्र्याइ दिनसक्ने विश्वास छैन ।

यदि सुरूबाटै तपाईंको भक्तिभावका विरूद्ध रहेको कुरा गलत हो र त्यससित त्यहीढङ्गले व्यवहार गरिनुपर्दछ भन्ने कुरा मान्ने हो भने तपाईं र मुसलमानको दावीमा फरक के हुन्छ, तपाईंको धर्म र अरू धर्मका दाबीका बीचमा फरक के हुन्छ ? अन्धविश्वासका आधारभूत सत्यताको विरोध हुन नपाओस् भनेर 'देश गुनको भेष' भन्ने उखान अनुसार, के हरेक देशको लागि दर्शनले बेग्लाबेग्लै सिद्धान्त अँगाल्नुपर्दछ ? के दर्शनले कुनै देशमा ३१.१, अर्को कुनै दोस्रो 'देशमा नारीहरूमा आत्मा' हुँदैन, अनि अर्को तेस्रो देशमा 'स्वर्गमा बियर पिइन्छ' भन्ने कुरा मान्नुपर्ने हो ? जसरी रूखविरूवाहरू र आकाशीय पिण्डहरूको सार्वभौमिक प्रकृति हुन्छ, के त्यसैगरी मानिसको कुनै सार्वभौमिक प्रकृति हुँदैन ? दर्शनले सत्य-तथ्य कुराको खोजी गर्दछ, जसलाई सत्य मानिन्छ, त्यसको होइन । जुन कुरा समस्त मानव जातिका लागि सत्य हो, उसले त्यसैको खोजी गर्दछ तर व्यक्तिहरूका लागि जुन कुरा सत्य हो, त्यसको होइन । दर्शनका अधिभूतवादी सत्यताहरूले राजनैतिक भूगोलका सीमाहरू मान्दैनन्, ती सीमाहरूले कुन दुनियाँको कहाँको विशेषको क्षितजलाई नै वास्तविक मान्न पुग्दछ र कहाँको कोरा राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट नै तिनले मानवीय मस्तिष्कको साँचो क्षितिज ठानेर रहन्छन् ? त्यो कुरा राजनैतिक सत्यताहरूले एकदमै बुझ्दछन् । इसाई धर्मका पक्षधरहरूमध्ये हरमेज सबैभन्दा कमजोर छ क्ष

इसाई धर्मको पक्षमा उसको एउटै मात्र प्रमाण इसाई धर्मको दीर्घकालीन अस्तित्व हो । त्यसो हो भने के दर्शन पनि थेल्सको पालादेखि हाम्रो पालासम्म चल्दैआरहेको छैन तथा के स्वयं हरमेजको भनाइ अनुसार आक्तनो महवको बारेमा उसलाई अहिले सधैंभन्दा बढी दाबी गर्ने र विचार राख्ने अधिकार छैन ?

अनि, अन्तमा हरमेजले राज्य एउटा 'इसाई' राज्य हो भन्ने कुरालाई कसरी सिद्ध गर्दछन् भने नैतिक मानव प्राणीहरूको एउटा स्वतन्त्र सङ्घ हुनुको साटो त्यो आस्तिकहरूको एउटा सङ्घ हो, त्यसको उद्देश्य स्वतन्त्रतालाई वास्तविक बनाउनुको साटो अन्धविश्वासलाई वास्तविक बनाउनु हो क्ष "हाम्रा सम्पूर्ण यूरोपीय राज्यहरूको आधार इसाई धर्म हो क्ष"

फ्रान्सिसी राज्यको पनि ? बडापत्र (शार्टे)[21]को धारा ३ मा "निजामती तथा सैनिक नोकरी प्राप्त गर्ने अधिकार", "हरेक इसाई" अथवा "केवल इसाईलाई मात्र नभएर तमाम फ्रान्सिसीहरू समान छन् (त्यगच भिक ातबलअबष्क०" भनेर समेत अधिकार तोकिएको छ ।

प्रशाको विधान (बलमचभअजत)को खण्ड २ भाग १३ मा पनि "राज्यको सर्वोच्च प्रमुखको पहिलो कर्तव्य आन्तरिक र बाह्य, दुवै ठाउँको शान्ति र सुरक्षाको रेखदेख गर्नु र हरेक चीजलाई हिंसा र हस्तक्षेपबाट संरक्षण गर्नु हो भनेर उल्लेख गरिएको छ ।

तर धारा १ अनुसार "राज्यका" तमाम "कर्तव्य तथा अधिकारहरू" राज्यको सर्वोच्च प्रमुखमा नै निहित हुन्छन् । उस पहिलो कर्तव्य विधर्मवादी गल्तीहरूलाई दबाउनु र परलोकको आनन्दको व्यवस्था गर्नु हो भनेर पनि त्यसमा भनिएको छैन ।

तर यदि केही यूरोपेली राज्यहरू वास्तवमा इसाई धर्मको आधारशिलामा खडा भएका छन् भने के ती राज्यहरू आफ्ना धारणाका समरूप छन् ? के कुनै स्थितिको "मात्र अस्तित्व" त्यस स्थितिको अधिकार बन्न पुग्दछ त ?

हरमेजको दृष्टिमा त्यस्तै हुन्छ किनकि हेगेलवादका नौजवान समर्थकहरूलाई सम्झाउँदै उनी भन्दछन्, "राज्यका अधिकांश भागहरूमा प्रचलित कानून अनुसार जुन विवाहलाई इसाई धार्मिक सङ्घद्वारा पवित्र बनाइएको हुँदैन, त्यसलाई ल्याइते (भित्रेनी)को स्थिति मानिन्छ र पुलिस अदालत त्यसलाई दण्डित गरिन्छ ।"

त्यसरी "जुन विवाहलाई इसाई धार्मिक सङ्घले पवित्र ठहऱ्याइदिएको हुन्न, त्यसलाई राइनछेउँको नेपोलियनको आचार-संहितानुसार विवाह मानिन्छ तर इस्प्रीको नजीक प्रशाको विधान अनुसार "ल्याइते" ठहऱ्याइन्छ र पुलिस अदालतद्वारा दण्ड दिइन्छ भने दार्शनिकहरूको निम्ति जुनकुरा एक ठाउँमा सही हुन्छ, त्यही चीज अर्को ठाउँमा गलत हुन सक्दछ ? वैज्ञानिक र नैतिकरूपले नभएर जर्मन कानूनमा मिल्दछ भन्ने कुराको प्रमाण हुन्छ । "पुलिस अदालतको दण्ड" भन्ने 'दर्शन'ले अरू ठाउँका मानिसहरूमा विश्वास पैदा गर्न सक्दछ होला तर प्रशामा त्यसलाई कसैले टेर्दैन । बाँकी 'पवित्र' विवाहबारे प्रशियाको कानूनको कति कम ख्याल गरिन्छ भन्ने कुरा अध्याय १२ को दोस्रो भागको धारा १ बाट स्पष्ट हुन्छ :

"तर देशको कानुन अन्तरगत जुन विवाहलाई अनुमति प्रँप्त छ, त्यसको नागरिक प्रामाणिकता त्यसको लागि धार्मिक अधिकारीहरूको अनुमति मागिएको हो वा माग्दाखेरि उसले अस्वीकार गरेको हो भन्ने कुराभन्दा अलिकति पनि कम हुन्न ।"

यहाँ, प्रशामा पनि विहेवारीलाई "धार्मिक अधिकारीहरू"को बन्धनबाट आंशिकरूपले मुक्त पारिएको छ र त्यसको नागरिक प्रँमाणिकता "पादरीहरूद्वारा दिइने" प्रामाणिकताभन्दा बेग्लै छ ।

राज्यसत्ताको बारेमा इसाई राज्यका महान् दार्शनिकको धेरै "उच्च" राय छैन भनेर बताइरहनुपर्ने आवश्यकता छैन ।

"हाम्रो राज्य अधिकारमाथि आधारित सङ्घ मात्र नभएर साथसाथै त्यो साँचो शैक्षिक संस्थासमेत हो – फरक खालि कत्ति मात्र हो भने त्यसको रेखदेख गर्ने क्षेत्र नवयुवकहरू "आदिको" शिक्षाको लागि बनाइएका संस्थाहरूको क्षेत्रभन्दा व्यापक छ – त्यसोहुँदा सम्पूर्ण सार्वजनिक शिक्षा"को आधारशिला "इसाई" धर्म हो ।

हाम्रा स्कूले केटाकेटीहरूको शिक्षा प्रश्नोत्तरद्वारा शिक्षा दिइने प्रणालीमा जति आधारित छ, त्यत्तिकै त्यो प्राचीन शास्त्रीय ग्रन्थहरू तथा सामान्य विज्ञानमाथि समेत आधारित छ ।

हरमेजकानुसार राज्य र बाल-भवनबीचको फरक रूपको मात्र हो, सारतत्वको होइन – राज्यले 'संरक्षण' गर्ने आफ्नो कार्यभारको क्षेत्र धेरै व्यापक हुन्छ ।

तर राज्यको साँचो "सार्वजनिक शिक्षा"को सम्बन्ध राज्य विवेकपूर्ण र सार्वजनिक होओस् भन्ने कुरासित छ । राज्यका सदस्य बनाएर राज्यसत्ताले उनीहरूलाई स्वयं शिक्षित बनाउँछ, व्यक्तिगत लक्ष्यहरूलाई त्यसले आम लक्ष्यमा बदलिदिन्छ । मह◻वाकांक्षालाई नैतिक प्रवृत्तिहरूमा र प्राकृतिक स्वतन्त्रतालाई पारमार्थिक स्वतन्त्रतामा बदलिदिन्छ – त्यसबाट व्यक्तिलाई सम्पूर्ण सामाजिक जीवनबाट र सम्पूर्ण समाजलाई हरेक व्यक्तिको स्वभाव र व्यवहारमा आनन्द मिल्न थाल्दछ ।

त्यसको उल्टो (कौलीनशे जाइटुङ्को) अग्रलेखले राज्यलाई त्यसप्रकारका स्वतन्त्र मानिसहरूको सङ्घ मान्दैन, जसले एक अर्कोलाई शिक्षित गरिरहन्छन्, बरू भाग्यमा उनीहरूलाई माथिबाट शिक्षा प्राप्त भइरहेको

पाका मानिसहरूको भीड ठान्दछ र "साँगुरो" कोठाबाट जसै उनीहरू बाहिर निस्कन्छन्, त्यतिखेर उनीहरू बाहिरको "धेरै व्यापक" स्कूलको कक्षामा पुगेका हुन्छन् ।

शिक्षा र संरक्षणको यो सिद्धान्तलाई यहाँ प्रेसस्वतन्त्रताको त्यस्तो पक्षपातीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, जसले त्यसप्रतिको उत्कट प्रेमको कारण सेन्सरसिपको असावधानीलाई उल्लेख गर्दछ, जसले "जनतालाई सुसूचित हुने" समुचित स्थानको वर्णन कसरी गर्ने भनेर बुझ्केको छ (यदि कुनै बेला जनताको बुझ्ने क्षमताको उसले त्यति धेरै पक्षपोषण गर्दथ्यो भने हाल जनताले ती "गैर-दार्शनिक पत्रपत्रिकाहरूका राम्रा पक्षहरूको प्रशंसा गर्न छाडिदिएका छन् भन्ने कुरा कौलीनसे जाइटुङलाई कति खतरनाक लाग्न थालेको छ क्ष त्यसले वैज्ञानिकहरूलाई जनसमुदायका अगाडि एउटा कुरा र उनीहरूका पिठ्यूँ पछाडि अर्कै कुरा राख्नुपर्दछ भन्ने सल्लाह दिन्छ ।

अग्रलेखले जसरी राज्यका विषयमा आ□ना विचारहरूको सानो झ्याँकी हामीहरूलाई देखाइदिएको छ, त्यसैगरी अब उसले इसाई धर्मका विषयमा आत्तना तुच्छ विचारहरूबाट हामीलाई परिचित गराउनेछ ।

"कुनै देशका जुन जनसंख्यालाई आमरूपबाट उनीहरू ज्यादै धेरै सुखी छन् भन्ने उसले ठान्दछ, तिनीहरू खराब स्थितिमा छन् भनेर संसारभरिका पत्रपत्रिकाहरूका धेरै लेखहरूले उसलाई कहिल्यै पनि विश्वास दिलाउन सक्नेछैनन् ।"

हाम्रो दृष्टिकोण पनि त्यही हो । वास्तवमा पत्रपत्रिकाका त्यसप्रकारका लेखहरूका विरूद्ध धार्मिक श्रद्धाको परमानन्द र अजेय ग्यारेन्टीको अपेक्षा खुसीयाली र सुविस्ताको भौतिक भावनाले बढी दरो किल्लाको काम गर्दछ । हरमेजले "हाम्रो ईश्वर सुदृढ किल्ला हो" भनेर भजन गर्दैन । शायद "मुट्ठीभर व्यक्तिहरू"को सांसारिक संस्कारयुक्त संस्कृतिको अपेक्षा" जनसमुदाय" को वास्तविक विश्वासिलो आत्मामा धेरै सजिलोसँग शङ्काको युद्ध चल्न सक्दछ ।

हरमेजलाई सुव्यवस्थित इसाई धार्मिक सङ्घअन्तरगत "विद्रोहको उक्साहटसम्मको" जति डर लाग्दछ, त्यत्तिकै 'एउटा सुव्यवस्थित राज्य'को विषयमा डर लाग्दछ । अरूको लागि दिइने उपदेश गिर्जा (अर्थात् इसाई धार्मिक सङ्घ)को स्वयं "ईश्वरको आत्मा"ले नै गरेको किन नहोस् तापनि उनीहरू त्यसमा विद्रोहको उक्साहटसम्मबाट पनि भयभीत हुन्छन् ? उनीहरू कति धेरै जाती आस्तिक छन् र उनीहरूका तर्कहरू पनि कति धेरै नै छन् क्ष उनीहरूले के घोषणा गर्दछन् भने राजनैतिक लेखालाई जनताले बुझ्न सक्दछन् तर दार्शनिक चीज उनीहरूको समझदारीभन्दा पर हुन्छ ।

अन्तमा अग्रलेखको यो सङ्केतको तुलना – "नौजवान हेगेलवादीहरूका विरूद्ध हालै आधा मनले जुन कारबाही गरिएको छ, त्यसको त्यही अर्थ लगाइएको छ, जुन आधा मनले गरिएका कारबाहीहरूको आमरूपले अर्थ लगाउने गरिन्छ" – यदि हामीले त्यसलाई उत्कट अभिलाशाका साथ प्रतीक्षा गर्‍यौं भने हेगेलवादीहरूका विगतका कार्यहरूको लागि" उनीहरूले ज्यादै प्रतिकूल परिणाम भोग्नु पर्नेछैन भनेर आशा गर्न सकिन्छ अनि राजा लियर (KingLear)मा कोर्नवालका निम्न शब्दहरूको अर्थ हामीले बुझ्नेछौं :

चाप्लुसी गर्न जान्दैन ऊ क्ष
इमानदार र सीधा व्यक्ति हो – सधैं सत्य मात्रै बोल्न सक्दछ ऊ
अनि, उनीहरूले त्यस्तै ठान्नेछन्, नत्र त सीदा छ ऊ क्ष
त्यस प्रकारका दुष्टहरूलाई मैले चिन्दछु,, जसले उसको सरलतामा
ज्यादै कुटिलता र ज्यादै भ्रष्ट उद्देश्यहरू लुकाइरहन्छन् ।
प्रश्न त २० जना ती कर्मकाण्ड गर्नेहरूको हो,
जसले आ□नो जाल फिंजाउँछन् ।

यदि हामीहरूले राइनिशे जाइटुङ्[22] को गत कालको एकजना युवक पाठक, भूतपूर्व उदारवादीद्दघलाई समुचित स्थानमा फर्काइदिने गम्भीर प्रदर्शनको अपेक्षा एउटा हास्यास्पद प्रदर्शनबाट सन्तुष्ट हुनेछन् भनेर सोंच्दछौं भने अहिले हामीहरूले "राम्रा कुरा"को बारेमा नै केही शब्द भन्न चाहन्छौं । जबसम्म हामी त्यो रोगग्रस्त लेखसितको शास्त्रार्थमा लागेका थियौं, तबसम्म आत्मविनाशको त्यो प्रक्रियामा दखाल दिनु ठीक हुँदैनथ्यो क्ष

पहिलो प्रश्न के गरिन्छ भने, "के दर्शनले धार्मिक विषयमा पनि पत्रपत्रिकासित सम्बन्धित लेखहरूमा बहस गर्नुपर्दछ ?"

त्यो प्रश्नको उत्तर त्यसको समीक्षा गरेर नै दिन सकिन्छ । दर्शन, सबैभन्दा बढी जर्मन दर्शनको प्रवृत्ति एकान्तबासको, एकदमै छुट्टै रहनेखालको, निर्विकार भावले आत्म चिन्तन गरिरहनेखालको छ । यो प्रवृत्तिले सुरूदेखि नै हाजिरी जवाफ र घटनाहरूको सम्बन्धमा सजग रहनेखालका केवल एक मात्र आनन्द सूचनासित हुने पत्रपत्रिकाहरूबाट त्यसलाई छुट्याइदिन्छ । आक्तनो विस्तारै-विस्तारै हुने विकासमा दर्शन अलोकप्रिय हुन्छ, गोप्यरूपले स्वयं आफूभित्र त्यसका तानाबाना बुनि राख्नु सर्वसाधारण व्यक्तिलाई ज्यादै मेहनतको काम र अव्यवहारिक पेशाजस्तो लाग्दछ । सम्मोहनका मन्त्र कुनै भारी भडकम र बुझ्न नसकिनेजस्तो लाग्ने जादूको प्राध्यापकसरह त्यसलाई ठानिन्छ, क्ष

आनो स्वभाव अनुसार, दर्शनले वैरागीजस्तो आक्तनो पुरोहित पहिरनको सट्टा पत्रपत्रिकाहरूको सर्वसाधारण पहिरन अँगाल्नेतिर पहिलो पाइलोसम्म पनि कहिल्यै चालेको छैन । तर कुकुरमत्ता झैं दार्शनिकहरू जमीनबाट पैदा हुँदैनन्, उनीहरू आक्तनो समय र आक्तना जनताका उपज हुन्छन् । उनीहरूका दार्शनिक विचारहरूमा उनीहरूको समय र उनीहरूका जनताको अति सूक्ष्म मूल्यवान् तथा अदृश्य रस सञ्चार हुन्छ । जुन भावनाले मजदूरहरूका हातबाट रेलको निर्माण गराउँछ, त्यसैले दार्शनिकहरूको दिमागमा दार्शनिक विचारको निर्माण गर्दछ । जसरी मनुष्यको दिमाग उसको पेटभित्र नहुने हुँदा त्यसलाई मनुष्यभन्दा छुट्टै बाहिरको चीज भन्न सकिन्न, त्यसैगरी दर्शन पनि संसारभन्दा बाहिर कहीं पनि हुँदैन । परन्तु निस्सन्देह मान्छे पृथ्वीमा आक्तनो खुट्टाले उभिनुभन्दा पहिले नै दर्शन उसको दिमागसँगै संसारमा आइपुग्दछ । त्यसको विपरीत धेरै पहिलेदेखि नै पृथ्वीमा दह्रोसँग आक्तनो खुट्टाको बलमा उभिएका थुप्रै मानवीय क्षेत्रहरू छन् । ती क्षेत्रहरूले "शिर" पनि यो दुनियाँको चीज हो वा यो "शिर"को दुनियाँ हो भन्ने कुरा बुझ्नुभन्दा पहिले नै संसारका फलहरूलाई आनै हातले टिप्न सुरू गरिसकेका थिए क्ष

हरेक साँचो दर्शन आक्तनो समयको आत्मिक सारतत्व हुनेहुँदा त्यस्तो समय आउनु अपरिहार्य हुन्छ, जसमा केवल आन्तरिकरूपबाट आक्तनो विषयवस्तुद्वारा मात्र हुँदैन बाहिरी रूपबाट, आक्तनो खुला रूपबाटसमेत दर्शन वास्तविक समसामयिक संसारसमक्ष प्रस्तुत हुन्छ तथा त्यसको र यो दुनियाँबीच घात-प्रतिघात हुन्छ । त्यस्तो अवस्था आउँदाखेरि अन्य निश्चित पद्धतिहरूसरह दर्शनको कुनै निश्चित दार्शनिक सम्प्रदाय रहन्न, बरू त्यो संसारको सामान्य दर्शन बन्न पुग्दछ, त्यो विद्यमान संसारको दर्शन बन्न पुग्दछ । दर्शनले निकै धेरै महवपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको छ र त्यो संस्कृतिको जीवित आत्मा बन्नपुगेको छ एवं दर्शन सांसारिक बन्दै गइरहेकोछ र संसार दर्शन हुँदैगइरहेको छ भन्ने कुरा उपरी लक्षणहरूले देखाउँछन् । ती सबै लक्षणहरू हाम्रो जमानामा एकैनाश थिए । कुलीन घरका बैठकहरूमा, पुरोहितका अध्ययन कक्षहरूमा, पत्रपत्रिकाहरूका सम्पादकीय कार्यालयहरूमा तथा अदालतका कोठाहरूमा अनि, जनसमुदायका घृणा र प्रेममा दर्शनको प्रवेश भइसकेको छ भन्ने कुरा शंकै पैदा हुने गरी इतिहासको कुनै पनि पुस्तकले ती सबैभन्दा सजिला कर्मकाण्डहरू बताइदिन्छ, । त्यो कुरा इतिहासको हरेक पुस्तकमा उद्वेलित हुनेखालको बफादारिताका साथ बारम्बार दोहोऱ्याइरहेको पाइन्छ । दुनियाँमा दर्शनको प्रवेशले त्यसका शत्रुहरूलाई चिच्याउने बनाइदिन्छ । यसका ती शत्रुहरूले स्वयं आफैंभित्रको सङ्क्रामक रोगका भेदहरूलाई विचारहरूको प्रचण्ड प्रकाशको विरूद्ध सहायताको अपील गरेर खोलिदिन्छ । दर्शनको लागि यसका शत्रुहरूको त्यो चिच्याहटको अर्थ हुन्छ : आमाका आतुर कानहरूका लागि उनको शिशुको पहिलो रूवाइको हुन्छ । त्यो रोदन ती विचारहरूको जीवनको घोषणाको क्रन्दन हुन्छ, जुन सुव्यवस्थित समाजको ढाकछोप पारिएको ढाँचालाई तोडेर भित्र घुस्नपुगेको हुन्छ र संसारको नागरिक बन्नपुगेको हुन्छ क्ष बालक यूनानी इन्द्र (जियस)को जन्मको सूचना नहराको आवाजले संसारलाई दिने पण्डा-पुरोहित (कोरीबान्तिस र कैवीरी)[24]ले सबैभन्दापहिले दार्शनिकहरूको धार्मिक पक्षको विरोध गर्दछन् । तिनले सबैभन्दा पहिले दार्शनिकहरूका धार्मिक पक्षको विरोध गर्दछन् । त्यसको कारण आंशिकरूपले के हुन्छ भने धर्मका ठेकेदारजस्तो उनीहरूको पुलिसवादी प्रवृत्तिको लागि जनसमुदायको यो भावनात्मक पक्षबारे सशक्त प्रभाव पार्नु बढी सजिलो हुन्छ अनि आंशिकरूपले त्यसको कारण के पनि हुन्छ भने जुन जनसमुदायमध्ये दर्शनका विरोधीहरू पनि हुन्छन्, उनीहरूले दर्शनका भावपक्षको अनुभूति खालि आक्तना भावसम्बन्धी स्पर्शेन्द्रियहरूद्वारा मात्र प्राप्त गर्न सक्दछन् । अनि भावको जुन एक मात्र धार्मिक भावनाको क्षेत्र हुन्छ, त्यसलाई जनसमुदायले करिब-करिब त्यत्तिकै महव दिन्छन्, जत्ति महव उनीहरूले आक्तना भौतिक

आवश्यकताहरूको आपूर्ति व्यवस्थालाई दिन्छन् । अनि, अन्तमा त्यसको कारण के पनि हो भने धर्मको सङ्घर्ष दर्शनको कुनै खास प्रणालीसित नभएर निश्चित प्रणालीका सबै दर्शनहरूसित हुन्छ ।

जहासम्म वर्तमान कालको सही दर्शनको नियति अतीतका कुनै पनि सही दर्शनको नियतिभन्दा बेग्लै हुन्न भन्ने कुराको सम्बन्ध छ, वास्तवमा त्यसको यो नियति इतिहासको ऋण हो, जुन दर्शनको सत्यताको प्रमाणप्रति उसले चुकाउनुपर्ने थियो ।

अनि, दर्शनको धार्मिक रूझानका विरूद्ध जर्मन पत्रपत्रिकाहरूले विगत छः वर्षदेखि हल्ला गरिरहेका छन्, त्यसलाई बदनाम गरिरहेका छन्, त्यसलाई तोडमोड गरेर प्रस्तुत गरिरहेका छन्, त्यसलाई बँधुवा बनाइरहेका छन् ।[25] अल्जमीन आग्सवर्गरले वीरगाथा गाइरहन्थ्यो । उसको लगभग हरेक सुझावको विषय के हुन्थ्यो भने दर्शन त्यस्तो विषय होइन, जसका विषयमा ज्ञानकी राजकुमारीलाई विचार विनिमय गर्नु परोस्, त्यो त केवल युवकहरूको झुटो शेखी मात्र हो, थकित समूहको खालि फेसन मात्र हो क्ष तर ती सबैका बावजूद त्यसबाट छुट्टी मिलेन र पुनः अझै ढोल पिटियो क्ष दर्शनविरोधी आत्तनो चिच्याहटमा आग्सवर्गरले खालि एउटै बाजा मात्र बजाउन जान्दछ – त्यो हो : एक प्रकारको कर्कश नहरा क्ष बर्लिनेर पालिटिसेज् बोखेनब्लाटद्दट तथा हैम्बर्गद्दठसम्पाददातादेखि लिएर अज्ञात स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूसम्म, कौलीनशे जाइटुङसम्म, नानाथरीका जर्मन पत्रपत्रिकाहरूले हेगेल र शैलिङ, फायरवाख र बेयर तथा ड्यूश जाहर्बुखेर तथा हैम्बर्ग, आदिका विषयमा हल्ला मच्चाउन शुरू गरेका थिए । अन्तमा जनसमुदायको जिज्ञासा बढ्यो तथा उनीहरूले त्यो अद्भूत जनावर (लेवियाथन)लाई स्वयं आ􏰀नै आँखाले हेर्नका लागि उत्सुक भए । उनीहरूको त्यो उत्सुकता किन झ नै बढ्नगयो भने अर्द्ध-सरकारी लेखहरूले दर्शनबारे के धम्की दिइरहेका थिए भने उनीहरूले सरकारी तौरमा कानून पाठ्यक्रम निर्धारित गरिदिनेछन् । त्यो त्यही समय थियो, जतिबेला पत्रपत्रिकाहरूमा दर्शन देखापरेको थियो क्ष ती जुन पत्रपत्रिकाले केही हल्काढङ्गले प्रतिभाशाली व्यक्तिहरूको वर्षौंको अध्ययन, आत्म बलिदानीपूर्ण एकान्तका कठिन प्रयत्नहरूबाट प्राप्त गरिएका परिणामहरू गहन चिन्तनका अदृश्य तर विस्तारै-विस्तारै शरीरलाई मिलाइदिने सङ्घर्षका परिणामहरूलाई साबुनको फींज झै उसले फुकेर उडाइदिन सक्दछ भनेर दावा गर्दथ्यो, त्यसप्रकारको अर्थहीन उत्ताउलोपनका अगाडि दर्शन धेरैदिनसम्म मौन रहेको थियो । वास्तवमा पत्रपत्रिकाहरूमा उसका लागि उपयुक्त स्थान छैन भनेर त्यसलाई पत्रपत्रिकाहरूमा घचेट्ने कुराको विरोध पनि गरिएको थियो तापनि अन्तमा उसले आत्तनो मौनता तोड्न बाध्य हुनुपर्‍यो । पत्रपत्रिकाको एउटा सम्वाददाता बन्न पुग्यो । अनि, त्यतिबेला – जुन कुरा कहिल्यै सुनिएको थिएन, त्यो कुरा सुन्न पाइयो क्ष – पत्रपत्रिकाहरूका झगडालू विरोधीहरूमाझ पत्रपत्रिका पढ्ने जनसमुदायका निम्ति दर्शन समुचित आहार होइन भन्ने अचानक ज्ञानको सूर्योदय भयो क्ष अनि फेरि, जनसमुदायको ज्ञान बढाउनका लागि नभएर कुनै आत्तना गुप्त उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि दर्शन र धर्मको विषय पत्रपत्रिकाहरूको क्षेत्रमा ल्याउनु बेइमानी हो भनेर सरकारसँग सिकायत गर्नबाट पनि उनीहरूले आफूलाई थाम्न सकेनन् क्ष

धर्मको वा स्वयं आ􏰀नैबारेमा दर्शनले भन्न सक्ने त्यस्तो कुन कुरा हो, जुन तपाईंहरूका पत्रपत्रिकाहरूमा भएको हो-हल्लाले धेरै पहिले नै आत्तनोबारेमा ज्यादै खराब र ज्यादै धेरै हल्का भाषामा भनिसकेको थिएन ? उसले खालि ती कुराहरूलाई दोहोर्‍याउनु आवश्यक छ, जसलाई अदार्शनिक कानढाक्ने रोप लगाएका पादरीहरू (केपूचिनहरू) ले त्यसका बारेमा हजारौं-हजार पटक भाषण र लेखहरूमा प्रचार गरिसकेका छन् – अनि, त उसका बारेमा भन्न सकिनेजति खराबभन्दा खराब कुरा भनिइसकेको हुनेछ ।

तर, धार्मिक तथा दार्शनिक प्रश्नहरूका विषयमा दर्शनले तपाईंहरूसँग बेग्लै प्रकारले कुराकानी गर्दछ । तपाईं त्यसको विषयमा अध्ययन नगरीकन गर्जने-चिच्याउने गर्नुहुन्छ । उसले अध्ययन गरेपछि नै केही भन्दछ । तपाईंहरूले बुद्धिलाई सम्बोधन गर्ने भावनाहरूलाई अपील गर्नुहुन्छ । तपाईंहरूले त्यसलाई गाली गर्नुहुन्छ । उसले शिक्षित गर्दछ । तपाईं स्वर्ग र पृथ्वी सबैथोक दिने कबुल गर्नुहुन्छ, उसले सत्यबाहेक अरू केही पनि दिने कबुल गर्दैन । तपाईंले आत्तनो धर्ममा निष्ठाको माग गर्नुहुन्छ, उसले आत्तना परिणामहरूका सम्बन्धमा निष्ठाको होइन, बरू शङ्का गरेर त्यसलाई जाँचबुझ गर्ने माग गर्दछ । तपाईंले तर्साउनुहुन्छ, जसले शान्ति प्रदान गर्दछ क्ष अनि, निस्सन्देह दर्शनलाई कति सांसारिक ज्ञान छ भने त्यसका निष्कर्षहरूबाट न त स्वर्गमा न यही पार्थिव सन्सारमा मौज गर्ने अथवा स्वार्थसिद्धि गर्ने इच्छा पूर्ति हुन सक्दछ भन्ने कुरा बुझोस् तर जसले

सत्य र ज्ञानसित मात्र प्रेम गर्दछन्, ती जनसमुदायले अज्ञानी, चापलुसी गर्ने तथा असङ्गगत र भाडाको कलम चलाउनेहरूका तुलनामा कुन सही हो र कुन बढी नैतिक हो भन्ने कुराको निर्णय स्वयं गर्न सक्दछन् ।

मानिलिऊँ, कुनै व्यक्तिले आफ्नो बुद्धिहीनता अथवा आफ्ना निकृष्ट विचारहरूका कारण दर्शनको गलत व्याख्या गर्न सक्दछ तर के क्याथोलिक मतालम्बीहरूले इशाई धर्मको व्याख्या बङ्ग्याएर गर्दछन् भनेर प्रोटेस्ट्यान्ट मतावलम्बीहरू स्वयंले भन्नुहुन्न ? ८ औं र ९औं शताब्दीका घटनाहरू, सेन्ट वार्थोलोम्यूको रातद्दड तथा अदालतका क्रियाकलापहरूको लागि तपाईंहरू स्वयंले धर्मलाई दोषी ठह्र्याउनु हुन्न ? दार्शनिकहरूप्रति प्रोटेस्ट्यान्ट धर्म-दर्शनको प्रायशः घृणा हुनुको कारण के हो भने अपराधको सम्बन्धमा दर्शनको दृष्टिकोण उदार र सहिष्णुतापूर्ण हुनु हो । फायरवाख र स्ट्रासको निन्दा उनले के भनेकोमा बढी गरिएको थियो भने क्याथोलिक मतको अन्धविश्वास इसाई धर्मकै अन्धविश्वास हो, उनीहरूको निन्दा इसाई धर्मको अन्धविश्वासको बुद्धिसित कुनै सरोकार छैन भनेकोमा गरिएको थिएन । तर, कहिलेकाहीं कुनै व्यक्तिले आधुनिक दर्शनलाई पचाउन सक्दैन तथा दार्शनिक अतिसारको कारण मर्दछ भने त्यसबाट दर्शनका विरूद्ध केही पनि प्रमाणित हुँदैन, जसरी रेलमार्गको वास्पयन्त्र (Boiler) फुट्नुको कारण केही यात्रीहरूको मृत्यु हुँदा यान्त्रिकशास्त्रका विरूद्ध केही पनि प्रमाणित हुँदैन ।

दार्शनिक र धार्मिक समस्याहरूका सम्बन्धमा पत्रपत्रिकाहरूमा वादीववाद हुनुपर्दछ कि पर्दैन भन्ने प्रश्नले स्वयं आफैलाई खोक्रो सावित गरिदिन्छ ।

त्यस्ता समस्याहरूमा यदि पत्रपत्रिकाहरूको समस्याको रूपमा जनतामाफ अभिरूचि बढेको छ भने ती तात्कालिक समस्याहरू बन्न पुग्दछन् अनि फेरि तिनीहरूमाथि बहस गर्ने वा नगर्ने भन्ने प्रश्न रहन्न, बरू तिनीहरूबारे कहाँ र कसरी छलफल गर्नु पर्ने हो भन्ने प्रश्न खडा हुन्छ । फेरि परिवार र होटलहरूको सीमाभित्र, स्कूल र गिर्जाघरको सीमाभित्र त तिनीहरूमाथि छलफल गर्ने – तर पत्रपत्रिकाहरूमा उनीहरूको नाम नलिने, दर्शनका विरोधीहरूद्वारा ती विषय उठायून् तर दार्शनिकहरूले तिनका विषयमा पूर्णतः मौनधारण गरिरहून्, निजी रायलाई नबुफिने भाषामा तिनीमाथि छलफल चलाइयोस् तर सर्वसाधारण जनसमुदायले बुझ्ने स्पष्ट भाषामा त्यस विषयमा केही पनि नभनियोस् क्ष त्यतिबेला प्रश्न के उठ्दछ भने जुन चीज वास्तविकरूपमा विद्यमान छ के त्यो पत्रपत्रिकाहरूको माफमा पनि आउँछ ? प्रश्न पुनः पत्रपत्रिकाको कुनै विशेष वस्तु नभएर आमरूपमा वास्तवमा पत्रिका अर्थात्, स्वतन्त्र पत्रिका हुनुपर्दछ भन्ने प्रश्न आम प्रश्न बन्न पुग्दछ ।

पहिलो प्रश्नबाट यो दोस्रो प्रश्नलाई हामी एकदमै अलग गरिदिन्छौं : "कुनै तथाकथित इसाई राज्यमा राजनैतिक प्रश्नमा के पत्रपत्रिकाहरूले दार्शनिकरूपले समेत विचार गर्नुपर्दछ ?"

धर्म यदि राजनैतिक तत्व बन्न पुग्दछ, त्यो राजनीतिको एउटा वस्तु बन्न पुग्दछ भने राजनैतिक विषयहरूमा पत्रपत्रिकाहरूले केवल विचार विमर्श गर्न सक्दछन् भन्ने कुरा मात्र नगरेर त्यसो गर्नु उनीहरूको स्वाभाविक काम हो भन्नुपर्ने आवश्यकता मुश्कीललै प्रतीत हुन्छ । यस संसारका राज्यका विषयमा, राज्यसत्ताका विषयमा चिन्ता गर्नु अर्को "सन्सार"को ज्ञान, अर्थात् धर्मको अपेक्षा यस सन्सारको ज्ञान, अर्थात् दर्शनलाई बढी अधिकार छ भन्ने कुरा सुरूदेखि नै स्पष्ट हुन्छ । यहाँ प्रश्न राज्यसत्ताको दार्शनिक व्याख्या गर्नुहुन्छ वा हुन्न भन्ने नभएर यसको दार्शनिक व्याख्या राम्ररी गर्ने वा अर्को नराम्रो प्रकारले गर्ने, दार्शनिकरूपले गर्ने वा गैर-दार्शनिकरूपले गर्ने, पूर्वाग्रहसित गर्ने वा पूर्वाग्रहविना गर्ने, सजगतापूर्वक गर्ने वा सजगताविना नै गर्ने, सुसङ्गतरूपले गर्ने वा असङ्गतरूपले गर्ने, पूर्णरूपले बुद्धिसङ्गतढङ्गले गर्ने वा अपरिपक्वढङ्गले गर्ने प्रश्न हो । यदि तपाईंले धर्मलाई राज्यसत्ताको अधिकारको सिद्धान्त बनाइदिनुहुन्छ भने तपाईंले स्वयं धर्मलाई नै एकप्रकारको दर्शन बनाइदिनुहुन्छ ।

र, सबैभन्दा पहिले इसाई धमै नै के त्यो चीज थिएन, जसले चर्च (अर्थात् इसाई धार्मिक सङ्घ) लाई राज्यसत्ताबाट अलग्याइदिएको थियो ?

सेन्ट आगस्टिनको "ईश्वरको नर्क" (Decivitate Dei) पढ्नुहोस्, इसाई धार्मिक सङ्घका पादरीहरू र इसाई धर्मका भावनाहरूको अध्ययन गर्नुहोस् र, त्यसपछि आएर "इसाई राज्य" कुन हो – इसाई धार्मिक सङ्घ वा राज्यसत्ता ? त्यो हामीलाई बताउनुहोस् । के तपाईंको व्यवहारिक जीवनको हरेक क्षणले तपाईंको सिद्धान्तलाई गलत सिद्ध गर्दैन ? जतिबेला तपाईंलाई धोका दिइन्छ, त्यतिबेला अदालतको शरण लिनु के गलत ठान्नुहुन्न ? तर देवदूतले त त्यसो गर्नु गलत हो भन्ने लेखेका छन् नि ? तपाईंको बायाँ गालामा थप्पड

हान्दाखेरि तपाईंले अर्को थप्पड हान्नका लागि दाहिने गालो थापिदिनुहुन्छ वा त्यसबारे अदालतमा मुद्दा चलाउनुहुन्छ ? त्यसको बावजूद बाइबलमा त्यसो गर्नु मनाही गरिएको छ क्ष यस संसारमा के तपाईंले आफ्नो समुचित हक अधिकारको माग गर्नुहुन्न ? के आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामाथि चोट पुग्दाखेरि के तपाईं अलिकति मात्र पनि रिसाउनुहुन्न ? तर तपाईंसित के भनिएको छ भने यो जीवनको दुःख-कष्टलाई परमार्थको सुखसित तुलना गर्नु हुँदैन, धैर्यपूर्वक कष्ट सहिरहनु तथा आशाको परं सुखमा लिप्त हुनु महान् सद्गुण हो क्ष

तपाईंका अधिकांश अदालती कारबाहीहरू तथा प्रायशः अधिकांश दिवानी कानूनहरूको सम्बन्ध के सम्पत्तिसित हुँदैन ? तर तपाईंलाई के भनिएको छ भने तपाईंको असली वैभव यस लोकमा छैन । सिजरको दान सिजरलाई दिनुपर्दछ तथा ईश्वरले जे दिएका छन्, त्यो ईश्वरलाई दिनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्त मानेर तपाईं चल्नुहुन्छ भने खालि सूनको देवतालाई मात्र यस लोकको सीजर तपाईंले मान्नु हुँदैन बरू कम्तिमा त्यो मात्रामा स्वतन्त्र बुद्धिलाई पनि यस लोकको सीजर स्वीकार गर्नुपर्दछ – अनि यो 'स्वतन्त्र बुद्धिको क्रियाकलापलाई' नै दार्शनिकरूपले विचार गर्न हामी सक्दछौं ।

सुरू-सुरूमा जतिबेला पवित्र सम्झौता अन्तरगत राज्यको एउटा अर्ध-धार्मिक समूहलाई सङ्गठित गर्ने र धर्मलाई यूरोपको राजकीय ध्वजा बनाउने प्रस्ताव राखिएको थियो, त्यतिबेला त्यसमा सम्मिलित हुन नमानेर पोपले गहन समझदारी र पूर्ण सुसुङ्गतताको परिचय दिएका थिए किनभने उनको विचारमा राष्ट्रहरूलाई – इसाई धर्मका आधारमा जोड्ने सार्वभौमिक कडी इसाई धार्मिक सङ्घ थियो – कुटनैतिक होइन, राज्यहरूको कुनै सांसारिक सम्झौता होइन ।

सही अर्थमा धर्मतन्त्रवादी राज्य नै धार्मिक राज्य हुन सक्दछ, त्यस्ता राज्यहरूका राजा कि त धर्मको ईश्वर हुनुपर्दछ कि यहुदीहरूका राजाहरूझैं स्वयं जिहोवा, कि तिव्वतको झैं ईश्वरको प्रतिनिधि दलाइ लामालाई कि अन्तमा गौरसले आफ्नो अन्तिम रचनामा इसाई राज्यहरूबाट सही-सही माग गरेको छ : ती सबै राज्यहरूले एउटा त्यस्तो इसाई धार्मिक सङ्घको अधीनता स्वीकार गर्नुपर्दछ, जुन "कहिल्यै गल्ती नगर्ने इसाई धार्मिक सङ्घ हो ।" किनकि जसरी प्राटेस्ट्यान्ट मतमा कुनै सर्वोच्चता प्रधान हुँदैन, त्यसरी नै इसाई धार्मिक सङ्घको पनि कुनै सर्वोच्च प्रधान हुँदैन । त्यसपछि फेरि धर्मको शासनको अर्थ शासनको धर्मको अतिरिक्त, सरकारी इच्छाको पूजाको अतिरिक्त बढी केही पनि रहन्न ।

एकपटक यदि कुनै राज्यमा कैयौं धार्मिक सम्प्रदायहरूलाई समान अधिकार प्राप्त हुन्छ भने फेरि अरू धार्मिक सम्प्रदायहरूका अधिकारहरू हनन् नगरीकन त्यो धार्मिक राज्य रहन सक्दैन, त्यो त्यस्तो इसाई धार्मिक सङ्घ बन्न सक्दैन, जसले अन्य धार्मिक सम्प्रदायहरूका अनुयायीहरूलाई विधर्मी भनेर उनीहरूको विरोध गर्दछ, जसले रोटीको टुक्रालाई धार्मिक विश्वासको आधारमा मिल्ने वस्तु बनाइदिन्छ, जुन बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरूको अस्तित्वको कडी तथा राज्यका नागरिकहरूको हैसियतले उनीहरूका जीवनको आधारलाई अन्धमत्त बनाइदिन्छ ।" दीनदयालु क्याथोलिक मतावलम्बीहरूसित सोध्नुहोस् फ्रान्सिसी क्रान्तिभन्दा पहिलेका कालवीनवादी प्रोटेस्ट्यान्ट (ह्यूजनाट)हरूद्दढसित सोधेर बुझ्नुहोस् उनीहरूले धर्मको नाममा अपील गरेका थिएनन् किनभने उनीहरूको धर्म राज्यको धर्म थिएन । उनीहरूले "मानव अधिकार"को नाममा अपील गरेका थिए । र, दार्शनिकले मानव अधिकारहरूको व्याख्या गर्दछ तथा राज्य मानवीय प्रकृतिको राज्य होस् भन्ने उसले माग गर्दछ ।

तर अनाडी, सीमित बुद्धिवादी व्यक्ति त्यत्तिकै अविश्वासी हुन्छ, जति ऊ धर्मावलम्बी हुन्छ तथा "धार्मिक विश्वासहरूसित सम्बन्धित मतभेद चाहे जस्ता होऊन् तर इसाई धर्मका सार्वभौमिक भावनाहरू नै राज्यका भावना हुनुपर्दछ" भन्दछ क्ष धर्मका आम भावनाहरूलाई सरकारी (अर्थात् अस्तित्ववादी) धर्मबाट छुट्याउनु सबैभन्दा बढी अधर्म हुन्छ, सांसारिक विवेक नै विलासिता हो । त्यसका अन्धविश्वास र त्यसका संस्थाहरूबाट धर्मलाई त्यसरी छुट्याउनुको अर्थ के हो भने निसाफका निश्चित नियमहरू तथा त्यसका सरकारी संस्थाहरूबाट कुनै ख्याल नगरीकन, राज्यका निसाफको सार्वभौमिक भावनाको शासन हुनुपर्दछ ।

यदि तपाईं धर्मप्रति यति उचाईमा खडा भएको दावी गर्न सक्नुहुन्छ, जहाँ धार्मिक भावनाहरूलाई आफ्नो सरकारी परिभाषाबाट अलग्याउने तपाईंलाई अधिकार छ भने त्यो अलगावलाई दार्शनिकहरूले अधुरो रहन दिन नचाहेर पूरा बनाउन चाहनछन्, इसाई धर्मको घोषणा नगरेर उनीहरूले मानवीय भावनाको, धर्मको सार्वभौमिक भावनाको घोषणा गर्दछन् भनेर उनीहरूलाई कसरी दोषी ठहऱ्याउन सक्नुहुन्छ त ?

इसाई धर्मावलम्बीहरू बेग्लाबेग्लै विधान भएका राज्यहरूमा रहन्छन् : कोही प्रजातन्त्रमा रहन्छन्, कोही एकतन्त्रवादी राजतन्त्रमा त कोही वैधानिक राजतन्त्रमा । इसाई धर्मले कुन विधान सही हो र कुन होइन भन्ने तय गर्दैन किनकि उसले विधानहरूबीच भेद गर्दैन । उसले के सिकाउँछ भने सत्तासमक्ष शिर झुकाऊ किनकि सम्पूर्ण सत्ता ईश्वर प्रदत्त हो, त्यस्तो कुरा धर्मको लागि स्वाभाविक हो । अतः राज्यका विधानहरू सही वा गलत हुने कुराको निर्णय इसाई धर्म अनुसार गर्न सकिन्न, इसाई समाजको प्रकृति अनुसार पनि गर्न सकिन्न, न त्यसको निर्णय मानव समाजको प्रकृति अनुसार नै गर्न सकिन्छ ।

बाइजेन्टाइन राज्य यथार्थमा धार्मिक राज्य थियो किनकि त्यहाँ रूढीवाद नै राज्यको आधार थियो तर बाइजेन्टाइन राज्य सबैभन्दा खराब राज्य थियो । प्राचीनखालका शासन हने राज्य इसाई धर्मलाई सबैभन्दा बढी मान्ने राज्य थिउ । त्यसको बावजूद त्यो दरबारको इच्छामाथि आधारित राज्य हुन्थ्यो ।

यहाँ एउटा त्यस्तो समस्या उपस्थित हुन्छ, जसलाई "विशुद्ध" सहज बुद्धिले हल गर्न सक्दैन । इसाई राज्य कि त राज्य बुद्धिसङ्गत स्वतन्त्रताको साकार रूप हुनुपर्दछ र, त्यस्तो भएपछि फेरि इसाई राज्यको रूपमा, त्यसबाट त्योबाहेक अरू कुनै पनि चीजको किन माग गर्न सकिन्न भने त्यो एउटा विवेकपूर्ण राज्य हो भन्ने कल्पना अनुरूप हुन्छ । त्यस्तो स्थितिमा राज्यको विकास मानव सम्बन्धहरूको विवेकपूर्ण आधारमा गर्नु नै पर्याप्त हुन्छ । दर्शनले त्यही काम पूरा गर्दछ, अथवा फेरि इसाई धर्मअन्तरगत बुद्धिसङ्गत स्वतन्त्रताको राज्यको विकास हुन सक्दैन र, त्यतिबेला तपाईं स्वयं के कुरा स्वीकार गर्नुहुन्छ भने त्यसको कारण इसाई धर्मले खराब राज्यको त कामना गर्दैन र, यदि कुनै राज्य बुद्धि सङ्गत स्वतन्त्रताको साकार रूप हुँदैन, त्यो एउटा खराब राज्य हुन्छ ।

यो समस्याको तपाईंले जसरी उत्तर दिनुहोस् – तपाईंले राज्यको निर्माण धर्मबाट नभएर स्वतन्त्रताको सिद्धान्तबाट नै हुन सक्दछ भन्ने भन्ने कुरा त मान्‍ नै पर्दछ । राज्यको कल्पनालाई धर्मबाट स्वतन्त्र राख्ने सिद्धान्त आधुनिक दार्शनिकहरूको अवसरवादी सनक हो भन्ने कुरा कोरा अज्ञानी व्यक्तिले मात्र भन्न सक्दछ ।

दर्शनले राजनैतिक क्षेत्रमा त्यस्तो केही गरेको छैन, जस्तो भौतिक शास्त्र, गणित, चिकित्साशास्त्र अथवा हरेक विज्ञानले स्वयं आफ्नो क्षेत्रमा गरेको छैन । बेरूलमका बेकनले भन्दथे – धर्म शास्त्रीय भौतिकशास्त्र संसर्ग नभएकी 'कुमारीसरह' थियो, जुन कुमारीले आफूलाई ईश्वरका लागि अर्पित गरेकी थिई र त्यो बाँझी थिई । धर्मतत्वबाट भौतिक तत्वलाई उसले उत्मुक्त पारिदिई र त्यो फलीफाप भयो । जसरी तपाईंले डाक्टरसित धर्ममा उनको विश्वास छ वा छैन भनेर सोध्नुहुन्न, त्यसैगरी राजनीतिज्ञसँग त्यस्तो कुरा सोध्नुहुन्न । त्यसभन्दापहिले तथा सौरमण्डलको वास्तविक स्वरूपको बारेमा कोपर्निकसको महान् खोजपछि राज्यको गुरुत्व शक्तिको नियमको खोज भइसकेको थियो : राज्यको गुरुत्व शक्तिको केन्द्र स्वयं राज्यभित्र हुन्छ भन्ने कुरा थाह भइसकेको थियो । व्यवहारको प्रारम्भिक चरणको उत्ताउलोपसँगै शक्ति सन्तुलनको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जसरी यूरोपका विभिन्न सरकारहरूले लागू गर्ने प्रयत्न गरेका थिए, ठीक त्यसैगरी मेक्यावली र क्यम्पानेलाले त्यसभन्दा पहिले नै त्यसो गरिसकेका थिए र, तिनीहरूभन्दा पछि हब्स, स्पिनोजा र ह्यूगो ग्रेसियसदेखि लिएर रूसो, फिक्टे र हेगेलसम्मले त्यसै गर्दैआएका छन् । ती सबैले राज्यलाई मानव दृष्टिबाट देख्ने प्रयत्न गरेका थिए भने त्यसका प्राकृतिक नियमहरूलाई धर्म तत्वको आधारमा नभएर बुद्धि र अनुभवको आधारमा विकसित गर्ने चेष्टा गरेका थिए । धर्मतत्वबाट त्यसरी नै आफूलाई उनीहरूले प्रभावित हुन दिएनन्, जसरी कोपरनिकसले जोसुआको सूर्यलाई गिडियनमाथि स्थिर भएर खडा हुने र चन्द्रमालाई अजालोनको घाँटीमाथि स्थिर भएर खडा हुने भनेर दिइएको तथाकथित आदेशबाट आफूलाई प्रभावित हुन दिएका थिएनन् । आधुनिक दर्शनले त्यो कार्यलाई केवल चलाइराखेको मात्र छ, जसलाई हिराक्लितु र अरस्तुले धेरैपहिले सुरू गरेका थिए । अतः आफ्नो यसप्रकारको हमलाद्वारा वास्तवमा आधुनिक दर्शनको बुद्धिसङ्गत सिद्धान्तका विरूद्ध तपाईंले शब्दवाण चलाइराख्नुभएको मात्र नभएर बुद्धिसङ्गत विवेकको आधुनिक दर्शनमाथि सधैं प्रहार गरिरहनुभएको छ । जुन अज्ञानतालाई रेनीशी अथवा कोनिग्सबर्गर जाइटुङघण्मा राज्यका सम्बन्धमा युगौंदेखिका पुराना विचारहरूको पत्ता हिंजो अथवा कदाचित् अस्तिमात्र चलेको हो, त्यसलाई इतिहासका त्यस्ता विचारहरू लाग्नु, जुन रातभरिमा एक्कासी कुनै व्यक्तिका दिमागमा पैदा भएका हुन् भन्ने लाग्नु उसको लागि स्वाभाविक हो । यी विचारहरू उसलाई नयाँ प्रतीत हुन्छन् र तिनीहरूको ज्ञान उसलाई रातोरात भएको छ । उसले के कुरा भुल्न पुग्दछ भने त्यसरी उसले सोरवोनका ती डाक्टरहरूको पुरानो भूमिका अपनाएको छ, जसले राज्यको सर्वश्रेष्ठ गुण चर्चको धर्म नभएर उसको राजनैतिक नीति हुन्छ भनेर मन्टेस्क्यूले

नालायकीपनको प्रदर्शन गरेको थियो भनेर सार्वजनिकरूपले मन्टेस्क्यूमाथि दोषारोपण गरिरहनुलाई आफ्नो कर्तव्य ठान्दथ्यो । उसले के कुरा भुल्दछ भने उसले जोकिम लाङ्गेको भूमिका खेलेको थियो । उसले वुल्फको किन निन्दा गर्दथ्यो भने नियतिवादको उसको सिद्धान्तको परिणामस्वरूप सैनिकले सेना छोड्न थाल्नेछन् र, त्यसरी सैनिक अनुशासन कमजोर हुनेछ अनि अन्ततः राज्यको नै पतन हुनेछ भन्ने उसलाई डर थियो । अन्तमा उसले प्रशाको लान्ड्रेख्त .(निजामति कानून)को उत्पत्ति पनि 'त्यही वुल्फको दार्शनिक विचारबाट भएको थियो र नेपोलियनको नियमावलीको पनि उत्पत्ति पुरानो बाइबल (Old Testament) बाट नभएर भोलटाएर, रूसो, कोन्डोरसेमिराबो तथा मन्टेस्क्यूका विचारहरूको मत र फ्रान्सिसी क्रान्तिको गर्भबाट भएको थियो भन्ने कुरा पनि भुल्दथ्यो । अज्ञानता एउटा भूत हो भने अझै पनि त्यसले एकभन्दा धेरैचोटी छल गरेर हामीलाई दुःख दिनेछ भन्ने आश�ा छ । यूनानका सर्वश्रेष्ठ कवि मारसेनी तथा थीब्जका राजघरानको भय�र नाटकमा त्यसको चित्रण जब दुःखदायी नियतिको रूपमा गर्दथे, त्यतिबेला उनी सही थिए ।

राज्यसम्बन्धी कानूनका पुराना शिक्षकहरूले राज्यनिर्माणको कारण मह�वाकांक्षा, मिलनसारितालाई अथवा बुद्धिमानितालाई बताउँदथे, यद्यपि उनीहरूकानुसार त्यसको निर्माण समाजको बुद्धिबाट नभएर व्यक्तिको बुद्धिबाट भएको थियो क्ष तर आधुनिक दर्शनका थुप्रै आदर्शवादी तथा गम्भीर विचारकहरूले त्यसको आधार सम्पूर्ण समाजका विचारहरूलाई मान्दथे । त्यसअन्तरगत निसाफ, नैतिकता र राजनीतिको स्वतन्त्रता समावेश गर्नु हो । उनीहरूकानुसार त्यस सङ्गठनअन्तरगत राज्यका कानूनहरूको रूपमा हरेक नागरिकले स्वयं आफ्नो सद्विवेक, मानवीय विवेकका प्राकृतिक नियमहरूलाई नै पालन गर्दथे । बुद्धिमानका लागि इसारा नै धेरै हुन्छ (sapienti sat) क्ष

कौलीनसे जाइटुङलाई दार्शनिकरूपबाट अलविदा भनेर यो प्रकरणलाई हामीहरूले समाप्त गर्नेछौं । उसले आफूलाई गत कालको एकजना उदारपन्थी बताउनु सही थियो । ज्यादै मजाले मान्छे उदारपन्थीका साथसाथै प्रतिक्रियावादी दुवै हुन सक्दछ – खालि उसमा कति चतुर्‍याइँ अवश्य हुनुपर्दछ भने उसले हालका केवल ती उदापन्थीहरूको मात्र कुरा गरोस्, जसलाई विदोकको "कैदी बनून् वा जेलर" भन्ने समस्याबाहेक अन्य कुनै समस्याको ज्ञान नहोस् क्ष हालका उदारपन्थीहरूले केही दिनपहिलेका उदारपन्थीहरूसित मोर्चा कसेका थिए । पार्टीहरूविना कुनै विकास हुँदैन, संघर्ष नभईकन प्रगति हुँदैन भन्ने कुरा अझै बढी सही थियो । हामीहरूले के आशा गर्दछौं भने १७९ औं अंकको आफ्नो अग्रलेखसँगै कौलीनसे जाइटुङले नयाँ युगको, चारित्रिक युगको थालनी गरेको छ क्ष

मार्क्स

हेगेलको अधिकारसम्बन्धी दर्शनको आलोचनामा योगदान

जर्मनीमा धर्मको आलोचना मुख्यतः पूरा भइसकेको छ र, धर्मको आलोचना नै समस्त आलोचनाहरूको पूर्वाधार हो ।

भूलबाट सम्बन्धित दिव्य भाषण (Oratio pro aris et focis) लाई जतिबेला तिरस्कार गरिन्छ, त्यतिबेला त्यसको अपवित्र लौकिक अस्तित्व पनि उदाङ्ग हुन्छ । मान्छेले स्वर्गको काल्पनिक यथार्थतामा कुनै महामानवको खोजिगरिरहेको थियो तर त्यसलाई आफ्नो प्रतिविम्बबाहेक त्यहाँ केही पनि प्राप्त भएन । त्यसपछि अब उसले जहाँसुकै आफ्नो वास्तविक यथार्थताको खोजी गर्दछ र गर्नेछ, त्यहाँ उसलाई स्वयं आफ्न नै रूपको, अर्थात् आमानवीय (unmensch) उपायबाहेक अरू केही हात लाग्नेछैन ।

गैर-धार्मिक आलोचनाको आधार हो : मान्छेले धर्मको निर्माण गर्दछ, धर्मले मानिसलाई बनाउँदैन । अर्को शब्दमा धर्म त्यस्तो मानिसको आत्मचिन्तन वा आत्मानुभूति हो, जसले कित अझैसम्म पनि आफ्नो अत्तो-पत्तो पाएको छैन कि त जसले पाएर पनि पुनः गुमाउनपुगेको छ । तर मान्छे त्यस्तो कुनै हवाई प्राणी होइन, जुन सन्सारभन्दा बाहिर कहीं पलेटी कँसेर बसेको होस् । मानिस-मानिसको सन्सार छ, राज्य छ, समाज छ । यो राज्य, यो समाजले धर्म विपरीत विश्व चेतनालाई जन्म दिन्छ किनभने त्यो स्वयं एउटा उल्टो सन्सार हो, धर्म त्यही सन्सारको सामान्य सिद्धान्त हो, त्यसको सङ्क्षिप्त विश्वकोश हो, लोकप्रिय रूपमा उसको तर्कशास्त्र हो, उसको आत्मिक सम्मानको गौरव हो र उसको श्रद्धोन्माद चीज हो, उसको नैतिक शक्ति हो, उसको पवित्र

सम्पूर्णता हो, सान्त्वना तथा समर्थनको उसको सार्वभौमिक आधार हो । त्यो मानिसको मूलभूत सारतत्वको काल्पनिक साकार रूप हो किनकि मानवको मूलभूत सारतत्वको कुनै तथ्यसङ्गत वास्तविकता छैन । अतः धर्मविरूद्धको सङ्घर्ष अप्रत्यक्षरूपबाट त्यो "अर्को सन्सार"का विरूद्धको सङ्घर्ष हो, जसको आत्मिक सौरभ धर्म हो ।

धार्मिक पीडाको सँगसँगै वास्तविक पीडाको अभिव्यक्ति तथा वास्तविक पीडाको विरूद्ध प्रदर्शन धर्मका विरोध-प्रदर्शन हो । धर्म उत्पीडित प्राणीको आह हो, एक ह्दयहीन सन्सारको त्यो ह्दय हो, जसरी कुनै आत्माविहीन स्थितिको त्यो आत्मा हो । त्यो जनताको अफीम हो ।

उनीहरूको वास्तविक सुखको लागि जनताको मिथ्या सुखको रूपमा धर्मको उन्मूलन गर्नु आवश्यक हुन्छ । आफ्नो स्थितिको सम्बन्धमा भ्रान्तिहरूलाई तिलाञ्जली दिने कुराको माग जनतासित त्यो स्थितिलाई तिलाञ्जलि दिने कुराको माग हो, जसमा भ्रान्तिहरूको आवश्यकता हुन्छ । अतः धर्मको आलोचना, बीजरूपमा दुःखको त्यो घाँटीको आलोचना हो, धर्म जसको प्रभामण्डल हो ।

आलोचनाले मालाहरूबाट तिनका काल्पनिक फूलहरूलाई किन टिपिएको होइन भने तिनका मालाहरूलाई कुनै कपोल कल्पनाविना अथवा कुनै सान्त्वनाविना भिर्न सकून् बरू किन टिपिएको हो भने उसले ती मालाहरूलाई निकालेर फालोस् र त्यसरी साँचो सजीव फूलहरूलाई टिप्न सकोस् । धर्मको आलोचनाले मान्छेका भ्रमहरूलाई किन तोडिदिन्छ भने त्यसबाट एउटा त्यस्तो मान्छेको रूपमा उसले सोंचविचार गर्न र कार्य गर्न सकोस् तथा आफ्ना परिस्थितिहरूको निर्माण गर्न सकोस्, जसका भ्रमहरू हटेका होऊन् र जसले सही ज्ञान हासिल गरेको होस् । धर्मको आलोचनाले त्यसो किन गर्दछ भने त्यसबाट मान्छे स्वयं आफूतर्फ र, त्यसरी आफ्न नै वास्तविक सूर्यको वरिपरि घुम्न थाल्दछ । धर्म खालि त्यो झुटा सूर्य हो, जुन मान्छेको वरिपरि त्यतिबेलासम्म चक्कर लगाइरहन्छ, जबसम्म ऊ आफ्नो वरिपरि घुम्न थाल्दैन ।

अतः सत्यभन्दा टाढाको सन्सार भेटिएपछि इतिहासको कार्य यस सन्सारको सत्यको स्थापना गर्नु हुन्छ । मानवीय आत्म अलगावको साधु रूपको पर्दा हटाउने काम भएपछि दर्शन — जुन इतिहासको सेवाको लागि सधैं तत्पर रहन्छ — को तात्कालिक कार्य आत्म अलगावको पर्दा हटाउनु हुन्छ । त्यसरी स्वर्गको आलोचना पृथ्वीको आलोचना बन्न पुग्दछ, धर्मको आलोचना इहलोकको आलोचना बन्न पुग्दछ, धर्मको आलोचना अधिकारको आलोचना बन्न पुग्दछ तथा धर्मशास्त्रको आलोचना राजनीतिको आलोचना बन्न पुग्दछ ।

तलको व्याख्या — जुन उक्त कार्यमा एउटा योगदान हो — को तात्कालिक सम्बन्ध मूल दर्शनसित नभएर त्यसको एउटा प्रतिप्रलिपीसित मात्र हुन्छ — राज्यसत्ता र अधिकारको सम्बन्ध जर्मन दर्शनसित मात्र हुन्छ — र, त्यसको एकमात्र कारण के हो भने त्यसलाई जर्मनीमा लेखिएको छ ।

यदि कसैले जर्मनीको यथास्थितिबाट नै सुरू गर्न चाहन्छ र त्यो त्यसको एकमात्र समुचितढङ्गले अर्थात् नकारात्मकढङ्गले गर्न चाहन्छ भने त्यसको परिणाम पनि असङ्गतिपूर्ण हुनेछ । हाम्रो राजनैतिक वर्तमानको निषेधसम्म आधुनिक राष्ट्रहरूको ऐतिहासिक चीज खलिहानभित्रको डुङ्गरले पुरिएको छ । यदि मैले पाउडर लागेका जोडीलाई निषेध गरें भने पनि पाउडरविनाको जोडी त मसँग बाँकी रहनेछ । यदि मैले जर्मनीको १८४३ को स्थितिलाई निषेध गरें भने पनि त्यस बेलाको फ्रान्सिसी गणनानुसार मैले १७८९ सम्म नपुगेको मान्नेछु — वर्तमानको केन्द्रविन्दुसम्म पुग्ने कुराको त प्रश्नै उठ्दैन ।

हो, जर्मन इतिहास के भनेर खुसी भइरहनेछ भने इतिहासको स्वर्गमा जुन गतिबाट ऊ गुज्रिएको छ, त्यसबाट न त ऊभन्दा पहिले कुनै सम्प्रदाय पार भएको थियो न त्यसको पछि नै पार हुनेछ । हामीले आधुनिक राष्ट्रहरूको पुनर्स्थापनामा त भाग लिएका छौं तर तिनका क्रान्तिहरूमा हामीले भाग लिएनौं क्ष तिनमा हाम्रो पुनर्स्थापना किन हुनपुगेको थियो भने एकातिर, अरू राष्ट्रहरूले क्रान्ति गर्ने साहस देखाएका थिए अर्कोतिर, अरू राष्ट्रहरूले प्रतिक्रान्तिका पीडा भोग्नुपरेको थियो । हाम्रैं पुनर्स्थापना पहिलोपटक किन भएको थियो भने हाम्रा शासकहरू डर्दथे र अर्कोपटक किन भएको थियो भने हाम्रा शासकहरूलाई त्यसको डर थिएन । भेडा गोठालेको नेतृत्वमा रहनुको कारणले एकपटक — जुन दिन उसलाई चिहानमा पुरिंदै थियो — त्यो बाहेक हामी स्वतन्त्रताको नजीक कहिल्यै पुग्न सकेनौं ।

एउटा सम्प्रदायले हिजो पनि तुच्छता मौजूद रहेकोमा आजको तुच्छतालाई पनि कानूनी ठहऱ्याउँछ,, एउटा सम्प्रदायले कुनै शिकारीको समयमा प्रतिष्ठा प्राप्त गरेको, प्राचीन र ऐतिहासिक भएकोमा त्यो शिकारीको प्रहारका विरूद्ध खडा हुने अर्ध-दासको हरेक क्रन्दनलाई विद्रोही ठहऱ्याइदिन्छ, एउटा सम्प्रदायले त्यसरी नै

आ नो इतिहास केवल पिछडिएको मात्र देख्दछ, जसरी इजराइली ईश्वरले आक्तनो सेवक मोजेजलाई यदि जर्मन इतिहासले स्वयंलाई खोज नगरेको हुन्थ्यो भने अधिकारको त्यो ऐतिहासिक सम्प्रदायघद्दले जर्मन इतिहासको अवश्य नै खोजिगरेको हुन्थ्यो भनेर देखाएको थियो । त्यो साइलक हो तर सेवक साइलक क्ष त्यसले आ नो दासताको, आ नो ऐतिहासिक दासताको, आ नो इसाई धर्मको जर्मन दासताको कसम खान्छ भने जनतमानसको ह्दय प्रदेशबाट त्यसले मासुको एक–एक पौण्ड काटेर लिनेछ ।

त्यसको विपरीत जन्मले जर्मन र विचारले वेदीन, सरल स्वभावको उत्साही व्यक्ति स्वतन्त्रताको हाम्रो इतिहासको खोजी हाम्रो इतिहासभन्दा पनि पहिले — प्राचीन टयूटानी जङ्गलमा गर्दछ क्ष तर त्यो इतिहास यदि जङ्गलमा नै पाउन सकिन्छ भने हाम्रो स्वतन्त्रताको इतिहास र सुँगुरको स्वतन्त्रताको इतिहासबीच फरक के हुन्छ र ? त्यसबाहेक के कुरा सर्वविदित छ भने जङ्गलभित्र जे–जति तपाईं चिच्याउनु हुन्छ, त्यसैलाई दोहोऱ्याइन्छि । अतः प्राचीन टयूटानी जङ्गललाई शान्तिमै रहन दिनु राम्रो हुनेछ क्ष

जर्मन स्थितिको विशुद्ध युद्ध अवश्य छेड्नुहोस् क्ष यो स्थिति इतिहासको स्तरभन्दा निम्न छ, त्यो कुनै पनि आलोचनाको अयोग्य छ । तापनि पुनः त्यो अपराधी भैँ पनि आलोचनाका पात्र हुन्छ, जुन मानवताको स्तरभन्दा तुच्छ हुँदाहुँदै पनि जल्लादका लागि एउटा पात्र हुन्छ । त्यो स्थितिका विरूद्धको सङ्घर्षमा आलोचना गर्नु दिमागको कुनै आक्रोश नभएर त्यो आक्रोशको दिमाग हो । त्यो धारिलो छुरी होइन त्यो एउटा अस्त्र हो । उसको निशाना उसको शत्रु हो । उसले केवल त्यसको खण्डन गर्न मात्र नचाहेर त्यसलाई समूलनष्ट गर्न चाहन्छ — किनकि त्यसको भावनाको खण्डन पहिले नै भइसकेको छ । आफू स्वयंमा त्यस्तो कुनै चीज हुँदैन, जसको बारेमा सोँचिएको होस् । त्यो त्यस्तो स्थिति हो, जुन त्यसलाई घृणा गरिनेजत्तिकै घृणित छ । त्यस स्थितिको बारेमा भएको कटु आलोचनालाई कुनै स्पष्टीकरण दिनुपर्ने आवश्यकता हुँदैन किनभने त्यो काम उसले पहिले नै पूरा गरिसकेको छ । अब त्यो स्वयं कुनै लक्ष्य रहेन, खालि एउटा साधन मात्र रहन गएको छ । त्यसको मूल रस क्रोध हो भने त्यसको मूल कार्य निन्दा हो ।

यहाँ प्रश्न तमाम सामाजिक क्षेत्रका एकअर्कामाथि पर्ने पारस्परिक नीरस दबावको वर्णन गर्ने कुरा हो । त्यो एउटा निरपेक्ष, निष्क्रिय, रूखो स्वभाव भएको व्यक्तिको सीमित अवस्थाको वर्णन गर्ने कुरा हो । त्यसले एउटा सरकारी व्यवस्थाको ढाँचाअन्तरगत आक्तनो वास्तविकतालाई जति बुझ्न सक्दछ, त्यति त्यसको विषयमा भ्रम पनि रच्दछ । जुन प्रकारको खराब कुराभन्दा माथि जीवित रहने यो व्यवस्था स्वयं सरकारको रूपमा बसेको ढिलासुस्तीबाहेक अरू केही होइन ।

कस्तो दृष्य हो क्ष लुटेराहरू, अशान्त अन्तःस्करण तथा पाशविक सामान्यव्यवस्थाको कारण एक अर्काका शत्रुहरू नानाथरी जातिहरूमा समाज विभक्त भइरहन्छ र उनीहरूबीच रहेको सन्दिग्ध तथा अन्धविश्वासपूर्ण दृष्टिकोणका कारण ती तमाम जातिहरूसँग कुनै अपवादीवना — यद्यपि बेग्लाबेग्लै औपचारिक पद्धतिद्वारा — तिनका शासकहरूले सहुलियतमा दिएको जिन्दगी भैँ उपयोग गर्दछ अनि उनीहरू कुन कुराको आशा गर्दछन् भने आक्तनो त्यो स्थितिलाई स्वयं ईश्वरको कृपा ठानेर उनीहरूलाई दास बनाइएको छ, उनीहरूमाथि शासन गरिएको छ, उनीहरूलाई अधीनस्थ बनाइएको छ भन्ने कुरामा उनीहरूलाई धन्यवाद दिनुपर्दछ क्ष अनि, अर्कोतिर, स्वयं शासक वर्ग छ, जसको महानता उनीहरूका संख्याहरूको उल्टो अनुपातमा हुन्छ ।

त्यसरी आलोचना गर्ने कुरा हातपात गर्ने रूपमा गरिने आलोचना हुन्छ । त्यो लडाइँमा कुन कुरा अर्थपूर्ण हुन्छ भने कुलीन, बराबरीको, सरोकार राख्नेखालको नभएर विरोधी छ, अर्थात् केवल त्यसमाथि प्रहार गर्ने मात्र अर्थपूर्ण कुरा हुन्छ । त्यसको अर्थ के हो भने आफूलाई धोका दिइरहने तथा हारेको अवस्थामा रहनका लागि जर्मनहरूलाई छिनभरको लागि पनि समय नदिइयोस् । उनीहरूमाथि जुन वास्तविक दबाव दिइन्छ, त्यसमा दबावको चेतनालाई जोडेर त्यसलाई भन् बढी बोभ बनाइयोस्, उनीहरूको लाजको प्रचार गरेर अभ बढी लाजमर्दो बनाइयोस् । जर्मन समाजको प्रत्येक अङ्ग जर्मन समाजको लाजमर्दो अंग (Partie Honteuse) हो भन्ने सिद्ध गरियोस्, यी ढुङ्गाजस्ता प्राणहीन नातागोताहरूलाई उनैका गीत सुनाएर नचाइयोस् क्ष जनतामा साहसको सञ्चार गर्नका लागि उनीहरू स्वयंलाई आफूदेखि डराउन सिकाइयोस् । त्यसो गर्नु जर्मन राष्ट्रको एउटा अपरिहार्य आवश्यकता पूरा गर्नु हो र राष्ट्रहरूका आवश्यकताहरूले स्वयं उनीहरूको पूर्तिको परं औचित्य हुन्छ ।

जर्मन यथास्थितिको तुच्छ सन्तुष्टिका विरूद्ध यो सङ्घर्ष आधुनिक राष्ट्रहरूको लागि पनि मह�वहीन हुन सक्दैन किनकि जर्मनीको यथास्थिति प्राचीन शासनको लुकेको पूर्ति हो भने प्राचीन शासन आधुनिक राज्यको खुला तुच्छता हो । जर्मनीको वर्तमान राजनीतिका विरूद्ध सङ्घर्ष आधुनिक राष्ट्रहरूको अतीतका विरूद्ध सङ्घर्ष हो — अनि, ती राष्ट्रहरू अतीतका स्मृतिहरूको बोझबाट अझै पनि ज्यादै दबिएका छन् । उनीहरूका साथसाथै आफ्नो वियोगान्तबाट पार भइसकेको प्राचीन शासनलाई अब एउटा जर्मन प्रेतझैं आफ्नो संयोगान्तको ढोंग देखाउनु उनीहरूको लागि शिक्षाप्रद हुन्छ । प्राचीन शासनको इतिहास वास्तवमा त्यतिबेलासम्म दुःखद थियो, जतिबेलासम्म संसारमा पहिलेदेखि विद्यमान सत्ता बनेको थियो तथा अर्कोतिर, स्वतन्त्रता उसको लागि केवल एउटा व्यक्तिगत कल्पना मात्र थियो । सङ्क्षेपमा, जबसम्म आफ्नो न्यासङ्गत कुरामा ऊ स्वयंले विश्वास गर्दथ्यो र त्यसो गर्न ऊ वाध्य थियो, त्यतिबेलासम्म प्राचीन शासन दुःखद नै थियो । एउटा मौजूदा विश्वव्यवस्थाको रूपमा प्राचीन शासनले त्यो भर्खरै पैदा भइरहेको तात्कालीन विश्वका विरूद्ध, जतिबेलासम्क सङ्घर्ष गरिरहेको थियो, त्यतिबेलासम्मको त्यसको भूल एउटा ऐतिहासिक भूल थियो, व्यक्तिगत भूल होइन । त्यही कारण हो, त्यसको अधोपतन दुःःखदायी थियो ।

अर्कोतिर, वर्तमान जर्मन शासन छ । त्यो एउटा कालदोष हो, आम रूपमा त्यो मानिएको स्वयंसिद्ध कुराहरूको नग्न विरोध हो र सन्सारका अगाडि प्रदर्शित प्राचीन शासनको शून्यता हो । त्यसको एकहोहो ध्यान के छ भने ऊ स्वयं आफूमै आस्था हो र सन्सारले पनि त्यस्तै ख्याल गरोस् भन्ने उसले माग गर्दछ । यदि उसलाई स्वयं आफ्नो मूलतत्वमा आस्था हुन्थ्यो भने त्यो मूलतत्वलाई के उसले एउटा बाहिरी मूलतत्वको आवरणमा लुकाउने प्रयत्न गर्दथ्यो तथा पाखण्ड र सोफीवादको शरण लिन्थ्यो ? आधुनिक प्राचीन शासन त्यो विश्वव्यवस्थाको मह�व एक नौटङ्की हो, जसको साँचो नायक मरिसकेको छ । इतिहासले आफ्नो काम पूर्णतः गरिछाड्दछ र कुनै पुरानो रूप (व्यवस्था)लाई त्यसको चिहानतिर लैजानेबेला त्यो धेरै अवस्थाहरूबाट गुज्रिन्छ । कुनै विश्व ऐतिहासिक रूप (व्यवस्था)को अन्तिम अवस्था त्यसको संयोगान्तको ढोंग हुन्छ । जुन यूनानी देवताहरू एस्कीलसको प्रोमीथियसको घेरा (Promethies Bound) मा पहिले नै दुःखदायीढङ्गबाट घाइते भएर मरिसकेका थिए, ती लुसियनको कथोपकथनमा अर्कोपटक हास्यास्पदढङ्गले मर्नुपरेको थियो । इतिहासले त्यस्तो बाटो किन अपनाउँछ — जसबाट मानवताले आफ्नो अतीतबाट सहर्ष विदा लेओस् क्ष जर्मनीका राजनैतिक अधिकारीहरूका लागि हामी त्यस्तै सुखद ऐतिहासिक भविष्यको वकालत गर्दछौं ।

त्यसैबीच जसै स्वयं आधुनिक राजनैतिक र सामाजिक वास्तविकताको आलोचना हुन थाल्दछ, जसै आलोचना वास्तविक मानवीय समस्याहरू पक्रने स्थितिमा पुग्दछ, त्यतिबेला जर्मनीको स्थिति उसले बाहिर गइसकेको देख्दछ । त्यस्तो हुँदैनथ्यो भने आफ्नो लक्ष्यलाई उसले आत्नो लक्ष्यभन्दा तल पक्रने कोशिश गर्दैनथ्यो । एउटा उदाहरण लिनुहोस् । आम सम्पदाको सन्सार, राजनैतिक जगतका साथै उद्योगधन्धाको सम्बन्धको समस्या आधुनिक समयको सबैभन्दा प्रमुख समस्याहरूमध्येको एउटा समस्या हो । यो समस्याले जर्मनहरूको ध्यान कुनरूपमा आकर्षित गर्न सुरू गरेको छ ? राष्ट्रिय अर्थव्यवस्थाको संरक्षण शुल्कको रूपमा, प्रतिषेधात्मक व्यवस्थाको रूपमा । जर्मनोन्माद मानिसबाट उत्रेर ऊ द्रव्यमा पुग्न गएको छ । अतः एकदिन बिहान सूती कपडाका मालिकहरू र फलामका नायकहरूले अचानक उनीहरू देशभक्त बन्नपुगेको देखेका छन् क्ष अतः हामी जर्मनहरूले एकाधिकारलाई बाह्य सार्वभौमसत्ता सुम्पेर त्यसको सार्वभौमसत्तालाई देशभित्र स्वीकार गरिरहेका छौं । त्यसरी जर्मनीमा मानिसहरू अब त्यही कुरा शुरू गरिरहेका छन्, जसलाई फ्रान्स र बेलायतमा मान्छेहरूले खतम गर्दै गइरहेका छन् । जुन पुराना, भ्रष्ट परिस्थितिलाई व्यक्तिले सित्रीहरू भिरिरहेको रूपमा यो देशको सिद्धान्तको विरोध गरिरहेका छन् तथा जसलाई उनीहरूले धारण गरेका छन्, जसरी — उनीहरूको अभिनन्दन जर्मनीमा सुन्दर भविष्यको उषाकालको रूपमा गरिंदैछ, त्यो सिद्धान्तको क्षेत्रबाट कठोर व्यवहारको क्षेत्रमा पाइला टेक्ने भविष्यको अझैसम्म त्यति साहस छैन । फ्रान्स र बेलायतमा राजनैतिक अर्थशास्त्र अथवा सम्पदामाथि समाजको शासन स्थापना गर्ने समस्या छ भने जर्मनीमा राष्ट्रिय अर्थव्यवस्था अथवा राष्ट्रियतामाथि निजी सम्पत्तिको आधिपत्य कायम गर्ने समस्या छ । अनि फेरि फ्रान्स र इङ्ग्ल्यान्डको समस्या पराकाष्ठामा पुगिसकेको एकाधिकारको उन्मूलन गर्नु हो भने जर्मनीको समस्या एकाधिकारलाई त्यसको चरमोत्कर्षसम्म पुऱ्याउनु हो । उहाँको समस्या समाधानको हो भने यहाँको अहिलेसम्मको समस्या सङ्घर्षको हो । आधुनिक समस्याहरूको जर्मन स्वरूपको यो उपयुक्त उदाहरण हो । यो

कुन कुराको उदाहरण समेत हो भने एउटा नौसिकारूझैं हाम्रो इतिहासले अझै पनि ती कुराहरू सिक्नका लागि अतिरिक्त कसरत गर्नु छ, जुन इतिहासमा पुराना र जीर्ण-शीर्ण भइसकेका छन् ?

अतः यदि जर्मनीको राजनैतिक विकास अगाडि गएन भने सम्पूर्ण जर्मन विकास वर्तमान कालका समस्याहरूमध्ये कुनै जर्मन निवासीलाई बढीभन्दा बढी दखाल हुन सक्दछ, जति कुनै रूसी निवासीको हुन्छ । तर जब कोई छुट्टै व्यक्ति राष्ट्रिय सीमाबाट बाधिइरहेको हुन्न भने त्यस व्यक्तिको मुक्तिद्वारा सम्पूर्ण राष्ट्रको अझै कम मुक्ति मिल्थ्यो । यूनानका दार्शनिकहरूमध्ये एकजना स्काइथियावासीघघ पनि थिए – त्यस कुराले यूनानी संस्कृतितर्फ एक कदम पनि अगाडि बढ्न स्काइथियावासीहरूलाई मद्दत मिलेको थिएन ।

संयोगवश हामी जर्मन स्काइथियावासी होइनौं ।

प्राचीन सम्प्रदाय आफ्नो प्रागऐतिहासिक कालदेखि जसरी कल्प नै कल्पनामा पौराणिक कथाहरूको रूपमा गुज्रिएको थियो, त्यसैगरी हामी जर्मनहरूले आफ्नो आगामी इतिहासलाई चिन्तन जगतमा, दर्शनको क्षेत्रमा तय गरिसकेका छौं । त्यसको ऐतिहासिक समकालीन हुँदाहुँदै पनि हामी वर्तमान कालका दार्शनिक समकालीन हौं । जर्मन दर्शन जर्मन इतिहासको आदर्शवादी विस्तार हो । अतः आफ्नो वास्तविक इतिहासका अधुरा काम (Aeuvres In Completes)को स्थानमा यदि हामीहरूले आदर्शवादी इतिहासपछिका कामहरू (ब्भगखचभक एयकतजगफभक)को आलोचना गर्दछौं भने जुन हाम्रो आलोचनाको दर्शन छ, त्यो ती प्रश्नहरूसित अल्झिएको छ, ती वर्तमान कालले बताउने असली प्रश्न उनै प्रगतिशील राष्ट्रहरूमा जुन कुराको अर्थ राज्यका आधुनिक परिस्थितिहरूसँगै व्यवहारिकरूपबाट सम्बन्ध-विच्छेद गर्नु हुन्छ, त्यही अर्थ जर्मनीमा – जहाँ अझैसम्म ती परिस्थितिहरू अस्तित्वमा आइसकेका छैनन् – परिस्थितिहरूका दार्शनिक प्रतिविम्बसगै सर्वप्रथम आलोचनात्मक सम्बन्ध-विच्छेद गर्नु हुनेछ ।

अधिकार र राज्यको जर्मन दर्शन नै जर्मन इतिहासको एक मात्र त्यस्तो चीज हो, जुन सरकारीतवरले मान्यता प्राप्त आधुनिक वर्तमानस्तरसम्म (Al Pari) पुग्दछ । अतः के गर्नु आवश्यक हुन्छ भने जर्मन राष्ट्रले आफ्नो त्यो स्वपनिल इतिहासको सम्बन्ध आफ्ना मौजूदा परिस्थितिहरूसँगै स्थापित गरोस् र, केवल यी विद्यमान परिस्थितिहरूसित मात्र नभएर तिनका साथै तिनीहरूको हवादारी विस्तारको समेत आलोचना गरोस् । त्यसको भविष्यलाई न त राज्य र अधिकारका वास्तविक परिस्थितिहरूको तात्कालिक निषेधसम्म सीमित गर्न सकिन्छ न त्यसका राज्य र अधिकारसम्बन्धी अदर्शवादी परिस्थितिहरूलाई तुरुन्त व्यवहारिक रूप दिने कामसम्म मात्र सीमित गर्न सकिन्छ किनकि त्यसका आदर्शवादी परिस्थितिहरूमा त्यसका वास्तविक परिस्थितिहरूको तात्कालिक निषेध निहित हुन्छ तथा छिमेकी राष्ट्रहरूको चिन्तनमा ऊ आ□ना आदर्शवादी परिस्थितिहरूको तात्कालिक अभिपूर्तिको अवस्थाभन्दा एकप्रकारले अगाडि बढिसकेको छ । अतः जर्मनीका व्यवहारिक काममा जुटेका राजनैतिक पार्टीहरूले यदि दर्शनको निषेध गर्ने माग गर्दछन् भने त्यस्तो सअभिप्राय गर्दछन् । त्यसको गल्ती उनीहरूले यो चीजको माग गर्नु नभएर त्यो त्यही मागमा रोकिने कुरामा हुन्छ । त्यो मागको न त उसले गम्भीरतापूर्वक परिपूर्ति गर्दछ, न परिपूर्ति गर्नसक्छ । त्यतातिर पीठ फर्काएर तथा त्यसको सम्बन्धमा केही सडेगलेका पुराना तथा क्रोधयुक्त स्वरहरू भुनभुनाएर त्यसले निषेधको कार्यलाई पूरा गरिरहेको छ क्ष आफ्नो दृष्टिकोणको सीमितताको कारण जर्मनको वास्तविकता परिधिमा उसले दर्शनलाई सामेल गर्दैन अथवा के सोंच्दछ भने जर्मन व्यवहार तथा त्यसका सहायक सिद्धान्तहरूको स्तरभन्दा दर्शन तुच्छ हुन्छ । तपाईंले सुरूआत त वास्तविक जीवनका बीजहरूबाट गर्नुपर्ने माग गर्नुहुन्छ तर तपाईंले के भुल्नुहुन्छ भने जर्मन राष्ट्रको वास्तविक जीवनको बीज अहिलेसम्म खालि त्यसको दिमागभित्रै मात्र बढिरहेको छ । एक शब्दमा – दर्शनलाई एउटा वास्तविकता नबनाईकन तपाईंले त्यसलाई उन्मूलन गर्न सक्नु हुन्न । ।

यही नै गल्ती दर्शनबाट पैदा हुने सैद्धान्तिक पार्टीले गरेका थिए – त्यसमा खालि त्यसका कारक तत्वहरूको क्रम उल्टो भएको थियो ।

वर्तमान सङ्घर्षमा उसले जर्मन जगतका विरूद्ध दर्शनको केवल आलोचनात्मक सङ्घर्षलाई मात्र देखेको थियो, उसले वर्तमान कालसम्मको दर्शन स्वयं सन्सारको एक अंश हो र, त्यसको प्ररिपूरक हो – यद्यपि त्यो त्यसको आदर्शवादी प्रतिपूरक हो – भन्ने कुरामाथि विचार गरेको थिएन । आफ्नो प्रतिमूर्तिप्रति उसको दृष्टिकोण आलोचनात्मक भएपनि आफूप्रतिको उसको दृष्टिकोण आलोचनात्मक थिएन । दर्शनका पूर्व अवयव (Premises)हरूबाट थालनी गरेर कि त त्यो दर्शनद्वारा प्रस्तुत गरिएका परिणामहरूमाथि नै त्यो रोकिन

पुगेको थियो कि त उसले अन्य माग र निष्कर्षहरूलाई दर्शनका तात्कालिक मागहरू तथा निष्कर्षहरूको रूपमा पेश गरिदिएको । वास्तवमा ती माग र निष्कर्षहरूलाई, ती सही किन नहोऊन्, वर्तमान कालसम्मको दर्शनको, स्वयं दर्शनकै नै निषेध प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस विषयका सम्बन्धमा अनि विस्तारपूर्वक विचार गर्ने आफ्नो अधिकारलाई हामी सुरक्षित राख्दछौं । त्यसका आधारभूत कमजोरीहरूलाई निम्न-लिखित शब्दमा व्यक्त गर्न सकिन्छ : उसले के सोंचेको थियो भने दर्शनलाई एउटा वास्तविक आधार नबनाईकन पनि उन्मूलन गर्न सकिन्छ ।

राज्यसत्ता र अधिकारको जर्मन दर्शनको आलोचनाको सबैभन्दा सुसङ्गत, सबैभन्दा समृद्धशाली तथा अन्तिम विकास हेगेलबाट भएको थियो । त्यो आलोचनामा आधुनिक राज्य तथा त्यससित सम्बन्धित वास्तविकताको आलोचनात्मक विश्लेषण पनि छ र, जसरी राजनीति र अधिकारको क्षेत्रको जर्मन चेतनालाई अहिलेसम्म कार्यान्वित गरिएको छ, त्यसैगरी त्यो पूर्णतः दृढताकासाथ गरिएको निषेध पनि हो । यस चेतनाको सबैभन्दा प्रतिष्ठित, सबैभन्दा बढी सार्वभौमिक रूप अधिकारको विज्ञानको स्तरसम्म पुऱ्याइएको परिकल्पित (Speculative) दर्शन स्वयं हो । अधिकारको परिकल्पित दर्शन अर्थात् आधुनिक राज्यका बारेमा – जसको वास्तविकता अर्को लोकको वस्तु बनिरहन्छ, चाहे त्यो लोक राइन नदीपारि नै किन नहोस् – त्यो अतिशयोक्तिपूर्ण हवाई चिन्तन यदि जर्मनमा नै सम्भव थियो भन्ने कुरा सही हो भने त्यसको उल्टो अर्थात्, आधुनिक राज्यको जर्मन चिन्तनविम्ब वास्तविक व्यक्तिलाई समेत अमूर्त त्यो कुरा केवल किन मात्र सम्भव हुन सकेको हो भने आधुनिक राज्य समेतले पनि वास्तविक व्यक्तिलाई हवाई बनाइदिन्छ अथवा सम्पूर्ण मानिसलाई काल्पनिक सन्सारमा मात्रै सन्तोष प्रदान गर्दछ भन्ने कुरा पनि सही हो । राजनीतिमा जर्मनहरूले जुन कुरा सोंच्दथे, अरू राष्ट्रहरूले त्यसलाई व्यवहारमा पूरा गरिरहेका थिए । जर्मनी तिनको सैद्धान्तिक अन्तस्करण थियो । त्यसको चिन्तनको विचारमग्नता तथा शेखी सधैं त्यसको वास्तविकता एकपक्षीय तथा तुच्छताका साथ कदममा कदम मिलाएर चल्दथ्यो । अतः जर्मन राज्यसत्ताको यथास्थिति यदि प्राचीन शासनको परिपूर्तिलाई आधुनिक राज्यको शरीरमा काँडा पूर्णतः घुसेको स्थिति व्यक्त गर्दछ भने जर्मन राज्य – विज्ञानको यथास्थितिले आधुनिक राज्यसत्ताको अधुरो स्थितिलाई, स्वयं त्यसको शरीरको कमजोरीलाई व्यक्त गर्दछ ।

जर्मन राजनैतिक चेतनाको पूर्वस्वरूपका कट्टरविरोधीका रूपमा अधिकारको परिकल्पित दर्शनको आलोचनाले स्वयंले आफ्नो निरक्षीण नगरेर ती समस्याहरूको निरक्षीणमा लाग्दछ, जसको समाधानको एकमात्र उपाय – व्यवहार हो ।

प्रश्न उठ्दछ, के जर्मनीको व्यवहार र सिद्धान्तको त्यो उचाई अर्थात् क्रान्तिको स्तरसम्म माथि उठ्न सक्दछ, जुन त्यसले केवल आधुनिक राष्ट्रहरूको अधिकारिक स्तरसम्म मात्र नभएर राष्ट्रहरूले निकट भविष्यमै प्राप्त गर्ने मानवताको त्यो उच्चस्तरसम्म माथि उठाइदिनेछ ।

निस्सन्देह, आलोचनाको अस्त्रले अस्त्रको आलोचनाको ठाउँ लिन सक्दैन । भौतिक शक्तिको तख्ता भौतिक शक्तिबाट नै पल्ट्याउनु पर्दछ । तर जनताको ह्दयमा घर जमाइसकेपछि सिन्द्धान्त पनि एउटा भौतिक शक्ति बन्न पुग्दछ । सिद्धान्तले जसै मानिसका अगाडि आफ्नो सार्थकता प्रमाणित गर्दछ, तसैबेला त्यसले जनताको ह्दयमा घर जमाउने क्षमता प्राप्त गर्दछ अनि, जतिबेला ऊ आमूल परिवर्तनवादी हुन पुग्दछ, त्यतिबेला उसले आत्नो सार्थकता प्रमाणित गरिदिन्छ । आमूलपरिवर्तनवादी हुनुको अर्थ हो – मूल जरो पक्रनु । तर मानिसका लागि मूल जरो स्वयं मानिस हो । जर्मन सिद्धान्तको आमूल परिवर्तनवादीताको र, त्यसरी त्यसको व्यवहारिक शक्तिको स्पष्ट प्रमाण के हो भने आफ्नो कार्यको थालनी त्यसले दृढतापूर्वक धर्मको प्रत्यक्ष उन्मूलनबाट गर्दछ । मानिसका लागि मानिस नै सर्वोच्च तत्व हो भन्ने शिक्षासँगै धर्मको आलोचना समाप्त हुन पुग्दछ । अतः उसको दृढ आदेश के हुन्छ भने ती तमाम सम्बन्धहरूको अन्त गरिदेऊ, जस अन्तरगत मानिस पतित अवस्थामा छ, दास अवस्थामा छ, परित्याग गरिएको स्थितिमा छ र घृणित स्थितिमा छ । यी सम्बन्धहरूको श्रेष्ठतम विवरण ती फ्रान्सिसीहरूका मुखबाट मिल्दछ, जसले कुकुरमा कर लगाउने कुरा सुनेर भन्न पुगेका थिए – विचरा कुकुरहरू, तिमीहरूसित पनि ती मानव प्राणीहरूजस्तै व्यवहार गर्न चाहछन् ? त्यसभन्दा ती सम्बन्धहरूको सुन्दर विवरण हुनै सक्दैन क्ष

ऐतिहासिक दृष्टिले समेत जर्मनीका लागि सैद्धान्तिक मुक्तिको विशिष्ट व्यवहारिक महत्व छ किनभने जर्मनीको क्रान्तिकारी अतीत सैद्धान्तिक छ, त्यो धर्म-सुधारको अतीत हो । त्यसबेला क्रान्ति जसरी मठबासीको मस्तिष्कमा प्रारम्भ भएको थियो, त्यसैगरी अब त्यो दार्शिनिकहरूको मस्तिष्कमा प्रारम्भ भइरहेको छ ।

हामी के मान्दछौं भने लूथरद्वारा भक्तिको दासताको अन्त विश्वासबाट उत्पन्न दासता विस्थापित गरेर गरिएको थियो । सत्ताप्रतिको श्रद्धा त्यसले ध्वस्त पारेको थियो किनकि उसले श्रद्धाको सत्ताको स्थापना गरिदिएको थियो । त्यसले पादरीहरूलाई सर्वसाधारण बनाइदिएको थियो किनकि सर्वसाधारणलाई उसले पादरीहरूमा बदलिदिएको थियो । बाहिरी धार्मिकताबाट उसले मानिसलाई मुक्त गरिदिएको थियो किनकि धार्मिकतालाई नै मानिसको अन्तर बनाइदिएको थियो । शरीरलाई उसले शृङ्खालाहरूबाट स्वतन्त्र पारिदिएको थियो किनभने उसले ह्दयलाई शृङ्खालाहरूबाट बाँधिदिएको थियो ।

तर प्रोटेस्ट्यान्ट मतले यदि समस्याको सही समाधान पेश गरेको थिएन भने पनि कम्तिमा सहीरूपले त्यसलाई उसले पेश गरिदिएको त थियो । अब प्रश्न खालि सर्वसाधारण मानिसद्वारा आफूभन्दा बाहिरको पादरीका विरूद्ध मात्र सङ्घर्ष गर्नुपर्ने नभएर स्वयं आफूभित्रको पादरीका विरूद्ध, पादरीजस्तो आफ्नो स्वभावका विरूद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्ने हुनगएको थियो । अनि, सर्वसाधारण जर्मन पादरीहरूमा हुने प्रोटेस्ट्यान्ट मतको रूपान्तरले यदि उपासक पोपहरूको राजकुमारहरूका ऐरे-गैरे पादरी मण्डलीसँगै विशेषाधिकार हुने तथा अनाडी व्यक्तिहरूका ती थुप्रै गुटहरूसँगै – उद्धार गरिदिएको थियो भने पादरी प्रवृत्ति हुने जर्मनहरुको मानिसको रूपमा दार्शनिक रूपान्तर हुँदा सम्पूर्ण जनताको उद्धार हुनेछ । तर सर्वसाधारणलाई धर्म निरपेक्ष बनाउने काम इसाई चर्च (इसाई धर्म सङ्घ)को तप्काले गर्ने त्यो कार्यसम्म पुगेर मात्र मुक्तिको काम राजकुमारसम्म मात्र पुगेर रोकिंदैन, जसको थालनी पाखण्डी प्रशाले गरेको थियो । जर्मन इतिहासको सबैभन्दा उत्कर्ष घटना थियो – किसान युद्ध : त्यो धर्मशास्त्रको भुँवरीमा फँसेर नै असफल भएको थियो । यतिबेला धर्मशास्त्र स्वयं अप्ठ्यारोमा परेको छ भने जर्मन इतिहासको सबैभन्दा बढी स्वतन्त्रताविहीन अवस्था हाम्रो यथास्थिति पनि दर्शनसित टकराएर चकनाचूर हुनेछ क्ष धर्म-सुधार आन्दोलनको पूर्वबेलामा जर्मनीको शासक वर्ग रोमको सबैभन्दा ठूलो दास थियो । तर आज त्यो क्रान्तिको ढोकामा पुगेको छ भने त्यो केवल रोमको मात्र नभएर त्योभन्दा गएगुज्रिएको प्रशा र अष्ट्रियाको, गाउँका प्रतिक्रियावादी जमीनदारहरू तथा घोर गवाँरहरूको सबैभन्दा ठूलो दास भएको छ ।

तर कस्तो लाग्दछ भने त्यसैबीच सशक्त जर्मन-क्रान्तिको मार्गमा एउटा ठूलो बाधा नरोकिएझैं भएको छ ।

किनभने क्रान्तिका लागि एउटा निष्क्रिय तत्वको, एउटा भौतिक आधारको आवश्यकता हुन्छ । सिद्धान्तलाई जनतामा त्यही हदसम्म सफलता प्राप्त हुन्छ, जुन हदसम्म उसले जनताका ती आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्दछ । तर जर्मन चिन्तका आवश्यकताहरू तथा जर्मनीका वास्तविकताद्वारा प्रस्तुत गरिएका समाधानहरूबीच जुन भयङ्कर खाडल छ, नागरिक समाज र राज्यसत्ताबीच तथा नागरिक समाज र स्वयं आफूबीच पनि के त्यस्तै खाडल देखिनेछ त ? सैद्धान्तिक आवश्यकताहरू के तात्कालिक व्यवहारिक आवश्यकता बन्न पुग्नेछन् ? चिन्तन सिद्धि (लक्ष्य पूर्ति)का लागि प्रयत्न गर्नु – त्यत्ति मात्र पर्याप्त हुँदैन, वास्तविकतालाई स्वयं चिन्तनको अनुकूल बनाउने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

तर जुनबेला आधुनिक राष्ट्रहरू राजनैतिक मुक्तिको मध्यवर्ती अवस्थामा पुगेका थिए, त्यसबेला जर्मनी त्यो अवस्थामा पुगेको थिएन । व्यवहारमा त्यो अवस्थामा यो अहिलेसम्म पनि पुगेको छैन, जुन अवस्था सिद्धान्तको क्षेत्रमा यसले पार गरिसकेको छ...। पुनः छलाङ मारेर केवल स्वयं आफ्ना सीमाहरूलाई मात्र होइन, अपितु आधुनिक राष्ट्रहरूका सीमाहरूलाई समेत पनि पार गरेर त्यो जान सक्दछ, जुनलाई आफ्ना वास्तविक सीमाहरूबाट मुक्ति पाउनका लागि वास्तवमा अहिले मात्र उसले अनुभव गर्नु छ र कोशिश गरेर हासिल गर्नु छ ? त्यही क्रान्ति नै उत्कर्षको क्रान्ति हुन सक्दछ, जसका आवश्यकताहरू आमूल परिवर्तनकारी होऊन् तथा त्यसका आवश्यकताहरू पूर्व परिस्थितिहरू र पूर्वाधारको अभाव छ भन्ने लागून् ।

आधुनिक राष्ट्रहरूको विकाससँगै जर्मनीले यदि केवल चिन्तनको निरपेक्ष क्रियाकलापको माध्यमद्वारा मात्र त्यो परिस्थिति ल्याउनका लागि गरिने वास्तविक सङ्घर्षमा एकातिर, कुनै प्रभावकारीढङ्गविना नै हात हालेको थियो भने अर्कोतिर, त्यो लक्ष्य प्राप्तिविना आनन्दमा अथवा त्यसको आंशिक सन्तुष्टिमा भाग लिएर उसले खालि ती विकासका यातनाहरू मात्र भोगिरहेको छ । एकातिर, यदि निरपेक्ष क्रियाशीलता रहेको छ भने

त्यही अनुसार अर्कोतिर, निरपेक्ष कष्ट सहिरहेको छ । त्यही कारण हो, यूरोपको मुक्तिको अवस्थाको स्तरमा कहिल्यै नपुगीकन एकदिन जर्मनी यूरोपको पतनावस्थाको स्तरमा पुग्नेछ । त्यसको तुलना त्योबेला जडशक्तिको एउटा त्यस्तो पुजारीसँग गर्न सकिन्छ, जुन इसाई धर्मको रोगलेग्रस्त भएर सधैं घोलिइरहन्छ ।

अब यदि जर्मन सरकारको बारेमा हामीले विचार गऱ्यौं भने हामीले देख्दछौं : समयको स्थितिका कारण, जर्मनीको आफ्नो स्थितिको कारण, जर्मन शिक्षाको दृष्टिकोणको कारण र, अन्तमा स्वयं त्यो जर्मन सरकारको संयोगशाली सहजवृत्तिको आवेगको कारण आधुनिक राज्यका नागरिकहरूका सभ्य दोषहरूलाई प्राचीन शासन व्यवस्थाका बर्बरतापूर्ण कमी-कमजोरीहरूसँगै जोडेर काममा ल्याउनका लागि त्यो बाध्य हुनेछ क्ष आधुनिक राज्यका नागरिकहरूका राम्रँ कामहरूले त हामीलाई कुनै फाइदा हुँदैन तर प्राचीन शासन व्यवस्थाका बर्बरतापूर्ण दोषहरू हामीले पूर्णतः भोग्नुपर्दछ । अतः राज्यका वर्तमान स्थितिका सीमाहरूभन्दा परिरहेका रूपहरू यदि समुचित कार्यमा नभएपनि कम्तिमा तिनको अनुचित कार्यमा जर्मनीले बढीभन्दा बढी हात हाल्नुपर्नेछ । उदाहरणका लागि सन्सारमा तथाकथित वैधानिकजस्तो के कुनै अर्को देश छ, जसले वैधानिक राज्यसत्ताका वास्तविकताहरूको उपभोग नगरीकन नै त्यसका सम्पूर्ण भ्रान्तिहरूको ती यातनाहरूलाई त्यसले फ्रान्सको सेप्टेम्बरका कानूनहरूघद्धसँग जोडिएिको छ, जसमा पत्रपत्रिकाहरूको स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरिएको थियो ? के त्यो जर्मन सरकारको एउटा मूढेबल होइन ? जसरी भगवानको देवलोकमा तपाईं तमाम देशहरूका देवताहरू पाउनुहुन्छ, त्यसैगरी जर्मनहरूको पवित्र रोमनेली साम्राज्यमा तपाईं राज्यका साराका सारा स्वरूपहरूका तमाम दोषहरू पाउनुहुनेछ । यो सारसङ्ग्रहवाद अपूर्व र असाधारण हदसम्म पुगोस् क्ष त्यस कुराको ग्यारेन्टी खास तवरले त्यो जर्मन सम्राटघछको घोर राजनैतिक — सौन्दर्यसम्बन्धी लिप्साले गरिदिएको छ, जुन राजतन्त्रका साराका सारा भूमिकाहरू निर्वाह गर्न आतुर छ — ती भूमिकाहरू सामन्ती होऊन्, नोकरशाही होऊन्, निरङ्कुश होऊन् वा वैधानिक, एकतन्त्रवादी होऊन् वा जनवादी क्ष अनि ती भूमिकाहरू यदि त्यसले जनताको माध्ययमबाट खेल्न सक्दैन भने कम्तिमा स्वयं आफ्त नै माध्यमबाट त खेल्न सक्दछ अनि, यदि जनताको फाइदाको लागि नभए पनि कम्तिमा स्वयं आफ्त नै फाइदाका लागि त उसले त्यसो गर्न सक्दछ क्ष अतः वर्तमान राजनैतिक स्थितिका दोषहरूको जर्मनी मूतरूप हो, उसको स्वयं आफ्तनै एउटा नयाँ सन्सार छ । अतः वर्तमान राजनैतिक स्थितिका आम सीमाबाट मुक्ति नपाईकन आफ्तना विशिष्ट जर्मन सीमाहरूबाट समेत उसले मुक्ति पाउनेछैन ।

जर्मनीका लागि काल्पनिक सपनाको चीज क्रान्तिको उत्कर्ष, आम मानवताको मुक्ति नभएर केवल एउटा आंशिक राजनैतिक क्रान्ति मात्र हो, त्यस्तो क्रान्ति हो, जसले घरका थामहरूलाई जस्ताको तस्तै खडा छोडिदिन्छ । केवल कुनै आंशिक, राजनैतिक क्रान्तिको मात्र आधार के हुन्छ ? त्यो कुन कुरामाथि आधारित हुन्छ भने नागरिक समाजको एउटा भागले आफूलाई मुक्त गर्दछ र आम आधिपत्य कायम गर्दछ । त्यो कुन कुरामा आधारित हुन्छ भने एउटा निश्चित वर्ग, आफ्तनो विशेष स्थितिको दृष्टिकोणको आधारमा समाजको आम मुक्तिको बिंडो थाम्दछ । त्यो वर्गले सम्पूर्ण समाजको उद्धार गर्दछ तर त्यस्तो केवल त्यतिबेला मात्र हुन सक्दछ, जतिबेला सम्पूर्ण समाज त्यो स्थितिमा होस्, जुन स्थितिमा ऊ वर्ग हुन्छ, अर्थात् त्यससँग पनि धन पैसा होस् अथवा इच्छा गर्नेबित्तिकै उसले त्यो पाउन सकोस् ।

स्वयं आफूभित्र र जनताभित्र तीव्र उत्साहको स्थिति उत्पन्न नगरेसम्म नागरिक समाजको कुनै पनि अङ्गले त्यो भूमिका पूरा गर्न सक्दैन । त्यो कस्तो अवस्था हो भने त्यसमा आम समाजका साथ त्यसले भातृत्व भाव अपनाएको होस् तथा त्यसैमा विलीन हुन पुगेकोहोस्, त्यससित त्यो घुलमिल भएको होओस् र त्यो समाजको आम प्रतिनिधिका रूपमा देखिन र मानिन थालेको होस् — त्यो कस्तो अवस्था हो भने त्यसमा उसका माग र अधिकार सही अर्थमा स्वयं समाजका माग र अधिकार बन्न पुगेका होऊन् — त्यो कस्तो अवस्था हो भने त्यसमा सही अर्थमा त्यो समाजको मस्तिष्क र मुटु बन्न पुगोस् क्ष कुनै विशेष वर्गले समाजका आम अधिकारहरूको नाममा नै आम आधिपत्य कायम गर्ने अधिकार आफ्तनो निम्ति प्राप्त गर्न सक्दछ । हस्तक्षेपद्वारा यो मुक्तिको चाहनाको स्थितिमाथि अधिकार गर्नका लागि र, त्यसरी स्वयं आफ्तना अङ्गका हितमा समाजका तमाम अङ्गहरूको राजनैतिक शोषण गर्नका लागि क्रान्तिकारी शक्ति तथा आत्मिक आत्मानुभूति नै पर्याप्त हुँदैन । कुनै राष्ट्रको क्रान्ति तथा त्यसमा नागरिक समाजको एउटा विशेष वर्गको मुक्ति — यी दुवै चीज एकैनाश होऊन्, कुनै एउटा वर्गलाई सम्पूर्ण समाज मानियोस् — त्यसका लागि के कुराको आवश्यकता हुन्छ भने समाजका सारा दोष कुनै अर्को वर्गमा केन्द्रित होऊन्, त्यो खास वर्ग पछिको प्रगतिमा बाधा हाल्ने आम

वर्ग बनोस्, अगाडि बढ्ने मार्गको बाधाको त्यो मूर्तरूप बन्न पुगोस्, त्यसको विशेष सामाजिक क्षेत्रलाई सम्पूर्ण समाजका कुख्यात अपराधहरूका जरा मानियोस् – त्यस क्षेत्रबाट मुक्ति मिल्दा त्यो सबैको आत्म-मुक्ति मानियोस् । कुनै एउटा वर्ग श्रेष्ठ मुक्तिदाता वर्ग बन्नका लागि कुनै अर्को वर्ग त्यसको उल्टो अर्थात् स्पष्टरूपले उत्पीडन गर्ने वर्ग बन्नु आवश्यक हुन्छ । फ्रान्सिसी सामन्त वर्ग तथा फ्रान्सिसी पादरी वर्गको आम नकारात्मक स्थितिको कारणबाट सबैभन्दा नजीकको र विरोधी वर्ग, पूँजीपति वर्ग सकारात्मक मह￿वबाट स्थापित भएको थियो ।

तर जर्मनीमा त्यस्तो कुनै खास वर्ग छैन, जसबाट त्यसप्रकारको दृढता होस्, त्यो समझदारी बनोस्, त्यो साहस र कठोरता होस्, जसले त्यसलाई समाजको नकारात्मक प्रतिनिधिको रूपमा अगाडि ल्याएर उभ्याओस् । न त कुनै त्यस्तो वर्ग नै छ, जसमा आत्माको त्यो विशालता होस्, जसले, क्षणभरको लागि मात्र किन नहोस्, राष्ट्रको आत्मासँग मिलाएर त्यसलाई एकाकार बनाइदेओस् । त्यसमा त्यो प्रेरणा शक्ति होस्, जुन भौतिक बलभित्र राजनैतिक हिंसा गर्ने सङ्कल्पको घोषणा गरोस्, अथवा त्यस्तो क्रान्तिकारी साहस भरिदेओस्, जसले विरोधीलाई अगाडि देखेर गर्जँदै 'म केही होइन तर म सबै थोक हुनेछु' भनेर हु￿ार गरोस् । जर्मनीका – यहाँका वर्ग र व्यक्तिका – दुवैको नैतिकता र इमानदारिताको मुख्य आधार वास्तवमा त्यो विनम्र अहंवाद हो, जसले स्वयं के घोषित गर्दछ भने ऊ सीमाबद्ध छ तथा जतिबेला अरू व्यक्तिहरूले उसको विषयमा त्यसै भन्दछन्, त्यहीबेला उसले केही आपत्ति गर्दैन । त्यसरी जर्मन समाजका विभिन्न अङ्गहरूको सम्बन्ध नाटकीय नभएर वीर रसको काव्यजस्तो छ । तीमध्ये हरेकलाई आफ्नो चेतनाको अनुभूति त्यो बेलासम्म हुँदैन, जुन बेलासम्म उसलाई उत्पीडन गरिन्छ, बरू त्यो बेला हुन्छ, जतिबेला स्वयं उसले कुनै प्रयत्न नगरीकन समयको चक्रले ऊ स्वयंले जोरजबर्जस्ती गर्न सक्नेखालको निम्न सामाजिक स्तर सृष्टि गरिदिन्छ । अनि, त्यतिबेला ऊ आफ्ना साराका सारा दाबाका साथ अगाडि आउँछ र अरू व्यक्तिहरूको आडमा आफ्नो डेरा जमाउँछ । जर्मनीको मध्यम वर्गको नैतिक सहानुभूति पनि खालि कुन चेतनामा मात्र आधारित छ भने ऊ अरू तमाम वर्गका असंस्कृत आम सर्वसाधारणको नै प्रतिनिधि हो । अतः खराव नियतबाट खालि राजगद्दीमा जर्मन सम्राट बस्ने मात्र होइन, अपितु जर्मन नागरिक समाजको हरेक अङ्गले आफ्नो विजय समारोह मनाउनुभन्दा पहिले ऊ पराजयका सीमाहरूले आफूलाई घेरि राख्ने चरणबाट गुज्रिन्छ । तिनीहरूको अन्त्य गर्नुभन्दा पहिले ऊ स्वयंले आफ्ना सीमाहरूको निर्माण गरिहाल्दछ, आफ्नो उदार स्वरूप देखाउनुभन्दा पहिले उसले आफ्नो मुटुको संकुचित स्वरूपको झाँकी देखाइहाल्दछ । त्यसरी एउटा महान् भूमिका खेल्ने अवसर हात लागि हुनुभन्दा पहिले नै त्यो गुमिहाल्दछ र त्यहाँको हरेक वर्गले जसै आफ्ना विरोधी वर्गका विरूद्ध सङ्घर्षको थालनी गर्दछ, त्यत्तिकैमा ऊ आफूभन्दा तलका वर्गका विरूद्धको सङ्घर्षमा पनि अल्झिनपुग्दछ । त्यही कारण हो, उच्च सामन्ती वर्गले राजतन्त्रका विरूद्ध सङ्घर्ष गरिरहेको छ, नोकरशाह वर्गले कुलीन सामन्ती वर्गका विरूद्ध सङ्घर्ष गरिरहेको छ, पूँजीपति वर्गले कुलीन सामन्ती वर्गका विरूद्ध सङ्घर्ष गरिरहेको छ र पूँजीपति वर्गले ती सबैका विरूद्ध सङ्घर्ष गरिरहेको छ भने पूँजीपति वर्गका विरूद्ध सर्वहारा वर्गको सङ्घर्षको पनि थालनी भएको छ । सामाजिक परिस्थितिको विकास तथा राजनैतिकशास्त्रको प्रगतिले मध्यम वर्गको दृष्टिकोणलाई जीर्ण अथवा कम्तिमा सन्दिग्ध त ठहऱ्याइदिएको छ तापनि त्यो मध्यम वर्गले आफ्नो त्यस दृष्टिकोणबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने विचारसम्म मनमा लिने साहस गर्न सक्दैन ।

फ्रान्समा कुनै पनि कुरा पूरा हुन्छ भने त्यो उसको निम्ति यथेष्ट हुन्छ र उसले सबै कुरा पूरा हुने कामना गर्न थाल्दछ तर जर्मनीमा यदि सबै कुरा छोड्न मानिस तयार छैन भने केही पनि हुँदैन । फ्रान्समा आंशिक मुक्ति नै सार्वजनिक मुक्तिको आधार हुन्छ तर जर्मनीमा सार्वजनिक मुक्ति नभईकन कुनै पनि आंशिक मुक्तिको सम्भावना हुँदैन । फ्रान्समा क्रमिक मुक्ति वास्तविकता हो र पूर्ण स्वतन्त्रताको उदय त्यसैको गर्भबाट होला तर जर्मनीमा क्रमिक मुक्ति त्यसरी हुनु असम्भव छ । फ्रान्समा राष्ट्रको प्रत्येक वर्ग राजनैतिक आदर्शवादी छ र त्यसले आफ्नो चेतना सबभन्दापहिले एउटा विशेष वर्गको प्रसितनिधिको रूपमा नभएर आम सामाजिक आवश्यकताहरूको प्रतिनिधिको रूपमा प्राप्त गर्दछ । अतः मुक्तिदाताको भूमिका एउटा नाटकजस्तो क्रमानुसार एकपछि अर्को फ्रान्सिसी राष्ट्रका विभिन्न वर्गहरूका हातमा त्यतिबेला आइरहन्छ, जतिबेलासम्म, अन्तमा, त्यो वर्गका हातमा पुग्दैन, जसले सामाजिक स्वतन्त्रता, मानिसभन्दा बाहिरको तर स्वयं मानिसद्वारा निर्मित कुनै परिस्थितिको आधारमा कार्यान्वयन नगरेर त्यसको विपरीत मानव अस्तित्वका तमाम परिस्थितिहरूका सङ्गठन नै सामाजिक स्वतन्त्रताका मूलभूत आधारहरूमा गर्दछ । जर्मनीमा त्यसको उल्टो छ । यहाँ व्यवहारिक जीवन

त्यतिकै आत्माविहीन छ, जति आत्मिक जीवन अव्यवहारिक छ । अतः यहाँ नागरिक समाजको कुनै पनि वर्गलाई न त आम मुक्तिको त्यतिबेलासम्म कुनै सरोकार हुन्छ र न त्यो ल्याउने उसमा क्षमता नै छ, जबसम्म आफ्नो तात्कालिक स्थितिको कारण, आफ्ना भौतिक आवश्यकताहरूको कारण, स्वयं आफ्ना सिक्रीहरूका कारण त्यो प्रँप्तिका लागि प्रयत्न गर्न ऊ बाध्य नहोओस् ।

अनि, जर्मन-मुक्तिको निश्चित सम्भावना कसरी हुन्छ त ?

उत्तर : जन्मजात शृङ्खालाहरूको एउटा वर्गको निर्माणमा, नागरिक समाजको त्यसखाले वर्गको निर्माणमा त्यसको सम्भावना हुन्छ । त्यो वास्तवमा नागरिक समाजको वर्ग होइन । त्यो कुनखालको वर्ग हो भने त्यसमा सबैखाले वर्गहरू विलीन हुन्छन् । त्यो कस्तो स्थिति हो भने आफ्नो सान्सारिक दुःखद्वारा त्यसले सान्सारिक स्वरूप ग्रहण गर्दछ तथा त्यसले खालि कुनै खास अधिकारको मात्र माग गर्दैन किनभने खालि उसका विरूद्ध मात्र खास अन्याय भएको नभएर आमरूपमा अन्याय भएको छ । त्यस वर्गले कुनै ऐतिहासिक अधिकारको दाबा गर्न नखोजेर मानवीय अधिकार माग गर्दछ । त्यसले जर्मन राज्यसत्ताको केवल कुनै एउटा पक्षको मात्र प्रतिवाद नगरेर त्यसको मूल आधारको चौतर्फीप्रकारले प्रतिवाद गर्दछ । आखिर त्यो कस्तो वर्ग हो भने अरू हरेक वर्गको उद्धार नगर्दासम्म र, त्यसरी समाजका सम्पूर्ण वर्गको उद्धार नगर्दासम्म त्यसले आफ्नो उद्धार गर्न सक्दैन । र, त्यसरी समाजका अर्को कुनै वर्गको पनि उद्धार गर्न सक्दैन । एकै शब्दमा, यस वर्गमा मान्छेको सर्वनाश भएको थियो र, त्यसरी पूर्णरूपबाट पुनः मानवीय रूप ग्रहण गरेर उसले आ□नो अपनत्व पाउन सक्दछ । एउटा विशेष वर्गको रूपमा समाजको त्यसप्रकारको विघटनबाट विशेष वर्गको रूपमा पैदा हुन्छ । त्यो हो – सर्वहारा वर्ग ।

उदीयमान औद्योगिक क्रान्तिको परिणामस्वरूप जर्मनीमा सर्वहारा वर्ग उत्पन्न भएको थियो । किनभने यहाँको सर्वहारा वर्ग स्वभावतः गरीबबाट नभएर कृत्रिमरूपबाट गरीब बनाइएका व्यक्तिहरूबाट, सामाजिक बोझले यान्त्रिकरूपबाट उत्पीडित मानव समुदायबाट नभएर समाजको, मुख्यतः मध्यम श्रेणीको आमूल विघटनको कारण उत्पन्न भएका जनसमुदायबाट बनेको हो – यद्यपि स्वाभाविकरूपबाट भएका गरीबहरू र जर्मन इसाई अर्द्धदासहरूसमेत पनि विस्तारै-विस्तारै यसको पङ्क्तिमा सामेल हुँदैगइरहेको कुरा सजिलैसित बुझ्न सकिन्छ ।

अहिलेसम्म विद्यमान विश्व व्यवस्थाको विघटनको नहरा बजाउँदै सर्वहारा वर्गले खालि स्वयं आफ्नो अस्तित्वको मात्र रहस्योद्घाटन गरिरहेको छ किनभने विश्वव्यवस्थाको वास्तविक विघटन त्यही नै हो । निजी सम्पतिको निषेध गर्ने माग गरेर सर्वहारा वर्गले केवल त्यस कुरालाई मात्र सामाजिक सिद्धान्तको स्तरमा उठाइदिन्छ, जुन कुरा समाजले आ□नो सिद्धान्तको स्तरमा प्रस्तुत गरेकोछ, समाजको नकारात्मक परिणामको रूपमा उसले स्वयं त्यसमा भाग नलिईकन ऊ समावेश हुनपुगेको छ । जुन सन्सार अस्तित्वमा आइरहेको छ, त्यसको सन्दर्भमा सर्वहारा वर्गले स्वयंलाई त्यो अधिकारबाट सम्पन्न भएको पाउँछ । जुन सन्सार अस्तित्वमा आइसकेको छ, त्यसको सम्बन्धमा जर्मन सम्राटमा त्यतिबेला के देखिन्छ भने उसले घोडालाई आ□नो घोडा भनेझैं जनतालाई जनता भन्दछ । सम्राटले जनतालाई आफ्नो निजी सम्पति घोषित गर्दछ ।

सर्वहारा वर्गको रूपमा दर्शनले आफ्नो भौतिक अस्त्र जसरी पाउँछ, त्यसैगरी दर्शनको रूपमा सर्वहारा वर्गले आफ्नो वैचारिक अस्त्र पाउँछ । र, जनसमुदायको यस कर्मभूमिमा जसै वैचारिक प्रकाश छरिनेछ, जर्मनहरूको उद्धार हुनेछ र उनीहरू मानिस बन्नेछन् ।

अब हामी सङ्क्षेपमा के निष्कर्ष निक्लन्छ, त्यो हेरौं : व्यवहारिकरूपमा जर्मनीको मुक्ति केवल त्यो सिद्धान्तको आधारमा मात्र हुन सक्दछ, जसले मान्छेलाई नै मान्छेको सर्वोत्तम सार मान्दछ ।

जर्मनीमा मध्ययुगबाट मुक्ति पाउनु केवल त्यतिबेला मात्र सम्भव छ, जतिबेला मध्ययुगमाथि हासिल भएको आंशिक विजयबाट समेत मुक्ति पाइन्छ । सबैथरीका दासताका बन्धनहरू नचुँडालीकन जर्मनीमा कुनै प्रकारको दासताको बन्धन चुँडाल्न सकिन्न । मूल जर्मनीमा त्यतिबेलासम्म क्रान्ति सम्पन्न गर्न सकिन्न, जतिबेलासम्म यसको आधारमा क्रान्ति सम्पन्न हुन्न । जर्मनहरूको मुक्ति मानव जातिको मुक्ति हो । यो मुक्तिको मस्तिष्क दर्शन हो तथा यसको मुटु सर्वहारा वर्ग हो । सर्वहारा वर्गको उन्मूलन नगरीकन दर्शनलाई वास्तविक बनाउन सकिन्न भने दर्शनलाई वास्तविक नबनाईकन सर्वहारा वर्गलाई उन्मूलन गर्न सकिन्न ।

जतिबेला सम्पूर्ण आन्तरिक आवश्यकताहरू पूरा हुनेछन्, त्यतिबेला गालघटको कुखुराको डाँकोको मद्दतले जर्मनीको पुनरूज्जीवनको दिन पनि घोषित हुनेछ ।

कार्ल मार्क्स

पवित्र परिवार अथवा आलोचनात्मक आलोचनाको आलोचना

ब्रुनो बायर र उनको मण्डलीका विरुद्ध

(छैंठौं अध्यायबाट)

(घ) फ्रान्सिसी भौतिकवादका विरुद्ध आलोचनात्मक युद्ध

"१८ औं शदीमा स्पिनोजावादको प्रभुत्व थियो । त्यो स्पिनोजावादक फ्रान्सिको पछिल्लोखालको थियो । त्यसले भूत-द्रव्य (Matter) लाई पदार्थ (Substance) र ईश्वर (Deism) दुवैको नाम दिन्थ्यो । त्यसले भूत-द्रव्यको थुप्रै आध्यात्मिक नाम राखेको थियो ।... स्पिनोजावादी फ्रान्सिसी सम्प्रदाय र ईश्वरवादीहरू – ती दुवै कस्ता शाखाहरू थिए भने पछि आ□नो स्पिनोजाको प्रणालीको वास्तविक अर्थका लागि झगडा-कलह गरिरहन्थे... फ्रान्सिसी आन्दोलनपछि सुरु भएको प्रतिक्रियासमक्ष आत्मसमर्पण गर्न बाध्य पारिएपछि त्यो रोमान्सवादको भासमा फँसेर त्यो नवजागरणको अन्त भएको थियो ।"

आलोचनाले त्यही बताउँछ □

फ्रान्सिसी भौतिकवाद आलोचनात्मक इतिहासको मुकाविलामा हामीहरू त्यसको अधर्मी, विस्तृत इतिहासको सङ्क्षिप्त रूपरेखा प्रस्तुत गर्नेछौं । हामीहरूले स्पष्टरूपमा कुनै हिच्किचाहटविना वास्तविक इतिहास जस्तो रहेको थियो त्यो इतिहास र "परं आलोचना"को उपदेश अनुसार, अर्थात् पुराना र नयाँ दुवैखाले स्रष्टाहरूको समान आदेशानुसार बनेको इतिहासका बीचमा भएको खाडललाई स्वीकार गर्नेछौं । र, अन्तमा आलोचनाको आलोचनात्मक उपचार अनुसार काम गर्दै आलोचनात्मक इतिहासका "किन", "कहाँबाट," र "कता" जस्ता प्रश्नहरूलाई हामीहरूले "दृढतापूर्वक अध्ययनका विषयवस्तु" बनाउनेछौं ।

"कटु र यथार्थरूपमा भन्ने हो" भने १८ औं शदीको फ्रान्सिसी नवजागरण खास गरेर, फ्रान्सिसी भौतिकवाद केवल तात्कालीन राजनैतिक संस्थाहरू तथा तात्कालीन धर्म र धार्मिक दर्शनका विरूद्धको सङ्घर्ष मात्र थिएन, अपितु त्यो १७ औं शदीको अधिभूतवाद[37]का विरुद्ध एवं सबैखाले अधिभूतवाद विशेष गरेर, देकार्त, मालेब्रान्स, स्पिनोजा र लेब्नित्सको अधिभूतवादका विरुद्धसमेत दृढ, सकेसम्म खुला र स्पष्ट खालको सङ्घर्ष थियो । दर्शनले अधिभूतवादमाथि त्यही प्रकारले प्रहार गर्दथ्यो, जुन प्रकारले आ□नो पहिलो प्रहारको बेला फायरवाखले हेगेलमाथि तथा उनको मदोन्मत्त परिकल्पनाको विरुद्ध गम्भीर दर्शन प्रस्तुत गरेका थिए । यदि सही कुरा गर्नेहो भने फ्रान्सिसी नवजागरणले, १८ औं फ्रान्सिसी भौतिकवादले १७ औं शदीको अधिभूतवादलाई मैदानबाट बाहिर हटाउको थियो । जर्मन दर्शनमा, विशेषतः १९ शदीको कल्पनावादी जर्मन दर्शनमा पुनः त्यो विजयी भएको थियो । खास गरेर, त्यसको पुनर्स्थापना हुनपुगेको थियो । त्यसपछि हेगेलले सबैखाले अधिभूतवाद र जर्मन आदर्शवादको सँगसँगै ज्यादै दक्षतापूर्णढङ्गले त्यसलाई जोडिदिएका थिए र, त्यसरी अधिभूतवादको सार्वभौमिक साम्राज्य स्थापना गरिदिएका थिए । अतः त्यहाँ उपरान्त कल्पनावादी अधिभूतवाद र सामान्य अधिभूतवादमाथि गरिएको त्यो प्रहार १८ औं शदीमा झैं स्वयं धार्मिक-दर्शनमाथि समेतको पनि हमला बन्न पुगको थियो । भौतिकवादले त्यसलाई सधैंका लागि परास्त गर्नेछ । भौकिवादलाई स्वयं कल्पनावादी कार्यले परिपूर्ण बनाइदिएको छ र अहिले मानवतावादसँग त्यसको एकात्मकता स्थापित भएको छ । सैद्धान्तिक क्षेत्रमा फायरवाखाले भौतिकवादको प्रतिनिधित्व गरेझैं व्यवहारिक क्षेत्रमा फ्रान्सिसी र बेलायती समाजवाद एवं साम्यवादले त्यो भौतिकवादको प्रतिनिधित्व गर्दथे, जुन मानवतावादीसत एकाकार भएको थियो ।

"कटु र यथार्थरूपमा भन्ने हो भने" फ्रान्सिसी भौतिकवादमा दुईथरी धारा पाइन्छन् : एउटा पक्षले आ□नो उत्पत्तिलाई देकार्तसित जोड्दछ भने अर्कोले पक्षले लकसित । दोस्रो धारा मुख्यतः फ्रान्सिसी चीज हो र त्यसले सीधै समाजवादीतर लैजान्छ । पहिलो धारा यान्त्रिक भौतिकवाद हो र त्यो फ्रान्सिसी प्रकृति विज्ञान भनिने चीजसित मिल्न पुग्दछ । विकासक्रममा ती दुवै धारा एकअर्कोसित मिल्न पुग्दछन् । यहाँ हामीहरूले देकार्तबाट सीधै प्राप्त भएको फ्रान्सिसी भौतिकवादको गहीराईमा पुग्नुपर्ने आवश्यकता छैन, जसरी फ्रान्सिसी न्यूटनवादी धारा अथवा फ्रान्सिसी प्रकृति विज्ञानको आम विकासको गहीराईमा जानुपर्ने आवश्यकता छैन ।

तसर्थ हामीहरूले केवल निम्न कुराहरू मात्र नोट गर्नेछौं : देकार्तले आ□नो भौतिक विज्ञानमा पदार्थलाई आत्म-रचनात्मक शक्तिबाट सम्पन्न बताएका थिए र यान्त्रिक गति उसको जीवन क्रिया हो भनेका थिए । आ□नो भौतिक विज्ञानलाई आ□नै अधिभूतवादबाट उनले एकदमै छुट्टै राखेका थिए । उनको भौतिकशास्त्र अनुसार भूत-द्रव्य नै एक मात्र पदार्थ हो, जीवन र ज्ञानको त्यही मात्र आधार हो ।

फ्रान्सिसी यान्त्रिक भौतिकवादले देकार्तको अधिभूतवादको विरोध गर्दै उनको भौतिकशास्त्रको अनुकरण गरेको थियो । उनका अनुयायीहरू पेशाबाट अधिभूतवादविरोधी, अर्थात् भौतिकशास्त्री थिए ।

उक्त धाराको थालनी चिकित्सक ले रोयबाट हुन्छ र चिकित्सक कावानिसबाट त्यसलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याइन्छ तथा ला मैत्री त्यसको केन्द्रविन्दु हुन् । जसरी १८ औं शदीमा ला मैत्रीले झैं ले रोयले पनि देकार्त जीवित छँदै, पशु संरचनासम्बन्धी देकार्तवादी अवधारणालाई मानव आत्मामा आरोपित गरे र के घोषणा गरे भने आत्मा शरीरको एउटा कार्यविधि हो र विचार उसको यान्त्रिक क्रियाकलाप हो । देकार्तले आ□नो वास्तविक विचार गुप्त राखेका थिए भन्ने सम्म ले रोयको विचार थियो ।देकार्तेले त्यसको विरोध गरेका थिए । १८ औं शदीको अन्तमा कावानिसले देकार्तको भौतिकशास्त्रलाई आ□नो ग्रन्थ "मानिसको शारीरिक क्रिया र उसको नैतिकता" (Repport du physique et du moral de I'homme)मा विकसित गरेर पूर्ण बनाएका थिए ।

देकार्तको भौतिकशास्त्र अहिले पनि फ्रान्समा जीवित छ । यान्त्रिक प्रकृति विज्ञानको क्षेत्रमा उनले सशक्त सफलता हासिल गरेका थिए । कटु र यथार्थरूपमा भन्ने हो भने उक्त विज्ञानमाथि रोमान्सवादको अभियोग सबैभन्दा कम लगाउन सकिन्छ ।

फ्रान्समा देकार्तले प्रतिनिधित्व गरेको १७ औं शदीको अधिभूतवाद सुरुदेखि नै भौतिकवादविरोधी थियो । देकार्तको मूर्तरूपमा विरोध गास्सेन्डीले गरेका थिए । गास्सेन्डी एपीकुरुको भौतिकवादको जीवनोद्धार गर्ने व्यक्ति हुन् । फ्रान्सिसी र बेलायती भौतिकवादको सधैं डेमोक्रेतु र एपीकुरुको भौतिकवादीसत घनिष्ट सम्बन्ध थियो । अङ्ग्रेजहरूबीच देकार्तको अधिभूतवादका अर्का विरोधी भौतिकवादी हब्स थिए । आ□ना विरोधीहरूमाथि गास्सेन्डी र हब्सको विजय उनीहरूको मृत्यु भएको धेरैपछि भएको थियो । उनीहरूको मृत्युको बेला त सारा फ्रान्सिसी स्कूलहरूमा सरकारीतवरबाट अधिभूतवादको दबदबा थियो ।

भोल्टाएरले के भनेका थिए भने १८ औं शदीमा जेसुइटहरू र जनसेनिस्टहरू[38]बीच चलिरहेको झगडातर्फ फ्रान्सिसीहरूको उपेक्षाको कारण दर्शनको अपेक्षा कानूनसित सम्बन्धित वित्तीय परिकल्पनाहरू बढी भएका थिए । र, वास्तवमा १७ औं शदीको अधिभूतवादको पतनका कारण १८ औं शदीको भौतिकवादी सिद्धान्तको मद्दतबाट त्यसरी नै स्पष्ट पार्न सकिन्छ, जसरी स्वयं त्यो सैद्धान्तिक आन्दोलनको व्याख्या तात्कालीन फ्रान्सिसी जीवनको व्यवहारिक स्वरूपको माध्यमबाट गर्न सकिन्छ । उक्त जीवनको लगाव तात्कालीन परिस्थिति, सान्सारिक सुख र सान्सारिक लाभहरूका एवं वस्तुगत सन्सारसित थियो । त्यसको व्यवहार धर्मशास्त्रविरोधी र अधिभूतवादविरोधी तथा भौतिकवादी थियो तथा तदनुरूप धार्मिक-दर्शनविरोधी, अधिभूतवादविरोधी र भौतिकवादी सिद्धान्तहरू पैदा गर्ने व्यवहारिक माग गरिएको थियो । व्यवहारिक जगतमा अधिभूतवादको सारा प्रतिष्ठा मेटिइसकेको थियो । यहाँ त्यसको सैद्धान्तिक प्रक्रियालाई नै सङ्क्षेपमा स्पष्ट गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

१७ औं शदीसम्म अधिभूतवादीभत्र (हेर्नुहोस् देकार्त, लेब्नित्स आदि) सकारात्मक लौकिक तत्व मौजूद थियो । त्यसले आ□नो परिधिभित्र परेको प्रतीत हुने गणित, भौतिकशास्त्र र अरू खास-खास विज्ञानहरूमा अनुसन्धान गरेको थियो । १८ औं शदीको सुरुमा नै त्यो देखावटी कुराको अन्त भएको थियो । वास्तविक विज्ञानले त्यससित सम्बन्ध-विच्छेद गरेको थियो र बेग्लाबेग्लै दिशामा स्वयं आ□नो क्षेत्रको निर्माण गर्न थालेको थियो । त्यसले अधिभूतवादको सारा प्रतिष्ठा नष्ट गर्न पुगेको थियो । त्यसको सम्बन्ध खालि काल्पनिक प्राणीहरू र राम्रा कुराहरूसित मात्र रहनपुगेको थियो, यद्यपि त्यो समय वास्तविक प्राणी र सान्सारिक वस्तुहरू नै साराका सारा चासोका केन्द्र बन्नथालेका थिए । अधिभूतवाद बासी हुनपुगेको थियो । १७ औं शदीका अन्तिम फ्रान्सिसी अधिभूतवादीहरू मालब्रान्स र अर्नोल्डको मृत्यु हुँने वर्षमै हेल्बेत्यिस र कादिलकको जन्म भएको थियो ।

१७ औं शदीको अधिभूतवाद र सामान्य अधिभूतवादी सिद्धान्तको सारा प्रतिष्ठा खतम गरिदिने व्यक्ति पियरे बेल थिए । उनको अस्त्र सन्देहवाद थियो । त्यसलाई उनले अधिभूतवादकै इन्द्रजालसम्बन्धी सूत्रबाट निकालेका थिए । सुरुमा उनी देकार्तवादी अधिभूतवादका आधारमा चलेका थिए । तर पछि कल्पनावादी

ब्रह्मज्ञान विरुद्ध सङ्घर्ष गर्दागर्दै फायरवाख झैं कल्पनावादी दर्शनसित भिड्न बाध्य भएका थिए किनभने ब्रह्मज्ञानको अन्तिम सहारा केवल कल्पनावादको क्षेत्र मात्रै रहन पुगेको थियो र छ भने यान्त्रिकभौतिकवादले ब्रह्मज्ञानको ढोंगी विज्ञानको खोल च्यातेर त्यसलाई स्थूल र बिराट भक्तिको शरणमा हुर्‍याउन चाहन्थ्यो – त्यसैगरी बेलले पनि धार्मिक सन्देहको भावनाबाट प्रेरित भएर अधिभूतवादको सम्बन्धमा पनि सन्देह गर्न थालेका थिए र, सोही अधिभूतवाद नै उनको आस्थाको मूल आधार थियो । अतः उनले सुरुदेखि नै अधिभूतवादको आलोचनात्मकढङ्गबाट खूब विश्लेषण गरेका थिए । उनको मृत्युको इतिहास लेख्नका लागि उनी त्यसको इतिहासकार बन्न पुगे □ मुख्यतः उनले स्पिनोजा र लेब्नित्सका विचारहरूको खण्डन गरेका थिए ।

पियरे बेलले आ□नो सन्देहवादको माध्यमद्वारा अधिभूतवादका विरुद्ध पर्चा छरेर फ्रान्समा केवल भौतिकवाद र सहज बुद्धिवादी दर्शनको स्वागतका लागि मात्र भूमि तयार गरेका थिएनन्, उनले केवल अनीश्वरवादीहरूको समाज मात्रै सम्भव छ र अनीश्वरवादी पनि एउटा सभ्रान्त व्यक्ति हुन सक्दछ भन्ने सिद्ध गरेर त्यो अनीश्वरवादी समाजको पनि शङ्खनाद गरेका थिए, जुन छिटै उत्पन्न हुँदै थियो । अनीश्वरवादबाट नभएर अन्ध-विश्वास र मूर्ति-पूजाबाट मान्छेले आफूलाई संरक्षण गराउँछ भनेर उनले बताएका थिए ।

एक फ्रान्सिसी लेखकका शब्दमा पियरे बेल १७ औं शदीको ‘शाब्दिक अर्थमा अन्तिम अधिभूतवादी थिए भने १८ औं शदीको अर्थमा उनी पहिलो दार्शनिक थिए ।’

१७ औं शदीको धर्मशास्त्र र अधिभूतवादको नकारात्मक रूपबाट खण्डन गर्नुबाहेक सकारात्मक अधिभूतवादविरोधी प्रणालीको समेत पनि आवश्यकता थियो । तात्कालीन जीवनको व्यवहारलाई व्यवस्थित पारिदिने र सैद्धातिकरूपबाट त्यसलाई सही सावित गरिदिने पुस्तकको आवश्यकता थियो । उदाहरणस्वरूप, त्यही आवश्यकताको पूर्तिको अनुरोधको उत्तरमा बेलायती जल मार्ग (British Chanal) को पारिपट्टि मानव बुद्धिको उत्पत्तिबारे लकको ग्रन्थ आयो । चीर प्रतिक्षित अतिथिलाई समान त्यसलाई स्वागत गरिएको थियो ।

के लक कुनैनकुनै रूपमा स्पिनोजाका अनुयायी थिए ? उक्त प्रश्नको उत्तर दिँदै ‘अधर्मी’ इतिहासले भन्न सक्दछ : भौतिकवाद बेलायतको जन्मजात पुत्र हो । बेलायती विद्याका आडम्बरी डन्स स्फोटससम्मले आश्चर्यचकित हुँदै सोधेका थिए, “के पदार्थले सोंच्न सक्दछ त ?”

त्यो चमत्कारलाई मूर्त रूप दिनका लागि उनले ईश्वर सर्वशक्तिमान छ भन्ने कुराको सहारा लिनुपरेको थियो, अर्थात् उनले स्वयं धार्मिक-दर्शनलाई भौतिकवादको प्रचार गर्न बाध्य पारेका थिए । त्यसका अतिरिक्त उनी एकजना नाममात्रवादी[39] थिए । नाममात्रवाद अङ्ग्रेजहरूको भौतिकवादको एउटा मुख्य अङ्ग हो र आमरूपबाट त्यो नै भौतिकवादको पहिलो अभिव्यक्ति हो ।

बेलायतको भौतिकवाद र सारा आधुनिक प्रयोगात्मक विज्ञानका वास्तविक संस्थापक बेकन थिए । उनको दृष्टिकोणमा प्रकृति विज्ञान एउटा सच्चा विज्ञान थियो भने इन्दियजन्य सम्वेदनामाथि आधारित भौतिकशास्त्र प्राकृतिक विज्ञानको सर्वश्रेष्ठ अङ्ग थियो । प्रामाणिकताको लागि उनले प्रायशः उल्लेख गर्ने व्यक्तिहरू परमाणुवादी डेमोक्रेतु र समरूपतावादी अनाक्सागोरस थिए । उनका शिक्षानुसार इन्द्रियहरूले कहिल्यै गल्ती गर्दैनथे र सारा मानव ज्ञानका स्रोत नै ती हुन् । विज्ञान प्रयोगात्मक हुन्छ । इन्द्रियद्वारा प्रस्तुत गरिएका स्रोतहरूको त्यसमा बुद्धिसङ्गत तरीकाले उपयोग गरिन्छ । आगमन, विश्लेषण, तुलना, सर्वेक्षण र प्रयोगहरू नै बुद्धिसङ्गत पद्धतिका आवश्यक तत्वहरू हुन् । पदार्थका गुणहरूमध्ये सर्वप्रथम र सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण गुण गति हो । गतिमा केवल यान्त्रिक र गणितीय रूपहरू मात्र नपरेर तिनका अतिरिक्त यी गुणहरू पनि पर्दछन् – आवेग, जीवात्मा, तनाव अथवा जोकब बोहमका शब्दमा भन्ने हो भने पदार्थको प्रशवपीडा (Qual) – समेत पर्दछन् । पदार्थका प्राथमिक स्वरूपहरू प्रजातिका भेदहरू उत्पन्न गर्ने उस अन्तरगत रहेका सजीव र विशिष्टीकरण गर्ने शक्तिहरू हुन् ।

भौतिकवादका प्रथम स्रष्टा बेकनको भौतिकवादमा व्यक्त नगरिएका र सरलरूपमा सर्वतोमुखी विकासका बिऊहरू मौजूद थिए । पदार्थ एकातिर, मानिसमाथि काव्यात्मक इन्द्रियजन्य कान्तिसँगै मधुररूपमा मुष्कुराइरहेको थियो, अर्कोतिर, उनको उपदेशपूर्ण सिद्धान्त स्वयं धार्मिक-दर्शनका असङ्गतिहरूले भरिपूर्ण थियो ।

आ□नो अगाडिको विकासमा भौतिकवाद एक पक्षीय हुनपुग्यो । बेकनको भौतिकवादलाई हव्सले व्यवस्थित बनाएका थिए । इन्द्रियजन्य ज्ञानले आ□नो काव्यात्मक छटा गुमाउन पुग्यो । त्यो ज्यामितिज्ञहरूको अमूर्त अनुभवमा फँस्यो । भौतिक गतिलाई यान्त्रिक र गणितीय गतिमाथि बली चढाइयो । ज्यामितिलाई विज्ञानकी महारानी घोषित गरियो । भौतिकवाद मानव जातिको वैरी बन्न पुग्यो । भौतिकवादले आ□ना विरोधी, शत्रुवत् र गैर-शारीरिक भावनालाई परास्त गर्नका लागि त्यसले स्वयं आ□ना इन्द्रियहरूलाई प्रहार गर्न र स्वयंले दुःख भोग्न बाध्य हुनुपर्‍यो । त्यो बुद्धिसम्पन्न प्राणिका रूपमा अगाडि आयो तापनि त्यसभित्र बुद्धिको गाह्रो तर्कशक्ति पनि उत्पन्न भयो ।

बेकनको आधारमा तर्क गर्दै हब्सले भन्दछन् – यदि मानिसको सारा ज्ञानको स्रोत उसका इन्द्रियहरू र अनुभवहरू हुन् भने समझदारी, विचार, कल्पना, आदि भौतिक सन्सारका इन्द्रियगम्य रूप करिब-करिब ढलिसकेका छायाँहरू हुन् । विज्ञानले ऊ प्रतिविम्बहरूको नाम राख्न मात्र सक्दछ । एउटै नामबाट कैयौं प्रतिविम्बहरूलाई समेत सम्बोधन गर्न सकिन्छ । नामको पनि नाम हुन्छ तापनि एकातिर, सम्पूर्ण ज्ञानको स्रोत इन्द्रिय जगत हो भन्नु, अर्कोतिर, केही शब्द मात्र पनि एक शब्दभन्दा केही धेरै हो भन्नु तथा जुन विशिष्ट प्राणीको प्रतिनिधित्व गरिएको छ, त्यो प्राणिबाहेक आम प्राणि पनि हुन्छन् भन्नु परस्परमा बाझिने कुरा हो । गैर-शारीरिक वस्तुको कुरा गर्नुझैं अस्तित्वविहीन पदार्थको कुरा गर्नु असङ्गतिपूर्ण हुन्छ । शरीर, सत्ता र पदार्थ सबै वास्तविक विचारहरू हुन् । चिन्तनलाई चिन्तन गर्ने पदार्थबाट अलग्याउन सकिन्न । पदार्थ नै सारा परिवर्तनहरूको विषयवस्तु हो । यदि हाम्रो मस्तिष्कविना कुनै अनन्तलाई निरन्तर वृद्धि गर्न सकिन्छ भने अनन्त शब्दको कुनै अर्थ हुँदैन । भूत-द्रव्य नै दृष्टिगोचर र बोधगम्य हुने हुनाले मलाई खालि मेरो आ□नै अस्तित्वको मात्र जानकारी छ भने ईश्वरको अस्तित्वबारे कुनै कुरा जानकारी छैन । हरेक मानवीय आवेश एउटा यान्त्रिक गति हो । त्यसको कि त प्रारम्भ हुन्छ कि अन्त । असल भन्नु नै आवेशको लक्ष्य हो । जुन नियमहरूको अधीनस्थ प्रकृति हुन्छ, ती नियमहरूका अधिनस्थ मानिस पनि हुन्छ । सामर्थ्य र स्वतन्त्रता अभिन्न हुन्छन् ।

हब्सले बेकनका विचारहरूलाई व्यवस्थित त बनाए । तापनि उनले हाम्रो ज्ञान र हाम्रा विचारहरूको स्रोत इन्द्रियहरूको नै सन्सार हुन्छ भन्ने उनका आधारभूत सिद्धान्तहरूको खास धेरै प्रमाणहरू प्रस्तुत गरेका छैनन् ।

लकले मानव बुद्धिको उत्पत्तिको विषयमा लेखिएको निबन्धमा बेकन र हब्सका सिद्धान्तहरूलाई सही सिद्ध गरेका छन् ।

जसरी बेकनको भौतिकवादका ईश्वरवादी[40] पूर्वाग्रहहरूलाई हब्सले खतम पारिदिएका थिए, त्यसैगरी कालिन्स, डोडवल, कावर्ड, हार्टले, प्रीस्टले र अरूहरूले लकका इन्द्रिय बोधवादका अन्तिम सीमाहरूलाई पनि तोडिदिएका थिए । देववाद[41] कम्तिमा भौतिकवादीहरूको लागि धर्मबाट छुटकारा पाउने सुविधाजनक र सहज साधन मात्र हो, त्यसभन्दा बढी केही होइन ।

फ्रान्सिसीहरूका लागि लकको ग्रन्थ कति धेरै समय-सान्दर्भिक छ ? त्यो हामीहरूले पहिले नै भनिसकेका छौं । लकले सामान्य संवेदनाको सहज बुद्धि (bon senes)को दर्शन स्थापना गरेका थिए, अर्थात् अप्रत्यक्षरूपबाट उनले के भनेका थिए भने स्वस्थ मानवीय इन्द्रियहरू तथा तीबाट हासिल हुने ज्ञानका विरुद्ध कुनै पनि दार्शनिक जान सक्दैन ।

लकका सबैभन्दा नजीकका अनुयायी कादिलक थिए । उनले लकका रचनाहरूको फ्रान्सिसी भाषामा अनुवाद गरेका थिए । १७ औं शदीको अधिभूतवादका विरुद्ध तुरुन्त उनले लकको इन्द्रियबोधवादलाई राखिदिएका थिए । उनले के प्रमाणित गरेका थिए भने कल्पनाको कोरा भड्काव तथा धार्मिक-दर्शनसम्बन्धी पूर्वाग्रहका रूपमा अधिभूतवादलाई ठुक्र्याएर फ्रान्सिसीहरूले ठीकै गरेका थिए । उनले देकार्त, स्पिनोजा, लेब्नित्स तथा मालब्रान्सका दार्शनिक प्रणलीहरूको खण्डन प्रकाशित गरे ।

आ□नो मानवीय ज्ञानको उत्पत्तिबारे निबन्धमा लकका विचारमाथि उनले सविस्तार विचार गरे र के सिद्ध गरे भने केवल आत्मा मात्र नभएर इन्द्रियहरू पनि, केवल विचाहरू उत्पन्न गर्ने कला मात्र होइनन्, अपितु इन्द्रियहरूद्वारा ज्ञान हासिल गर्ने कला पनि अनुभव र वानी व्यहोराका वस्तुहरू हुन् । अतः मान्छेको पूर्ण विकास शिक्षा र परिवेशमाथि निर्भर गर्दछ । कादिलकलाई फ्रान्सका स्कूलहरूबाट, पुनः केवल सार-सङग्रहवादी दर्शनको मद्दतबाट मात्र निकाल्न सकिएको थियो ।

फ्रान्सिसी र बेलायती भौतिकवादमा भएको अन्तरले दुई देशहरूबीचको भिन्नतालाई प्रतिविम्बित गर्दछ । अङ्गेजहरूको भौतिकवादलाई फ्रान्सिसीहरूले हाड-छाला र रगत दिएका थिए तथा सारतत्व र वाकवैभवबाट विभूषित गरेका थिए । उनीहरूले त्यसमा रहेको कमी पूरा गरिदिए, अर्थात् उनीहरूले त्यसलाई स्वास्थ्य र कला दिए । उनीहरूले त्यसलाई सभ्य बताए ।

हेलबेसियसले भौतिकवादलाई फ्रान्सिसी रूप प्रदान गरेका थिए । हेलबेसियसका आधार पनि लक नै थिए । वास्तवमै हेल्वेसियसले तत्काल त्यसलाई सामाजिक जीवनको व्यवहारिक सन्दर्भमा राखेका थिए । (हेल्वेसियस, मानिस तथा उसको बौद्धिक क्षमता र उसको शिक्षा) इन्द्रियजन्य गुण र आत्म-प्रेम, सुखभोग तथा ठीकरूपमा बुझिएको व्यक्तिगत हित नै सबै नैतिकताको आधार थियो । मानिसको बुद्धि स्वाभाविक समानता, उद्यमको प्रगति र तर्कको प्रगतिको एकता, मानिसको स्वाभाविक सत्कार्य तथा शिक्षाको सबैभन्दा शक्तिशाली रूप उनको प्रणालीका मुख्य तत्वहरू थिए ।

ल मैत्रीका रचनाहरूमा देकार्तको दार्शनिक प्रणाली र बेलायती भौतिकवादको संश्लेषण देखिन्छ । देकार्तको भौतिकशास्त्रलाई उनले विस्तृतरूपमा उपयोग गरेका छन् । उनको मानवीय मेसीन देकार्तको पशु मेसीनको नमूनाकै रचना हो । होल्वाखको रचना प्रकृतिको व्यवस्था अथवा समाजको प्राकृतिक दर्शन र मानव नैतिकताको भौतिक खण्ड पनि फ्रान्सिसी र बेलायती भौतिकवादको संश्लेषणको परिणाम हो तथा त्यसको नैतिकतासित सम्बन्धित खण्ड मूलतः हेल्वेसियसको नैतिकतामा आधारित छ । फ्रान्सिसी भौतिकवादी रोविने प्रकृति (Dela Nature)को सबैभन्दा धेरै सम्बन्ध अधिभूतवादीसत थियो र, त्यसकारण हेगेलले उनको प्रशंसा गरेका थिए भने उनले स्पष्टरूपले लेब्नित्सको नाम लिन्थे ।

फ्रान्सिसी भौतिकवादको उत्पत्ति देकार्तको भौतिकविज्ञान र बेलायतको भौतिकवाद तथा १७ औं शदीको अधिभूतवाद एवं देकार्त, स्पिनोजा, मालब्रान्स एवं लेब्नित्सको अधिभूतवादको विरोधको दोहोरो प्रक्रियाबाट भएको थियो तथा पुनः भूअर्थशास्त्रीहरूको झैं भोल्ने, दुपुई, दिदेरो र अरूहरूको विषयमा विचार गर्नुपर्ने रहन्न । त्यो विरोध जर्मनहरूलाई आफै उनीहरू कल्पनावादी अधिभूतवादीसत सघर्षमा उत्रिएपछि मात्र थाह भएको थियो ।

जसरी देकार्तको भौतिकवाद प्रकृतिविज्ञानमा पूर्णतः घुलमिल हुन्छ, त्यसैगरी फ्रान्सिसी भौतिकवादको अर्को शाखा सीधै समाजवाद र साम्यवादतर्फ बढ्दछ ।

मानिसका मौलिक सत्कार्य र समान बौद्धिक क्षमता, अनुभवको सर्वोपरिता, चाल-चलन र शिक्षा, मानिसमाथि वातावरणको प्रभाव, उद्योगको ठूलो महत्त्व, सुखभोगको औचित्य, आदि सम्बन्धमा भौतिकवादको शिक्षापछि पुनः भौतिकवाद कसरी अपरिहार्यरूपमा समाजवाद र साम्यवादीसत सम्बन्धित भएको छ भन्ने कुरा बुझ्नका लागि खासगरी गम्भीररूपले ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता हुँदैन । मानिसले आ□नो सबै ज्ञान सम्वेदना आदि इन्द्रियजगत र त्यसमा हासिल गरिएको अनुभवबाट प्राप्त गर्दछ भने अनुभव भएको सन्सारलाई नै त्यस अतरगत मानिसले वास्तवमा मानवीय चीजलाई अनुभव गर्ने तथा त्यसमै अभ्यस्त हुनेखालको र, त्यसरी मानिसको रूपमा उसले आ□नो चेतना हासिल गर्न सक्ने बनाइदिनुपर्दछ । यथार्थरूपमा आत्मसात गरिएको हित नै यदि सारा नैतिकताको मूलभूत सिद्धान्त हो भने मानिसका निजी हितलाई मानव जातिको हित अनुरूप बनाइदिनुपर्दछ । भौतिकवादी अर्थमा मानिस यदि अस्वतन्त्र छ, अर्थात् यो वा त्यो चीजबाट जोगिइने नकारात्मक शक्तिको रूपमा नभएर आ□नो वास्तविक व्यक्तिगत कुरालाई व्यक्त गर्ने सकारात्मक शक्तिको रूपमा ऊ स्वतन्त्र छैन भने अपराधको लागि व्यक्तिलाई सजायँ दिइनुहुँदैन, बरु अपराधको समाजविरोधी कारणलाई नष्ट गरिदिनुपर्दछ तथा हरेक मानिसलाई उसको सत्ताको निर्वाध अभिव्यक्तिका लागि सामाजिक अवसर प्रदान गरिनुपर्दछ । मानिसको निर्माण यदि उसको वरिपरिको वातावरणबाट हुन्छ भने उसको वरिपरिको वातावरण मानवीय बनाइदिनुपर्दछ । मानिस यदि स्वभावैले नै सामाजिक प्राणि हो भने उसले आ□नो साँचो स्वभावको विकास केवल समाजमा मात्र गर्न सक्दछ र, त्यसरी उसको स्वभावको शक्तिको मूल्याङ्कन बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरूको शक्तिको आधारमा नभएर सिङ्गो समाजको शक्तिको आधारमा गरिनुपर्दछ ।

यो र यस्तै अन्य स्थापनाहरू पुरानाभन्दा पुराना फ्रासिन्सी भौतिकवादीहरूका रचनाहरूमा लगभग ती शब्दहरूमा नै देख्न सकिन्छ । तिनीहरूको मूल्याङ्कन गर्ने थलो यो होइन । मान्डिवलको रचना – माहुरीको कथा अथवा निजी पापाचारहरूको सार्वजनिक सदाचारमा रूपान्तर – ले भौतिकवादी सामाजिक प्रवृत्तिहरूको एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ । मान्डिवल लकका प्रारम्भिक अङ्गेज अनुयायीहरूमध्येका एक थिए । उनले

आधुनिक समाजमा पापाचार अपरिहार्य र उपयोगी छ भन्ने सिद्ध गरेका छन् । तर त्यसको लागि उनले आधुनिक समाजको पक्ष कहिल्यै लिएनन् ।

फुरिएले फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरूका शिक्षाहरूको आधारमा नै आ□नो विचार बनाएका छन् । बाबूववादी निस्सन्देह भडुवा र असभ्य भौतिकवादी थिए तापनि उनीहरूले फ्रान्सिसी भौतिकवादको गर्भबाट नै प्रत्यक्षरूपले परिपक्व साम्यवादको विकास गरेका थिए । भौतिकवाद आ□नो मातृभूमि बेलायत हेल्वेसियसद्वारा फर्काइएको थियो । हेल्वेसियसको नैतिकताको आधारमा नै बेन्थमले यथार्थरूपमा आत्मसात गरिने हितको आ□नो दार्शनिक प्रणालीको निर्माण गरेका थिए तथा ओवेनले बेलायती साम्यवादको स्थापना बेन्थमको दार्शनिक प्रणालीको आधारमा गरेका थिए । फ्रान्सली कावेलाई देश निकाला गरेर बेलायतबाट लखेटिएको थियो । त्यहीं उनी कम्युनिस्ट विचारहरूको प्रभावमा आएका थिए । फ्रान्स फर्कदाखेरि उनी उत्ताउलोखालको भए तापनि साम्यवादका सबैभन्दा धेरै जनप्रिय प्रतिनिधि बनेका थिए । तर ओवेनजस्तै बढी वैज्ञानिक फ्रान्सेली कम्युनिस्टहरू – देजायी, गे, आदिले भौतिकवादी शिक्षाहरूलाई सच्चा मानवतावादी शिक्षाको रूपमा र साम्यवादको तर्कपूर्ण आधारको रूपमा विकास गरेका थिए ..।

कार्ल मार्क्स

फायरबाखसम्बन्धी दृष्टिकोण

– १ –

फायरबाखलगायत अहिलेसम्मको सारा भौतिकवादको मुख्य दोष के हो भने त्यसमा वस्तु (Gegenstand) वास्तविकता र इन्द्रियजन्य ज्ञानलाई वस्तु (Object) अथवा चिन्तनको रूपमा हेर्नु र मनोगतवादीढङ्गले मानवीय इन्द्रियगत क्रियाकलाप – व्यवहार – को रूपमा नहेर्नु हो । अतः उसको सक्रिय पक्षको विकास भौतिकवादले नभएर आदर्शवादले गरेको छ – तर त्यसले केवल निरपेक्षरूपमा मात्रै गरेको छ किनभने निस्संदेहरूपबाट आदर्शवाद वास्तविक इन्द्रियजन्य क्रियाकलापजस्ता वस्तुहरूसित एकदमै अपरिचित छ । फायरबाखाले वास्तवमा विचारका वस्तुहरूभन्दा बेग्लै हुने इन्द्रियजन्य वस्तुहरूलाई अवश्य चाहन्छन् तर उनले स्वयं मानवीय क्रियाकलापलाई वस्तुगत (Genestandliche) क्रियाकलापको रूपमा बुझ्न सक्दैनन् । अतः उनले (आ□नो ग्रन्थ) इसाई धर्मको सारमा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणलाई नै एकमात्र सही मानवीय दृष्टिकोण मान्दछन् । व्यवहारलाई उनले केवल दुष्ट यहुदीहरूका रूपमा मात्रै देखेका छन् र उनले त्यहीरूपमा अ.कित गरेका छन् । अतः उनले "क्रान्तिकारी", "व्यवहारिक – आलोचनात्मक" क्रियाकलापको महत्त्वलाई आत्मसात गर्न सक्दैनन् ।

– २ –

वस्तुगत (Gegenstandliche) सत्य मानवीय चिन्तनको उपज हो वा होइन भन्ने प्रश्न सैद्धान्तिक होइन, अपितु यो व्यवहारिक प्रश्न हो । आ□नो चिन्तनको सत्यता, अर्थात् वास्तविकता र शक्तिलाई त्यसको इहलौकिकता (Diesseitikeit)लाई मानिसले व्यवहारमा नै सिद्ध गर्नुपर्दछ । व्यवहारभन्दा छुट्टै चिन्तनको यथार्थता वा अयथार्थताको विवाद गर्नु केवल विशुद्ध शास्त्रीय विवादको प्रश्न मात्र हो ।

– ३ –

मानिस परिस्थितिहरू र शिक्षाको उपज हो भन्ने भौतिवादीहरूको सिद्धान्त हो र, त्यसरी बदलिएको मानिस अरू परिस्थितिहरू तथा बदलिएको शिक्षाको उपज हुन्छ भन्ने कुराले के कुरा विर्सिदिन्छ भने परिस्थितिलाई बदल्ने पनि मानिस नै हो तथा स्वयं शिक्षकलाई समेत पनि शिक्षा दिनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । जे होस्, अपरिहार्यरूपले उक्त सिद्धान्तले समाजलाई दुई भागमा बाँडिदिन्छ । तीमध्ये एउटा भाग (हामीहरूले रवर्ट ओवेनमा देखेझैं) समाजभन्दा उच्च हुन्छ ।

परिस्थिति बदल्ने मानवीय क्रियाकलापको योगलाई केवल क्रान्तिकारी व्यवहारको सन्दर्भमा मात्रै बुझ्न र बुद्धिसङ्गतढङ्गले सम्झन सकिन्छ ।

– ४ –

फायरवाखले धार्मिक आत्म-संयोजन, सन्सारलाई धार्मिक, काल्पनिक सन्सार र वास्तविक सन्सार दुई भागमा विभाजन गर्ने कामबाट सुरु गर्दछन् । उनले काम गर्नु भनेको के हो भने धार्मिक जगतलाई त्यसको इहलौकिक आधारमा अलग्गै खडा गर्नु हो । उनले त्यो काम पूरा भइसकेपछि पनि मुख्य चीज गर्न बाँकी नै रहन्छ भन्ने तथ्य बुझ्न सक्दैनन् । किनकि इहलौकिक आधारमा त्यसले आफूलाई स्वयं आफूबाट अलग्याउँछ

र स्वतन्त्र लोकको रूपमा बादलमा आफूलाई प्रतिष्ठित गर्दछ – त्यस कुराको स्पष्टीकरण उक्त इहलौकिक आधारको आत्म-विभाजन र आत्म-अन्तरविरोधी स्वरूपलाई मानेर नै स्वीकार गरिन्छ । अतः सबैभन्दापहिले इहलौकिक आधारलाई उसका अन्तरविरोधी स्वरूपहरूमा बुझ्नुपर्दछ त्यसपछि अन्तरविरोधहरूलाई हटाएर व्यवहारमा क्रान्तिकारी रूपान्तर गर्नुपर्दछ । त्यसरी उदाहरणका लागि, सान्सारिक परिवार नै पवित्र परिवारको रहस्यपूर्ण आधार हो भन्ने कुरा पत्ता लागेपछि पुनः सैद्धान्तिक क्षेत्रमा सान्सारिक परिवारकै आलोचना गरिनुपर्दछ र व्यवहारमा त्यसलाई क्रान्तिकारी रूपान्तर गर्नुपर्दछ ।

– ५ –

फायरबाख निरपेक्ष चिन्तनबाट सन्तुष्ट नभएका हुनाले इन्द्रियजन्य चिन्तन (Contemplation)लाई पुकार्दछन् तापनि इन्द्रियजन्य ज्ञानलाई उनले व्यवहारिक र मानव-इन्द्रियजन्य क्रियाकलापको रूपमा मान्दैनन् ।

– ६ –

फायरबाखाले धार्मिक सत्तालाई मानवीय सत्ताको रूपमा छुट्याउँछन् । तापनि मानवीय सत्ता हरेक व्यक्तिमा बेग्लाबेग्लै मौजूद कुनै निरपेक्ष वस्तु हुँदैन । ऊ आ□नो यथार्थतामा सामाजिक सम्बन्धहरूकै समष्टिगत रूप हो ।

अतः उक्त वास्तविक सत्ताको आलोचना नगर्ने फायरबाखाले बाध्य भएर भन्छन् :

(क) धार्मिक भावना (Gemut)लाई ऐतिहासिक कार्यमध्येबाट त्यसरी छुटयाउनुपर्दछ, जसरी त्यो स्वयं पनि चीज नै हो र त्यसलाई पुनः उहीरूपमा अङ्कित गर्नुपर्दछ तथा एउटा निराकार – सबैभन्दा बेग्लै – मानवीय व्यक्तिको रूपमा कल्पना गर्नुपर्दछ ।

(ख) अतः जहाँसम्म त्यसको सम्बन्ध छ, मानवीय सत्तालाई उनले स्वाभाविकरूपबाट थुप्रै व्यक्तिहरूलाई एउटै सूत्रमा बाध्ने केवल आन्तरिक, मूक र आमरूपमै हेर्ने एउटै मात्र "जाति (Genus)"को रूपमा देख्दछन् ।

– ७ –

अतः फायरबाखाले "धार्मिक भावना" स्वयं एउटा सामाजिक उपज हो भन्ने कुरालाई देख्दैनन् तथा उनले त्यसलाई निराकार व्यक्तिको रूपमा विश्लेषण गर्दछन्, जुन वास्तवमा समाजको एउटा विशिष्ट रूपसित सम्बन्धित हुन्छ ।

– ८ –

सामाजिक जीवन मूलतः व्यवहारिक हुन्छ । सिद्धान्तलाई सहस्यवादको भूल-भुलैयामा भड्काउने सारा रहस्यहरूको मानवीय व्यवहारमा तथा त्यस व्यवहारको समझदारीमा बुद्धिसङ्गत समाधान पाइन्छ ।

– ९ –

चिन्तनशील (Comtemplative) भौतिकवादले, अर्थात् इन्द्रियजन्य ज्ञानलाई व्यवहारिक क्रियाकलापको रूपमा नदेख्ने भौतिकवादले जुन चरमोत्कर्ष हासिल गरेको छ, त्यो हो – त्यसले "सभ्य समाज"का बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरूका बारेमा चिन्तन गर्दछ ।

– १० –

पुरानो भौतिकवादको दृष्टिमा "सभ्य" समाज थियो, नयाँ भौतिवादको दृष्टिमा मानवीय समाज अथवा समाजीकृत मानवता हुन्छ ।

– ११ –

दार्शनिकहरूले बेग्लाबेग्लै रूपमा सन्सारको व्याख्या गरेका छन् तर वास्तविक काम भनेको सन्सारलाई बदल्नु हो ।

कार्ल मार्क्स तथा फ्रेरिक एङ्गेल्स

जर्मन विचारधारा

(अध्याय एकबाट)

......अतः साँचो कुरा के हो भने खास तरीकाले उत्पादन कार्यमा सक्रिय खास-खास व्यक्तिहरूले परस्परमा निश्चित सामाजिक र राजनैतिक सम्बन्ध स्थापित गर्दछन्क्ष्भन्ने उल्लेख छ । अनुभवसिद्ध पर्यवेक्षणको काम हो – उत्पादनसँगै हरेक सामाजिक र राजनैतिक सङ्गठनको सम्बन्धलाई अनुभवको रूपबाट र कुनै रहस्यवादी रूपविना अथवा कुनै अडकलबाजीविना स्पष्ट रूप दिनु । सामाजिक संरचना र राज्यसत्ता निरन्तररूपबाट निश्चित व्यक्तिहरूका जीवन क्रिया अन्तरगत उत्पन्न भइरहन्छन् – स्वयं आ□नो र अरूहरूको अनुमान उनीहरू जे-जस्ता छन्, त्यस्तै जीवनक्रिया अन्तरगत नभएर, उनीहरू साँच्चिकै जस्ता छन् र, अर्थात् उनीहरू जसरी सक्रिय हुन्छन्, जस्तो काम गर्दछन्, जस्तो भौतिक उत्पादन गर्दछन् र आ□नो इच्छाभन्दा स्वतन्त्र जुन खास भौतिक सीमा, बधनहरू र परिस्थितिअन्तरगत काम गर्दछन्, उनीहरू त्यस्तै हुन्छन् ।[42]

विचारहरू, दृष्टिकोणहरू र चेतनाको उत्पत्ति सुरुदेखि नै मानव जातिको भौतिक क्रियाकलाप तथा तिनका भौतिक आदान-प्रदानसँगै वास्तविक जीवनको भाषासँग सीधै सम्बन्धित हुन्छन् । मानिसका विचारहरूको उत्पत्ति, उसको चिन्तन, उसको आत्मिक समागम सबै सीधै उसका भौतिक परिस्थितिको परिणामको रूपमा अगाडि आउँछन् । राजनीति, वैधानिक नियमहरू, नैतिकता, धर्म, अधिभूतवाद, आदि र जातीयसम्प्रदायको भाषामा अभिव्यक्त बौद्धिक उपजबारे पनि त्यही कुरा लागू हुन्छ । मानिसहरूका धारणाहरू, विचारहरू आदिको निर्माण गर्ने मानिसहरू – वास्तविक र सक्रिय मानिसहरू – नै हुन्छन्, तिनीहरू आ□ना उत्पादक शक्तिहरूको निश्चित विकास तथा ती उत्पादक शक्तिहरूका अनुरूप हुने सबैभन्दा सुदूरको आदान-प्रदानबाट सशर्त परचालित हुने रूपमा हुन्छन् । चेतना[43]सचेत सत्ता[44]बाहेक अर्को कुनै चीज कहिल्यै पनि हुन सक्दैन र मानिसको सत्ता नै त्यसको वास्तविक जीवन क्रिया हो । यदि मानिसहरूका सारा विचारधाराहरूमा उनीहरूका सम्बन्धहरूको स्वरूप क्यामरामा झैं उल्टो देखिन्छ भने त्यसको कारण उनीहरूको ऐतिहासिक जीवन – क्रिया हो – रेटिना (रूपाधार)मा वस्तुहरूको उल्टो आकृति देखिनुको कारण जस्तै उनीहरू संलग्न भौतिक जीवन-क्रिया हुन्छ ।

प्रत्यक्ष टक्कर हुँदा जर्मन दर्शन आकाशबाट जमीनमा ओर्लिन्छ भने हामी पृथ्वीबाट आकाशतिर चढ्दछौं । त्यसको अर्थ के भयो भने हाड-छालको मान्छेसम्म पुग्नका लागि जुन कुरा मानिसहरूले भन्दछन्, सोंच्दछन् र कल्पना गर्दछन्, यदि त्यसलाई हामीहरूले आधार बनाउँदैनौं भने जुन कुरा मानिसहरूका विषयमा भनिन्छ, सोंचिन्छ र विचार गरिन्छ, ती बुझ्नका लागि हामीहरूले न वास्तविक सक्रिय मानिसलाई लिन्छौं तथा न उसको जीवनका वास्तविक क्रियाकलापबाट उत्पन्न विचारधारात्मक प्रतिविम्ब र प्रतिध्वनिको विकास हेर्दछौं । मानिसहरूका मस्तिष्कका अस्पष्ट प्रतिविम्बहरू पनि अवश्य उनीहरूका भौतिक अनुभवबाट देख्न सकिने भौतिक रूपभन्दा पहिले निर्धारित जीवन क्रियाका उदात्त रूप हुन्छन् । त्यसरी नै नैतिकता, धर्म, अधिभूतवाद र विचारहरूका अरू रूपहरू तथा ती अनुरूप चेतनाका रूपहरूको देखावटी स्वतन्त्रताको कुनै अस्तित्व रहन्न । आ□ना भौतिक उत्पादन र भौतिक आदान-प्रदानको विकासमा लागेका मानिसहरूभन्दा छुट्टै उनीहरूको कुनै इतिहास हुन्न र कुनै विकाससमेत हुन्न । अनि, ती कुराहरू (उनीहरूका भौतिक उत्पादन र भौतिक आदान-प्रदान)को विकास हुन्छ भने तिनको साथसाथै मानिसहरूको वास्तविकता, उनीहरूको चिन्तन र उनीहरूको चिन्तनका फलहरूसमेत बदलिन्छन् । चेतनाबाट जीवन निर्धारित हुने होइन तर जीवनले नै चेतनालाई निर्धारित गर्दछ । पहिलो दृष्टिकोणअन्तरगत चेतना नै जीवित व्यक्ति भएजस्तै गरी मानिस चेतनाबाट अगाडि बढ्दछ भने दोस्रो दृष्टिकोणअन्तरगत वास्तविक जीवन अनुसार, मानिस वास्तविक सजीव व्यक्तिहरूसँगै अगाडि बढ्दछ भने चेतनालाई केवल उसको चेतना मात्र मान्दछ । ...

***

अतः चेतना सुरुदेखि नै सामाजिक उपज हुन्छ र, मानिसको अस्तित्व रहँदासम्म त्यस्तै रहिरहनेछ । निस्सन्देह सुरुमा चेतना इन्द्रियजन्य, एकदमै नजीकका चीजहरू तथा आ□नो विषयमा सचेत व्यक्तिको अरू व्यक्तिहरू र आफूभन्दा बाहिरका वस्तुहरूसित सीमित सम्बन्धहरूको चेतना हुन्छ । साथसाथै त्यो प्रकृतिको समेत चेतना हुन्छ । सुरुमा प्रकृति मानिसका अगाडि पूर्णतः विरोधी, शक्तिशाली र अजेय शक्तिको रूपमा

खडा हुन्छ । त्यसप्रति मानिसको सम्बन्ध एकदमै पशुजस्तै हुन्छ तथा उसले पशु समान प्रकृतिको पराधीनता स्वीकार गर्दछ । अतः त्यो केवल प्रकृतिको पशु चेतना मात्र (प्रकृतिपूजा) हुन्छ ।

हामीहरूले के कुरा स्पष्ट देख्दछौं भने त्यो प्रकृति पूजाको भावना अथवा मानिसको प्रकृतिसितको खास सम्बन्धको निर्धारण समाजिक स्वरूपले गर्दछ भने त्यसको विपरीत प्रकृतिले पनि समाजको स्वरूपलाई निर्धारित गर्दछ । अरू ठाउँमा जस्तै यहाँ पनि प्रकृति र मानिसको अन्तरविरोध यस्तो रूपमा देखिन्छ : प्रकृतिसम्बन्धी मानिसको सीमित दृष्टिकोणले एक अर्काप्रतिको उनीहरूको सीमित सम्बन्धलाई निर्धारित गर्दछ भने उनीहरूको एक अर्काप्रतिको सीमित सम्बन्धले मानिसको प्रकृतिप्रतिको सीमित दृष्टिकोणलाई निर्धारित गर्दछ किनभने एकातिर, अद्यावधि प्रकृतिलाई ऐतिहासिकरूपले पूर्णतः रूपान्तरित गर्न सकिएको छैन भने अर्कातिर, व्यक्तिको वरिपरिका सम्बन्धहरूको आवश्यकताको चेतनाको उत्पत्ति हुनु नै समाजमा रहने चेतनाको उत्पत्तिको सुरुआत हुनु हो । त्यस अवस्थामा स्वयं सामाजिक जीवन पनि पशुसरह हुने हुँदा त्यो सुरुआत पनि त्यस्तै हुन्छ । त्यो खालि समूहको चेतना हुन्छ । मानिसको मूल प्रवृत्तिको स्थान चेतनाले लिएको हुनाले ऊ भेडाबाखाभन्दा फरक हुन्छ, अथवा त्यो भिन्नता चेतना हो । जनसंख्याको वृद्धिसँगसँगै उत्पादकत्वको वृद्धि र आवश्यकताको वृद्धि हुनु दुवै आधारभूत कुरा हुन् । त्यसबाट भेडाबाखासरहको चेतना अथवा कविला चेतनाको अरू विकास र विस्तार, हुन्छ । त्यसको सँगसँगै श्रम-विभाजन पनि सुरु हुन्छ । त्यो मूलतः सुरुमा मैथुन कार्यसित सम्बन्धित श्रम विभाजनबाहेक अरू केही पनि थिएन । त्यसपछि श्रम-विभाजन प्राकृतिक गुणहरू (अर्थात् शारीरिक शक्ति), आवश्यकता, संयोग आदि-इत्यादि कारणहरूले स्वतः र स्वभावतः उत्पन्न भयो । श्रम-विभाजनले केवल त्यतिबेला मात्र त्यस्तो वास्तविक रूप ग्रहण गर्दछ, जतिबेला मानसिक र शारीरिक श्रम-विभाजन उत्पन्न हुन्छ ।[45] त्यसपछि चेतनाले के कल्पना गर्न थाल्दछ भने मौजुदा व्यवहारिक चेतनाभन्दा बेग्लै कुन चीज छ र त्यसले वास्तविक चीजको कल्पना नगरीकन वास्तवमा कल्पना गर्न सक्दछ । त्यसपछि चेतनाले स्वयंलाई संसारबाट मुक्त गर्दछ । र, त्यो पुनः विशुद्ध सिद्धान्त, धार्मिक-दर्शन, दर्शन, नैतिकता, आदि निर्माणमा सरीक हुन पुग्दछ । तर ती सिद्धान्त, धार्मिक-दर्शन, दर्शन, नैतिकता, आदि चीजहरू तथा विद्यमान सामाजिक सम्बन्धहरूबीच यदि अन्तरविरोध उत्पन्न हुन्छ भने केवल त्यसको कारणले मात्र विद्यमान सामाजिक सम्बन्धहरू र विद्यमान उत्पादक शक्तिहरूबीच विरोध उत्पन्न भएको हुन सक्दछ । उक्त प्रसङ्गमा के पनि भनौं भने त्यो कुरा सम्बन्धहरूको खास राष्ट्रिय क्षेत्रभित्र पनि हुन सक्दछ किनभने अन्तरविरोधहरूको क्षेत्र केवल त्यो राष्ट्रिय क्षेत्रभित्र मात्र नभएर राष्ट्रिय चेतना र अरू राष्ट्रहरूको[46] व्यवहारका बीचमा समेत हुन्छ, अर्थात् राष्ट्रको राष्ट्रिय र सार्वभौमिक चेतनाबीच (आज जर्मनीमा भइरहेकोजस्तो) हुन्छ ।

अरू चेतना स्वयंले आ□नोबारेमा के गर्न सुरु गर्दछ भन्ने कुराले कुनै फरक पर्दैन । सारा थोत्रा-पुराना चीजहरूभित्रबाट हामी खालि यही एउटा मात्र परिणाम निकाल्दछौं : उत्पादक शक्तिहरू, सामाजिक परिस्थितिहरू र चेतना तीनोटै चीजहरूबीच परस्परमा अन्तरविरोध उत्पन्न हुन सक्दछ र त्यसो हुनु अपरिहार्य छ । किनभने श्रम-विभाजनअन्तरगत बौद्धिक र भौतिक गतिविधिः – मनोरञ्जन र काम गर्ने कार्य, सृजना गर्ने र भोग गर्ने कार्य – बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरूको भागमा पर्ने सम्भावना, भनौं वास्तविकता विद्यमान रहन्छ । उनीहरूबीच अन्तरविरोध उत्पन्न नहुने सम्भावना त्यतिबेला मात्र देखा पर्दछ, जतिबेला श्रम-विभाजनको अन्त गरिइन्छ । त्यो चीज स्वयं के स्पष्ट छ भने "प्रेतात्माहरू" "शृङ्खालाहरू,", "परमेश्वर", "धारणा", "शंका", आदि ती ज्यादै अनुभवजन्य सिकीहरू र सीमाहरूकै कल्पनाहरू, आदर्शवादी मानसिक विचारहरू र दृश्यरूपबाट एकदमै अलग भएका व्यक्तिका अवधारणाहरू हुन् । ती अन्तरगत जीवनका उत्पादन पद्धतिहरू र ती पद्धति अनुरूप सँगसँगै चल्ने स्वरूपले काम गर्दछ । ...

... त्यसकारण इतिहासको त्यो अवधारणाको आधार के हो भने तात्कालिक जीवनको भौतिक उत्पादनबाट सुरु गरेर उत्पादनका वास्तविक क्रियालाई स्पष्ट गर्नुपर्दछ, इतिहासको उक्त तरीकालाई सम्पूर्ण इतिहासको आधाशिला मानेर त्यससित सम्बन्धित र त्यसद्वारा पैदा गरिएका कुराहरूको सँगसँगै चल्ने स्वरूपको – अतः नागरिक समाजका विभिन्न अवस्थाहरूको – कल्पना गर्नुपर्छ । उक्त समाजलाई त्यसको राजनैतिक कारबाहीको रूपमा चित्रित गर्नुपर्दछ तथा समाजको माध्यमबाट सारा विभिन्न सैद्धान्तिक

उपलब्धिहरू र चेतनाका स्वरूपहरू – धर्म, दर्शन, नैतिकता, आदिको व्याख्या गर्नुपर्दछ र चेतनाले ती चीजहरूको रूपलाई कसरी लिएको छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनुपर्दछ । त्यसरी उक्त सम्पूर्ण क्रिया (र, त्यसकारण तिनका विभिन्न पक्षहरूको घात-प्रतिघात)को निरूपण गर्न सकिन्छ । इतिहासको उक्त धारणालाई इतिहासको आदर्शवादी अवधारणासरह हरेक युगमा कुनै मूल विचारको खोजिगर्नुपर्दैन तर त्यसका खुट्टा सधैं इतिहासको वास्तविक भूमिमा हुन्छन् । त्यसरी के निष्कर्षमा पुगिन्छ भने व्यवहारको व्याख्या विचारको आधारमा हुँदैन, बरु विचारहरूको निर्माणमा वस्तुगत व्यवहारको निर्णायक भूमिका हुन्छ । अस्तु, चेतनाका सारा स्वरूपहरू र उपलब्धिहरूको उन्मूलन बौद्धिक आलोचनाद्वारा गर्न सकिन्न, आत्म-चेतनामा आत्मसात गरेर अथवा 'प्रेत', 'प्रेतात्मा' र 'तर्साउनेखाले चीजको उत्पत्ति' आदिमा बदलेर गर्न सकिन्न, बरु ती आदर्शवादी छल-कपटलाई जन्म दिने सामाजिक सम्बन्धहरूलाई व्यवहारिकरूपबाट उन्मूलन गरेर मात्र गर्न सकिन्छ । इतिहास तथा धर्म, दर्शन र सिद्धान्तका अरू स्वरूपको चालक-शक्ति आलोचना नभएर क्रान्ति हो । 'आत्माको आत्मा' को रूपमा 'आत्म-चेतना'मा आपूलाई विलय गरेर इतिहास खतम हुँदैन । त्यसको विपरीत त्यसमा उसको हरेक अवस्थामा भौतिक फल मौजूद रहन्छ – उत्पादक शक्तिहरूको एउटा योग हुन्छ, ऐतिहासिकरूपबाट निर्मित प्रकृति तथा व्यक्तिहरूको एक अर्कासँग पारस्परिक सम्बन्ध हुन्छ । त्यो सम्बन्ध हरेक पिंढीलाई त्यसको पूर्ववर्ती पिंढीले विरासतको रूपमा सुम्पिदिन्छ । त्यो सम्बन्धको सँगसँगै उत्पादक शक्तिहरू, नाना तरहका पूँजीहरू र परिस्थितिहरूको समूह रहन्छ । एकातिर, नयाँ पिंढीले ती परिस्थितिहरू बदलिदिन्छ भने अर्कोतिर, ती चीजहरू र स्वयं त्यो पिंढीका लागि जीवनको परिस्थिति निर्धारित गरिदिन्छ तथा खासढङ्गबाट त्यसको विकास गर्दछ तथा त्यसलाई विशिष्ट चीरत्र प्रदान गर्दछ । अतः परिस्थितिले पनि त्यसरी नै मानिसको निर्माण गर्दछ, जसरी मानिसले परिस्थितिको निर्माण गर्दछ । उत्पादक शक्तिहरू, पूँजी र सामाजिक आदान-प्रदानका स्वरूपहरूको योग हरेक व्यक्ति र हरेक पिंढीलाई पहिलेदेखि तम्तयाररूपमा प्राप्त हुन्छ । यही नै दार्शनिकहरूले 'मूल पदार्थ' र 'मानिसको सार' ठान्ने चीजको वास्तविक आधार हो । त्यसलाई उनीहरू ईश्वरसरह प्रतिष्ठित गर्ने र त्यसको विरुद्ध लड्ने गर्दथे । मानिसको विकासमाथि र त्यसका क्रिया र प्रतिक्रियामाथि उक्त दार्शनिकहरूको रत्तिभर पनि त्यसरी नै असर नपर्ने वास्तविक आधार थियो, जसरी त्यसको विरुद्धको 'आत्म-चेतना' र 'अहं'को विद्रोहबाट त्यसमा कुनै फरक पर्दैनथ्यो । विभिन्न पिंढीहरूका लागि पहिलेदेखि नै विद्यमान जीवनका यी परिस्थितिहरूले नै इतिहासमा समय-समयमा मच्चिइने क्रान्तिकारी उथलपुथलहरूमा रहेमा साराका सारा आधारहरू निर्मूल पार्ने शक्ति छ वा छैन भन्ने कुरा निर्धारित गर्दछन् । तिनलाई पूर्ण निर्मूल पार्नका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक तत्व यदि मौजूद छैन भने – अर्थात् एकातिर,, विद्यमान उत्पादक शक्तिहरू र अर्कोतिर, खालि मौजूदा समाजका कुनै खास एकाध परिस्थितिका विरुद्ध मात्र नभएर अहिलेसम्म विद्यमान 'जीवन-उत्पादन'का क्रियाकै विरुद्ध, त्यो जसमाथि आधारित छ, ती सम्पूर्ण कारबाहीहरूका विरुद्ध नै विद्रोह गरिरहेका क्रान्तिकारी जनसमुदाय विद्यमान छैनन् भने – साम्यवादको इतिहासले सिद्ध गरेझैं व्यवहारिक विकासका लागि क्रान्तिकारी विचारहरू थुप्रै सयकडौंपटक सूत्रबद्ध गरेर प्रस्तुत गरिसकिएको छ भन्ने कुराको रत्तीभर महत्त्व छैन ।

इतिहासका पहिलेका सारा अवधारणाहरूले इतिहासको यो वास्तविक आधारप्रति आँखा चिम्लेका छन् वा त्यसलाई केवल प्रासङ्गिक र इतिहासको सिलसिलासित कुनै सरोकार नहुने चीज ठानेका छन् । अतः इतिहासमा हमेशा त्यसभन्दा बाहिरको कुनै प्रतिमानको रूपमा लेखिनुपर्दछ भन्ने त्यही कारण हो । वास्तविक जीवनको उत्पादन र पुनरुत्पादन प्राकऐतिहासिक प्रतीत हुन्थ्यो र जुन ऐतिहासिक थियो, त्यो आम जीवनभन्दा छुट्टै र ज्यादै अलौकिक प्रतीत हुन्थ्यो । त्यसरी प्रकृतिसँग मानिसको सम्बन्धलाई इतिहासबाट अलग्याइएको थियो । त्यसको परिणामस्वरूप प्रकृति र इतिहासबीच विरोध उत्पन्न हुन पुग्यो । अतः इतिहासको सो अवधारणा इतिहासमा केवल राजसत्ताका मुख्य-मुख्य सरकारी कार्यहरू, धार्मिक र आम सैद्धान्तिक सङ्घर्ष मात्रै देखिन्छन् । विशेषरूपबाट हरेक ऐतिहासिक युगमा त्यो युगको भ्रमको ऊ स्वयं शिकार हुन्थ्यो । उदाहरणका लागि कुनै युगले यदि विशुद्धरूपबाट आ□नो सिर्जना "राजनैतिक" वा "धार्मिक" प्रयोजनबाट भएको कल्पना गर्दछ भने – यद्यपि 'धर्म' र 'राजनीति' वास्तविक प्रयोजनका अर्थमा उसका लागि पराई रूपमात्र हुन् तापनि – सो युगको इतिहासकारले समेत त्यस विचारलाई स्वीकार गर्न पुग्दछ । आ□नो वास्तविक व्यवहारको सम्बन्धमा उक्त विशिष्ट मानिसका 'भावना' र 'कल्पना'ले उसको व्यवहारलाई नियन्त्रित र निर्धारित गर्ने एक मात्र निर्णायक र सक्रिय शक्तिको रूप लिनपुग्दछ ।

जतिबेला भारतीय र मिश्रका बासिन्दाहरूबीच श्रम-विभाजन राज्यसत्ता र ती देशहरूको सम्प्रदायहरूका धर्मभित्र जातिप्रथाको भद्दा रूपमा देखा पर्दछ र त्यसबाट राज्यसत्ता र ती देशहरूको जातीय सम्प्रदायभित्र जातिप्रथा उत्पनन हुन्छ, त्यतिबेला इतिहासकारले ती कोरा सामाजिक स्वरूपहरूलाई जाति प्रथाकै शक्तिले उत्पन्न गरेको थियो भन्ने ठान्दछ । फ्रान्सेलीहरू र अङ्गेजहरूले त आफूलाई कम्तिमा त्यो राजनैतिक भ्रमसम्म सीमित राखेका छन्, जुन अद्यावधि वास्तविकताको नजीक छ । तर जर्मनेलीहरूको त सन्सार नै विशुद्ध आत्माको सन्सार बन्नपुगेको छ र धार्मिक भ्रम नै इतिहासको चालक शक्ति हो भन्ने उनीहरू ठान्दछन् । इतिहासको हेगलवादी दर्शन जर्मन त्यो इतिहास लेखन[47]को आम क्रियाको "सबभन्दा विशुद्ध रूप' को अन्तिम उपज हो । ती वास्तविक हितहरू, कतिसम्म भने राजनैतिक हितहरूसमेतमाथि पनि विचार नगरेर उनीहरूले विशुद्ध विचारहरूमाथि मात्र ध्यान दिन्छन् । अनि, त्यसप्रकारका विचारमालाको रूपमा सेन्ट ब्रुनोका विचारहरू देखा पर्दछन् । तिनले एक अर्कोलाई निलिदिन्छन् र अन्ततः 'आत्मचेतना'मा विलीन हुन पुग्दछन् । वास्तविक इतिहासबारे केही पनि नजान्ने प्रतिष्ठित माक्स स्टर्नरलाइ इतिहासको त्यो सिलसिला अझ बढी सुसङ्गतरूपबाट तर 'सामन्ती वीर', 'डाँकूहरू' त्यसैखाले भूतहरूको कहानीजस्तै लाग्नुपर्दछ । र, त्यसबाट उनले स्वभावतः ईश्वररहित अङ्कबाहेक अन्यत्र कहीपनि उनलाई मुक्तिको ठाउँ मिल्दैन । त्यो अवधारणा वास्तवमा धार्मिक हो । धार्मिक मानिसलाई नै उनले आदिम मानव र त्यसबाट सारा इतिहासको थालनी भएको मान्दछन् । उनले आ□नो कल्पनामा जीवनका लागि आवश्यक सामग्रीहरू तथा स्वयं जीवनको वास्तविक उत्पादनलाई धर्मको काल्पनिक उत्पादनलाई राख्न पुग्दछन् । इतिहासका उक्त सम्पूर्ण अवधारणाहरू र तिनको अन्त तथा तिनीहरूबाट उत्पन्न हुने सङ्कोच र शङ्काहरू जर्मनेलीहरूका मात्र राष्ट्रिय समस्याहरू हुन् । ती अवधारणाको खालि जर्मनेलीहरूका लागि मात्र स्थानीय महत्त्व छ । त्यसको उदाहरण मान्छे 'ईश्वरको राज्य'बाट निक्लेर 'मानिसको राज्य'मा कसरी 'पुग्दछ' भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण र हिंजो आज उठाइएको प्रश्नमा भेटिन्छ । जस्तो मानौं कल्पनाबाहेक त्यो "ईश्वको राज्य"को वास्तवमा अन्यत्र कहीं कहिल्यै अस्तित्व थियो भन्ने कुरा हाम्रा विद्वान महोदयहरू नजानीकन त्यो 'मानिसको राज्य'मा मात्रै रहेका हुँदैनन, जसमा प्रवेश गर्ने बाटो अहिले खोजिरहेका छन् अथवा मानौं विद्वानहरूले सैद्धान्तिकरूपले अस्पष्ट रहस्यको व्याख्या गरेर समय व्यतित गर्दछन् (किनभने उनीहरूको काम त्योभन्दा बढी केही हुँदैन) । त्यसको विपरीत त्यसको उत्पत्तिको स्रोत वास्तविक लौकिक स्थिति सिद्ध गर्ने कुनै आधार छैन । आम रूपबाट ती जर्मनेलीहरूको समस्या के रहेको छ भने मौजूदा मूर्खतालाई कुनै अर्को मूर्खताको सागरमा डुवाइदिनु, अर्थात् ती सारा निरर्थक वकवासभित्र कुनै बुद्धिमत्तापूर्ण कुरा छिपेको अन्वेषण गर्नु हो । तर समस्या वास्तवमा के हो भने ती सैद्धान्तिक मुहावराको व्याख्या विद्यमान वास्तविक सम्बन्धहरूको आधारमा गरिनुपर्दछ । हामीहरूले पहिले नै भनिसकेको जस्तो ती मुहावराहरूको वास्तविक, अर्थात् व्यवहारिकरूपबाट अन्त गर्ने कार्य – मानिसको चेतनामध्येबाट ती विचारहरू मेटाउने कार्य – सैद्धान्तिक निगमनद्वारा नभएर बदलिएको परिस्थितिद्वारा सम्पन्न हुनेछ । धेरैजसो मानिसहरूको लागि, अर्थात् सर्वहारा वर्गका लागि त्यो सैद्धान्तिक कल्पनाको कुनै अस्तित्व छैन र तिनलाई खतम गर्नुपर्ने पनि कुनै आवश्यकता छैन । अनि, यदि ती जनसमुदायभित्र कुनै धार्मिक विचारहरू थिए भने तिनका परिस्थितिहरूले पहिले नै तिनको नाम निशाना मेटिदिएका थिए... ।

कार्ल मार्क्स

"राइनीसेर बियोवाख्तेर"48

पत्रको साम्यवाद

(केही भाग)

....रोम साम्राज्यका सभासदसँग निजले बुझेझैं आयकर लगाउनुबाहेक साम्यवाद ल्याउने अर्को तरीका पनि छ :

"इसाई धर्मको आदि र अन्त के हो ? सो धर्मको आदि पाप र मोक्षको अन्तविश्वास □ अनि मानिसहरूको मित्रताको सर्वोपरि पारस्परिक सम्भाव्य सम्बन्ध व्यष्टि समष्टिका लागि र समष्टि व्यष्टिका लागि हुनुमा निहित छ ।"

मानिसहरू संयोगशाली छन् □ उनीहरूका खातिर मुख्य प्रश्न सधैंका लागि हल भयो □ प्रशियाली गिद्ध र पवित्र प्रेतको दोहोरो दानवीय छायाँमा सर्वहारा वर्गले दुई अक्षय स्रोत पाउँछ : पहिलो उसलाई राज्यका साधारण र असाधारण आवश्यकताहरूको पूर्तिपछि आय-करको बँचेको अतिरिक्त भाग मिल्नेछ । त्यो

अतिरिक्त भाग शून्य बराबर हुन्छ □ दोस्रो, उसलाई आदिको पाप र स्वर्गीय साम्राज्यबाट प्राप्त हुने आय पनि मिल्दछ । त्यो पनि शून्यको बराबर हुन्छ □ जीवनको कुनै सहारा नहुने राष्ट्रको एकतिहाई भागका लागि ती दुईथरी शून्यले ज्यादै उत्तम सहारा प्रस्तुत गर्दछन् भने अर्को मेटिदै गइरहेको एकतिहाई भागका लागि समेत त्यो एउटा अद्भूत आश्रय बन्न पुग्दछ । तापनि काल्पनिक अतिरिक्त भाग आदि पाप र मोक्षका भावनाहरूबाट मानिसको भोकप्यास मेटिने तरीका उनीहरूका लागि संसद्का उदारपन्थी सदस्यहरूका लामालामा भाषणहरूको वर्षा सहनुभन्दा एकदमै बेग्लै हुनेछ □

हामीहरू अरू पढ्दछौं :

" ' आ□ना पिता'मा हामीहरू भन्दछौं : हामीहरूलाई प्रलोभनतर्फ नलैजाऊ । र, हामीहरूले आ□ना छिमेकीहरूबाट उनीहरूले हामीहरूप्रति जस्तो व्यवहार गर्नुपर्दछ भनेर चाहन्छौं, हामीहरूले उनीहरूप्रति त्यस्तै व्यवहार गर्नुपर्दछ । तर मौजूदा सामाजिक परिस्थितिहरूले मानिसलाई प्रलोभनतिर पुर्‍याउँछन् र तीव्र आवश्यकताहरूले उसलाई अपराध गर्न प्रोत्साहित गर्दछन् ।"

अनि, मानवीय नोकरशाही तत्वहरू, न्यायाधीशहर र प्रशिया राज्यको संसद्का सांसदहरूले के कुरामा ध्यान दिई मानिसहरूलाई चक्रमा बाँधेर यातना दिन्छन्, उनीहरूका शिर काटिदिन्छन्, उनीहरूलाई जेलमा कोच्दछन् र उनीहरूलाई कोर्राले पिटाउँछन् । र, त्यसरी सर्वहारा वर्गलाई पनि उनीहरूले अफूलाई चक्रमा बाँधेर यातना दिने, टाउका काटेर हत्यासमेत गर्ने, जेलमा कोच्ने र छुरीले हान्ने 'प्रलोभन'तिर 'डोर्‍याउँछन्' । र, विश्वास राख्नुस्, त्यस्तो अवश्य हुनेछ ।

सांसदले घोषणा गर्दछ, "त्यसप्रकारको परिस्थिति इसाई राज्यलाई सह्य हुँदैन । अतः त्यसको कुनै समाधान खोज्नुपर्ने हुन्छ □"

हो, मैत्रीभावको सम्बन्धमा सामाजिक कर्तव्यबारे बेकारको बकवास गरेर, काल्पनिक अतिरिक्त भाग तथा परंपिता परमेश्वर र पुत्र एवं मण्डलीका टाट पल्टिएका ब्याङ्कका नाममा जारी गरिएको हुन्डी देखाएर होला □

तीव्र द्रष्टा सांसदहरूले अरू थप्दछन्, "साम्यवादप्रतिको बकवासबाट हामीलाई मुक्ति मिल्न सक्दछ : यदि उनीहरूले त्यसखालको पेशा अँगालेका हुन् भने इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूको समुचितरूपबाट विकास गरून् । यदि उनीहरूले त्यसो गर्न थाले भने कम्युनिस्टहरूको कुरा छिटै बन्द हुन पुग्नेछ ।"

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूको १८०० वर्षदेखि विकास भइरहेको छ र अहिले प्रशियाली सांसदहरूका हातले त्यसको अझ बढी विकास गर्नुपर्ने कुनै आवश्यकता पर्दैन ।

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूले प्राचीन दासप्रथालाई सही ठहर्‍याएका थिए । तिनीहरूले मध्ययुगीन अर्द्ध-दास प्रथाको महात्म्यको बखान गरेका थिए र त्यसरी नै आवश्यकतानुसार सर्वहारा वर्गमाथि गरिएको उत्पीडनको पनि ती सिद्धान्तहरूले पक्षपोषण गर्दछन् – यद्यपि त्यसो गर्दा उनीहरूले ज्यादै निन्याउरो मुख लाउने गर्दछन् ।

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूले के उपदेश दिन्छन् भने शासक वर्ग र शासित वर्ग हुनु अपरिहार्य हुन्छ र उत्पीडित-शासित वर्गको अभिष्ट चाहना शासक वर्गले उसप्रति दयाभाव देखाओस् भन्ने हुन्छ ।

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूले प्रशियाली संसद्का सांसदले गरेका –सारा कुकर्म र तुच्छतापूर्ण कामकारबाहीहरूको परलोकमाथि जिम्मेवारी हाल्दछन् र, त्यसरी यस लोकमा ती कुकर्म र तुच्छता रहिरहने कुरा उचित ठहर्‍याउँछन् ।

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूले के बताउँछन् भने उत्पीडितहरूका विरुद्ध उत्पीडकहरूद्वारा गरिने सारा कुकर्म या त आदि पाप र अन्य पापहरूको उचित दण्ड-सजायँ हो वा तीद्वारा सर्वज्ञ ईश्वरले कुनै कारणवश उनीहरूको परीक्षा लिइरहेका कुराको उद्धार भइसकेको छ □

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तहरूले कायरता, आत्मघृणा, आ□नो पतन गराउने, पराधीन र नैरास्यको उपदेश दिन्छन्, अर्थात् एउटै शब्दमा उनीहरूले ती सारा कुकुरका गुणहरूको शिक्षा दिन्छन् तथा सर्वहारा वर्गले आफूमाथि कुकुरसरह व्यवहार गरियोस् भनेर नचाहने हुनाले उसलाई रोटीभन्दा बढी आवश्यक आ□नो साहस, आ□नो आत्मसम्मान, आत्म-गौरव र आ□नो स्वतन्त्रताको भावनाको आवश्यकता हुन्छ ।

इसाई धर्मको सामाजिक सिद्धान्त सौहार्द्रपूर्ण छ भने सर्वहारा वर्ग क्रान्तिकारी छ ।

इसाई धर्मका सामाजिक सिद्धान्तबारे यत्ति हो ।

अब अगाडि बढौं :

"राजतन्त्रको सबैभन्दा उदात्त कार्य सामाजिक सुधार हो" भनेर हामीहरूले बताइसकेका छौं ।

के हामीहरूले त्यसो भनेका हौं ? अहिलेसम्म त त्यसको कुनै प्रश्न उठेन । तर मानौं त्यस्तै हो भने पनि राजतन्त्रको सामाजिक सुधारको रूप के हो ? के त्यसको रूप उदारवादी पत्रपत्रिकाहरूबाट टिपिएका सुझावहरू अनुसार त्यस्तो आयकर लगाउनु हो, जसको अतिरिक्त भाग निक्लिनेछ भन्नेबारे अर्थमन्त्री स्वयंले कत्तिपनि जान्दैनन् ? के त्यो रूप भूमि लगान ब्याङ्क (*Landrenten-banken*) र प्रशियाको पूर्वी रेल व्यवस्थापन डाँवाडोल हुन पुगोस् भन्ने हो वा दुवै तथा ती सबै कुराहरूभन्दा पहिले उसको रूप आदि पाप र मोक्षको विशाल पूँजीबाट नाफा सोहोर्नु हो ?

"यो राजतन्त्रको स्वार्थकै कारण हो" – भने राजतन्त्रको कति डरलाग्दो पतन भएको होला ?

"सामाजिक आवश्यकताले त्यसको माग गर्दछ – यो समाजको अन्धविश्वासको भन्दा वास्तवमा संरक्षात्मक कानूनको व्यवस्था अहिलेका लागि धेरै आवश्यक छ ।

"बाइबलले त्यसको सिफारिश गर्दछ" –हो, यसको सिफारिश केवल प्रशियाको राजस्वको भयानक दुरावस्थाको बाहक मान्नका लागि त्यसको सिफारिश सामान्यतः हरेक कुराले गर्दछ । प्रशियाको राजस्व कति धेरै डुबेको छ भने त्यसले रूसी डेढ करोड रुबल तीन वर्षभित्र नाम निशाना नरहने गरी पचाउनेछ । यस सन्दर्भमा थप कुरा के पनि बताइदिनुपर्दछ भने बाइबलले बाँधा बनाउनु लगायत अरू थुप्रै कुराहरूको सिफारिश गर्दछ । सामाजिक सुधार गर्ने प्रारम्भिक कदमको रूपमा बाँधा बनाउनु आवश्यक हुन्छ भनेर उसले बताउँछ । (मैथ्यूज-२५)

सांसदले भन्दछन्, "राजतन्त्र जनताका साथ एकाकार छ ।"

ती शब्दहरूमा केवल पुराना शब्दलाई अर्को शब्द" म नै राज्य हूँ"[49] I'etat c'est moi मा राखिएको छ र वास्तवमा आ□ना विद्रोही प्रजाका विरुद्ध लुई सोह्रौंले जून २३, १७९९ का दिन यसलाई त्यहीरूपमा भनेका थिए, "यदि तिमीहरूले मेरा कुरा मान्दैनौ भने मैले तिमीहरूलाई घर पठाइदिनेछु – आ□ना प्रजाको सुख-दुःखका लागि म नै जिम्मेवार छु □"[50]

राजतन्त्रले यदि यहीखालको तरीका प्रयोग गरिरहेको छ भने ऊ ज्यादै ठूलो कठिनाईमा परेको निश्चित छ । र, संसद्का सशक्त सांसदलाई अवश्य पनि के कुरा थाह होला भने त्यसप्रकारको तरीका प्रयोग गरेकोमा ती लुई सोह्रौंलाई फ्रान्सेली जनताले कति धन्यवाद दिए होलान् □

सांसद अगाडि भन्दछन्, "राजसिंहासन जनताको व्यापक समर्थनमा आधारित हुनुपर्दछ । अनि, त्यो सबैभन्दा सुदृढ हुन सक्नेछ ।"

हो, निश्चय नै त्यतिबेलासम्म त्यो सुदृढ हुनेछ, जतिबेलासम्म सशक्त झट्काबाट ती विशाल काँधहरूले त्यो रमझम उपरी संरचनालाई गढ्ढामा जाकिदिन्नन् ।

आ□नो कुरा टुङ्ग्याउँदै संसद्का सांसदले भन्दछन्, "सभ्रान्त वर्गले राजतन्त्रलाई आ□नो मान-प्रतिष्ठा राखिरहन दिन्छ र त्यसले झनै काव्यात्मकढङ्गले सजिसजाउ पारिदिन्छ तापनि उसले वास्तविक सत्ता उसबाट खोस्दछ । पूँजीपति वर्गले उसको सत्ता र मान प्रतिष्ठा दुवै नै खोस्दछ तथा उसको लागि खालि पेन्सन बाँधिदिन्छ । जनताले राजतन्त्रको सत्ता, मान-प्रतिष्ठा र उसको कविता सबै राखि रहन दिन्छन् ।

यहाँ, दुर्भाग्यवश संसद्का सांसद फ्रेडरिक विलियमको फूलबुट्टा गाँसेको अपीलको विषयमा उनले आवश्यकताभन्दा बढी जोड दिएर कुरा चलेको छ, जो उनले राज सिंहासनबाट प्रजासमक्ष भनेका थिए । उक्त अपीलका अन्तिम शब्द थिए : सम्भ्रान्त वर्गको सत्ता उल्ट्याइदेऊ, पूँजीपति वर्गको सत्ता उल्ट्याइदेऊ र जनसमर्थनको आधारमा राजतन्त्र स्थापना गर ।

ती मागहरू खालि कोरा कल्पना हुन्नथे भने तिनले पूरा क्रान्ति ल्याइदिन्थे ।

हामी अहिले के कुरामा विचार गर्नेछैनौं भने अभिजात वर्गलाई सत्ताच्यूत गर्न पूँजीपति वर्ग र जनताको संयुक्त कारबाहीको माध्यमबाट सकिन्छ । जुन देशमा सम्भ्रान्त वर्ग र पूँजीपति वर्ग सँगसँगै मौजूद हुन्छन्, त्यहाँ जनताको शासनको कुरा गर्नु खालि बकवास मात्र हो । आइकोर्नको एक सांसदको मुखबाट सुनाइएका कथाहरूको जोडदार तर्कद्वारा उत्तर दिनुपर्ने कुनै आवश्यकता छैन र उनी त्यस लायक छैनन् ।

निश्चय नै ती महोदयहरूसँग उनीहरूको हितका लागि केही शब्द हामीहरू भन्नेछौं, जसले सङ्कटमा परेको प्रशियाली राजतन्त्रलाई जनताको चोलीभित्र घुसेर बचाउन चाहन्छन् □

सारा राजनैतिक तत्वहरूमध्ये सम्राटका लागि जनता नै सबैभन्दा खतरनाक हुन्छन् । होइन, फ्रेडरिक विलियमले भन्नेगरेका जनता होइन, ती त हरेक ठक्कर र चाँदीको हरेक सिक्काका लागि गहभरी आँसू बनाएर आ□नो स्वामीलाई धन्यवाद दिन्छन् । निस्सन्देह, ती जनता कुनै पनि प्रकारले खतरनाक छैनन् किनभने सम्राटको कल्पनाबाहेक उनीहरूको अन्यत्र कहीं पनि अस्तित्व छैन । तर जहाँसम्म वास्तविक जनता सर्वहारा वर्ग, साना किसान र आम जनसमुदायको सम्बन्ध छ, ती हक्सले भने झैं तगडा तर दुष्ट केटो[51] जस्तै हुन्, तिनीहरूलाई न त दुब्लो राजाले ठग्न सक्दछ न मोटो राजाले ठग्न सक्दछ ।

ती जनताले सर्वप्रथम महामीहमलाई बालिग मताधिकारको आधारमा विधान लागू गर्न तथा सभा गर्ने, लेख्ने एवं छाप्ने स्वतन्त्रता प्रदान गर्न बाध्य बनाउनेछन् । त्यसबाहेक थुप्रै अरू पनि अप्रिय चीजहरूको माग उनीहरूले गर्नेछन् ।

अनि, ती सबै कुराहरू हासिल गरिसकेपछि उनीहरूले त्यसको उपयोग गर्नेछन् । त्यसबाट छिटोभन्दा छिटो राजतन्त्रको सत्ता, मान-प्रतिष्ठा र कवितालाई उनीहरूले के ठान्दछन् भन्ने कुरा देखाइदिनेछन् ।

राजतन्त्रका विद्यमान सुयोग्य पदाधिकारी महोदयले यदि निजलाई जनताले २५० थालर वेतन र दिनहूँ एक बोत्तल रक्सीको ज्याला दिएर समेत बर्लिनको दस्तकार सङ्घमा नोकर राख्न तयार भए भने आ□नो अहोभाग्य ठान्नुपर्दछ □

अहिले प्रशियाको राजतन्त्र र राइनीशेर वियोवाख्तेरका हर्ताकर्ता ती सांसदहरूलाई त्यस विषयमा अलिकति पनि शङ्का छ भने उनीहरूले इतिहासमाथि विहङ्गम दृष्टि दिनुपर्दछ । आ□ना प्रजासित अपील गर्ने सम्राटका लागि इतिहासले अर्कै प्रकारको चीना (जन्म-कुण्डली) बनाइदिन्छन् □

इङ्ल्यान्डको चार्ल्स प्रथमले पनि आ□ना सामन्तहरूका विरुद्ध आ□ना प्रजासित अपील गरेका थिए । उनले आ□ना प्रजासित संसद्का विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह गर्न अपील गरेका थिए । तर जनताले राजाकै विरुद्ध लडाइँ गर्ने घोषणा गरेका थिए । उनले आ□नो प्रतिनिधित्व नगर्ने सांसदहरूलाई संसद्बाट हटाएर बाहिर लखेटेका थिए । अन्तमा वास्तविकरूपमा जनताको प्रतिनिधित्व गर्न थालेको संसद्द्वारा राजाको टाउको कटाउका थिए । चार्ल्स प्रथमको आ□ना प्रजालाई गरिएको अपीलको त्यही परिणाम भएको थियो । उक्त घटना जनवरी ३०, १६४९ का दिन घटेको थियो र जनवरी १८४९ मा त्यही घटनाको दोस्रो शताब्दी पर्दछ ।

फ्रान्सका लुई सोह्रौंले पनि आ□ना प्रजासित अपील गरेका थिए । तीन वर्षसम्म आ□ना प्रजाको एक भागसित अर्को भागका विरुद्ध अपील गरिरहेका थिए । उनले आ□ना जनता, उत्साहपूर्वक आ□नो समर्थन गर्ने जनतालाई खोजिरहेका थिए सच्चा जनतालाई □ तर त्यसप्रकारका जनता उनले कहिल्यै पाएनन् । अन्तमा उनी प्रशिया र अष्ट्रियाका फौजी पङ्क्तिको पछाडि कोवलेन्ज शिविरमा मिल्न पुगे । तर त्यो सहनु फ्रान्सका प्रजाहरूलाई गाह्रो भयो । अगस्ट १०, १७९२ का दिन उनले आफूले अपील गरेका जनतालाई पक्रेर मन्दिरमा कैद गरिदिए र जुनसुकै प्रकारले आ□नो प्रतिनिधित्व गर्नेहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनको आह्वान गरे ।

उक्त सम्मेलनमा भूतपूर्व सम्राटको अपीलका सम्बन्धमा निर्णय गर्ने त्यसलाई पूरा अधिकार भएको घोषणा गरियो । केही छलफलपछि अपील गर्ने प्रार्थीलाई त्यसले मैदानमा पठाइदियो र त्यहाँ जनवरी २१, १७९३ का दिन उसलाई काटेर मारियो ।

राजाहरूले अपील गर्दा त्यस्तै हुन्छ । तर हामी पर्खौं र हेरौं : सांसदले प्रजातान्त्रिक राजतन्त्रको स्थापना गर्न चाहन्छन् भने उनीहरूको भविष्य के हुन्छ ?

कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्स

कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र

(अध्याय २ र ३ को कही अंश)

...धार्मिक, दार्शनिक र आमरूपमा विचारधारात्मक दृष्टिकोणबाट साम्यवादको विरुद्ध जुन आरोप लगाइन्छ, ती विचार गर्नलायक छैनन् र तीबारे गम्भीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्नेछैन ।

मानिसको जीनका भौतिक परिस्थितिहरू, त्यसका सामाजिक सम्बन्धहरू र सामाजिक जीवनको हरेक परिवर्तन सँगसँगै त्यसका विचारहरू, दृष्टिकोणहरू र कल्पनाहरू पनि बदलिँदै जान्छन्, अर्थात् मानिसको चेतना पनि बदलिँदै जान्छ भन्ने बुझ्नका लागि के कुनै खास अन्तर्दृष्टिको आवश्यकता हुन्छ ?

जुन अनुपातमा भौतिक उत्पादनका रूपमा परिवर्तन हुन्छ, त्यही अनुपातमा उसको बौद्धिक उत्पादनमा पनि परिवर्तन हुन्छ भन्नुबाहेक मानव विचारको इतिहासले अर्को कुरा के सिद्ध गर्दछ त ? सधैं शासक वर्गका विचारहरू नै हरेक युगका प्रचलित विचार रहेका छन् ।

समाजमा उथलपुथल मच्चाउने विचारहरूको कुरा गर्दाखेरि मानिसहरूले केवल पुरानो समाजको गर्भमा नयाँ समाजको बिऊ रोपिएको मात्र हो तथा जीवनका पुराना परिस्थितिहरूको अन्तसँगै पुराना विचारहरूको समेत अन्त भइरहेको छ भन्ने कुरा जाहेर गर्दछन् ।

प्राचीन सन्सारले जतिबेला आ□नो अन्तिम सास लिइरहेको थियो, त्यतिबेला प्राचीन धर्मलाई पनि इसाई धर्मले परास्त गरिसकेको थियो । पुनः १८ औं शदीमा बुद्धिवादी विचाहरूका अगाडि इसाई धर्मको विचार धराशायी हुनेबेला क्रान्तिकारी पूँजीपति वर्गका विरुद्धको लडाइँमा सामन्ती समाजले समेत पनि

आ□नो जिन्दगीको बाजी हारेको थियो । धार्मिक मुक्ति र अन्तस्करणको स्वतन्त्रताको कुरा खालि ज्ञानको क्षेत्रमा मुक्त प्रत्योगिताको राज्य कायम भएको तथ्यले जाहेर गरिरहेको थियो ।

“ऐतिहासिक विकासक्रममा धार्मिक, नैतिक, दार्शनिक र कानूनसम्बन्धी विचारहरू बदलिंदै आइरहेका भए तापनि उक्त परिवर्तनको बावजूद धर्म, नैतिकता, दर्शन, राजनीति, विज्ञान र कानून निरन्तर रहिरहने कुरा सत्य हो” भनिनेछ ।

“त्यसबाहेक स्वतन्त्रता, न्याय, आदिजस्ता शास्वत सत्य सारा समाज व्यवस्थामा पाइन्छन् । तापनि तिनलाई नयाँ आधारमा प्रतिष्ठित गर्नुको साटो, साम्यवादले त शास्वत सत्यलाई नै अन्त गरिदिन्छ, सारा धर्म मेटिदिन्छ र सारा नैतिकता खतम गरिदिन्छ । अतः साम्यवादले पुराना सारा ऐतिहासिक अनुभवहरूको विरुद्ध काम गर्दछ ।

त्यो आरोपको वास्तविक अर्थ के हुन्छ ? वितेको सम्पूर्ण लिखित समाजको इतिहास वर्ग-संघर्षको इतिहास रहेको छ । बेग्लाबेग्लै युगमा बेग्लाबेग्लै रूप धारण गर्ने वर्गीय विरोधको विकासको इतिहास रहेको छ ।

तर उनीहरूले जेसुकै रूप धारण गरेका होऊन् तापनि वितेका सबै युगहरूमा सामान्यरूपले एउटा कुरा रहिरहेको छ । त्यो हो – समाजको एक भागले अर्को भागको शोषण गर्दैआइरहेको छ । पुनः आ□ना विभिन्नताहरू र विविधताहरूका बावजूद यदि सबै युगका सामाजिक चेतनाका आम रूपहरू वा आम विचारहरूबारे केहीनकेही रूपमा एकरूपता रहिरहेको छ भने त्यसमा आश्चर्यको कुरा नै के छ र ? ती आम विचारहरू त वास्तवमा पूर्णरूपबाट वर्गीय अन्तरविरोध समूल नष्ट नहुँदासम्म मेटिँदैनन् ।

कम्युनिस्ट क्रान्ति समाजका परम्परागत सम्पत्ति सम्बन्धहरूमाथि सबैभन्दा ठूलो प्रहार हो । यदि त्यसको कारण समाजका परम्परागत विचारहरूमाथि सर्वोपरि प्रहार हुन्छ भने त्यसमा आश्चर्यको कुरा के नै हुन्छ र ?

***

... जसरी पुरोहितहरू र जमीनदारहरूमा नङमासुको सम्बन्ध हुन्छ, त्यसैगरी धार्मिक समाजवाद र सामन्ती समाजवादको पनि अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ ।

इसाईहरूको वैरागी भावनालाई समाजवादी रामनामी ओढाइ दिनुभन्दा सजिलो काम अर्को हुँदैन । के इसाई धर्मले निजी सम्पत्तिका विरुद्ध, विवाहवादीका विरुद्ध र राज्यसत्ताका विरुद्ध मृत्युदण्डको घोषणा गरेको थिएन ? ती कुराहरूको साटो के उसले दान-पुण्य, गरीबी, ब्रह्मचर्य र शारीरिक तपस्या, मठ-निवास र इसाई धार्मिक सङ्घको शरण लिने उपदेश दिएको थिएन ? ईश्वरवादी समाजवाद त खालि पवित्र गङ्गा-जल मात्र हो, जसले सेचन गरेर पादरीहरूले धनी-उमराहरूको सन्तप्त मनलाई शान्ति दिन्छन् ..।

कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्स

जी.एफ. दोमेरको पुस्तक “नयाँ युगको धर्म”को समीक्षा

(संयोजित तथा सूत्रबद्ध आधारमा प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न खण्ड-२, हम्बर्ग, १८५०)[52]

“नूरेम्बर्गको एकजना ऊ स्वतन्त्र चिन्तन गर्ने व्यक्ति थियो । ऊ नयाँ चीजप्रति अनभिज्ञ हुन्नथ्यो तर जनवादी काम कारबाहीका लागि उसभित्र असाध्यै घृणा भरिएको थियो । ऊ रोन्गेको भक्त थियो । उसको तस्वीरलाई उसले आ□नो कोठामा राखेको थियो । तर रोन्गेले जनवादीहरूलाई पक्षपोषण गरेको सुन्नेवित्तिकै उसको तस्वीर हटाएर आ□नो पाइखानामा पुऱ्याइदियो । एकपटक उसले के भनेको थियो भने ‘अहा, यदि हामीहरूलाई खालि रसियालीहरू अन्तरगत रहने संयोग मिल्दो हो त म कति रमाउँदो हूँ □’ उपद्रवको समयमा उसको मृत्यु भएको थियो । यद्यपि ऊ धेरै बूढो भइसकेको थियो तापनि जुन कुराले उसलाई मृत्युको नजीक हुत्याइदिएको थियो, त्यो मेरो विचारमा उक्त घटनाक्रमले ऊभित्र पैदा भएको निराशा र ग्लानीको भावना थियो । ’[53]

त्यो दुःखी नूरेम्बर्गको निवासीले मर्नुको साटो आ□ना टुक्राटाक्री विचारहरू जर्मनी र त्यसको लागि काम गर्ने सम्वाददाताका साथ सिलर र गेटे, प्राचीन स्कूले पुस्तकहरू र आधुनिक पुस्तकालयहरूबाट विनीवरी जम्मा गरेको हुँदो हो त ऊ व्यर्थमा स्वयंले मर्ने कष्ट भोल्नुपर्दैनथ्यो न श्री दोमरले संयोजित र सूत्रवद्ध आधारका सम्बन्धमा कटुतापूर्वक लेखिएका दुईवटा महाखण्ड लेख्ने कष्ट गर्नुपर्दथ्यो □ हो, निस्सन्देह

त्यतिबेला नयाँ युगको धर्म र त्यसका प्रथम शहीदको परिचय प्राप्त गर्ने ज्ञानबर्द्धक अवसरबाट हामी पनि बञ्चित हुँदा हौं □

श्री दोमरको ग्रन्थ प्रारम्भिक र मुख्य गरी दुई भागमा विभाजित छ । प्रारम्भिक भागमा जर्मन दर्शनको बफादार एकार्टले के कुरामा गहीरो चिन्ता प्रकट गरेका छन् भने वितेका दुई वर्षहरूमा चिन्तनशील र शिक्षित जर्मनहरूले पनि आफूलाई दिशाविहीन बनाएका छन् र केवल 'बाहिरी' क्रान्तिकारी कामकारबाहीमा अल्झेर चिन्तनका अमूल्य उपलब्धिहरूलाई ठुक्र्याइदिएका छन् । वर्तमान समयलाई उनले त्यसका लागि पुनः एकपटक राष्ट्रको धेरै उच्च भावनाबाट अपील गर्नु उपयुक्त मान्दछन् । जर्मनेली संस्कृतिलाई त्यो सतहीरूपबाट मेटाइ दिनुको अर्थ के हुन्छ भन्ने कुरा उनले बताउँछन् । जर्मन नागरिक अहिले पनि जे-जति छ, त्यो त्यही संस्कृतिको कारण हो भन्ने उनको भनाइ छ । जर्मन संस्कृतिसम्बन्धी आ□नो सङ्क्षिप्त विद्वताको खोलको सबै यथार्थतालाई उनले छोटोभन्दा छोटो मुहावराको साँचोमा ढाल्दछन् र, त्यसरी उनले जर्मनेली दर्शनझैं जर्मनेली संस्कृतिको पनि न्योच्छाबर गर्दछन् । जर्मनेली मस्तिष्कका सर्वोपरि उपलब्धिहरूको उनका संग्रहले आ□नो अल्छीपना र तुच्छातामा युवाहरूले पढ्न खोज्ने साधारण किताबहरूको खातलाई पनि उछिनिदिन्छ । प्रथम फ्रान्सेली क्रान्तिका विरुद्ध सिलर र गेटेका अपरिपक्व प्रहार र 'सुतेको सिंहलाई जगाउनु खतरनाक हुन्छ'[54] भन्ने शास्त्रीय साहित्यदेखि लिएर सबैभन्दा आधुनिक साहित्यसम्म नयाँ धर्मका यी ठूला ज्योतिले एकदमै जतनका साथ सारा अंशहरलाई खोजेर निकालेका छन् । तिनमा ऐतिहासिक आन्दोलनका विरुद्ध जर्मनेली निम्न-पूँजीवादी भ्रम र तन्द्रामा बर्बराहटको संयोग उनले देखाउँछन् । ऐतिहासिक आन्दोलनप्रति उनले घृणा व्यक्त गर्दछन् । उसको धर्मको मन्दिर फ्रेडरिक रोमर, वर्थोल्ड, आउरबाख, लोखनर, मोरित्ज कारिए, अल्फ्रेड मेस्नर, क्रुग, डिगिलस्टेड, रोन्ड, नूरेन बर्गर बोटे, म्याक्स, बाल्डो, स्टर्नवर्ग, हर्मन मोरेर, लुई एस्टन, एकरमान, नोआक, साहित्यिक मनोरञ्जनको वार्षिक सङ्ग्रह, कुन्जे, घिलेनी, था मुन्ट, सफीर, गुट्ज्कोज र कुमारी 'कुमारी गाटेरर'– तथा त्यहीखाले अरू प्रतिष्ठित स्तम्भहरूमाथि खडा भएको छ । श्री दोमरको दृष्टिमा क्रान्तिकारी आन्दोलन – त्यसलाई यहाँ नाना तरहको खिसीट्युरी गरिएको छ – को अर्थ एकातिर, राजनीतिका सम्बन्धमा जर्मनी र त्यसको खातिर काम गर्ने सम्वाददाताहरूको तत्ववधानमा चलिरहने बकम्फुसे बकबासजस्तै हो भने अर्कोतिर त्यसको अर्थ ठग विद्या हो □ त्यस ठग विद्याबारे पनि उनका अनौठा विचारहरू छन् □ ती सबै बहुचर्चित नूर्न बर्गरका सम्बाददाता, बैम्बर्गजाइटुङ, मुख्नर, ल्यान्डबोटिन, ओग्सबर्गर, ओल्गेमिन जाइटुङ, आदिका अतिरिक्त उपर्युक्त स्रोतहरूका साथ राख्नेखालका छन् । त्यो त्यही निम्न-पूँजीवादी तुच्छता हो, जसले मजदूरमा घृणित, भ्रष्ट, भुईंफुट्टे व्यक्तिबाहेक अरू कसैलाई पनि देख्दैन । उनले जून १८४८ को पेरिसको आम नरसंहार देखेर गहीरो सन्तोष प्रकट गरेका थिए । त्यसमा ३००० जति "बेकामका व्यक्तिहरू" को हत्या गरिएको थियो – र त्यो पशुहरूप्रतिको निर्ममताबाट बचाउनका लागि बनाइएका भावुकतापूर्ण सङ्घहरूको हाँसो उडाउँदाखेरि रीसले आगो भएर उठ्दथ्यो ।

खण्ड १ को पृष्ठ २९३ मा आ□ना हार्दिक उद्गारहरू प्रकट गर्दै श्री दोमर भन्दछन्, "मानिसका अत्याचारी र निर्दयी हातबाट अभागी पशुहरूले सहनुपर्ने भयङ्कर यातनाहरू ती जङ्गली व्यक्तिहरूका लागि बेकारका चीजहरू हुन् र तिनको बारेमा कसैले पनि आ□नो मन मस्तिष्कलाई विगार्नुपर्ने आवश्यकता छैन ।"

हाम्रो युगका सारा वर्ग-सङ्घर्षहरूलाई श्री दोमरले 'संस्कृति'का विरुद्ध 'असभ्यता' (उदण्डता)को सङ्घर्ष ठान्दछन् । त्यो सङ्घर्ष ती वर्गहरूका ऐतिहासिक परिस्थितिअन्तरगत उत्पन्न भएको बताउनुको साटो त्यसको कारण उनले कतिपय दुष्ट व्यक्तिहरूको षडयन्त्रकारी कारबाहीहरू बताउँछन् । उनको बुझाइ अनुसार ती दुष्टहरूले आम जनताको तुच्छ भोकलाई भड्काएर उनीहरूलाई शिक्षित व्यक्तिहरूका विरुद्ध लडाउँछन् ।

"त्यो जनवादी सुधारवादले 'समाजका धेरै निम्न वर्गको डाह, क्रोध र लोभको भावनालाई उच्च वर्गका विरुद्ध भड्काउँछ □ मानिसलाई धेरै राम्रो र धेरै उदात्त बनाउने तथा उच्चस्तरको संस्कृति स्थापना गर्ने यो कस्तो सीधासादी उपाय हो □"[55]

'संस्कृतिको नूरेम्बर्गखाले 'स्तर'को स्थापना गर्न र केटाकेटीहरूको भोग खाने देवतासित लड्ने दोमरसरहका व्यक्तिहरू पैदा गर्नका लागि समेत 'उच्च वर्गका विरुद्ध निम्नस्तरका वर्गले' कस्तो र कति ठूलो सङ्घर्ष गर्नुपरेको थियो भन्ने कुरा श्री दोमरलाई थाह छैन ।

ग्रन्थको दोस्रो 'मुख्य' भागमा नयाँ धर्मको सकारात्मक पक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसमा जर्मन दर्शनको आक्रोश र इसाई धर्मका विरुद्धको उसको सङ्घर्षलाई भुलिदिएको र उक्त धर्मप्रति जनसमुदाय उदासीन रहेकोमा उनको असन्तुष्टि भरिएको छ । त्यसलाई दार्शनिकले मानिसको ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने चीज मान्दछन्

। वास्तवमा प्रत्योगिताले त्यसको व्यापारलाई बजारबाट हटाउको छ – अतः उनको प्रतिष्ठा पुनर्स्थापित गर्नका लागि सन्सारका मामिलाहरूमा बाठो दार्शनिकले एउटै मात्र काम गर्न सक्दछ । पुरानो धर्मलाई खूब राम्ररी प्रहार गरेपछि त्यसले नयाँ धर्मको आविष्कार गरोस् भन्ने उनको इरादा हो । तर त्यसको पहिलो भाग देख्दा के लाग्दछ भने त्यो धर्ममा पनि ती पुरानै भनाइहरूको सङ्ग्रहको सिलसिला छ । त्यसमा पनि खालि वंशावलीका रजीस्टरहरूबाट हटाइएका कविताका पङ्क्तिहरू र जर्मन निम्न-पूँजीवादी संस्कृतिको स्मृतिमा लेखिएका कविताहरू छन् । त्यो नयाँ धर्मशास्त्र (कुरान)[56]का अध्यायहरूमा खालि त्यसखालका मुहावराहरू जम्मा पारिएको छ, जसले जर्मनीको विद्यमान परिस्थितिहरूमा नैतिक महत्त्व बढाउने कोशिश गर्दछन् र तिनलाई काव्यात्मकढङ्गले रङ्ग चुनेर प्रस्तुत गर्दछन् । ती मुहावराहरूमध्ये तीसँग सम्बन्धित धार्मिक रूपलाई निकालिदिइएको भएतापनि वास्तवमा उनीहरू पुरानो धर्मकै अर्क वा गुदी हुन् ।

'विश्वमा पूर्णतः नयाँ परिस्थिति र नयाँ विश्व सम्बन्धहरूको जन्म खालि नयाँ धर्महरूको माध्यमबाट नै हुन सक्दछ । धर्मले के गर्न सक्दछ ? त्यसको उदाहरण र प्रमाण हामीले इसाई धर्म र इस्लामिक धर्ममा पाउँदछौं । र, निरपेक्ष, विशुद्ध राजनीति कति कमजोर र बेकार छ भन्ने कुराको ज्यादै ज्वलन्त र बुद्धिसङ्गत प्रमाण हामी १८४८ मा सुरु गरिएको आन्दोलनहरूमा देख्न पाउँछौं ।"[57]

ज्यादै ज्ञानबाट भरिपूर्ण उक्त स्थापनाले जर्मन 'विचारक'को घमण्ड र अज्ञानता तुरुन्त अगाडि राखिदिन्छ । जर्मनी, विशेष गरेर बबेरियाको "'मार्चका' सानातिना" "उपलब्धिहरू"लाई त्यसले १८४८ र १८४९ को यूरापेली आन्दोलन ठान्दछ र के माग गर्दछ भने विस्तारै-विस्तारै विकसित भइरहेको र परिपक्व भइरहेको महान् क्रान्तिका ती पहिला, स्वयंमा अत्यन्त सतही विस्फोटहरूले "पूर्णतः नयाँ परिस्थिति र विश्व सम्बन्धहरू" तुरुन्त स्थापित गरिदिनुपर्दछ ।

मानिसहरूमध्ये ज्यादै बाठो दोमरले त्यो सिङ्गो जटिल सामाजिक सङ्घर्षलाई केवल के भनेर तितर-वितर गरिदिन्छन् भने जनवरी १८४९ मा 'अरलांगेनको विधानसम्बन्धी समाजहरूका आशाहरूलाई अनिश्चित कालसम्मका लागि स्थगित गरिएको थियो, जसको पहिलो टक्कर दुई वर्षमा पेरिसबाट डेब्रेसनसम्म तथा बर्लिनबाट पालेमोसम्म देख्न पाइन्छ ।"[58] त्यसको सँगसँगै उनले नयाँ सङ्घर्षको समेत पनि सन्त्रास फिंजाउँछन् – हफिज, मोहम्मद तथा वर्थोल्ड आउरबाखको अध्ययन – अनुशीलनमा लागेका श्री दोमरका लागि उक्त सङ्घर्ष पुनः अरुचीकर सिद्ध हुन सक्दछ ।

त्यही निर्लज्ज उत्ताउलोपनको सहाराले श्री दोमरले के कुरा एकदमै भुल्न पुग्दछन् भने इसाई धर्मको उदय हुनुभन्दा पहिले उक्त प्राचीन 'विश्व परिस्थिति' पूर्णतः खतम भइसकेको थियो । त्यसको इसाई धर्म मात्रै एउटा अभिव्यक्ति थियो । उनले के कुरा भुल्न पुग्दछन् भने "पूर्णतः नयाँ विश्व परिस्थिति"को उदय इसाई धर्मभित्रबाट नभएर केवल त्यतिबेला मात्र भएको थियो, जतिबेला हूणहरू र जर्मनहरूले 'रोमनेली साम्राज्यको लाश'माथि बाहिरबाट आक्रमण गरेका थिए । उनले के कुरा भुल्दछन् भने जर्मन आक्रमणपछि नयाँ विश्व परिस्थितिले स्वयंलाई इसाई धर्मको अनुकूल बनाउन नसकेर स्वयं इसाई धर्मलाई परिस्थितिको हरेक नयाँ व्यवस्थासँगै बदलिएको थियो । हामी के चाहन्छौं भने श्री दोमरले त्यसखाले कुनै उदाहरण हामीलाई बताइदिऊन्, जसमा के कुरा थाह लागोस् भने कुनै ज्यादै सशक्त "बाहिरी तथा निरपेक्ष राजनैतिक" उथलपुथलविना पुरानो सन्सारको परिस्थिति केवल कुनै नयाँ धर्मको कारणबाट मात्र बदलिएको होस् ।

सामाजिक परिस्थितिहरूको हरेक महान् ऐतिहासिक उथल-पुथलसँगै मानिसका दृष्टिकोणहरू र विचारहरूमा समेत र त्यसरी उनीहरूका धार्मिक विचारहरूमा पनि क्रान्तिकारी परिवर्तन हुने कुरा स्पष्ट छ । वर्तमान उथल-पुथल र पहिलेका उथलपुथलका बीचमा फरक के हो भने अलि ती ऐतिहासिक उथलपुथलका रहस्यमय कुराहरूलाई मानिसले बुझिसकेको छ । अतः सो व्यवहारिक बाहिरी प्रक्रियालाई नयाँ धर्मको प्रयासमा पुनः प्रतिष्ठित गर्नुको साटो अब उसले स्वयंलाई सारा धर्मबाट मुक्त पार्दछ ।

नयाँ विश्वबुद्धिका शिष्ट नैतिक शिक्षाहरू निग्गेका शिक्षाहरूभन्दा पनि धेरै श्रेष्ठ छन् किनकि ती केवल मानिसका सहकार्यका लागि मात्र आवश्यक नभएर पशुहरूसित समेतको सहकार्यका लागि आवश्यक छन् भन्ने कुरा तिनमा बताइएको छ । सोलोमनको उखानपछि नयाँ सोलोमनको गीत आउँछ □[60] "मानवीयता र मानव जातिको विपरीत प्रकृति र नारी दिव्य हुन्छन् ।... प्रकृतिप्रति मानव जातिको र नारीप्रति पुरुषको बलिदान – यो साच्चो र एकमात्र वास्तविक सेवा र आत्मबलिदान सर्वोपरि मात्र नभएर एक मात्र गुण र धर्म हो ।"[61]

यहाँ हामीले धर्मका एकजना जाली संस्थापकको उत्तौलोपन र अज्ञानताले कसरी स्पष्टरूपले कायरताको रूप लिन पुग्दछ भन्ने देख्दछौं । श्री रोमरले आफूमाथि जुन ऐतिहासिक विपत्तिको बादल मडारिइरहेको छ, त्यसबाट भागेर तथाकथित प्रकृति, अर्थात् एउटा गाउँले लघुकथाको फाँजमा पुग्दछन् तथा आ□नो नामर्दीपनमाथि पर्दा हाल्नका लागि नारी पूजाको धार्मिक उपदेश दिन थाल्दछन् ।

यहाँ श्री दोमरको प्रकृतिपूजाको भावना पनि विशेष प्रकारको भएको कुरा समेत बताइदिनु पर्दछ । उनी इसाई धर्मभन्दा पनि धेरै प्रतिक्रियावादी बन्न सफल भएका छन् । इसाई धर्मभन्दा पहिलेको पुरानो प्राकृतिक धर्मलाई उनले आधुनिकरूपमा स्थापना गर्ने चेष्टा गर्दछन् । फलस्वरूप उनले प्रकृतिसम्बन्धी इसाई धर्मावलम्बी जर्मनेली पितृसत्तात्मक बकवासभन्दा बढी केही पनि गर्दैनन् । उदाहरण निम्नानुसार छ :

पुनीत प्रकृति, ममतामयी आमा □
तिम्रा चरण चिन्हमा मलाई पनि डोऱ्याऊ
मेरा बाल-कलिला हात तिम्रा हातमा मिलाऊ
सहारा दिएर मलाई पनि पार लगाऊ □

"यस्ता चीजहरू फेसनबाट हटेका छन् तापनि त्यसबाट संस्कृति, प्रगति अथवा मानवीय आनन्दलाई कुनै फाइदा भएन ।"[62]

हामीहरू के देख्दछौं भने त्यो प्रकृति पूजा एउटा सानो प्रान्तीय गाउँको त्यस्तो बासिन्दाको आइतबारको दिन घुम्न जाने कुरासम्म मात्र सीमित छ, जुन कोइलीले आ□नो अण्डा कोरल्नका लागि अर्को चराको गुँडमा राखिदिएको,[63] अथवा आँखाको सतहलाई चीसो राख्नका लागि आँसूको निर्माण गरिएको हो भन्ने कुरा थाह पाएर केटाकेटी झैं दङ्ग पर्दछ ।[64] अनि, जब अरूहरूले आ□ना केटाकेटीहरूलाई क्लोपस्टकको रचना – वसन्तको गीत – सुनाउँछन्, तब ऊ धामी झैं पूजा गर्ने भावमा काँप्न थाल्दछ ।[65] ती सबै कुराहरूमा ती आधुनिक विज्ञानका लागि कुनै ठाउँ छैन, जसले आधुनिक धन्धाको साथसाथै सम्पूर्ण प्रगतिमा नै क्रान्ति उत्पन्न गरेका छन् तथा प्रकृतिप्रतिको मानिसको केटौले दृष्टिकोण एवं उसका केटौलेपनका अरू रूपहरू खतम पारिदिएको छ । त्यसको साटो हामीहरूलाई के ओखती दिइन्छ भने रहस्यपूर्ण भविष्यवाणीहरू, स्कटल्यान्डका बासिन्दाहरूको दोस्रो दृष्टि र पशु चुम्बक शक्तिका रहस्यपूर्ण सङ्केत पाउँछौं ।

बाँकी के कुरा बाञ्छनीय हुन्छ भने बवेरियाको निर्जीव किसान अर्थव्यवस्थालाई, अर्थात् आखिर त्यो जमीनलाई आधुनिक कृषि साधनहरू र आधुनिक मेसीनहरूबाट जोतिहाल्नुपर्दछ, र त्यसमा पादरीहरू र दोमर दुवैका लागि खेती गरिन्छ ।

नारी पूजाको सन्बन्धमा पनि त्यही कुरा हो, जुन प्रकृति पूजाको सम्बन्धमा हुन्छ । श्री दोमर नारीहरूको वर्तमान सामाजिक स्थितिका बारेमा एक शब्द पनि बोल्दैनन् । त्यसको उल्टो उनले खालि निरपेक्ष नारीका बारेमा कुरा गर्दछन् । नारीहरूले सहने गरेको सामाजिक कष्टबारे उनले सान्त्वना दिनका लागि उनीहरूलाई पूजाका पात्रहरू बनाउने चेष्टा गर्दछन् । त्यो पूजा जतिधेरै रहस्यपूर्ण बनाउने चेष्टा गरिन्छ, त्यत्तिकै त्यो खोक्रो हुन्छ । विवाहपछि उनीहरू(महिलाहरू–अनु.)को प्रतिभा खतम हुन्छ किनभने उनीहरूले केटाकेटीको संरक्षण गर्नुपर्दछ ।[66] त्यसबारे ६० वर्षको उमेरसम्म उनीहरूले केटाकेटीहरूलाई दूध चुसाएर रहन सक्दछन्, आदि-आदि[67] कुरा गरेर उनले सान्त्वना दिन्छन् । त्यसलाई श्री दोमरले "नारीहरूका लागि पुरुषको त्याग" बताउँछन् ।स्वयं आ□नो देशमा पुरुषलाई बलीदान गर्न लगाउनका लागि उनले आदर्श नारी पात्रको खोजीमा बाध्यतावश गत शदीका बेग्लाबेग्लै कुलीन नारीहरूलाई खोज्नपर्ने हुन्छ । त्यसरी उनको नारी पूजा आ□ना सम्मानित आश्रय दातृहरूप्रति एकजना विद्वान मानिसको खेदपूर्ण दृष्टिकोणको कुरा बन्न पुग्दछ ।[68]

श्री दोमरले जुन "संस्कृति"को ध्वंशमाथि आँसू बगाइरहेका छन्, त्यो तात्कालीन संस्कृति हो । त्यसमा नूरेम्बर्ग स्वतन्त्र साम्राज्यको स्वतन्त्र राजधानीको रूपमा फुलिफलिरहेको थियो । त्यसमा नूरेम्बर्गको उद्योगको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो । त्यस उद्योगको निर्माण कला र दस्तकारीको संयोजनबाट भएको थियो । वास्तवमा जुन संस्कृतिप्रति उनले आँसू बगाइरहेका छन्, त्यो जर्मनेली निम्न-पूँजीवादी संस्कृति थियो । त्यो निम्न-पूँजीपति वर्गसँगै विनष्ट हुँदै गइरहेको छ । पुरानो सामन्ती शूरवीरजस्ता वर्गको पतनले कलाका अत्यन्त दुःखान्त कृतिहरू उत्पन्न गरेको थियो । तर त्यसले असंस्कृत पूँजीपति वर्गका जिद्दीपूर्ण इर्ष्याका निर्जीव अभिव्यञ्जनाहरू र सन्कोपान्जखाले उखानहरू तथा ज्ञानका नियमहरूको सङ्ग्रहबाहेक अरू केही पनि पैदा

गर्न सकेको छैन । श्री दोमर हान साकको रुखो निरपेक्ष हास्यविहीन रूप हो, आ□नो प्रतिपालक पिता, जर्मन असंस्कृत पूँजीपति वर्ग मृत्यु शय्यामा बसेर शोकले छाती पिटी-पिटी रोइरहेको छ – त्यही करुण चित्र हामी नयाँ युगको धर्ममा देख्न पाउँछौं ।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स
जर्मनीमा किसान युद्ध
(अध्याय–२)

विकेन्द्रीकरण, स्थानीय र प्रान्तीय स्वाधीनता, औद्योगिक र व्यापारिकरूपबाट प्रान्तहरूको पारस्परिक पृथकता तथा आवागमनका साधनहरूको कमीको कारणले तात्कालीन बहुसङ्ख्यक र रङ्गीचङ्गी राज्यहरू मिलाएर अपेक्षाकृत ठूलो आकारको राज्य बनाउन सक्ने कुरा प्रायः असम्भव भएको थियो । राज्यहरू मिलाएर ठूलो आकारको राज्य बनाउने उनको कामको विकास धार्मिक-सुधार आन्दोलनको बेला धार्मिक विचारको आम प्रसारका साथै क्रान्तिकारी राजनीतिक – धार्मिक विचारहरूसँगै पुनः विकास हुनसकेको थियो । कतिपय राज्यहरूले यी विचारहरूको समर्थन गरिसकेका थिए भने कतिपयले तिनको विरोध गरिरहेका थिए । तिनको कारण मोटामोटीरूपमा र ज्यादै दुःखपूर्णढङ्गले राष्ट्रहरू तीनथरी ठूला शिविरहरूमा विभक्त भएका थिए । एउटा प्रतिक्रियावादीहरूको अथवा क्याथोलिक शिविर थियो, दोस्रो लुथरवादी पूँजीवादी-सुधारवादी शिविर थियो भने तेस्रो क्रान्तिकारीहरूको शिविर थियो । यस महान् विभाजनमा यदि हामीहरूले कुनै तर्क देख्दैनथ्यौं त हामीहरूलाई के लाग्ने थियो भने पहिला दुई शिविरहरूमा प्रायः एकैनाशजस्ता तत्वहरू छन् । त्यसको कारण के थियो भने मध्य युगदेखि चल्दैआइरहेका अधिकांश सरकारी राज्यहरू विघटित भएका थिए र राष्ट्रहरूको विकेन्द्रीकरण भएको थियो । त्यसकारण विकेन्द्रीकरणले यतिबेला ती राज्यहरूभित्र बेग्लाबेग्लै इलाकाहरूमा परस्परविरोधी प्रवृत्तिहरू उत्पन्न गरिदिएको थियो । देखिने १६ औं शदीका कतिपय धेरै जटिल परिस्थितिहरूमा देखिनेखालका राज्यहरू र वर्गहरूको यो हेराफेरीबाट हामीहरूलाई कुनै विशेष आश्चर्य हुँदैनथ्यो । त्यसैगरी हालैका वर्षहरूमा जर्मनीमा यति धेरै पटक ती चीजहरू देख्न पाइएको छ ।

अहिलेका थुप्रै अनुभवहरूको बावजूद मध्ययुगका जुन सङ्घर्षअन्तरगत जर्मन दार्शनिक विचारहरूलाई धराशायी बनाइएको थियो, ती धार्मिक दर्शनसम्बन्धी तीव्र कलहबाहेक अहिलेसम्म केही देखिंदैन । घरका निर्माता सन्त इतिहासकारहरूले के भन्दछन् भने उतिबेलाका व्यक्तिहरूले यदि केवल स्वर्गसम्बन्धी चीजहरूका विषयमा परस्परमा केही सुझबुझ बनाएका हुन्थे भने मात्र सान्सारिक मामिलाहरूलाई लिएर लड्ने कुनै आधार रहन्नथ्यो । ती विचारवेत्ता कति एकोहोरा छन् भने एउटा युगबारे जुन भ्रमको सृजना हुन्छ, अथवा उस युगका सिद्धान्तकारहरूले त्यसका विषयमा जुन भ्रम फैलाउँछन्, ती साराका सारालाई शोभा-शंकाविना उनीहरूले सही ठान्दछन् । उदाहरणका लागि १७८९ को क्रान्तिमा त्यसखालका मानिसहरूले सानो-ठूलो तातो बहसबाहेक निरङ्कुश राजतन्त्रको अपेक्षा वैधानिक राजतन्त्रमा के फाइदा हुन्छ भन्ने कुरा केही देख्दैनथे । जुलाईको क्रान्तिमा ‘ईश्वरको कृपाबाट प्राप्त’ अधिकारको कुरा अब चल्न सक्दैन भन्ने व्यवहारिक बहसबाहेक उनीहरू केही देख्दैनन् तथा फेब्रुअरी क्रान्तिमा उनीहरूले खालि प्रजातन्त्र राम्रो हो वा राजतन्त्र राम्रो हो भन्ने प्रश्न तय गर्नका लागि गरिएको प्रयत्न ठान्दछन् । उनीहरूलाई अहिलेसम्म पनि उथल-पुथलको माध्यमबाट चल्ने गरेका वर्ग-सङ्घर्षको कुनै ज्ञान छैन । यद्यपि ती विद्रोही परिवर्तनहरूको चेतावनी खालि बाहिरबाट आउने आवाजहरूद्वारा राम्ररी सुनिने मात्र नभएर मुलुकका हजारौं सर्वहाराहरूका नाराहरूमा समेत पनि सुनिन्थ्यो भन्ने उनीहरूले बुझ्दैनथे तर उनीहरूले झण्डामा अङ्कित ताराको सतही अभिव्यञ्जना मात्र गर्न सकेका थिए ।

१६ औं शदीको तथाकथित धार्मिक युद्धको तहमा पनि मुख्यतः निश्चित भौतिक स्वार्थ नै रहन्थ्यो । बेलायत र फ्रान्सका पछिल्ला आन्तरिक सङ्घर्षहरू झैं ती पनि वर्ग युद्ध नै थिए । उक्त जमानाको वर्ग-सङ्घर्ष यद्यपि धार्मिक ध्वजापताका मुनि लडिन्थ्यो भने विभिन्न वर्गहरूका स्वार्थहरू, उनीहरूका आवश्यकताहरू र उनीहरूका मागहरू यद्यपि धार्मिक आवरणभित्रै छिपिरहन्थे तापनि त्यसबाट उनीहरूको वास्तविक स्थितिमा कुनै फरक पर्दैनथ्यो । तात्कालीन परिस्थितिहरूका आधारमा उक्त कुरा सजिलै बुझ्न सकिन्छ ।

मध्ययुगीन विकास एकदमै अपरिष्कृत स्थितिबाट भएको थियो । हरेक कुरा नयाँ सिलसिलाबाट थालनी गर्नका लागि पुरानो सभ्यता, पुरानो दर्शन, पुरानो राजनीति तथा पुरानो विधिशास्त्रलाई उनीहरूले एकदमै स्पष्ट पारिदिएका थिए । पुरानो ध्वस्त सन्सारमध्ये उनीहरूले रहिरहन दिएको एउटै मात्र चीज इसाई धर्म थियो । त्यसबाहेक खालि केही सम्पूर्ण सभ्यता नष्ट गरिएका अर्द्ध ध्वस्त नगरहरू मात्र बँचेका थिए ।

फलस्वरूप विकासको हरेक आदिम अवस्थामा हुने गरेजस्तै पादरीहरूको वर्गलाई बौद्धिक शिक्षाको एकाधिकार प्राप्त थियो र शिक्षा स्वयं मूलतः धार्मिक शिक्षा बन्नपुगेको थियो । पादरीहरूको हातमा अन्य सारा विज्ञानहरूसरह राजनीति र विधिशास्त्र पनि एउटै मात्र धार्मिक दर्शनका शाखा बनिरहेका थिए । तीमाथि पनि नियम-कानून धार्मिक दर्शनका प्रचलित सिद्धान्तहरूको आधारमा नै लागू भइरह्यो । इसाई धार्मिक सङ्घका अन्धविश्वासहरूलाई राजनीतिको समेत स्वयंसिद्ध सत्यको रूपमा मानिन्छ र अदालतहरूमा बाइबिल (दूत)को उदाहरणको कानूनी मान्यता दिइएको थियो । कानूनवेत्ताहरूको विशेष वर्गको विकास भइरहेको थियो तर विधिशास्त्र धेरै दिनसम्म धर्मशास्त्रकै मातहतमा रहिरह्यो । बौद्धिक क्रियाकलापहरूको सम्पूर्ण क्षेत्रमा धर्मशास्त्रको त्यो प्रभुत्व त्यतिबेला इसाई धार्मिक सङ्घलाई प्राप्त स्थानको अपरिहार्य परिणाम थियो । तात्कालीन सामन्ती आधिपत्यको त्यो सबैभन्दा संश्लेषण भएको रूप थियो तथा त्यही नै उक्त शासनको समर्थक र अनुमोदक थियो ।

त्यसप्रकारको स्थितिमा आमरूपमा सामन्तवादका विरुद्ध जति पनि हमला गरिन्थे, ती मुख्यतः इसाई धार्मिक सङ्घमाथि नै हुन्थे भन्ने कुरा स्पष्टै छ र, जति पनि सामाजिक र राजनैतिक क्रान्तिकारी सिद्धान्तहरू अगाडि आउँथे, ती अवश्य र मुख्यरूपले धर्मविरोधी पनि हुन्थे । अतः मौजूदा सामाजिक परिस्थितिहरूमा हमला गर्नुभन्दा पहिले तिनको माथिबाट पवित्रताको खोल च्यातेर □याँकिदिनुपर्ने आवश्यकता थियो ।

सामन्तवादका विरुद्ध क्रान्तिकारी विरोधको क्रम सिङ्गो मध्ययुगभरि चलेको थियो । समसामयिक परिस्थिति अनुसार कहिले त्यसले रहस्यवादको रूप ग्रहण गरेको थियो, कहिले खुला धर्मको विरोध भने कहिले सशस्त्र विद्रोहको विरोधको रूप लिएको थियो । जहाँसम्म रहस्यवादको सम्बन्ध छ, १६ औं शदीका सुधारवादीहरूले त्यसको कति धेरै सहारा लिएका थिए भन्ने कुरा सर्वविदितै छ । मुञ्जर स्वयं त्यसका ज्यादै ऋणी थिए । धर्मविरोधी ती कुराहरू अंशतः आल्पसको पितृसत्तात्मक व्यवस्थाअन्तरगत रहने बाखा पालकहरूको त्यो सामन्तवादविरोधी प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दथे, जुन सामन्ती आक्रमणका कारण उनीहरूभित्रै रहेको (वाल्डवादी धारणा) थियो ।[69] सामन्तवादविरोधी प्रतिक्रिया अंशतः ती गाउँहरूको विरोधलाई व्यक्त गर्दथे, जुन विकसित त्यसको सीमाभन्दा बाहिर निस्केको थियो । (एलविजेन्सेस, ब्रेस्कियाको अर्नोड, आदि)[70] र, आंशिकरूपबाट किसानहरूका प्रत्यक्ष विद्रोहहरू (जोन बाल, पिकार्डोका हङ्गेरियाई शिक्षक, आदि)[71]को प्रतिनिधित्व गर्दथे । वाल्डवादीहरूको पितृसत्तात्मक व्यवस्थाका धर्मविरोधी कुराहरू तथा स्वीजरल्याण्डका विद्रोहलाई हामी यहाँ छोड्न सक्दछौं किनभने रूप र सार दुवैमा उनीहरूमार्फत् इतिहासको ज्वारभाटा रोक्नका लागि प्रतिक्रियावादी, एककोहोरो स्थानीय कोशिश गरिइँदै थियो । मध्ययुगका धर्मविरोधी अरू रूपहरूमा १२ औं शदीमा नै ती सशक्त सङ्घर्षका अग्रीम रूपहरू देखिन्छन्, जुन शहरिया नागरिकहरू (बर्गरहरू) र किसानहरू एवं साधारण प्रजाहरूबीच पछि आएर भएका थिए । वास्तवमा किसान युद्धको असफलताको कारण पनि त्यही रहेको थियो । ती सङ्घर्ष पछि सिङ्गो मध्ययुगभरि देखिन्छन् ।

त्यो शहरिया धार्मिक विरोध – र, वास्तवमा मध्ययुगमा त्यही सार्वजनिक धार्मिक विरोध थियो – को लडाइँ मुख्यतः पादरी वर्गसँग हुन्थ्यो । पादरीहरूको धन-दौलत तथा उनीहरूको राजनैतिक महत्त्वमाथि त्यसले प्रहार गर्दथ्यो । आजको पूँजीपति वर्गले जसरी एउटा सस्तो सरकार (*Gouvernement a bon Marche*)को माग गर्दछ, त्यसैगरी मध्ययुगीन वर्गरहरूले (शहरिया मानिसहरू) मुख्यतः एउटा सस्तो इसाई धार्मिक सङ्घ (*Eglise a bon Marche*)को माग गर्दथे । जुन इसाई धार्मिक सङ्घ तथा त्यसका रूढीवादीहरू समक्ष विकासमा केवल पतन मात्रै देखिन्थ्यो, बर्गरहरूको धार्मिक विरोधको रूप पनि हरेक धर्मविरोधी आन्दोलनझैं प्रतिक्रियावादी थियो । उसको माग के हुन्थ्यो भने प्रारम्भिक कालको सीधासादा इसाई धार्मिक सङ्घको विधान पुनः स्थापना गरियोस् र पादरीभन्दा बेग्लै विशेष वर्गलाई खतम गरियोस् । त्यो सस्तो व्यवस्थाबाट मठहरू, पादरीहरू र रोम दरबारको सजिसजाऊ अर्थात् इसाई धार्मिक सङ्घका ती सबै खर्चीला कुराहरू हुन्थे । राजाहरूका संरक्षणमा रहने भए पनि ती स्थानीय प्रजातन्त्र गाउँहरूले नै पोपवादका विरुद्धको आ□नो हमलाद्वारा आमरूपमा सबभन्दापहिले पूँजीवादी प्रजातन्त्रका सही रूप हुन् । थुप्रै रूढीवादी दृष्टिकोणहरू र इसाई धार्मिक सङ्घप्रति उनीहरूको जुन विरोधी भाव थियो, त्यसलाई आंशिकरूपबाट माथि उल्लेख गरिएका कुराहरूबाट बुझ्न सकिन्थ्यो भने आंशिकरूपबाट ती रहने परिस्थितिहरूका आधारमा बुझ्न सकिन्थ्यो । उदाहरणका लागि ब्रह्मचर्य सम्बन्धमा उनीहरूको जुन विरोध थियो, त्यसलाई बोक्कैसियोभन्दा राम्ररी कहिल्यै कसैले व्यक्त गरेको छैन । उक्त प्रवृत्तिका मुख्य प्रतिनिधि इटली र जर्मनीमा ब्रेस्क्रिया आर्नोल्ड,

द. फ्रान्समा एल्बीजेन्सेज, बेलायतमा जोन वाइक्लिफ र बोहेमियामा हुस एवं क्यालिक्सटसवादी[72] थिए । गाउँको सत्ता हरेक ठाउँ स्वीकार गरिएको थियो । त्यसमा सामन्तवादीसत लड्ने यथेष्ट क्षमता पैदा भएको थियो । आ□ना विशेषाधिकारको प्रयोग गर्दै उनीहरू त्यसका विरुद्ध सशस्त्र शक्तिबाट पनि लड्न सक्दथे तथा स्थानीय सभाहरूमा समेत त्यससित मोर्चा लिन सक्दथे । त्यसबाट सामन्तवादको विरोध पादरीहरूको सामन्तवादको विरोधकै रूपमा किन अगाडि आएको थियो भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्न सकिन्छ ।

द.फ्रान्स, बेलायत र बोहेमियामा हामी के देख्दछौं भने पादरीहरूका विरुद्धको गाउँलेहरूको सङ्घर्षमा तथा उनीहरूका धर्मविरोधी कारबाहीहरूमा सम्भ्रान्त वर्गका धेरैजसो भारेभुरे सामन्तहरूसमेत सामेल हुनपुगेका थिए । त्यसको कारण के थियो भने कुलीन वर्गका ती भारेभुरे सामन्तहरू गाउँहरूमा निर्भर रहनथालेका थिए तथा उनीहरूले के ठान्दथे भने राजाहरू र शाही पादरीहरूका विरुद्ध उनीहरूका जुन हित हुन्थे, ती शहरूको हितहरूसित सम्बन्धित थिए । किसान युद्धमा पनि हामी त्यही चीज पाउँछौं ।

प्रत्यक्षतः किसानहरू र साधारण प्रजाका मागहरू अभिव्यक्त गर्ने त्यो धर्मको विरोध र सधैं साथ दिने विद्रोह एकदमै बेग्लै प्रकारको थियो । पादरी वर्ग, पोपवाद तथा इसाई धार्मिक सङ्घको प्रारम्भिक विधानको पुनर्स्थापना गर्ने कुरासित सम्बन्धित बर्गरहरू (शहरिया व्यापारीहरू)का सारा मागहरू उक्त धर्मविरोधी आन्दोलनका समेत मागहरू थिए तापनि त्यो तीभन्दा धेरै अगाडिसम्म जान्थ्यो । उनीहरूले इसाई धर्मको प्रारम्भिक कालमा त्यसलाई मान्नेहरूको समाजभित्र जुन समानता पाइन्थ्यो, त्यसलाई पुनर्स्थापित गरिदिनुपर्ने र शहरिया नागरिकहरूको जगतमा पनि अपरिहार्यरूपबाट त्यही समानता लागू गर्नुपर्ने माग गर्दथे । उनीहरूले “ईश्वरका सन्तानहरू सबै बराबर छन्” भन्ने सिद्धान्तका आधारमा नागरिकहरूबीच समानता हुनुपर्ने र एकहदसम्म सम्पत्तिको सम्बन्धमा समेत पनि समानता हुनुपर्ने निष्कर्ष निकाल्दथे । कुलीन पुरुष र किसानबीच, अभिजात वर्ग र विशेषाधिकार हुने बर्गर नागरिकहरू तथा सर्वसाधारण जनसमुदायबीच समाजिकता स्थापित गर्नुपर्ने तथा बेगार, जमीनको लगान, कर, विशेषाधिकारहरू एवं सम्पत्तिको कम्तिमा एकदमै अनुचित विभेदहरूको अन्त गर्नुपर्ने उनीहरूको माग थियो । प्रारम्भिक इसाई धर्मका सिद्धान्तहरूको स्वाभाविक परिणामहरूको रूपमा ती मागहरूलाई नै केहीनकेही दृढताका साथ अगाडि राखिन्थ्यो । जतिबेला सामन्तवाद पराकाष्ठामा पुगेको थियो, त्यतिबेला किसान र सर्वसाधारण जनता उक्त गैर-धर्मी प्रवृत्तिबीच – अल्वीजेन्सेसहरूजस्तो अधर्मी प्रवृत्तिबीच – तथा बर्गरहरूको धार्मिक विरोधबीच खासै अन्तर थिएन तापनि १४ औं र १५ औंशदीमा किसान र सर्वसाधारण जनताको सो गैर-धर्मी प्रवृतिले स्पष्टरूपबाट एउटा खास पार्टी अवधारणाको रूप ग्रहण गरेको थियो भने अहिले आमरूपमा बर्गरहरूको गैर-धर्मीपनको सँगसँगै उसले आ□नो स्वतन्त्र दृष्टिकोणसमेत पनि राख्दथ्यो । बेलायतमा वाटटिलरको विद्रोहका प्रचारक, जोन बालको त्यही स्थिति थियो । आन्दोलनको सँगसँगै चलेर पनि वाइक्लिफको आ□नै एउटा स्वतन्त्र दृष्टिकोण थियो । त्यसैगरी टेवोराइटवादीहरू पनि बोहेमियामा क्यालिक्सटसवादीहरूसँगै चल्दै आ□नो बेग्लै दृष्टिकोण राख्दथे । टेवोराइटवादीहरूले त ईश्वरीय सत्ताको नामसम्मको आवरणमा प्रजातन्त्रवादी प्रवृत्तिको परिचय दिएका थिए । तापनि १५ औं शदी र १६ औं शदीको प्रारम्भिक कालमा सर्वसाधारण प्रजाका प्रतिनिधिहरूले उक्त दृष्टिकोणलाई अगाडि बढाएका थिए ।

रहस्यवादी विचार हुने समूहको धर्मोन्मादले, प्लैगलान्तहरू र लोलर्डो[73] जस्ता व्यक्तिहरूको धर्मोन्मादले, दमनको बेलामा पनि क्रान्तिकारी परम्परा जारी राख्नका धर्मविरोधी त्यही रूप अँगालेको थियो ।

त्यतिबेला सर्वसाधारण प्रजाको वर्ग मात्रै तात्कालीन स्वीकृत समाजभन्दा बेग्लै रहेको वर्ग थियो । ती सर्वसाधारण जनसमुदायहरू सामन्त र बर्गरहरू दुवैका सङ्घहरूभन्दा बेग्लै थिए । उनीहरूसँग न विशेषाधिकार थियो न सम्पत्ति थियो । उनीहरूसँग किसान र निम्न-पूँजीवादी शहरिया व्यापारीहरूसँग हुनेखालको सम्पत्तिसम्म पनि थिएन – यद्यपि तिनीहरू करको बोझबाट थिचिएका थिए । उनीहरू जुनसुकै अर्थमा पनि सम्पत्तिविहीन र अधिकारविहीन थिए । आ□नो जीवनका परिस्थितिहरूको कारणले मौजूदा संस्थाहरूको नजीक उनीहरू कहिल्यै मौलाउन पाउँदैनथे । ती संस्थाहरूले पूर्णतः तिनको उपेक्षा गर्दथे । सामन्ती र सङ्घबद्ध नागरिक समाजको विनाशको त्यो ज्वलन्त प्रतीक थियो । साथै आधुनिक पूँजीवादी समाजभन्दापहिले हलकरा उनीहरू नै थिए ।

आम प्रजाको विरोध त्यतिबेला पनि खालि सामन्तवाद र विशेषधिकार सम्पन्न बर्गरहरूको विरुद्ध मात्र किन सीमित रहन सक्दैनथ्यो, कम्तिमा कल्पनामा तात्कालीन उदीयमान र आधुनिक पूँजीवादी समाज सीमाभन्दा किन अगाडि गइसकेको थियो तथा वर्ग-विरोधमा, सारा समाजमा पाइने संस्थाहरू, विचारहरू र

अवधारणाहरूको एउटा एकदमै सम्पत्तिविहीन व्यक्तिहरूको दल हुँदाहुँदै पनि त्यसले किन चुनौती दिएको थियो भन्ने पत्ता लाग्दछ । त्यस दृष्टिबाट प्रारम्भिक कालीन इसाई धर्मका हजार[74]को स्वप्न – दर्शनबाट सुरु गर्नु सुविधायुक्त थियो । अर्कोतिर, अहिले र भविष्यसम्मसमेत अगाडिको सो उच्चस्तरमा उड्ने कुरा अप्राकृतिक र मृगतृष्णाबाहेक अरू केही पनि सिद्ध हुन सक्दैनथ्यो । पछि फर्केर, अपरिहार्यरूपले समकालीन स्थितिबाट निर्धारित गरिएको सीमित घेराभित्र सो उडान थच्चिनु पर्‍यो । स्वाभाविक कुरा के थियो भने निजी सम्पत्तिमाथि गरिने हमलाको उत्तरमा, संयुक्त स्वामित्वको मागको उत्तरमा दान-पुण्य गर्ने एउटा समकालीन सङ्गठन सृजना गर्नका लागि "कानूनका अगाडि" नागरिक "समानता"को घोषणा गरिदिनु र सारा अधिकारीहरूको अन्तको मागको पूर्तिको लागि अन्ततः जनताद्वारा चुनिएको प्रजातान्त्रिक सरकारको स्थापना गरिदिनु सबैभन्दा राम्रो कुरा थियो । कल्पना जगतमा साम्यवादको पूर्वानुभूति गर्नु भनेको वास्तविक जगतमा परिस्थितिहरूको पूर्वानुभूति बन्नपुगेको छ ।

भावी ऐतिहासिक घटनाहरूको त्यति उग्ररूपमा पहिलेदेखि नै कल्पना गर्ने कुरा सर्वसाधारण प्रजाको रहन-सहनका परिस्थितिहरूको आधारमा सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ । उक्त पूर्वानुभूतिको परिचय सर्वप्रथम हामीहरू जर्मनीमा टामस मञ्जर र उनको पार्टीमा पाउँछौं । टेवोराइटवादीहरूमा एकप्रकारको 'हजारवादी'[75] सामुदायिक स्वामित्वको विधान पाइन्छ तर त्यो विशुद्धरूपबाट एउटा सैनिक कारबाही थियो । ती कम्युनिस्ट स्वर समाजका वास्तविक अङ्गका इच्छा-आकांक्षाहरू केवल मञ्जरका शिक्षा अन्तरगत व्यक्त गरिन्थे । उनी पहिलो व्यक्ति थिए, जसले ती इच्छा-आकांक्षाहरूलाई विशेषरूपमा प्रस्तुत गरेका थिए । त्यसपछि ती स्वर जनताको हरेक ठूलो उथल-पुथलमा समेत सुनिन्छ । अन्तमा विस्तारै-विस्तारै उनीहरू आधुनिक सर्वहारा आन्दोलनसँग मिलेर एकाकार त्यसरी हुनपुगेका छन्, जसरी मध्ययुगमा उनीहरूको बढीभन्दा बढी आ□नो बन्धनमा कस्ने सामन्ती अधिनायकत्वका विरुद्ध स्वतन्त्र किसानहरूको सङ्घर्ष – सामन्ती व्यवस्थाको पूर्ण उन्मूलनको लागि गरिने अर्द्ध-दास तथा दासहरूको सङ्घर्षका साथ मिलेर एक भएको थियो ।

तीन ठूला शिविरहरूमध्ये पहिलो शिविर, रूढीवादी क्याथोलिक शिविर अन्तरगत ती सबै तत्वहरू थिए, जसले यथास्थिति राखिरहन चाहन्थे, अर्थात् उनीहरू शाही सत्ताधारीहरू थिए, धार्मिक राजकुमारहरू थिए, त्यो सान्सारिक राजकुमारहरूको एउटा भाग थियो, जसमा अभिजात वर्गका भारदारहरू थिए, ठूला पादरीहरू थिए र शहरूको सभ्रान्त वर्गीय व्यक्तिहरू थिए । बर्गरहरू सरहका नमरपन्थी लुथरवादीहरू सुधारवादका पक्षधरहरू शिविरतिर आकर्षित हुनेहरूमध्येका थिए, विरोधी दलका सारा सम्पत्तिवान तत्वहरू, कुलीन सामन्ती वर्गका धेरैजसो साना मानिसहरू, बर्गरहरू र साधारण राजकुमारहरूको समेत त्यो अङ्कको इसाई धार्मिक सङ्घको राज्यलाई कब्जा गरिएपछि उनीहरू स्वयं सम्पन्न बन्ने र उनीहरूले साम्राज्यवादी जुवाबाट आफूलाई मुक्त गरेर केही बढी स्वतन्त्रता पाउने आशा थियो । जहाँसम्म किसानहरू र आम व्यक्तिहरूको सम्बन्ध छ, उनीहरू क्रान्तिकारी पार्टीमा एकतावद्ध भएका थिए । उक्त पार्टीका मागहरू र सिद्धान्तहरूलाई सबैभन्दा स्पष्ट कुरा मञ्जरले दिएका थिए ।

आ-आ□ना सिद्धान्तहरू, आ-आ□ना चीरत्रहरू र कार्यहरूद्वारा लुथर र मञ्जर आ□नो पार्टीको पूर्णतः प्रतिनिधित्व गर्दथे ।

१५१७ र १५२५ सम्म लुथरमा समेत ठीक त्यही परिवर्तन हुनपुग्यो, जुन वर्तमानकालीन जर्मन वैधानिकतावादीहरूमध्ये १८४६ र १८४९ को बीचमा भएको थियो । हरेक त्यस्तो पूँजीवादी पार्टीमा त्यही खालको परिवर्तन हुन्छ, जुन कम समयसम्म आन्दोलन गरेपछि, आ□नो पछाडि खडा भएका साधारण जनता र सर्वहारा वर्गको पार्टीतिर अग्रसर भएपछि किनारा लाग्दछ ।

१५१७ मा पहिलोपल्ट जतिबेला लुथरले क्याथोलिक इसाई धार्मिक सङ्घका रूढीवाद र कानूनहरूको विरोध गरेका थिए, त्यतिबेला उनको विरोधको कुनै निश्चित रूप थिएन । बर्गरहरूका पहिलेका धर्म-विरोधी मागहरूभन्दा अगाडि तिनको विरोध गरेको नभएपनि त्यस्तैखाले ती मागहरूभन्दा अगाडिको कुनै प्रवृत्तिलाई पनि उनले रोकेका थिएनन्, न उनले रोक्न सक्दथे । त्यो प्रारम्भिक अवस्थामा सारा विरोधी तत्वहरूलाई एकताबद्ध बनाउनुपर्ने, संघर्षशील क्रान्तिकारी शक्तिहरूलाई बलिदानका लागि तत्पर बनाउनुपर्ने तथा क्याथोलिक रूढीवादका विरुद्ध आवाज उठाउने जति सबै शक्तिहरूलाइ खोजेर अगाडि बढाउन प्रयत्न गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो । करिब-करिब त्यसैगरी १८४७ मा उदारपन्थी पूँजीपति वर्ग पनि क्रान्तिकारी बनेको थियो, स्वयंलाई त्यसले समाजवादी र कम्युनिस्ट बताउँथ्यो र त्यसले मजदूर वर्गको उद्धार गर्नुपर्ने कुरामा जोड

दिन्थ्यो । उसको गतिशीलताको उक्त सुरुको समयमा लुथरको प्रभावशाली किसान स्वभाव ज्यादै प्रखररूपमा अगाडि आएको थियो ।

"यदि (रोमका पादरीहरूको) अनियन्त्रित बौलट्ठीपन त्यसरी नै जारी रहन्थ्यो भने मलाई लाग्दछ, राजा र राजकुमारले सारा सन्सारलाई विषाक्त बनाउनेहरूका विरुद्ध शक्तिको प्रयोग गर्ने, स्वयंलाई सशस्त्र बनाउने र ती धुन्धुकारीहरूमाथि हमला गर्ने र त्यो खेललाई शब्दले मात्र नभएर हतियारबाट एकैपटकमा सधैंका लागि अन्त गरिदिन सल्लाह दिनुबाहेक त्योभन्दा राम्रो न कुनै सल्लाह दिन सकिन्थ्यो न अर्को उपाय खोज्न सकिन्थ्यो । चोरहरूलाई हामी फाँसीको सजायँ दिन्छौं, हतयाराहरूलाई तरवारबाट ठीक पार्छौं र दुष्टहरूलाई आगोमा पोल्छौं भने अधोपतनका ती सारा पोपद्वारा प्रशिक्षित व्यक्तिहरू, सारा पोपहरू, कार्डिनलहरू र विशपहरूमाथि तथा कुकर्महरूको रोम साम्राज्यको गढका सम्पूर्ण गिरोहमाथि किन हतियार हातमा लिएर हामीहरू जाई नलाग्ने र उनीहरूको खूनी हात धोएर चयन प्राप्त नगर्ने ?"

तर यो क्रान्तिकारी जोश केही दिन मात्रै चलेको थियो । लुथरले सल्काएको झिल्कोले डढेलो लगाएको थियो । सम्पूर्ण जर्मनेली जनता आन्दोलित भएका थिए । पादरी वर्गका विरुद्ध गरिने उनको अपील तथा इसाई धर्मको स्वतन्त्रतासित सम्बन्धित उनका उपदेशहरबाट एकातिर, किसानहरू र सर्वसाधारण जनताले आफूहरूलाई विद्रोह गर्ने सङ्केत गरिरहेको ठान्दथे भने अर्कोतिर, नरमपन्थी बर्गर र सामन्ती कुलीन वर्गका अधिकांश स-साना व्यक्तिहरू उनीहरूका पक्षमा आएका थिए । राजकुमारसमेत सम्म उक्त धारामा सम्मिलित भएका थिए । किसानहरू र सर्वसाधारण जनतालाई सबै आ□ना उत्पीडकहरूसँग बदला लिने समय आएको छ भन्ने लाग्दथ्यो भने अरूहरूको चासो पादरी वर्गको सत्तालाई चकनाचूर पारिदिनुपर्दछ, रोम र धर्माधिकारीहरूको दासताबाट मुक्त हुनुपर्दछ तथा इसाई धार्मिक सङ्घको सम्पत्ति ज□त गरेर आफू स्वयंलाई सम्पन्न बनाउनुपर्दछ भन्ने कुरामा थियो । ती पार्टीहरूले आ-आ□ना लक्ष्यहरू निर्धारित गरिसिकेका थिए तथा उनीहरूमध्ये हरेकलाई प्रवक्ताहरू पनि प्राप्त भएका थिए । लुथरले तिनीहरूमध्ये रोज्नुपर्दथ्यो : उनी सेक्सनीको विशेष अधिकारीका पक्षधर थिए वा अचानक शक्तिशाली र प्रशिद्ध बन्न पुगेका विट्टेनवर्गकाजस्ता सम्मानित प्राध्यापक थिए ? उनी कस्तो ठूलो व्यक्ति बन्न पुगेका थिए भने उनी हमेशा चोरहरू र दलालहरूको गुटबाट घेरिइरहेका हुन्थे । तसर्थ उनले एकछिनको लागि पनि आनाकानी गरेनन् । उनले आन्दोलनका जनपक्षीय तत्वहरू छोडिदिएका थिए भने बर्गरहरू, सामन्ती कुलीन तत्वहरू र राजकुमारहरूको पक्षमा लागेका थिए । रोमको अन्त गर्नका लागि युद्ध गर्ने अपील फेरि उनको मुखबाट सुनिएन । लुथरले अब शान्तिपूर्ण प्रगति र सहिष्णुतापूर्ण प्रतिरोध गर्न थाले (जर्मन सम्भ्रान्त वर्गलाई सम्बोधन, १५२० आदि हेर्नुहोस्) । पादरी वर्ग तथा राजकुमारका विरुद्ध सम्भ्रान्त वर्गीय षडयन्त्रको केन्द्र एबन वर्ग थियो – हटेनले स्वयं आफू र सिकिनजैनसित भेट हुनका लागि लुथर जतिबेला त्यहाँ आमन्त्रित गरिएका थिए, त्यतिबेला लुथरले उत्तर दिएका थिए :

"दूतको रक्षा बल-प्रयोग र रक्तपातद्वारा गर्न मैले चाहन्न । सन्सारलाई शब्दबाट जितिएको थियो, इसाई धर्म सङ्घ शब्दको सहाराले नै कायम छ भने शब्दबाट नै इसाई धार्मिक सङ्घको पुनरुद्धार समेत हुनेछ र ती खिस्टविरोधीहरू हिंसाविना सत्ताधारी बन्नपुगेका छन् र हिंसाविना नै खतम हुनेछन् ।

त्यसपछि अथवा अझै पनि यथार्थरूपमा भन्ने हो भने लुथरको नीतिको त्यो धेरै स्पष्ट परभाषापछि संस्थाहरू र रूढीवादका सम्बन्धमा तिनलाई यथास्थितिवादमा राख्ने वा सुधार गर्नेबारे मोलतोल सुरु भएको थियो । त्यसपछि कूटनैतिक, मेलमिलापका षडयन्त्रकारी र सम्झौताका घृणित कारबाहीहरू सुरु भएका थिए । तिनको आग्सबर्गको आत्मनिवेदनवादी[76] तथा अन्तमा बर्गरहरूको सम्झौताद्वारा तय गरिएको सुधिएको इसाई धार्मिक सङ्घको नियमको रूपमा निक्लेको थियो । त्यो त्यही प्रकारको निम्नस्तरको मोलतोल थियो, जस्तो हालै जर्मनीका राष्ट्रिय सभाहरू, सम्झौताहरू, सम्मेलनहरू, अदालतका संशोधनहरू अरफुर्टका संसद्[77]हरूमा राजनैतिकरूमा बारम्बार देखिन्थे । सरकारी धार्मिक सुधारको अपरिपक्व स्वरूप ती कुराकानीका क्रममा एकदमै स्पष्टरूपले अगाडि आएको थियो ।

लुथर त्यतिबेला नाम चलेका बर्गरवादी सुधारहरूका पक्षधर बन्नपुगेका थिए । कानूनी सीमाभित्र प्रगति गर्न उपदेश दिनका लागि उनीसित समुचित कारण थिए । शहरहरूका अधिकांश भागहरू साधारण सुधारहरूकै पक्षधर थिए, अभिजात वर्गको तल्लोस्तर बढीभन्दा बढी तिनकै समर्थक बन्नपुगेका थिए तथा सामन्ती राजकुमारहरूको एउटा भागसमेत पनि तिनकै पक्षमा थियो । राजकुमारहरूको अर्को भाग दोधारमा परेको थियो । त्यसप्रकारको स्थितिमा कम्तिमा जर्मनीको एउटा ठूलो भागमा जसरी पनि विजय प्राप्त भएको

थियो । शान्तिपूर्ण विकास हुँदै जाँदा बाँकी क्षेत्रहरू पनि धेरै दिनसम्म मन्दविरोधको दबाव समक्ष टिक्न सक्दैनथे । तर त्यसैबीच यदि कुनै हिंसात्मक उथल-पुथल हुन्थ्यो भने त्यसको अपरिहार्य परिणाम नरम विचार हुनेहरूको पार्टीका साधारण व्यक्तिहरू र किसानहरूको उग्रवादी पार्टीसँग सङ्घर्ष चल्नेथ्यो र सामन्ती राजकुमार, अभिजात वर्गका व्यक्तिहरू र कतिपय शहरहरूसमेत सो आन्दोलनबाट अलग हुन्थे । त्यसपछि दुईटै मात्र बाटाहरू रहन्थे – या त किसान र सर्वसाधारण व्यक्तिहरूले बर्गरहरूको पक्ष छोडेर अगाडि बढ्दथे या पुनः सम्पूर्ण आन्दोलन क्याथोलिक पुनर्स्थापनावादीहरूद्वारा दबाइन्थ्यो । अनि, तत्काल केही विजय प्राप्त गरेपछि पूँजीवादी पार्टीहरूले कानूनी सीमाभित्र रहेर कसरी क्रान्तिका कमजोरीहरू र पुनर्स्थापनाका सम्भावनाहरूका बीचबाट आ□नो प्रगतिको बाटो खोज्ने प्रयत्न गर्दा रहेछन् भन्ने कुराका उदाहरणहरू हिंजोआज थुप्रै देख्न पाइन्छ ।

त्यतिबेला जुन आम सामाजिक र राजनैतिक परिस्थितिहरू विद्यमान थिए, तीअन्तरगत हरेक परिवर्तनको परिणाम अपरिहार्यरूपबाट सामन्ती राजकुमारहरूको हितमा हुन्थ्यो र त्यसबाट उनीहरूको सत्तामा स्वाभाविकरूपबाट झन् धेरै वृद्धि हुन्थ्यो । त्यसरी बर्गरहरूको सुधार-आन्दोलन सर्वसाधारण जनसमुदाय र किसानहरूबाट जति धेरै टाढा हुन्थ्यो, त्यतिधेरै त्यो अपरिहार्यरूपबाट सुध्रिएका राजकुमारहरूको नियन्त्रणमा पुग्न जान्थ्यो । लुथर स्वयं बढीभन्दा बढी उनीहरूको दास बनेका थिए । अतः जतिबेला मानिसहरूले उनीमाथि अरूहरूसँगै उनी पनि राजकुमारहरूको बर्दीधारी चाकर बन्नपुगेको अभियोग लगाएका थिए तथा जतिबेला ओरलामुन्डमा उनीहरूले ढुङ्गाहरूबाट उनको पूजा गरे, त्यतिबेला जो-जसले त्यसो गरेका थिए, उनीहरूले के गरिरहेका छन् भन्ने कुरा उनले राम्ररी बुझेका थिए ।

जब किसान युद्ध चल्यो, त्यतिबेला सबै जाति र वर्गका सर्वसाधारण मान्छेहरू तथा राजा-रजौटाहरू एवं धेरैजसो क्याथोलिकसित लुथरले मध्यस्थताको भूमिका खेल्न खोजेका थिए । सरकारमाथि उनले जोडदाररूपले हमला गरे । विद्रोहको दोष त्यसैमाथि भएको उनले बताए । त्यसैको उत्पीडनबाट उसले जन्म लिएको थियो । उनले भनेका थिए – त्यसका विरुद्ध विद्रोह किसानहरूले गरेको नभएर ईश्वरले गरेको थियो । तापनि त्यसको सँगसँगै उनले विद्रोह धर्मविरोधी र देवदूतविरोधी भएको बताए । अन्तमा दुवै पार्टीहरूसित उनले दुवै केहीनकेही झुक्नुपर्ने र दुवैले मैत्रीपूर्ण सम्झौता गर्नुपर्ने कुराको अनुरोध गरे ।

तैपनि मध्यस्थताको शुभकामनाको प्रस्तावका बावजूद विद्रोह तीव्रता साथ बढ्दै गयो । त्यसको परिधिमा लुथरवादी राजा-रजौटाहरू, सामन्तहरू तथा शहरिया प्रोटेस्ट्यान्ट क्षेत्र समेत पनि तानियो । बर्गरहरूको 'सीमित' सुधारहरूको सीमा तोडेर विद्रोह तीव्रतासाथ अगाडि बढ्यो । विद्रोहीहरूको दह्रो दलले मञ्जरको नेतृत्वमा थुरिङ्गियामा आ□नो मुख्य केन्द्र स्थापित गऱ्यो । त्यो ठाउँ लुथरको निवासको एकदमै नजीक थियो । अरू थप सफलता हासिल हुनेबित्तिकै विद्रोहको ज्वाला साराका सारा जर्मनीमा फैलिन्थ्यो, लुथरलाई घेरिन्थ्यो र, सम्भवतः एकजना गद्दारलाई झैं उनलाई भालाहरूले रोपिन्थ्यो तथा बर्गरहरूका सारा सुधारहरू किसान र सर्वसाधारण जनसमुदाय क्रान्तिको लहरूमा बग्दथे । सोंच-विचार गर्ने अरू समय बाँकी थिएन । क्रान्ति अगाडि देखेर पुरानो सम्पूर्ण शत्रुता भुलिएको थियो । किसानहरूको समूहको तुलनामा अप्राकृतिक व्यभिचारका घृणित रोमका घरहरूका पक्षधर उनीहरू निर्दोष भेडाका पाठासरह लाग्न थाले । उनी इसामसिहको मीठो स्वर भएको बालक बन्न पुगे । "किसानहरूको हत्यारो र लुटेरो गुटका विरुद्ध"[78] बर्गर तथा राजा-रजौटाहरू, अभिजात वर्गीय व्यक्तिहरू एवं पादरीहरू, लुथर र पोप सबै मिलेर एक हुनपुगेका थिए □ लुथर चिच्याए, "लुकी-छिपी र खुलारूपमा हरेक सक्षम व्यक्तिद्वारा त्यसरी नै ती सबैलाई काटेर टुक्रा-टुक्रा बनाइदिनुपर्दछ, तिनको घाँटी रेटिदिनुपर्दछ तथा जसरी बौलाहा कुकुरलाई मानिसले पिट्ने गर्दछन्, त्यसरी नै तिनलाई छुरा रोपिदिनुपर्दछ □ अतः प्रिय महानुभावहरू, यहाँ मद्दत गर, त्यहाँ बचाऊ र तिमीहरूमध्ये जो सक्षम छ, त्यसले उनीहरूलाई छुरा रोपोस्, उनीहरूलाई पिटोस्, उनीहरूको घाँटी रेटोस् र यदि त्यसो गर्दाखेरि तिमीले आ□नो जीवन बलिदान दिनुपऱ्यो भने इसामसिहले भलो गरून् □ त्यसभन्दा राम्रो मरण तिमी कहिल्यै पाउन सक्ने छैनौं □"

हो, किसानहरूप्रति कुनै पनि प्रकारको झूटो दया-माया दर्शाउनु हुँदैन । जसमाथि ईश्वरले दया गर्दैन, जसलाई उसले सजायँ दिन र नष्ट गर्न चाहन्छ, तिनीहरूलाई दया गर्ने स्वयं विद्रोही हो, विद्रोहीहरूको साथी हो । पछि स्वयं किसानहरूले के बुझ्नेछन् भने आ□नो एउटा गाईको शान्तिपूर्वक उपयोग गर्नका लागि उनीहरूले जुन अर्को गाई दिनुपरेको थियो, त्यसबाट उनीहरूलाई हानी भएन । अनि, त्यसपछि उनीहरूले भगवानलाई धन्यवाद दिनेछन् । अनि फेरि, क्रान्तिद्वारा राजा-रजौटाहरूले त्यो भीड-भाडको भावनालाई राम्ररी

बुझ्नेछन्, जसमाथि केवल शक्तिद्वारा नै शासन गर्नुपर्ने हुन्छ ।" बुद्धिमान मान्छे भन्दछ : "गधाका लागि दाना, भारी र छडी चाहिन्छ ।(cibum, onus et vigram asino)[79] किसानहरूलाई कनभन्दा बढी केही दिइनुहुन्न । उनीहरूले ईश्वरीय सन्देश सुन्दैनन् र मूर्ख छन् । अतः उनीहरूले लाठी र बन्दूकका कुरा सुन्नुपर्दछ र उनीहरूका लागि त्यही उचित हो □ उनीहरूको हितका लागि उनीहरूले आज्ञा पालन गरून् भनेर हामीहरूले अनुरोध गर्नुपर्दछ । जहाँ उनीहरूले त्यसो गर्दैनन्, त्यहाँ उनीहरूप्रति दया देखाउनुपर्ने कुनै आवश्यकता हुँदैन । उनीहरूबीच तोप नै गडगडाउन देऊ, नत्र उनीहरूले स्थिति हजारगुना बढी खराब पारिदिनेछन् □"

मार्चका घटनाहरूपछि विजय फलमध्ये सर्वहारा वर्गले आ□नो भाग माग गर्दा मृत समाजवादीहरू र दानी पूँजीपति वर्गले समेत त्यही कुरा गरेका थिए ।

बाइबलको अनुवाद गरेर सर्वसाधारण जनताको हातमा लुथरले एउटा शक्तिशाली अस्त्र राखिदिएका थिए । बाइबलको माध्यमले तात्कालीन सामन्ती इसाई धर्मको तुलना उनले पहिलो शदीको सीधा-सादा निष्कपट धर्मसित गरेका थिए । र, पतनोन्मुख सामन्ती समाजको अपेक्षा उनले एउटा त्यस्तो समाजको चित्रण प्रस्तुत गरेका थिए, जसमा जटिल र कृत्रिम सामन्ती वर्गीकरणको नाम-निशानासम्म थिएन । राजा-रजौटा, अभिजात वर्ग र पादरी वर्गका विरुद्धको त्यो अस्त्र किसानहरूले व्यापकरूपले उपयोग गरेका थिए । अहिले लुथरले त्यही अस्त्रलाई उनीहरूका विरुद्ध उपयोग गर्न सुरु गरेका थिए । ईश्वरद्वारा निर्धारित सत्ताधारीहरूको प्रशंसामा बाइबलबाट उनले एउटा त्यस्तो स्तुतिगान खोजिनिकालेका थिए, जस्तो निरङ्कुश राजतन्त्रको तलुवा चाट्नेहरूमध्ये कसैले पनि त्यसभन्दा पहिले कहिल्यै निकाल्न सकेको थिएन । बाइबलको मद्दतबाट राजा-रजौटाको शासन नबोली मान्नुलाई र अर्द्धदासता समेतसम्मलाई पनि न्यायपूर्ण ठहऱ्याइएको थियो । त्यसैगरी किसानहरूको विद्रोहलाई मात्र नभएर धार्मिक र सान्सारिक सत्ताधारीहरूका विरुद्धको स्वयं लुथरको विद्रोलाई समेत अनुचित घोषित गरिएको थियो । र, राजा-रजौटाहरूको फाइदाको लागि केवल जनताको आन्दोलनमा मात्र नभएर विशेषाधिकार हुने बर्गरहरूको आन्दोलनको पीठमा समेत पछाडिबाट छुरा रोपिएको थियो ।

के हामीहरूले त्यो पूँजीपतिको नाम बताउनु पर्ला, जसले स्वयं आ□नो अतीतलाई अस्वीकार गर्न त्यही खालको उदाहरण हालै हामीसमक्ष पेश गरेको थियो ?

अब हामी विशेषाधिकार सम्पन्न नागरिक लुथरको तुलना जनक्रान्तिकारी मञ्जरसित गर्नेछौं ।

टामस मञ्जरको जन्म हार्जको स्टलबर्ग नामक स्थानमा १४९८ मा भएको थियो । भनिन्छ, उनका बाबुलाई स्टलबर्गको अत्याचारी दुष्ट काउन्टले फाँसी दिएर मारेको थियो । १५ वर्षकै आयुमा हालेको स्कूलमा मञ्जरले माग्देबर्गको आर्कविशप (ठूलो पादरी) र आम रोमका इसाई धार्मिक सङ्घका विरुद्ध गुप्त सङ्गठन स्थापित गरेका थिए । तात्कालीन धार्मिक दर्शनको उनलाई कतिधेरै ज्ञान थियो भने उनलाई छिटै डाक्टरको उपाधि प्राप्त भएको थियो तथा हालेका इसाई बैरागीहरूको मठका उनी पादरी बन्नपुगेका थिए । त्यहाँ इसाई धार्मिक सङ्घका रूढीवाद र विधिविधानहरूको ज्यादै तिरस्कारका साथ उनले खिसी गर्दथे । प्रार्थनाको बेला रक्सी र रोटीलाई इसाको रगत र मासु सम्झने शब्दहरूको उल्लेख गर्न उनले छाडिदिन्थे भने लुथरले भनेझैं सर्वशक्तिमान देवतालाई 'पवित्र नबनाईकन' नै उनले हडप गर्दथे □ मध्ययुगका रहस्यवादीहरू र विशेष गरेर कालाब्रीजको खतराको हजारवादी ग्रन्थ उनका अध्ययनका मुख्य विषयहरू थिए । त्यतिबेला धर्म सुधार-आन्दोलन चलिरहेको थियो तथा चारैतिर अशान्ति फैलिएको थियो । त्यस्तो बेला पतीत इसाई धार्मिक सङ्घ र भ्रष्ट सन्सारलाई पार लगाउने रूपमा इसाले पुनः पृथ्वीमा अवतार लिन र न्यायका दिनका लागि उनको आगमनको जुन व्याख्या ती रहस्यवादीहरूले गरेका थिए तथा उनका बारेमा जुन प्रस्थापनाहरू गरेका थिए, ती मञ्जरलाई धेरै राम्रा कुरा लागेका थिए । उनले के ठान्दथे भने ती चीरतार्थ हुने दिन एकदमै नजीक आइपुगेको छ । छर-छिमेकमा उनका उपदेशहरलाई धेरै सफलता प्राप्त भएको थियो । १५२० मा इसाका प्रथम धर्मोपदेशकका रूपमा उनी ज्वीकाओ गए । त्यहाँ उनले त्यो कट्टर हजारवादी (चिलियासवादी)[80] सम्प्रदायको स्थापना गरेका थिए, जुन पुनः थुप्रै ठाउँहरूमा कायम भएको थियो र त्यसले गुपचूप काम गर्दथ्यो । त्यो सम्प्रदायको क्षणिक निराशा र मौनतामुनि तात्कालीन परिस्थितिहरूका विरुद्ध समाजका सबैभन्दा तल्लो वर्गमा निरन्तर बढ्दै गइरहेको विरोधको ज्वाला छिपेको थियो । अशान्ति बढेपछि त्यो सम्प्रदाय साहस र दृढताका साथ खुला मैदानमा उत्रिएको थियो । त्यो अनावैप्टिष्टहरू[81] (पुनर्दिशामा विश्वास गर्नेहरू)को सम्प्रदाय थियो । उनीहरूका नेता निकोलास स्टर्च थिए । उनले न्यायको दिन र इसा मसिहको पृथ्वीमा पुनः

ओर्लने दिन नजीक आइसकेको प्रचार गर्दथे । उनले सपनामा इसाको दर्शन पाउँथे, खुसीले गद्गद हुन्थे र भविष्य देखिरहेको अनुभूति गर्दथे ।" छिटै नै ज्वीकाओको परिषदसँग उनको सङ्घर्ष चल्यो । यद्यपि मञ्जर उनीहरूसित पूरापूर कहिल्यै सामेल भएका थिएनन् र उनीहरूलाई उनले आ□नो प्रभावमा ल्याउन चाहन्थे तापनि उनले उनीहरूको पक्षपोषण गरे । परिषदले उनका विरुद्ध ज्यादै कडा कारबाही गऱ्यो । उनले शहर छोड्नुपऱ्यो । उनीसँग मञ्जर पनि जानुपर्ने भयो । त्यो कुरा १५२१ को अन्ततिरको थियो ।

उनी प्राग गए । विश्वको शासन हुसवादी[82] आन्दोलनका रहेपहेका व्यक्तिहरूसँग मिलेर त्यहाँ उनले आ□नो सङ्गठन बनाउने प्रयत्न गरेका थिए । तर उनको घोषणाको असरले उनी बोहेमियाबाट भाग्न बाध्य हुनुपऱ्यो । १५२२ मा उनी थुरिङ्गियाको अल्सटेड नामक स्थानमा उपदेशक बन्नपुगे । त्यहाँ उनले आ□नो सम्प्रदायमा सुधार गरे । लुथर त्यसरी अगाडि बढ्नुभन्दा पहिले नै उनले ल्याटिन भाषाको बहिष्कार गरिसकेका थिए । उनले के कुरा जारी गरे भने जनताले खालि आइतबारका दिनका लागि निर्धारित बाइबलको सन्देश र इसाई धार्मिक सङ्घका पत्रहरू मात्र नभएर पूरै बाइबल पढून् । साथसाथै आ□नो शहरूमा समेत उनले प्रचार कार्य सङ्गठित गरे । साराका सारा दिशाहरूबाट उनीसँग मानिसका समूहहरू आउन थाले । छिटै त्यो आल्सटेक पादरीविरोधी जन-आन्दोलनको केन्द्र बन्नपुग्यो । त्यो सिङ्गो थुरिङ्गियाको पादरी-विरोधी आन्दोलन बनेको थियो ।

अहिलेसम्म अरू सबै कुराहरूभन्दा धेरै मञ्जर एकजना धार्मिक व्यक्ति नै थिए । अहिलेसम्म उनले खालि पादरीका विरुद्ध मात्रै आन्दोलन गरेका थिए । तर शान्तिपूर्ण वादीववाद र शान्तिपूर्ण प्रगतिका त्यसखाले उपदेश उनले दिँदैनथे, जस्तो लुथरले त्यसभन्दा पहिले सुरु गरेका थिए । उनी अझै पनि लुथरका पहिलेका हिंसात्मक उपदेशहरकै प्रचार गर्दथे । स्याक्सनीका राजा-रजौटाहरू तथा त्यहाँका जनतासित उनले भन्ने गर्दथे : रोमका पादरीहरूका विरुद्ध सशस्त्र सङ्घर्ष गर ।

"के इसामसिहले म शान्ति स्थापित गर्न आएको नभएर मैले हतियार लिएर आएको छु" भनेका थिएनन् : (स्याक्सनीका राजा-रजौटाहरू □) त्यो तरवारबाट तिमीहरूले के गर्ने हौ ? यदि तिमीहरू ईश्वरका सेवक बन्न चाहन्छौ भने तिमीले गर्नुपर्ने एउटै कुरा बाइविलको मार्गमा अबरोधको रूपमा खडा भएका जुनसुकै पातकीलाई पनि त्यहाँबाट हटाएर बाहिर लखेट्ने र एकदमै खतम गर्ने हो । इसामसिहले गम्भीरतापूर्वक के आदेश दिएका थिए भने (ल्यूव १९, २७) : "मेरा शत्रुहरूलाई यहाँ ल्याऊ र मेरै अगाडि उनलाई मार □" तिम्रो तरवारको मद्दतविना ईश्वरको शक्तिले सबै काम गर्ने खोक्रा शब्द-जाल नसुनाऊ किनकि त्यतिबेलासम्म तिम्रो तरबार म्यानमै लुकेको हुनेछ ।...त्यसैगरी ईश्वरको वचनको मार्गमा जसले बाधा हाल्दछन्, तिनीहरूलाई निर्ममतापूर्वक त्यसरी नै विनष्ट गर्नुपर्दछ, हेजेकिया, साइरस, जोशिया, ड्यानियल तथा इलिसासले बालक पादरीहरूलाई जसरी नष्ट गरेका थिए । यदि त्यसो गरिएन भने इसाई धार्मिक सङ्घ कहिल्यै आ□नो पुरानो स्थितिमा पुग्नेछैन । बाली काट्दाखेरि भगवानका बगैंचाका सारा झारपात उखेलेर □याँकिदिनुपर्दछ...मोजेजको पाँचौं पुस्तकको अंश ७ मा इसामसिहले भनेका थिए : "मूर्ति पूजा गर्नेहरूमाथि तिमीले दया गर्नुहुँदैन, त्यसको विपरीत उनीहरूका वेदीहरू नष्ट गरिदिनुपर्दछ, उनीहरूका मूर्तिहरू फोरिदिनुपर्दछ र तिनलाई आगोमा पोलिदिनुपर्दछ । त्यसपछि मात्र म तिमीसित रिसाउनेछैन ।"

तर राजा-रजौटाहरूसमक्ष गरिएका ती अपीलहरूबाट कुनै फाइदा भएन । तर जनताको क्रान्तिकारी भावना दिनदिनै बढ्दैगएको थियो । मञ्जरको विचार धेरैभन्दा धेरै उत्पर्षपूर्णरूपबाट स्पष्ट र साहसपूर्ण बन्दैगएको थियो । विशेष अधिकार सम्पन्न नागरिकहरूको धार्मिक सुधार-आन्दोलनबाट उनले अब दृढतापूर्वक सम्बन्ध-विच्छेद गरेका थिए । त्यसपछि उनी सीधै राजनैतिक आन्दोलनकर्ता बन्नपुगेका थिए ।

उनका दार्शनिक-धार्मिक सिद्धान्तहरूमध्ये खालि क्याथोलिकको मात्र नभएर आमरूपबाट इसाई धर्मका नै सारा प्रमुख कुराहरूमाथि हमला गरेका थिए । इसाई धर्मका रूपहरूको आवरणमा उनले एकप्रकारको सर्वेश्वरवाद[83] को प्रचार गर्दथे । उक्त सर्वेश्वरवाद आधुनिक काल्पनिक चिन्तनसित विचित्ररूपले समान थियो । र, त्यो कहिलेकाहीं अनीश्वरवादको सीमासम्म पनि पुग्दथ्यो । बाइबल ईश्वरको एक मात्र र एकदमै अभ्रान्त वाणी भन्ने दुवै चीजहरूको उनले खण्डन गरेका थिए । त्यो ईश्वरको वास्तविक र जीवित वाणी बुद्धि हो भनेर उनले बताएका थिए । त्यो ईश्वरको त्यस्तो वाणी हो, जुन सम्पूर्ण सम्प्रदायभित्र सारा समयमा सधैं मौजूद रहेको छ । बाइबललाई बुद्धिका विरुद्ध खडा गर्नु भनेको शब्दबाट उसको वास्तविक आत्मा खतम गरिदिनु हो किनकि त्यो पवित्र आत्मा – जसको बाइबलले कुरा गर्दछ – कुनै त्यस्तो चीज होइन, जुन

हामीभन्दा बाहिर रहन्छ । हाम्रो बुद्धि नै पवित्र आत्मा हो । मानिसभित्र बुद्धि पलाउनु भनेको श्रद्धा हो, त्यसबाहेक अरू कुनै कुरा होइन । र, त्यसकारण मूर्तिपूजा गर्नेहरूभित्र पनि धार्मिक श्रद्धा मौजूद हुन सक्दछ । उक्त धार्मिक श्रद्धाको माध्यमबाट बुद्धि पलाउनाले मानिस ईश्वरसरह र पवित्र बनेको छ । अतः स्वर्ग अर्को सन्सारको कुनै चीज होइन । त्यो यही जीवनमा खोज्नपर्नेछ । र, धर्ममा विश्वास हुनेहरूको कर्तव्य हो – यो स्वर्ग, ईश्वरको राज्य यहीं, यसै पृथ्वीमा स्थापित गर्नु । जसरी यस पृथ्वीभन्दा बाहिर स्वर्ग छैन, त्यसैगरी नरक र नारकीय यातना पनि अरू कहीं छैनन् । अतः मानिसका दुराशाहरू र लोलुपताभन्दा बाहिर कहीं पनि कुनै शैतानको अस्तित्व छैन । इसु पनि त्यसरी नै एकजना मानिस थिए, जुनप्रकारका मानिस हामीहरू हौं । उनी एक पैगम्बर र शिक्षक थिए र उनको अन्तिम भोज – मरणोत्सव – केवल श्रद्धाको भोज मात्र हो । त्यसमा कुनै रहस्यात्मक बनावट र सजावटविना रोटी र रक्सीको उपभोग गर्न सकिन्छ ।

धेरैजसो ती सिद्धान्तहरूको प्रचार मञ्जरले इसाई धर्मको त्यही शब्दावलीमा गर्दथे, जसको आवरणमा छिपेर केही समयसम्म नयाँ दर्शन रहनुपर्दथ्यो । तर उनका मूल घोर अधर्मी विचारहरू उनका रचनाहरूमा सजिलै देख्न सकिन्छ । बाइबलको खोललाई उनले त्यत्तिकै गम्भीरतापूर्वक लिन्नथे, जति गम्भीरतापूर्वक आधुनिक कालमा पनि हेगेलीय दर्शनबारे उनका थुप्रै चेलाहरूले लिन्छन् र, यो त्यतिबेलाको समय हो, जतिबेला आधुनिक दर्शन र मञ्जरको बीच ३०० वर्षको फरक छ □

मञ्जरको राजनैतिक दर्शन उनको क्रान्तिकारी धार्मिक धारणाहरूसित घनिष्टरूपले सम्बन्धित थियो । जसरी उनको धार्मिक दर्शन तात्कालीन पतित धारणाहरूभन्दा धेरै अगाडि थियो, त्यसैगरी उनको राजनैतिक दर्शन पनि तात्कालीन सामाजिक र राजनैतिक परिस्थितिहरूभन्दा धेरै अगाडि थियो । जसरी मञ्जरको धार्मिक दर्शन अनीश्वरवादसम्म जान्थ्यो, त्यसैगरी उनको राजनैतिक कार्यक्रम साम्यवादसम्म पुग्दथ्यो । फेब्रुअरी क्रान्तिको पूर्वबेलासम्म पनि कतिपय आधुनिक कम्युनिस्ट सम्प्रदायमा सैद्धान्तिक अपरिपक्वताको कमी थिएन, जसको १६ औं शदीको मञ्जरको जति पनि सैद्धान्तिक ज्ञान थिएन । त्यस कार्यक्रममा उतिबेलाका सर्वसाधारण जनताको मागको सङ्ग्रह कम थियो, आम जनसमुदायबीच पैदा हुन थालेका सर्वहारा तत्वहरूको उद्धारका परिस्थितिहरूको हवाई कल्पना धेरै थियो । त्यस कार्यक्रममा के माग गरिएको थियो भने ईश्वरको राज्य तुरुन्त स्थापना गर्नुपर्दछ र इसाले पृथ्वीमा पुनः अवतार लिने समय चाँडै ल्याउनुपर्दछ । र, त्यसको लागि के आवश्यक थियो भने इसाई धार्मिक सङ्घलाई पुनः उसको प्रारम्भिक आवस्थामा पुऱ्याइदिनुपर्दछ र ती साराका सारा संस्थाहरू खतम गरिदिनुपर्दछ, जो त्यस तथाकथित प्रारम्भिक इसाई धार्मिक सङ्घ साँच्चिकै एकदमै नयाँ इसाई धार्मिक सङ्घको मान्यता विरुद्ध थियो । ईश्वरको राज्यबारे मञ्जरको मतलब हो : न कुनै वर्ग भेद, न कुनै सम्पत्ति र न समाजका सदस्यभन्दा स्वतन्त्र वा उनीहरूभन्दा छुट्टै कुनै राजकीय सत्ता हुनेछ । मौजूदा साराका सारा अधिकारीहरूले क्रान्तिको मातहतमा काम गर्न र त्यसमा सामेल हुन अस्वीकार गर्ने हुनाले उनीहरूलाई खतम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ तथा त्यस्तो व्यवस्था कायम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ, जसमा सम्पूर्ण काम सबै व्यक्तिले मिली-जुली गरून् र सारा सम्पत्ति सामूहिकरूपले उपभोग गरून् । मानिसहरूबीच पूर्ण समानता कायम गर्नुपर्दछ । ती सम्पूर्ण कार्यहरू पूरा गर्नका लागि केवल सिङ्गो जर्मनीभित्र मात्र नभएर सारा इसाई जगतभित्र एउटा सङ्घको स्थापना गर्नुपर्दछ । राजाहरू र सामन्तहरूलाई त्यस सङ्घमा सम्मिलित हुनका लागि आमन्त्रित गर्नुपर्दछ र त्यसमा सम्मिलित हुन यदि उनीहरूले अस्वीकार गर्दछन् भने सङ्घले हतियार उठाउनुपर्दछ र मौका मिल्नेबित्तिकै उनीहरूको सत्ता खतम गरिदिनुपर्दछ वा उनीहरूको काम सिद्ध गर्नुपर्दछ ।

मञ्जरले के कुरामा जोड दिएका थिए भने उक्त सङ्घलाई सङ्गठित गर्ने कार्य तुरुन्त सुरु गर्नुपर्दछ । उनका उपदेश अझ धेरै उग्र र क्रान्तिकारी हुनपुगे । राजा-रजौटाहरू, अभिजात वर्ग र कुलीनहरूका विरुद्ध उनी त्यही उत्कर्षका साथ कुरा गर्दथे, जुन उत्कर्षका साथ उनले पादरी वर्गमाथि हमला गर्दथे । प्रचलित उत्पीडनको वर्णन उनले धेरै कडा शब्दमा गर्दथे । र, त्यसको विपरीत सामाजिक प्रजातान्त्रिक समानताको आ□नो त्यस कल्पित सन्सारसमक्ष राख्दथे, जसमा इसाले पुनः पृथ्वीमा अवतार लिएका हुन्थे । एकपछि अर्को गर्दै थुप्रै क्रान्तिकारी पुस्तिकाहरू उनले प्रकाशित गरेका थिए तथा सम्पूर्ण दिशाहरूमा आ□ना दूतहरू छाडेका थिए । आल्सटेड र त्यसको वरपरका क्षेत्रमा उनले स्वयं सङ्घको सङ्गठन बनाएका थिए ।

त्यसरी पहिलो परिणाम के भयो भने बाइबल (देवदूत) का निम्न (७, ६)आदेश अनुसार, “तिमीले उनका पूजाका वेदीहरूलाई नष्ट गरिदिनु, उनका मूर्तिहरू फोरिदिनु र उनीहरूका काठमा कुँदिएका मूर्तिहरूलाई आगोमा पोलिदिनु” भन्ने आदेशानुसार आल्सटेडको नजीक मिलेरवाखको पादरी मोरिएका पेलेलाई खतम

गरिएको थियो । अशान्तिलाई शान्त पार्नका लागि स्याक्सनीका राजा स्वयं आल्सटेड पुगे । मन्जरलाई उनले आ□नो घरमा तलव दिएर राखे । त्यहाँ गएर उनले कस्तो उपदेश दिए भने लुथर, अर्थात् 'विट्टेनबर्गको सुविस्ताको जीवन बिताउने उक्त मासुको डल्लो'को कुरा पनि उनले कहिल्यै सुनेका थिएनन् । मन्जरले लुथरलाई सोही नामले बोलाउँथे । मन्जरको भनाइ के थियो भने अधर्मी शासकहरूलाई विशेष गरेर, ईश्वरको सन्देशलाई धर्मविरोधी बनाउने ती पादरीहरू र मठमा बस्नेहरूलाई मारिदिनुपर्दछ । आ□नो उक्त कुरा पुष्टि गर्नका लागि मन्जरले नयाँ बाइबलको उद्धरण दिन्थे भने चुनिएका व्यक्तिहरूलाई ईश्वरको दया भएन भने अधर्मीहरूको बाँच्ने अधिकार नहुने कुरा उनले बताउँथे । अधर्मीहरू, राजा-रजौटाहरूलाई नाश नगर्ने हो भने ईश्वरले उनीहरूको हातबाट सत्ता खोस्नेछ किनभने तरवारको शक्तिमा सिङ्गो समाजको अधिकार हुन्छ । राजा-रजौटाहरू र सामन्ती सरदारहरू नै सूदखोरी, चोरी-चकारी र डकैतीका मुख्य कारण हुन्छन् । पानीमा रहने माछा, हावामा उड्ने चराचुरुङ्गीहरू र माटोमा उम्रने रूख-विरुवाहरूलाई उनीहरूले कब्जा गर्दछन् – अनि, त्यसपछि गरीबलाई "तिमीहरूले चोरी नगर्नु" भन्ने उपदेश दिन्छन् । जुन चीजमाथि उनीहरूका आँखा पर्दछन्, ती सबै चीजहरूलाई उनीहरूले कब्जा गर्दछन् । किसान र दस्तकारहरूलाई उनीहरूले लुट्दछन् र सताउँछन् । तर यदि तीमध्ये कसैले अलिकति मात्र पनि गल्ती गर्दछ भने त्यसलाई उनीहरूले फाँसीमा झुण्डयाउँछन् । र, ती सबैलाई देखेर डा. लुग्नर भन्दछन्, "शान्ति, शान्ति, शान्ति □"

"गरीब व्यक्ति उनीहरूको शत्रु बन्नपुग्दछ भने त्यसको दोष स्वयं मालिकहरूमाथि नै हुन्छ । यदि उथल-पुलको कारणलाई उनीहरूले हटाउँदैनन् भने चीज राम्रोसँग कसरी चलिरहन सक्दछ त ? ए प्रिय महानुभवाहरू, ती सारा थोत्रा भाँडाहरूलाई ईश्वरले फलामको छडीले ठीक पार्नेछ, यदि त्यसै हो भने मैले जनतालाई आन्दोलित गर्नेछु □ लौत, त्यस्तै होस् □"[84]

मन्जरले त्यो उपदेश छपाए । स्याक्सनीको ड्युक जोनले आल्सटेडका त्यसका मुद्रकलाई सजायँ दिएर देश निकाला गरिदिए । त्यसपछि मन्जरका रचनाहरूलाई बाइमारस्थित ड्युकहरूको सरकारद्वारा सेन्सर गरिनेछ भन्ने पनि हुकूम दिइयो । तर मन्जरले उक्त आदेशको कत्ति पनि पर्वाह गरेनन् । तुरुन्तै उनले मुह्ल्हसिनको शाही नगरमा एउटा अत्यन्त विद्रोहपूर्ण पत्र प्रकाशित[85] गरे । त्यसमा उनले जनतालाई के आह्वान गरेका थिए भने उनीहरूले "प्वाल अझ चौडा बनाऊन् । हाम्रा ती महान् विभूतिहरू को हुन्, जसले धर्म विरोधीढङ्गबाट हाम्रा प्रभुहरूलाई सिङ्गारिएको सानो मूर्ति बनाइदिएका छन् भन्ने कुरा सारा सन्सारले देखोस् र बुझोस् । उक्त सन्देशको अन्त निम्न शब्दबाट गरिएको थियो :

"सिङ्गो सन्सारलाई ठूलो धक्का दिनु अपरिहार्य छ । एउटा त्यस्तो भूकम्प आउनेछ, जसबाट सारा अधर्मीहरू आ□नो गद्दीबाट खस्नेछन् भने दविएका र उत्पीडित जनसमुदाय खडा हुनेछन् ।"

"टामस मन्जरले पत्रको मुख पृष्ठमा निम्न-लिखित वाक्य लेखेका थिए :

"हथौडा समाउनेहरू, ल हेर, मैले आ□ना शब्दहरूलाई तिमीहरूका कान पारेको छु । आज मैले तिमीहरूलाई राष्ट्रहरू र राज्यहरूभन्दा माथि खडा गरेको छु । तिमीहरू पुनः निर्माण गर्न सक्ने हुन र पुनः संरक्षण गर्न सक्ने हुनका लागि तिमीहरूले उनीहरूलाई उखेल, नष्ट पार र □याँकिदेऊ । राजा-बादशाहहरू र पादरीहरू तथा देशका जनसमुदायका बीच फलामे पर्खाल खडा गरिएको छ । त्यसलाई ढल्न देऊ किनभने विजयको फलस्वरूप शक्तिशाली र ईश्वरीविरोधी अत्याचारीहरूको अचम्मढङ्गले सत्यनाश हुनेछ □[86] लुथर र उनको पार्टीबाट मन्जरको सम्बन्ध-विच्छेद धेरैपहिले नै भइसकेको थियो । मन्जरले उनीसित न सोधीकन इसाई धार्मिक सङ्घमा जुन सुधार गरेका थिए, तीमध्ये केही लुथरले समेत स्वीकार गर्नुपरेको थियो । जसरी धेरै छिटो काम गर्ने कुनै एकजना मामूली सुधारक र अगाडिसम्मको लक्ष्य राखेका पार्टीप्रति शत्रुतापूर्ण अविश्वास को देख्दछ ? त्यसैगरी उनले मन्जरका क्रियाकलापहरूलाई हेर्दथे । धेरै पहिले १५२४ को वसन्त ऋतुमा मन्जरले धरमा पल्टिरहने क्षयरोगी मेलन्कथनलाई लेखिएको पत्रमा उल्लेख गरेका थिए : आन्दोलनलाई न त तिमीले अलिकति बुझ्दछौं न लुथरले । बाइबलका शब्दको सहारा लिएर उनीहरूले त्यस आन्दोलनको गला रेटिदिन चाहन्थे भनेर उनले लेखेका थिए र उनीहरूसित भनेका थिए – तिमीहरूको सिद्धान्त सडिसकेको छ □

उनले लेखेका थिए, "प्रिय भाइहरू, आलटाल गर्ने ढुलमूलपनको अन्त गर । समय आएको छ, गर्मी ऋतुले ढोका ढकढकाइरहेको छ । जसले ईश्वरको सन्देशलाई पूणरूपले पूरा हुन दिन्नन्, ती धर्म

विरोधीहरूसँग मित्रता नगर । आ□ना राजा-रजौटाहरूको दलाली नगर, नत्र उनीहरूको साथै तिमीहरूको समेत पनि अन्त हुने खतरा छ । ए, कोमल किताबी विद्वानहरू, नरिसाऊ किनभने यसबाहेक मैले अरू केही भन्न सकिदन ।"

लुथरले कैयौं चोटी मञ्जरलाई आफूसँग खुलेर वाद-विवाद गर्ने चुनौती दिएका थिए । मञ्जर जनतासमक्ष बहस गर्नका लागि हमेशा तयार रहन्थे तर विट्टेनबर्ग विश्व विद्यालयका पक्षधर जनसमुदायका लागि कुनै धर्मशास्त्रीय जञ्जालमा पर्ने उनीभित्र कत्ति पनि इच्छा थिएन । उनीभित्र "शिक्षा खालि उच्च स्कूलको अगाडि आत्माको साक्षी मात्र प्रश्तुत गर्ने" इच्छा थिएन । उनले के भन्दथे भने यदि लुथर वास्तवमा सच्चा हुन् भने उनले मञ्जर र मुद्रकका विरुद्ध गरिने दण्ड रोक्नका लागि आ□नो प्रभावको उपोग गरून् र सेन्सरसिप खतम पारून् । त्यसबाट खुलंखुल्ला उनको झगडाको बारेमा वादीववाद गर्न सकिनेछ ।

तर अब मञ्जरको उक्त क्रान्तिकारी पुस्तिका निस्क्यो । त्यतिबेला लुथरले खुलारूपमा उनको भर्त्सना गर्न सुरु गरेका थिए । विद्रोहीहरूका विरुद्ध स्याक्सनीका राजाहरूलाई लेखिएको उनको पत्रमा लुथरले मञ्जरलाई शैतानको औजार भनेर उल्लेख गरेका थिए । उनले ती राजकुमारहरूसित भने : हस्तक्षेप गरियोस्, विद्रोहको आगो सल्काउनेहरूलाई देश निकाला गरियोस् किनभने उनीहरूले आ□नो कामलाई अशुभ सिद्धान्तको प्रचार गर्ने कुरासम्म मात्र सीमित नराखेर सत्ताधारीहरूका विरुद्ध विद्रोह गर्नका लागि हिंसात्मक कारबाही गर्नसमेत पनि भड्काइरहेका थिए ।

अगस्ट १ का दिन मञ्जरलाई वाईमारको महलमा राजाहरूसमक्ष हाजिर हुनका लागि बाध्य बनाइएको थियो । उनका विरुद्ध थुप्रै प्रमाण प्रस्तुत गरिए । उनको सम्बन्ध उनको गुप्त सङ्गठनका कामहरूसित छ । खानी मजदूरहरू र किसानहरूका समाजहरूका पछाडि उनैको हात भएको बताइएको थियो । उनलाई देश निकाला गर्ने धम्की दिइदैथियो । उनी आल्सटेड फर्केका मात्र के थिए उनलाई ड्युक जर्जले आफूसमक्ष आत्मसमपर्ण गर्न भनेको थियो । सङ्घका तर्फबाट उनले लेखेको पत्र बरामद भएको थियो । उक्त पत्रमा उनले जर्जका प्रजाहरूलाई ईश्वरीय सन्देशहरूको शत्रुहरूका विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह गर्न आह्वान गरेका थिए । यदि उनले स्वयं शहर नछोडेका भए उनलाई पक्रेर परिषदले स्याकसनीको ड्युकसमक्ष सुम्पिदिन्थ्यो । त्यसैबीच किसानहरू र सर्वसाधारण जनसमुदायमाझ अशान्तिको भावना झन्धेरै गहीरो भएको थियो । त्यसले मञ्जरको प्रचार कार्यलाई अतुलनीयरूपबाट धेरै सहज बनाइदिएको थियो । उनले त्यस कामको लागि अनबप्तिष्टहरूAB(*जर्मनीको बाल्यावस्थामा गरिएको वपतिष्मा नमान्ने एक प्रोटस्ट्यान्ट सम्प्रदायले केवल प्रोढहरूले मात्र वपतिष्मा गर्नुपर्ने बताउँथ्यो । जसको वपतिष्मा बाल्यावस्थामा भएको हुन्छ, त्यसले पुनः प्रौढावस्थामा वपतिष्मा गनुपर्दछ भन्ने उसको भनाइ थियो । त्यो सम्प्रदायले इसाईवादी साम्यवादको स्थापना गर्न चाहन्थ्यो ।*)मा धेरै उत्तम सहायक भेटेका थिए । उक्त सम्प्रदायको आ□नै कुनै सिद्धान्त थिएन । त्यसको सहायताको एक मात्र आधार त्यसका सदस्यहरूभित्र सारा शासक वर्गहरूप्रति विरोधको आम धारणा थियो तथा उनीहरू सबै द्वितीय वपतिष्माका समर्थक थिए । तिनीहरूको रहन-सहनको ढाँचा सन्यासीहरूकोजस्तो थियो तथा प्रचार कार्यका सम्बन्धमा उनीहरू अथकरूपबाट खूबै साहसका साथ जुटेर काम गर्दथे । उनीहरू मञ्जरको वरिपरि एकजूट भएका थिए । दमनले उनीहरूलाई त्यो घरजम बनाइदिएको थियो । अतः उक्त सम्प्रदायका साराका सारा सदस्यहरू जर्मनीमा घुमफिर गर्दथे तथा नयाँ शिक्षाका सन्देशहर उनीहरूले सबै ठाउँ पुऱ्याउँदथे । उक्त नयाँ शिक्षामा उनीहरूका मागहरू र इच्छाहरू समेतलाई पनि मञ्जरले स्वयं उनीहरूसमक्ष स्पष्ट पारेका थिए । अनगिन्ती अनबैप्टिस्टहरूलाई सिक्रीले बाँधिएको थियो, जिउँदै जलाइएको थियो, अथवा अन्य कुनै प्रकारले मार्ने गरिएको थियो तापनि ती सन्देशबाहकहरूको साहस र शक्ति अडिग थियो । तिनीहरूपमा बढ्दै गइरहेको घरबारविहीन स्थितिको कारण उनको कामले सफलता पायो । अतः थुरिङ्गियाबाट भाग्दा मञ्जर जहाँ पुगे, उहीं उनले ठाउँ बनाएका थिए ।

मञ्जर सबभन्दा पहिले नुरेम्बर्ग ४७ (*थुप्रै तथ्यहरूका आधारमा के कुरा पत्ता लाग्दछ भने मञ्जर सबैभन्दापहिले महलहसेनको शाही शहरूमा गएको थियो । शहरूको गरीबहरूका विद्रोहमा भाग लिएको अभियोगमा उनलाई सेप्टेम्बर १५२४ मा त्यहाँबाट उनलाई निकाला गरिएको थियो । त्यसपछि उनी नूरेम्बर्ग गएका थिए ।*)गए । त्यहाँ एक महीनापहिले मात्र किसान-विद्रोह चल्नुभन्दा पहिले नै त्यसलाई दबाइएको थियो । मञ्जरले आ□नो प्रचार लुकी-छिपी गर्दथे । छिटै उनको धर्मसम्बन्धी साहसिकभन्दा साहसिक प्रस्थापनाहरूका पक्षधर थुप्रै मान्छे भए । मञ्जरका इसा खालि एकजना मानिस मात्र थिए तथा "सान्सारिक

सत्ताधारीको सत्ता धर्मविरोधी छ एवं बाइबलका सबै कुराहरू मान्नुपर्दैन" भन्ने प्रस्थापनाहरूलाई उनीहरूले समर्थन गर्दथे । लुथर चिच्याए :

"हेर, त्यो शैतान एक्लै घुमिरहेको छ, ऊ आल्सटेडको प्रेत हो □" ४८ (*लूथरलाई : १५२४ मा मञ्जरले जुन प्रकाशित उत्तर दिएका थिए, त्यसको शीर्षक थियो : Hoch verurasachte Schutzrede und Antwort wider das gistlose, sanftlebende Fleisch zu Wittenberg, welches mit verkehrter Weise durch den Diebstahl der Heiligen Schrift die erbarmlich Christenheit also ganz jammerlich besudelt hat– बिटेनबर्गका अनीश्वरवादी आराम गर्ने मासुका ती डल्लालाई जसले पवित्र धर्म पुस्तकको लाजमर्दो किमिमले तोडमोड गरेर दुःखी इसाईहरूलाई निन्दनीय ढंगबाट लाञ्छित गरिएको छ– जबाफ तथा ईसाइ धर्मको ठोस रूपले पक्षपोषण*)नूरेम्बर्गमा मञ्जरले लुथरलाई लेखेको आ□नो उत्तर प्रकाशित गरे । उनले उनी (*लुथर-अनु*) माथि के अभियोग लगाएका थिए भने उनले राजाहरू र रजौटाहरूको दलाली गर्दथे तथा उनको मन नपर्ने प्रतिक्रियावादी दलको समर्थन गर्दथे । तर त्यसको बावजूद जनसमुदायले आफूलाइ मुक्त गर्नेछन् र जसरी पक्रिएको □याउरो पिंजराका साथसाथै जान्छ, त्यस्तै स्थिति डा.लुथरको हुनेछ । परिषदले उक्त पत्र बरामद गऱ्यो र मञ्जरले नुरेम्बर्ग छोड्नुपरेको थियो ।

त्यसपछि उनी स्वाविया हुँदै अल्साक पुगे । त्यसपछि स्वीजरल्यान्ड र पुनः फर्केर माथिको कालो जङ्गलतिर लागे । त्यहाँ कैयौं महीनापहिले विद्रोह सुरु भएको थियो । विद्रोह हुनुका पछाडि मुख्यतः उनका अनाबप्तिस्ट सन्देश बाहकहरूको हात थियो । मञ्जरको सो प्रचारात्मक भ्रमणका कारण जनताको पार्टीको स्थापनामा निर्विवादरूपले धेरै मद्दत मिलेको थियो । त्यसको कारण उनले मागहरूलाई स्पष्टरूपले निर्धारित गर्नसकेका थिए । अनि, आखिर १५२५ को अप्रिलमा त्यसैको कारणले आम विद्रोह हुनपुगेको थियो । मञ्जरका कामका दुवै परिणामहरू त्यस सिलसिलामा स्पष्टरूपले अगाडि आएका थिए : एकातिर, उनका कार्यहरूले जनतालाई जागृत पारेका थिए । उनले जनतासित एकजना धार्मिक सिद्ध पुरुषको भाषामा कुरा गर्दथे । त्यो कुरा एकातिर, उनीहरूले बुझ्दथे भने अर्कोतिर, उनका कार्यहरूको असर पहिले नै दीक्षित भइसकेका व्यक्तिहरूमा परेको थियो । उनीहरूसमक्ष उनले आ□ना अन्तिम उद्देश्यहरूलाई स्पष्टरूपमा राख्न सक्दथे । आ□नो यात्रा सुरु गर्नुभन्दा पहिले नै थुरिङ्गियामा उनले जनता र पादरीहरूको तल्लो वर्गभित्रका दृढ व्यक्तिहरूको एउटा दललाई एकजूट पारेका थिए । आ□नो गुप्त सङ्घको नेतृत्व उनले त्यही दललाई सुम्पिदिएका थिए । त्यतिबेला उनी दक्षिण-पश्चिम जर्मनीका सम्पूर्ण क्रान्तिकारी आन्दोलनका प्राण बन्नपुगेका थिए । फ्रान्कोनिया र स्वावियामार्फत् उनले अलसाक र स्वीस सीमासम्म स्याक्सनी र थुरिङ्गियाबीच आ□नो सङ्गठन फिंजाएका थिए । द.जर्मनीका वाल्डसटको हुनमेयर, ज्युरिचको कौनरेड ग्रिविल, ग्रिंसेनका फ्रान्ज रबमान, मेमिङ्घनका शे□लर, लाइपहेमका जेकब नेटे तथा स्टुटगार्डका डा.मेन्टिलजस्ता आन्दोलन कर्ताहरूलाई समेत उनले आ□ना चेला र सङ्घका नेताहरूमा गन्दथे । धेरैजसो ती व्यक्तिहरू क्रान्तिकारी पादरी थिए । उनी स्वयं प्रायशः साफहासेनको सीमा ग्रिसेनमा रहन्थे । त्यहाँबाट हिगाओ, क्लेट्टगाउँ आदिबाट उनी बाहिरको यात्रामा जान्थे । राजा-रजौटाहरू र सामन्ती प्रभु भयभीत भएका थिए । हरेक ठाउँ आम जनसमुदायको गैर-धर्मीपन दबाउनका लागि उनले हिंसात्मक दमनको जोडदार सहारा लिन्थे । विद्रोहको आगो सल्काउन र सङ्घको पङ्क्तिलाई सुदृढ बनाउन त्यसप्रकारको जोरजबर्जस्तीको कम हात थिएन । त्यसरी जर्मनीको माथिल्लो भागमा लगभग पाँच महीनासम्म मञ्जरले आन्दोलन चलाइरहे । जतिबेला षडयन्त्रलाई कार्यान्वयन गर्ने समय आयो, त्यतिबेला उनी थुरिङ्गिया फर्के किनकि आन्दोलनको नेतृत्व उनले स्वयं गर्न चाहन्थे । त्यहाँ हामी त्यसपछि मिल्नेछौं । ...

दुवै पार्टीहरूका नेताहरूको स्वभाव र व्यवहारमा उनीहरूका बेग्लाबेग्लै पार्टीहरूको दृष्टिकोण कति सत्यताबाट व्यक्त भएको छ भन्ने हामी देख्नेछौं । लुथरको निर्णय धेरैभन्दा धेरै ठूलो रूप लिँदै गइरहेको सो आन्दोलनबारे उनको डरत्रास तथा राजा-रजौटाहरूप्रतिको काँथरको जस्तो उनको दलालीको भावना कसरी विशेषाधिकार सम्पन्न नागरिकहरूको आनाकानी र अस्पष्ट नीतिको एकदमै अनुरूप थियो ? त्यसैगरी हामी के देख्नेछौं भने मञ्जरको क्रान्तिकारी शक्ति र दृढताले साधारण प्रजा तथा सबैभन्दा अगाडि बढेका किसानहरूभित्र कुन प्रकारको क्रान्तिकारी शक्ति र दृढताको भावनाको विकास गरिरहेको थियो र कसरी लुथरले त्यस प्रकारको क्रान्तिकारी शक्ति र दृढताको भावनालाई खतम पारिदिएका थिए ? खालि लुथर र

मञ्जरबीचको अन्तर के मात्र थियो भने लुथरले आफूलाई आ□नो वर्गको बहुमतका धारणाहरू र इच्छाहरू व्यक्त गर्ने कुरासम्म मात्र सीमित राखेका थिए । र, त्यसरी उनीहरूबीच अत्यन्त सस्तो खालको लोकप्रियता हासिल गरेका थिए भने त्यसको विपरीत मञ्जर सर्वसाधारण जनता र किसानहरूका विचारहरू र मागहरूको तात्कालिक घेराभन्दा धेरै अगाडि बढेका थिए । सर्वप्रथम उनले त्यतिबेलाका छानिएका क्रान्तिकारी तत्वहरूको पार्टी निर्माण गरेका थिए । सो पार्टी उनका विचारहरूसित सहमत थियो तथा उनीसरह जोडदाररूपले काम गर्दथ्यो तापनि विद्रोही जनताको सानो अल्पमतभन्दा बढी मानिसहरू त्यसमा कहिल्यै आउन सकेका थिएनन् ।

मार्क्सलाई एङ्गेल्सको पत्र

(म्यानचेस्टर लगभग मई २४, १८५३)

..हिंजो मैले अरबका शिलालेखहरूसित सम्बन्धित त्यो पुस्तक पढें, जसको बारेमा मैले तपाईंसँग कुरा गरेको थिएँ । यद्यपि त्यसमा सुरुदेखि अन्तसम्म सबै ठाउँमा घृणितढङ्गले पादरी र बाइबलको समर्थन गरिएको छ तापनि त्यसमा चासोका विषयहरू नपाइने कुरा होइन । त्यसको सबैभन्दा ठूलो सफलता के कुरामा निहित छ भने गिबनले प्राचीन भूगोलका सम्बन्धमा कतिपय गम्भीर गल्ती गरेको थियो । गिवनको धार्मिक चीज पनि भ्रान्तिपूर्ण छ भन्ने निष्कर्ष त्यसबाट निकाल्न सकिन्छ । पुस्तकको नाम हो : अरबको ऐतिहीसक भूगोल । त्यसका लेखक हुन् : रेवरेन्ड चार्ल्स फयान्स्टर । त्यसमध्ये धेरैभन्दा धेरै कुरा जे निक्लन्छ त्यो निम्न प्रकार छ :

(१) बाइबलको पहिलो पुस्तकमा नोआ, अब्राहम, आीदको जुन वंश परम्परा दिइएको छ, त्यसमा उतिबेलाका बेदूई कविलाहरूको बोलीसम्बन्धी – उनीहरूको ठूलो वा सानो नातानुसार – धेरै ठीक-ठीक र सही क्रमको वर्णन पाइन्छ । हामीहरूले बुझे अनुसार बेदूई कविलाले आजसम्म पनि सधैं आफूलाई बेनसाल्डे, बेनीयुसुफ, अदि-आदि, अर्थात् अमुक-अमुकका छोराका नामले बोलाउँदैआएका छन् । उक्त नामाकरणको आधार जीवनको प्राचीन पितृसत्तात्मक तरीका हो । त्यसको फलस्वरूप पछि त्यसप्रकारको वंशावली कायम हुन पुग्दछ । बाइबलको पहिलो पुस्तकमा पाइने सही क्रमको वर्णनको सत्यताको पुष्टि प्राचीन भूगोलवेत्ताहरूले केहीनकेही गरेका छन् । हाल जसले त्यहाँको यात्रा गरेका छन्, उनीहरूले पनि बोलीसम्बन्धी परिवर्तन हुनुका साथै पुराना नाम अहिले पनि धेरैजसो पहिलेजस्तै रहेको बताउँछन् । तर त्यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यहुदी स्वयं पनि अरूहरूसरह, एउटा सानो बेदूई कविलाका सदस्य दिए, स्थानीय परिस्थिति, कृषि आदिले त्यहाँका कविलाहरूलाई अरू बेदूई कविलाका विरोधी बनाइदिएको थियो □

(२) जहाँसम्म ती महान् अरब आक्रमणहरूको सम्बन्ध छ, बेदूईहरूले पनि मङ्गोलहरूसरह बेला-बेलामा आाक्रमण गर्नेगरेका थिए भन्ने हामीहरूले पहिले कुरा गरेका थियौं । असीरिया र बेबीलोन दुवै साम्राज्यहरूको स्थापना बेदूई कविलाहरूले नै गरेका थिए । तिनको स्थापना उनीहरूले सोही ठाउँमा गरेका थिए, जहाँ पछि खालीफाहरूको शासन कायम भएको थियो । बेबीलोन साम्राज्यका संस्थापक, काल्डियनहरू अहिले पनि उही नामबाट, बेनी साल्डेको नामबाट सोही ठाउँमै मौजूद छन् । निनीबेह र बेबीलोन जस्तै ठूल-ठूला शहरहरूको उदय तीव्रताका साथ ठीक त्यसैगरी भएको थियो, जसरी केवल तीन सय वर्षपहिले आगरा, दिल्ली, लाहोर, मुल्तानजस्ता विशाल शहरहरूको उदय पूर्वी भारतमा अफगानीस्तानीहरू र तातारहरूको आक्रमणको फलस्वरूप भएको थियो । त्यसरी मुसलमानहरूको आक्रमणको विशिष्टता धेरैजसो खतम हुन पुग्दछ ।

(३) अरबेलीहरू बसेको दक्षिण-पश्चिममा उनीहरू त्यत्तिकै सभ्य थिए, जति सभ्य मिश्रेली र असीरियावासी, आदि थिए भन्ने कुरा यसबाट थाह लाग्दछ । यो कुरा उनीहरूले बनाएका घरहरूबाट पनि सिद्ध हुन्छ । मुसलमानहरूको हमलाको बारेमा पनि त्यसले धेरै प्रकाश पार्दछ । जहाँसम्म त्यो संघर्ष, धार्मिक विरोधको सम्बन्ध छ, दक्षिणका प्राचीन शिलालेखहरूबाट कस्तो निष्कर्ष निक्लेको जस्तो लाग्दछ भने हरेक धार्मिक आन्दोलन झैं मुसलमानहरूको धार्मिक क्रान्ति पनि प्रतिगमन थियो, पुरानो, सरल धर्मतिर कथित फिर्ता हुने कुरा थियो । दक्षिणका प्राचीन शिलालेखहरूमा एकेश्वरवादको पुरानो अरब राष्ट्रिय परम्परा अझै पनि प्रवलरूपमा छ (जसरी अमेरिकी भारतीयहरूबीच त्यो प्रवल छ) । हिब्रू (यहुदीहरूको भाषा) उक्त परम्पराको केवल एउटा सानो अंश मात्र हो ।

यहुदीहरूको तथाकथित पवित्र धार्मिक पुस्तक पुराना अरबहरूको धार्मिक तथा कविलाको परम्पराको नै क्रमगत वृत्तान्त हो । त्यसभन्दा बढी अरू केही होइन । यो कुरा अब मलाई पूर्णरूपले स्पष्ट भएको छ । आ□ना सगोत्री तर खानदान छिमेकीहरूबाट सुरुमै यहुदीहरू छुट्टिइनाले उक्त परम्परामा सङ्कट उत्पन्न भएको

थियो । उनीहरूको छुट्टै विवरण किन पाइन्छ भने अरबको दिशामा प्यालेस्टिन खालि मरुभूमिसित बेदूईहरूको जमीनबाट घेरिएको छ । तर अरबका पुराना शिलालेखहरू, त्यसका परम्पराहरू र कुरानबाट तथा जति सजिलैसँग वंशावलीहरू, आदि अहिले पढ्न सकिन्छ, तिनीहरूबाट समेत पनि के सिद्ध हुन्छ भने त्यसको मुख्य विषयवस्तु अरबी वा आम सेमेटिक थियो – जुन प्रकारले हाम्रा एड्डा (Edda) र जर्मनेलीहरूको वीरतापूर्ण आख्यानहरूको पनि त्यही विषयवस्तु हो ।

तपाईको

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

एङ्गेल्सलाई मार्क्सको पत्र

लण्डन

जून २, १८५३

...यहुदीहरू र अरबहरूबारे लेखिएको तपाईंको पत्र पढेर मलाई धेरै खुशी लाग्यो । सुन्नुहोस् त :

(१) जतिबेला इतिहासको प्रारम्भ भयो, त्यतिबेलादेखि सारा कविलाहरूबीच, कविलाहरूको एउटा भागको वस्ती तथा तिनका अरू भागहरूको घरबारविहीन जीवनबीच सामान्य सम्बन्ध रहेको छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

(२) मुहम्मदको पालामा यूरोपबाट एशिया जाने व्यापारिक मार्गमा धेरै ठूलो हेरफेर भएको थियो भने भारत आदिसितको व्यापारमा ज्यादै ठूलो भाग लिएका अरबका नगरहरू व्यापारिकरूपबाट पतनको स्थितिमा पुगेका थिए । जेहोस्, त्यसबाट पनि उक्त क्रियालाई बल पुगेको थियो ।

(३) जहाँसम्म धर्मको सम्बन्ध छ, त्यो प्रश्न एउटा आम प्रश्न बन्नपुगेको छ र त्यसरी त्यसको उत्तर पनि सजिलैसँग दिन सकिन्छ । पूर्वको इतिहास धर्मको इतिहासको रूपमा किन अगाडि आउँछ भन्ने यो आम प्रश्न हो ।

पूर्वीय नगरहरूको निर्माणको सम्बन्धमा एफ.बर्नियरको पुस्तकभन्दा धेरै असल, सजीव र स्पष्ट पुस्तक अर्को छैन (बर्नियर ९ वर्षसम्म औरङजेवका चिकित्सक रहेका थिए) । उनको पुस्तकको नाम हो : यात्राहरूमा महान् मुगलका राज्यहरू, आदिको वर्णन दिइएको छ । बनिर्यरले सैन्य व्यवस्थाको पनि धेरै राम्रो वर्णन गरेका छन् । ठूलो फौजको खान-पान, आदिको व्यवस्था कसरी गरिन्छ भन्ने कुरा उनले बताएका छन् । अरू कुराहरूको सँगसँगै ती दुई कुराहरूको सम्बन्धमा उनी भन्दछन् :

"घोडा सवारी नै मुख्य भाग हुन्छ । पैदल सेना आमरूपमा भन्ने गरिएजस्तो त्यति ठूलो हुँदैन । एक्कासी यदि वास्तविक रूपमा सारा नोकर-चाकरहरू र बजारबाट पछि-पछि हिंड्नेहरूलाई समेत पनि लड्ने सेनासँग जोडिदिने हो भने त्यो निश्चय नै ठूलो हुन्छ । किनभने त्यसप्रकारको स्थितिमा राजासँग हिंड्ने पैदल सेनाको संख्या केवल २,००,००० वा ३,००,००० सम्म र कहिलेकाहीं त्योभन्दा बढी पनि पुग्न सक्दछ भन्नु उचित हुनेछ भन्ने उनको भनाइलाई मैले मान्न सक्दछु । तापनि जतिबेला राजा राजधानीबाट धेरै दिनसम्म टाढा रहनेछन् भन्ने निश्चित हुन्छ । केवल त्यतिबेला मात्र त्यो कुरा हुन सक्दछ । ती सेनासँगै तम्बू, भान्सा, कपडा र फर्निचर तथा प्रायशः महिलाहरूसमेतको कति ठूलो लस्कर लाग्दछ र, त्यसरी तिनका कारणले हात्तीहरू, ऊँटहरू, गोरुहरू, घोडाहरू, भरियाहरू, भण्डारेहरू, दाउरा-पानी ओसार्नेहरू, सबैखाले व्यापारीहरू एवं नोकर-चाकरहरूको भीड चल्दछ भन्ने कुरा जसले बुझेको हुन्छ, त्यसलाई त्यो कत्तिपनि अचम्म लाग्दैन । त्यो चीज त्यो विशिष्ट मान्छेलाई अचम्म लाग्दैन, जसले देशको विशेष परिस्थिति र सरकारको वास्तविकतालाई बुझेको हुन्छ, अर्थात् जसले राजा राज्यको सम्पूर्ण भूमिको एकलौटी र एकमात्र स्वामी हुन्छ भन्ने कुरा बुझेको हुन्छ । त्यसको अपरिहार्य परिणामको रूपमा दिल्ली र आगराझैं राजधानीको सिङ्गो शहर लगभग सेनाको सहारामा बाँचेको प्रष्ट हुन्छ । र, त्यसकारण यदि राजा कुनै लामो समयका लागि रणभूमितिर जान्छन् भने त्यो शहर समेतपनि उनका पछि-पछि लाग्न बाध्य हुन्छ । ती शहरहरू एक खालका सैनिक शिविरहरू नै हुन्, खुला मैदानको साटो तिनमा फरक के हुन्छ भने ती अपेक्षाकृत उपयुक्त र धेरै सुविधाजनक ठाउँमा स्थापित हुन्छन् । अतः ती शहरहरू पेरिसजस्ता हुँदैनन् न कुनै पनि प्रकारले त्यो सरहका हुन सक्दछन् ।"

महान् मुगलले जतिबेला ४,००,००० पैदल सैनिक, आदिका साथ कश्मीरमाथि आक्रमण गरेका थिए, त्यतिबेला बर्नियरले लेखेका थिए : "त्यति ठूलो सेना, सिपाहीहरू र पशुहरूको त्यति ठूलो सङ्ख्या कहाँबाट र

कसरी मैदानमा जिउँदै रहन सक्दछ त ? त्यसको लागि केवल एकदमै सही कुरा मात्र मान्नुपर्ने हुन्छ : भारतीयहरू धेरै मुख बार्ने र खाने-पिने प्रश्नमा ज्यादै धेरै सीधा-सादा हुन्छन् । सारा घोडा सवार सैनिकहरूको ठूलो भागभित्रको १० औं वा २० औं भागले मासु नखाने हुन्छ । मार्चको बेला जहिलेसम्म तिनीहरूका लागि खिचडी – अर्थात् दाल, चामल र अरू तरकारीहरू मिसाइएको खाना – बनेपछि खराएको घिउ हालेको खाना प्राप्त हुन्छ, त्यतिबेलासम्म उनीहरू सन्तुष्ट हुन्छन् । त्यसबाहेक के पनि जान्नु आवश्यक हुन्छ भने – ऊँटमा ज्यादै गजबको काम गर्ने शक्ति हुन्छ । त्यो धेरै दिनसम्म नखाईकन पनि बाँच्न सक्छ र कम खाएर पनि चल्न सक्दछ तथा त्यसले जे पनि खान्छ । अनि सेना जसै कुनै ठाउँमा पुग्दछ, त्यसै बखत उँट हाँक्ने मान्छेले ती ऊँटहरूलाई चराउन खुला मैदानमा लगेर छोडिदिन्छन् । त्यहाँ तिनीहरूले जे पाउँछन्, त्यही खान्छन् । त्यसबाहेक जुन व्यापारीहरूले दिल्लीमा व्यापार राख्दछन्, तिनीहरूलाई नै ती अभियानको बेलामा पनि व्यापार राख्न बाध्य बनाइन्छ । त्यही कुरा साना व्यापारीहरू, आदिको बारेमा पनि लागू हुन्छ ...र, अन्तमा जहाँसम्म घाँस-दाना र अन्नपानीको प्रश्न छ, त्यो किन्नका लागि ती गरीबहरू सारा गाउँ-गाउँ घुम्दछन्, त्यो आपूर्ति गरेर उनीहरू स्वयंले पनि केही कमाउँछन् । आमरूपमा उनीहरूको सबैभन्दा ठूलो सहारा कन्दमूल हुन्छ । त्यसको लागि उनीहरू कुटो-कोदालोले पूराका पूरा खेतबारी खन्दछन्, त्यसमा जे-जति स-साना कन्दमूल भेटाउँछन्, ती टकटक्याएर वा धोएर सफा गर्दछन् र फौजसमक्ष बेच्नका लागि लैजान्छन् ।”

पूर्वेली सारा चीजहरू – उनले टर्की, फारस, भारत, आदिको कुरा गर्दछन् – को आधार जमीन कसैको निजी सम्पत्ति हुँदैन भन्ने बर्नियरको विचार वा दृष्टिकोण सही थियो । त्यही वास्तविक साँचो हो, पूर्वेली सारा चीजहरूको स्वर्गसमेत पनि त्यही साँचो हो । ...

मार्क्सलाई एङ्गल्सको पत्र

मानचेस्टर

जून ६, १८५३

...भूमि कसैको निजी सम्पत्ति नहुनु नै वास्तवमा पूर्वलाई बुझ्ने साँचो हो । त्यहाँको राजनैतिक र धार्मिक इतिहास त्यसैमा निहित छ । तर सामन्तीरूपमा पनि कसरी पूर्वेली मानिसहरूको जमीनमाथि स्वामित्व कायम भएन त ? त्यसको मुख्य कारण त्यहाँको हवा-पानी हो भन्ने म ठान्दछु । त्यसको साथसाथै त्यहाँको जमीनको विशेषता समेत पनि सम्बन्धित छ । विशेष गरेर मरुभूमिको विशाल क्षेत्रको त्यो विशेषता हो, जुन सहारादेखि लिएर सीधै अरब, फारस, भारत र तातारी हुँदै एशियाको सबैभन्दा अग्लो पठारसम्म फैलिएको छ । कृत्रिम सिंचाईको व्यवस्था त्यहाँ खेतीपानी गर्नको पहिलो आवश्यकता हो । तर, त्यो कस्तो चीज हो भने त्यसको व्यवस्था कि त कम्यून वा प्रान्तहरूले गर्न सक्दछन् कि केन्द्रीय सरकारले गर्न सक्दछ ।

पूर्वी देशहरूको कुनै सरकार पनि निम्नप्रकारका तीन भागहरू – वित्त विभाग (देशभित्रको लूटपाट) – युद्ध विभाग (देशभित्र र बाहिरका अरू देशहरूको लूटपाट) तथा सार्वजनिक निर्माण विभाग (पुनरुत्पादनको व्यवस्थाका लागि) – भन्दा धेरै विभागहरू कहिल्यै हुँदैनथे । बेलायती सरकाले भारतमा पहिलो र दोस्रो विभागमा काम ज्यादै सङ्कीर्ण दिमागका साथ गरेको छ भने तेस्रो विभागको कामलाई एकदमै छोडिदिएको छ । त्यसको फलस्वरूप भारतीय कृषि नष्ट हुँदैगइरहेको छ । खुला प्रतिस्पर्धाको व्यवस्थाले त्यहाँ स्वयंलाई पूर्णतः लाञ्छित गर्दछ । सिंचाईको व्यवस्था नष्ट हुनेवित्तिकै भूमिमा कृत्रिमरूपबाट मल-खाद आदि हालेर उर्बरक बनाउने व्यवस्थाको पनि तुरुन्त अन्त हुनपुग्यो । अनौठो लाग्ने त्यो कुराको स्पष्टीकरण पनि कुनै बेला हराभरा खेती लहराउने सारा इलाकाका इलाका (पामीर, पेट्रा र यमनका ध्वंशावशेष, मिश्रका क्षेत्रहरू, फारस र भारतका क्षेत्रहरू) अहिले किन आवाद नगरिएका र बाँझो रहेका छन् भन्ने कुराबाट हुन्छ । विनाशकारी युद्धबाट सिङ्गो मुलुक शदीयौंको लागि कसरी निर्जन बन्न पुग्यो र कसरी त्यहाँको सम्पूर्ण सभ्यता विनाश हुन पुग्यो भन्ने कुरा त्यसैबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मेरो के दृष्टिकोण छ भने त्यसमा पनि त्यो दक्षिण अरबको व्यापारको विनाशको धेरै ठूलो हात छ, जुन मुसलमानको पालाभन्दा पहिले त्यहाँ हुनेगर्दथ्यो र जसलाई तपाईंले मुसलमानहरूको क्रान्तिको मुख्य कारण थियो भनेर एकदमै ठीक बताउनुभएको छ । फारसभित्र कालो सागरसम्म जाने र फारसको खाडि भएर सिरिया र एशिया माइनरसम्म जाने व्यापारिक मार्गको अपेक्षा लाल सागरको मार्गलाई धेरै रुचाइनुको पछाडि सन्सारको आम भौतिक परिस्थितिको कति ठूलो हात छ भन्ने निर्णय गर्नका लागि मैले इसापछिका पहिला छःवटा शदीहरूको व्यापारिक इतिहास राम्ररी जान्दिन ।...जेहोस्, फारस साम्राज्यमा वैचारिक भेदभाव नहुनाले

व्यापारीहरूका कारवाँलाई त्यहाँ अपेक्षाकृत बढी सुरक्षा प्राप्त हुन्थ्यो । त्यसको पनि कम असर परेन होला । तापनि त्यसको विपरीत २०० र ६०० वर्षका बीचमा यमनमाथि अविसिनियाद्वारा लगातार आक्रमण गरिएको थियो र लुटिएको थियो । ७ औं शदीमा त्यो दक्षिणी अरबको शहर एकदम उजाड भयो र खण्डहर बन्नपुग्यो । त्यो रोमनेलीहरूको पालासम्म सम्पन्न थियो । ५०० वर्षभित्रै छिमेकी बेदूईहरूले आ□नो जन्मबारे एकदमै काल्पनिक र कृत्रिम परम्पराहरू अँगाल्न पुगेका थिए ।[87] ती भागहरूमा जुन वर्णमालामा लेखिएका शिलालेख पाइएका थिए, ती पनि लगभग अज्ञात भइसकेका थिए, यद्यपि अरू कुनै वर्णमाला पनि त्यहाँ थिएन । त्यसको अर्थ हो – लेखाइ विस्मृतिको गर्भमा हराउनपुगेको छ ।

उनीहरूलाई व्यापारको आम परिस्थितिद्वारा आ□ना ठाउँहरूबाट “विस्थापित गर्ने” कुराबाहेक त्यसप्रकारको चीजको अर्थ के हुन्थ्यो भने त्यस स्थितिको उनीहरूको जिम्मेवारी एकहदसम्म सीधै हिंसात्मक विनाशकारी घटनामाथि हुनेछ । त्यस चीजलाई खालि अविसिनियाको आक्रमणको आधारमा मात्र नै बुझ्न सकिन्छ । मुसलमानहरूको पालाभन्दा ४० वर्षपहिले नै अविसिनायीहरूलाई त्यहाँबाट निकालिएको थियो । उठिरहेको अरब राष्ट्रिय चेतनाको त्यही पहिलो काम थियो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यस काममा उत्तरबाट हुने फारसको हमलाबाट पनि अवश्य मद्दत प्राप्त भए होला, जुन अगाडि बढ्दै गएर लगभग मक्कासम्म पुगेको थियो । आगामी केही दिनहरूमा मैले स्वयं मुसलमानहरूको इतिहास पढ्नेछु तापनि अहिलेसम्म मलाई के लाग्दछ भने त्यो चेतना त्यहाँका शहरहरूमा बसेका तर पतनको दिशामा बढ्दैगएका किसानहरूका विरुद्ध बेदूईहरूको प्रतिक्रियाजस्तै एउटा चीज थियो । ती किसानहरू पनि त्यतिबला आ□नो धर्मको मामिलामा धेरै पतित भइसकेका थिए, आ□नो भ्रष्ट प्रकृति पूजासँगै भ्रष्ट यहुदी धर्म तथा इसाई धर्मलाई पनि उनीहरूले मिलाएका थिए ।

बूढा बर्नियरका रचनाहरू वास्तवमा धेरै उत्कृष्ट छन् । ती गम्भीर, सुल्झिएको दिमाग भएका बूढा फ्रान्सेलीको कुनै चीजलाई पुनः पढ्दा वास्तविक आनन्द मिल्दछ । कस्तो लाग्दछ भने आफूले कसरी सत्यता उद्घाटित गरिरहेका छन् भन्ने कुरा स्वयं नबुझीकन उनले लगातार एकदमै ठीक कुरा बताइरहेका छन् ।

कार्ल मार्क्स

इसाई धार्मिक सङ्घविरोधी आन्दोलन – हाइड पार्कमा प्रदर्शन

लन्डन, २५ जून, १८५५

एउटा पुरानो र ऐतिहासिकरूपबाट प्रमाणित चीज के हो भने थोत्रा सामाजिक शक्तिहरू – जसमा सत्ताका सारा लक्षणहरू सतहीरूपमा अझै पनि मौजूद हुन्छन् र तिनको अस्तित्वको आधार सडेर नष्ट भइसकेको धेरै दिनपछिसम्म उसरी नै जमेर रहन्छन् – आ□नो मृत्यु-पीडाबाट छटपटाउँदै आ□नो सम्पूर्ण शक्ति लगाएर रक्षात्मक कारबाही गर्ने प्रयत्न गर्दछन्, नयाँ चीजहरूका निम्ति बाटो खुला गरिदिनुपर्ने ठाउँमा चुनौती दिने कोशिश गर्दछन् । केवल शंका मात्र उत्पन्न भएका नभएर तिरस्कृतसमेत भइसकेका उनीहरूका पुराना मान्यताहरूको आधारमा ज्यादै अतिवादी निष्कर्ष निकाल्ने चेष्टा गर्दछन् । उनीहरूको स्थिति कतिपय त्यसखाले उत्तराधिकारीहरूको जस्तो हुन्छ, जसले मृत्युको सूचना छाप्नु र वसीयतनामा पढ्नुभन्दा पहिले नै विरासतको पश्नलाई लिएर परस्परमा झगडा गर्न थाल्दछन् □ अंग्रेजहरूको अल्पतन्त्रको आज त्यही हालत भएको छ । त्यही हालत इसाई धार्मीक सङ्घका जुम्ल्याहा बहिनीहरू समेतको भएको छ । संस्थापित इसाई धार्मिक सङ्घका उच्च र निम्न दुवै भागभित्र पुनर्संगठन गर्ने अनगिन्ती कोशिश भइसकेका छन् । ती कोशिशहरूको उद्देश्य के रहेको थियो भने विरोधीहरूसँग सम्झौता गर्नुपर्दछ र त्यसपछि राष्ट्रका गैर-धार्मिक जनसमुदायको विरोध गर्नका लागि सुदृढ शक्ति खडा गर्नुपर्दछ । धार्मिक जोरजवर्जस्तीका थुप्रै कानूनहरू छिटछिटो पास गरिएका थिए । पहिले लर्ड ऐशले भनिने पुण्यात्मा श्या□ट्स्वरीका अर्लले लर्डस्हरूको सभामा के कुराको दुःखेसो पोखेका थिए भने बेलायतमा मात्रै ५० लाख व्यक्तिहरू इसाई धार्मिक सङ्घबाट पूर्णतः विमुख हुन पुगेको मात्र नभएर इसाई धर्मबाट नै एकदम टाढा हुनपुगेका छन् । त्यसको उत्तरमा संस्थापित इसाई धार्मिक सङ्घले भन्दछ – जवर्जस्ती काम गराऊ ।[88] बाँकी आ□नो काम पूरा गर्नका लागि जिम्मेवारी लर्ड ऐसले तथा उनीसरहका बेग्लै मतालम्बी, रूढीवादी र बकवासी धर्मात्माहरूमाथि थोपिदिन्छन् ।

धार्मिक जोरजब्बर्जस्तीको पहिलो कदम वियर विलको रूपमा अगाडि आएको थियो । उक्त विलले सार्वजनिक मनोरञ्जनका सारा स्थानहरूलाई आइतबारको दिन बन्द गराएको थियो । उनीहरू केवल ६ देखि १० बजे राती सम्म खुला रहन सक्दछन् । उक्त विल धेरै कम सदस्य उपस्थित रहेको बैठकबाट झुक्याएर

पास गराइएको थियो । धर्मात्माहरूले लन्डनका ठूल-ठूला सार्वजनिक मनोरञ्जनका स्थलहरूका मालिकहरूलाई अनुमति-पत्र दिने प्रणाली, अर्थात् ठूला पूँजीपतिहरूको लाइसेन्स प्रचार जारी रहनेछ वा ठूला पूँजीपतिहरूको एकाधिकारमा कुनै घुन-पुत्लो लाग्नेछैन भन्ने आश्वासन दिएर उनीहरूको समर्थन प्राप्त गरेपछि मात्र हुनसकेको थियो । त्यसपछि आइतबारका दिनको व्यापार विल आयो । तल्लो सदनमा उक्त विलको तेस्रो पाठमाथि बहस पूरा भइसकेको थियो र दुवै सदनहरूका आयोगहरूले समेत त्यसका बेग्लाबेग्लै धाराहरूमाथि विचार गरिसकेका थिए । उक्त दमनकारी कानून समेतको पक्षमा आइतबारका दिन केबल साना दुकानदारहरूले आ□ना दुकानहरू खुला राख्नेछन् भनिएको हुनाले मात्र मत प्राप्त भएको थियो । अनि, ठूला दुकानदारहरूका मालिकहरूले संसदीय तरीकाद्वारा महत्त्वहीन आइतबारको प्रतिस्पर्धा खतम गराउन एकदम राजी छन् □ दुवै विलबारे इसाई धार्मिक सङ्घले एकाधिकारवादी पूँजीपति वर्गसँग मिलेर षडयन्त्र गरेको थियो । तर विशेषाधिकार प्राप्त वर्गले अन्तरात्मालाई शान्ति प्रदान गर्ने र तल्लो वर्गलाई दण्ड दिने दुवै कुराका सम्बन्धमा धार्मिक कानून समेतको व्यवस्था गरिदिएको थियो । बियर विलले अभिजात वर्गीय क्लवहरूलाई कुनै हानी पुऱ्याएको छैन, जसरी आइतबारे व्यापारिक विलबाट सभ्य समाजको आइतसम्बन्धी उद्देश्यमाथि कुनै आँच पुगेको थिएन । मजदूरहरूले शनिबारका दिन धेरै ढीलो मजदूरी पाउँदथे । आइतबारे दुकान खालि उनीहरूका लागि मात्र खुल्दछन् । किनमेल गर्ने काम, जति सानो किन नहोस्, उनीहरूले आइतबारका दिन गर्नैपर्ने हुन्छ । अत: उक्त विल खालि उनीहरूको मात्र विरुद्ध छ । १८ औं शदीमा फ्रान्सेली अभिजात वर्गले भन्ने गर्दथ्यो : हाम्रो लागि भोल्टायर छन् भने जनसमुदायका लागि पूजा, नमाज र करको दश अंशको एक अंश □ १९ औं शदीमा बेलायती अभिजात वर्ग भन्दछ : हाम्रो लागि धार्मिक बाणी छन् भने जनसमुदायका लागि इसाई धार्मिक कार्य □ इसाई धर्मका महान् सन्तहरूले आम जनसमुदायका आत्माहरूको उद्धारका खातिर स्वयं आ□नो शरीरलाई पीडा दिएका थिए भने आधुनिक शिक्षित सन्तहरूले स्वयं आ□नो आत्माको उद्धारका लागि आम जनसमुदायलाई शारीरिक पीडा दिन्छन् ।

ऐय्यासी, आनन्दभोगी र पतनशीन अभिजात वर्गका रक्सीका ठूल-ठूला कार्खानाहरू तथा एकाधिकारवादी थोक व्यापारीहरूको घृणित नाफाको आडमा टिकेको इसाई धारर्मिक सङ्घको सो गठबन्धनको विरुद्ध हाइड पार्कमा हिजो जनप्रदर्शन भएको थियो । 'यूरोपका प्रथम सज्जन पुरुष', अर्थात् जर्ज चौथोको मृत्युपछि त्यसखालको प्रदर्शन लन्डनमा कहिल्यै भएको थिएन । हामीहरूले सुरुदेखि अन्तसम्म प्रदर्शन हेरेका थियौं । हाइड पार्कमा हिंजोदेखि ब्रिटिश क्रान्तिको शुभारम्भ भयो भन्ने हाम्रो भनाइमा अतिशयोक्ति छैन भन्ने मेरो दृष्टिकोण छ । यो "गैर-संसदीय", "संसद्भन्दा बाहिरको" तथा" संसदीय प्रणाली विरोधी" प्रदर्शनलाई क्रिमियाबाट आउने नवीनतम खबरहरूबाट झन् धेरै शक्ति प्राप्त भएको थियो ।

आइतबारे ब्यापार विलका जन्मदाता लर्ड रबर्ट ग्रासभनेर हुन् । उक्त विलबारे उनीसित यो विल खालि गरीबहरूको मात्र विरुद्ध छ, धनीहरूका विरुद्ध छैन भनेर भन्दाखेरि "अभिजात वर्गीय व्यक्तिहरूले आइतबारका दिन आ□ना घोडा र नोकरहरूको प्रयोग गर्दैनन्" भनेर उनले उत्तर दिएका थिए । विगत केही दिनयता लन्डनका सारा भित्ताहरूमा ठूल-ठूला अक्षरहरूमा निम्न घोषणा टाँसिएको छ । ती पोस्टरहरू बडापत्रवादी (Chartists)हरूले निकालेका थिए :

"नयाँ आइतबारे विलले पत्रपत्रिका पढ्न, दाह्री कपाल खौर्न, चुरोट पिउन, खानपीन गर्न, हरेक प्रकारको मनोरञ्जन र आहार-बिहार गर्नका लागि, अर्थात् गरीबहरूले वर्तमान कालमा अहिलेसम्म पनि उपभोग गरिरहेका भौतिक र बौद्धिक चीजहरू प्राप्त गर्नका लागि बन्देज लगाइदिएको छ । अभिजात वर्गले कति धार्मिकताका साथ विश्रामको दिन मनाउँछ र त्यस दिन आ□ना नोकरहरू र घोडाहरूलाई काम नगराउनका लागि –लर्ड रबर्ट ग्रासभनेरले आ□नो भाषणमा भनेजस्तो – ऊ कति आतुर रहन्छ □ आइतबारको दिन अपरान्ह हाइड पार्कमा राजधानीका कारीगरहरू, मजदूरहरू र आमरूपमा निम्न वर्गका जनसमुदायहरूको खुला सभा हुनेछ । सभा हाइड पार्कको सानो नदी – सर्पेन्टाइन – को दाहिने किनारामा, क्यान्सिङ्टन बगैंचातिर अपरान्ह तीन बजे हुनेछ । सभामा उपस्थित हुनुहोस् र आ□ना श्रीमती र बालबच्चाहरूलाई समेत ल्याउनुहोस् □ उनीहरूले आ□ना ठूला-बडाको उदाहरणबाट लाभ उठाउनु पाऊन् □

पेरिसबासीहरूको लागि पेरिसबाहिर ठूलाबडाहरू घोडा वा गाडीमा गर्ने भ्रमण (Long Show) को जुन प्रकारको महत्त्व छ, बेलायती उच्च समाजको लागि पनि हाइड पार्कभित्र सर्पेन्टाइनको किनारै किनारको बाटोको त्यहीप्रकारको महत्त्व छ । त्यो कस्तो ठाउँ हो भने त्यहाँ अपरान्ह, विशेष गरेर आइतबारका दिन अपराह्न उनीहरूले आ□ना घोडा र बग्घीहरूको सानदार प्रदर्शन गर्दछन् । बग्घीहरूका पछाडि उनीहरूका

सेवकहरूको लस्कर चल्दछ । माथिको सूचनाबाट के कुरा बुझिन्छ भने पादरीवादका विरुद्ध चल्ने सङ्घर्षले पनि इङ्ल्यान्डमा त्यही रूप – धनीहरूका विरुद्ध गरीबहरूको, अभिजात वर्गका विरुद्ध जनसमुदायको, 'ठूला-ठालूहरू'का विरुद्ध 'तल्लो वर्ग'को वर्ग-सङ्घर्षको रूप – लिएको छ ।

अपरान्ह तीनबजे हाइड पार्कको विशाल हराभरा मैदानमा सर्पेन्टाइनको दाहिने किनारामा, सभाको घोषणा गरिएको ठाउँमा लगभग ५० हजार जनसमुदाय जम्मा भएका थिए । विस्तारै-विस्तारै त्यो संख्या बढेर करिब दुई लाख पुग्यो किनभने त्यहाँ अर्को किनाराबाट पनि थुप्रै मानिसहरू आएका थिए । चाँपाचाँपको भीडबाट ठोक्किँदै यताबाट उत्तातिर जाने मान्छेहरूको ताँती चारैतिर देखिन्थ्यो । ठूलो संख्यामा प्रहरी तैनात थिए । स्पष्टरूपले पृथ्वी डगमगाउने आर्कमिडिजले गरेको मागका कुराबाट सभाका आयोजकहरूलाई बञ्चित गर्ने उनीहरूले प्रयत्न गरिरहेका थिए, अर्थात् खडा हुने कतै ठाउँ नमिलोस् भन्ने उनीहरूले प्रयत्न गरिरहेका थिए । आखिरमा ठूलो ताँती एकै ठाउँ खडा भयो र चार्टरवादी ब्लाईले आफूलाई त्यससभाका अध्यक्ष बताएर जमातको बीचोबीचको अग्लो ठाउँमा खडा भए । जसै उनले भाषण सुरु गरे, तत्काल ४० जना डण्डे सिपाहीहरूका साथ प्रहरी निरीक्षक ब्याङ्क्स त्यहाँ पुग्यो 'पार्क महारानीको निजी सम्पत्ति हो, त्यसमा कुनै सभा गर्ने अनुमति दिन सकिन्न' भन्ने कुरा उसले ब्लाईलाई बतायो । केहीबेरसम्म उनीहरूबीच कुराकानी चलिरह्यो । त्यसबीच ब्लाईले उसलाई पार्क सार्वजनिक सम्पत्ति हो भन्ने कुरा बुझाउने कोशिश गरिरहेका थिए भने ब्यांक्सले उनीसित उनले सभा सम्पन्न गर्ने आ□नो आकांक्षा पूरा गर्ने प्रयत्न गरेको खण्डमा आफूले उनलाई गिर□तार गर्ने कुरा बतायो । किनभने त्यसबारे उसलाई कडा आदेश दिइएको थियो । त्यसपछि नजीकका विशाल जनसमुदायको माझबाट चर्को स्वरमा बोल्दै ब्लाईले घोषणा गरे :

"महारानीको प्रहरीले भन्दछ – हाइड पार्क महारानीको निजी सम्पत्ति हो र आ□नो सम्पत्ति जनतालाई आ□नाविरुद्धको सभाको लागि उपयोग गर्न दिने कुरामा महारानी तयार छैनन् । अतः हामीहरू अक्सफोर्ड बजार जाऔँ □"

"महारानीलाई ईश्वरले रक्षा गरून् □" भन्ने गगनचुम्बी नारा लगाउँदै प्रदर्शनकारीहरूको ताँती त्यहाँबाट अक्सफोर्ड बजारतिर लाग्यो । तर त्यसैबीच चार्टिस्टहरूका एकजना कार्यकारिणी सदस्य फिनल्यान्ड केही पर रहेको रूखतिर दौडे । आँखा झिमिक्क पार्दा नपार्दै उनको वरिपरि ठूलो भीड जम्मा भयो । प्रहरीले उनलाई गिर□तार गर्ने प्रयत्न छोडदियो ।

फिनल्यान्डले भने : "साताामा ६ दिन हामीहरूसित दासकोजस्तो व्यवहार गरिन्छ भने सातौं दिन जुन अलिकति स्वतन्त्रता पाइन्छ, त्यसलाई समेत पनि अब संसद्ले हामीबाट खोस्न चाहन्छ । पाखण्डी पादरीहरूसँग मिलेमतो गर्ने अल्पतन्त्रवादी पूँजीपती वर्गले क्रिमियामा हाम्रा छोराछोरीहरूको असभ्यढङ्गले हत्या गराइरहेको छ तथा त्यो दुराचारको प्रायश्चितका लागि आफूलाई कष्ट दिनुपर्नेमा उल्टै उनीहरूले हामीहरूलाई नै यातना दिन खोज्दैछन् □"

हामीले त्यो दललाई त्यहीं छाड्यौं र अर्को दलतिर लाग्यौं । त्यहाँ एकजना प्रवक्ता जमीनमा पल्टेका थिए । त्यही पल्टेको स्थितिमा उनले आ□ना श्रोताहरूसमक्ष भाषण गरिरहको थिए । एक्कासी चारैतिरबाट "सडकतिर जाऔँ, बग्घीतिर जाऔँ" भन्ने आवाज सुनियो । त्यसैबीच मानिसहरूले घोडा र बग्घीहरूमा सयर गरिरहेका महासयहरूको अपमान गर्न सुरु गरे । सिपाहीहरूको संख्या बढ्दैगइरहको थियो – शहरबाट उनीहरूको आधिकारिक संख्या आइरहेका थियो । सिपाहीहरूले पैदल हिंड्नेहरूलाई बग्घी हिंड्ने सडकबाट यताउता लखेटिरहेका थिए । त्यसरी प्रहरीको दुर्व्यवहारका कारण सर्पेन्टाइनको किनारै-किनार, एप्सले भवन र रोटेनरोबाट क्यासिङ्टन बगैंचासम्म – अर्थात् १५ मिनेटभन्दा टाढाको बाटोसम्म – जनताको ठूलो भीड खडा थियो । दर्शकहरूमध्ये लगभग दुई-तिहाई मजदूरहरू थिए र एक तिहाई मध्यम वर्गीय मानिसहरू थिए । उनीहरूका साथमा आ□ना श्रीमती र बालबच्चाहरू समेत थिए । यतिबेला कोमल माहिलाहरू र भद्रपुरुषहरूको जुलुश, 'तल्लो सदन (Commons' Assembly)' र 'माथिल्लो सदन (Lords' Lagislature)'का सदस्यहरूको जुलुस सानसित निस्केको नभएर त्यो रङ्गमञ्चमा उनीहरूले नचाहीकन नाटकको दुष्ट पात्रको भूमिका खेल्नु पऱ्यो । उनीहरू ४ वटा घोडाका अग्ला-अग्ला बग्घीहरूमा गइरहेका थिए । उनीहरूका बग्घीहरूका अगाडि-पछाडि बर्दीधारी सेवकहरू खडा थिए तथा निरपवादरूपबाट उनीहरूका साथसाथै घोडचढीहरूमध्ये कतिपय बुजुर्ग कहलिने व्यक्तिहरू थिए उनीहरू रक्सीको नशाको कारणले लोलिएका देखिन्थे । उनीहरूमाथि सडकका दुवैतिरबाट ठट्यौला, गिज्याउनेखालका व्यक्तिहरूले विद्रोही र नानातरहका आक्रोश पोख्दै गीत गाइरहेका थिए । त्यस कुराका लागि अङ्ग्रेजीभन्दा धेरै सुसमद्ध अर्को भाषा

छैन । किनकि त्यो “सङ्गीत गोष्ठी” कुनै तयारीविना सुरु भएको थियो । अतः त्यसमा बाजा-गाजा केही थिएनन् । र, खालि ती गाउनेहरूका मुख मात्र थिए र उनीहरूले आफूलाई स्वरसङ्गीतसम्म मात्र सीमित राख्नुपरेको थियो । अनि, उनीहरू सारा शैतानका सङ्गीत मण्डली थिए; चारैतिर घुँरघुँर गर्ने, छीं छीं गर्ने, सिठी बजाउने, च्याँ-च्याँ-चुँचुँ गर्ने, खटखटाउने, थुक्ने, दाँत किट्ने, आदि नानाथरीका आवाजहरूको बेताले स्वरको पट्याट लाग्ने सङ्गीत चलेको थियो □ त्यो कस्तो सङ्गीत थियो भने त्यसले जोसुकैलाई पनि पगाल्न सक्दथ्यो तथा ढुङ्गालाई समेत गलाउन सक्दथ्यो । त्यसैमा अङ्ग्रेजहरू खुसीको हाँसो – ठट्टा र केटौलेपनलाई जोडिदिनुपर्दछ । त्यसमा धेरै दिनदेखि दबिएको र उम्लिएको क्रोध झल्किन्थ्यो । आ□नो इसाई धार्मिक संघमा जाऊ – “त्यही एउटै कुरा मात्र हल्लाको बीचबाट स्पष्टरूपले बुझिन्थ्यो । मानिसहरूलाई शान्त पार्नका लागि एकजना महिलाले पुरानो गातो भएको प्रार्थनाहरूको किताब जनसमुदायलाई दिन बग्घीबाट हात बढाई । ‘त्यो पढ्नका लागि आ□नो घोडालाई दे □” चर्को उत्तर दिइयो । त्यसभित्र हजारौं आवाजको ललकार थियो । घोडाहरूले जतिबेला उफार्न, पछितिर सर्न, पछाडिका खुट्टाका बलमा उभिएर ठाडो हुन र अन्तमा आफूमाथि चढेका भलाद्मीहरूको जीवन सङ्कटमा पार्न सुरु गरे, त्यतिबेला मानिसहरूमा घृणाका स्वरहरू झन् बढे, झन् धेरै चर्का भए र झन् धेरै भद्दा प्रकारका भए । उदार लर्ड र महिलाहरूमध्ये एकजना मन्त्री र रानीद्वारा मनोनित प्रतिष्ठित परिषद अध्यक्षकी श्रीमती ग्र्यान बेल थिईन् । उनीहरू बाध्य भएर घोडा-बग्घीबाट ओर्लनुपऱ्यो र आ□ना खुट्टाले हिंड्नुपऱ्यो । अनि, जतिबेला बुढा भइसकेका भलाद्मीहरूले ...ठूलठूला छाते टोप लगाएका थिए र ज्यादै धर्मपरायण हुन् भनेर देखाउनेखालका लुगा लगाएका थिए । त्यतिबेला कसैको निर्देशनमा क्रोधपूर्ण स्वरहरू एकदमै बन्द भए भने तिनको ठाउँ असुरक्षित हाँसोले लियो । त्यो देखेर भलाद्मीमध्ये एकजनाले धैर्य गुमायो । छिरफोर बोल्ने (Mephistophelese) सरह उसले अशिष्ट सङ्केत गऱ्यो – आ□ना शत्रुहरूप्रति आ□नो जिभ्रो देखायो । ..सडकको एउटा किनाराबाट तुरुन्त आवाज गऱ्यो, “बकबक गर्दै छ, संसद्पट्टिको होला □ उसको त्यही हतियार हो □ सडकको अर्कोतिरबाट कसैले उत्तर दिंदै व्यङ्ग हान्यो, “ऊ भजन मन पराउने महात्मा हो – महात्मा □” त्यसैबीच राजधानीका बिजुलीका तारहरूले सारा प्रहरी चौकीहरूलाई के सूचित गरेका थिए भने हाइड पार्कमा दङ्गा हुनेवाला छ □ प्रहरीलाई फौजी कारबाहीका लागि तुरुन्त मैदानमा जम्मा हुने निर्देशन जारी भयो । केहीबेरमै एप्सले भवनबाट क्यान्सिङ्टन बगैंचासम्म सडकका दुवैतिर खडा भएका जनताको जमातबाट प्रहरीदस्ता केहीबेरको फरकमा आइरहेका थिए । ती दस्ता अगाडिबाट निस्कन्थे र आम जनमानसबाट निम्न लोकप्रिय गीतले उनीहरूको स्वागत गरिन्थ्यो :

कहाँ गए कुखुराहरू ?
भन प्रहरीहरू □

हालै क्लर्केनव्यालमा एकजना सिपाहीले केही कुखुराहरू चोरी गरेको थियो । त्यो गीतमा तत्काल भएको त्यही कुख्यात चोरीतिर सङ्केत गरिएको थियो ।

तीनघण्टासम्म त्यही परिदृश्य रहृयो । त्यो काम खालि अङ्ग्रेजहरूको फोक्साले मात्रै गर्न सक्दथ्यो । उक्त सिङ्गो काण्डभरि बेग्लाबेग्लै दलले बेग्लाबेग्लै रायहरू व्यक्त गरिरहेका थिए । कसैले भनिरहेको थियो – “अहिले त केवल सुरु मात्र भएको छ □” “त्यो त हाम्रो पहिलो कदम हो □” “हामी ती सबै कुराहरूलाई घृणा गर्दछौं” आदि भनेर अर्कोले घोषणा गरिरहेको थियो । मजदूरहरूका अनुहारहरू रिसले चूर भइरहेका थिए भने मध्यम वर्गीय बाबुहरूको अनुहारमा पहिले कहिल्यै देख्न नपाइएको जस्तो आत्म सन्तोषको मधुर मुस्कान देखा परिरहेको थियो । प्रदर्शन समापन हुनुभन्दा केहीबेरपहिले मात्र हिंसात्मक प्रवृत्तिले जोर पक्र्यो । बग्घीहरूलाई थर्काउँदै बेतको छडी हल्लाउने र अरू विभिन्न चीजहरूका बीचबाट ‘तिमी बदमास हौ □ लुच्चा हौ □” भन्ने आवाज सुनिन थाल्यो । तीन घण्टाको उक्त सिङ्गो अब्धिमा उत्साही चार्टिस्ट – पुरुष र नारी – हरूले आम जनसमुदायभित्र घुसेर पर्चा बाँडिरहेका थिए । पर्चामा ठूल-ठूला अक्षरमा “चार्टिस्ट आन्दोलनको पुनर्गठन □” भन्ने कुरा लेखिएको थियो ।

“आगामी मङ्गलबार, अर्थात् जून २६ का दिन फ्रायर स्ट्रिट, डाक्टरहरू साधारणसभा स्थित साहित्य र विज्ञानका संस्थानमा विशाल सार्वजनिक सभा हुनेछ । चार्टिस्ट आन्दोलनको पुनर्गठन गर्नका लागि राजधानीमा हुन गइरहेको सम्मेलनका लागि सभाले प्रतिनिधि चुन्नेछ । सभामा प्रवेश निःशुल्क हुनेछ □”

आजका लन्डनका धेरैजसो पत्रपत्रिकाहरूमा हाइड पार्क घटनाको केवल अलिकति मात्र विवरण छ, लर्ड पामर्स्टनको पत्र (Morning Post) बाहेक कुनै अरू पत्रिकाका सम्पादकीय लेखसमेत पनि त्यस विषयमा अहिलेसम्म लेखिएको छैन ।

Morning Post को भनाइ छ : "हाइड पार्कमा ज्यादै शर्मनाक र खतर्नाक दुवै चीज भएको छ, कानून र मर्यादा दुवैको खुलेआम उल्लङ्घन गरिएको छ – संवैधानिक अङ्गहरूका उन्मुक्त कार्यहरूमा शारीरिक बलद्वारा अवैधरूपबाट हस्तक्षेप गरिएको छ ।" त्यसले के माग गरेको छ भने "त्यो दृश्य आगामी आइतबारका दिन पुनः दोहोऱ्याउनेजस्तो धम्की दिइएको छ, त्यसलाई एकदमै अनुमति दिइनुहुँदैन ।"

तैपनि साथसाथै सो शैतानी कार्यका लागि केवल "हठी" लर्ड ग्रासभनेर "जिम्मेवार" छन् । "जनताको न्यायपूर्ण आक्रोशलाई" उनले भड्काइदिएका छन् । सो पत्रले कस्तो कुरा त्यसरी उठाइरहेको छ भने "स्वयं संसद्ले ग्रासभनेरको विललाई तीनपटक पूरै पढेर पास गरेको होइन □" अथवा के उनले पनि "संवैधानिक अङ्गका मुख्य कार्यलाई शारीरिक बलद्वारा" हस्तक्षेप गरेर प्रभावित गरेका थिए ?

***

पूँजी

(खण्ड – १)[89]

...धार्मिक जगत् वास्तविक जगत्को केवल प्रतिविम्ब मात्र हो । र, जुन समाज मालको उत्पादन व्यवस्थामाथि आधारित हुन्छ, जुन समाजमा मामूली उत्पादकले आ□नो उपजलाई माल र मूल्य मानेर एक-अर्कोसित सामाजिक सम्बन्ध स्थापित गर्दछन् र, त्यसरी आ□नो व्यक्तिगत निजी श्रमलाई सजातीय मानव श्रमको सर्वमान्य (आदर्श)को रूप दिन्छन्, त्यस प्रकारको समाजको लागि अमूर्त मानवको कल्पना गर्ने इसाई धर्म, विशेष गरेर त्यसको पूँजीवादी – प्रोटेस्ट्यान्टवादी, ईश्वरवादी रूपहरूमध्ये – धर्मको सबैभन्दा उपयुक्त रूप हो । प्राचीन एशियाली र अन्य प्राचीन उत्पादन पद्धतिहरूमा हामी के देख्दछौं भने उपजलाई मालमा परिवर्तित गर्ने क्रियाको स्थान गौण हुन्छ । र, त्यसरी माल उत्पादकहरूमा मानिसको परिवर्तनको क्रियाको स्थान पनि गौण हुन्छ । तर, आदिम समाज व्यवस्था जति-जति विघटनको नजीक पुग्दछ, त्यति-त्यति उत्पादित मालमा परिवर्तन र, त्यसरी मालको उत्पादनमा मानिसहरूको परिवर्तनको क्रियाले बढीभन्दा बढी महत्त्व ग्ररण गर्दै जान्छ । त्यसलाई सही अर्थमा ब्यापार गर्ने राष्ट्र भनिन्छ । ती पुरानो सन्सारमा यता-उता खालि रीत्ता ठाउँहरू (चर, आदि)मा मात्र कसरी पाउन सकिन्थ्यो । जसरी एपीक्यूरुका देवता खालि दुवै लोकहरूबीचको ओंठमा पाइन्थे, अथवा जसरी यहूदी केवल पोलिस समाजका छिद्रहरूमा पाइन्छन्, त्यसैगरी पूँजीवादी समाजको तुलनामा उत्पादनका ती प्राचीन सामाजिक सङ्गठनहरू ज्यादै सरल र स्पष्ट हुन्थे । तर तिनको आधार कि त त्यस मानिसको व्यक्तिगत विकास हुन्थ्यो, जसले अहिलेसम्म पनि त्यो आदिम कविला समाज अन्तरगत आ□ना अन्य सहचरहरूसँग कँसेर राखेको आ□नो सम्बन्धको त्यान्द्रो चुँडाल्न सकेको थिएन वा ती प्राचीन सामाजिक सङ्गठनहरू सीधासिदी पराधीन सम्बन्धहरूमा आधारित हुन्थे । त्यसप्रकारका सामाजिक सङ्गठनहरू केवल त्यतिबेला मात्र उत्पन्न हुन सक्दछन र कायम रहन सक्दछन्, जतिबेला श्रमका उत्पादक शक्तिहरूको निम्न अवस्थाबाट विकास भइसकेको हुँदैन तथा त्यही कारणले भौतिक जीवनका क्षेत्रमा मान्छे-मान्छे एवं मान्छे र प्रकृतिबीचका सामाजिक सम्बन्धहरूसमेत पनि त्यही निम्न अवस्थानुरूप ज्यादै सङ्कुचित हुन्छन् । प्रकृति पूजाको प्राकृतिक परम्परा तथा जनताका धर्मका अरू तत्वहरूभित्र त्यही सङ्कीर्णता प्रतिविम्बित भएको देखिन्छ । जेसुकै होस्, तापनि वास्तविक सन्सारको धार्मिक प्रतिविम्ब अन्तिमरूपबाट त्यतिबेला मात्र खतम हुन्छ, जतिबेला खास दैनिक जीवनमा आ□ना अरू साथीहरू र प्रकृतिसितको व्यवहारिकरूपमा हुने मानिसको सम्बन्ध पूर्णरूपले स्पष्ट र तर्कसङ्गत हुन्छ ।

सामाजिक जीवनक्रिया भौतिक उत्पादनको क्रियामाथि आधारित हुन्छ । समाजको उक्त जीवनक्रियाले आ□नो रहस्यपूर्ण सङ्कीर्णतालाई त्यतिबेलासम्म हटाउँदैन, जतिबेलासम्म उत्पादनको त्यो क्रिया मुक्तरूपले सम्बद्ध मानिसहरूको क्रिया बन्न पाउँदैन तथा जतिबेलासम्म खास योजनानुरूप सचेतरूपबाट उसले त्यसलाई सञ्चालन गर्न थाल्दैन । तैपनि त्यसको लागि के कुरा आवश्यक हुन्छ भने समाजको निश्चित भौतिक आधार कायम भइसकेको होस्, अथवा उसको अस्तित्वका केही विशष्ट परिस्थितिहरू स्थापित भइसकेका होऊन् । अनि, ती चीजहरू विकासको लामो र कष्टदायी क्रियाको स्वतःस्फूर्त उपज हुन्छन् ।

राजनीतिक अर्थशास्त्रले निस्सन्देह मूल्य र त्यसको परिमाणको विश्लेषण गरेको छ – त्यो विश्लेषण जति अपूर्ण किन नहोस् – उसले ती कुराहरूअन्तरगत के-कति कुरा छिपेका छन् भनेर तिनको खोजी गरेको छ । तर राजनैतिक अर्थशास्त्रले श्रमलाई त्यसको उपजको मूल्यको रूपमा र श्रमकालको उसको परिमाणको रूपमा किन प्रस्तुत गर्दछ भन्ने प्रश्न कहिल्यै पनि प्रस्तुत गरेको छैन □ ती सूत्रहरूमाथि कुन चीजको छाप परेको छ भने तिनीहरूको सम्बन्धमा समाजको त्यसप्रकारको अवस्था हुन्छ, जसमा मानिसले उत्पादन क्रियालाई नियन्त्रित गर्नुको साटो स्वयं उत्पादन क्रियाले उसमाथि शासन गर्दछ । पूँजीवादी तर्कले सूत्र स्वयं प्रकृतिको देन हो र त्यो स्वयं स्पष्ट अपरिहार्यता हो भन्ने ठान्दछ । त्यसकारण पूँजीवादी उत्पादनको स्वरूपको उदय हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै रहेको सामाजिक उत्पादनको स्वरूप तर्फ पूँजीपति वर्गको दृष्टिकोण त्यही प्रकारको हुन्छ, जुन प्रकारको दृष्टिकोण इसाई धार्मिक सङ्घका पादरीहरूको इसाई धर्मभन्दा पहिलेका धर्मप्रति हुन्छ ...।

***

....प्रौद्योगिकीबारे आलोचनात्मक इतिहास तयार गर्ने हो भने त्यसबाट १८ औं शताब्दीको अनुसन्धान कुनै एकजना व्यक्तिको काम होइन भन्ने कुरा स्पष्ट हुनेछ । अहिलेसम्म त्यस्तो किताब तयार भएको छैन । डारविनले हाम्रो ध्यान प्रकृतिसम्बन्धी टेक्नोलाजी (प्रविधि) को इतिहासतिर, अर्थात् विरुवा र पशुहरूका अङ्गहरूको निर्माणको इतिहासतिर आकर्षित गरेका थिए । जीवनलाई कायम राख्नका लागि त्यही अङ्ग उत्पादनका औजारहरूको काम गर्दछ भन्ने उनको विचार थियो । तर के मान्छेका उत्पादक अङ्गहरूको इतिहासतिर पनि त्यत्तिकै ध्यान दिनुपर्दछ, जुन सारा सामाजिक सङ्गठनहरूको भौतिक आधार हो र, के त्यस प्रकारको इतिहास तैयार गर्नु सजिलो हुनेछैन ? किनभने बीकोले भनेजस्तै मानव एतिहास हामीहरूले निर्माण गरेका हौं भने प्राकृतिक इतिहासको निर्माण हामीहरूले गरेका होइनौं, मानव इतिहास र प्राकृतिक इतिहासमा त्यत्ति फरक छ । मानिसले प्रकृतिबाट कसरी काम लिन्छ तथा उसले आ□नो जीवन कायम राख्ने माध्यम उत्पादनको कुन क्रिया हो भन्ने कुरा टेक्नोलोजीले बताउनेछ । अनि, त्यसैबाट उसले आ□ना सामाजिक सम्बन्धहरूको निर्माणको पद्धति तथा ती सामाजिक सम्बन्धहरूबाट उत्पन्न हुने मानसिक धारणाहरूको निर्माणको पद्धतिसमेत पनि स्पष्ट गर्दछ । त्यो भौतिक आधारलाई ध्यान नदिने धर्मको हरेक इतिहास पनि अन्धो हुन्छ । वास्तवमा धर्मका रहस्यपूर्ण सृजनाहरूका मूर्तरूपको आधारलाई विश्लेषणद्वारा खोजिगर्नु अपेक्षाकृतरूपमा धेरै सजिलो छ । त्यसको विपरीत जीवनका वास्तविक सम्बन्धहरूको आधारमा ती सम्बन्धहरूका काल्पनिक स्वरूपहरूको अनुसन्धान गर्नु त्यति सजिलो काम हुँदैन । दोस्रो तरीका नै एकमात्र भौतिकवादी र त्यसरी एकमात्र वैज्ञानिक तरीका हो । प्रकृति विज्ञानका अवस्तुवादी भौतिकवादका कमजोरीहरू, अर्थात् इतिहास र त्यसका क्रियाकलापलाई बेग्लाबेग्लै राखेर वस्तुहरूमाथि विचार गर्ने भौतिकवादका कामजोरीहरूले जसै आ□नो खास क्षेत्रका सीमाहरूबाट अलिकति मात्र अगाडि बढ्ने साहस गर्दछन्, त्यत्तिखेर स्वयं त्यसका वक्ताहरूका काल्पनिक वैचारिक धारणाहरूबाट ती कमजोरीहरू स्पष्ट हुन्छन् ।

***

...पाठकले यदि मलाई माल्थसको १७९८ मा प्रकाशित भएको जससंख्यासम्बन्धी निबन्धको सम्झना गराउँछन् भने मैले उनीसित भन्नेछु, माल्थसको उक्त रचना जुनरूपमा पहिलोचोटी प्रकाशित भएको थियो, त्यही रूपमा त त्यो वास्तवमा डे. फो, सर जेम्स स्टुअर्ट, टाउनसेन, □ग्राङ्कलिन, वालेस, आदिका रचनाहरूको स्कूले विद्यार्थीहरूको स्तरको सतहीप्रकारको चोरी हो । उनी आफैले सोंचेको एउटा पनि वाक्य त्यसमा छैन □ त्यो पुस्तिकालाई लिएर जुन ठूलो सनसनी फैलिएको थियो, त्यसको एकमात्र कारण दलगत स्वार्थ थियो । बेलायतमा फ्रान्सेली क्रान्तिका दृढ पक्षधर उत्पन्न भएका थिए । "जनसङ्ख्याको सिद्धान्त"को रचना विस्तारै-विस्तारै १८ औं शदीमा भएको थियो र, ठूलो सामाजिक सङ्कटको बेला धेरै ढोल पिटेर त्यो सिद्धान्त एउटा सञ्जीवनी बूटी हो र त्यसबाट कन्डोरसेट आदिका शिक्षाहरूको विषाक्ततालाई तुरुन्त खतम पार्न सकिन्छ" भन्ने घोषणा गरिएको थियो । अतः बेलायतका धनाड्यहरूले हात पसारेर ज्यादै हर्षोल्लासका साथ त्यसको स्वागत गरेका थिए । मानव विकासका सारा अभिलाषाहरूलाई नष्ट गर्ने साधन त्यो हुने उनीहरूको धारणा थियो । माल्थस स्वयं आ□नो त्यो अप्रत्याशित सफलताबाट दङ्ग परेका थिए । तैपनि उनले आ□नो पुस्तक नक्कली तरीकाले यताउताबाट जम्मा गरिएका सामग्रीहरूबाट भर्न सुरु गरेका थिए । उनले त्यसमा नयाँ उपाय थपे – उनले त्यस्तो उपाय जोडे, जसको अनुसन्धान उनी स्वयंले गरेको नभएर यताउताबाट बटुलिएको थियो । यो कुरा याद गर्नुहोस् : यद्यपि माल्थस बेलायती राजकीय इसाई धार्मिक

सङ्घका एकजना पादरी थिए तर उनले मठवासीसरह ब्रह्मचर्यको ब्रत लिएका थिए । प्रोटेस्ट्यान्टवादी क्याम्ब्रिज विश्व विद्यालय[90]को स्नातक बन्नका लागि त्यो आवश्यक शर्त हरेक व्यक्तिले पूरा गर्नुपर्दथ्यो । त्यस दृष्टिबाट अरू प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूको अपेक्षा माल्थसको स्थिति धेरै राम्रो छ । अरू प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूले ब्रह्मचर्यको उपदेश अस्वीकार गरेका छन् भने त्यसको ठाउँमा आ□नो विशेष बाइबल ब्रतको रूपमा “फल र संख्या बढाऊ”को सिद्धान्त अँगालेका छन् । उक्त सिद्धान्तलाई उनीहरूले कतिसम्म अँगालेका छन् भने आमरूपबाट उनीहरू जनसंख्या वृद्धि गर्न अशोभनीय सीमासम्म पुग्दछन् । तापनि मजदूरहरूलाई उनीहरूले “जनसंख्याको सिद्धान्तबारे उपदेश दिन्छन् □ खास कुरा त के हो भने मानिसको आर्थिक पत्नीसत सम्बन्धित प्रश्न, आदिम पुरुषद्वारा फालिएका फल खाने कुरासित सम्बन्धित प्रश्न, भोकसित सम्बन्धित प्रश्न अथवा पादरी टाउनसेनले खिसी-टिउरी गरेर भनेझैं “कामदेवको बाणलाई निष्क्रिय बनाउने प्रतिबन्ध”का समस्यासित सम्बन्धित नाजुक प्रश्नको यथार्थ व्याख्या गर्ने प्रोटेस्ट्यान्ट धार्मिक दर्शनका पादरीहरूले, अथवा प्रोटेस्ट्यान्ट इसाई धार्मिक सङ्घका पादरीहरूले आ□नो एकाधिकार कायम राखेका थिए र अहिले पनि कायम गरेका छन् भन्नुपर्दछ । भेनिसको बैरागी मौलिक र बाठो लेखक ओरटिसलाई छोडेर जनसंख्यासम्बन्धी सिद्धान्तका धेरैजसो शिक्षकहरू प्रोटेस्ट्यान्ट पादरी हुन् । उदाहरणका लागि ब्रुकनरको रचना – पशुहरूको जीवन प्रणालीको सिद्धान्त[91] लिड, १७६७ लाई लिऊँ । त्यसमा उनले जनसंख्याको आधुनिक सिद्धान्तका सम्पूर्ण विषयबारे पूर्णतः विचार गरेका छन् । क्वेसने र उनका चेला जेठा मिराबोबीच भएको क्षणिक लडाइँबाट पनि त्यसबारे नयाँ विचारहरू हासिल भएका थिए । पुनः त्यसबारे प्रकाश हाल्ने पादरी वालेस, पादरी टाउनसेन, पादरी माल्थस र उनका चेला, महापादरी टोमस चामर्स, आदि अहिले पनि प्रोटेस्ट्यान्टवादी नै छन् । त्यसबारे लेख्ने अरू भुईंफुट्टे पादरीहरू पनि सबै प्रोटेस्ट्यान्ट थिए । राजनैतिक अर्थशास्त्रको अध्ययन पहिले हव्स, लकजस्ता दार्शनिकहरूले गर्दथे र टाम मञ्जर, टेम्पल, सुली, डेविट, नर्थ, ला, वान्डरलिट, कैन्टिली, □ग्राङ्कलीनजस्ता व्यापारी र राजनीतिज्ञहरूले गर्दथे तथा सबैभन्दाबढी सफलताका साथ त्यसको अध्ययन विशेषरूपले प्यारी, बारबन, म्यान्डेविल, क्वेसनेजस्ता चिकित्साशास्त्रसित सम्बन्धित व्यक्तिहरूले गरेका थिए । १८ औं शदीको आधाआधीसम्म आ□नो समयका प्रशिद्ध अर्थशास्त्री पादरी टकरले धनदौलतसित सम्बन्धित उक्त विषयको अध्ययन गरेकोमा जनसमुदायसित माफी मागेका थिए । तर पछि वास्तवमा “जनसंख्याको” त्यो ‘सिद्धान्त’ उत्पन्न भएको कारणले प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूको पालो आएको थियो । पेटीले जनसंख्यालाई धनसम्पत्तिको आधार मान्दथे । उनी एडम स्मिथझैं पादरीहरूका खुला शत्रु थिए । पहिलेदेखि नै आभास पाइसकेको हुनाले पादरीहरूको त्यो हस्तक्षेपलाई उनले भनेका थिए, “जतिबेलासम्म कानूनको सम्बन्ध वकीलसित सबैभन्दा कम हुछ, त्यतिबेलासम्म त्यो फष्ट्याउँछ भनेर जसरी कानूनबारे भन्ने गरिन्छ, ठीक त्यसैगरी धर्म पनि त्यतिबेलासम्म फष्ट्याउँछ, जतिबेलासम्म पादरीहरूलाई सबैभन्दा धेरै कष्ट दिइन्छ । उनले सल्लाह के दिन्छन् भने प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूले एकपटक सधैंका लागि एपोस्टल पाउलको अनुशरण गरून्, ब्रह्मचर्यद्वारा आ□नो शरीरलाई कष्ट दिऊन् र नैतिकवान बनून् । साथै उनीहरूले के कुरा तय गरून् भने इसाई धार्मिक सङ्घका नाममा अर्पण हुने प्रसादमा मान्छेहरूले अहिले जति खाईपाई आएका छन्, त्यसभन्दा धेरै बढाउनु नपर्ने गरेर जाति पैदा गर्नेछैनन् □ त्यही उनीहरूका लागि सबैभन्दा राम्रो हुनेछ । भनाइको अर्थ के हो भने जे-जति इसाई धार्मिक संघका नाममा अर्पित छ, त्यो विभक्त भइसकेको छ, र, त्यसकारण यदि बेलायत र वेल्समा केवल १२००० पादरीहरू मात्र बस्ने ठाउँ रहेको छ भने २४००० पादरीहरूको जाति हुनु स्वाभाविक नहोला □ किनकि १२००० का लागि त्यहाँ कुनै व्यवस्था हुनेछैन र उनीहरूले आ□नो जीविका चलाउने उपाय खोज्नुपर्नेछ । र, त्यो कामको लागि सबैभन्दा सजिलो तरीका के हुनेछ भने जुन १२००० पादरीहरू ठाँटबाटसित रहेका छन्, तिनीहरूले नै उनीहरूका आत्मामा विष घोलिरहेका छन्, अथवा उनीहरूलाई भोकभोकै मारिरहेका छन् तथा उनीहरूलाई गलत बाटो देखाएर उनीहरूको स्वर्गको बाटोमा व्यवधान खडा गरिरहेका छन् भन्ने कुरा बझाउनुपर्दछ ।”[94] आ□ना समकालीन प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूबारे एडम स्मिथको धारणा के थियो भन्ने कुरा निम्न-लिखित घटनाबाट थाह लाग्दछ : “उनका साथी डेविड ह्यूमको जीवन, मृत्यु र दर्शनबारे एडम स्मिथद्वारा एल.एल.डी.लाई पठाएको पत्र (लेखकले इसाई भनिने व्यक्तिहरूमध्ये एक” नामक आ□नो रचनाको चौथो संस्करण, अक्सफोर्ड १७०४ मा नौर्विचका विशेष डा. डोर्नले एडम स्मिथलाई निन्दा गरेका थिए किनभने मि.स्ट्राहनको नाममा प्रकाशित आ□नो एउटा पत्रमा उनले आ□ना मित्र डेभिड (अर्थात् ह्यूम)को सम्झना स्थायी बनाइदिएका थिए, सन्सारलाई उनले के

बताइदिएका थिए भने उनले 'आ□नो मृत्यु शय्यामा' समेत जुनसुकै प्रकारले पनि "ह्यूम लुसियन पढेर तथा गञ्जफा नामको खेल खेलेर आ□नो मनोरञ्जन गर्दथे" र ह्यूमका बारेमा उनले के कुरासमेत लेख्ने धृष्टता गरेका थिए भने "उनको जीवनकालमा र उनको शेषपछि पनि उनलाई मैले हमेशा त्यस्तो एउटा बुद्धिमान र सदाचारी व्यक्ति ठानेको छु, जस्तो "दुर्वल मानवताले शायदै पैदा गर्न सक्दछ ।" विसप चूर-चूर भएर सोध्दछन्, " महाशय, मलाई के लाग्दछ भने तपाईंले त्यस्तो व्यक्तिको चीरत्र र आचरण मेरा अगाडि प्रस्तुत गर्नुभएको छ, जुन धर्म कहलिने सबै चीजका विरुद्ध असाध्यरूप थियो र त्यसले मान्छेभित्रको भावनालाई खतम गर्ने, दबाउने र मेटाउने प्रयत्नमा केही कसर बाँकी राखेको थिएन । अनि, यदि उनको बशको कुरा हुन्थ्यो भने कसैले पनि थाह नपाउने गरी त्यसलाई उसले मेटिदिनेथियो □ के तिम्रो लागि त्यसो गर्नु उचित हो ?"[92]"तर सत्यवादीहरू निराश हुनुपर्ने आवश्यकता छैन । अनीश्वरवाद धेरै दिनसम्म चल्न सक्दैन । एडम स्मिथमा भयानक दुष्टता भरिएको थियो । उनले सिङ्गो देशैभरि अनीश्वरवादको प्रचार गरेका थिए ।[93] पूर्णरूपले हेर्दाखेरि डाक्टर तपाईंको कुरा राम्रो छ : तर मलाई के लाग्दछ भने तपाईंलाई यसपटक सफलता मिल्नेछैन । डेविड ह्यूमको उदाहरणबाट तपाईंले हामीहरूलाई के सम्झाउने कोशिश गर्नुहुनेछ भने निराश आत्माहरूलाई पुनः साहस भर्नका लागि एक मात्र पोषक तत्वको रूपमा अनीश्वरवादले काम दिन सक्दछ तथा मृत्युको भयबाट बचाउने सबैभन्दा राम्रो उपाय पनि त्यही हो ..."बेविलोनका विध्वंशहर देखेर तपाईं खुशी हुन सक्नुहुन्छ र तिनलाई लाल सागरमा □याँकिदिंदा पक्कै पनि (मिश्रको बादशाह) फेरोंलाई बधाइ दिन सक्नुहुन्छ ।"[95] एडम स्मिथका कलेजीयट मित्रहरूमध्ये एकजना धर्म परायण थिए । उनको मृत्युपछि उनले लेखेका थिए, "स्मिथको हृदयमा ह्यूमप्रति गहीरो प्रेम थियो...त्यसको कारण उनी इसाई बन्न सकेनन्...जसलाई उनले रुचाउँथे, त्यस्ता इमानदारी व्यक्तिहरूसित भेट गर्दा उनले... जेसुकै उनीहरूले भन्दथे, त्यसमा विश्वास गर्दथे । यदि गुणवान र बाठा हेरोक्ससित उनको मित्रता भएको भए खुला आकाशमा, कहिलेकाहीं बादलका बीचमा आए पनि चन्द्रमा देखिन्नथे भन्ने कुरा मान्न पनि तयार हुन्थे...आ□ना राजनैतिक सिद्धान्तहरूमा उनी लोकतन्त्रका ज्यादै नजीक थिए ।"[96] पादरी थमस चामर्सलाई शङ्का के छ भने "अनुत्पादक मजदूर" वर्गको आविष्कार सम्भवतः एडम स्मिथले केवल प्रोटेस्ट्यान्ट पादरीहरूलाई मात्र ध्यान दिएर तथा प्रभु इसाको फूलवारीमा जसले पुण्य गर्दछन्, ती सबैलाई भुलेर गरेका थिए ...।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

प्रवासी साहित्य

(उहाँको दोस्रो लेखको अंश)

....बाकुनिनवादीहरूको इच्छा सबभन्दा छिटो र सबभन्दा उग्र विचारहरू प्रस्तुत गर्नेखालको हुन्छ – हाम्रा ब्लाङ्कीवादीहरू पनि उनकै त्यही इच्छाका शिकार भएका छन् । यद्यपि उनीहरूको लक्ष्य एकदमै उल्टो हुन्छ, तापनि प्रसङ्गवश त्यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने धेरैजसो उनीहरूले पनि त्यही उपायको सहारा लिन्छन्, जसको सहारा बाकुनिनवादीहरूले लिन्छन् । अतः मुख्य कुरा के हो भने जहाँसम्म अनीश्वरवादको सम्बन्ध छ, अरू सबैको अपेक्षा उनीहरू धेरै उग्रवादी हुन खोज्दछन् । संयोगवश अनीश्वरवादी (नास्तिक) हुनु आज धेरै सजिलो छ । यूरोपका मजदूर पार्टीहरूको दृष्टिमा हिंजोआज अनीश्वरवाद एकदमै लगभग स्वयं स्पष्ट चीज बन्न पुगेको छ – यद्यपि कतिपय देशहरूमा प्रायशः स्पेनमा बाकुनिनवादीहरूसरहका कुरा गर्नेहरू पनि थुप्रै भेटिन्छन्, जसले के भन्ने गर्दथे भने ईश्वरमा विश्वास गर्नु हरप्रकारको समाजवादको एकदमै विरुद्ध छ तर जहाँसम्म डेवी मेरीको कुरा हो, त्यो एउटा एकदमै छुट्टै चीज हो, उनीप्रति हरेक असल समाजवादीले स्वाभाविक आस्था राख्नुपर्दछ □ जर्मनीका सामाजिक-जनवादी मजदूरहरूका बारेमा के भन्न सकिन्छ भने अनीश्वरवाद उनीहरूका पुरानो चीज बन्न पुगेको छ □ जहाँसम्म उनीहरूको सम्बन्ध छ, खालि नकारात्मक शब्दको कुनै महत्त्व रहेको छैन किनभने ईश्वर विश्वासप्रति उनीहरूको जुन विरोध छ, त्यो अब सैद्धान्तिक मात्र नभएर व्यवहारिक वस्तुसमेत बनिसकेको छ । विशुद्धरूपबाट र सीधै उनीहरूले ईश्वरलाई निषेध गरिसकेका छन् । उनीहरू वास्तविक सन्सारमा रहन्छन् र सोंच्दछन् । त्यसकारण उनीहरू भौतिकवादी हुन् । फ्रान्समा पनि स्थिति त्यस्तै जस्तो लाग्दछ । यदि त्यसो होइन भने गत शदीको सानदार फ्रान्सेली भौतिकवादी साहित्यलाई लिएर मजदूरहरूबीच व्यापक स्तरमा बाँडिदिनुभन्दा धेरै सजिलो काम अर्को हुनेछैन । किनभने त्यो साहित्यभित्र रूप र विषयवस्तु दुवै दृष्टिकोणले फ्रान्सेली चिन्तन चरमोत्कर्षमा पुगेको थियो । र, यदि त्यतिबेला वैज्ञानिक दृष्टिकोण बाट त्यसको स्तरलाई जाँच्ने हो भने त्यसको विषयवस्तु समेत अहिलेसम्म पनि

ज्यादै धेरै उच्च शिखरमा छ, जहाँसम्म त्यसको रूपको सम्बन्ध छ, त्यसको मुकाविला त कहीं कसैले गर्न सकेकै छैन । तापनि हाम्रा ब्लाङ्कीपन्थीहरूलाई त्यो चीज मन पर्न सक्दैन । अतः उनीहरू सबैभन्दा धेरै उग्रवादी हुन् भन्ने कुरा सिद्ध गर्नका लागि उनीहरूले एउटा घोषणाद्वारा ईश्वरको अन्त गरिदिन्छन् । १७९३ मा त्यसै गरिएको थियो :

"कम्यून[97]ले पहिलेको दुर्गतिको प्रेत (ईश्वर)" बाट मानव जातिलाई सधैंका लागि मुक्त पारोस् र उसका वर्तमान विपत्तिका कारणहरूबाट "(अस्तित्वविहीन ईश्वर त्यसको कारण हो □)" उसलाई मुक्त गरोस् □ कम्यूनमा पादरीहरूका लागि कुनै स्थान हुँदैन, हरेक प्रकारको धार्मिक अभिव्यक्तिमाथि, हरेकप्रकारको धार्मिक सङ्गठनमाथि प्रतिबन्ध लगाइदिनुपर्दछ ।"

अनि, त्यो – मु□तको आदेश[98] आदेशबाट मानिसहरूलाई नास्तिकमा बदलिदिनुपर्दछ भन्ने कम्यूनका दुईजना सदस्यहरूको हस्ताक्षर छ । जो-जसले त्यसमा हस्ताक्षर गरेका छन्, उनीहरूलाई वास्तवमा के कुरा बुझ्ने अवसर प्राप्त भएको छ भने व्यवहारमा काम नलाग्ने थुप्रै चीजहरूको आदेश एउटै कागजमा जारी गर्न सकिन्छ र उनीहरूमाथि दमन गर्नका लागि अवाञ्छित विश्वासलाई जोडबल दिने अर्को सबैभन्दा राम्रो तरीका त्यो हो । के कुरा निश्चित हो भने ईश्वलाई मद्दत गर्ने आज यही एक मात्र तरीका छ : अनीश्वरवादलाई अनिवार्य धर्म घोषित गरिदिइयोस् र धर्ममाथि आमरूपमा रोक लगाएर विस्मार्कको क्याथोलिकविरोधी दमनकारी[99] कानूनको पनि कान काटिदिइयोस् ....।

***

कार्ल मार्क्स

गोथा कार्यक्रमको आलोचना

(अंश)

...'अन्तस्करणको स्वतन्त्रताः" – क्याथोलिक विरोधी दमन[100]को बेला उदारतावादलाई यदि कसैले उसको पुरानो वचनको सम्झना गराउन चाहथ्यो भने त्यो यसप्रकार मात्र गर्न सक्दथ्यो : हरेक व्यक्तिलाई प्रहरीको कुनै हस्तक्षेपविना आ□ना धार्मिक र शारीरिक आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्ने स्वतन्त्रता हुनुपर्दछ । तर त्यसबारे मजदूर वर्गको पार्टीले कम्तिमा के कुरा ऊसमक्ष राखिदिनु पर्दथ्यो भने पूँजीवादी "अन्तस्करणको स्वतन्त्रता" भनेको केवल त्यस अन्तरगत अन्तस्करणको हरसम्भव प्रकारको धार्मिक स्वतन्त्रताको मात्र छूट दिइन्छ तर जहाँसम्म स्वयं उसको (मजदूर पार्टीको) सम्बन्ध छ, उसले अन्तस्करणलाई नै धर्मका जादू-टुनाबाट मुक्त पार्नुपर्दछ । तर मानिसहरूले "पूँजीवादी" सीमाभन्दा अगाडि नबढ्ने कुरालाई नै ठीक ठान्दछन् ...।

***

फ्रेडरिक एङ्गल्स

ड्युहरिङ मतखण्डन

(अंश)[101]

...इसाई धर्मले केवल सबै मानिस बराबर थिए भन्ने एउटा कुरा मात्र जान्दथ्यो : समानरूपबाट सबै मूल दुराचारमा पैदा भएका थिए । त्यो चीज दासहरू र उत्पीडितहरूको धर्मको स्वरूपको एकदमै अनुकूल थियो । त्यसबाहेक बढीभन्दा बढी त्यसले माथिका मुट्ठीभर व्यक्तिहरूको समानता मान्दथ्यो । तर त्यसबारे खालि एकदमै प्रारम्भिक कालमा नै जोड दिइन्थ्यो । नयाँ धर्मको प्रारम्भिक अवस्थाहरूमा संयुक्त स्वामित्वका जुन चिह्नहरू पाइन्छन्, तिनको कारण वास्तविक समानतावादी विचाहरू त्यति हुन्नथे, जति एकताको भावना निष्कासित-निर्वासित र न्यायबाट वञ्चित व्यक्तिहरूमा हुन्छ । ज्यादै छोटो समयभित्र पादरीहरू र सर्वसाधारण जनसमुदायबीच विभेद उत्पन्न भएपछि इसाई धर्मको सुरुआतको बेलाको समानता पनि खतम हुनपुग्यो ।

प.यूरोपमा आक्रमण गरेर जर्मनहरूले आ□नो अधिकार कायम गरे तथा विस्तारै-विस्तारै त्यहाँ कस्तो अपूर्व जटिल, तह-तहको श्रेणियुक्त सामाजिक र राजनैतिक व्यवस्था कायम गरिदिए भने समानताका सारा विचारहरू पुनः शदीयौंका लागि अन्त हुनपुगे । तर साथसाथै उक्त आक्रणको कारण पश्चिमी र मध्य यूरोप विकास प्रवाहमा होमिए । पहिलोपटक एकताबद्ध ठोस सांस्कृतिक क्षेत्रको स्थापना भयो तथा उक्त क्षेत्रभित्र

पनि पहिलोपटक मुख्यरूपले राष्ट्रिय राज्यहरू – परस्परमा एक अर्कोलाई प्रभावित गर्ने र परस्परमा एक अर्कोलाई रोकथाम गर्ने खालका राष्ट्रिय राज्यहरू – को व्यवस्था कायम भयो । त्यसरी उनीहरूको (जर्मनहरूका हमलाले) त्यसप्रकारको आधार तयार गरिदिएको थियो, जसमा पछि मानिसहरूको समानताको स्थितिको प्रश्न, मानवअधिकारको प्रश्न उठाउन सकिन्थ्यो ।

***

"...अहिले व्यक्तिको परं सत्ता मूलतः "व्यक्तिहरूमाथि राज्यसत्ताको एकलौटी अधिकार हुने" कुरामा निहित हुन्छ ।" तर जुन हदसम्म त्यसले "वास्तवमा प्राकृतिक न्यायमा मद्दत दिन्छ", त्यही हदसम्म बलज□ती पूरा भएको त्यो अधिकारलाई सही ठहऱ्याउन सकिन्छ । त्यो लक्ष अगाडि राखेर "विधानसङ्गत र न्यायसङ्गत अधिकार स्थापित गरिनेछन् तर ती "सिङ्गो समाजको मातहतमा रहनुपर्दछ ।" अनि, सुरक्षाको लागि पनि संयुक्तमोर्चा हुनेछ । त्यो "आन्तरिक सुरक्षा कायम राख्नका लागि सेना अथवा "कार्यकारीअङ्गको संयुक्त कारबाही"को रूपमा अभिव्यक्त हुनेछ । त्यसको अर्थ हो – सेना हुनेछ, पुलिस हुनेछ र सशस्त्र दस्ताको पनि व्यवस्था हुनेछ । श्री ड्युहरिङले धेरैचोटी उनी एउटा राम्रो प्रशियाली हुन् भन्ने सिद्ध गरिसकेका छन् । यहाँ उनले आफूलाई दिवङ्गत मन्त्री फाम राखोवले "सशस्त्र दस्तालाई आ□नो छातीमा छिपाएर चल्दछ" भनेजस्तै अद्वितीय आदर्शवादी प्रशियाली प्रमाणित गरिदिएका छन् । तर भावी सशस्त्र प्रहरीको त्यो दस्ता जति खतरा हिंजोआजका लुटेरा प्रहरीहरू हुन्छन्, त्यति खतरा हुनेछैन । सर्वशक्तिमान् व्यक्तिको हातबाट "परिस्थिति अनुसार स्वतन्त्र समाजले उसमाथि जे-जति सही वा गलत व्यवहार गरोस् र उसले भोग्नु परोस् तापनि त्यो व्यवहार प्राकृतिक अवस्थामा उसले पाउने व्यवहारभन्दा धेरै नराम्रो हुनेछैन" भन्ने कुरामा उसलाई सन्तोष हुनेछ । पुनश्च श्री ड्युह्रिङले उनका लेखकहरूका अधिकारहरूको बाटोमा आइपर्ने अवरोधहरूका जालमा हामीहरूलाई फँसाएका छन् र उनले हामीलाई के विश्वास दिलाउन खोजेका छन् भने उनको भावी सन्सारमा "कुनै शोभा-शंकाविना निश्चितरूपले वकीलहरूको समूहबाट सबका सबलाई पूर्ण निःशुल्क कानूनी सेवा मिल्नेछ ।" उनको "स्वतन्त्र समाजमा आज कल्पना गरिएझैं" बढीभन्दा बडी चाखालाग्दो रूप लिइरहेको छ । त्यसमा वास्तुकार, कुम्भकार, व्यवसायिक लेखकहरू, सशस्त्र दस्ता र वकिलहरूसमेत पन गए । "गम्भीर र आलोचनात्मक चिन्तन"का ती केराउका दुई कप्टेराजस्तै एकनाश बेग्लाबेग्लै धर्महरूका "स्वर्गलोकहरू"मा उपासकलाई परिवर्तितरूपमा वस्तुहरू हासिल हुन्छन् तथा तिनले सान्सारिक जीवनलाई सुमधुर बनाइराख्दछन् । अनि, श्री ड्युह्रिङ त्यस्तो राज्यका नागरिक हुन्, जुन राज्यमा "हरेक व्यक्ति स्वयं आ□नैढङ्गबाट सुखी रहन सक्दछ" । त्यसभन्दा बढी हामीलाई के चाहियो ?

तर हामी त्यसको कुनै महत्त्व नहोस् भन्ने चाहन्छौं । जुन चीजको महत्त्व छ, त्यो हो : श्री ड्युह्रिङ के चाहन्छन् ? अनि, त्यसबारे फ्रेडरिक द्वितीयको भन्दा श्री ड्युह्रिङको दृष्टिकोण बेग्लै छ । उनको भविष्यको राज्यमा हरेक व्यक्ति स्वयं आ□नोढङ्गबाट कहिल्यै पनि सुखी रहन सक्नेछैन । उनको उक्त राज्यको भावी विधानमा के लेखिएको छ भने "स्वतन्त्र समाजमा धार्मिक उपासनाको लागि कुनै पनि स्थान हुन सक्दैन किनभने त्यसको हरेक सदस्य प्रकृतिका पछाडि वा त्यसमाथि कुनै प्राणीलाई बली चढाएर वा प्रार्थनाहरूद्वारा खुसी गराउन सकिने त्यो आदिम कालीन केटौले अन्धविश्वासबाट मुक्त भइसकेको छ ।" "अतः यथार्थढङ्गले निर्माण गरिएको समाजवादी व्यवस्थाको लागि त्यसले धार्मिक जादू-टुनाको सारा रमझम र त्यसको साथसाथै धार्मिक उपासनाका सारा आवश्यक तत्वहरूलाई खतम दिनुपर्ने आवश्यकता छ ।" धर्म त्यहाँ अस्वीकार्य हुनेछ ।

तर हरेकप्रकारको धर्म मानिसहरूको मस्तिष्कमा उनीहरूको दैनिक जीवनलाई नियन्त्रण गर्ने बाह्य शक्तिहरूको काल्पनिक प्रतिविम्बबाहेक और केही हुँदैन । यो कस्तो प्रतिविम्ब हो भने यसमा लौकिक शक्तिहरूले अलौकिक शक्तिहरूको रूप धारण गर्दथे । इतिहासका प्रारम्भिक दिनहरूमा प्राकृतिक शक्तिहरू नै सर्वप्रथम त्यसरी प्रतिविम्बित हुन्थे । पछिको विकासक्रममा बेग्लाबेग्लै सम्प्रदायका व्यक्तिहरूबीच ती शक्तिहरूले मानिसहरूका विविध र नाना प्रकारका रूपहरू ग्रहण गरेका थिए । पौराणिक कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययनद्वारा उक्त प्रारम्भिक क्रिया पत्ता लगाइएको छ । उक्त अध्ययनबाट कम्तिमा भारोपेली सम्प्रदायको सम्बन्धसमेत उक्त क्रियाकलापको स्रोत भारतीय वेदमा भएको थाह लागेको छ । पछि त्यस क्रियाको विकास भारतीयहरू, इरानीहरू, यूनानीहरू, रोमनेलीलीहरू, जर्मनेलीहरू, आदिमा तथा अहिलेसम्म प्राप्त भएका सामग्रीहरूका आधारमा केल्टहरू, लिथुनियालीहरू तथा स्लावहरूबीच समेत पनि सारा विवरणका साथ त्यो कुरको निरूपण भइसकेको छ । तर धेरै दिन वितिसक्नुभन्दा पहिले प्राकृतिक शक्तिहरूको

सँगसँगै सामाजिक शक्तिहरू पनि सक्रिय भएर लाग्दछन् – ती शक्तिहरू पनि मानिसहरूसमक्ष प्राकृतिक शक्तिहरूसरह बाह्यरूपमा र प्रारम्भमा उत्तिकै बुझ्नै नसकिने शक्तिहरूको रूपमा आउँछन् । सतहीरूपबाट त्यसमाथि एकदमै उस्तै प्राकृतिक आवश्यकताका रूपमा ती प्रभुत्वकारी हुन्छन्, जसरी स्वयं प्राकृतिक शक्तिहरू त्यसमा प्रभुत्वकारी हुन्छन् । प्रारम्भिक कालमा खालि प्रकृतिका रहस्यात्मक शक्तिहरूलाई प्रतिविम्बित गर्ने काल्पनिक प्राणीहरूमा मात्र त्यो विन्दुमा पुगेर इतिहासका शक्तिहरूको प्रतिनिधि बन्ने सामाजिक गुण उत्पन्न हुन पुग्दथ्यो ।[102] विकासको अझ अगाडिको अवस्थामा पुगेर नाना प्रकारका देवताहरूका साराका सारा प्राकृतिक र सामाजिक गुणहरू एउटा सर्वशक्तिमान् ईश्वरमा स्थानान्तरित हुन पुग्दछन् । त्यो ईश्वर निराकार मानिसकै एउटा प्रतिविम्ब हुन्छ । एकेश्वरवादको जन्म त्यसरी नै भएको थियो । ऐतिहासिकरूपबाट त्यो उत्तरकालीन यूनानीहरूको भ्रष्ट दर्शनको अन्तिम उपज थियो । पुनः उसले यहुदीहरूको खास जातीय देवता “जेहोवा” [103] को रूपमा अवतार लिएको थियो । त्यो सुविधाजनक, सुग्घर र सार्वभौमिकरूपबाट समन्वयात्मकरूपमा तथा मानिसहरूका तात्कालीन, अर्थात् भावनात्मक सम्बन्धका रूपमा त्यतिबेलासम्म धर्म ती बाहिरी प्राकृतिक र सामाजिक शक्तिहरूसँगै रहिरहन्छ तथा उनीहरूमाथि शासन गरिरहन्छ, जतिबेलासम्म मानिसहरू ती शक्तिहरूको नियन्त्रणमा बाँधिन्छन् । तर कुन कुरा हामीहरूले बारम्बार देखिसकेका छौं भने वर्तमान पूँजीवादी समाजमा एउटा बाहिरी शक्तिका रूपमा मानिसहरूमाथि ती आर्थिक परिस्थितिहरूको शासन चल्दछ, जसलाई स्वयं उनीहरूले नै निर्माण गरेका हुन्छन्, उनीहरूमाथि उनीहरू स्वयंले उत्पादन गरेका उत्पादनका साधनहरूले शासन कायम गरेका छन्, । अतः जसले धर्मलाई जन्म दिन्छ, त्यस प्रतिविम्बित गर्ने क्रियाको वास्तविक आधार रहिरहन्छ, तथा त्यसको साथसाथै धार्मिक प्रतिविम्ब पनि कायम रहन्छ । र, यद्यपि पूँजीवादी राजनैतिक अर्थशास्त्रले ती बाहिरी शासनका पछाडि रहने कार्य-कारण सम्बन्धमाथि प्रकाश हाल्ने प्रयत्न गरेको छ, तापनि वास्तवमा त्यसबाट कुनै खास फरक पर्दैन । पूँजीवादी अर्थशास्त्रले आमरूपबाट सङ्कटलाई रोक्न सक्दैन न त व्यक्तिगत पूँजीपतिहरूलाई घाटा, चुक्ता हुन नसक्ने ऋण र टाटपल्ट्याइको प्रहारबाट बचाउन सक्दछ न व्यक्तिगत मजदूरहरूलाई नै बेकारी र विपन्नताका विरुद्ध कुनै सुरक्षा प्रदान गर्न सक्दछ । मानिसले प्रस्ताव राख्दछ, ईश्वरले (अर्थात् पूँजीवादी उत्पादन पद्धतिको बाहिरी शासनले) त्यसको निर्णय गर्दछ भन्ने अहिले पनि सही हो । सामाजिक शक्तिहरूमाथि समाजको शासन स्थापित गर्नका लागि केवल ज्ञान – त्यो पूँजीवादी आर्थिक विज्ञानभन्दा जतिसुकै बढी र गहन जानकारी हासिल गर्न सकिने ज्ञान किन नहोस् – मात्र यथेष्ट हुँदैन । त्यसको लागि सबैभन्दा ठूलो आवश्यकता सामाजिक कार्यको हुन्छ । अनि, खालि त्यतिबेला मात्र धर्ममा प्रतिविम्बित भएको बाहिरी शक्ति अन्तिमरूपले मेटिनेछ, जतिबेला उत्पादनका सारा साधनहरूलाई आ□नो नियन्त्रणमा लिएर र योजनाबद्धढङ्गबाट त्यसको उपयोग गरेर समाजले आफू र आ□ना सारा सदस्यहरूलाई त्यो दासताबाट मुक्त गर्ने कार्य पूरा हुन्छ, जुन दासता ऊ स्वयंले पैदा गरेका तर आज उसका अगाडि हटाउन नसकिनेगरी बाह्य शक्तिको रूपमा खडा भएका उत्पादनका साधनहरूले जकडेर राखेका छन्, अर्थात् जतिबेला मानिसले केवल प्रस्ताव मात्र राख्ने नगरेर निर्णय समेत गर्नेछ । अनि, त्यतिबेला त्यसको सँगैसँगै त्यो धार्मिक प्रतिविम्ब स्वयं पनि मेटिनेछ किनभने त्यसलाई प्रतिविम्बित गर्नका लागि पुनः कुनै चीज बाँकी रहनेछैन ।

तापनि त्यसरी धर्मको स्वाभाविक मृत्यु हुनेबेलासम्म प्रतिक्षा श्री ड्युहरिङले गर्न सक्दैनन् । उनी अझ झन् गहनरूपले अगाडि बढ्दछन् । उनले विस्मार्कलाई पनि उछिन्छन् । उनले मईका कानूनहरूभन्दा[104] पनि झन् कडा कानूनको आदेश जारी गर्न सक्दछन् – त्यो खालि क्याथोलिकवादका विरुद्ध मात्रै नभएर सबै प्रकारका धर्महरूका विरुद्ध हुन्छ । आ□ना भावी सशस्त्र दस्तालाई उनले धर्मका विरुद्ध भड्काउँछन् र, त्यसरी धर्मलाई शहादतको रामनामी ओढाइदिन्छन् तथा उसको आयु बढाउन सहायता दिन्छन् । हामीहरूले जहाँ हेर्दछौं, त्यतै हामी प्रशियाली खास समाजवादी दर्शन मात्र भेटाउँछौं ...।

न्यायिक समानता । न्यायिक समानताको, अर्थात् तथा सामाजिक व्यवस्थित नियमहरूका सिद्धान्तकै अभिव्यक्ति ऐतिहासिकरूपबाट उदय भएको हो । आदिम समाजमा त्यसको कुनै अस्तित्व थिएन वा भएपनि ज्यादै सीमित रूपमा थियो, एकाध समाजका पूर्ण सदस्यहरूका लागि मात्र थियो र त्यसको साथसाथै दासता पनि जोडिएको थियो । प्राचीन कालमा ठीक त्यही स्थिति जनवादको समेत पनि थियो । यूनानीहरू, रोमनेलीहरू र बर्बरहरू, स्वतन्त्र मानिसहरू र दासहरू, प्रजागण र विदेशीहरू, नागरिकहरू र परदेशी यात्रीहरू, आदि सबैको समानताको कुरा प्राचीन कालका मानिसहरूको दृष्टिमा खालि बौलट्टीपूर्ण मात्र नभएर

एउटा अपराधसमेत हुन्थ्यो । र, इसाई धर्मभित्र यो विचारले सुरु-सुरुमा शिर उठाउन खोज्दाखेरि कडा दमन गरिएको थियो ।

क्याथोलिकवाद अन्तरगत सबैभन्दापहिले ईश्वरका अगाडि "पापी"हरूका रूपमा सारा मानिसहरूबीच एउटा नकारात्मक समानता हुन्थ्यो । त्यसलाई संकुचितरूपमा हेर्दाखेरि क्याथोलिकवाद अन्तरगत ईश्वरका सारा केटाकेटीहरू किन समान हुन्थे भने इसाको कृपा र उनको रगतका कारण उनको सम्पूर्ण उद्धार भएको थियो । ती दुवै कुराहरूको आधार हो – इसाई धर्मले दासहरू, दलितहरू, अस्तित्व नभएकाहरू, उत्पीडितहरू, प्रताडितहरू, आदिको धर्मको भूमिका निर्वाह गर्दथ्यो । इसाई धर्मको विजयपछि त्यो स्थिति बदलिएको थियो । उसको उक्त भूमिका पछाडि परेको थियो र इसाई धर्मलाई मुख्य महत्त्व दिनेहरू र मूर्तिको पूजा गर्नेहरू (ब्रात्यहरू)का बीचको विरोध तथा धर्म परायण र अधर्मीहरूबीचको अन्तरविरोधतर्फ बढ्न थालेको थियो ।

शहरहरू र तिनका साथसाथै पूँजीपति वर्गका केहीनकेही विकसित तत्वहरू तथा सर्वहारा वर्गको उदयको साथसाथै पूँजीवादी अस्तित्वको एउटा शर्तको रूपमा समानताको माग पनि विस्तारै-विस्तारै उठ्नु अपरिहार्य थियो । त्यसको सँगसँगै सर्वहारा वर्ग राजनैतिक समानताबाट ऊ सामाजिक समानतातिर बढ्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्नु पनि अपरिहार्य थियो । त्यो सङ्घर्षले धार्मिक रूप लिनु स्वाभाविकै थियो । सर्वप्रथम त्यो सङ्घर्ष किसान युद्धको रूपमा तीव्ररूपबाट चलेको थियो ।

पूँजीवादी पक्षलाई व्यवस्थितरूपबाट सबभन्दापहिले रूसोले प्रस्तुत गरेका थिए । तर त्यसलाई उनले ज्यादै चोटिलो भाषामा सम्पूर्ण मानव जातिकै तर्फबाट प्रस्तुत गरेका थिए । जुन चीज पूँजीपति वर्गका सारा मागहरूसँग सम्बन्धित थियो, त्यो त्यहाँ विद्यमान थियो : सर्वहारा वर्गले स्वयं आ□नो निष्कर्ष पनि निकाल्दै चल्दथ्यो ।[105] पूँजीवादी समानता र सर्वहारा वर्गद्वारा निष्कर्ष निकाल्दै चल्ने कुराबीच जुन सम्बन्ध छ, त्यसबारे अझ विस्तृतरूपले विचार गर्नुपर्दछ ...।

***

प्रकृतिसम्मको विशुद्ध प्रतिविम्ब पत्ता लगाउनु ज्यादै कठिन हुन्छ । केवल लामो ऐतिहासिक अनुभवपछि मात्र त्यसको पत्ता लाग्दछ । आदिम मानिसलाई प्राकृतिक शक्तिहरू बाहिरी, रहस्यपूर्ण र श्रेष्ठ प्रतीत हुन्थे । एक अवस्थामा तिनलाई मानिसले मानिसको साकार रूप दिएर आत्मसात गर्दछ । त्यस अवस्थाबाट सम्पूर्ण सभ्य सम्प्रदाय गुज्रेका छन् । मानिसको स्वत्वारोपण गर्ने त्यस प्रेरणाले नै सबै ठाउँमा देवताहरूको सृष्टि गरिदिएको थियो । जहाँसम्म ईश्वरको अस्तित्वको प्रमाणको सम्बन्ध छ, आम जनसमुदायको धारणा[106]ले खालि के कुरा मात्र सिद्ध गर्दछ भने मानिसको स्वत्वरापण गर्ने त्यो प्रेरणा सार्वभौमिक छ – संक्रमणको त्यो एउटा आवश्यक अवस्था हो । र, त्यसकारण आम जनसमुदायको उक्त (ईश्वरको अस्तित्वको प्रमाणका सम्बन्धमा) धारणाले धर्म पनि सार्वभौमिक छ भन्ने कुरा सिद्ध गर्दछ । देवताहरू वा ईश्वरलाई एकपछि अर्को ठाउँबाट केवल प्राकृतिक शक्तिहरूको ज्ञानले नै पुऱ्याउँछ (सेक्की र उनको सौर्यमण्डल) । त्यो प्रक्रिया अहिले कति अगाडि बढिसकेको छ भने त्यो सैद्धान्तिक रूपबाट पूरा भएको मान्न सकिन्छ ।

सामाजिक क्षेत्रमा परावर्तनको क्रिया त झन् धेरै कठिन हुन्छ । समाजका रूपको निर्धारण आर्थिक सम्बन्धहरू, उत्पादन र विनिमय तथा त्यसका अतिरिक्त ऐतिहासिकरूपबाट, पूर्व अपेक्षित परिस्थितिहरूबाट हुन्छ...।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

प्रकृतिमा द्वन्द्ववाद

(अंश)

भूमिका

प्राचीन कालीन प्राकृतिक-दार्शनिक सहज ज्ञानमाथि आधारित ओजस्वी विचारहरू र अरबहरूका ज्यादै महत्त्वपूर्ण तर छिटफुट अनुसन्धानहरूको तुलना गर्दाखेरि हामीहरूले के पाउँछौं भने प्रकृतिसम्बन्धी अनुसन्धानले खालि आधुनिक कालमा मात्र वैज्ञानिक, व्यवस्थित र सर्वतोमुखीरूपमा विकास गरेको छ । अरबहरूका अनुसन्धानहरू धेरैजसो कुनै फल नदिईकन लोप भएका थिए । अहिलेको सारा इतिहाससरह प्रकृतिसम्बन्धी यी सारा आधुनिक अनुसन्धानहरूको थालनी त्यो महान् युगमा भएको थियो, जसलाई हामी जर्मनेलीहरूले धार्मिक-सुधारको युग भन्दछौं । त्यसको थालनी त्यो राष्ट्रिय विपत्तिबाट भएको थियो, जुन हामीमाथि त्यतिबेला आइलागेको थियो । फ्रान्सेलीहरूले त्यसलाई पुनर्जागरण काल बताउँछन् भने

इटलियनहरूले सिन्क्वे सेन्टो (Cinque Cento) भन्दछन् । त्यो युग १५ औं शदीको उत्तरार्द्धमा रहेको थियो । राजाले शहरूको विशेषाधिकार सम्पन्न नागरिकहरूकको सहायताबाट सामन्ती अभिजात वर्गको सत्तालाई चकनाचूर पारिदिएको थियो तथा उसले मूलतः राष्ट्रियतामाथि आधारित ठूला राजतन्त्रहरूको स्थापना गरेको थियो । आधुनिक यूरोपेली राष्ट्रहरू र आधुनिक पूँजीवादी समाजको विकास त्यही राजतन्त्रमातहत भएको थियो । अनि, जतिबेला शहरिया विशेषाधिकार सम्पन्न वर्ग र सामन्त वर्गका मानिसहरूले परस्परमा सङ्घर्ष गरिरहेका थिए, त्यतिबेला जर्मनेली किसान युद्धले भविष्यतिर लक्ष्य गर्दै भावी सङ्घर्षहरूको पूर्व सूचना दिएको थियो । केवल विद्रोही किसानहरूलाई रङ्गमञ्चमा पुऱ्याएर मात्र त्यसले त्यसो गरेको थिएन – त्यो त कुनै नयाँ चीज अहिले रहेका थिएन – अपितु विद्रोही किसानहरूका पछि-पछि आधुनिक सर्वहारा वर्गको उदयसमेत भएको थियो । यिनीहरूका हातमा राता झण्डा थिए र उनीहरूले वस्तुहरूमाथि साझा स्वामित्वको माग गरिरहको थिए । वाइजेन्टियन(यूनानी) साम्राज्यको पतनको समयमा जुन पाण्डुलिपीहरू बँचेका थिए र रोमको खण्डहरबाट जुन प्राचीन मूर्तीहरू प्राप्त भएका थिए, तीबाट नयाँ सन्सार, प्राचीन यूनानी सन्सार देखिएको थियो । त्यो सन्सारलाई देखेर पाश्चात्य जगत दङ्ग परेको थियो । उसको उज्ज्वल रूपका अगाडि मध्ययुगीन प्रेतहरू लोप हुनपुगेका थिए । इटलीमा कलाको अकल्पनिय उभार आयो । उसको त्यो कला प्रचीन कालको उत्तम कलाको प्रतिविम्बजस्तो प्रतीत हुन्थ्यो (पुनः ऊ त्यो उत्कर्षमा कहिल्यै पुगेन । इटली, फ्रान्स र जर्मनीमा नयाँ साहित्यको उदय भयो । त्यही पहिलो आधुनिक साहित्य थियो । केही समयपछि अंग्रेजी र स्पेनिस साहित्यको शास्त्रीय काल आयो । पुरानो सन्सारका सीमाहरू तोडिए । वास्तवमा सन्सार भर्खरै मात्र पहिलोपटक पत्ता लागेको थियो र पछिको विश्व व्यापार र उत्पादनको क्षेत्रमा दस्तकारिताबाट कार्खानातिर सङ्क्रमणको लागि आधार तयार भएको थियो । पुनः त्यसबाट ठूलो मात्रामा आधुनिक उद्योगधन्धाको सूत्रपात भयो । मानिसको मस्तिष्कबाट इसाई धार्मिक सङ्घको तानाशाही ध्वस्त भयो । धेरैजसो जर्मनेलीहरूले त्यसलाई सोझै तिलाञ्जली दिए र उनीहरू प्रोटेस्ट्यान्ट बन्न पुगे । त्यतिबेला ल्याटिन भाषा-भाषीहरूअन्तरगत स्वतन्त्र चिन्तनको उल्लासपूर्ण भावना फैलिन पुगेको थियो । त्यो भावनालाई उनीहरूले अरबहरूबाट सिको गरेका थिए । नयाँ रूपमा अनुसन्धान गरिएको यूनानी दर्शनले त्यसलाई थप बल दियो र माथि उठायो । स्वतन्त्र चिन्तनको त्यो भावनाको आधार बढीभन्दाबढी गहन बन्दैगएको थियो । पुनः उनीहरूले १८ औं शदीको भौतिकवादी मार्ग तयार गरे ।

मानव जातिले अहिलेसम्म जति प्रगतिशील क्रान्ति देखेको छ, तीमध्ये त्यो सबैभन्दा महान् थियो । त्यो समय कस्तो थियो भने त्यसको लागि महामानवहरूको आवश्यकता थियो र महानमानवहरूलाई – विचार शक्तिका महामानवहरूलाई, उत्कट उत्साह र चीरत्रका महामानवहरूलाई सार्वभौमिकता तथा विद्वताका महामानवहरूलाई – उसले नै उत्पन्न गरेको थियो । ती व्यक्तिहरूले पूँजीपति वर्गको आधुनिक शासन स्थापना गरेका थिए । तिनीहरूमा जेसुकै दोष रहेको भए पनि उनीहरू पूँजीवादी सीमाहरूबाट बाँधिएका थिएनन् । त्यसको विपरीत, समयको साहसी वातावरणबाट उनीहरूसमेत पनि केहीनकेही मात्रामा अनुप्राणित थिए । त्यतिबेला शायद त्यस्तो कुनै महत्त्वपूर्ण मानिस रहेको होला, जसले खूब यात्रा नगरेको होस्, जसले चार-पाँचवटा भाषाहरू नबोलेको होस्, जसले कैयौं क्षेत्रहरूमा नाम नकमाएको होस् । लियानार्दो द भिन्सी केवल एकजना चित्रकार मात्र नभएर उनी महान् गणितिज्ञ मेकानिक्स र इन्जिनियर पनि थिए । भौतिक शास्त्रका अत्यन्त बेग्लाबेग्लै शाखाहरूका थुप्रै महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानहरू उनका ऋणी छन् । अलब्रेख्त ड्युरेर चित्रकार, कलाकार, मूर्तीकार तथा वास्तुकारसमेत थिए । त्यसका अतिरिक्त उनले घेराबन्दीको त्यस्तो व्यवस्थाको आविष्कार गरेका थिए, जसमा थुप्रै ती विचारहरू मौजूद थिए । तिनलाई धेरैपछि मोन्टल एम्बर्ट तथा घेराबन्दीको आधुनिक जर्मन-विज्ञानले पुनः जीवित गरेका छन् । मेकियाबेली राजनेता, इतिहासकार र कवि थिए तथा त्यसका साथसाथै उनी सैनिक विषयहरूको आधुनिक कालका महत्त्वपूर्ण लेखक पनि थिए । लूथरले केवल इसाई धार्मिक सङ्घको जमानाबाट चल्दैआएको फोहर मात्र हटाइदिएका थिएनन्, अपितु उनले आधुनिक जर्मन गद्यका सिर्जना गरेका थिए । अनि, उनले नै उक्त सोहौं शदीको मारसेलाज बन्न पुगेको विजय गीतका शब्दहरू र स्वरहरूको रचनासमेत गरेका थिए । त्यसबेलाका नायक अहिलेसम्म श्रम-विभाजनका बन्धनहरूमा बाँधिएका थिएनन् । हामीहरू उनका उत्तराधिकारीहरूमा धेरैजसो श्रम-विभाजनको दृष्टिकोण सीमित गर्ने प्रभावहरूलाई देख्दछौं । त्यसको कारणले उनीहरूको दृष्टिकोणमा एकोहोरोपन आउँछ । तर ती सबै कुराहरूमध्येको एउटा खास चारित्रिक विशेषता के हो भने उनीहरू सबका सबले समकालीन आन्दोलनका बीचमा, व्यवहारिक आन्दोलनहरूका बीचमा आ□नो काम गर्दथे, उनीहरूले पक्ष लिन्थे र

सङ्घर्षमा भाग लिन्थे – एकथरीले त्यो कार्य बोलेर वा लेखेर गर्दथे भने अर्काथरीले तरबारबाट गर्दथे तथा कैयौंले दुवैप्रकारले गर्दथे । अतः उनीहरूको त्यो चरीत्रको परिपूर्णता र शक्तिसम्पन्नताले उनीहरूलाई पूर्ण मानव बनाउँथ्यो । अध्ययन कक्षमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिहरू केवल अपवादको रूपमा मात्र भेटिन्थे । आफूमा कुनै प्रकारको आँच नआओस् भनेर ज्यादै सतर्क रहने अनाडीहरू वा दोस्रो वा तेस्रो तहका व्यक्तिहरू नै प्रायः भटिन्थे ।

त्यतिबेला प्रकृति विज्ञानको विकास पनि आम क्रान्तिको बीचमा नै भएको थियो र त्यो स्वयं पनि पूर्णतः क्रान्तिकारी थियो । त्यसले वास्तवमा आ□नो अस्तित्वको संघर्षमा विजय प्राप्त गर्नुपरेको थियो । आधुनिक दर्शनको थालनी गरेका महान् इटालियनको सँगसँगै यो प्रकृति विज्ञानले धर्मका अदालतहरूका कालकोठरीहरू (Inquisition) र फाँसीका तख्ता लागि शहीदहरूसमेतलाई जन्म दिएको थियो । र, के कुरा विशेषरूपले उल्लेखनीय छ भने प्रकृतिको स्वतन्त्र अनुसन्धान कार्यमाथि नियन्त्रण गर्नका लागि क्याथोलिकहरूभन्दा प्रोटेस्ट्यान्टहरू ४ हात अगाडि थिए । रक्त सञ्चार प्रणालीको अनुसन्धान कार्य पूरा गर्न लागि सकेको बेला सर्विट्सलाई काल्मिनले हातखुट्टा बाँधेर आगोमा पिरोली-पिरोली जिउँदै जलाएको थियो । वास्तवमा उनलाई दुईघण्टासम्म उसले आगोमा पिरोलिरहेको थियो । त्यसभन्दा त बरु क्याथोलिकहरूको धार्मिक अदालतले जियार्दनो ब्रुनोलाई सामान्यतः जिउँदै जलाएको कुरा वेश थियो ।

जुन क्रान्तिकारी कार्यको माध्यमबाट प्रकृति विज्ञानले आ□नो स्वतन्त्रताको घोषणाको गरेको थियो, त्यो कोपर्निकसको अमर कृति[107]को प्रकाशन थियो । त्यो एकप्रकारले लुथरले पोपको पापल बुललाई जलाइदिने क्रियाको पुनरावृत्ति थियो । यद्यपि कोपर्निकसले डराई-डराई र एक प्रकारले आफू मृत्यु शय्यामा पुगेको बेलामा उक्त ग्रन्थद्वारा प्रकृतिसम्बन्धी मामिलामा धार्मिक पादरीहरूको सत्तालाई चुनौती दिएका थिए र, यद्यपि खास-खास पारस्परिक दाबाहरू पूरा गर्ने लडाइँ अहिलेसम्म पनि चलिरहेको छ र थुप्रैका विचारमा अहिलेसम्म पनि त्यो पूरा भइसकेको छैन तापनि धार्मिक दर्शनबाट प्रकृति विज्ञानको मुक्ति वास्तवमा उसै दिन नै भएको थियो । त्यसपछि विज्ञानको विकास तीव्र गतिबाट भएको छ । त्यसबेलादेखि नै त्यसको शक्तिमा (समयको) दूरीको वर्गको अनुपातमा वृद्धि हुँदैगएको छ भन्न सकिन्छ । सन्सारलाई के कुरा बताइदिनुपर्ने जस्तो लाग्दछ भने त्यसपछि सजीव पदार्थको सर्वोच्च उपज, अर्थात् मानव मस्तिष्कका सम्बन्धमा गतिको जुन नियम लागू हुन्छ, त्यो निर्जीव वस्तुका सम्बन्धमा लागू हुने नियमभन्दा एकदमै उल्टो हुन्छ ।

प्रकृति विज्ञानको सूत्रपात भइसकेको उक्त पहिलो चरणमा मुख्य काम एकदमै अगाडि मौजूद रहेका सामग्रीहरूमाथि स्वामित्व स्थापित गर्नु थियो । थुप्रै क्षेत्रहरूमा उक्त कार्यको प्रारम्भ एकदमै सुरुबाटै गर्नुपर्दथ्यो । सुरुमा हामीले यूक्लीड[108] र प्टोलेमाइको सौर्यपरिवार[109].पाएका थियौं । अरबहरूले आ□ना पछाडि दशमलव अङ्क पद्धति, प्रारम्भिक बीजगणित, आधुनिक अङ्क र अल्केमी छाडिदिएका थिए भने इसाई धर्मको मध्युगले केही पनि छोडेको थिएन । त्यस स्थितिमा स्वभावतः पहिलो स्थान सबैभन्दा मौलिक प्रकृति विज्ञान, अर्थात् पार्थिव र आकाशीय पिण्डहरूको यान्त्रिक विज्ञानले पाएको थियो । त्यसको सँगसँगै सेविकाको रूपमा अर्को महत्त्वपूर्ण स्थान गणितीय पद्धतिको खोजी र त्यसलाई समृद्ध बनाउने कार्यले पाएको थियो । त्यस क्षेत्रमा महान् सफलता हासिल थियो । हामीहरूले के देख्दछौं भने त्यसको आखिरमा त्यसका प्रतिनिधिहरू – न्यूटन र लिनायस थिए । उनीहरूले विज्ञानका ती शाखाहरूलाई निश्चित परिपूर्णको अवस्थासम्म पुऱ्याएका थिए । आधारभूत गणितीय पद्धतिहरूका आधारभूत विशेषताहरू स्थापित गरिएका थिए । खासरूपले देकार्तको विश्लेषणात्मक ज्यामिती (Analytical Geometry), नेपियरको लघु गणकहरू (Logarithms) तथा लेब्नित्स र सम्भवतः न्यूटनका भिन्न र एकीकृत गणित (Differintial and Uintegral Calculus) को स्थापना भइसकेको थियो । त्यही कुरा ठोस पिण्डहरूको यान्त्रिकविज्ञानबारे पनि सही हो । त्यसका पनि मुख्य नियमहरू सधैंका लागि स्पष्टरूपबाट निर्धारित गरिएका थिए । अन्तमा सौर्य-मण्डलको ज्योतिषशास्त्रको क्षेत्रमा समेत पनि केप्लरले ग्रहहरू परिचारित हुने नियमहरू पत्ता लगाएका थिए तथा न्यूटनले पदार्थको गतिको सामान्य नियमको दृष्टिकोणबाट तिनलाई सूत्रबद्ध बनाएका थिए । प्रकृति विज्ञानका अरू शाखाहरू प्रारम्भिक पूर्णताको त्यो अवस्थाभन्दा पनि झन् पछाडि थिए । त्यसको अन्तमा पुगेर नै तरल र ग्यासका पिण्डहरूको यान्त्रिकविज्ञानको विकासपट्टि बढी ध्यान पुग्न सकेको थियो ।[110] खास भौतिकशास्त्र अहिलेसम्म पनि आ□नो प्रारम्भिक अवस्थाबाट अगाडि बढ्न सकेको थिएन । त्यसमा खालि प्रकाशशास्त्र (Optics)

मात्र अपवाद थियो । त्यसको असाधाराण प्रगतिको कारण ज्योतिषशास्त्रका व्यवहारिक आवश्यकताहरू उत्पन्न भएका थिए । प्रदाहसम्बन्धी सिद्धान्त[111]को सहायताबाट रसायनशास्त्रले पनि स्वयंलाई पहिलोचोटी अल्केमीबाट मुक्त गरेको थियो । भूगर्भशास्त्र अफ्रैसम्म खनिज विज्ञानको भ्रूण अवस्थाबाट अगाडि बढेको थिएन । अतः प्राग्-भूगर्भशास्त्रको अस्तित्वको त अफ्रैसम्म प्रश्न नै उठेको थिएन । र, आखिरमा जीवविज्ञानको क्षेत्रमा मूल काम अहिले पनि त्यससित सम्बन्धित थुप्रै सामग्री जम्मा गर्नु र त्यसको प्रारम्भिक छानवीन गर्नु थियो । ती सामग्रीहरूमा खालि वनस्पतीशास्त्र र प्राणिशास्त्रसम्बन्धी सामग्रीहरू मात्र नभएर शारीरिक (Anatomical) र देहसम्बन्धी (Physiological) सामग्रीसमेत पर्दथे । जीवनका बेग्लाबेग्लै रूपहरूको तुलना गर्नु अथवा तिनको भौगोलिक वितरण र तिनको अस्तित्वको जलवायु, आदिसम्बन्धी परिस्थितिहरूको अनुसन्धानको कुराको त प्रश्न नै थिएन । त्यस क्षेत्रमा लिनायसको कारण खालि वनस्पतीशास्त्र र प्राणीशास्त्रले मात्र करिब-करिब पूर्णता प्राप्त गरेका थिए ।

तर त्यसबेलाको विशेषरूपले महत्त्वपूर्ण चीज एउटा विशेष आम दृष्टिकोण उत्पन्न भएको थियो । त्यस दृष्टिकोणको आधारशिला प्रकृति एकदमै अपरिवर्तनशील छ भन्ने रहेको थियो । प्रंकृति जसरी अस्तित्वमा होस् तापनि त्यो त्यपछि त्यो जहिलेसम्म रहन्छ, त्यही रूपमा रहिरहनु निश्चित थियो । कुनै रहस्यपूर्ण "प्रथम आवेग"को धक्काबाट एकपटक सञ्चालित भइसकेपछि ग्रह र तिनका उपग्रहहरूले आ□नो पूर्व निर्धारित दीर्घवृत्तमा अनन्त कालसम्म, अथवा कम्तिमा सबै चीजहरूको अन्त नहुँदासम्म घुमिरहनेछन् । ताराहरू सधैं आ-आ□ना ठाउँमा स्थिर र अटल रहन्छन् । र, "सार्वभौमिक गुरुत्वाकर्षण शक्ति"द्वारा एकअर्कोलाई स्थिर बनाइ राख्दछन् । अनन्त कालदेखि, अथवा यसो भनौं आ□नो उत्पत्तिको पहलो दिनदेखि कुनै परवर्तनविना पृथ्वी जस्ताको तस्तै रहिरहेको छ । वर्तमान कालका "पाँच महादेशहर" सधैं अस्तित्वमा रहेका छन् तथा तिनमा सधैं उनै पर्वत, उनै घाँटीहरू र नदीहरू, उही जलवायु र उनै प्राणीहरू र बोट विरुवाहरू रहिरहेका छन् । यदि प्राणी र बोट विरुवामा कुनै परिवर्तन भएको छ भने त्यो मानिसको कारणले भएको छ । ती प्राणीहरू र बोट विरुवाहरूका जाति-प्रजातिहरू ती पैदा हुनेबेलामा एकैपटक सधैंका लागि स्थापित भएका थिए । एउटा चीजले सधैं त्यही प्रकारकै चीज पैदा गर्दछ । लिनायसले के मान्नु पनि ठूलो कुरा थियो भने सम्भवतः संकर बनाउने क्रियाद्वारा यत्रतत्र नयाँ जाति पनि उत्पन्न हुन सक्दछ । मानव जातिको समयको सगँसँगै अगाडि बढ्ने इतिहासको विपरीत प्रकृतिको इतिहास केवल अवकासमा मात्रै फैलिन्छ भन्ने गरिन्छ । हरेक खालको परिवर्तन र प्रकृतिअन्तरगत हुने हरेकखालको विकासलाई अस्वीकार गरिएको थियो । प्रारम्भिक कालमा त्यत्तिको क्रान्तिकारी रहको प्रकृति विज्ञानले अहिले एक्कासी के देख्न पुगेको छ भने उसको अगाडि खडा भएको प्रकृति एकदमै अपरिवर्तनशील थियो – हरेक वस्तु सुरुमा जस्तो थियो, अहिले पनि उस्तै छ तथा सन्सारको अनन्तकालसम्म अथवा शास्वत कालसम्म हरेक वस्तु सुरुमा जस्तो हुँदै आइरहेको छ, त्यस्तै रहिरहनेछ ।

ज्ञान र आ□ना चीजहरूको छानवीन गर्ने दृष्टिकोणबाट पनि १८ औं शदीको पूर्वार्द्धको प्रकृति विज्ञान यूनानको प्राचीन कालका तुलनामा धेरै उच्चस्तरसम्म पुगेको थियो । तर सैद्धान्तिकरूपबाट ती सामग्रीमाथि नियन्त्रण स्थापित गर्ने दृष्टिकोणबाट र प्रकृतिसम्बन्धी आम दृष्टिकोणबाट त्यो यूनानको प्राचीन कालको तुलनामा त्यत्तिकै निम्नस्तरमा रहेको थियो । यूनानी दार्शनिकहरूको दृष्टिकोणमा सन्सार मुख्यतः कस्तो चीज थियो भने यो निराकार शून्यभित्रबाट निक्लेको थियो तथा त्यो अस्तित्वमा आएको र विकसित भएको चीज थियो । तर जुनबेलाको कुरा हामी गरिरहेका छौं, त्यस कालका वैज्ञानिकहरूका निम्ति सन्सार हाडजस्तो कठोर र विकासविहीन थियो, अवपरीवर्तनशील चीज थियो तथा त्यसमध्येबाट धेरैजसोको लागि त्यो उकैपटक सृष्टि भएको चीज थियो । त्यतिबेलासम्म पनि विज्ञान धार्मिक दर्शनको फन्दामा फँसेको थियो । हरेक ठाउँमा उसले अन्तिम कारणको रूपमा बाहिरी आवेग (Impulse) खोज्दथ्यो र पाउँथ्यो पनि । त्यो आवेगको व्याख्या केवल प्रकृतिका आधारमा मात्र गर्न सकिन्नथ्यो । गुरुत्वाकर्षण शक्तिलाई न्यूटनले धुमधामसित "सार्वभौमिक गुरुत्वाकर्षण"को नामाकरण गरेका थिए । त्यसलाई पदार्थको विशिष्ट गुणको रूपमा हेर्दाखेरि प्रश्न के उठ्दथ्यो भने सर्वप्रथम, त्यो ग्रहहरूको ग्रहपथ उत्पन्न गर्ने स्पर्श-रेखीय शक्ति कहाँबाट आएको थियो ? जन्तुहरू र बोटविरुवाहरूका अनगिन्ती प्रकार कसरी पैदा भएका थिए ? र, सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण प्रश्न मान्छेको सृष्टि कसरी भएको थियो किनभने आखिर ऊ अनन्तकालदेखि नै मौजुद थिएन भन्ने कुरा त तय भइसकको छ ? यसप्रकारका थुप्रै प्रश्नहरूको उत्तर दिनका लागि प्रकृतिक विज्ञानले प्रायः सबै कुराको उत्तरदायी स्रष्टा

बनाइदिन्थ्यो । त्यसबेलाको सुरुमा कोपर्निकसले धार्मीक दर्शनलाई मूल ढोकाको बाटो देखाइदिन्छन् । त्यस कालको अन्त न्यूटनले गर्दछन् – दैवी प्रथम आवेगको परं सिद्धान्त प्रतिष्ठित गरेर । जुन प्रकृति विज्ञान सर्वोच्च आम विचारसम्म पुग्न सकेको थियो, त्यो प्रकृतिको व्यवस्थाअन्तरगत उद्देश्यपूर्ण हुन्छ भन्ने थियो । वास्तवमा त्यो बोल्फको उत्ताउलो उपयोगितावादी विचार थियो र त्यो विचार अनुसार मुसा मारोस् भनेर विरालाको सृष्टि हुन्छ र विरालोले खाने व्यवस्था होस् भनेर मुसाको सृष्टि हुन्छ तथास्रष्टाको बुद्धिमानीको प्रमाण सबैलाई हासिल होस् भनेर सम्पूर्ण प्रकृतिका चीजहरूको सृष्टि हुन्छ । त्यतिबेलाको दर्शनको ज्यादै श्रेयको कुरा के हो भने प्रकृतिसम्बन्धी आ□नो समयको सीमित ज्ञानको अवस्थाबाट उसले आफूलाई दिग्भ्रमित हुन दिएको थिएन र – स्पिनोजादेखि लिएर महान् फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरूसम्म – उसले सन्सारको व्याख्या स्वय. सन्सारकै आधारमा गरिनुपर्दछ भन्ने कुरामा निरन्तर जोड दिइरहेको थियो । त्यस कुराको सिलसिलावद्धरूपमा प्रमाणित गर्ने कार्यभार उसले भावी प्रकृति विज्ञानलाई छाडिदिएको थियो ।

१८ औं शदीका भौतिकवादीहरूलाई मैले त्यही कालमा सामेल गर्दछु किनभने माथि जुन विवरण दिइएको छ, त्यसबाहेक प्रकृति विज्ञानसम्बन्धी उनीहरूलाई अरू कुनै सामग्री प्राप्त थिएन । कान्टको युगान्तकारी कार्य उनीहरूको लागि अनुद्‌घाटित रहस्य बनिरहेका थियो र लाप्लास उनीभन्दा धेरैपछि आएका थिए । हामीहरूले के कुरा भुल्नुहुँदैन भने पछि विज्ञानको प्रगतिले त्यसलाई टुक्रा-टुक्रा पारिदिएको भए तापनि १९ औं शदीको सम्पूर्ण पूर्वार्द्धभरि प्रकृतिसम्बन्धी त्यो अविकसित दृष्टिकोण चारैदिशा फैलिएको थियो । र, अद्यावधि मूलभूतरूपमा साराका सारा स्कूलहरूमा त्यही कुरा सिकाइन्छ ।[112]

प्रकृतिसम्बन्धी त्यो निर्जीव दृष्टिकोणमा पहिलो छिद्र कुनै प्रकृति वैज्ञानिकले नभएर दार्शनिकले पैदा गरेका थिए । १७५५ मा कान्टको रचना-प्रकृतिको आम इतिहास तथा स्वर्गको सिद्धान्त (Allgemeine Naturges Chicht und Theorie des Himmels) प्राकाशित भएको थियो । प्रथम आवेगको प्रश्नलाई त्यसमा खतम पारिएको थियो । पृथ्वी र सम्पूर्ण सौर्यमण्डल त्यस्तो वस्तुको रूपमा अगाडि आएको थियो, जुन कालक्रममा उत्पन्न भएको थियो । न्यूटनले चेतावनी दिएका थिए : "भौतिकशास्त्र तँ आधिभौतिकवाददेखि सावधान रहनू □" प्रकृति वैज्ञानिकहरूको विशाल बहुमतलाई न्यूटनद्वारा गरिएको त्यो चेतावनीतिर ध्यान दिने कुरामा यदि अलिकति थोरै पनि वितृष्णा हुने भए कान्टको उही प्रतिभाशाली अनुसन्धानको आधारमा नै उनीहरू त्यस्तो निष्कर्षमा पुग्न बाध्य हुन्थे । त्यसलेगर्दा अकथनीय भूलमा पर्ने कुराबाट उनीहरू बँच्ने थिए र गलत दिशामा लगाइएको अकथनीय समय र श्रम पनि व्यर्थैमा बर्वाद हुने कुराबाट जोगिन्थ्यो किनभने कान्टको खोजमा पछिको साराका सारा प्रगतिको आधार मौजूद थियो । यदि पृथ्वी त्यसखालको उत्पन्न भएको चीज हो भने त्यसका अहिलेका भूगर्भशास्त्रीय, भौगोलिक र जलजवायुसम्बन्धी अवस्थाहरू र, त्यसरी पैदा भएका त्यसका बोटविरुवाहरू र जन्तुहरू पनि त्यसरी नै उत्पन्न भएका चीजहरू हुनुपर्दछ । त्यसको इतिहास हुनुपर्दछ – खालि अवकासमा त्यसको सहअस्तित्वको इतिहास मात्र नभएर त्यो त्यसबेलाको त्यसको अनुक्रमको इतिहाससमेत पनि हो । यदि पछिको छानवीनको कार्य दृढताका साथ र तुरुन्त त्यही दिशामा गरिएको हुन्थ्यो भने प्रकृति विज्ञान आज जति समुन्नत छ, त्योभन्दा झन्धेरै समुन्नत हुनेथियो । तर दर्शनबाट के फाइदा हुन सक्दथ्यो त ? कैयौं वर्षसम्म कुनै तात्कालिक परिणामविना कान्टको काम त्यत्तिकै रहिरह्यो, जहिलेसम्म लाप्लास र हर्सेलले त्यसको विषयवस्तुको कार्य प्रतिपादन गरेर त्यसलाई अझबढी गहीरो आधार प्रदान गरेनन् । त्यसो गरेर "निहारिका सिद्धान्त"[113]लाई विस्तारै-विस्तारै उनीहरूले जनप्रिय बनाएका थिए । पछिका खोजहरूले अखिरमा त्यसको निधारमा विजयको टीका लागाइदिएको थियो । तीमध्ये सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानहरू निम्न अनुसार थिए : स्थिर ताराहरूको गति यथार्थमा के हो भन्ने पत्ता लगाइएको थियो, सार्वभौमकि अवकासभित्र प्रतिरोधक उपकरण मौजूद छ भन्ने सिद्ध गरिएको थियो, विश्वमा मौजूद साराका सारा पदार्थभित्र रासायनिक एकरूपता (अनन्यता) हुन्छ तथा कान्टले पूर्व कल्पना गरेका प्रकाशमान निहारिका संहतिहरू (Nebular Masses) वास्तवमा विद्यमान छन् भन्ने वर्णाक्रमको विश्लेषणद्वारा सिद्ध गरिएको थियो ।[114]

तर प्रकृति खालि मौजूद छ वा छैन भन्ने कुरा मात्र होइन, अपितु यो जन्मिरहन्छ र मरिरहन्छ भनेर उठिरहेको धारणाबारे शंका गर्न सकिन्छ । यदि एक अर्को क्षेत्रबाट समर्थन प्राप्त नभएको भए प्रकृति विज्ञानका वैज्ञानिकहरूको धेरैजसो भाग परिवर्तनशील पृथ्वी अपरिवर्तनशील जीव भएको भन्ने असंगतिपूर्ण कुराप्रति छिटै सजग हुन्थ्यो । भूगर्भशास्त्रको जन्म भयो । त्यसले खालि भूमिको स्तर एकपछि अर्को बनेको र

एकमाथि अर्को जमेको कुरा स्पष्ट गरेको मात्र नभएर उसले ती स्तरभित्र लोप भएका पशुहरूका छाला र कंकाल तथा अहिले नपाइने बोटविरुवाहरूका तना, पातहरू तथा फल पनि मौजूद थिए भन्ने कुरा देखाइदिएको थियो । केवल सम्पूर्ण पृथ्वीको मात्र नभएर त्यसको वर्तमान सतह र त्यसमाथि पाइने विरुवाहरू र जन्तुहरूको पनि कुनै समयमा एउटा इतिहास थियो भन्ने कुरा मान्नु अपरिहार्य भएको थियो । सुरु-सुरुमा त्यो कुरा अत्यन्त हार्दीकरूपबाट स्वीकार गरिएको थियो । पृथ्वीको परिक्रमाको सम्बन्धमा कुवियरको सिद्धान्त शब्दमा त क्रान्तिकारी थियो भने वास्तविक सारतत्वमा त्यो प्रतिक्रान्तिकारी थियो । ईश्वरले एकैपटक साराका सारा सृष्टि गरेको थियो भन्ने कुराका ठाउँमा उसले सृष्टि बारम्बार गरिएको कुराको पूरा सृष्टि गरेको थियो । त्यसरी चमत्कारिक कार्यहरूलाई उसले प्रकृतिको आवश्यक कारक तत्व बनाइदिएको थियो । स्रस्टाको मनोभावको कारण उत्पन्न हुने एक्कासी क्रान्तिहरूका कुराको ठाउँमा लिएलले के भनेका थिए भने ती क्रान्तिहरू पृथ्वीभित्र विस्तारै-विस्तारै हुने रूपान्तरका प्रभावहरूको कारणले हुन्छन् । त्यो सिद्धान्तलाई प्रस्तुत गरेर लिएल.(Lyell)ले भूगर्भशास्त्रभित्र समन्वय स्थापित गरेका थिए ।[115]

लिएलको सिद्धान्तले त जीवहरूका स्थायी जातिहरूको धारणाका साथै त्यसभन्दा पहिलेका सिद्धान्तहरूसितसमेत पनि कम मेल खान्थ्यो । पृथ्वीको सतह (बाहिरी भाग) तथा जीवनका साराका सारा परिस्थितिहरूमा क्रमशः हुने परिवर्तनको फलस्वरूप जीवहरूहरूको पनि क्रमशः रूपान्तर हुँदै गयो र ती परिवर्तनहरू परिवेश अनुकूल बन्दै गए, जातिहरूको हेरफर (Mutuality) हुँदै गयो । तर परस्परले केवल क्याथोलिक चर्चभित्र मात्र नभएर प्रकृति विज्ञानभित्र पनि एउटा शक्ति समान काम गरिरहन्छ । वर्षौंसम्म स्वयं लिएलले उक्त असंगतिलाई देख्न सकेनन् । उनका चेलाहरूले त त्यो झनै कम देख्न सकेका थिए । त्यसको कारण केवल के मात्र हुन सक्दथ्यो भने त्यसबीच प्राकृतिक विज्ञानको क्षेत्रमा श्रम-विभाजनको सिलसिला स्थापित भएको थियो । त्यसको कारणले हरेक व्यक्ति केहीनकेही मात्रामा आ□नो विशिष्ट क्षेत्रसम्म मात्र सीमित हुनपुगेको थियो । त्यस चीजको कारणबाट व्यापक दृष्टिकोणबाट प्रभावित भएका नगण्य व्यक्तिहरू थिए ।

त्यसबीच भौतिकशास्त्रले ज्यादै प्रगति गरेको थियो । १८४२ मा त्यसका परिणामहरूलाई विभिन्न तीन व्यक्तिहरूले साररूपमा लगभग सँगसँगै प्रस्तुत गरेका थिए । प्रकृतिक अनुसन्धान कार्यका शाखाहरूको लागि १८४२ को वर्ष युगान्तकारी वर्ष थियो । मेयर (Mayer)ले हेल ब्रोनमा र जूल (Joule)ले मानचेस्टरमा ताप शक्तिलाई यान्त्रिक शक्तिमा तथा यान्त्रिक शक्तिलाई तापशिक्तिमा रूपान्तर गर्न सकिन्छ भन्ने सिद्ध गरिदिएका थिए । तापशक्तिको यान्त्रिक तुल्यांक (Mechanical Equivalent) को निर्धारणले उक्त निष्कर्षलाई सन्देहविहीन बनाइदिएको थियो । त्यसको सँगसँगै भौतिकशास्त्रको क्षेत्रमा बेग्लाबेग्लै जे निष्कर्ष निक्लिन्थ्यो, त्यसलाई सोझासोझीरूपमा जोडेर ग्रोभ (Grove) – जुन पेशाले प्रकृति वैज्ञानिक नभएर एकजना अंग्रेज वकील थिए – ले के सिद्ध गरिदिएका थिए भने सारा भौतिक शक्तिहरू – यान्त्रिक, ताप, प्रकाश, विद्युत, चुम्बकत्व, आदि र, वास्तवमा रासायनिक भनिने शक्ति समेत पनि – खास परिस्थितिमा एक अर्कोमा रूपान्तरित हुन पुग्दछन् । त्यसबाट शक्तिको मात्रामा कुनै कमी आउँदैन । त्यसरी भौतिक प्रमाणहरूको आधारमा ग्रोभले सन्सारमा मौजूद गतिको मात्रा स्थिर (अपरिवर्तनीय) हुन्छ भन्ने देकार्तको सिद्धान्तलाई सही सिद्ध गरेका थिए । त्यसपछि विशिष्ट भौतिक शक्तिहरू, भौतिक शक्तिका कथित अपरिवर्तनशील “जातिहरू” नाना प्रकारबाट भूत-द्रव्यको गतिका बेग्लाबेग्लै रूपहरूमा विभक्त हुन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट भयो । खास नियमहरू अनुसार ती एक रूपबाट अर्को रूपमा बदलिरहन्छन् । सारा भौतिक शक्तिहरू एकअर्कोसित सम्बन्धित छन् र एकअर्कोमा रूपान्तरित भइरहन्छन् भन्ने कुरा प्रमाणित भइसकेपछि वैज्ञानिक क्षेत्र अन्तरगत बेग्लाबेग्लै संख्यामा सन्सारमा विद्यमान हुन्छन् र तिनको अस्तित्व आकस्मिक हुन्छ भन्ने धारणा समाप्त भयो । जसरी ज्योतिकषशास्त्र पहिले उक्त निष्कर्षमा पुगको थियो, त्यसैगरी भौतिकशास्त्र पनि अब त्यो अन्तिम निष्कर्षमा पुग्नाले अपरिहार्यरूपमा गतिशील भूत-द्रव्यको एक अनन्त चक्र छ र त्यो त्यही चक्रमा घुमिरहन्छ भन्ने स्पष्ट हुन पुगको थियो ।

लेवोसियरपछि तथा विशेषरूपले डाल्टनपछि रसायनशास्त्रको क्षेत्रमा आश्चर्यजनकरूपबाट जुन तीव्र प्रगति भएको थियो, त्यसले प्रकृतिसम्बन्धी पुराना विचारहरूमाथि एक अर्को पक्षबाट प्रहार गरेको थियो । अहिलेसम्म केवल जीवित शरीर अन्तरगत मात्र उत्पन्न हुनेगरेका यौगिकहरू निर्जीव (Inorganic) साधनहरूको माध्यमबाट तयार गर्नाले के सिद्ध भएको थियो भने रसायनशास्त्रका नियमहरू जसरी निर्जीव

वास्तुहरूमा लागू हुन्छन्, त्यसैगरी सजीव प्राणीहरूमा पनि लागू हुन्छन् । त्यसरी निर्जीव र सजीव प्रकृतिबीचको दूरी धेरै हदसम्म हट्यो । त्यो दूरीलाई कान्टले पनि अलङ्घनीय ठान्दथे ।

अन्तमा जविशास्त्रीय अनुसन्धानको क्षेत्रमा पनि गत (अर्थात् १८ औं) शदीको मध्यकालपछि जुन वैज्ञानिक यात्रा र अभियान व्यवस्थितरूपबाट सङ्गठित गरिएको थियो, त्यो सन्सारका सम्पूर्ण भागहरूका यूरोपेली उपनिवेशहरूमा रहने त्यहाँका विशेषज्ञहरूले छानवीन र अनुसन्धानको काम निकै गरेका थिए तथा प्राग्-भूगर्भशास्त्र, शरीरविज्ञान र शारीरिकशास्त्रको क्षेत्रमा विशेष गरेर सूक्ष्मदर्शकयन्त्रको विधिवतरूपमा उपयोग हुनथालेको हुनाले तथा कोशिकाको अनुसन्धान भएको हुनाले जुन सामान्य प्रगति भएको थियो, ती सारा चीजहरूका कारणले कतिधेरै सामग्री जम्मा भएको थियो भने अब तिनको अध्ययनको सिलसिलामा तुलनात्मक पद्धतिको उपयोग गर्ने कुरा सम्भव र अपरिहार्य भएको थियो ।[116] एकातिर, तुलनात्मक प्राकृतिक भूगोलको सहायताबाट बेग्लाबेग्लैखाले विरुवाहरू र प्राणीहरूका जीवनका परिस्थितिहरू निर्धारित गरिएका थिए भने अर्कातिर, तिनीहरूका सजातीय अङ्ग अनुसार बेग्लाबेग्लै जीवहरूको – केवल उक्त जीवहरूको वयस्क स्थितिको मात्र नभएर तिनका सम्पूर्ण अवस्थाहरूको – एक अर्कासित तुलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो । जति बढी गहीरेरी र यथार्थताका साथ उक्त अनुसन्धान गरिएको थियो, त्यत्तिकै बढी मात्रामा त्यसलाई स्पर्श गर्दाबित्तिकै सजीव प्रकृतिको व्यवस्था एउटा जडतापूर्ण र अपरिवर्तनीयरूपबाट निर्धारित व्यवस्था हो भन्ने धारणा भेटिन पुग्यो । केवल विरुवाहरू र पशुहरूका विभिन्न जातिहरू मात्र बढीभन्दा बढी मात्रामा एकअर्कासित अभिन्नरूपले मिल्न पुगेका थिएनन्, बरु दुवैतिर तीखो आकार हुने प्रजाति (प्रासिका–Amphioxus)[117] र अनुदर छिद्र हुने प्रजातिखाले प्राणीहरू (Lepidosiren) देखा परे । तिनले पहिलेका सबै वर्गीकरण[118]लाई उपहासपूर्ण बनाइदिएका थिए । अन्तमा त्यसप्रकारका जीवहरू पनि भेटिए, जसको सम्बन्ध वनस्पति जगत्सित थियो वा पशु जगत्सित भनेर छुट्याउनु सम्भव थिएन । प्राचीन भूगर्भशास्त्रका वर्णनहरूमा रहेका अवकाशहरू बढीभन्दा बढी मात्रामा भरिँदैगए । तिनको कारणले सम्पूर्ण जीवजगत्को विकासको इतिहास तथा हरेक प्राणीको छुट्टाछुट्टै विकासको इतिहासमा एकदमै समानता छ भन्ने कुरा नमान्नेहरूले समेत तिनीहरूका कारणले मान्न बाध्य भएका थिए । जुन भुलभुलैयामा बनस्पतिशास्त्र र प्राणीशास्त्र हराएका थिए, त्यसबाट उम्केर बाहिर निस्किनका लागि त्यो चीजले “Ariadne” को धागोले झैं मद्दत पुऱ्यायो । के कुरा उल्लेखनीय छ भने १७५९ मा जतिबेला कान्टले सौर्यमण्डलको अनन्ततामाथि प्रहार गरेका थिए, त्यत्तिबेलै के.एफ.बोल्फले जातिहरू स्थिर हुन्छन् भन्ने धारणामाथि प्रहार गरेका थिए । त्यसका साथसाथै उनले आनुवंशिकीको सिद्धान्तको घोषणा गरेका थिए । तर बोल्फको लागि जुन चीज खालि दरिलो पूर्व कल्पना मात्र थियो, त्यही ओकेन, लामार्क, बेवर आदिको हातमा पुगेर पाको चीज बन्नपुगेको थियो । अनि फेरि, ठीक १०० वर्षपछि १८५९ मा डार्विनले त्यस सिद्धान्तलाई पूर्णतः सफल पारेका थिए । करिब-करिब त्यसैबेला जीवन-रस (Protoplasm) र पहिले नै प्रमाणित भइसकेको कोशिका नै सारा जीवहरूका आकृति तत्वसम्बन्धी अन्तिम घटक हुन् र तिनले जीवनका निम्नतम स्वरूपहरूको हैसियतबाट स्वतन्त्र अस्तित्व पनि कायम गर्दछन् भन्ने कुरा प्रमाणित गरिएको थियो । त्यस चीजले केवल सजीव र निर्जीव प्रकृतिबीचको दुरी धेरै घटाइदिएको मात्र नभई त्यो जीवहरूको आनुवंशिकताको सिद्धान्तको मार्गमा देखा परेको एउटा आधारभूत बाधा अडचनलाई समेत हटाइएको थियो । प्रकृतिसम्बन्धी नयाँ दृष्टिकोणका साथ सारा मुख्य विशेषताहरू स्पष्ट भइसकेका थिए । सम्पूर्ण जडता खतम भएको थियो । अपरिवर्तनीय स्थिरता (नित्यता) का सारा कुराहरू खतम भएका थिए । शाश्वत मानिने नयाँ दृष्टिकोणका साराका सारा विशिष्टताहरू क्षणभङ्गुर सिद्ध भएका थिए । सारा प्रकृति निरन्तर गतिशीलताको स्थितिमा रहन्छ र चक्रमा घुमिरहन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित भएको थियो ।

***

त्यसरी हामीहरू पुनः यूनानी दर्शनका महान् संस्थापकको पुरानो कुन दृष्टिकोणमा फर्केका छौं भने हामीहरूले स-साना चीजहरूदेखि ठूल-ठूला चीजहरू, बालुवाको कणदेखि लिएर सूर्यसम्म, मूल जीव कोशिका (Proisia) देखि लिएर मानिससम्म सम्पूर्ण प्रकृति जन्म र मृत्युको निरन्तरताको स्थितिमा हुन्छ तथा त्यो निरन्तर गतिशीलताको एवं गति र परिवर्तनको स्थितिमा हुन्छ । मूल फरक कुरा खालि कति मात्र हो भने यूनानीहरूका लागि जुन ओजस्वी अन्तरज्ञानको चीज थियो, त्यही चीज हामीहरूले अनुभवका आधारमा शुद्धरूपबाट वैज्ञानिक अनुसन्धान कार्यद्वारा निर्धारित गरेका छौं । अतः यसको रूप पनि धेरै निश्चित र स्पष्ट

छ । के कुरा सही हो भने एउटा चक्रीय क्रमको अनुभव सिद्ध प्रमाण त्रुटीहरूबाट पूर्णतः मुक्त छैन तापनि जुन चीज सुदृढरूपबाट प्रमाणित गरिएको छ, त्यसका तुलनामा ती उसका कमीहरू गौण हुन्छन् । हरेक वर्ष बित्दाखेरि ती कमीहरू हट्दै गइरहेका छन् तथा गोलाकार क्रमसित सम्बन्धित हाम्रो जानकारीमा जुन खालि ठाउँ थियो, त्यो भरिँदैछ । र, जतिबेला मानिसले विज्ञानका सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण शाखाहरू – अन्तरग्रहीय ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र – अस्तित्वमा आएको अहिलेसम्म मुश्कीलले एक शताब्दी बितेको छ तथा शारीरिक विज्ञानको क्षेत्रमा तुलनात्मक पद्धतिको उपयोग सुरु भएको मुश्कीलले ५० वर्ष पुगेको छ भने सम्पूर्ण जैविक विकासको आधारभूत रूप – कोशिका – को अनुसन्धान भएको ४० वर्ष पनि बितिसकेको छैन भनेर विचार गर्दछ, त्यतिबेला के कुरा स्पष्ट हुनेछ भने यो त्यो प्रमाण त्योभन्दा धेरै पूर्ण हुन सक्दैनथ्यो । त्यसका विवरणमा अवकाश हुनु अस्वाभाविक होइन ।

***

आकाश गङ्गाको बाहिरी तारा मण्डलीय कुण्डलीहरूभित्र बाफका घुमिरहेका – चक्कर काटिरहेका – र बलिरहेका पुञ्जहरू सिकुडिने र चिसिने क्रियाको गर्भबाट हाम्रो पृथ्वीजस्तै विश्व-ब्रह्माण्डका असंख्य सूर्यहरू र सौर्यमण्डलको जन्म भएको थियो । त्यसको गतिका नियमहरू के हुन् ? सम्भवतः त्यस कुराको जानकारी केही शताब्दीको पर्यवेक्षणपछि प्राप्त हुनेछ, जतिबेला ताराहरूको यथार्थ गतिबारे जानकारी प्राप्त हुनेछ । उपर्युक्त क्रिया सबै ठाउँ एकै प्रकारले भएको छैन । ज्योतिषशास्त्रले काला पिण्डहरूको अस्तित्व स्वीकार गर्न बढीभन्दा बढी बाध्य हुनु परिरहेको छ । ती पिण्डहरूको स्वरूप खालि ग्रहजस्तो मात्र छैन । त्यसको अर्थ के भयो भने ती तारा मण्डलका निभेका सूर्य हुन् । (Madlar) अर्कातिर, (सेक्कीकानुसार) को सानो क्षेत्र देखिने वास्पीय निहारिकाको एउटा खण्ड तारामण्डलमा छ – ती कस्ता सूर्य हुन् भने अहिलेसम्म पनि तिनको पूर्णरूपले निर्माण भएको छैन । त्यस चीजबाट के कुराको सम्भावना पनि टार्न सकिन्न भने मेडलरले भनेजस्तै अरू देखिने निहारिकाहरू सुदुरस्थित स्वतन्त्र विश्वका द्वीपहरू हुन् । तिनको विकासको कुन सापेक्षिक अवस्था छ ? त्यसको वर्णाक्रम दुरवीनको सहायताबाट पत्ता लगाउनुपर्दछ ।

निहारिका पुञ्जको गर्भबाट कसरी एउटा सौर्यमण्डल उत्पन्न हुन्छ ? त्यसबारे लाप्लासले सविस्तार विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसबारे अहिलेसम्म लाप्लासभन्दा कोही पनि अगाडि बढ्न सकेको छैन । पछिको वैज्ञानिक विकासले धेरैभन्दा धेरै त्यो कुराको पुष्टि गरेको छ ।

त्यसरी बेग्लाबेग्लै बन्ने पिण्डहरूमा – चाहे ती सूर्य वा ग्रह र उपग्रहहरू जेसुकै होऊन् – सुरुसुरुमा भूत-द्रव्यको गतिको जुन स्वरूप पाइन्छ, त्यसैलाई ताप भनिन्छ । सूर्यमा अहिलेसम्म पाइएको तापमा पनि तत्वहरूका रासायनिक यौगिकहरू बन्ने प्रश्न उठ्दैन । त्यसप्रकारको परस्थिति अन्तरगत कुन हदसम्म ताप विद्युत् वा चुम्बकत्वमा रूपान्तरित हुन्छ ? त्यो कुराको पत्ता सूर्यको लगातार पर्यवेक्षणबाट नै हुन सक्दछ । सूर्यभित्र पाइने यान्त्रिक गतिको उत्पत्ति गुरुत्वाकर्षण शक्तिसँगै तापको सङ्घर्षको गर्भबाट हुन्छ भन्ने कुरा लगभग सिद्ध भइसकेको छ ।

पिण्डहरू जति साना हुन्छन्, ती त्यत्तिकै छिटो सेलाउँछन् । चन्द्रमा धेरैपहिले निभेझैं उपग्रह, साना ग्रह र उल्काहरू सबभन्दा पहिले सेलाउँछन् । ग्रहहरू एकदमै विस्तारै-विस्तारै सेलाउँछन् भने केन्द्रीय पिण्ड त सबैभन्दा ढिलो सेलाउँछ ।

ती पिण्डहरू जत्तिको छिटो सेलाउँछन्, त्यत्तिकै गतिका भौतिक स्वरूपहरूको पारस्परिक क्रिया पनि बढ्दैजान्छ र गतिका ती भौतिक स्वरूपहरू एक अर्कोमा रूपान्तरित हुँदै जान्छन् । अन्तमा रासायनिक सिकुडिने क्रियाले आ□नो प्रभाव पार्ने विन्दु नआइपुग्दासम्म त्यो क्रिया चलिरहन्छ । पहिले रासायनिकरूपबाट अभिन्न (वा उदासीन) तत्व अब एकपछि अर्को गरी भिन्न हुँदै जान्छन्, तिनीहरूभित्र रासायनिक गुण उत्पन्न हुँदै जान्छ तथा तिनीहरूले एक अर्कोसँग मिलेर संयोजनको काम गर्दछन् । तापक्रम घट्नुको साथ साथै ती यौगिक पनि लगातार बदलिँदै जान्छन् । तापक्रम घट्नुको असर खालि हरेक तत्वमाथि बेग्लाबेग्लै प्रकारले पर्ने मात्र नभएर तत्वहरूका हरेक बेग्लाबेग्लै यौगिकहरूमाथि पनि त्यसको प्रभाव पर्दछ । ती नयाँ परिस्थितिहरूको परिणामस्वरूप ग्यासीय पदार्थ (द्रव्य)को एउटा भाग पहिलो पदार्थमा बदलिन्छ र त्यसपछि ठोस अवस्थामा पुग्दछ ।

ग्रहको माथिल्लो सतहमा कडा पत्र जम्ने र त्यसको तल्लो सतहमा ठाउँ-ठाउँमा पानी जम्ने बेला त्यतिखेर हुन्छ, जतिखेर ग्रहको स्वाभाविक ताप उसमा केन्द्रीय पिण्डबाट प्राप्त तापको तुलनामा लगातार कम हुँदै जान्छ । त्यसको वायुमण्डल मौसमसम्बन्धी घटनाक्रमको प्रभाव क्षेत्र बन्न पुग्दछ र त्यसको सतह

भूगर्भसम्बन्धी परिवर्तनहरूको प्रभाव क्षेत्र बन्न पुग्दछ । त्यो परवर्तन हुनेबेला वायुमण्डलीय अवक्षेपण (Precipition) को कारण जुन निक्षेप (Deposit) पैदा हुन्छ, त्यसको महत्त्व क्रमशः घट्दैगइरहेका ती बाहिरी प्रभावहरूको तुलनामा निरन्तर बढ्दै जान्छ । त्यो भित्रको गर्म पदार्थबाट उत्पन्न हुन्छ ।

अन्तमा ताप यदि त्यसरी एकैनाश हुन्छ भने त्यो कम्तिमा तलको सतहको ज्यादै ठूलो भागमा प्रोटिन जीवित रहन सक्ने सीमाभन्दा पर जान सक्दैन । यदि अन्य रासायनिक क्रियामा पहिलेका परिस्थितिहरू पनि अनुकूल भए भने जीवित प्रोटोप्लाज्म (जीवन रस) को उत्पत्ति हुन पुग्दछ । ती आवश्यक परिस्थितिहरू के हुन् भन्ने कुरा अझैसम्म हामीहरूले जानेका छैनौं । त्यसमा अचम्मको कुरा केही छैन किनकि अझैसम्म पनि प्रोटिनको रासायनिक सूत्रको निर्धारण गर्न सकिएको छैन । रासायनिक रूपबाट बेग्लै कतिथरी प्रोटिन पिण्डहरू हुन्छन् भन्ने कुरासम्म पनि हामीहरूले जानेका छैनौं । जीवनका सारा मुख्य कामहरू – पाचन, संचालन, सङ्कुचन (Contraction), उद्दीपनप्रतिको सम्वेदना, उत्सर्जन (Excretion) तथा प्रजननका सम्पूर्ण कामहरू – एकदमै आकारहीन प्रोटिनले नै पूरा गर्दछ भन्ने कुरा पत्ता लागेको केवल १० वर्ष मात्र भएको छ भन्नका लागि कुनै ठाउँ छैन भनेर अचम्म मान्नुपर्दैन ।[120]

प्रगतिको भऱ्याङमा अघिल्लो पाइलो चढाउनका लागि आवश्यक परिस्थितिहरू पैदा हुन सम्भवतः हजारौं वर्ष बिते होलान् । त्यसपछि पनि स्नायु र कोशिकाको झिल्लीको निर्माणको आधारमा त्यो आकारहीन प्रोटिनले पहिलो कोशिकालाई जन्म दिन सकेहोला । तापनि त्यही पहिलो कोशिकाले सजीव सन्सारको आकृति-तत्वसम्बन्धी विकासको जग हालेको थियो । प्राक्-भूगर्भशास्त्रीय अभिलेखहरूको सिङ्गो उदाहरणको आधारमा हामी के मान्न सक्दछौं भने सबभन्दापहिले ग्यासीय-कोशीय तथा कोशीय जीव संघ (Protista) का असंख्य जातिहरू कै जन्म भएको थियो होला । त्यसमध्ये केवल इयोजून क्यानाडेन्स (Eozoon Canadense)[121] मात्र रहेको थियो । तीमध्ये कतिपयलाई छुट्याउँदाखेरि विस्तारै-विस्तारै पहिलो विरुवा र पहिलो पशुको जन्म भएको थियो । र, पहिलो पशुबाट पुनः मुख्यरूपले तथा ज्यादै भिन्नताको माध्यमबाट पशुहरूका थुप्रै वर्गहरू, तप्काहरू र परिवारहरू, जातिहरू र जातहरूको विकास भएको थियो । अनि, अन्तमा स्तनधारीको – अर्थात् मानवको – उदय भएको थियो । त्यसमा प्रकृतिले स्वयं आ□नो चेतना हासिल गर्दछ ।

मानिसको प्रादुर्भाव पनि बेग्लाबेग्लैप्रकारले छुट्याउने क्रियाको माध्यमबाट भएको थियो । त्यस्तो खालि वैयक्तिकरूपबाट मात्र – अर्थात् एउटा एकल अण्ड कोशिकाबाट विकसित भएर प्रकृतिद्वारा उत्पन्न गरिने सबैभन्दा जटिल सजीव प्राणीको रूप धारण गरेर मात्र – नभएर ऐतिहासिकरूपबाट पनि त्यस्तो हुन्छ । हजारौं वर्षको संघर्षपछि अन्ततः जतिबेला खुट्टाबाट हात अलिगगने कार्य पूरा भयो र मानिस ठाडो भएर चल्न थाल्यो, त्यतिबेला मानिस बानरबाट छुट्टिन पुगेको थियो । उसको स्पष्ट बोली र मस्तिष्कको सशक्त विकास भयो । त्यसले बानर र मासिका बीचको दुरी नमेटिनेगरी बढाइदियो । हातको विशेषीकरण भएको थियो – हातको विशेषीकरणमा औजारको उपयोग गर्ने कुरासमेत पर्दछ । औजारको उपयोग गर्नु भनेको विशिष्ट मानवीय क्रियाशीलता, प्रकृतिमाथि मानिसको क्रियाशीलताले उसलाई बदलिदिन्छ, अर्थात् त्यसको अर्थ हो – उत्त्पादन । ज्यादै संकुचित अर्थमा हेर्ने हो भने पशुसँग पनि औजार हुन्छन् – तर ती उनीहरूका शारीरिक अङ्गका रूपमा हुन्छन् । उदाहरणको लागि कमिला, माहुरी, ओंत, आदिलाई हेरौं । पशुले पनि उत्त्पादन गर्दछन् तर तिनका नजीकको प्रकृतिमाथि उनीहरूको उत्त्पादनको कत्ति पनि असर पर्दैन । प्रकृतिमाथि आ□नो छाप पार्न खालि एक्लै मानिस मात्र सफल भएको छ । उसले बोटविरुवाहरू र पशुहरूका जातिहरूलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ पुऱ्याउने काम मात्र नगरेर त्यसलाई उसले आ□नो वासस्थानको स्थिति र जलवायु तथा बोटविरुवाहरू एवं स्वयं पशुहरूलाई समेत बदलेर गरेको छ । त्यसको कामको असर पृथ्वीको आम विनाशसँगै मेटिन सक्नेछ । र, त्यो कार्यलाई मुख्यतः र मूलतः उसले हातद्वारा नै सम्पन्न गरेको छ । वाफले चल्ने यन्त्रसमेत पनि – त्यो उसको अहिले सम्मको प्रकृतिलाई रूपान्तर गर्ने सवभन्दा शक्तिशाली औजार हो – अन्त हातमाथि निर्भर गर्दछ किनभने त्यो पनि औजार हो । तर पाइला-पाइलामा हातको विकासको सँगसँगै र अंशतः त्यसकै कारण त्यसको समानान्तरमा मस्तिष्कको पनि विकास हुँदैगयो । यदि मानव मस्तिष्कको पनि त्यसरी नै विकास भएको हुँदैनथ्यो भने वापपइन्जिनको निर्माण केवल हात मात्र सफल हुँदैनथ्यो ।

मानिसको प्रादुर्भावसँगै हामीहरू ईीतहासमा प्रवेश गर्दछौं । एउटा इतिहास पशुहरूको पनि हुन्छ – उनीहरूको उत्पत्ति र क्रमशः वर्तमान अवस्थासम्म उनीहरूको विकासको इतिहास । तापनि त्यो इतिहास उनीहरूका लागि तम्तयार हुन्छ । अनि, जहाँसम्म त्यसमा स्वयं उनीहरूले भाग लिने प्रश्न छ, त्यो उनीहरूको जानकारी र इच्छाविना नै हुन्छ । अर्कातिर, शब्दको अपेक्षाकृत संकुचित अर्थमा पशुहरूबाट मानव प्राणी जतिधेरै टाढा हुँदै जान्छ, त्यत्तिकै धेरै आ□नो इतिहास उसले सचेतरूपबाट स्वयं निर्माण गर्न थाल्दछ । त्यो इतिहासमा अनपेक्षित कारणहरू र अनियन्त्रित शक्तिहरूको प्रभाव त्यत्तिकै कम हुन पुग्दछ । र, जुन ऐतिहासिक परिणाम निस्कन्छ त्यो पहिलेदेखि नै निर्धारित गरिएको लक्ष्य त्यत्तिकै अनुकूल हुन्छ । तापनि त्यस परिमाणलाई यदि हामीहरूले मानव इतिहासमा लागू गर्‍यौं भने, यदि त्यसलाई आजका सबैभन्दा विकसित सम्प्रदायको इतिहासमा समेत लागू गर्‍यौं भने पनि प्रस्तावित उद्देश्य र प्राप्त परिणामका बीचमा अहिले पनि ठूलो भिन्नता छ, अनपेक्षित कारणहरू अहिले पनि धेरै प्रबल छन् तथा योजनाबद्धरूपमा काममा लगाइने शक्तिहरूको अपेक्षा अनियन्त्रित शक्तिहरूको जोड अहिले पनि धेरै छ भन्ने कुरा हामीहरूले बुझ्दछौं । जहिलेसम्म मानिसको त्यो ऐतिहासिक आधारभूत क्रियाशीलताले उसलाई पशुबाट मानिसमा बलिदिएको छ र त्यही नै अरू सारा कामहरूको भौतिक आधार हो – अर्थात् जीवनका आवश्यकताहरूको उत्त्पादन अर्थात् यस युगको सामाजिक उत्त्पादन अनियन्त्रित शक्तिहरूका अनच्छित कारणहरूको घात-प्रतिघातको शिकार भएको छ र त्यसले अपवादको रूपमा आ□नो अपेक्षित लक्ष्य कहिलेकाहीं मात्र प्राप्त गर्दछ तर धेरैजसो उसले जे चाहन्छ, त्यसको उल्टै हुन्छ – त्यतिबेलासम्म त्योबाहेक अरू केही पनि हुन सक्दैन ।

सबैभन्दा समुन्नत औद्योगिक मुलुकहरूमा प्राकृतिक शक्तिहरूलाई नियन्त्रित गरिएको छ र मानव जातिको सेवामा लगाइएको छ । त्यसरी उत्त्पादनलाई बेहिसाब बढाइएको छ । त्यसको फलस्वरूप पहिले एकसय जना मानिसहरूले मिलेर पैदा गर्ने भन्दा बढी चीज आज केवल एकजना बालकले मात्र पनि पैदा गर्दछ । र, ती सबै कुराको परिणाम के हुनपुग्यो ? आम जनसमुदामाथि कामको बोझ बढ्दै गएको छ, उनीहरूको दुःख-कष्ट निरन्तर बढ्दैगएको छ र हरेक दश वर्षमा एक भयंकर संकट उत्पन्न हुन्छ । डार्विनले खुला प्रत्योगिता र अस्तित्वका लागि हुने संघर्षको कुरालाई पशुजगतको सामान्य नियम भनेर त्यसलाई आ□नो सबैभन्दा ठूलो ऐतिहासिक उपलब्धि बताएर अर्थशास्त्रीहरू हर्षले गद्गद् भएका थिए, त्यतिबेला उनले मानव जातिमाथि तथा विशेष गरेर स्वयं आ□नै देशवासीहरूमाथि कति तीखो व्यङ्ग गरिरहेका थिए □ त्यो कुरा उनले बुझ्दैनथे । जसरी आम उत्त्पादनले विशेष गरेर जीवविज्ञानको दृष्टिकोणबाट मानव जातिलाई पशु जगत्भन्दा माथि उठाएको छ, त्यसैगरी सामाजिक उत्त्पादनको केवल सचेत सङ्गठनले नै समाजिक दृष्टिकोणबाट मानव जातिलाई पशु जगत्भन्दा माथि उठाउन सक्दछ, जसमा उत्त्पादन र वितरण योजनाबद्धरूपमा गरिन्छ । त्यसखालको सङ्गठनात्मक कार्यलाई ऐतिहासिक विकासले हरेकदिन धेरैभन्दा धेरै आवश्यक बनाउँदैगइरहेको छ तापनि दिन बित्दैजानुको सँगसँगै त्यो धेरै सम्भव बन्दै पनि गइरहेको छ । जुन दिन त्यस्तो हुनेछ, त्यस दिनदेखि नयाँ ऐतिहासिक युग सुरु हुनेछ । त्यस युगमा स्वयं मानव जाति र त्यसको सँगसँगै त्यसका क्रियाकलापहरूका साराका सारा शाखाहरू तथा विशेष गरेर प्रकृति विज्ञानको शाखा कति ज्यादै तीव्रताका साथ अगाडि बढ्नेछ भने त्यो युगभन्दा पहिले जे-जति भएको थियो, त्यो नाम मात्रको जस्तो लाग्न थाल्नेछ ।

त्यसको बावजूद "हरेक चीज जुन जन्मछ, त्यसको विनाश पनि हुनुपर्दछ ।"[122] सम्भवतः करोडौं वर्ष वित्नेछन् र लाखौं पुस्ताहरू आउनेछन् र जानेछन् तापनि अन्ततः अपरिहार्यरूपबाट सूर्यको घट्दो तापक्रम ध्रुवहरूबाट तलतिर बढ्दैगइरहेको हिउँ पगाल्न अपर्याप्त हुनेछ, जतिबेला भूमध्यरेखाको बढीभन्दा बढी नजीक पुग्दाखेरि पनि मानिस जातिले त्यहाँ पनि जीवन चल्न सक्नेजति तापक्रम पाउनेछैन, विस्तारै-विस्तारै सजीव जीवनको अन्तिम चिह्नसमेत पनि नष्ट हुनेछ तथा पृथ्वी चन्द्रमाजस्तै निभेको डल्लोले झैं सबैभन्दा सघन अन्धकारमा निभेको सूर्यको वरिपरि घुम्नेछ, त्यसको कक्ष (ग्रहपथ) ज्यादै साँघुरिनेछ र अन्तमा त्यो सूर्यमै खस्नेछ । कतिपय ग्रहहरू त्यसभन्दा पहिले खसिसकेका हुनेछन् भने कति त्यसपछि उसमा खस्नेछन् । त्यसपछि यस्तै एउटा चम्किलो, गरम सौर्य मण्डलका सदस्यहरू आनन्दपूर्वक मिलीजुली रहेको ठाउँमा अन्तरिक्षको अनन्त शून्यमा खालि एउटा चीसो मृत पिण्ड मात्र आ□नो एक्लो बाटोमा चलिरहेको हुनेछ □ र, जुन घटना सौर्यमण्डलका बारेमा हुनेछ, त्यही घटना ढिलोचाँडो हाम्रो ब्रह्माण्डका अरू सबै परिवारहरूका बारेमा पनि घट्नेछ । त्यही स्थिति अरू सारा ब्रह्माण्डहरूको हुनेछ । तिनको प्रकाश पनि कहिल्यै पृथ्वीमा पुग्न सक्नेछैन । त्यो देख्नका लागि यहाँ एउटै पनि प्राणी जीवित रहनेछैन ।

अनि, त्यसरी जतिबेला सौर्यमण्डलले आ□नो जीवनइतिहास पूरा गर्नेछ, जतिबेला हरेक चीजको गति सीमित हुनपुग्नेछ, त्यतिबेला के होला ? सूर्यको लास अनन्त आकाशमा के अनन्त कालसम्म त्यत्तिकै घुमिरहला तथा कुनैबेला बेग्लाबेग्लै रूपहरूमा बाँडिएका साराका सारा प्राकृतिक शक्तिहरू पुनः सधैंका लागि एउटै गतिको रूपमा आकर्षण शक्तिका रूपमा परिवर्तित होलान् ? "अथवा" – सेक्कीले सोधेझैं "के प्रकृतिमा मृत परिवारलाई पुनः प्रकाशमान निहारिकाको अवस्थामा रूपान्तर गर्न सक्ने, त्यसभित्र पुनः नवजीवनको सञ्चार गर्न सक्ने स्थिति हुनेछ ?" त्यो कुरा त हामी जान्दैनौं ।[123]

हो, जसरी हामीहरूले २×२=४ हुन्छ भनेर जान्दछौं, अर्थात् जसरी पदार्थ (द्रव्य)को आकर्षण दुरीको वर्ग अनुसार घट्बढ हुन्छ भनेर जान्दछौं, त्यसरी त्यो कुरा हामी जान्देनौं । प्रकृति विज्ञानले प्रकृतिबारे जतिसम्म सम्भव हुन्छ, पूर्ण सामञ्जस्यपूर्ण दृष्टिकोण स्थापना गर्दछ । त्यो दृष्टिकोणविना अब सारै बुद्धि नहुने अनुभववादीसमेत पनि कहीं पुग्न सक्दैन । तापनि प्रकृति विज्ञानको आँकलन सैद्धान्तिक क्षेत्रमा प्रायःजसो अपूरो रूपमा प्राप्त जानकारीको परिमाणको सहायताबाट गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो स्थितिमा अल्पज्ञानबाट पैदा हुने कठिनाईमाथि सफलता पाउनका लागि सुसङ्गत दृष्टिकोण सधैं सहायक हुन्छ । दर्शनबाट आधुनिक प्रकृति विज्ञानको सिद्धान्त, गतिको अविनाशिताको सिद्धान्त ग्रहण गर्नुपरेको छ । अब त्यो सिद्धान्तविना ऊ एकदमै चल्न सक्दैन । तर पदार्थ (द्रव्य)को गति भनेको खालि एकाहोरो यान्त्रिक गति मात्र, कुनै स्थान परिवर्तन मात्र नभएर त्यो ताप र प्रकाश हो, विद्युत र चुम्बकीय तनाव हो, रासायनिक संयोग र विघटन हो, जीवन र मृत्यु हो तथा अन्तमा चेतनासमेत पनि हो । आ□नो अस्तित्वको सारा असीम कालभरि खालि एकपटक मात्र र त्यो पनि चिन्तनको तुलनामा खालि अल्पकालको लागि मात्र पदार्थले आ□नो गति विभक्त गर्न तथा त्यसको माध्यमद्वारा त्यो गतिलाई सम्पूर्ण गुण देखाउन सफल भएको छ तथा त्यसभन्दा पहिले र त्यसपछि पनि अनन्तकालसम्म त्यो खालि एकोहोरो स्थानान्तर गर्ने कुरासम्म मात्र सीमित रहेको छ र रहनेछ भन्नु पदार्थ (द्रव्य) मरणशील छ र गति क्षणभङ्गुंर छ भन्नु बराबर हो □

गति अनश्वर हुन्छ भन्नेबारे खालि परिमाणात्मकरूपले विचार गरेर मात्र पुग्दैन, त्यसमाथि गुणात्मकरूपले समेत पनि विचार गर्नुपर्दछ । पदार्थ(द्रव्य)को कोरा यान्त्रिक स्थानान्तरको क्रिया अन्तरगत अनुकूल परिस्थितिमा त्यो ताप विद्युत, रासायनिक क्रिया, जीवनमा रूपान्तरित हुने सम्भावना छिपेको हुन्छ तापनि त्यसमा ती परिस्थितिहरू स्वयं आफूभित्रबाट पैदा गर्ने क्षमता हुँदैन – त्यो पदार्थ (द्रव्य) कस्तो पदार्थ हो भने त्यसको गति त्यसबाट हटाइएको छ □ त्यो पदार्थले रूपहरूमा रूपान्तरित हुनसक्ने आ□नो उपयुक्त क्षमता विभिन्न गुमाइसकेको छ । त्यसमा शक्ति अहिले पनि मौजूद हुनु सम्भव छ तर त्यसमा क्रियाशीलता (Energia) बाँकी रहेको छैन र, त्यसरी आंशिकरूपमा त्यो विनष्ट भइसकेको छ । तर ती दुवै परिस्थिति काल्पनिक हुन् । कति कुरा निश्चित हो भने कुनै बेला ब्रह्माण्डको पदार्थ (द्रव्य) ले गतिको – त्यो कुन खालको गतिको हो भन्ने कुरा हामीहरूले अहिलेसम्म जान्दैनौं – (मेडलरकानुसार) कम्तिमा दुई करोड ताराहरूले सुसज्जित सौर्यमण्डलहरूको रचना हुनेखालको गतिको मात्रालाई तापमा रूपान्तरित गरिदिएको थियो । ती ताराहरू क्रमशः निभ्दै जानु निश्चित छ । त्यो रूपान्तर कसरी भएको थियो ? त्यो चीज हामी त्यत्तिकै कम जान्दछौं, जति कम पादरी सेक्कीले सौर्यमण्डलको भावी निस्सार तत्वले पुनः नयाँ सौर्यपरिवारको द्रव्य (उपादान)हरूमा बदल्नेछ वा छैन भन्ने जान्दछ □ तर यहाँ कि त हामीहरूले अब कुनै स्रष्टाको सहारा लिनुपर्ने हुन्छ कि ब्रह्माण्डका सौर्यमण्डलहरूको ताप मौलिक द्रव्य (उपादन)को निर्माण प्राकृतिकढङ्गबाट, गतिको रूपान्तरद्वारा, गतिशील पदार्थभित्र प्राकृतिकरूपबाट मौजूद गतिको रूपान्तरद्वारा भएको थियो भन्ने निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने हुन्छ । यदि त्यसो हो भने पदार्थले पुनः क्रियाशील पुनरावृत्ति हुनसक्ने खालका अनुकूल आवश्यक परिस्थितिहरू उत्पन्न गर्नेछ । हुनसक्दछ, करोडौं वर्षपछि मात्र त्यस्तो होओस् र केहीनकेही मात्रामा संयोगवश नै हुनसकोस् । तर त्यसले त्यसो गर्नु अपरिहार्य छ । उसको त्यो अपरिहार्यता पनि संयोगमा अन्तर्निहित हुन्छ ।

त्यसरी रूपान्तरको सम्भावनालाई अब बढीभन्दा बढी स्वीकार गरिंदैछ । मानिसहरू के निष्कर्षमा पुगिरहेका छन् भने खगोलीय पिण्डहरू अन्ततः एक अर्कोमाथि खसेर मिल्नु अपरिहार्य छ । त्यसप्रकारको टक्करबाट तापको मात्रा कति उत्पन्न हुनेछ भन्ने कुरासम्मको आँकलन गरिंदैछ । जुन नयाँ ताराहरू अचानक प्रज्ज्वलित भई उठ्दछन् र, त्यसैगरी परिचित ताराहरूको चमक अचानक वृद्धि हुनपुग्दछ – त्यसको सूचना खगोलविद्याबाट हामी पाउँछौं – त्यो पनि ती झड्काहरूका आधारमा सजिलैसित बुझ्न सकिन्छ ।

त्यसबाहेक केवल हाम्रा ग्रहहरूको परिवार सूर्यको वरिपरि घुम्ने र हाम्रो सूर्य हाम्रो ब्रह्माण्डभित्र घुम्ने मात्र नभएर साराका सारा ब्रह्माण्डहरूसमेत पनि अरू ब्रह्माण्डहरूसँगै अस्थायी सापेक्ष सन्तुलनको स्थितिमा टिकेका र अन्तरिक्षमा गतिशील रहेका हुन्छन् । त्यसको कारण के हो भने स्वतन्त्र रूपमा उत्रिएर पिण्डहरूका बीचमा समेत सापेक्ष सन्तुलन केवल त्यतिबेला मात्र कायम रहन सक्दछ, जतिबेला उनीहरूको गतिको निर्धारण अन्योन्याश्रितरूपमा पारस्परिकरूपबाट हुन्छ । अनि, धेरैजसो मानिसहरूले के मान्दछन् भने शून्य आकाशमा (अन्तरिक्षमा) हरेकठाउँमा एकै प्रकारको तापक्रम हुँदैन । अन्तमा हामी के बुझ्दछौं भने ब्रह्माण्डका अनगिन्ती सूर्यहरूको ताप त्यसको ज्यादै सानो भागलाई छोडेर शून्य आकाशको तापमा त्यसको कारणले लाखौं भागको एक भाग, करोडौं भागको एक भागको पनि वृद्धि हुन सकदैन । तापको त्यो ठूलो मात्रा कहाँ जान्छ त ? विश्वको शून्य आकाशलाई तताउने प्रयत्नमा के त्यो सधैं र्बर्वाद भएको छ त ? के व्यवहारिकरूपमा त्यसको अस्तित्व समाप्त भएको हो त ? अनि अब के खालि सैद्धान्तिकरूपबाट उसको अस्तित्व वैश्विक शून्य आकाशको एक डिग्रीको करोडौं वा अर्बौं भाग बराबर बढी तापक्रम हुनपुगेको छ भन्ने अर्थमा नै बाँकी रहेको हो त ? त्यसखालको धारणाले गतिको विनाश हुन्न भन्ने अवधारणालाई अस्वीकार गर्दछ र त्यसले के सम्भावनालाई स्वीकार गर्दछ भने आकाशीय पिण्डहरू क्रमशः एक अर्कोमा मिल्दैजाँदाखेरि सारा मौजूदा यान्त्रिक गति तापमा रूपान्तरित हुनेछ र त्यो तापको शून्य आकाशमा विकिरण हुनपुग्नेछ । त्यसबाट “शक्तिको अनश्वरता”का साराका सारा कुराहरूको बावजूद आमरूपले सारा गति समाप्त हुनेछ । यहाँ के कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ भने “गतिको अनश्वरता”को ठाउँमा “शक्तिको अनश्वरता” शब्द प्रयोग गर्नु कति गलत छ □ अतः हामीहरू कुन निष्कर्षमा पुग्दछौं भने आकाशमा कुनैनकुनै प्रकारले विकिरण तापको गतिको कुनै अर्को त्यस्तो रूपमा रूपान्तर हुनका लागि सम्भव हुनुपर्दछ । त्यसबाट त्यसलाई पुनः एकपटक सञ्चित गर्न सकियोस् र पुनः त्यो एकपटक सक्रिय हुनसकोस् । त्यो कुरा कसरी सम्भव होला भनेर पत्ता लगाउने जिम्मा पछिका वैज्ञानिक अनुसन्धानको हुनेछ । त्यसरी निभेको सूर्यको ताप वाफमा पुनः परिवर्तित हुने बाटोको मुख्य अप्ठ्यारो हट्दछ ।

अरू कुरा जहाँसम्म कालको अनन्त विस्तारमा ब्रह्माण्डहरूको शाश्वत अनुगमन (अर्थात् निरन्तर उत्पन्न भइरहने) कुरा हो, त्यसो हुनु अनन्त आकाशमा असंख्य ब्रह्माण्डको सह-अस्त्विको अवस्थामा एकअर्कोसित कायम हुने सम्बन्धको स्वाभाविक परिणाम हुनेछ । वास्तवमा त्यो कस्तो सिद्धान्त हो भने त्यसको आवश्यकताले ड्रेपर[124]को सिद्धान्तविरोधी अमेरिकी मस्तिष्कसम्मलाई त्यसले स्वीकार गर्न बाध्य पारेको छ ।

पदार्थ (द्रव्यं जुन चक्रमा चल्दछ, त्यो शाश्वत चक्र हो । त्यो त्यस्तो चक्र हो, जसले आ□नो कक्षको परिक्रमा त्यस्तो कालमा पूरा गर्दछ, जुन नाप्नका लागि हाम्रो भौमिक वर्ष एकदमै अपर्याप्त हुन्छ । त्यो त्यस्तो चक्र हो जसमा सर्वोच्च विकासको समय सजीव जीवन तथा – त्यसभन्दा धेरै – त्यो प्रकृतिका विषयमा एवं स्वयं आ□नो विषयमा सचेत प्राणीहरूको समय त्यत्तिकै सचेत हुन्छ, त्यत्तिकै सानो र सीमित हुन्छ, जति छोटो र सीमति त्यो अवकास हुन्छ, जसमा जीवन र आत्मचेतना प्रकट हुन्छ । त्यो त्यस्तोखाले चक्र हो, जसभित्र पदार्थको अस्तित्वको हरेक सीमित विधा – Every finite mode of existence (चाहे सूर्य होस्, चाहे निहारिका वाष्प, चाहे एक्लो पशु होस्, चाहे पशुहरूको पूरा जाति होस्, चाहे रासायनिक संयोजन होस्, चाहे विघटन होस् – समानरूपले क्षणभङ्गुर हुन्छ । त्यस चक्रभित्र शाश्वतरूपबाट परिवर्तित भइरहेको र शाश्वतरूपबाट गतिशील पदार्थबाहेक एवं ती नियमहरूका अतिरिक्त अरू कुनै वस्तु शाश्वत हुँदैन, जस अनुसार त्यो गतिशील हुन्छ र बदलिन्छ ।

तर काल र अवकासको विस्तारमा त्यो चक्र जति धेरै पटक र जति निर्ममतापूर्वक पूरा होस्, जति करोड सूर्य र पृथ्वीहरूको उदय र विनाश होस् तथा कुनै एउटा सौर्य मण्डल र एउटै ग्रहमा सजीव जीवनका लागि आवश्यक परिस्थितिहरू उत्पन्न हुनुभन्दापहिले त्यो जति लामो समयसम्म त्यसै रहेको किन नहोस् तथा चिन्तनको क्षमता हुनेखालका प्राणीहरूको प्रादुर्भाव उनीहरूभित्र हुनुभन्दा पहिले – जसले केही समयका लागि अफू बाँच्नका लागि उपयुक्त परिस्थिति पाउँछन् र पछि निर्ममतापूर्वक नष्ट गरिन्छन् – सजीव प्राणीहरूका अनगिन्ती थुप्रै संख्याले जीवन-मरणको श्रृङ्खलाका बीचबाट गुज्रिनु किन नपरोस् – एउटा के चीज निश्चित हुन्छ भने पदार्थ (द्रव्य) आ□नो साराका सारा रूपहरूमा शाश्वतरूपबाट एकैनाश रहिरहन्छ, त्यसको कुनै गुण पनि कहिल्यै पनि लोप हुन पाउँदैन तथा जसरी दृढरूपमा पृथ्वीमाथि आ□नो सर्वोच्च सृस्टिलाई अर्थात्

चेतनशील मस्तिष्कलाई उसले नष्ट पारिदिन्छ भन्ने कुरा अपरिहार्य रूपमा निश्चित हुन्छ र त्यसैगरी के कुरा पनि निश्चित हुन्छ भने कुनै अर्को ठाउँमा र कुनै अर्को समयमा त्यसले पुनः उसलाई जन्म दिनेछ ।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

प्रेतात्माहरूको सन्सारमा प्रकृति विज्ञानको स्थान

जनसमुदायको चेतनामा द्वन्द्ववादको जुन चित्र बनेको छ, त्यो चरमोत्कर्ष भेटिन्छ भन्ने भनाइको माध्यमद्वारा व्यक्त गरिन्छ । त्यो अवधारणानुसार मनोरथको सृजना, साधुपन र अन्ध विश्वासको भावनाका अति रूपहरूको अनुसन्धान प्रकृति विज्ञानको त्यो धारामा नगरेर वस्तुगत जगत्लाई त्यसको मनागतवादी धारणाको साँचोमा बलज□ती ढाल्ने प्रयत्न गर्ने प्रकृतिसम्बन्धी जर्मन दर्शनझैं यदि हामीहरूले केवल अनुभवलाई उच्चासनमा मात्र प्रतिष्ठित गर्दै वास्तवमा पराकाष्ठामा पुगिसकेको चिन्तनलाई एकदम तिरस्कार भावबाट विरोधी धारामा देख्दछौं भने हामीहरू कुनै खास गलती गर्नेछैनौं । बेलायतमा त्यही सम्प्रदायको बोलवाला छ । त्यसका पिता बहुचर्चित फ्रान्सिस बेकन हुन् । उनीहरूले के माग राखेका छन् भने उनीहरूको नयाँ अनुभवसिद्ध आगमनात्मक पद्धतिको उपयोग गरिनुपर्दछ र त्यसको सहायताबाट सबभन्दा पहिले दीर्घायु र पुनर्जीवन प्राप्त गर्ने प्रयत्न गरिनुपर्दछ । एक हदसम्म त्यसको सहायताबाट कद र रूपरङ्ग बदल्ने, एउटा शरीरलाई अर्कोमा रूपान्तरित गर्ने, नयाँ मानव जाति उत्पन्न गर्ने र हवा-हुरी र आँधीबेहरी उत्पन्न गर्ने शक्तिमाथि अधिकार कायम गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । अनुसन्धानको त्यसप्रकारको कार्यलाई तिलाञ्जली दिइएको छ भनेर बेकनले सिकायत गर्दछन् । उनले प्राकृतिक इतिहासमा सून बनाउने र नाना थरीका चमत्कारिक कार्य गर्ने जुक्ति बताउँछन् । त्यसैगरी आइजन न्यूटनले पनि आ□नो बूढेसकालमा सेन्ट जोनका दिव्योपदेशको व्याख्या गर्न धेरैजसो आ□नो समय खर्चेका थिए । अतः यदि हालका वर्षहरूमा बेलायती अनुभववादका केही प्रतिनिधि – अनि, निश्चय नै ती उनीहरूका सबैभन्दा खराब प्रतिनिधि होइनन् – ले कुर्सीमा खटखट गरेर प्रेतात्मासित कुराकानी गर्ने तथा उनीहरूलाई भेट्ने अमेरिकाबाट आयातीत रोगबाट ग्रस्त छन् भने त्यसमा आश्चर्य मान्नुपर्ने कुरा छैन ।

त्यस जालमा प्रकृतिका जुन सबैभन्दा पहिला विज्ञानवेत्ता फँसेका छन्, ती अत्यन्त प्रसिद्ध प्राणीशास्त्री र वनस्पतिशास्त्री अल्फ्रेड रसेल वालेस हुन् । उनी त्यो व्यक्ति हुन्, जसले प्राकृतिक वरणको क्रियाद्वारा जातिहरूमा परिवर्तनको सिद्धान्त ठीक डार्विनले उक्त सिद्धान्त प्रस्तुत गर्नेबेलामा प्रस्तुत गरेका थिए । आ□नो सानो ग्रन्थ -चमत्कार र आधुनिक अध्यात्मवाद लन्डन, वर्न्स, १८७५ मा उनले प्रकृतिसम्बन्धी ज्ञानको त्यो शाखासित सम्बन्धित आ□नो पहिलो अनुभवको वर्णन गरेका छन् । उनले के भनेका छन् भने त्यो अनुभव १८४४ बाट सुरु हुन्छ । त्यसबेला उनले व्यक्तिमाथि स्वप्न सरी एक प्रकारको छाप पर्ने र उसभित्रको भेद खुल्ने व्यवहार[125]बारे स्पेन्सरको तत्कालको भाषण सुनेका थिए र पुनः त्यसप्रति नतमस्तक भएर उनले त्यसै खालको प्रयोग आ□ना चेलाहरूमाथि लागू गरेका थिए । "मलाई त्यसबारे गहीरो चासो थियो र मैले त्यसलाई जोडदाररूपमा लागू गर्न सुरु गरें ।" ठण्डीको ककरिएको पनर स्थानीय सम्वेदन शून्यताको सँगसँगै उनले खालि चुम्बकीय निद्रा मात्र उत्पन्न नगरेर गालको कपालसम्बन्धी मानचित्रलाईसमेत पनि उनले सही सावित गरिदिए किनभने गालद्वारा बताइएको कुनै पनि इन्द्रियलाई छुनेबित्तिकै चुम्बकीय प्रभावबाट बाँधिएको रोगीभित्र त्यसको अनुकूल क्रियाशीलता उत्पन्न हुन्थ्यो र उसले त्यसलाई उपयुक्त र सशक्त संकेतहरूद्वारा व्यक्त गर्न थाल्दथ्यो । त्यसबाहेक उनले के कुरा पनि देखाइदिए भने केवल त्यसलाई छुनेबित्तिकै त्यसको रोगीले परिचालकका सारा संवेदनाहरूको स्वयं पनि अनुभूति प्राप्त गर्न थाल्दछ । यो ब्रान्डी हो भनेर उनले एक गिलास पानी त्यसलाई नशामा पुऱ्याएका थिए । कुनै नौजवानलाई उसको जागृत अवस्थामा पनि उनले कस्तो बुद्ध बनाइदिन सक्दथे भने उसलाई आ□नो नामको पनि ज्ञान रहन्नथ्यो । तर त्यो कस्तो काम हो भने त्यसबाट स्कूलका अरू मास्टरहरूविना कुनै व्यक्तिमाथि स्वप्नसरी एक छाप पर्ने र उसभित्रको भेद खुल्ने व्यवहारद्वारा नै सम्पन्न गरिन्छ □ आदि इत्यादि ।

संयोगको कुरा के हो भने १८४३-४४ को शीतकालमा ती स्पेन्सरलाई अहिलेको मान्चेस्टरमा मैले पनि भेटेको थिएँ । उनी साधारण खालका धूर्त मान्छे हुन् । केही पादरीहरूको संरक्षणमा उनले देशको भ्रमण गरिरहेका थिए । एकजना युवतीको सहायताबाट उनले चुम्बकीय कपाल विद्यासम्बन्धी प्रदर्शन देखाउँथे तथा त्यसद्वारा ईश्वरको अस्तित्व, आत्माको अमरत्व तथा भौतिकवादको निस्सारता प्रमाणित गर्ने प्रयत्न गर्दथे । त्यसको आवेनवादीहरूले त्यतिबेला ठूलठूला शहरहरूमा धूमधाम प्रचार गरिहेका थिए । युवतीलाई चुम्बकीय निद्रामा सुताइन्थ्यो र पुनः सञ्चालकले गालद्वारा निर्धारित गरिएको कुनै इन्द्रियसित सम्बन्धित कपालको कुनै

भाग छुनेबित्तिकै त्यसले इन्द्रियको क्रियाशीलताको परिचय दिनका लागि नाटकीय प्रदर्शनात्मक संकेतहरू र हाव-भावहरू एकदमै उन्मुक्त र आडम्बरपूर्ण निर्देशन गर्न थाल्दथी । उदाहरणका लागि प्रजननशील इन्द्रिय छुनेबित्तकै उसले एक काल्पनिक शिशुलाई काखमा खेलाउन, चुम्बन गर्न र चाट्न थाल्दथी, आदि । त्यसबाहेक नेक मिस्टर हालले कपालसम्बन्धी गालको भूगोललाई बराटेरिया[126] नामको एउटा नयाँ द्वीप जोडेर झनै सम्पन्न बनाइदिएका थिए – ठीक कपालको माथिपट्टि उनले भक्तिभावको एउटा इन्द्रियको खोज गरेका थिए □ त्यसलाई छुनेबित्तिकै सम्मोहनावस्थामा रहेकी त्यो कुमारी युवती घुँडाको भरमा बस्न पुग्दथी, आ□नो हात जोडेर पार्थना गर्न थाल्दथी तथा ती आश्चर्य विभोर भएका अर्द्ध-शिक्षित श्रोता-मण्डलीका अगाडि पूजामा लीन भएकी एउटी दिव्य देवीका रूपमा प्रस्तत् हुन पुग्दथी । प्रदर्शनको त्यही पराकाष्ठा र अन्त थियो । ईश्वरको अस्तित्व प्रमाणित गरिएको थियो □

म र मेरो एकजना चिने-जानेको व्यक्तिमाथि वालेसमाथि परेको प्रभावजस्तै त्यसको प्रभाव परेको थियो । प्रदर्शनले हामीभित्र चासो पैदा गरिदिएको थियो तथा त्यसको पुनरावृत्ति हामीले कसरी गर्न सक्दछौं भनेर हामीले बुझ्ने प्रयत्न गर्‍यौं । १२ वर्षको टाठो बालक हाम्रो परक्षीण पात्र बन्नका लागि तयार भयो । उसका आँखामा विस्तारै देख्दा अथवा उसलाई थमथमाउँदा कुनै गाह्रो नभईकन ऊ सम्मोहनावस्थामा पुग्दथ्यो । तापनि हामीहरू वालेसको अपेक्षा केही कम विश्वास राख्ने व्यक्ति भएका हुनाले र काम पनि हामीहरूले अपेक्षाकृत केही कम जोशका साथ सुरु गरेका हुनाले हामी जुन निष्कर्षमा पुग्यौं, त्यो एकदमै बेग्लैखालको थियो । मांसपेशीहरूको जडता र सम्वेदन शून्यता पैदा गर्नु सजिलो थियो तर त्यसबाहेक उसमा इच्छाशक्तिको पूर्ण निश्चेष्टताको स्थिति पनि पैदा भएको थियो र उसको त्यो स्थितिसँगै अनुभूतिको विचित्रको अति सम्वेदना पनि थपिएको थियो भन्ने हामीले बुझ्यौं । जतिबेला कुनै बाहिरी उद्दीपनद्वारा रोगीलाई उसको तन्द्राबाट बिउँझाइन्थ्यो, त्यतिबेला उसले जागृतावस्थाभन्दा पनि केयौं बढी छिटो प्रदर्शित गर्दथ्यो । सञ्चालकसँग कुनै पनि प्रकारको रहस्यपूर्ण सम्बन्धको कुनै संकेत त्यहाँ भेटिन्नथ्यो : कुनै अर्को व्यक्तिले पनि सुतेकोलाई उत्तिकै सजीलैसँग सक्रिय बनाउन सक्दथ्यो । गालको कपालसम्बन्धी इन्द्रियलाई क्रियाशील बनाइदिने कुरा त हामीलाई बायाँ हातको खेल भयो । हामी त्योभन्दा अगाडि बढ्यौं । केवल इन्द्रियलाई मनपरीढङ्गले एउटालाई अर्कोसित बदल्न अथवा त्यसको ठाउँलाई पूरै शरीरभरिमा कुनै पनि ठाउँमा निर्धारित गर्न हामी सफल मात्र भएनौं, अपितु हामीहरूले अरू पनि अनगिन्ती थुप्रै इन्द्रियहरूलाई कृत्रिम बनाइदियौं । गाउने, सिठी बनाउने, बाँसुरी बजाउने, नाच्ने, मुड्की हान्ने, सिउने, जुता कँस्ने, तमाखू पिउने, आदि, आदि थुप्रै नयाँ इन्द्रियहरूको हामीहरूले आविष्कार गरेका थियौं । ती इन्द्रियहरूको ठाउँको चयन हामीहरूले चाहेको ठाउँमा गर्न सक्दथ्यौं । वालेसले आफ्ना रोगीहरूलाई पानी ख्वाएर नशामा पार्दथे तर हामीहरू खुट्टाको बूढी औंलाको नशाको एउटा इन्द्रिय खोज्यौं ! त्यसलाई छुनु बेर हुन्थ्यो, एकजना पक्का रक्सी खाएको मान्छेको मनोरञ्जनात्मक नाटक अगाडि सुरु हुन थाल्दथ्यो □

तर कुन कुरा राम्ररी बुझ्नुपर्दछ भने जबसम्म पात्रलाई कुन इन्द्रिय छुँदाखेरि के गर्नुपर्दछ भनेर सिकाइन्न, त्यतिबेलासम्म कुनै इन्द्रियले कत्ति पनि सक्रियता देखाउन्नथे । तत्काल अभ्यासद्वारा बालकले आफूलाई कति धेरै अभ्यस्त बनायो भने केवल अलि-अलि इशारा दिनु मात्रै पनि उसको लागि पर्याप्त हुन्थ्यो । त्यसरी जुन इन्द्रियहरू पैदा गरिएका थिए, तिनले पुनः आ□नो सुताउने शक्ति पछि पनि त्यतिबेलासम्म कायम राख्दथे, जतिबेलासम्म तिनलाई उही पुरानो रीति पुनः बदलिन्नथ्यो । वास्तवमा पात्रमा दोहोरो श्मरणशक्ति उत्पन्न हुन्थ्यो : एउटा उसले जागृतावस्थामा काममा ल्याउँथ्यो भने दोस्रो त्यससित एकदमै जुम्ल्याहा हुन्थ्यो, जसले सम्मोहनावस्थामा काम गर्दथ्यो । जहाँसम्म उसको इच्छाशक्तिको निश्चेष्टता तथा तेस्रो व्यक्तिको इच्छाशक्ति अन्तरगत त्यसको पूर्ण पराधीनताको कुरा हो, त्यो उसको सम्पूर्ण चमत्कारिक रूप त्यति बेलै खतम हुन्छ, जतिबेला हामीहरूले के कुरा बुझ्दछौं भने पात्रको इच्छा शक्तिलाई सञ्चालकको इच्छाशक्तिको अधिनस्थ नबनाईकन उसको त्यो स्थिति पैदा हुन सक्दैन । त्यति गरेपछि मात्र उसको सम्पूर्ण स्थिति पैदा हुन्छ । सम्मोहित गर्ने सन्सारको ठूलोभन्दा ठूलो जादुगरसमेत पनि त्यो बेला एकदमै बेकार सिद्ध हुन पुग्दछ, जतिबेला उसको पात्रले उसका कुरा सुनेर हाँसिदिन्छ □

त्यसरी सन्देहवादको तिरस्कारपूर्ण दृष्टिकोणको मद्दतबाट हामीहरूले के कुरा बुझ्यौं भने चुम्बकीय कपाल विद्यासम्बन्धी त्यो केटौलेपनको आधार खालि घटनाक्रमहरू मात्र हुन्छन् । ती प्रायःजसो जागृत अवस्थाका त्यसैखालका घटनाप्रवाहभन्दा केवल परिमाणमा मात्र बेग्लै हुन्छन् र ती घटनाप्रवाहहरूको व्याख्या गर्नका लागि कुनै रहस्यात्मक कारणको आवश्यकता हुँदैन, त्यही "जोश र उत्साह"ले वेलेसलाई आत्म

ठगीको खाडलमा पुऱ्याएको थियो । त्यसको फलस्वरूप गालको कपालसम्बन्धी मानचित्रका स-साना कुराहरूसम्मलाई उनले सही बताएका थिए साथै उनले के भनेका थिए भने सञ्चालक र त्यसका पात्रहरूबीच एउटा रहस्यपूर्ण सम्बन्ध हुन्छ ।[127]

वालेसको साधुवादको हदैसम्मको निष्कपट विवरणमा के कुरा हरेक ठाउँ स्पष्ट छ भने जति धेरै चासो उनको साराका सारा व्यापारलाई कुनै पनि मूल्यमा स्वयंले पुनः गरेर देखाउनुमा थियो, त्यति त्यस धुर्त्याइंको वास्तविक पृष्ठभूमि खोजवीन गर्नुमा थिएन । सुरुमा वैज्ञानिकको रूपमा रहेको एकजना व्यक्तिका लागि खालि त्यसप्रकारको दिमागी कसरतको मात्र आवश्यकता हुन्थ्यो – त्यसपछि सरल र सीधासादा आत्मठगीद्वारा त्यस काममा तुरुन्त निपुण हुनका लागि उसलाई कुनै गाह्रो पर्दैनथ्यो । वालेसको अन्त पनि त्यसरी नै भएको थियो । उनीभित्र चुम्बकीय कपाल विद्यासम्बन्धी चमत्कारहरूमा श्रद्धा उत्पन्न भएको थियो । त्यसरी उनको एउटा (खुट्टा त पहिले नै प्रेतात्माको जगत्मा पुगिसकेको थियो ।

आ□नो अर्को खुट्टालाई उनले १८६५ मा त्यसभित्र पुऱ्याइदिएका थिए । १२ वर्षसम्म उष्ण कटिबन्धीय प्रदेशमा उनले यात्रा गरिरहे । त्यहाँबाट फर्केपछि उनले कुर्सी फर्काउने चटक गरेर प्रेतात्माहरूलाई बोलाउने प्रयत्न गरेका थिए । त्यो प्रयोगले उनलाई नाना प्रकारका “माध्यमहरू”को समाजमा पुऱ्याइदिएको थियो । त्यस कार्यमा उनले कति छिटो दक्षता हासिल गरेका थिए भन्ने कुराको प्रमाण उक्त पुस्तिकाबाट मिल्दछ । उनले हामीबाट खालि हामीहरूले होम, डेवेन कोर्ट बन्धुहरू तथा धेरैथोरै रूपियाँका लागि त्यस खालका क्रियाकलापहरू देखाउने तथा धेरैजसो ठगहरू र धोकेवाजहरूको रूपमा सबैका अगाडि बारम्बार नाङ्गिएका अरू सारा “माध्यमहरू”का तथाकथित चमत्कारिक कार्यहरूमाथि पूर्णतः विश्वास गर्नुपर्ने कुराको मात्र आशा गर्दैनन्, अपितु उनले हामीबाट प्रेतात्माहरूका तथाकथित प्रामाणिक इतिहासहरूसित सम्बन्धित उनले प्रस्तुत गरेका नानाथरीका कहानीहरूलाई समेत पनि मानिदिऔं भन्ने आशासमेत गर्दछन् । यूनानी देवासनका डाइनहरू, मध्ययुगीन डङ्किनीहरू – ती सबै “माध्यमहरू” थिए । आ□नो रचना आकाशवाणी (De divinatione) मा आइयमब्लिक्सले पहिलेदेखि नै “आधुनिक प्रेतात्मावादका ज्यादै हैरान पार्नेखालका व्यापारहरू”को ज्यादै विस्तृत वर्णन गरिदिएका थिए ।

ती चमत्कारहरूको वैज्ञानिक प्रामाणिकता र विश्वसनीयतालाई वालेसले कुन ढङ्गबाट सही सिद्ध गर्दछन् ? त्यो बताउनका लागि एउटै मात्र उदाहरण पनि यथेष्ट हुनेछ । निश्चय नै कसैको लागि के सोंच्नु ज्यादै अचम्मको कुरा हुनेछ भने उपर्युक्त प्रेतात्माहरूले आ□नो फोटो खिंच्न दिन्छन् भनेर वास्तवमै हामीहरूले विश्वास गर्नेछौं । निश्चय नै हामीलाई के कुरा माग गर्ने अधिकार छ भने त्यसभन्दा पहिले हामीहरूले सत्य ठानेका प्रेतात्माहरूले उक्त तस्वीरको प्रामाणिकता एकदम असन्दिग्धरूपबाट सिद्ध गरिदिनुपर्दछ । पृष्ठ १८७ मा वालेसले एउटा कहानी सुनाउँदै के भन्दछन् भने १८७२ को मार्च महीनामा एउटा मुख्य माध्यम निकल्सकी छोरी श्रीमती गप्पीले नोटिङ्हिलमा अवस्थित हडसनको घरमा आ□नो श्रीमान् र सानो छोराका साथ आ□नो फोटो खिंचाएकी थिइन् । उनका दुई बेग्लाबेग्लै तस्वीरहरूमा सेतो जालीदार कपडामा राम्रोसँग लपेटिएकी एकजना अग्ली महिलाको आकृति उनीहरूलाई आशीर्वाद दिइरहेको जस्तो गरी पछाडिपट्टि खडा भएको देखिन्छ । उक्त आकृतिको अनुहार र मोहडा अलिकति पूर्वीयजस्तो लाग्दछ ।

“तापनि यी दुईमध्ये एउटा चीज एकदमै पक्का हो[128] : कि त कुनै कुशाग्रबुद्धि भएको जीवित तर अदृश्य प्राणी त्यहाँ उपस्थित थियो वा श्रीमान् र श्रीमती गप्पी, फोटो खिंच्ने व्यक्ति तथा कुनै चौथो व्यक्तिले मिलेर दुष्ट्याइँपूर्ण जाल बुनेका थिए र, त्यहाँ उपरान्त लगातार उनीहरूले त्यो रहस्य छिपाउँदैआएका छन् । श्रीमान् र श्रीमती गप्पीलाई मैले कति धेरै राम्ररी चिन्दछु भने मलाई पूर्णतः विश्वास छ – जसरी प्रकृति विज्ञानको क्षेत्रमा सत्यको कुनै पनि साँचो अनुसन्धानकर्ताले त्यसखालको काम गर्न सक्दैन, त्यसैगरी उनीहरूले पनि त्यसखालको धुर्त्याइँ गर्न सक्दैनन् ।”[129]

जे होस्, प्रेतात्माको फोटो □ कि त त्यो धोका थियो कि त एकदमै ठीक । अनि, यदि त्यो धोकापूर्ण थियो भने प्रेतात्माको फोटो पहिलेदेखि नै प्लेटमा मौजूद थियो अथवा त्यसखालको छलकपटसित सम्बन्धित चारैजना व्यक्तिहरू – अथवा यदि कमजोर दिमाग भएको वा ठगिएको बृद्ध, ८४ वर्षको उमेरमा १८७५ को जनवरीमा कालको मुखमा गइसकेको मान्छे गप्पीलाई छोडिदिंदा – बाँकी तीन जनाको हात त्यसमा रहे होला । (त्यस कामको निम्ति श्रीमती गप्पीलाई ठग्नका लागि उनलाई स्पेनको पर्दाको पृष्ठभूमिमा पठाइदिनु

पर्याप्त हुन्थ्यो □) प्रेतात्माको प्रतिरूप फोटो खिंच्ने व्यक्तिले कुनै कठिनाईविना प्राप्त गर्न सक्दथ्यो भन्ने विषयमा पनि कुनै धेरै तर्क-वितर्क गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन । तापनि थोरै समयपछि फोटो खिंच्ने व्यक्ति हडसनमाथि प्रेतात्माका असत्य तस्वीरहरू बनाई-बनाई प्रस्तुत गरेको अभियोगमा सार्वजनिकरूपबाट मुद्दा चलाइएको थियो □ अतः त्यस कुरामाथि पर्दा हाल्नका लागि वालेसले भन्दछन् : "एउटा कुरा स्पष्ट छ – यदि कहीं धोकेवाजी भएको छ भने प्रेतात्मावादीहरूले उसलाई स्वयं पक्रिसकेका छन् ।"[130]

अतः फोटो खिंच्ने व्यक्तिको कुरामाथि बढी भरोसा गर्न सकिन्नथ्यो । फेरि रह्यो कुरा – श्रीमती गप्पीको । जहाँसम्म उनको सम्बन्ध छ, उनको सत्यताको समर्थनमा केवल हाम्रा मित्र वालेसको मात्र "परं विश्वास" छ – त्यसबाहेक अरू केही छैन । त्यसबाहेक अरू केही छैन □□ छैन, छैन केही पनि छैन □□□ जहाँसम्म श्रीमती गप्पीको परं विश्वसनीयताको कुरा हो, त्यसको प्रमाण हामी उनको के कुरामा पाउँछौं भने उनलाई १८७१ को सुरुमा एकदिन राति हाइवरी हिल पार्कस्थित उनको घरबाट अचेत अवस्थामा ६९ ल्याम्बस कौन्ड्युट गल्लीमा – अर्थात् कोवाको उडानको सीधा हिसाबले ती बेलायती मीलहरूको दुरीमा – हवामा उडिरहेको अवस्थामा लिगएको थियो तथा ६९ नम्बरको उक्त भवनभित्र एउटा प्रेतात्मावादी विचारमण्डलको बीचमा कुर्सीमाथि राखिएको थियो । कोठाका ढोकाहरू बन्द थिए र, यद्यपि श्रीमती गप्पी लन्डनकी एक सबैभन्दा मोटी महिला थिइन् – त्यसको अर्थ वास्तवमा धेरै लाग्दछ – तापनि त्यस कोठाभित्र उनको अचानक आक्रमणको कारण न त ढोका न छत नै कहीं कत्तिपनि चर्कियो □ (त्यस घटनाको विवरण लन्डनको "प्रतिध्वनि Echo" नामक पत्रिकाको ८ जून, १८७१ को अंकमा प्रकाशित भएको थियो □ र, त्यसपछि पनि यदि कसैको प्रेतात्माको फोटाको सत्यतामा विश्वास नहुँदो हो त त्यस व्यक्तिलाई कुनै किसिमको औषधोपचार गर्न सकिन्नथ्यो □□

बेलायतका प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूमध्ये अर्को प्रख्यात व्यक्ति रासायनिक तत्व थेलियम र रेडियोमिटर[131](त्यसलाई जर्मनीमा Lichtmuhla पनि भनिन्छ) का अनुसन्धानकर्ता विलियम क्रुक्स हुन् । क्रुक्सले १८७१ तिर प्रेतात्मावादी वस्तुहरूको जाँचबुझ गर्ने काम सुरु गरेका थिए । त्यस कामका लागि उनले थुप्रै भौतिक र यान्त्रिक साधनहरू, कमानीदार तराजु, बिजुलीका ब्याट्रीहरू, आदिको उपयोग गरेका थिए । आ□नो उक्त कार्यमा सबैभन्दा मुख्य आवश्यक उपकरण, अर्थात् संशयवादी आलोचनात्मक मस्तिष्कको उनले उपयोग गरेका थिए वा थिएनन्, अथवा अन्तसम्म त्यसलाई कामको लागि एकदमै उपयुक्त अवस्थामा कायम राख्न सकेका थिए वा थिएनन् – त्यो कुरा हामी पछि बुझ्नेछौं । जे होस्, तापनि ज्यादै धेरै समय वित्नुभन्दा पहिले नै क्रुक्ससमेत पनि उनीभन्दा पहिलेका वालेस जकडिए झैं पूर्णतः जकडिएका थिए ।

उनले भन्दछन्, "केही वर्षदेखि एकजना युवती कुमारी □लोरेन्स कुकले माध्यमको रूपमा अद्‌भूत क्षमताको परिचय दिएकी थिईन् । हालै त्यसको फलस्वरूप एकजना प्रेतात्मा महिलाको सिङ्गो आकृतिकको सृष्टि भएको थियो । जतिबेला ऊ पूर्ण अभिभूत अवस्थामा कालो लुगा लगाएको, बक्सभित्र राम्ररी बन्द भएको स्थितिमा वा छेउँको एउटा कोठामा पल्टिरहेको थियो, त्यतिबेलै उक्त आकृति नाङ्गा खुट्टा र लहराइरहेका सेतो लुगामा अगाडि आएर प्रकट हुन्थ्यो । "

उक्त प्रेतात्माले आफूलाई केटी बताउँथ्यो भने त्यो अचम्मैलाग्दो गरी कुमारी कुकको समरूप थियो । एकदिन साँझ वोल्कम्यान – अर्थात् श्रीमती गप्पीको वर्तमान पति – ले अचानक कम्मरमा समाए । र, कहीं कुमारी कुककै अर्को संस्करण त होइन भनेर बुझ्नका लागि उनले जोडले अँठ्याइरहे । त्यतिबेला के थाह भयो भने प्रेतात्मा धेरै बलियो थियो र त्यसले आफूलाई फुत्काउन जोडले प्रयत्न गऱ्यो । दर्शकहरूले हस्तक्षेप गर्नु पऱ्यो । प्रकाश निभाइयो र केही धक्काधक्किपछि जब पुनः शान्ति स्थापित भयो र फेरि उज्यालो बनाइयो, त्यतिबेला हेर्दा प्रेतात्मा लोप भएको थियो भने कुक बाँधिएकी र अचेत अवस्थामा उही कुनामा पल्टिरहेकी थिईन् । त्यसको बावजूद के भनिन्छ भने बोल्कम्यानले आज दिउसोसम्म पनि अरूलाई नभएर कुमारी कुकलाई नै समाएको दाबा गर्दैछन् । त्यस कुरालाई वैज्ञानिकढङ्गबाट प्रमाणित गर्नका लागि प्रशिद्ध विद्युत्वेत्ता – बार्ली – ले नयाँ प्रयोग गर्ने बेला के व्यवस्था गरे भने व्याटरीको धारा माध्यम, अर्थात् कुमारी कुकभित्रबाट जाओस् र त्यसबाट धारालाई नहटाईकन उनले प्रेतात्माको भूमिका खेल्न नसकून् तर फेरि पनि प्रेतात्मा प्रत्यक्ष देखा परी । अतः के स्पष्ट भयो भने त्यो वास्तवमा कुकभन्दा बेग्लै कुनै अर्की महिला थिई । त्यो चीजलाई अझ पाको गरी प्रमाणित गर्ने जिम्मा क्रुक्सको थियो । त्यसबारे उनको पहिलो कदम हुन्थ्यो –

प्रेतात्मावादी महिलाको विश्वास प्राप्त गर्नु । जून ५, १९७४ का दिन प्रकाशित प्रेतात्मावादी नामक पत्रिकामा उनी स्वयं भन्दछन्, "उक्त महिलाको भरोसा ममाथि 'विस्तारै-विस्तारै कतिसम्म बढाइयो भने मैले व्यवस्था नगर्दासम्म त्यसले प्रदर्शन गर्न अस्वीकार गर्थी । उसले सधैं म ऊ र उसको वाकसको नजीक रहनुपर्दछ भन्ने चाहन्थी । मैले के देखें भने – जब उसलाई पूरा विश्वास भयो र ऊसित गरिएको आ□नो जुनसुकै बाचा मैले तोड्दिन भन्ने भरोसा भयो, त्यतिबेला – त्यस चमत्कारको महात्म्य ज्यादै बढ्न पुग्यो तथा खुलारूपबाट अरू कुनै किसिमबाट प्राप्त हुन नसक्ने साक्षी मिल्न थाल्यो । प्रदर्शनको बेला कुन-कुन व्यक्तिहरू मौजूद छन् र उनीहरूलाई कुन-कुन ठाउँमा राख्ने हो भन्ने विषयमा धेरैजसो उसले मसित सल्लाह गर्ने गर्दथी । त्यसको कारण के थियो भने हालै, ज्यादै अनुचित खाले सुझावहरूको कारणले अनुसन्धानका लागि धेरै वैज्ञानिक उपायहरूका अतिरिक्त बलको पनि उपयोग गरिनुपर्दछ भनेर ऊ भयभति भएकी थिई ।"

प्रेतात्मा युवतीले कुन विश्वास – जुन जति वैज्ञानिक थियो, त्यत्तिकै उदात्त पनि थियो – को सञ्चार पनि पूरै मात्रामा गरेको थियो । कहाँसम्म भने ऊ स्वयं क्रुक्सको घरमा देखिई, उनका केटाकेटीहरूसँग खेली र उनीहरूलाई 'भारतको आ□नो यात्राको बेलाको चाखलाग्दो कहानी सुनाइरही ।" क्रुक्सलाई "आ□नो अतीतका केही कटु अनुभव" बताई । उसको स्पष्ट भौतिकताको उनलाई राम्ररी विश्वास होस् भनेर उसले उनलाई आ□नो हातमा हात राख्ने, आ□नो नाडी छाम्ने तथा उसले प्रतिमिनट कतिपटक सास फेर्दछे, त्यो पनि गन्ने अनुमति दिई ।' उसले अन्तमा क्रुक्ससँगै आ□नो फोटो पनि खिचाई □ अब ती कुराहरूप्रति हामी अचम्म मान्दैनौं । बालेसले के भन्दछन् भने देखेपछि, अनुभव गरेपछि, कुरा गरेपछि र फोटो खिंचेपछि त्यो आकृति एकदमै हरायो । त्यो एउटा सानो कोठामा लोप भई । त्यसबाट छेउँको एउटा कोठाबाहेक बाहिर जाने अर्को कुनै बाटो थिएन र त्यो कोठा दर्शकहरूले अटेसमटेस भएको थियो ।" त्यो पनि कुनै ठूलो कुरा थिएन □ त्यो सारा घटना क्रुक्सको घरमा भएको थियो र तसर्थ केवल आवश्यकता उक्त प्रेतात्मालाई उनले देखाएको जति विश्वास दर्शकहरूले विनम्र भावबाट क्रुक्समाथि देखाऊन् □

दुर्भाग्यवश ती "पूर्णतः प्रमाणित चमत्कार"माथि प्रेतात्मावादी व्यक्तिहरूले पनि तुरुन्त विश्वास गरेनन् । माथि हामीले के देखिसकेका छौं भने बोल्कम्यान स्वयं भयंकर र प्रेतात्मावादी हुन् र उनले कसरी प्रेतात्मालाई पक्रेका थिए । अनि, अहिले "प्रेतात्मावादीहरूको बेलायती राष्ट्रसंघ'को सदस्य एकजना पादरीले कुमारी क्रुक्सको प्रदर्शन देखेका छन् । जुन कोठाबाट प्रेतात्मा आउँथी र लोप हुन्थी, त्यसको अर्को ढोकाबाट बाह्य सन्सारसँग उसको सम्बन्ध छ भन्ने कुरा कुनै कठिनाईविना सिद्ध गरिदिएका छन् । त्यहाँ मौजूद क्रुक्सको व्यवहारले "माथिबाट जे देखिन्छ, त्यसमा 'केही तथ्य' हुन सक्दछ" भन्ने "मेरो विचारलाई अन्तिमरूपबाट मेटिदिएको" थियो । (रहस्यवादी लन्डन, पादरी सी.मोरिस डेभिज) पुनश्च, त्यसपछि अमेरिकामा केटीहरूलाई "भौतिक रूप" कसरी दिइन्छ भन्ने कुराको प्रकाश हालिएको छ । फिलाडेल्फियामा होम्स नामक दम्पतिले प्रदर्शन सङ्गठित गर्ने गर्दथ्यो त्यसमा पनि एउटी 'केटी' देखिएकी थिई । श्रद्धालुहरूका धेरैजसो उपहार उसले स्वीकार गरेकी थिई । तर उसका दर्शकहरूमध्ये एकजना सन्देहवादी पनि थियो । जहिलेसम्म उक्त केटीको पत्ता लगाउने छैन, त्यतिबेलासम्म ऊ चूपचाप रहनेछैन भन्ने उसले निधो गर्‍यो । त्यसपछि के थाह लाग्यो भने उक्त केटीले बेतनको कमीको कारण हडतालसमेत गरिसकेकी थिई । त्यो एउटा बोर्डिङ घरमा रहने युवती थिई भन्ने कुरा उसले पत्ता लगायो । त्यसपछि उसको शारीरिकताबारे कुनै अन्योल रहेको थिएन । पछि के देखियो भने प्रेतात्मालाई दिइएका सबै उपहारहरू ऊसँग उहीरूपमा मौजूद थिए ।

त्यसैबीच यूरोपेली महाद्वीपमा पनि प्रेतात्माहरूलाई दर्शन गर्ने वैज्ञानिक देखिएका थिए । सेन्टपिटर्सबर्गको एउटा वैज्ञानिक संघ – त्यो विश्वविद्यालयसित सम्बन्धित थियो वा स्वय. प्रज्ञा प्रतिष्ठानसित थियो भन्ने मलाई स्पष्टरूपले याद भएन – राजदूत अक्साकोव र रसायनशास्त्री बटलेरोबलाई उक्त प्रेतात्मावादी चमत्काहरूको आधारको छानवीन गर्ने काम सुम्पिएको थियो । त्यसको खास ठूलो परिणाम निक्लेको जस्तो लाग्दैन ।[132] अर्कातिर – यदि प्रेतात्मावादीहरूको चर्को स्वरको घोषणाहरूको विश्वास गर्ने हो भने – जर्मनीमा पनि प्रोफेसर जोलनरको रूपमा त्यस्तै एकजना व्यक्तिलाई अब लिपजिगले उत्पन्न गरेका छन् ।

जोलनरले अवकाशको "चौथो आयाम" पत्ता लगाउनेबारे वर्षौंदेखि कठोर संघर्ष गर्दै आइरहेका छन् भन्ने कुरा सर्वविदितै छ । तीन आयामहरूको अवकासमा थुप्रै चीजहरू असम्भव हुन्छन् भने चार आयामहरूको अवकासमा सबै चीज सजिलैसँग गर्न सकिने कुरा उनले पत्ता लगाएका छन् । उदाहरणका लागि चार आयामहरूको अवकासमा धातुको एउटा बन्द गोलाको भित्री भागलाई ग्लोव सरह उल्ट्याएर

बाहिर ल्याउन सकिन्छ । र, त्यसो गर्नका लागि कुनै प्वाल पार्नुपर्ने आवश्यकता पर्दैन । त्यसरी एउटा अन्तहीन लामो डोरी अथवा दुवै छेउँमा बाँधिएको डोरीमा गाँठो पार्न सकिन्छ तथा दुई छुट्टाछुट्टै बन्द औंलाहरूलाई तीमध्ये कुनै पनि नखोलीकन एक अर्कोसित फँसाउन सकिन्छ । त्यसैगरी थुप्रै अरू चीजहरूलाई पनि गर्न सकिन्छ । प्रेतात्माको सन्सारबाट आउने स्थितिको विजयोल्लासपूर्ण प्रतिवेदनबाट के पत्ता लाग्दछ भने प्रो.जोलनरले चौथो आयामको स्थानको धेरै विवरण पत्ता लगाउनका लागि एक वा त्योभन्दा धेरै माध्यमहरूको सहयोग लिएका छन् । भनिन्छ, त्यस कार्यमा उनलाई अद्भूत सफलता हासिल भएको छ । प्रदर्शनपछि के देखियो भने जुन कुर्सीमाथि उनले हात राखेका थिए, त्यसका भुजा उनका पाखुरासँग बाँधिएका थिए, यद्यपि उनको हात कुर्सीबाट कहिल्यै हटेको थिएन □ त्यसै गरी एउटा डोरीका दुवै टुप्पा कुर्सीमा बाँधिएका थिए, त्यसका गाँठा चारवटा पारिएका थिए, आदि । सङ्क्षेपमा चौथो आयामका चमत्कारहरूलाई प्रेतात्माहरूले ज्यादै सहजरूपमा देखाउन सक्दछन् भन्ने गरिन्छ । सान्दर्भिक सम्बन्ध (relata refero) लाई ख्याल राख्नुपर्दछ । मैले प्रेतात्माहरूको सूचना पत्रिकाको सत्यताको ग्यारेन्टी गर्दिन । यदि त्यसमा केही गल्ती छ भने जोलनरलाई मैले सुधार्ने अवसर दिएकोमा उनी मप्रति कृतज्ञ हुनुपर्दछ । तर यदि त्यसमा जोलनरका अनुभवहरूलाई कुनै झूटमुठ कुराविना प्रस्तुत गरिएको छ भने स्पष्टै छ, प्रेतात्मावाद र गणित दुवै विज्ञानमा नयाँयुगको थालनी भएको छ । प्रेतात्माहरूले चौथो आयामको अस्तित्वलाई प्रमाणित गर्दछन् भने र त्यसैगरी चौथो आयामले प्रेतात्माहरूको अस्तित्वको साक्षी बक्दछ । र, त्यो चीज एकपटक सिद्ध भएपछि विज्ञानसमक्ष पूर्णतः नयाँ र असीम क्षेत्रको ढोका खुल्दछ । त्यसपछि पहिलेका सारा गणितशास्त्र र प्रकृति विज्ञान चौथो र अझ उच्चस्तरका आयामहरूको गणितशास्त्र र ती झन् उच्चस्तरका आयामहरू रहने प्रेतात्माहरू यान्त्रिकविज्ञान, भौतिक विज्ञान, रसायनशास्त्र त शरीरविज्ञान समक्ष उनीहरूको प्राथमिक पाठशालासरह हुनेछ । क्रुक्सले वैज्ञानिकरूपबाट के बताएका छैनन् भने चैथो आयाममा – अब हामीहरूले सम्भवतः त्यसलाई त्यस्तै भन्न सक्दछौं – पुग्दाखेरि कुर्सी र फर्निचरका अरू चीजहरूको वजन कति कम हुन पुग्दछ भन्ने कुरा बताएका थिएनन् तथा वालेसले समेत के चौथो आयामभित्र आगो लगाउँदा मानव शरीरलाई कुनै हानी पुग्दैन भन्ने कुरा घोषित गरेका थिएनन् ? अनि, अहिले त प्रेतात्माहरूका शरीरको शरीर विज्ञानको ज्ञान पनि हामीलाई प्राप्त भइसकेको छ □ उनीहरूले सास लिन्छन्, उनीहरूका नाडी चल्दछन् तथा उनीहरूको फोक्सो, मुटु र रक्त सञ्चार नलीहरू पनि हुन्छन् । त्यसैगरी अन्य शारीरिक अङ्गहरूको दृष्टिबाट पनि ती कम्तिमा हाम्रो शरीर जत्तिकै राम्ररी लैस हुन्छन् । सास लिनका लागि कार्वोहाइड्रेटको आवश्यकता पर्दछ । ती फोक्सोमा जल्दछन् । र, ती कार्बोहाइड्रेटहरू बाहिरबाट उनीहरूसँग पुग्न सक्ने हुनाले उनीहरूका पेट, आन्द्रा र तिनका उपाङ्ग पनि हुन्छन् । अनि त्यो कुरा एकपटक सिद्ध भयो भने बाँकी सबै कुरा कुनै कठिनाईविना स्वयं सिद्ध हुन पुग्दछन् । तर त्यसखालका अङ्गहरू हुनु भनेको उनीहरू रोग र विमारका शिकार हुन सक्नु हो । जेहोस्, के कुरा हुनु पनि सम्भव हुन्छ भने विचारहरूले छिटै प्रेतात्माहरूको सन्सारका कोशीय रोग निदानशास्त्रबारे पनि पुस्तक तयार गर्नुपरेको थियो । र, ती प्रेतात्माहरूमध्ये अधिकांश ज्यादै राम्रा युवतीहरू हुने हुनाले उनीहरूको सुन्दरता अलौकिक हुनुबाहेक उनीहरू सान्सारिक सुन्दरीहरूभन्दा अरू कुनै कुरामा पनि फरक हुँदैनन् । अतः ढिलोचाँडो उनीहरू 'प्रेमोन्मादको अनुभव गर्ने"[133] पुरुषहरूको सम्पर्कमा पुग्नु सम्भव छ । र, नाडी देखेर उनीहरूमा "स्त्री हृदय अनुपस्थित छैन " भन्ने कुरा क्रुक्सले सिद्ध गरिदिएका हुनाले प्राकृतिक वरणको क्रियासमक्ष समेत चौथो आयामको सम्भावना उत्पन्न हुन पुगेको छ भने त्यस खालको आयामलाई दुष्ट सामाजिक प्रजातन्त्रसँगै संलग्न गरिने कुराको पनि अब डर छैन □[134]

***

अति भयो । प्रकृतिक विज्ञानबाट रहस्यवादीतर जाने सबैभन्दा परिपक्व बाटो प्रत्यक्षरूपले स्पष्ट भइसकेको चीज हो । प्राकृतिक दर्शनका सम्बन्धमा गरिने खुला सैद्धान्तिक बहसले त्यसपट्टि पुऱ्याउँदैन, बरु एकदमै तुच्छखालको, सारा सिद्धान्तहरूबाट पर भाग्ने तथा साराका सारा चिन्तनलाई अविश्वासको दृष्टिले हेर्ने अनुभववादपट्टि पुऱ्याउँछ □ प्रेतात्माहरूको अस्तित्वलाई कुनै चीजले पनि स्वतः सिद्ध अपरिहार्यता प्रमाणित गर्दैन भने वालेस, क्रुक्स र उनको मण्डलीका अनुभववादी पर्यवेक्षणले त्यसलाई सिद्ध गर्दछ □ क्रुक्सको वर्षक्रमसम्बन्धी पर्यवेक्षणका कारणले थेलियम धातु पत्ता लगाउन मद्दत मिलेको कुरा यदि हामीहरूले मान्छौं भने अथवा मलाया द्वीप समूहमा वालेसले बहुमूल्य प्राणीशास्त्रसम्बन्धी खोज गरेको कुरा हामीहरूले स्वीकार गर्दछौं भने ती दुवै वैज्ञानिकहरूका प्रेतात्मावादी अनुभवहरू र खोजहरूमाथि पनि

हामीहरूले उत्तिकै मात्रामा विश्वास गर्नुपर्दछ भनेर हामीहरूसित भनिन्छ । जेसुकै होस्, अन्ततः ती दुवैमा केहीनकेही अन्तर छ अर्थात् ती वैज्ञानिकहरूका पहिलेका खोजहरूको सत्यताको हामीहरू परक्षीण गर्न सक्दछौं तापनि उनीहरूका ती नयाँ चीजहरूको सत्यताको परक्षीण गर्न सकिन्न भन्ने कुरा यदि हामीहरू गर्दछौं भने प्रेतात्मालाई देख्ने, बोलाउनेहरू फर्कने छैनन्, बरु त्यस्तो कुरा कदापि होइन भन्ने प्रत्युत्तर हामीलाई दिन्छन् □ उनीहरू प्रेतात्माहरूको सत्यताको कुराको समेत परीक्षा गर्ने अवसर हामीलाई दिन तयार भएको बताउँछन् ।

त्यसमा के कुराको शंका छैन भने द्वन्द्ववादको अवज्ञा नगरीकन त्यसको समुचित फल प्राप्त गर्न सकिन्न । सैद्धान्तिक चिन्तनका लागि कसैको हृदयमा जतिसुकै उग्र तिरस्कारको भाव भए तापनि सैद्धान्तिक चिन्तनविना कुनै दुई प्राकृतिक कारोबारको न त एक अर्कासँग कुनै सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिन्छ न उनीहरूका बीचको सम्बन्धलाई बुझ्न सकिन्छ । खालि एउटै मात्र प्रश्न हो – व्यक्तिको चिन्तन सही छ वा छैन ? यदि हामी प्रकृति-पूजावादी तरीकाबाट र त्यसरी गलतढङ्गबाट सोंच्न खोज्दछौं भने सिद्धान्तलाई पर हटाइदिनु – त्यसप्रति तिरस्कारको भाव राख्नु – त्यसको सबैभन्दा परिपक्व तरीका हो । तापनि पुरानो र प्रशिद्ध द्वन्द्वात्मक नियम अनुसार, अशुद्ध चिन्तनलाई जतिबेला त्यसको तार्किक परिणामसम्म पुर्‍याइन्छ, त्यतिबेला अपरिहार्यरूपबाट त्यो जहाँबाट प्रस्थान गरेको थियो, त्यसको एकदमै विपरीत विन्दुमा पुग्दछ । अतः द्वन्द्ववादप्रतिको अनुभववादी तिरस्कारको भाव राख्नुको सजायँ के मिल्दछ भने कतिपय ज्यादै गम्भीर अनुभववादीहरू पनि अन्धविश्वासको सबैभन्दा गहीरो भासमा, अर्थात् आधुनिक प्रेतात्मावादको दलदलमा खस्दछन् □

त्यही कुरा गणितशास्त्रको सम्बन्धमा लागू हुन्छ । साधारण अधिभूतवादी गणितिज्ञले ज्यादै घमण्डका साथ के दाबा र्दछन् भने उनीहरूको वैज्ञानिक निष्कर्ष एकदमै अकाट्य छ । तर उनीहरूको त्यो निष्कर्षमा काल्पनिक परिमाण पनि सामेल हुन्छ । ती परिमाणहरूलाई यो विज्ञानबाट यथार्थता प्राप्त हुन्छ । जतिबेला $\sqrt{(-1)}$ लाई, अथवा चौथो आयामलाई मानिसहरूको मनमस्तिष्कभन्दा बाहिर कुनै वास्तविकतासित जोड्न अभ्यस्त हुनपुग्दछ, त्यतिबेला पुनः एक कदम अझ अगाडि बढेर त्यसले माध्यमहरूको प्रेतात्मावादी सन्सारमा पुग्ने र त्यसलाई समेत अङ्गिकार गर्ने कुनै हैरानी त्यसमा हुँदैन । क्याटेलरले डोलिंजरको सम्बन्धमा भनेको कुरा केहीनकेही त्यस्तै हो । उनले भनेका थिए :

"त्यो व्यक्तिले आ□नो जीवनमा कति धेरै बकवासलाई सही बताएको छ भने वास्तवमा खूब मजामा उसले कहिल्यै गल्ती गर्न सक्दैन भन्ने दावा गर्न सक्दथ्यो □"[135]

वास्तवमा प्रेतात्मावादीहरूको खण्डन खालि अनुभववादले मात्र गर्न सक्दैन । प्रथमतः "धेरै उच्चस्तर"को चमत्कारले "अनुसन्धानकर्ता" हमेशा त्यतिबेला मात्र देख्दछ, जतिबेला उसले जे कुरा देख्नुपर्दछ, अथवा जसलाई उसले स्वयं देख्न चाहन्छ, त्यही मात्र देख्न सक्ने गरी उनीहरूको फन्दामा ज्यादै धेरै फँसिसकेको हुन्छ । त्यो कुरा क्रुक्सले स्वयं त्यति अनुपम सीधापनका साथ स्पष्ट गरेका छन् □ द्वितीय, प्रेतात्मावादीहरूले उनीहरूका सयकडौं तथाकथित तथ्यहरूको धुत्याईंको रूपमा भण्डाफोर गरिदिएका छन् तथा उनका दर्जनौं तथाकथित माध्यमहरूले साधारण ठगी प्रमाणित गरिदिएका छन् । त्यो कुरालाई उनीहरूले कत्ति पनि पर्वाह गर्दैनन् । जहिलेसम्म हरेक तथाकथित चमत्कारको यथार्थता खोलिदिइन्न, त्यतिबेलासम्म आ□नो कारोबार चालु राख्ने अवसर उनीहरूका अगाडि खुला भएको छ □ वालेसले स्वयं प्रेतात्माहरूका नक्कली फोटाहरूबारे स्पष्टरूपबाट भनिदिएका छन् । उनी भन्दछन् : जालसाजी हुने कुराले सही चीज पनि छन् भन्ने प्रमाणित गर्दछ □□

अनि, त्यसरी अनुभववादले के देख्दछ भने झक्की प्रेतात्मावादीहरूको भण्डाफोर गर्न त्यसले अनुभवभवादको आधारमा सक्दैन । त्यसको खण्डन गर्नका लागि, पुनः त्यसले सैद्धान्तिक चीजहरूको सहारा लिनका लागि तथा हक्सलेको साथसाथै "'प्रेतात्मावाद' को यथार्थताको प्रदर्शनमा मैले देखेको एउटा मात्र असल कुरा के हो भने त्यसबाट आत्मघात गर्ने कुराका विरुद्ध एउटा अर्को तर्क हामीलाई मिल्दछ भन्न बाध्य हुनुपर्दछ □ चोकमा बढार्नेहरू मेहत्तरको हैसियतबाट बाँच्नु पनि व्यक्ति मर्नु र हरेक प्रशर्दनको लागि एक गिनीमा भाडामा राखिएर "माध्यम"का रूपमा मूर्खतापूर्ण बकवास गर्नुभन्दा धेरै राम्रो हुन्छ ।[136]

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

वानरबाट मानिसमा रूपान्तर हुँदा श्रमले खेलेको भूमिका

(अंश)

....र, वास्तवमा हरेक दिन बित्नुको साथसाथै यी नियमहरूलाई हामीहरूले बढीभन्दा बढी सहीढङ्गले बुझ्न सिकिरहेका छौं । र, प्रकृतिका परम्परागत क्रममा हामीहरूले जुन हस्तक्षेप गर्दछौं, त्यसका अपेक्षाकृत तात्कालिक र दीर्घकालीन दुवैथरी परिणामहरूको हाम्रो जानकारी बढ्दै जान्छ । विशेषरूपबाट वर्तमान शदीमा प्रकृति विज्ञानले जुन ठूलो प्रगति गरेको छ, त्यसपछि हामी अहिले बढीभन्दा बढी कुन स्थितिमा पुग्दै गइरहेका छौं भने त्यसमा कम्तिमा एकदम साधारण उत्पादनसम्बन्धी कारोबारहरूको धेरै परसम्मका प्राकृतिक परिणामहरूलाई समेत हामीहरू बुझ्दछौं र त्यसरी तिनलाई नियन्त्रित पनि गर्न सक्दछौं । तर त्यो चीज जतिधेरै हुँदैजान्छ, त्यत्तिकै धेरै मात्रामा मानिसले केवल एकपटक पुनः त्यो कुरा महसूस गर्ने मात्र नभएर प्रकृतिबाट ती अभिन्न छन् भन्ने पनि बुझ्दछौं । र, त्यसरी मनमस्तिष्क र पदार्थ (द्रव्य), मानिस र प्रकृति, आत्मा र शरीरबीच अन्तरविरोध हुने त्यो निरर्थक र प्रकृतिविरोधी भावना पनि बढीभन्दा बढी हुँदैजानेछ, जुन प्रतिष्ठित प्राचीन युग ढलेपछि यूरोपमा उत्पन्न भएको थियो तथा त्यसको सर्वोच्च परिष्कृत रूप इसाई धर्ममा प्रतिष्ठित भएको थियो । ...

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

टिप्पणीहरू र अपूर्ण अंश

ऐतिहासिक

आधुनिक प्रकृति विज्ञानको प्रारम्भ पूँजीवादी व्यापारीहरूले (वर्गरहरूले) सामन्तवादलाई नष्ट गरेको सबल युगबाट भएको थियो । त्यसभन्दा पहिले यूनानीहरूका ओजस्वी सहजबोधका उदाहरूणहरू तथा अरबहरूका छिटफूट र एकअर्कोसित असम्बद्ध अनुसन्धानहरू भेटिन्छन् । तर विज्ञानको रूपमा खालि आधुनिक प्राकृतिक विज्ञानमाथि मात्र विचार गर्न सकिन्छ । यस युगमा शहरी नागरिकहरू (पूँजीवादी व्यापारीहरू) तथा सामन्ती अभिजात वर्गका बीचको संघर्षको पृष्ठभूमिमा किसान विद्रोह भएको हामी पाउँछौं तथा किसानको पछि-पछि आधुनिक सर्वहारा वर्गको क्रान्तिकारी प्रारम्भिक तत्व उठिरहेको दृष्टिगत हुन्छ । तिनीहरूको हातमा लालझण्डा छ र उनीहरूका ओंठमा साम्यवादको कुरा ।

त्यो युगले यूरोपका महान् राजतन्त्रहरूलाई जन्म दिएको थियो । त्यसले पोपको आध्यात्मिक तानाशाहीलाई छियाछिया पारिदिएको थियो । प्राचीन यूनानी युगको पुनरुत्थानलाई प्रोत्साहित गर्दै नयाँ युगका सर्वोत्तम कलात्मक विकासलाई प्रेरित गरेको थियो । पुरानो सन्सारका सीमालाई छिन्नभिन्न पारिदिएको थियो र, वास्तवमा पहिलोपटक सन्सारको अनुसन्धान गरेको थियो ।

त्यो सबभन्दा ठूलो क्रान्ति थियो । त्यसको अहिलेसम्म सन्सारले अनुभव गरिकेको थियो । त्यो क्रान्तिको कालमा प्रकृतिक विज्ञान पनि खूब फले-फूलेको थियो । त्यो प्राकृतिक विज्ञान एकदमै क्रान्तिकारी थियो । महान् इटलीको आधुनिक दर्शनको जागरणको काँधमा काँध राखेर त्यो अगाडि बढिरहेको थियो तथा सुलीमा झुण्ड्याइन र जेलमा कोचिइनका लागि शहीद पैदा गरिरहेको थियो । त्यसलाई दमन गर्नका लागि प्रोटेस्ट्यान्टहरू र क्याथोलिकहरूमा प्रतिस्पर्धा चलिरहेको कुरा उल्लेखनीय छ । प्रोटेस्ट्यान्टहरूले सर्भितसलाई र क्याथोलिकहरूले गियारदानो ब्रुनोलाई जिउँदै जलाएका थिए । त्यो कस्तो समय थियो भने त्यसमा महान् आत्माहरूको आवश्यकता थियो तथा महान् आत्माहरूलाई उसले नै पैदा गरेको थियो – विद्वता, बुद्धि र चीरत्र सबैमा उनीहरू महान् थिए । त्यो समयलाई फ्रान्सिसीहरूले सही-सहीरूपले नवजागरण युगको संज्ञा दिएका थिए भने प्रोटेस्ट्यान्टवादीहरूले एकोहोरो द्वेषको कारण त्यसलाई धर्मसुधारको युग भनेका थिए ।

प्राकृतिक विज्ञान[137]ले त्यतिबेलै आ□नो स्वतन्त्रताको घोषणा गरेको थियो । एकदमै सुरुमै उसले त्यसो नगरेको कुरा एकदमै साँचो हो । जसरी लूथर नै पहिलो प्रोटेस्ट्यान्ट थिएनन्, त्यसैगरी त्यो घोषणा पनि एकदमै सुरुमा गरिएको थिएन । धर्मको क्षेत्रमा पोप घोषणालाई जलाएर लूथरले जे-जति गरेका थिए, त्यही चीज प्राकृतिक विज्ञानको क्षेत्रमा कोपर्निकसको महान् कृतिले गरेको थियो । ज्यादै खैंचिदा-खैंचिदै, ३६ वर्षको आनाकानीपछि तथा एकप्रकारले आफू मृत्युशय्यामा पुग्दाखेरि कोपर्निकसले आ□नो उक्त कृतिद्वारा धार्मिक अन्धविश्वासलाई चुनौती दिएका थिए । त्यसपछि धर्मबाट प्राकृतिक विज्ञान मूलतः मुक्त हुन पुगेको थियो, यद्यपि पूर्णरूपमा त्यसलाई धर्मबाट चोट पुऱ्याउने काम अहिलेसम्म पनि चल्दैछ र कैयौं मनमस्तिष्कहरूमा त्यो कार्य अझै पनि पूरा भएको छैन । तापनि त्यसपछि विज्ञानले लामो पाइला सार्दै अगाडि बढ्न सुरु गरेको थियो । जतिबेला त्यो सुरु भएको थियो, उसको दुरी जति बढ्दथ्यो, त्यही अनुपातमा त्यतिबेला उसको विकास पनि कैयौं गुना तीव्र हुँदै जान्थ्यो – सन्सारलाई जति देखाउन चाहन्थ्यो, सजीव

पदार्थको सर्वोत्कृष्ट उपजको गतिको सम्बन्धमा, अर्थात् मानव मस्तिष्कको गतिको सम्बन्धमा लागू हुने नियम जड पदार्थको गतिको नियमभन्दा एकदमै उल्टो हुन्छ ।

आधुनिक प्रकृति विज्ञानको प्रथम चरणको अन्त – निर्जीव पदार्थ (Inorganic) को क्षेत्रमा – न्यूटनको सँगै हुन पुग्दछ । त्यो कालमा जुन जानकारी विद्यमान थियो, त्यसमाथि पूर्णधिकार कायम गरिएको थियो । गणितशास्त्र, यान्त्रिकविज्ञान र ज्योतिषशास्त्रको क्षेत्रमा, स्थितिसम्बन्धी विज्ञानको क्षेत्रमा र गतिविज्ञानको क्षेत्रमा महान् कार्य गरिएको थियो । त्यसका खास कारण केप्लर र ग्यालिलियो थिए । उनीहरूका कृतिहरूका आधारमा न्यूटनले आ□ना निष्कर्षहरू निकालेका थिए । तर सजीव क्षेत्रमा प्रारम्भिक चीजहरूभन्दा अगाडि कुनै प्रगति भएको थिएन । ऐतिहासिकरूपबाट एकपछि अर्को आउने र एउटाले अर्कोलाई प्रतिस्थापित जीवनका स्वरूपहरूबारे तथा त्यस अनुरूप बदलिने जीवनका परिस्थितिहरूबारे अनुसन्धानको कार्य अझैसम्म पनि सुरु भएको थिएन – अर्थात् प्राक्-प्राणीशास्त्र र भूगर्भशास्त्रको अझैसम्म जन्म भएको थिएन । प्रकृति कुनै चीज हो, त्यसको ऐतिहासिक क्रममा विकास भएको छ र त्यसको कालमा कुनै इतिहास छ भन्ने ठानिन्थ्यो । खालि अवकासको विस्तारलाई मात्र स्वीकार गरिन्थ्यो । वर्गीकरण गर्दाखेरि जीवनका विविध पक्षहरूलाई एकपछि अर्को राखिन्नथ्यो, बरु तिनलाई एक अर्कोको सँगसँगै राखिन्थ्यो । प्राकृतिक इतिहास ग्रहहरूको अण्डाकार कक्षजस्तै सम्पूर्ण कालको लागि निश्चित मानिन्थ्यो । सजीव रचनाको अझ नजिकबाट विश्लेषण गर्न सकियोस् भन्नका खातिर आवश्यक दुवै चीज अझैसम्म तैयार भएका थिएनन् अर्थात् न अहिलेसम्म रसायनशास्त्रको जन्म भएको थियो न सजीव रचनाका मूल तत्वहरूको अर्थात् कोशिकाको ज्ञान प्राप्त भएको थियो । प्रकृतिक विज्ञान सुरुदेखि नै क्रान्तिकारी थियो तापनि त्यसको शतप्रतिशत अपरिवर्तनशील प्रकृतिसित संघर्ष भइरहेको थियो । त्यस खालको प्रकृतिसित आज पनि हरेक चीज त्यही प्रकारको छ, जुन प्रकारको प्रारम्भमै थियो तथा हरेक चीज अनन्तकारसम्म त्यस्तै रहनेछ, एकदमै सुरुमा त्यो जुन प्रकारको थियो ।

खास कुरा के हो भने प्रकृतिको सम्बन्धमा त्यो रूढीवादी दृष्टिकोणको कारण अकार्वनिक (Inorganic) र कार्वनिक (Organic) दुवै क्षेत्रमा ...[138]..

ज्योतिषशास्त्र, भौतिकविज्ञान, भूगर्भशास्त्र, यान्त्रिकविज्ञान, रसायनशास्त्र, प्राक्-प्राणीशस्त्र, गणितशास्त्र, खनिजविज्ञान, वनस्पति–शरीरविज्ञान, आरोग्य विज्ञान, पशु-शरीरविज्ञान, रोग-निदान शास्त्र, शरीर-रचनाशास्त्र, (यसमा) पहिलो चर : कान्ट र लाप्लासले उत्पन्न गरे ।

दोस्रो चर : भूगर्भशास्त्र र प्राक्-प्राणीशास्त्र

(लियेल, मन्द विकासको सिद्धान्त)

तेस्रो चर : कार्वनिक रसायनशास्त्रले कार्वनिक पिण्डहरू तयार गर्दछ र जीवित पिण्डहरूबारे रासायनिक नियमहरूको प्रामाणिकता पुष्टि गर्दछ ।

चौथो चर : १८४२ मा तापको यान्त्रिक (सिद्धान्त)ले, ग्रोवले ।

पाँचौं चर : डार्विन, लामार्क कोशिका, आदि (संघर्ष, कुवियर र अगासिज)ले ।

छैंठौं चर : शरीर रचनाशास्त्रमा तुलनात्मक तत्व, जलवायु विज्ञान (समताप रेखाहरू), पशु र वनस्पति भूगोल (१८ औं शदीको मध्यकालपछि वैज्ञानिक यात्राहरूको अभियान), सामान्य भौतिक भूगोल (हमबोल्ट), त्यसको सामग्रीहरूको संग्रहले । आकृति विज्ञान (भ्रूण विज्ञान, वेयर) ले ।

पुरानो हेतुवाद (Teleology) लोप भयो तर के कुरा दृढताका साथ स्थापित भइसकेको छ भने पदार्थ आ□नो शाश्वत् चक्रमा निश्चित अवस्थामा – अपरिहार्यरूपबाट नियमहरू अनुसार चल्दछ – कहिले यता, कहिले उता – अपरिहार्यरूपबाट सजीव प्राणीहरूमा चिन्तनशील मस्तिष्क सृजना गर्दछ ।

पशुहरूको सामान्य जीवन पद्धति ती समकालीन निर्धारित हुन्छ, जसमा ती रहन्छन् तथा जस अनुसार उनीहरूले आ□नो स्थिति अनुकूल बनाउँछन् । जहाँसम्म मानिसको प्रश्न छ, उसको सामान्य जीवन-पद्धतिका परिस्थितिहरू – जहिलेदेखि उसले आफूलाई साँगुरो अर्थमा पशुबाट छुट्याएको थियो, त्यही बेलादेखि अहिलेसम्म कहिल्यै रहेका छैनन् र ऐतिहासिक विकासद्वारा मात्रै सृजित हुनेछन् । मानिस एउटा त्यस्तो प्राणी हो र त्यसले मात्र पशु अवस्थाबाट माथि उठ्ने क्षमता राख्दछ – उसको सामान्य अवस्था उसको चेतना अनुरूप हुन्छ –आ□नो सृजना उसले स्वयं गर्नुपर्दछ ।

***

…ईश्वरमाथि विश्वास गर्ने प्राकृतिक विज्ञानका व्यक्तिहरूद्वारा उसप्रति गरिएको त्यति धेरै नराम्रो व्यवहार कहीं भएको थिएन । भौतिकवादीहरूले त सीधै तथ्यहरूको व्याख्या गर्दछन्, उनीहरूले त्यसखालका शब्दहरूको प्रयोग गर्दैनन् । जतिबेला पछाडि परेका धर्मनिष्ठ ईश्वरभक्तहरूमाथि बलज□ती ईश्वर लाद्ने चेस्टा गरिन्छ, त्यतिबेला सर्वप्रथम उनीहरूले तथ्य बुझाउँछन् भने त्यसपछि लाप्लासले झैं रूखो उत्तर दिन्छन् : (महोदय मलाई त्यो कल्पनाको कुनै आवश्यकता छैन– Sire, jen' avais pas □ आदि)[139] वा जर्मन व्यापारीहरूले आ□नो कमसल माल बदलज□ती भिराउने कोशीश गर्दा तिनलाई भगाउनका लागि व्यापारीहरूले चिढाउँदै भन्दछन्, "ती चीजहरू मलाई चाहिएकै छैनन् (IK kan die zaken niet gebruiken") भनेझैं अझै उग्ररूपले उत्तर दिन्छन् त्यसपछि कुरा त्यहीं खतम हुन्छ । तर आ□ना रक्षकहरूका हातबाट ईश्वरले कस्तो-कस्तो भोग्नु परेको छैन □ आधुनिक प्राकृतिक विज्ञानको इतिहासमा ईश्वरका भक्तहरूले उसप्रति केही त्यसैखालको व्यवहार गर्दछन्, जुनखालको व्यवहार जेना अभियानको बेला फ्रेडरिक विलियम तृतीयप्रति उसका जर्नेलहरू र अधिकृतहरूले गरेका थिए । सेनाको एकपछि अर्को डिभिजनले हतियार फाल्दैजान्छ, विज्ञानको प्रगतिसमक्ष एकपछि अर्को गढ ढल्दैजान्छ र अन्तमा प्रकृतिको सारा अनन्त प्रदेशमा विज्ञानको विजयको बिगुल बज्दछ तथा त्यसलाई "प्रथम आवेग"सम्म हुने श्रेय त दिएका थिए तर त्यसपछि सौर्यमण्डलमा धेरै दखल दिएको हुनाले उसलाई एकदमै रोकिएको थियो । धर्म-पिता सेक्कीले सौर्यमण्डलबाट त्यसलाई एकदमै बाहिर धपाइदिएका छन् । के कुरा सही हो भने त्यो काम उनले सादा र पूर्ण धार्मिक सम्मानका साथ गरेका छन् । तर त्यसको बावजूद त्यसलाई बाहिर धपाउने कार्यमा उनले कत्ति ढिलाइ गरे र, सृष्टिसम्बन्धी कार्यका सिलसिलामा पनि उसलाई तिनले खालि आदि नक्षत्रपुञ्जसम्मको मात्र श्रेय दिएका थिए । र, अरू सारा क्षेत्रमा त्यस्तै भएको छ । उनको अन्तिम महान् डन क्विकजट अगासिजले त जीवविज्ञानको क्षेत्रमा ईश्वरको सम्बन्ध एकदमै मूर्खतापूर्ण चीजहरूसँग संलग्न गरिदिएको छ । अगासिजकानुसार ईश्वरले केवल वास्तविक पशुहरूको मात्र नभएर निराकार पशुहरूको र, निराकार माछा समेतको पनि सृष्टि गरेको थियो □ र, अन्तमा टिण्डल[140] आउँछन् । उनले प्रकृतिको क्षेत्रमा ईश्वरको प्रवेशलाई एकदमै निषिद्ध गरेका छन् □ उनले त्यसलाई भावनात्मक प्रक्रियाहरूको सन्सारमा निर्वासित गरिदिएका छन् □ उनले उसको सत्तालाई केवल किन स्वीकार गर्दछन् भने आखिरमा कुनैनकुनै चीज यी सम्पूर्ण वस्तुहरू (प्रकृति)का सम्बन्धमा जोन टिन्डलले भन्दा बढी जान्ने हुनुपर्दछ भनेर मात्र उनको सत्तालाई स्वीकार गर्दछन् □ त्यो पुरानो ईश्वर आकाश र पृथ्वीको स्रष्टा थियो, साराका सारा वस्तुहरूको प्रतिपालक थियो तथा उसको मर्जीविना शिरको एउटै रौं पनि झर्दैनथ्यो – विचरा त्यो ईश्वर कति पछि पर्‍यो □

टिन्डलको भावनात्मक आवश्यकताले कुनै पनि सिद्ध गर्न सक्दैन । सबैमेलियर दि ग्रिउको पनि मेनन लेस्कोटलाई प्रेम गर्नु र त्यसलाई अपनाउनुपर्ने भावनात्मक आवश्यकता थियो । तर मेनन लेस्कोटले आफू स्वयं र उसलाई बारम्बार बेचेको थियो । त्यसको कारणले सेवैलिएरलाई तासमा बेइमान गरेर कमाउनुपर्‍यो । ऊ स्वयं दलाल बन्नपुग्यो । र, यदि टिन्डलले उसलाई ती कुराहरूका लागि दोषी ठहर्‍याउन चाहन्छ भने उसले आ□नो 'भावनात्मक आवश्यकता' थियो भन्ने उत्तर दिनेछ □

ईश्वर नास्ति अर्थात् छैन (nescio) तर [उसको पक्षमा एक मात्र तर्क अज्ञानता –ignorantia non est argumentum)[141] हो –स्पिनोजा] □

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

ब्रुनो वायेर र प्रारम्भिक इसाई धर्म

१३ अप्रिलका दिन बर्लिनमा कुनै बेला एउटा दार्शनिक र धर्मवेत्ताको भूमिका निर्वाह गरेको व्यक्तिको निधन भयो । तर वर्षौंसम्म उनका बारेमा मुश्कीलैले केही चीज सुनिन्थ्यो । बेलाबेलामा खालि एकजना "झक्की साहित्यिक" व्यक्तिका रूपमा उनीमाथि जनसमुदायको ध्यान पुग्दथ्यो । रेनान समेत सरकारी पादरीहरूले उनलाई बेवास्ता गरिदिएका थिए र, त्यसरी उनका विषयमा मृत्युसरी सन्नाटा छाउँथ्यो । तर त्यसका बावजूद उनी ती सबैमध्ये योग्य थिए । र, हामी समाजवादीहरूको चासो भएको इसाई धर्मको उत्पत्तिको इतिहासको प्रश्नमा ती सबैको अपेक्षा उनले धेरै राम्रो काम गरेका थिए ।

उनको मृत्युको यो घडीमा, हालको परिस्थितिका सम्बन्धमा त्यस प्रश्नमा हामी सङ्क्षेपमा विचार गरौं तथा त्यो समाधान गर्नका लागि वायेरले कति योगदान पुऱ्याएका छन् भन्ने कुरा हेरौं □

विश्व इतिहासको बुद्धिसङ्गत क्रमबारे प्रकाश हाल्नु हेगेलको दर्शनमाथि दायित्व थियो । त्यसपछि मध्ययुगीन स्वतन्त्र चिन्तकहरूदेखि लिएर १८ औं शदीको नयाँ आलोकका प्रसारकहरूसम्ममा बोलवाला रहेको त्यो दृष्टिकोण अपर्याप्त थियो । अब साराका सारा धर्म र अतः इसाई धर्मसमेत पनि खालि ठग विद्या हुन् भनेर मात्र हुँदैनथ्यो ।

यदि निग्रोहरूको जडपूजा वा आर्यहरूसमेतको आदिम धर्मजस्ता स्वयं उत्पन्न भएका धार्मिक व्यवस्थाहरू कुनै प्रकारको ठगीविना उत्पन्न भएका थिए भने अब तिनको पछाडिको विकासका लागि ठूला पुरेतहरूको ठग विद्या छिटै नै अपरिहार्य बन्न पुगेको कुरा स्पष्ट छ । तर धर्मान्धता जति पापमुक्त भएपनि, कृत्रिम धर्म एकदमै सुरुको अवस्थामा पनि ठगी तथा इतिहासलाई गलतढङ्गले प्रस्तुत गर्ने चालबाजीको सहारा नलिईकन हुर्कन सक्दैन । वायेरले नयाँ बाइबल (New Testament) को आ□नो आलोचनामा स्पष्ट गरेभैं त्यस क्षेत्रमा इसाई धर्मले पनि सुरुदेखि नै थुप्रै प्रपञ्च प्रदर्शित गरेको छ । तापनि त्यसबाट त खालि आम कारोबारको मात्रै पुष्टि हुन्छ, प्रस्तुत विषयमा कुनै खास प्रकाश पर्दैन ।

जुन धर्मले रोम साम्राज्यलाई आ□नो अधीनस्थ बनाएको थियो र जसले १८०० वर्षसम्म सभ्य मानव जातिको धेरैजसो भागमाथि शासन गर्दै आएको छ, त्यस्तो धर्मलाई त्यो केवल कतिपय धूर्तहरूको प्रपञ्च मात्र थियो भनेर निर्मूल पार्न सकिन्न । जुन ऐतिहासिक परिस्थितिका आधारमा त्यसको उदय भएको थियो र त्यसले आ□नो प्रभुत्व कायम गरेको थियो, ती परिस्थितिहरूमा त्यो उत्पन्न हुनु र विकसित हुनुको कारण जहिलेसम्म ठोसरूपमा बताउन सकिन्न, त्यतिबेलासम्म त्यसका बारेमा कसैले निर्णय गर्न सक्दैन । इसाई धर्मको स्थिति पनि त्यही हो । त्यसपछि जुन समस्याको उत्तर दिनु छ, त्यो के हो भने रोम साम्राज्यका आम जनसमुदाय समेत पनि अरू सारा धर्महरूको अपेक्षा अहिलेसम्म त्यही बकबासको प्रचार गर्नु विचित्रको कुरा हो – दास र अरू उत्पीडित जनसमुदायले समेत पनि – त्यसलाई रुचाउँदै आनुको कारण के हो ? त्यसको कारण के हो भने रोम जगतका स्वेच्छाचारी शासकको गद्दीमा यदि महत्त्वकांक्षी कस्टेन्टीनले स्वयंलाई प्रतिष्ठित गर्न चाहन्छ भने बकवासको त्यो धर्मलाई उसले स्वीकार गर्नु राम्रो उपाय हुनेछ भनेर उसले मान्नुपरेको थियो ।

त्यस प्रश्नको समाधान खोज्का लागि अरूहरूको अपेक्षा ब्रुनो वायेरले धेरै सहयोग गरेका छन् । प्रतिगमनको कालका अन्धविश्वासी पादरीहरूले १८४९ देखि उनका विरुद्ध धेरै संघर्ष चलाएका थिए तर उनी विचलित भएनन् । स्वयं बाइबलको सारतत्वका आधारमा देवदूतहरूको कालक्रम र उनीहरूको पारस्परिक निर्भरतालाई उनले अकाट्यरूपमा प्रमाणित गरिदिए । त्यही चीज विल्केले केवल भाषा विज्ञानको दृष्टिबाट मात्र स्पष्ट पारेका थिए । देवदूतहरूका विवरणहरूका आधारमा मान्छेले उनीहरूलाई ऐतिहासिक पनि मान्न सक्दछ भने पनि ट्रासको त्यो अस्पष्ट कल्पित सिद्धान्तमा रत्तिभर पनि वैज्ञानिक धारा नभएको कुरा ब्रुनो वायेरले प्रमाणित गरिदिएका थिए । र, यदि बाइबलका साराका सारा सारतत्वमध्ये करिब-करिब सबैजसो चीजहरूलाई ऐतिहासिक रूपबाट प्रमाणित गर्न सकिन्न भने – त्यसबाट इसामसीहको ऐतिहासिक अस्तित्वको विषयमा शंका गर्न सकिन्छ भने – वायेरले त्यसलाई प्रमाणित गरेर जुन प्रश्नको समाधानको लागि पृष्ठभूमि तयार गरेका छन्, त्यो हो : जुन भाव र विचारहरू गाँसेर इसाई धर्मलाई एक खालको दर्शनको रूप दिइएको छ, तिनको उत्पत्ति कहाँबाट भएको थियो र ती भाव र विचारहरू साराका सारा सन्सारभरि यतिधेरै कसरी फैलिए ?

वायेरले ती प्रश्नको अध्ययन आ□नो मृत्युपर्यन्त गरिरहेका थिए । आ□नो अनुसन्धान कार्यबाट उनी कुन मुख्य निष्कर्षमा पुगेका थिए भने अलेक्जेन्ड्रियाका यहुदी फिलो नै इसाई धर्मका वास्तविक जन्मदाता थिए । इसाको मृत्युको ४० वर्षपछि सम्म उनी जीवित थिए तर त्यतिबेला उनी धेरै बूढा भइसकेका थिए । र, रोममा स्टोइक (स्थित प्रज्ञ) दार्शनिक सिनेका एकप्रकारले इसाई धर्मका काका थिए । फिलोका रचनाहरू भनिने थुप्रै रचनाहरू हामी पाउँछौं । उनको जन्म वास्तवमा यहुदी परम्परासित सम्बन्धित रूपकहरू र तर्कसङ्गत तत्वहरूका यूनानी, खास गरेर त्यसका उदासीनतावादी (स्टोइक) दर्शनसँगको सम्मिश्रणबाट भएको हो । पूर्वेली र पश्चिमेली दृष्टिकोणको त्यो समन्वयमा इसाई धर्मका साराका सारा मूल विचारहरू पाइन्छन् । मानिसको जन्मजात पापवृत्ति, वचन (अर्थात् Logos) ईश्वरसँग हुन्छ र ईश्वर हो तथा त्यसले ईश्वर र मानिसबीच मध्यस्थताको काम गर्दछ । प्रायश्चित पशुबलिबाट नभएर ईश्वरप्रति आ□नो आत्मालाई समर्पित

गरेर पूरा गर्न सकिन्छ – इसाई धर्मका ती सबै विचाहरू त्यसमा मौजूद छन् । र, अन्तमा इसाई धर्मको त्यो मूलभूत विशेषता पनि त्यसमा मौजूद छ, जसले नयाँ धार्मिक दर्शनभित्र सन्सारका साराका सारा पुराना व्यवस्थाहरूलाई नै उल्ट्याइदिन्छ – अर्थात् उक्त नयाँ धार्मिक दर्शनले आ□ना अनुयायी, गरीबहरू, दु:खीहरू, दासहरू र तिरस्कृत जनहरूको बीचमा खोज्दछ, धनीहरू, सत्ताधारीहरू र विशेषाधिकार सम्पन्न व्यक्तिहरूप्रति घृणा गर्दछ । सारका सारा सान्सारिक सुखभोग परित्याग गर्ने र शरीरलाई कष्ट दिने धर्मका उद्देश्यहरूको उत्पत्ति त्यही भावनाअन्तरगत भएको थियो ।

अर्कातिर, अगस्टसले के आदेश जारीगरेका थिए भने केवल मानव-ईश्वरलाई मात्र नभएर तथाकथित विशुद्ध धारणालाई समेत पनि मान्नु राजाको आज्ञानुसार आवश्यक हुन्छ । उनले केवल सिजर र आ□नो मात्र देवतासरह पूजा गराउन सुरु गरेको नभएर उनी स्वयं अर्थात् अगस्टस सिजर डिवस देवदूत भएको प्रचार समेत गराएका थिए । उनी कुनै मानव-पिताका सन्तान नभएर उनकी आमाले उनलाई सूर्यदेव (Apolo) बाट प्राप्त गरेकी थिइन् । तर त्यो सूर्यदेव (Apolo) कतै हेनरिख हाइने[142]ले आ□ना गीतहरूमा उल्लेख गरेको त्यही सूर्यदेव (Apolo) सित सम्बन्धित त थिएन ?

हामीहरू आफूलाई मूल आधारको नै आवश्यकता छ भन्ने ठान्दछौं । त्यसपछि पुन: आ□नो साराका सारा मूल विशेषताहरूसँगै इसाई धर्मको सिङ्गै घर अगाडि खडा हुन्छ : वचनको अवतारले खास व्यक्तिको रूप लिन्छ तथा पापमुक्त मानव जातिको मुक्तिका खातिर त्यो व्यक्ति सुलीमा चढ्दछ ।

जुन स्रोतहरूको वास्तवमा भरोसा गर्न सकिन्छ, ती उदासीनतावादी – फिलोवादी सिद्धान्तअन्तरगत इसाई धर्मका ती आधारभूत विचारहरूको स्थापना कहिले गरिएको थियो भनेर हामी निश्चितरूपले भन्न सक्दैनौं । तर कति कुरा निश्चित हो भने त्यसको स्थापना दार्शनिकहरूले, फिलोका चेलाहरू वा यूनानी वैरागीहरू (स्टोइकहरू) ले गरेका थिएनन् । धर्मको स्थापना ती मानिसहरूले गर्दछन्, जसले स्वयं धर्मको आवश्यकता ठान्दछन् तथा आम जनताका धार्मिक आवश्यकताहरू बुझ्दछन् । त्यो चीज प्राचीन दार्शनिकहरूका सम्बन्धमा आमरूपमा लागू हुन्न । अर्कातिर, हामी के देख्दछौं भने आम पतनको बेला, आजभोलि जस्तै, दर्शन र धार्मिक रूढीवादिताले आमरूपले विकृत र उच्छृङ्खल रूप लिंदैछन् । प्राचीन यूनानी दर्शन आखिरी स्वरूपहरूको गर्भबाट – खास गरेर त्यहाँका एपीकुरुवादी सम्प्रदायको गर्भबाट – अनीश्वरवादी भौतिकवादको जन्म भएको थियो तर यूनानको तुच्छखालको दर्शनको गर्भबाट ईश्वर एक छ, केवल एउटै मात्र छ र मानव आत्मा अमर छ भन्ने सिद्धान्तको जन्म भएको थियो । त्यसैगरी यहुदीहरूको धर्मको विकृत रूपसँगै बाहिरी मान्छेहरू र अर्द्ध-यहुदीहरूका विचारहरूको सम्मिश्रण र आदान-प्रदानको फलस्वरूप धार्मिक कर्मकाण्डहरूको उपेक्षा गरिन थाल्यो भने पहिले केवल यहुदीहरूको राष्ट्रिय देवता जाहवेह (जेहोवा)[143]लाई एक मात्र सच्चा ईश्वरमा बदलियो । त्यही पुन: स्वर्ग र पृथ्वीको सृष्टिकर्ता कहलिन थाल्यो । साथै आत्माको अमरताको विचार पनि त्यसमा मिसाइयो । यहुदीहरूको प्रारम्भिक धर्ममा त्यसप्रकारको विचारको निमित्त कुनै ठाउँ थिएन । त्यसैगरी एकेश्वरवादी तुच्छ धर्मसँग तुच्छ दर्शनको सम्पर्क स्थापित भयो । तुच्छखालको धर्मले त्यसलाई आ□नो तम्तयार एउटा र एउटै मात्र ईश्वर उपहार दियो । त्यसरी फिलोका विचारहरूझैं विकृत रूपका यहुदीहरूबीच विन्यास गरेर इसाई धर्मको उत्पत्ति गर्न सकिने पृष्ठभूमि तयार भयो । त्यो एकपटक उत्पत्ति भएपछि त्यसलाई यूनानीहरू र रोमवासीहरूले शिरोपर गर्नेछन् । इसाई धर्मको उत्पत्ति स्वयं फिलोका रचनाहरूअन्तरगत नभएर फिलोका विचारहरूको विकृतीकरण अन्तरगत भएको थियो –नयाँ बाइबलले फिलोका अधिकांश कृतिहरूलाई लगभग पूरै उपेक्षा गरेको कुराबाट त्यो सिद्ध हुन्छ । पुरानो बाइबलका आख्यानहरूका रूपकहरू तथा त्यसका दार्शनिक व्याख्याहरूलाई विशेष गरेर नयाँ बाइबलमा उपेक्षा गरिएको छ । वायेरले त्यो पक्षप्रति यथेष्ट ध्यान पुऱ्याएका थिएनन् ।

इसाई धर्म आ□नो प्रारम्भिक रूपमा कस्तोखालको लाग्दथ्यो भन्ने कुराको केही आभास जोनद्वारा लिखित दिव्य सन्देशको तथाकथित पुस्तक पढ्नाले पाउन सकिन्छ । एकातिर त्यसमा उद्दण्ड, अन्टसन्ट धर्मान्धिता छ भने अन्धविश्वासको केवल सुरुआत मात्र छ, तथाकथित इसाई नैतिकताद्वारा शरीरलाई कष्ट पुऱ्याउने निर्दिष्ट कुरा छ तर अर्कातिर, त्यसमा भरमार झाँकीहरू र ईश्वरीय भविष्यवाणीहरूको उल्लेख छ । धार्मिक अन्धभक्ति र नैतिक सिद्धान्तहरूको विकासपछिको समयमा, बाइबल र देवदूतहरूका तथाकथित धर्मपत्रहरू लेखिएको समयमा भएको थियो । त्यसको लागि – कम्तिमा जहाँसम्म आचार-विचारको सम्बन्ध छ – बैरागीहरू (स्टोइकहरू)को दर्शन, खास गरेर सिनेकाको दर्शनको द्वन्द्वरहित भावबाट उपयोग गरिएको

थियो । वायेरले के सिद्ध गरेका छन् भने ती धर्मभक्तहरूले धेरैजसो उक्त दर्शनको अक्षरशः नक्कल गर्दछन् । वास्तवमा त्यो कुरा इसाई धर्मानुयायीहरूले पनि बुझेका थिए तर उनीहरूले के भन्दथे भने स्वयं सिनेकाले ती नयाँ बाइबलको नक्कल गरेर लिएका थिए – यद्यपि सिनेकाको समयसम्म नयाँ बाइबल लेखिएको पनि थिएन □ अन्धभक्तिको विश्वास प्रथम, इसुको त्यो कथालाई लिएर भएको थियो, जसको त्यतिबेला खालि जन्म मात्र भइरहेको थियो भने अर्कातिर, त्यसको विकास यहुदी इसाईहरू र मूर्ति पुज्ने (पेगन) इसाईहरूका बीचमा चलिरहेको संघर्षको बेलामा भएको थियो ।

इसाई धर्म सफल हुने र सन्सारमा त्यसले आ□नो प्रभुत्व जमाउन सहयोग पुऱ्याउने कुन कारणहरू थिए ? त्यसबारे पनि वायेरले ज्यादै महत्त्वपूर्ण कुराहरू गरेका छन् । तर त्यहाँ त्यो जर्मन दार्शनिकहरूको आदर्शवाद आड लागेको छ, जसले उलाई स्पष्टरूपले बुझ्न र कुराहरूलाई यथार्थरूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि बाधा हाल्दछ । निर्णायक कुराहरूबारे प्रायशः मूलतत्वको स्थान वाकचातुर्यले लिन्छ । अतः वायेरका विचारहरूका विवरणहरूको विश्लेषण गर्नुको साटो मैले वायेरका रचनाहरू र स्वयं आ□नो व्यक्तिगत अध्ययनका आधारमा आ□ना धारणाहरू व्यक्त गर्नेछु ।

रोमवासीहरूको सफलताले सारा पराजित देशहरूमा सर्वप्रथम पुराना सारा राजनैतिक परिस्थितिहरूलाई सीधै अन्त गरिदियो । त्यसपछि अप्रत्यक्षरूपबाट उनीहरूका सामाजिक परिस्थितिहरूलाई पनि नष्ट गरिदियो । त्यसो गर्दा सर्वप्रथम रोमवासीहरूले राज्यमा आधारित पुराना सङ्गठनहरू (दासताको कुरा पर राखेर) लाई हटाएर रोमका नागरिकहरू तथा अरू देशका मानिसहरू अथवा पराधीन जनहरूबीच सीधै असमानता स्थापित गरे । द्वितीय, रोम राज्यको नाममा उनीहरूले कर उठाउन सुरु गर्नु अर्को मुख्य चीज थियो । साम्राज्य अन्तरगत राज्यको हितमा सकेसम्म के कुराको सीमा निर्धारित गरिएको थियो भने प्रशासकहरूले धनसम्पत्तिको आ□नो लालसा मेट्नका लागि जतिसम्म लूटमार गर्न सक्दछन्, त्यो र त्यसको सँगसँगै त्यस लूटमारको ठाउँमा राजकीय कोष पूर्ति गर्नका लागि बढीभन्दा बढी बेहाल र बर्वाद पार्ने खालका करहरूसमेत पनि लगाएको थियो । त्यसको असर भयंकर विनाशकारी हुन्थ्यो । तृतीय, हरेक ठाउँमा रोमको कानून स्थापित गरिएको थियो र त्यो रोमका न्यायधीशहरूले नै लागू गर्दथे । रोमको कानूनसित मेल नखाने कुनै पनि देशको सामाजिक व्यवस्था अवैध घोषित गरिएको थियो । ती तीन तरीकाद्वारा पेलेर बेग्लाबेग्लै समानता दिने मूढेबल प्रयत्न गरिएको थियो । ती देशहरूको जनसंख्याको सबैभन्दा साहसी भागलाइ ती लगाइँको बेला – विजयभन्दा पहिले, त्यसको सँगसँगै वा प्रायः त्यसपछ पनि लडिएको थियो – कि त दबाइएको थियो कि दास बनाइएको थियो । त्यसपछि सयकडौं वर्षसम्म ती तीनथरी तरीका बचेको जनसंख्याका विरुद्ध प्रयोग गर्दाखेरि त उनीहरूलाई परास्त गरिएको थियो । प्रान्तहरूमा कायम गरिने सामाजिक सम्बन्धहरू इटली र राजधानीका सम्बन्धहरूको अनुरूप बन्दैगएका थिए । जनसंख्या तीव्ररूपबाट तीनथरी विरोधी वर्गहरूमा बाँडिदै गयो । ती वर्गहरू एकदमै बेग्लाबेग्लै तत्वहरू र जातिहरूको मेलबाट बनेका थिए । तीमध्ये एउटा धनीहरूको वर्ग थियो । त्यसमा दासत्ववाद मुक्त भएका पेट्रोनियस जस्ता थुप्रै दासहरू पनि थिए, ठूला जमीनदारहरू वा सूदखोर साहूहरू वा इसाई धर्मका पिताहरू, जमीनदार र सूदखोर दुवै भएका सिनेका जस्ता व्यक्तिहरू पनि त्यही वर्गमा पर्दथे । अर्को वर्ग सम्पत्तिविहीन स्वतन्त्र व्यक्तिहरूको थियो । रोममा उनीहरूको भोजन र मनोरञ्जनको व्यवस्था राज्यका तर्फबाट गरिन्थ्यो । प्रान्तहरूमा उनीहरू स्वयं आ□नै सहाराबाट एनकेन गुजारा चलाउँथे । र, अन्तमा तेस्रो दासहरूको विशाल वर्ग थियो । राज्य, अर्थात् राजाको अपेक्षा पहिला दुई वर्गका अधिकारहरू मालिकको अपेक्षा दासहरूसरहकै थिए । टिबेरिपसको समयदेखि नीरोको समयसम्म त्यो कस्तो तरीका भएको थियो भने उनीहरूको सम्पत्ति ज□त गर्नका लागि धनी रोमका नागरिकहरूलाई मृत्युदण्ड दिने गरिन्थ्यो □ सरकारको सहारा भौतिकरूपले सेना हुथ्यो । रोमवासीहरूको पुरानो किसान सेनाको अपेक्षा त्यो सेना भाडाका विदेशी सिपाहीहरूको सेनासित बढी मिल्दथ्यो । र, नैतिकरूपबाट सरकारको सहाराको हकमा भने त्यो स्थितिबाट उम्किने कुनै उपाय थिएन भन्ने आम धारणा थियो । सिजर यो होस् वा त्यो जेहोस् तर सैन्य प्रभुत्वमाथि आधारित साम्राज्यको अपरिहार्यता थियो । त्यो धारणा किन ज्यादै मौलिक परिस्थितिहरूमाथि आधारित थियो भनेर त्यसको विश्लेषण गर्ने ठाउँ यो होइन ।

आम अधिकारविहीन र त्यसप्रकारको परिस्थिति सुधार्ने कुनै मार्ग नभएको ठान्ने निराशापूर्ण भावनाको गर्भबाट त्यही अनुरूप आम शिथिलता तथा मनोबलविहीनताको जन्म भएको थियो । कुलीनखाले जे-जति पुराना रोमवासीहरू बाँकी थिए, तिनलाई कि त हटाइएको थियो कि ती मरिसकेका थिए । ट्यासीटस् तीमध्ये

अन्तिम थियो । अरूहरू सार्वजनिक जीवनबाट परै रहन्थे भने खुशी पनि रहन्थे । उनीहरूको जीवनको उद्देश्य थियो – धन-दौलत कमाउने र मोज गर्ने, परस्परमा गोप्य कुराहरू गर्ने र षडयन्त्र गर्ने थियो । सम्पत्तिविहीन स्वतन्त्र नागरिकहरूको स्थिति रोममा त राज्यबाट पेन्सन पाउनेहरूको जस्तो स्थिति थियो तर प्रान्तहरूमा उनीहरूको स्थिति दयनीय थियो । त्यहाँ उनीहरूले काम गर्नुपर्दथ्यो । त्यसभन्दा पनि ज्यादै नराम्रो कुरा के थियो भने उनीहरूले दासहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्दथ्यो । तर उनीहरू शहरमै बस्दथे । तिनीहरूबाहेक प्रान्तहरूमा किसान, स्वतन्त्र जमीनका मालिक (यत्र-तत्र शायद अहिले पनि सामूहिक स्वामित्व प्रणाली विद्यमान थियो, अथवा गाउँमाझैं ऋणको कारण ठूला जमीनदारहरूका बँधुवा, क्रीत दासहरू पनि पाइन्थे । सामाजिक उथल-पुथलको सवभन्दा कम असर पर्ने वर्ग त्यही हुन्थ्यो । धार्मिक उथलपुथलको विरोध सबैभन्दा धेरै समयसम्म त्यही वर्गले नै गरेको थियो ।[144] अन्तमा ती अधीकारविहीन र आ□नो इच्छा खतम गरिएका दास थिए । स्पार्टकसको पराजयले प्रमाणित गरेझैं उनीहरूले आफूलाई मुक्त गर्ने कुनै सम्भावना उनीहरूसमक्ष रहेको थिएन । तापनि उनीहरूमध्ये धेरैजसो कि त भूतपूर्व स्वतन्त्र नागरिक थिए कि स्वतन्त्ररूपले जन्मिएका नागरिकहरूका सन्तान थिए । अतः जीवनका परिस्थितिहरूका विरुद्ध सम्भवतः उनीहरूभित्र अहिले पनि आमरूपमा उग्र रहेको थियो होला, यद्यपि बाहिरीरूपमा उनीहरू केही पनि गर्न असमर्थ थिए ।

त्यतिबेलाका सिद्धान्तकारहर ती परिस्थितिहरूकै अनुरूप भएको हामी पाउँछौं । दार्शनिकहरू कि त खालि धन कमाउने स्कूल मास्टर मात्र थिए कि सम्पत्तिवान् मोज गर्नेहरूको सेवामा नियुक्त वकील थिए । कतिपय त दास पनि थिए । राम्रो स्थितिमा पुग्दा उनीहरूको स्थिति कस्तो हुन्थ्यो भन्ने उदाहरण सिनेकाले प्रस्तुत गर्दछन् । सोभ्फोपन र अवरोधको प्रचार गर्ने त्यो बैरागीले दार्शनिक नीरोको दरबारको सबैभन्दा ठूलो षड्यन्त्रकारी थियो । दासवृति नभईकन त्यो पद प्राप्त गर्न सक्दैनथ्यो । नीरोबाट उसले इनामको रूपमा धन, सम्पत्ति, बगैंचा र भवन प्राप्त गरेको थियो । उसले प्रचार त बाइबलको गरीब मान्छे लजारसको गर्दथ्यो । तर वास्तवमा ऊ त्यही नीतिको धनी मान्छे थियो □ नीरो जतिबेला उनीप्रति रुष्ट भयो र उसका विरुद्ध कारबाही गर्न तयारी गऱ्यो, त्यतिबेला मात्र उसले प्रार्थना गरेको थियो : मौसुफ सरकार, आ□ना सबै पुरस्कारहरू फिर्ता लिनुहोस्, मेरो लागि दर्शन मात्र यथेष्ट छ □ केवल एकदमै अलिगगएका परासियसजस्ता दार्शनिकहरूमध्ये पतित आ□ना समकालीन व्यक्तिहरूका विरुद्ध व्यङ्गवाण प्रयोग गर्न सक्ने खूवी थियो । तर जहाँसम्म अर्कोथरी सिद्धान्तकारहरू – नैयायिकहरू – को कुरा थियो, उनीहरूमा नयाँ परिस्थितिको कारण उत्साह थियो किनकि देशहरूको सारा असमानताहरू हटाउनाले निजी सम्पत्तिका आ□नो मन परेका अधिकारहरू बढाउने उनीहरूलाई असाध्यै मौका मिलेको थियो । ती अधिकारहरूको साटोमा राजाका लागि उनीहरूले त्यसभन्दा पहिले कहिल्यै नठानेको अधिकारहरूको निकृष्ट राजकीय व्यवस्था तयार गरिदिएका थिए ।

बेग्लाबेग्लै सम्प्रदायका राजनैतिक र सामाजिक विशिष्टताहरूको सँगसँगै उनीहरूका धार्मिक विशिष्टताहरूलाई समेत रोमको साम्राज्यले खतम पारिदिएको थियो । प्राचीन कालीन स्वयं पैदा भएका सारा धर्महरू कविलासम्बन्धी र पछि जातीय धर्म हुने गर्दथे । तिनीहरूको उत्पत्ति सम्बन्धित सम्प्रदायका सामाजिक र राजनैतिक परिस्थितिहरूबाट भएको थियो र उनीहरूसँगै एक प्राण हुन पुगेका थिए । ती परिस्थितिहरूलाई, अर्थात् तिनका आधारहरूलाई छिनभिन्न पारिएको थियो तथा समाजका ती परम्परागत स्वरूपहरू विरासतमा प्राप्त उनीहरूका राजनैतिक संस्थाहरू र राष्ट्रिय स्वाधीनतालाई जतिबेला नष्ट पारिएको थियो, त्यतिबेला तीसित सम्बन्धित धार्मिक महल पनि ढल्नु स्वाभाविकै थियो । प्राचीन कालमा राष्ट्रिय देवतासँगै अरू देवताहरूको आगमनको कुरा सहनु आम कुरा थियो तर आफूभन्दा माथिको कुनै देवतालाई उनीहरू मान्न सक्दैनथे । पूर्वका देवताहरूलाई रोममा लगेर राखिएको थियो भने त्यसबाट खालि रोमको धर्मलाई मात्र हानी पुगेको थियो । पूर्वका धर्मको पतन त्यसबाट रोक्न सकिएको थिएन । राष्ट्रिय देवता जतिबेला आ□नो राष्ट्रिय स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न असमर्थ भयो, त्यतिबेला स्वयं उसकै सर्वनाश हुनपुग्यो । हरेक ठाउँ (किसानहरू खास गरेर पहाडका किसानहरूकहाँ बाहेक) त्यही स्थिति थियो । तुच्छ दार्शनिक नव आलोकले – मेरै मुखबाट निस्किन थालेको भोल्टायरवादले – रोम र यूनानमा जे-जति गरेको थियो, त्यही कुरा प्रान्तहरूमा रोमका बासिन्दाहरूका ज्यादतीले गरेको थियो । स्वतन्त्रतामाथि गर्व गर्ने मानिसहरूको ठाउँमा हतोत्साहित पराधीन व्यक्तिहरू र स्वार्थी निकम्मा मानिसहरूको सम्प्रदाय उत्पन्न भएको थियो ।

त्यस्तै भौतिक र नैतिक परिस्थिति थियो । वर्तमान काल असहृय भइरहेको थियो भने भविष्य झन् भयंकर हुने भान हुन्थ्यो । कुनै उपाय देखिँदैनथ्यो । खालि निराशा मात्र देखिन्थ्यो वा आ□नो खर्च उठाउन सक्नेहरूका लागि एउटा अर्को उपाय – इन्द्रियजन्य भोगविलासको सन्सारमा लिप्त हुनु – थियो । त्यसखालका मानिसहरूको संख्या ज्यादै थोरै थियो । त्यसपछि केवल भविष्यसमक्ष आत्मसमर्पण गर्नु मात्रै एउटा विकल्प थियो ।

तर सबै वर्गहरूमध्ये भौतिक सुख-समृद्धि हासिल गर्न असमर्थ भएर आत्मिक मोक्षको खोज गर्ने कतिपय व्यक्तिहरूको संख्या अवश्य थियो । पूर्ण निराशाबाट बँच्नका लागि उनीहरूले त्यसैमा आ□नो सुरक्षा ठान्दथे । त्यसखालको सान्त्वना उनीहरूलाई न एपीकुरस सम्प्रदायका दार्शनिकहरूबाट प्राप्त हुन सक्दथ्यो न बैरागी (स्टोइक) दार्शनिकहरूको सम्प्रदायबाट । त्यसको सीधा कारण के थियो भने त्यो दर्शन साधारण व्यक्तिको चेतनाको लागि थिएन । त्यसको कारण के थियो भने ती सम्प्रदायका अनुयायीहरूको बानी-व्यहोरा उनीहरूको सिद्धान्तलाई कलङ्कित गर्नेखालको हुन्थ्यो । सान्त्वनाको त्यो मार्गले गुमाइसकेको दर्शनको ठाउँ लिनु नभएर गुमाइएको धर्मको स्थान लिनु थियो । त्यसको लागि उसले एउटा धार्मिक स्वरूप ग्रहण गर्नु आवश्यक थियो । जुन चीजले आम जनतालाई आफूपट्टि आकर्षित गर्न चाहन्थ्यो, त्यो चीजले त्यही स्वरूप धारण गर्नुपर्दथ्यो । त्यसबेला त्यही अवस्था थियो र १७ औं शदीसम्म पनि हालत त्यही थियो ।

जुन मानिसहरूले आ□नो चैतन्य जगतमा त्यसखालको सान्त्वना खोज्ने कोशिश गर्दथे, जुन मानिसहरू बाहृय सन्सारबाट भागेर त्यसरी आ□नो आन्तरिक सन्सारमा शरण लिन चाहन्थे, तीमध्ये धेरैजसो अवश्यम्भावीरूपबाट दासहरूको बीचमा पाइन्थे भन्नुपर्ने आवश्यकता छैन ।

त्यही आम आर्थिक, राजनैतिक, बौद्धिक र नैतिक पतनको वातावरणमा इसाई धर्मको उदय भएको थियो । पहिलेका सबै धर्मको दृढ विरोधीको रूपमा इसाई धर्म अगाडि आएको थियो ।

पहिलेका सारा धर्महरूमा कर्मकाण्ड नै मुख्य हुने गर्दथ्यो । बली चढाउने र शोभा यात्राहरूको कार्यमा भाग लिएर नै व्यक्तिले आफू कुन धर्मको अनुयायी हो भन्ने देखाउन सक्दथ्यो । पूर्वमा आ□नो धर्मलाई स्पष्ट पार्नका लागि व्यक्तिहरूले खाना र सफाईबारे ज्यादै सूक्ष्म नियमहरू पालन गर्नुपर्दथ्यो । रोम र यूनानमा त सहनशीलता अपनाइन्थ्यो भने पूर्वका देशहरूमा धार्मिक प्रतिबन्ध लगाउने उन्माद थियो । त्यहाँको अन्तिम पतनमा ती प्रतिबन्धहरूको योगदान कम थिएन । दुई बेग्लाबेग्लै धार्मिक सम्प्रदायका मानिसहरू (मिश्रका वासिन्दा, फारसी, यहुदी वा बाबुलका बासिन्दाहरू) सँगसँगै खानपान गर्न सक्दैनथे । उनीहरू दैनिक काम पनि सँगसँगै गर्न सक्दैनथे । उनीहरू सँगसँगै बोल्नसम्म पनि सक्दैनथे । मानिसलाई मानिसबाट अलग्याइएको थियो । पूर्वको पतनको एउटा ठूलो कारण त्यही थियो । इसाई धर्ममा त्यसखालका बेग्लाबेग्लैप्रकारका रीतिरिवाजहरू थिएनन् । प्राचीन जगत्को होम र शोभा यात्राहरूको पनि उस अन्तरगत कुनै ठाउँ थिएन । त्यसरी साराका सारा राष्ट्रिय धर्महरू तथा तिनीहरूका सामान्य धार्मिक अनुष्ठानहरू अस्वीकार गर्दै र कुनै भेदभावविना सम्पूर्ण मानिसहरूलाई सम्बोधन गर्दै इसाई धर्म विश्वधर्म बन्ने सम्भावनाको रूपमा उत्पन्न हुन पुग्दछ । आ□नो नयाँ सार्वभौमिक ईश्वरलाई लिएर यहुदी धर्मले पनि एउटा सार्वभौमिक धर्म बन्ने बाटो पक्रेको थियो । तर ईश्वरभक्तहरू र खतना गरिएका व्यक्तिहरूभित्र इजाराइलका सन्तानहरू सधैं अभिजात वर्ग बनेर रहेका थिए । र, वास्तवमा सार्वभौमिक धर्म बन्नुभन्दा पहिले इसाई धर्मले पनि यहुदी इसाईहरूको उच्चताको धारणा (जुन जोनको तथाकथित दिव्य सन्देशहरूको पुस्तकमा अहिले पनि छाएको थियो) को अन्त गर्नुपरेको थियो । अर्कातिर, विशिष्ट पूर्वीय कर्मकाण्डलाई जस्ताको त्यस्तै कायम राखेर इस्लाम धर्मले स्वयं आफूलाई पूर्व र खानदान अरबहरूले जितेको र प्रयोग गरेको उ. अफ्रिकाको प्रदेशसम्म सीमित गरेको थियो । त्यस क्षेत्रमा त्यही धर्म मुख्य बन्न सक्दथ्यो भने पश्चिममा त्यस्तो हुन सक्दैनथ्यो ।

अर्को कुरा, इसाई धर्मले त्यसप्रकारको तार छोइदिएको थियो, जसको प्रतिध्वनिको स्वर नगण्य आत्माहरूमा उठ्नु अपरिहार्य थियो । समयको खरावी तथा आम भौतिक र नैतिक कष्टहरूसित सम्बन्धित सारा प्रश्नहरूको उत्तरमा पापसम्बन्धी इसाई धर्मको चेतनाले भन्दथ्यो : हो, त्यही स्थिति हो र त्यसबाहेक अरू केही हुन सक्दैन, दोष तिम्रै हो, सन्सारको भ्रष्टताका लागि, स्वयं आ□नो आन्तरिक भ्रष्टताको लागि सम्पूर्णरूपले जिम्मेवार तिमी हौ । र, त्यस कुरासित असहमत को थियो ? Mea culpa – सबै दोष मेरै हो □ सबैको दुःखको लागि हरेकको उत्तरदायित्वको स्वीकृतिको कुरा अकाट्य थियो । त्यही स्वीकृतिलाई नै इसाई धर्मले त्यतिबेला घोषणा गरेको आत्मिक मोक्ष हासिल गर्ने कुराको प्राथमिक शर्त थियो । र, आत्मिक

मोक्ष प्राप्त गर्ने त्यो कुरालाई कसरी प्रस्तुत गरिएको थियो भने पुरानो धार्मिक सम्प्रदायको हरेक सदस्यले त्यसलाई सजिलैसँग आत्मसात गर्न सक्दथ्यो । रुष्ट भएको देवतालाई खुशी पार्नका लागि प्रायश्चित गर्ने विचार सबै पुराना धर्महरूमा पाइन्थ्यो तापनि मानव जातिका साराका सारा अपराधहरूका लागि मध्यस्थताको आत्माहुतिको विचार सजिलै किन सबैलाई मान्य हुँदैनथ्यो त ? अतः इसाई धर्मले मानिस स्वयं आम भ्रष्टाचारको लागि जिम्मेवार छ भन्ने ती सार्वभौमिक भावनालाई स्पष्टरूपले व्यक्त गर्दथ्यो । हरेकको दोषको चेतनाले आम भ्रष्टाचारको रूप लिन्छ । साथसाथै आ□नो धर्माध्यक्षको आहुतीको रूपमा इसाई धर्मले भ्रष्ट सन्सारबाट आन्तरिक मोक्ष प्राप्त गरेर चीरप्रतीक्षित समाधानको समेत सार्वभौमिक व्यवस्था गरेको थियो । त्यसबाट चेतनालाई सान्त्वना प्राप्त भएको थियो । त्यसैगरी इसाई धर्मले विश्व धर्मको क्षमता पुनः प्रमाणित गरेको थियो । वास्तवमा तात्कालीन सन्सारको एकदमै अनुकूल धर्मको रूपमा त्यो अगाडि आएको थियो ।

अतः अनगिन्ती नयाँ धार्मिक विचारहरूका हजारौं धर्मोपदेशक र पैगम्बर मरुभूमिमा घुमफिर गर्ने बेला खालि इसाई धर्मका संस्थापकहरूलाई मात्र सफलता मिल्न सकेको थियो । धर्मका ती संस्थापकहरूबाट केवल प्यालिस्टिन मात्र नभएर सम्पूर्ण पूर्व उतिबेला भरीपूर्ण थियो तथा उनीहरूबीच भयङ्कर संघर्ष चलिरहेको थियो । त्यसलाई सैद्धान्तिक अस्तित्वको लागि डार्विनवादी मुख्यतः माथि लिखित तत्वहरूको कारण इसाई धर्मको विजय भएको थियो । बेग्लाबेग्लै सम्प्रदायको पारस्परिक संघर्ष र पराई धार्मिकह सन्सारका विरुद्ध ती सबैको संघर्षको क्रममा प्राकृतिक वरणको प्रक्रियाद्वारा इसाई धर्मले विश्व धर्मको स्वरूप कसरी विस्तारै विकसित गरेको भन्ने कुराको ज्ञान पूर्ण विवरणका साथ इसाई धार्मिक संघका पहिला तीन शताब्दीहरूको इतिहासमा पाइन्छ ।

***

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

दैवी सन्देशको ग्रन्थ

एउटा अर्को विज्ञान छ । त्यसलाई मुट्ठीभर उदारतावादीहरू धर्मशास्त्रीहरूले आ□नो वर्कतले भ्याएसम्म छिपाएर राख्ने प्रयत्न गरिरहन्छन् । त्यसबारे यो देशमा लगभग कसैलाई पनि जानकारी छैन । त्यो बाइबलको ऐतिहासिक र भाषासम्बन्धी आलोचनाको विज्ञान हो । पुराना र नयाँ बाइबलमा समावेश भएका विभिन्न रचनाहरूको काल, उत्पत्ति र ऐतिहासिक महत्त्वको छानवीनसित त्यसको सम्बन्ध छ ।

एकप्रकारले त्यो विशुद्ध जर्मन विज्ञान हो । त्यसबाहेक केहीनकेही जे-जति अंश जर्मन सीमाभन्दा बाहिर गएको छ वास्तवमा त्यो त्यसको सर्वश्रेष्ठ अंश होइन । जुन अंश बाहिर गएको छ, त्यसको सम्बन्ध त्यो सहिस्णुतावादी आलोचनासित छ, जसले ऊ पक्षपातरहित र पूर्ण छ र त्यसको सँगसँगै इसाई धर्मावलम्बी पनि हो भनेर गर्व गर्दछ । ग्रन्थमा जे-जति संग्रहित छ, त्यो एकदमै पवित्र आत्माले बताएको कुरा त होइन तापनि त्यसमा ती दैवी सन्देशहर अवश्य समावेश छन्, जसलाई मानवताको पवित्र आत्माको माध्यमबाट व्यक्त गरिएको थियो, इत्यादि । त्यसैगरी टुविन्जेन सम्प्रदायका व्यक्तिहरू[145] वेयर, गफरोरर, आदि) हल्यान्ड र स्वीजरल्यान्डमा ज्यादै जनप्रिय छन् । इङ्ल्यान्डमा पनि ती जनप्रिय छन् । र, जुन व्यक्तिहरू त्योभन्दा अलिकत्ति अगाडि बढ्न तैयार छन्, ती ट्रासका अनुयायी हुन् । प्रशिद्ध अर्नेस्ट रेनानमाथि पनि त्यही उदार तर एकदमै गैर-ऐतिहासिक आत्मा भरिएको छ । अनेस्ट रेनानले जर्मन आलोचकहरूको साहित्य नै चोरी गरेका छन्, त्यो पनि राम्ररी होइन । उनका साराका सारा रचनाहरूमा प्रचलित विचारहरूबाहेक एउटा सौन्दर्यवादी भावुकता र निर्जीव भाषाका विचारहरू टाँसिएका छन् । उसको आ□नै चीज केही छैन ।

तर अर्नेस्ट रेनानले एउटा ठीक कुरा गरेका छन् :

"जब इसाई धर्मको प्रारम्भिक समुदाय वास्तवमा कुनखालको थियो भन्ने तिम्रो जान्ने छ, त्यतिबेला तिमीले त्यसको तुलना पादरीहरूका हिजोआजका धार्मिक परिषदहरूसित नगर्नू । त्यसको तुलना वास्तवमा अन्तरराष्ट्रिय मजदूर संघका स्थानीय शाखाहरूसित गर्नु धेरै उपयुक्त हुनेछ ।"

अनि, त्यो कुरा सही हो । इसाई धर्मले आम जनसमुदायलाई आधुनिक समाजवादले आज प्रभावित गरेझैं प्रभावित गरेको थियो । त्यसको प्रभाव बेग्लाबेग्लैप्रकारका मतालम्बीहरूका रूपमा फैलिएको थियो । त्यसबाहेक बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरूका परस्परविरोधी विचारहरूको रूपमा पनि त्यो फैलिएको थियो । तीमध्ये

केही विचारहरू बढी स्पष्ट थिए र केही ज्यादै अस्पष्ट थिए – धेरैजसो ती अस्पष्ट थिए तर शासन व्यवस्था र "अधिकारी वर्ग" सबैका ती विरुद्ध थिए ।

उदाहरणका लागि दैवी सन्देशको हाम्रो ग्रन्थ हेर्नुहोस् । सबैभन्दा अन्धकारपूर्ण र रहस्यपूर्ण हुनुको साटो त्यो सम्पूर्ण नयाँ बाइबलको त्यो सबैभन्दा सरल र स्पष्ट ग्रन्थ हो भन्ने कुरा हामीहरूले बुझ्नेछौं । यतिबेला पाठकहरूसित हामी के आग्रह गर्न चाहन्छौं भने हामी जे-जति गरिरहेका छौं, त्यो उनीहरूले मानून् – विस्तारै-विस्तारै हामी त्यसलाई सिद्ध गरिदिनेछौं । त्यो ग्रन्थ ६८ वा ६९ जनवरीमा लेखिएको थियो । र, त्यसरी त्यो केवल नयाँ बाइबलको एक मात्र ग्रन्थ नभएर सबैभन्दा पुरानो ग्रन्थ हो । त्यसको मिति वास्तवमा निश्चित छ । ६८ मा इसाई धर्मको कस्तो रूप थियो ? जसरी ऐनामा कुनै चीज स्पष्टरूपले देखिन्छ, त्यसैगरी त्यस ग्रन्थमा हामी त्यो कुरा स्पष्टरूपले देख्दछौं ।

सर्वप्रथम नानातरहका धार्मिक सम्प्रदाय त्यसमा देखिन्छन् । एशियाका सातवटा धार्मिक संघ र तीनवटा धार्मिक सम्प्रदायका नाम त्यस सन्देशमा उल्लेख गरिएका छन् । अन्यथा ती सम्प्रदायका विषयमा हामीलाई कत्ति पनि थाह हुँदैनथ्यो । ती सम्प्रदाय निकोलाईवादीहरू, बालमवादीहरू तथा यहाँ जेजेबेलको नामबाट प्रस्तुत गरिएका एक महिलाका अनुयायीलाईहरू हुन् । ती तीनवटै सम्प्रदायका विषयमा के भनिएको छ भने उनीहरूले आ□नो अनुयायीहरूलाई मूर्तिमा चढाइएका चीजहरू खाने अनुमति दिन्छन् । तिनीहरूका बारेमा उनीहरू व्यभिचार प्रेमी थिए भनिन्छ । अनौठो कुरा त के हो भने हरेक ठूला क्रान्तिकारी आन्दोलनको बेला "खुला प्रेम"को प्रश्न हमेशा अगाडि आउँछ । कतिपय व्यक्तिहरूको लागि त्यसको अर्थ क्रान्तिकारी प्रगति, अर्थात् अनावश्यक बन्धनहरू तोडिदिनु हुन्छ भने अरू कतिपय व्यक्तिहरूका लागि त्यो असल सिद्धान्त हुन्छ । र, त्यसका आडमा पुरुष र स्त्रीको हरेक प्रकारको खुला र प्रमाणित सम्बन्धहरूलाई उनीहरूले आनन्दपूर्वक छोप्दछन् । अर्काथरी अपरिपक्वखालका व्यक्तिहरू नै छिटै त्यसमा प्रभावकारी भएको प्रतीत हुन्छ किनभने "व्यभिचार" सधैं "मूर्तिहरूमा चढाइएको वस्तु" खाने कुरासित सम्बन्धित हुन्छ । यहुदीहरू तथा इसाईहरू दुवैलाई नै ती चीज एकदमै बर्जित थिए । तर कहिलेकाहीं ती चीजहरू खान अस्वीकार गर्नु जोखिमपूर्ण हुन सक्दछ वा कम्तिमा सुखद नहुन सक्दछ । त्यसबाट प्रष्टरूपले के कुरा देखा पर्दछ भने जुन स्वतन्त्र प्रेमीहरूको उल्लेख गरिएको छ, ती हरेक आमरूपले साथी बन्न तयार थिए । उनीहरू जेसुकै रहेका होऊन्, तापनि ती शहीद बन्ने धातुका बनेका थिएनन् ।

प्रत्येक महान् पनि क्रान्तिकारी आन्दोलनलाईझैं इसाई धर्मलाई पनि जनताले स्थापित गरेका थिए । त्यसको उदय प्यालिस्टिनमा भएको थियो । त्यो कसरी भएको थियो ? त्यसबारे हामीलाई बिल्कुलै जानकारी छैन । नयाँ मत-मतान्तरहरू, नयाँ धर्महरू र नयाँ पैगम्बरहरूको जन्म सयकडौंको संख्यामा भइरहेको थियो । वास्तवमा त्यो कस्तोखालको औसत चीज हो भने त्यसको निर्माण तीमध्ये धेरै प्रगतिशील धार्मिक सम्प्रदायहरूको पारस्परिक संघर्षबाट स्वयं भएको थियो । पछि अलेक्जेन्ड्रियाका यहुदीहरू र फिलोका सूत्रहरूलाई जोडेर तथा पुनः बैराग्यपूर्ण (स्टोइक) प्रभावलाई सुदृढ. हलुका मिश्रण बनाएर त्यसलाई सैद्धान्तिक रूप दिइएको थियो । वास्तवमा फिलोलाई यदि हामीहरूले इसाई धर्मका सैद्धान्तिक पितामह भन्दछौ भने सिनेका त्यसका काका हुन् । नयाँ बाइबल (New Testament) मा पूरापूर अंश सिनेकाका रचनाहरूका लगभग अक्षरशः नक्कल गरिएका छन्जस्तो लाग्दछ । अर्कोतिर, परसियसका व्यङ्गात्मक रचनाहरूमा तपाईंहरू त्यतिखेरसम्म अलिखित रूपमै रहेको नयाँ बाइबलबाट नक्कल गरिएको भेट्नु हुनेछ । दैवी सन्देशको ग्रन्थमा ती सारा सैद्धान्तिक तत्वहरूको कुनै चिह्न समेत पनि देखिन्न । त्यसमा इसाई धर्मलाई केवल अपरिमार्जित रूपमा मात्रै देख्न सकिन्थ्यो । त्यो हाम्रोलागि त्यहीरूपमै सुरक्षित छ । त्यसमा भक्तहरूलाई पिशुको बलिदानले बचाएको थियो भन्ने एउटै मात्र प्रमुख मतवादी कुरा पाइन्छ । तर किन र कसरी त्यस्तो भयो ? त्यो कुरा एकदमै अस्पष्ट छ । यहुदीहरू र गैर-यहुदीहरूका ईश्वर र देवताहरूलाई बलिदानद्वारा सन्तुष्ट बनाउनु पर्दछ भन्ने पुराना विचारहरूबाहेक त्यसमा अरू केही पनि पाइन्न । मृत्यु त्यस्तो महान् बलिदान हो र त्यसले सधैंको लागि सबैको बलिदान पूर्ति गर्दछ भन्ने विचारलाई इसाई धर्मको खास धारणामा बदलिएको छ र (वास्तवमा इसाई धर्मलाई त्यही धारणाले सार्वभौमिक बनाइदिएको थियो) ।

मूल पापबारे कहीं कुनै पनि चिह्न भेटिंदैनथ्यो । त्रिगुट (बाबु, छोरा र पवित्र आत्मा तीन कुराको अभिव्यक्ति) को पनि त्यसमा कुनै उल्लेख छैन । यिसु 'पाठो' हुन् तर उनी ईश्वरको अधीनमा छन् । वास्तवमा एक अंशमा [१५ (३)] उनलाई मोजेजसरह राखिएको छ । एउटा पवित्र आत्माको ठाउँमा उनमा

“ईश्वरका सातवटा आत्माहरू” मिल्दछन् [३ (१)] र [४ (५)] । जुन शहीदहरूको हत्या गरिएको छ, तिनीहरूले बदला लिनका लागि ईश्वरसँग प्रार्थना गर्दै भन्दछन्, “हे प्रभु, पृथ्वीमा बस्नेहरूको तँ कहिलेसम्म फैसला गर्दैनस् र कहिलेसम्म हाम्रो रगतको बदला लिंदैनस् ?” [६–(१०)] । बदलाको त्यो उद्‌गारलाई पछि इसाई धर्मको नैतिकताको सैद्धान्तिक संहितामध्येबाट मुश्कीलैले काटिएको थियो तर जहाँसम्म व्यवहारको प्रश्न छ, परधर्मीहरूमाथि विजयी हुनेबित्तिकै इसाईहरूले पूरा प्रतिशोधका साथ त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने गरेका थिए ।

साँचो कुरा त के हो भने इसाई धर्म यहुदी धर्मको खालि एउटा सम्प्रदायका रूपमा अगाडि आएको हो । उदाहरणका लागि “सात धार्मिक संघ”लाई पठाइएको सन्देशमा भनिएको छ : “इसाई होइन, यहुदी हो भन्ने मैले उनीहरूको पाखण्डीपनलाई बुझ्दछु । उनीहरू अरू केही होइनन् खालि सैतानका पूजारी मात्र हुन् ।” [२–(९)] पुनश्च, [३–(९)] मा भनिएको छ, “सैतानका पूजारीहरू के भन्दछन् भने उनीहरू यहुदी हुन्, उनीहरू त्यस्ता अरू केही होइनन् ।” त्यसरी ६९ औं वर्षमा लेखकलाई कुन कुराको अलिकति पनि ख्याल थिएन भने त्यसले धार्मिक विकासको एउटा नयाँ चरणपछि गएर क्रान्तिको महान् तत्वमध्ये एक बन्ने चरणको प्रतिनिधित्व गर्दथ्यो । त्यसरी जतिबेला सन्तहरू ईश्वरको सिंहासनसमक्ष उपस्थित हुन्छन्, त्यतिबेला पनि सुरुसुरुमा हामी १ लाख ४४ हजार यहुदी देख्न पाउँछौं । तीमध्ये १२ कबिलाका १२-१२ हजार व्यक्ति छन् । केवल उनीहरू पछि यहुदी धर्मको त्यो नयाँ रूप मान्न थालेका परधर्मीहरूलाई मात्र भित्र पस्ने अनुमति दिइन्छ ।

नयाँ बाइबलको सबैभन्दा पुरानो र एकमात्र ग्रन्थमा चित्रण गरिएको इसाई धर्मको ६८ सालमा त्यही रूप थियो । त्यसको प्रामाणिकताको विषयमा कुनै विवाद हुन सक्दैन । ग्रन्थको लेखक को थियो, त्यो हामी जान्दैनौं । उसले स्वयंलाई जोन बताउँछ । उसले आफूलाई ‘देवदूत’ जोन बताउने चेष्टा पनि गर्दैन । त्यसो उसले गर्न सक्दथ्यो किनकि “नयाँ येरुसेलम”को आधारमा “पाठाका १२ देवदूतहरूको नाम” [३१–(१४)] मौजूद छ । अतः जतिबेला उसले सो ग्रन्थ लेखेको थियो, त्यतिबेला त्यो मरिसकेको थियो होला । ऊ एकजना यहुदी थियो । त्यो कुरा उसको यूनानी भाषामा हिन्दू (यहुदी) भाषाको प्रभावबाट स्पष्ट हुन्छ । उसमा ती प्रभावहरूको भरमार छ । उसको भाषामा व्याकरणको जुन गल्ती पाइन्छ, त्यो नयाँ बाइबलको दोस्रो ग्रन्थमा पाइने गल्तीहरूभन्दा पनि धेरै बढी छन् । जोनको तथाकथित दिव्य पुस्तक (बाइबल), जोनका धर्मपत्रहरू तथा उक्त ग्रन्थका लेखक कम्तिमा तीनवटा बेग्लाबेग्लै व्यक्तिहरू थिए – यदि त्यो ती ग्रन्थहरूमा सङ्गहित, एक अर्कोभन्दा पूर्णतः विरोधी सिद्धान्तहरूले प्रमाणित नगरेको भए, उनीहरूको भाषाले स्पष्टरूपबाट त्यो कुरा प्रमाणित गरिदिन्छ ।

दैवी सन्देशको लगभग सिङ्गो ग्रन्थमा ईश्वरीय ज्ञानसम्बन्धी झलकहरू भरिभराउ छन् । तीमध्ये धेरैजसोलाई पुरानो बाइबलको प्राचीन पेगम्बर र पछि तिनका नक्कल गर्नेहरूका रचनाहरूबाट अक्षरशः उतारिएको छ । त्यसमा डेवियलको ग्रन्थ (त्यो लगभग १९० वर्षपहिले लेखिएको थियो र त्यसमा शदीयौंपहिले घटिसकेका चीजहरूको भविष्यवाणी गरिएको थियो) देखि लिएर “हेनोकको ग्रन्थ” समेतका नकलचीहरूका रचनाहरूबाट चीजहरू जस्ताको त्यस्तै लिइएको छ । “हेनोक ग्रन्थ” यूनानी भाषामा लेखिएको ईश्वर-ज्ञानसम्बन्धी पूरापूर गडबडीपूर्ण कुरा छ । त्यसको रचना इ. सनको प्रारम्भ हुनुभन्दा धेरैपहिले गरिएको थिएन । मूल कृति र चोरिएका अंशको व्यवस्थासमेत पनि ज्यादै अपरिपक्व छ । प्रो.फर्डिनान्ड बेनरीले पूरै सन्दर्भका साथ प्रकरण र अंश बताउँदै आ□नो भाषणमा आ□नो बकवासपूर्ण ईश्वर-ज्ञानको हरेक भागलाई लेखकले कहाँबाट चोरेको हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् । त्यो भाषण प्रो.फर्डिनान्ड वेनरीले बर्लिन विश्व विद्यालयमा १८४१ मा दिएका थिए । मैले यहाँ जे लेखेको छु, त्यसको लागि म उनको त्यही भाषणको आभारी छु । जे होस्, ‘जोनका सारा सनकको तहमा जानु अनावश्यक छ । राम्रो कुरा त के हुनेछ भने हामीहरूले त्यस ग्रन्थका मुख्य चीजहरू ग्रहण गरौं, जुन निश्चय नै विलक्षणयुक्त छन् र तिनले रहस्य उद्‌घाटित गर्दछन् ।

१८०० वर्ष वितेपछि पनि ‘जोन’का सारा रूढीवादी भाष्यकारहरूले उसका भविष्यवाणीहरू पूरा हुने आशा गरी बसेका छन् । तर ती सबै कुराहरूको एकदमै विपरीत ‘जोन’ स्वयंले “समय आइपुगेको छ, त्यो सारा छिटै हुनेछ” भनेर थाक्दैनन् । जुन संकटको उसले भविष्यवाणी गरेको थियो, त्यसबारे उसले खास गरेर त्यही कुरा गर्दछ । त्यो संकट उसले छिटै देख्ने आशा गरेको कुरा स्पष्टै छ ।

त्यो संकटको सम्बन्ध ईश्वर र 'यिसु-विरोधी' हुने अन्तिम महायुद्ध हो । 'यिसुविरोधी' उस (नीरो)को नाम अरूहरूले राखेका थिए । त्यस विषयमा १३ औं र १७ औं अध्यायका प्रमाणहरू निर्णायक हुन् । सारा अनावश्यक अलंकारहरू छाडिदिने हो भने 'जोन'ले समुद्रभित्रबाट एउटा जनावर निक्लिरहेको देख्दछ । त्यो जनावरका सातवटा टाउका र दशवटा सिङ छन् (सिङसित हाम्रो कुनै चासो छैन) । "अनि मैले उसको एउटा टाउको घाइते देखें – उसलाई मार्नका लागि घायल पारिएको जस्तो लाग्दथ्यो । अनि, उसको चोटको घाउ पुरिएको थियो ।" त्यो जनावरको पृथ्वीमाथि, ईश्वर र पाठाका विरुद्ध ४२ महीनासम्म (पवित्र ७ वर्षको आधा समयसम्म) पूरा कब्जा हुने थियो । त्यस समयमा साराका सारा मानिसलाई आ□नो दाहिने हातमा वा आ□नो शिरमाथि त्यो जनावरको चिह्न वा उसको नामको संख्या राख्नका लागि बाध्य पारिएको थियो । "त्यही ज्ञान हो । जसले बुझ्दछन्, उनीहरूले जनावरको संख्या गनून् किनभने त्यो मानिसको संख्या हो र त्यसको संख्या ६६६ हो ।"

दोस्रो शदीमा पनि इरेनियसले के कुरा बुझेको थियो भने उस घायल शिरको सम्बन्ध नीरोसित थियो र त्यो पुनः पुरिएको थियो । इसाईहरूमाथि भयंकर दमन गर्ने त्यो पहिलो व्यक्ति थियो । उसको मृत्युको बेला ऊ मरेको थिएन, केवल घाइते मात्र भएको थियो । एक दिन पुनः ऊ प्रकट हुनेछ र त्यसले सारा सन्सारमा आतंकको राज्य कायम गर्नेछ भन्ने हल्ला फैलिएको थियो । एकाइया (पुरानो यूनान) र एशियामा त्यो हल्ला चलेको थियो (टेसीटस, एन. [६ – (२२)] साथसाथै इरेनियसले एउटा अर्को धेरै पुरानो पाठ अनुसार नामको संख्या ६६६ को साटो ६१६ हुने बुझेको थियो ।

१२ औं अध्यायमा सातवटा टाउका भएको जनावर पुनः प्रकट हुनपुग्दछ । त्यसपटक उसमाथि त्यो प्रशिद्ध लाल महिला पनि चढेकी छ । त्यसको सुन्दर वर्णन पाठक स्वयं पुस्तकमा पढ्न सक्दछन् । त्यो अध्यायमा जोनलाई एउटा फेहरिस्त बताउँछ :

"जुन पशुलाई तैंले देखिथिस् – त्यो थियो र छैन .... सातवटा टाउका भनेका सातवटा पर्वत हुन्, तीमाथि त्यो महिला बसेकी थिई र ती सातवटा राजा हन् – पाँचवटा खतम भइसकेका छन्, एउटा मौजूद छ र अर्को अझै आएको छैन । जतिबेला त्यो आउनेछ, त्यतिबेला त्यो छोटो समयसम्म मात्र रहनेछ । अनि जुन पशु थियो, त्यो अब छैन । त्यो पनि ८ औं हो र ती सातवटाकै वर्ग हो । ... तैंले देखेकी त्यो महिला महान् नगरी हो र त्यसले पृथ्वीका राजाहरूमाथि शासन गर्दछे ।

यहाँ दुईवटा स्पष्ट भनाइ देखिन्छन् : (१) लाल महिला रोम हो । त्यो महान् नगरी हो । त्यसले पृथ्वीका सम्राटहरूमाथि शासन गर्दछे । (२) जुनबेला त्यो पुस्तक लेखिएको थियो, त्यसबेला ७ औं रोमको सम्राटको शासन थियो । त्यसपछि छोटो समय शासन गर्नका लागि अर्को सम्राट आउनेछ र पुनः पर्किनेछ । त्यो "सातमध्ये एउटा हो ।" त्यो घाइते भएको थियो तर अब नीको भएको छ । त्यसको नाम त्यो रहस्यपूर्ण संख्यामा मौजूद छ । र, इरेनियसले त्यो नीरो नै हो भन्ने कुरा बुझेको थियो ।

अगस्टसबाट हामीहरूले गन्ती गर्न सुरु गर्ने हो भने अगस्टस, टाइबेरियस, कालिगुला, ब्लाडियस र पाँचौं नम्बरमा नीरो छ । छैठौं मौजूद छ, त्यो गाल्बा हो । त्यो गद्दीसीन हुनु रोमको फौजका लागि विशेष गरेर मालमा विद्रोहको संकेत बन्नपुगेको थियो । ती विद्रोही सेनाहरूको नेतृत्व गाल्बाको उत्तराधिकारी ओथोले गरिरहेको थियो । त्यसै गरी गाल्बाकै समयमा त्यो ग्रन्थको रचना गरिएको कुरा स्पष्ट छ । गाल्बाको शासन ९ जून, ६८ देखि १५ जनवरी ६९ सम्म चलेको थियो तथा नीरो तुरुन्त फार्किनेवाला छ भन्ने त्यो ग्रन्थले भविष्यवाणी गर्दछ ।

अब हामी अन्तिम प्रमाण – अर्थात् संख्यालाई लिऔं । त्यसको खोज पनि प्रो.फर्डिनान्ड बेनरीले नै गरेका छन् । त्यसपछि वैज्ञानिक जगतमा त्यसको खण्डन कसैले गरेको छैन ।

३०० इ.पू. नै यहुदीहरूले आ□नो अक्षरहरूको संख्याको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गर्न सुरु गरेका थिए । कल्पनाशील रब्बिहरू (यहुदी पुरेतहरू)लाई के लागेको थियो भने संख्याका ती प्रतीकहरूो रूपमा रहस्यवादी टीका बनाउने नयाँ तरीका वा एउटा नयाँ गुप्त विद्या उनीहरूको हातमा परेको थियो । गुप्त शब्दहरूलाई अंकहरूद्वारा व्यक्त गरिन्थ्यो । त्यो ती अक्षरहरूका अंक अनुसार मूल्यको जोडबाट मिल्दथे । त्यो नयाँ विज्ञानलाई उनीहरूले रेखागणित (Grmtriah) वा (Geometry) नामाकरण गरेका थिए । 'जोन'ले यहाँ त्यही विज्ञान उपयोग गरेको छ । अब हामीहरूले के सिद्ध गर्नु छ भने

(१) दिइएको संख्यामा एकजना व्यक्तिको नाम छ र त्यो व्यक्ति नीरो हो र,

(२) जुन हल गरिएको छ, त्यो ६६६ र ६१६ दुवैका सम्बन्धमा सही हो ।

हामीहरू हिब्रू भाषाका अक्षरहरू र तिनका मूल्य हेरौं –

(nun)	n=50	(keph)	k=100
(resh)	r= 200	(samech)	s=60
(vau) for 0=6		(resh)	r=200
(nun)	n= 50		

नीरोन केसर, सम्राट नीरोन, यूनानी नेरोन केसर । अब युनानी हिज्जेको ठाउँमा ल्याटिन नीरो सिजरलाई यदि हामी हिब्रू अक्षरमा बदल्यौं भने Neron को अन्तबाट nun लोप हुन्छ र त्यसको साथसाथै ५० को मूल्य पनि लोप हुन्छ । त्यसबाट हामी ६१६ को उही पुरानो पाठमा पुग्दछौं । त्यसभन्दा धेरै कुन प्रमाणको अपेक्षा गर्न सकिन्छ त □ (म) नाममाथि दिइएको हिज्जे दोस्रो nun सँगै र त्योबिना दुवै रूपमा – तालमद (यहुदी संहिता)मा पाइन्छ । अतः प्रमामाणिक छ ।

त्यसपछि पुनः रहस्यपूर्ण ग्रन्थ अब एकदमै स्पष्ट हुनपुग्यो □ 'जोन' भविष्यवाणी गर्दछन् – ७० सालको वरपर नीरो फेरि फर्की आउनेछ र त्यसको आतंकपूर्ण शासन पुनः सुरुआत हुनेछ । त्यो शासन ४२ महीना वा १२६० दिन चल्नेछ । त्यो अब्धिपछि ईश्वरको अवतार हुनेछ । त्यसले यिसु-विराधी नीरोलाई पराजित गरिदिनेछ । महा नगरीमा आगो लगाएर त्यसलाई नष्ट गरिदिनेछन् र, त्यो सैतानलाई १००० वर्षका लागि कँसेर बाध्नेछन् र इसा मसीहको शासन (सत्य युग)को थालनी हुनेछ, आदि-आदि । अहिले पनि आखिरी निर्णय दिने कुराको हिसाव गर्ने प्रयत्न गर्ने ती अज्ञानीहरूलाई छाडेर अरू सबै कुराहरूमा अब सकैको चासो रहेको छैन । तर आदिमकालीन इसाई धर्मको एक प्रामाणिक तस्वीर प्रस्तुत गर्ने रचनाको रूपमा – स्वयं तिनीहरूमध्ये एकले सृजना गरेको रचनाकोरूपमा – त्यो ग्रन्थ अरू बाँकी सम्पूर्ण नयाँ बाइबलभन्दा पनि धेरै महत्त्वपूर्ण छ ।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

लुडविग फायरबाख र शास्त्रीय जर्मन दर्शनको अन्त

प्रस्तावना

१८५९ मा कार्ल मार्क्सले बर्लिनबाट प्रकाशित आ□नो रचना – राजनैतिक अर्थशास्त्रको आलोचनामा योगदान – को भूमिकामा "जर्मन दर्शनको आदर्शवादी दृष्टिकोण र हाम्रो दृष्टिकोण – अर्थात् मुख्यतः मार्क्सले विकास गर्नुभएको इतिहासको भौतिकवादी व्याख्याको दृष्टिकोण – बीचको अन्तरविरोधलाई ब्रसेल्समा १८४५ मा हामी दुवैले मिलेर कसरी सुरू गरेका थियौं ? त्यो बताउनुभएको छ ।" त्यो कार्यद्वारा हामीहरूले वास्तवमा आ□नो दार्शनिक विश्वासको साथ आ□नो हिसाब चुक्ता गर्न चाहन्थ्यौं । त्यो सङ्कल्प हेगेलपछिको दर्शनको आलोचनाको रूपमा पूरा गरिएको थियो । दुई ठूल-ठूला खण्डमा विभाजित उक्त रचनाको पाण्डुलिपी वेस्टफेलिया पुर्‍याइएको थियो । त्यो त्यहींबाट प्रकाशित हुनु थियो । त्यसपछि हामीहरूले बदलिएको परिस्थितिमा त्यसको प्रकाशन हुन नसक्ने खबर पायौं । अनि, हामीहरूले त्यो पाण्डुलिपीलाई मुसाले काटेर आ□नो आलोचना पूरा गरोस् भनेर थन्काइदियौं । त्यसो गर्दाखेरि हामीहरूलाई कुनै पछुतो भएन किनभने आ□नो मुख्य उद्देश्य – आ□नो मनशुद्धि गर्ने उद्देश्य – हामीहरूले पूरा गरिसकेका थियौं ।[ज्ञद्धट] त्यहाँ उप्रान्त अहिलेसम्म ४० वर्ष वितिसकेको छ । हामी दुवैमध्ये कसैलाई पनि पुनः त्यस विषयमा लेख्ने मौका मिलेन । हेगेलसँगको सम्बन्धका विषयमा हामीहरूले विभिन्न ठाउँमा आ□ना विचारहरू व्यक्त गरेका छौं । तापनि त्यसको सिलसिलाबद्ध व्याख्या गरेका छैनौं । अनि, फायरबाखको विषयमा पुनः कहिल्यै केही लेख्ने मौका मिलेन । यो थुप्रै अर्थमा हेगेलवादी दर्शन र हामीहरूको धारणाबीचको कडी हो ।

यसबीच मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणका प्रतिनिधिहरू जर्मनी र यूरोपीय सीमाभन्दाबाहिर, धेरै टाढा-टाढासम्म र सन्सारका साराका सारा भाषा-साहित्यहरूमा उत्पन्न भएका छन् । अर्कोतिर, विदेशमा विशेष गरेर इङ्ल्याण्ड र स्क्यान्डनेवियामा प्राचीन जर्मन दर्शनको एकप्रकारको पुनर्जन्म भइरहेको छ । अनि, कस्तो लाग्दछ भने स्वयं जर्मनीमा समेत पनि दर्शनको नाममा त्यहाँका विद्यालयहरूमा शिक्षा दिइने सारहीन सर्वदर्शनबाट उनीहरू वाक्क भइरहेका छन् ।

मलाई कस्तो लाग्दछ भने ती परिस्थितिहरूमा हेगेलवादी दर्शनसितको हाम्रो सम्बन्ध कस्तो रहेको छ, हामीहरूले त्यसबाट के पाएका छौं र त्यससित हामीहरू कहाँबाट छुट्टिएका थियौं ? त्यो कुरा सङ्क्षेपमा धेरैभन्दाधेरै व्यवस्थितरूपबाट बताउनुपर्ने आवश्यकता छ । हामीहरूको मानसिक उथल-पुथलका ती दिनहरूमा हेगेलवादी दार्शनिकहरूमध्ये हामीहरूमा सबैभन्दाबढी प्रभाव फायरबाखको नै परेको थियो । अतः उनको त्यो प्रभावका लागि उनीप्रति पूर्ण आभार प्रकट गर्नु पनि मलाई अलिखित ऋण हो भन्ने मलाई लाग्दथ्यो । अतः नयाँ जाइट (New Zeit)का सम्पादकहरूले मलाई के आग्रह गरेका थिए भने मैले स्टार्कको पुस्तकबारे समीक्षा गरिदिऊँ । त्यतिबेला मैले त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरेको थिएँ । मेरो लेख उक्त पत्रको १८६६ को चौथो र पाँचौं अङ्कमा प्रकाशित भएको थियो । यहाँ त्यसलाई संशोधितरूपमा बेग्लै प्रकाशनमा दिइँदैछ ।

यी पङ्तिहरूलाई छापामा पठाउनुभन्दा पहिले १८४५-४६ को पुरानो पाण्डुलिपी खोजेर त्यसलाई पुनः हेरेको हूँ । फायरबाखसित सम्बन्धित अंश त्यसमा पूरा गरिएको थिएन । जुन भाग पूरा गरिएको थियो, त्यसमा इतिहासको भौतिकवादी दृष्टिकोणको व्याख्या गरिएको थियो । त्यसबाट त्यतिबेलासम्म आर्थिक-इतिहाससम्बन्धी हाम्रो ज्ञान कति अधुरो थियो भन्ने कुरा थाह लाग्दछ । फायरबाखको सिद्धान्तको कुनै आलोचना त्यसमा थिएन । अतः हाम्रो वर्तमान उद्देश्यका लागि त्यो बेकार थियो । त्यसको विपरीत मार्क्सको नोटबूकमा फायरबाखबारे ११ वटा सिद्धान्त मैले पाएको छु । ती यहाँ परिशिष्टका रूपमा दिइएको छ । ती टिप्पणीहरू पछि कुनै बेला सबिस्तार व्याख्या गर्ने विचारले हतपत्तमा टिपिएका थिए । ती प्रकाशित गर्नका लागि लेखिएका एकदमै होइनन् । तापनि नयाँ विश्वदृष्टिकोणका ओजस्वी मूना रहेको प्रथम दस्तावेजको रूपमा तिनीहरूको धेरै महत्व छ ।

लन्डन,

फरवरी २१, १८८८

फ्रेडरिक एङ्गेल्स
लुडविग फायरबार र शास्त्रीय जर्मन दर्शनको अन्त

– १ –

हाम्रा अगाडि जुन पुस्तक[147] छ, समयका दृष्टिले त्यसले हामीलाई सी.एन.स्टाकद्वारा लिखित लुडविग फायरवाखको कालमा फर्काउँछ । यद्यपि त्यो एक पिंढीभन्दा धेरै पुरानो थिएन तापनि वर्तमान जर्मन पिंढीका लागि कति पराई भएको छ भने कम्तिमा त्यो वितेको समय एकसय वर्ष पुगेकोजस्तो लाग्दछ । र, त्यो समय १८४८ को क्रान्तिका लागि जर्मनीको तयारीको काल थियो । त्यहाँदेखि अहिलेसम्म हाम्रो देशमा जे-जति भएको छ, त्यो सबै १८४८ पछिकै सिलसिला हो । त्यही क्रान्तिको अन्तिम इच्छा र त्यसको अधुरो काम पूरा गर्ने कुराकै सिलसिला रहेको छ ।

जसरी १८ औं शताव्दीमा फ्रान्समा त्यहाँको दार्शनिक क्रान्तिले राजनैतिक ह्रास ल्याउन मद्दत पुऱ्याएको थियो, त्यसैगरी १९ औं शदीमा जर्मनीमा भएको छ । तापनि ती दुवै चीजहरू एकअर्कोबाट कति ज्यादै भिन्न भएकोजस्तो लाग्दछ फ्रान्सिसीहरूले सारा सरकारी विज्ञान, चर्च (इसाई धार्मिक सङ्घ) तथा प्रायशः राज्यसत्ताका विरुद्धसमेत लडाइँ गरिरहेका थिए । उनीहरूका रचनाहरू बाहिर हल्यान्ड र इङ्ल्यान्डमा प्रकाशित हुने गर्दथे । किनभने उनीहरू स्वयं प्रायः फ्रान्सको कुख्यात जेल वात्सिलीमा कैद जानुपर्ने खतरामा हुन्थ्यो । अर्कोतिर, जर्मन प्राध्यापकहरू र युवाहरू सरकारी प्रशिक्षक हुन्थे । युवकहरूलाई शिक्षा दिनका लागि सरकारका तर्फबाट उनीहरूको नियुक्ति हुन्थ्यो । उनीहरूका कृतिहरू स्वीकृत पाठ्यपुस्तक हुन्थे तथा समग्र विकासको उच्चतम प्रणाली – हेगेलीय प्रणालीलाई शाही प्रशियाली दर्शनको रूपमा प्रतिष्ठापित गरिएको थियो के ती प्राध्यापकहरूका आडमा, उनीहरूका नबुझिने आडम्बरयुक्त शब्दहरूका आडमा, उनीहरूका भड्किला वाक्यहरूका आडमा कुनै क्रान्ति छिपेको थियो ? के तात्कालीन क्रान्तिका प्रतिनिधि मानिने उदारवादीहरू नै दिमागलाई दिग्भ्रमित पार्ने दर्शनका विरोधी थिए ? तर १८३३ मा एकजना व्यक्तिले जे कुरा बुझेका थिए, त्यो न त सरकार न त ती उदारवादीहरूमध्ये कसैले बुझ्नसकेका थिए । ती व्यक्ति हाइने [148] बाहेक अरू कोही पनि थिएन ।

उदाहरणका लागि 'जुन चीज यथार्थ छ, त्यो तर्कसङ्गत हुन्छ, जुन चीज तर्कसङ्गत छ, त्यो यथार्थ हुन्छ' भन्ने हेगेलको चर्चित भनाइप्रति उनीहरूले जतिधैरै आक्रोश पोखेका छन्, त्योभन्दा बढी न त संकीर्ण दृष्टिकोण हुने सरकारले न त त्यत्तिकै संकीर्ण मस्तिष्क हुने उदारवादीहरूले अरू कुनै दार्शनिक प्रणालीप्रति कृतज्ञता प्रकट गरेका छन् । यथार्थमा त्यो मौजूदा व्यवस्थाप्रतिको समर्थन थियो । तात्कालीन निरङ्कुश, पुलिसतन्त्र, कालकोठरीहरूका कारबाहीहरू तथा सेन्सरको कार्यको दार्शनिक समर्थन थियो । फ्रेडरिक विलियम तृतीयले त्यो कथनलाई त्यही रूपमा सम्झेका थिए । अनि, उनका प्रजाहरूले पनि उसलाई त्यसरी नै सम्झेका थिए । तापनि हेगेलकानुसार, त्यस्तो हुँदैन । जुनचीज विद्यमान छ, त्यो अरू कुनैपनि शर्तविना वास्तविक पनि हुन्छ । हेगेलको दृष्टिकोणमा केवल त्यही चीजलाई वास्तविक चीज भन्न सकिन्छ, जुन वास्तविक हुनुका साथै आवश्यक पनि हुन्छ : "आनो विकासक्रममा वास्तविकताले त्यो आवश्यक छ भन्ने प्रमाणित गर्दछ ।" अतः कुनै सरकारी कामलाई अरू कुनै शर्तविना वास्तविक मान्नुपर्ने आवश्यकता हुँदैन । हेगेल स्वयंले 'करसम्बन्धी नियम'को उदाहरण दिन्छन् । तर जुन चीज आवश्यक हुन्छ, आखिरमा त्यो तर्कसङ्गत पनि सिद्ध हुन्छ । त्यो चीजलाई जब तात्कालीन प्रशियामा लागू गरिन्छ, त्यतिबेला हेगेलीय मान्यताको अर्थ खालि के मात्र हुन्छ भने यो राज्यको आवश्यकता जुन हदसम्म हुन्छ, त्यो हदसम्म तर्कसंगत हुन्छ, विवेकपूर्ण हुन्छ । अनि, यदि त्यो हाम्रो लागि अनिष्टकारी प्रतीत हुनुका बावजूद पनि कायम रहन्छ भने राज्यको अनिष्टकारी चीरत्रलाई उसको जिम्मेवारी आना जनसमुदायमाथि हुन्छ भन्ने आधारमा आवश्यक ठानिन्छ । तात्कालीन प्रशियालीहरूको त्यस्तै सरकार थियो, जस्ता त्यहाँका अधिकारीहरू थिए ।

परन्तु हेगेलकानुसार यथार्थता त्यस्तो खास गुण होइन, जुन कुनै पनि राजनैतिक वा सामाजिक स्थितिमाथि हरहालतमा र हरपरिस्थितिमा थोपर्न सकियोस् । कुरा त्यसको विपरीत हुन्छ । रोमको जनतन्त्र यथार्थ थियो, जसले रोमको सम्राटलाई विस्थापित गरेर स्वयं त्यसको ठाउँ लिएको थियो । १७८९ मा फ्रान्सेली राजतन्त्र कतिधेरै असंगत बन्नपुगेको थियो भने, अर्थात् त्यसका सबै आवश्यकताहरू कतिधेरै खतम

भए भने महान् फ्रासिन्सी क्रान्तिको लागि त्यसको अन्त अपरिहार्य हुनपुगेको थियो । उक्त क्रान्तिका बारेमा हेगेलले सधैं उत्साहका साथ कुराकानी गर्दथे । त्यसरी त्यहाँ राजतन्त्र असंगत भएको थियो भने क्रान्ति वास्तविक बन्नपुगेको थियो । अनि, त्यसैगरी विकासक्रममा पहिले जुन चीज यथार्थ थियो, त्यो अवास्तविक बन्नपुग्दछ भने आ□नो यथार्थता बँचाइरहने आ□नो अधिकार तात्कालीन तर्कसङ्गत परिवेशमा गुमाउन पुग्दछ । र, मरणासन्न यथार्थताको स्थानमा नयाँ विकास हुन सक्ने आवश्यकता उत्पन्न हुन्छ । यदि पुरानोमा त्यस कुराको अक्कल हुन्थ्यो भने लडाइँ-झगडाविना उनीहरू मरिदिंदा त्यो कार्य शान्तिपूर्वक हुन्थ्यो, यदि त्यसले त्यो आवश्यकताको विरोध गर्दछ भने त्यसलाई बलज□ती पूरा गरिन्छ । त्यसरी स्वयं हेगेलवादी द्वन्द्ववादको माध्यमबाट हेगेलवादी मान्यताविरोधी तत्त्वमा बदलिन पुग्दछ : मानव इतिहासको क्षेत्रमा जुन चीज यथार्थ छ, त्यो कालान्तरमा अतर्कसङ्गत बन्नपुग्दछ किनभने तर्कसङ्गत नभएको बन्नु नै उसको नियति रहेको हुन्छ । सुरुदेखि नै उसमाथि तर्कसङ्गत नभएको दोष लाग्दै गरेको हुन्छ र, मानिसका मनमस्तिष्कमा तर्कसङ्गत लाग्ने हरेक चीज विद्यमान सतही यथार्थताको जति विपरीत भए पनि अन्ततः वास्तविकरूपमा त्यो यथार्थ बनेरै छाड्दछ । चिन्तनको हेगेलवादी पद्धतिका सारा नियमहरू अनुसार, जुन यथार्थ छ, हरेक चीज तर्कसङ्गत हुन्छ, भन्ने मान्यताले हरेक चीज नाशवान् हुन्छ, जसको अस्तित्व छ भन्ने अर्को मान्यतामा रूपान्तरित हुन्छ ।

तर त्यही कुरा नै हेगेलवादी दर्शनको वास्तविक महत्त्व र त्यसको क्रान्तिकारी चीरत्र निहित हुन्छ (यहाँ हामीहरूले कान्टपछि भएको सम्पूर्ण प्रगतिको अन्तिमरूपमा त्यही पक्षसम्म मात्र आफूलाई सीमित राख्नेछौं) । मानव चिन्तन र मानवीय गतिविधि सारा उपलब्धिहरूको पूर्णताको कुराबारे हेगेलवादी दर्शनले साङ्घातिक प्रहार गरेको थियो भने उक्त कल्पनालाई सधैंका लागि समाप्त पारिदिएको थियो । सत्य पत्ता लगाउनु दर्शनको काम हो भने हेगेलका हातमा त्यस्तो स्वयंमा पूर्ण आधिकारिक वक्तव्यको योग बाँकी रहेको थिएन, जुन एकपटक पत्ता लगाएपछि घोकेर कण्ठस्थ पार्नुनै पर्याप्त होस् □ अहिलेदेखि सत्य चीज ज्ञानको कार्य अन्तरगत, ज्ञान निम्नस्तरबाट उच्चस्तरमा बढ्दैजान्छ भने विज्ञानको लामो विकासक्रम अन्तरगत ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । तर त्यो विकासक्रम त्यस्तो विन्दुमा कहिल्यै पुग्न सक्दैन, जुन विन्दुमा पुगेर उसले तथाकथित परं सत्य (पूर्ण सत्य) पत्ता लगाइसकेको होस् र अब त्यो अगाडि बढ्न नसकने कुरा बन्न सकोस् । ऊ त्यस्तो विन्दुमा कहिल्यै पुग्न सक्दैन, जुन विन्दुमा उसले आ□ना अंशहर जोडेर प्राप्त गरेको परं सत्यलाई आश्चर्यपूर्वक हेर्दै रहनुबाहेक उसले गर्नुपर्ने कुनै कुरा बाँकी नरहोस् । अनि, जुन कुरा दार्शनिक ज्ञानबारे सत्य हो, त्यही कुरा अरू सबैप्रकारका ज्ञानबारे पनि सत्य हो । व्यवहारिक कार्यका सम्बन्धमा समेत पनि त्यही कुरा सही हो । जसरी ज्ञान मानवताको कुनै पूर्ण, आदर्श व्यवस्थामा पुग्न, आ□नो पूर्ण परिणतिमा पुग्न सक्दैन, त्यसैगरी इतिहासको अन्त पनि कहिल्यै हुँदैन । पूर्ण (अनिन्दनीय) समाज र पूर्ण (अनिन्दनीय) राज्यसत्ता कस्ता कुराहरू हुन् भने तिनको अस्तित्व, खालि कल्पनामा मात्रै हुन सक्दछ । त्यसको विपरीत सारा क्रमिक ऐतिहासिक व्यवस्थाहरू निम्नस्तरबाट उच्चस्तरको दिशामा मानव समाज विकासको अन्तहीन क्रमका खालि क्षणिक अवस्थाहरू मात्र हुन्छन् । हरेक अवस्था आवश्यक हुन्छ र त्यसरी त्यो बेलाको लागि र त्यो उत्पन्न हुने परिस्थितिहरूमा सत्य हुन्छ । तापनि स्वयं उसको गर्भमा क्रमशः विकसित हुने नयाँ र धेरै उच्च परिस्थितिसमक्ष उसले आ□नो उपयोगिता र औचित्य गुमाउन पुग्दछ । त्यसको स्थान अपरिहार्यरूपमा त्योभन्दा धेरै उच्चस्तरको अवस्थाले लिन्छ । तापनि त्यसको पालो आउँदाखेरि त्यो अवस्थासमेत क्षतिग्रस्त हुनपुग्दछ र मेटिन्छ । जसरी ठूलो मात्राका उद्योगधन्धा, प्रत्योगिता र विश्व व्यापारको स्थापना गरेर पूँजीपति वर्गले सारा स्थायी र समयद्वारा प्रतिष्ठित संस्थाहरूलाई व्यवहारिकरूपमा अन्त गरिदिन्छ, त्यसै गरी यो द्वन्द्वात्मक दर्शनले पनि अन्तिम, पूर्ण (परं) सत्यका सारा धारणाहरू र तीमाथि आधारित मानवताको पूर्ण अवस्थाहरूको कुरा खतम गरिदिन्छ । यसको (द्वन्द्ववादी दर्शनको) लागि कुनै पनि वस्तु अन्तिम हुँदैन, पूर्ण हुँदैन र पवित्र हुँदैन । हरेक वस्तु क्षणभङ्गुर हुन्छ, हरेक वस्तुको आन्तरिक स्वरूप क्षणभङ्गुर हुन्छ भन्ने कुरा यसले स्पष्ट गर्दछ । त्यस दृष्टिकोणले निर्माण र विनाशको अनवरत प्रक्रियाको अतिरिक्त, निम्नस्तरबाट उच्चस्तरतिर हुने अन्तहीन प्रगतिको क्रियाको अतिरिक्त कुनै पनि चीज चीरस्थायी हुँदैन । र, स्वयं द्वन्द्वात्मक दर्शन पनि खालि चिन्तनशील मस्तिष्कको भित्री भागमा रहेको खालि त्यसक्रियाको प्रतिविम्ब मात्र हो, त्योभन्दा बढी केही होइन । निस्सन्देह यसको एउटा रूढीवादी पक्ष पनि हुन्छ : यसले के कुरा मान्दछ भने ज्ञान र समाजका विशिष्ट अवस्थाहरू देश र काल अनुसार (परिस्थिति अनुसार) सत्य हुन्छन् । तापनि यसको

रूढीवादी पक्ष त्यहीं समाप्त हुन्छ । त्यसप्रकारको दृष्टिकोणको रूढीवादिता सापेक्ष हुन्छ भने त्यसको क्रान्तिकारी चीरत्र निरपेक्ष हुन्छ – द्वन्द्वात्मक दर्शनले त्यही एउटा मात्र निरपेक्ष चीज रहेको स्वीकार गर्दछ ।

प्रकृति विज्ञानको वर्तमान अवस्थासित त्यसले मेल खान्छ भन्ने दृष्टिकोणको छानबीनसम्बन्धी प्रश्न यहाँ उठाउनु आवश्यक छैन । कुनै दिन पृथ्वीको अन्त हुनु अपरिहार्य छ भन्ने वर्तमान प्रकृति विज्ञानको भनाइ छ । र, उसकानुसार कुनै दिन त्यो मानव अस्तित्वको लागि उपयुक्त रहनेछैन भन्ने कुरा त करिब-करिब निश्चित छ । त्यसैगरी प्रकृति विज्ञानले के कुरा स्वीकार गर्दछ भने मानव जातिको इतिहासको दिशा खालि समुन्नत हुने (उत्कर्षको) मात्र नभएर अधोपतनको पनि हुन्छ । तैपनि जेसुकै होस् अहिले नै कम्तिमा समाजको ऐतिहासिक क्रम अधोपत्नीतर लाग्ने मोडको विन्दुभन्दा हामी धेरै टाढा छौं । र, हेगेलवादी दर्शनबाट हामीहरूले के आशा राख्न सक्दैनौं भने त्यसले आ□नो समकालीन प्रकृति विज्ञानले अहिलेसम्म प्रस्तुत नगरेका यसप्रकारको विषयमा छलफल गरोस् □

तापनि वास्तवमा यहाँ भन्नैपर्ने कुरा के हो भने माथि जुन विचारहरूको व्याख्या गरिएको छ, तिनको वर्णन हेगेलीय दर्शनमा यति स्पष्टताका साथ गरिएको थिएन । हेगेलीय पद्धतिबाट ती कुराहरू अवश्य निक्लन्छन् तर त्यसले स्वयं यति स्पष्टताका साथ कहिल्यै यी निष्कर्षहरू निकालेको थिएन । अनि, त्यसको सीधासादा के कारण थियो भने परम्परागत निष्कर्ष अनुसार उनी एउटा दार्शनिक प्रणाली निर्माण गर्न बाध्य थिए तथा उनले स्थापित गर्ने दार्शनिक प्रणाली कुनैनकुनै प्रकारले निरपेक्ष सत्यको खोजमा आधारित हुनुपर्ने आवश्यकता पनि थियो । अतः विशेष गरेर उनले आ□नो ग्रन्थ 'तर्कशास्त्र'मा यद्यपि स्वयं तार्किक वा ऐतिहासिक क्रियाबाहेक अरू कुनै शाश्वत सत्य छैन भन्ने कुरामा ज्यादै धेरै जोड दिएका भए तापनि यस क्रियालाई कुनैनकुनै लक्ष्य (चरमोत्कर्ष) सम्म पुऱ्याउन उनी बाध्य थिए । उनले आ□नो पद्धतिलाई शाश्वत कुनै विन्दुमा पुऱ्याउनैपर्ने भएकाले उनले त्यसो गर्नुपरेको थियो । 'तर्कशास्त्र' नामक आ□नो ग्रन्थमा उनले त्यो अन्तलाई सुरुको रूप दिन सक्दछन् किनभने जुन विन्दुबाट उक्त क्रियाको अन्त हुन्छ, त्यो परं विचारको विन्दुमा उसले स्वयंलाई परकीयकरण गर्दछ (Alienates), अर्थात् उसले स्वयंलाई प्रकृतिका रूपमा बदल्दछ अनि त्यसपछि त्यो मस्तिष्कमा अर्थात् विचारहरूमा र इतिहासमा पुनर्जीवित भएर उठ्दछ । र, उनको त्यो परं (निरपेक्ष) विचार खालि किन मात्र निरपेक्ष हुन्छ भने त्यसका विषयमा हेगेलको भन्ने कुरा केही हुँदैन । तापनि सिङ्गो दर्शनको अन्तमा पुगेर आरम्भको विन्दुमा त्यसरी फर्कनु खालि एकप्रकारले मात्र हुन सक्दछ, त्यो खालि त्यतिबेला मात्र सम्भव हुन सक्दछ, जतिबेला ईतहासको अन्तको कल्पना निम्नप्रकारले गरियोस् : मानव जातिले त्यही परं विचारको ज्ञान प्राप्त गर्दछ र त्यसको अनुबोध हेगेलीय दर्शनमा प्राप्त हुन्छ भन्ने घोषणा गर्दछ । तर त्यसरी हेगेलीय पद्धतिको सम्पूर्ण मतवादी सारतत्वलाई नै परं सत्य घोषित गरिन्छ । त्यो उनको द्वन्द्वात्मक पद्धतिको एकदमै विपरीत हुन्छ किनभने उनको द्वन्द्वात्मक पद्धतिले त हरेकप्रकारको मतवादको अन्त गरिदिन्छ । त्यसरी उनको क्रान्तिकारीपक्ष रूढीवादी पक्षको डुङ्गरमुनि दब्न पुग्दछ । अनि, जुन चीज दार्शनिकहरूका सन्दर्भमा सही हुन्छ, त्यो चीज ऐतिहासिक व्यवहारका सन्दर्भमा पनि सही हुन्छ । जुन मान्छे हेगेलका रूपमा परं विचारको अवधारणा स्थापना गर्ने हदसम्म पुगेको हुन्छ, त्यो मान्छे व्यवहारको क्षेत्रमा समेत त्यही परं विचारलाई वास्तविक जीवनमा सजीव रूप दिने अवस्थामा पुगेको हुनेछ । अतः समकालीन व्यक्तिहरूबाट गरिने परं विचारसित सम्बन्धित व्यवहारिक राजनैतिक मागलाई त्योहदभन्दा माथि उठाउनु हुँदैन । अनि, त्यसरी सत्यताको दर्शन (Philosophy Of Right)को निष्कर्षमा हामीलाई के कुरा थाह हुन्छ भने परं विचारको प्राण प्रतिष्ठा सामाजिक राज्यमा आधारित एकतन्त्रीय राजतन्त्रमा हुनेछ । त्यसको फ्रेडरिक विलियम तृतीयले आ□ना प्रजासित निरन्तर तर झूटै बाचा गर्दछ । अर्थात् त्यसको प्राण प्रतिष्ठा सम्पन्न वर्गहरूको त्यो सीमित, मर्यादित र अप्रत्यक्ष शासनमा हुनेछ, जुन जर्मनीको तात्कालीन निम्न-पूँजीवादी परिस्थितिका लागि उपयुक्त थियो । त्यसबाहेक त्यसमा अभिजात वर्गको आवश्यकताको दिग्दर्शनसमेत पनि काल्पनिकढङ्गबाट गराउने गरिन्छ ।

त्यसरी हेगेलीय पद्धतिका आन्तरिक आवश्यकताहरू स्वयं के कुरा बताउनका लागि पर्याप्त छन् भने चिन्तनको नितान्त क्रान्तिकारी तरीकाअन्तरगत एउटा नितान्त निर्जीव राजनैतिक निष्कर्ष किन निस्क्यो ? वास्तवमा त्यो निष्कर्षको विशिष्ट रूपको कारण के थियो भने हेगेल एकजना जर्मन थिए र उनी आ□ना समकालीन गेटेकैसरहं उनको पृष्ठभूमिमा एउटा अज्ञानताको पहाड झुण्डिइरहेको थियो । आ-आ□नो क्षेत्रमा उनीहरू दुवै महामानव थिए तापनि जर्मन अनाडिपन उनीहरू कसैले पनि हटाउन सकेका थिएनन् □

तापनि ती यावत् कुराहरूका बावजूद हेगेलीय दार्शनिक प्रणाली जुन अतुलनीय उचाईमा पुगेको थियो, त्यो स्तरमा पहिले कुनै प्रणाली पनि फड्केर जान सकेको थिएन । त्यसैगरी दर्शनको क्षेत्रमा उनले जुन वैचारिक सम्पदाको विकास गरेका थिए, त्यसले अहिले पनि हामीलाई चकित पार्दछ । मस्तिष्कको घटना क्रिया विज्ञान [यसको तुलना मस्तिष्कको भ्रूण विज्ञान र जीवाष्म विज्ञानसित गर्न सकिन्छ । ती विज्ञानद्वारा व्यक्तिको चेतना कुन-कुन चरणबाट विकसित हुँदैआएको र बढेको कुरा पत्ता लगाउन सकिन्छ । ती चरणहरूको सङ्क्षेपमा पुनः सिर्जना गरेर त्यसो गर्न सकिन्छ जस अन्तरगत ऐतिहासिक विकासक्रममा मानव चेतना गुज्रेको छ ।], तर्कशास्त्र, प्राकृतिक दर्शन, मस्तिष्कको दर्शन, आदिको ऐतिहासिक क्षेत्रमा तथा मस्तिष्कको दर्शनका बेग्लाबेग्लै ऐतिहासिक अङ्गहरू : इतिहास, यथार्थर धर्मको दर्शन, दर्शनको इतिहास, सौन्दर्यशास्त्र, आदिको बेग्लाबेग्लै प्रकारले समग्र ऐतिहासिक क्षेत्रमा हेगेलले थुप्रै काम गरेका थिए । र, उनी खालि सिर्जनात्मक प्रतिभासम्पन्न महान् पुरुष मात्र नभएर महान् विद्वान पनि थिए । अतः उनले हरेक क्षेत्रमा युगान्तकारी कार्य गरेका थिए । के कुरा स्वयं प्रष्ट छ भने उनले आ□नो “दार्शनिक प्रणाली”का आवश्यकताहरूको कारण प्रायशः उनले त्यस्ता उपायहरूको बाध्यताबश सहारा लिनुपरेको थियो, जसलाई लिएर उनका विरोधी वामनहरूले अद्यावधि यति धेरै हल्ला मच्याउने गरेको छन् । तर उनको रचनात्मक कार्यका ती उपायहरूको सम्बन्ध खालि ढाँचा र मञ्चसित मात्र छ । कुनै व्यक्ति यदि व्यर्थैमा ती कुराहरूमा नअल्झिएर उनले निर्माण गरेको विशाल भवनभित्र प्रवेश गर्दछ भने त्यहाँ उसले थुप्रै त्यस्ता रत्नको राशी पाउँछ, जसको मूल्यमा अहिले पनि रत्तिभर कम भएको छैन । सबै दार्शनिकहरूबारे के कुरा सही हो भने उनीहरूका दर्शनमा जुन कुरा नाशवान हुन्छ, त्यो उनीहरूको “प्रणाली” नै हो । त्यसको कारण सीधा छ । हरेक प्रणालीको उत्पत्ति मानवीय मस्तिष्कमा कहिल्यै नाश नहुने इच्छाभित्रबाट हुने हुनाले सारा असङ्गतिहरू हटाउनु त्यसको कारण हो । तर यदि सारा असङ्गतिहरूलाई एकैचोटी हटाउन सकियो भने त हामीहरूले तथाकथित परं सत्य प्राप्त गरिहाल्दछौं । अनि, विश्वको इतिहास समाप्त हुनेछ । तर त्यो त पछि पनि चलिरहिरहनु छ – यद्यपि त्यसले गर्नुपर्ने केही रहेको हुँदैन । अतः एकदमै नयाँ असाध्य असङ्गतिको उत्पत्ति हुन पुग्दछ । दर्शनको कार्यलाई त्यसरूपमा प्रस्तुत गर्नुको अर्थ जुन काम सम्पूर्ण मानव जातिले उत्तरोत्तर विकासक्रमको माध्यमबाट पूरा गर्न सक्दछ, त्यो एक्लै दार्शनिकले पूरा गरिदिने कुराबाहेक अरू केही होइन भनेर जसै हामीहरूले बुझ्नेछौं, त्यतिबेला हामीहरूले के कुरा पनि बुझ्नेछौं भने जुन अर्थमा हामीहरूले अहिलेसम्म दर्शनलाई बुझ्दैआएका छौं, त्यो अर्थमा दर्शनको अन्त हुनेछ । अनि, यदि समग्ररूपमा हेर्ने हो भने वास्तवमा अहिलेसम्म हामीहरूलाई त्यो बुझ्नका लागि कसैले पनि मद्दत गरेको थिएन, जति मद्दत स्वयं हेगेलले गरेका छन् । त्यो कुरा बुझिसकेपछि मान्छेले परं सत्यको खोजी गर्न छाडिदिन्छ किनभने त्यो बाटो गएर, कुनै एक व्यक्ति त्यो बाटो गएर अथवा कुनै एक व्यक्तिद्वारा मात्र त्यो प्राप्त गर्न सकिन्न । त्यसको साटो मान्छेले पुनः वास्तविक विज्ञानको माध्यमबाट तथा ती विज्ञानबाट प्राप्त हुने परिणामको द्वन्द्वात्मक चिन्तनको सहायताबाट योग निकालेर प्राप्त गर्न सकिने सापेक्ष सत्यको खोजी गर्न थाल्नेछ । तर हेगेलसँगै, दर्शनको अन्त हुन पुग्दछ किनभने एकातिर, उनको प्रणाली अन्तरगत दर्शनको सम्पूर्ण विकासको सारततवलाई सर्वोत्तमरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कातिर, अनजानमै सही, उनले हामीलाई दार्शनिक प्रणालीको भुलभुलैयाभित्रबाट बाहिर निकालेर सन्सारको वास्तविक ज्ञान कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा समेत सिकाइदिएका छन् ।

जर्मनीको दर्शनमय वातावरणमा हेगेलको उक्त प्रणालीले कतिधेरै ठूलो उथल-पुथल मच्याएको छ भन्ने कुराको कल्पना राम्ररी गर्न सकिन्छ । त्यो एकप्रकारको विजययात्रा दशकौंसम्म चलिरहेको थियो । हेगेलको मृत्युपश्चात् पनि त्यसको अन्त भएन । त्यसको विपरीत १८३० देखि १८४० सम्मकै समयमा “हेगेलवाद”को अखण्ड राज्य थियो । त्योबेलामा केहीनकेही मात्रामा त्यसले आ□ना विरोधीहरूसमेतलाई प्रभावित गरेको थियो । त्यतिबेलै हेगेलवादी विचार जान-अनजानमा सम्पूर्ण विज्ञानको क्षेत्रमा व्यापकरूपमा फैलिएको थियो । जहाँसम्म जनसाहित्य र औसत “शिक्षित चेतना”ले आ□नो बौद्धिक खुराक प्राप्त गर्ने दैनिक पत्रपत्रिकाहरूलाई समेत पनि त्यसले प्रभावित गरेको थियो । त्यसरी सम्पूर्ण मोर्चामा हेगेलवादी विचारको विजय भएको थियो । तर त्यो विजय खालि आन्तरिक सङ्घर्षको एउटा भूमिका मात्र थियो ।

हामीहरूले पाएझैं समग्रतामा हेगेलीय सिद्धान्तमा यावत्प्रकारका व्यवहारिक पार्टीगत विचारहरूको खोजी गर्ने पूरा प्रयत्न भएको छ । र, त्यसबेलाको सिद्धान्तग्रस्त जर्मनीमा दुईवटा कुराहरू सबैभन्दा व्यवहारिक थिए : धर्म र राजनीति । जसले हेगेलवादी प्रणालीलाई मुख्य महत्त्व दिन्थ्यो, ती दुवै क्षेत्रमा

अत्यन्त रूढीवादी बन्न सक्दथ्यो भने जसले उनको द्वन्द्वात्मक पद्धतिलाई मुख्य चीज मान्दथ्यो, ऊ राजनीति र धर्म दुवै क्षेत्रमा बढीभन्दा बढी उग्रवादी विरोधीहरूको पङ्क्तिमा सामेल हुन सक्दथ्यो । हेगेलका कृतिहरूमा यद्यपि क्रान्तिकारी रोषको परिचय धेरै ठाउँमा भेटिन्छ, तापनि समग्ररूपमा हेर्दाखेरि उनको झुकाव रूढीवादतिर बढी भएको जस्तो लाग्दछ । वास्तवमा आ□नो पद्धतिको अपेक्षा आ□नो प्रणालीको निर्माण गर्दाखेरि उनले “ज्यादै बढी दिमाग खियाउनु” परेको थियो । १९ औं शदीको ४ औं दशकको अन्तसम्म पुग्दानपुग्दै हेगेलवादी सम्प्रदायभित्र फूट हुनेकुरा एकदमै प्रष्ट भइसकेको थियो । धार्मिक पुनरुत्थानवादी-रूढीवादीहरू तथा सामन्ती प्रतिक्रियावादीहरूँग लड्दाखेरि वामपन्थी व्यक्तिहरूले, तथाकथित नौजवान हेगेलवादीहरूले त्यतिबेलाका ज्वलन्त प्रश्नहरूका सम्बन्धमा पुरानो आ□नो धार्मिक शिष्टतापूर्ण संयमलाई विस्तारै-विस्तारै छाडिदिएका थिए । त्यसको कारणले अहिलेसम्म सरकारले उनीहरूप्रति सहिष्णुता अपनाएको थियो र उनीहरूको शिक्षालाई सुरक्षासम्म प्रदान गर्दैआएको थियो । अनि, १८४० मा फ्रेडरिक विलियम चतुर्थको रूपमा रूढीवादी धार्मिक पुनरुत्थानवाद र निरङ्कुश सामन्ती प्रतिक्रियावाद सत्तारूढ भयो । त्यतिबेला एकापट्टि खुलेर अगाडि आउनु अपरिहार्य भयो । लडाइँ अझैपनि दार्शनिक हतियारद्वारा नै चलाउने गरिन्थ्यो तर उसको ध्येय हवाई दार्शनिक उद्देश्य रहन गएको थिएन । उनको उद्देश्य सानातिना धर्म र तात्कालीन राज्यसत्ताको अन्त गर्नु रहेको थियो । ड्युस जहर बुखेर (Deustshe Jahrbucher) मा त व्यवहारिक उद्देश्यलाई अहिले पनि मुख्यरूपले दार्शनिक पृष्ठभूमिमा नै प्रस्तुत गर्ने गरिन्थ्यो तर १८४२ को राइनिस जाइटुङ (Rheinishe Zeitung) मा नवहेगेलपन्थीहरूको सम्प्रदाय महत्त्वाकांक्षी उग्रवादी पूँजीपति वर्गको दर्शन बोकेर अगाडि आएको थियो । दर्शनको खोलको उपयोग त्यसले (सरकारी प्रहरी विभागको दृष्टि–Sensorship) छल्नका लागि गर्दथ्यो ।

तापनि राजनीतिको क्षेत्र त्यतिबेला ज्यादै काँडातुल्य थियो । अतः लडाइँको मुख्य दिशाले धर्मविरोधको रूप लिन पुगेको थियो । अप्रत्यक्षरूपबाट त्यो लडाइँ विशेष गरेर १८४० पछि राजनैतिक लडाइँ पनि भयो । १८३५ मा स्ट्रासद्वारा लिखित यिसुको जीवनी प्रकाशित भएको थियो । त्यसबाट त्यो लडाइँको पहिलो मानसिक प्रेरणा मिलेको थियो । त्यसमा दैवी कथाहरूको निर्माणबारे जुन सिद्धान्त स्थापना गरिएको थियो, त्यसको खण्डन पछि ब्रुनो बायरले गरेका थिए । उनले के कुराको प्रमाण प्रस्तुत गरेका थिए भने थुप्रै इसाई धर्मसम्बन्धी कहानीहरूमा स्वयं तिनका लेखहरूको रचना गरेका थिए । उनीहरूबीच जुन छलफल चलेको थियो, त्यसलाई “आत्मचेतना” र मुख्यवस्तुबीचको लडाइँको दार्शनिक आवरणले छोपेर चलाइएको थियो । दिव्य पुस्तकहरूमा दिइएको चमत्कारपूर्ण कथोपकथनहरूको उत्पत्ति समुदायका कहानी रच्नेहरूको अवचेतन परम्पराहरूको गर्भबाट भएको थियो वा ती इसाई धर्म प्रचारकहरू स्वयंले तिनको रचना गरेका थिए ? उक्त विषयलाई बढाई-चढाई गरेर कुन प्रश्नको उत्तर दिने प्रयत्न गरिएको थियो भने विश्वइतिहासमा कसको शक्ति – “मुख्य वस्तु”को वा “आत्मचेतना”को शक्ति – निर्णायक हुन्छ ? अन्तमा स्टर्नरको प्रादुर्भाव भयो । स्टर्नर वर्तमान अराजकतावादका गुरु थिए । वाकुनिनले उनीबाट धेरै कुरा सिकेका छन् । स्टर्नरले सर्व सत्ताधारी “आत्मचेतना”लाई पक्रेर त्यसको शिरमाथि आ□नो शक्तिशाली अह[149]को मुकुट लगाइदिएका थिए ।

हेगेलपन्थी सम्प्रदायको ह्रासको प्रक्रियाको यो पक्षबारे म अझ बढी जाँचबुझ गर्नपट्टि लाग्दिन । त्यसले भन्दा निम्न कुराहरूले धेरै महत्त्व राख्दछन् : सांसारिक धर्म विरुद्धको लडाइँका व्यवहारिक आवश्यकताहरूले सबैभन्दा पाका नौजवान हेगेलवादीहरूको मुख्य भागलाई पुनः आङ्ल-फ्रान्सिसी भौतिकवादको फाँजमा हुऱ्याइयो । त्यसको कारणले उनीहरू र उनीहरूको हेगेलीय दार्शनिक प्रणालीबीच टकराव उत्पन्न गऱ्यो । भौतिकवादले प्रकृतिलाई नै एकमात्र वास्तविकता मान्दछ तर हेगेलवादी प्रणालीभित्र प्रकृतिलाई परं विचारको परकीयकरण (Alienation), अर्थात् एकप्रकारले त्यसको पतन ठानिन्छ । हेगेलीय दार्शनिक प्रणालीमा चिन्तन र चिन्तन पद्धति – विचार – लाई नै मूल तत्व मानिन्छ, प्रकृतिलाई त्यसबाट उत्पन्न चीज – खालि विचारको कृपाको कारणले मात्र अस्तित्वमा रहेको चीज मानिन्छ । त्यसप्रकारको असङ्गतिको दलदलमा ठीक-बेठीक त्यसबाट जस्तो बन्यो, त्यस्तै डुब्ने र तैरिने गर्दै रह्यो ।

अनि त्यसपछि मात्र फायरबाखको रचना “इसाई धर्मको सारतत्व (Essence Of Christianity)”[149] निस्क्यो । एउटै प्रहारबाट त्यसले त्यो असङ्गतिलाई चकनाचूर पारिदियो – कुनै हिचकिचाहटविना त्यसले भौतिकवादलाई पुनर्स्थापित गऱ्यो । त्यसको भनाइ के थियो भने प्रकृतिको सत्ता

सारा दर्शनहरूबाट स्वतन्त्र हुन्छ । प्रकृति नै त्यो आधार हो, जुन प्रकृतिका हामी मानव जाति स्वयं उपज हौं र जसमाथि हामी बढेका छौं । प्रकृति र मानिसभन्दा छुट्ट कुनै चीजको अस्तित्व छैन । हाम्रा धार्मिक कल्पनाहरूले सृष्टि गरेका धेरै उच्चस्तरीय जीवनहरू हाम्रा आ□नै सारतत्वका काल्पनिक प्रतिविम्ब हुन् । हेगेलीय प्रणालीको जादूसरी असर खतम भयो, त्यो प्रणाली चकनाचूर हुनपुग्यो र त्यसलाई एकातिर □याँकियो । असङ्गतिबारे त्यो खालि हाम्रो काल्पनिक चीज मात्र भएको प्रमाणित भयो र हट्यो । त्यो पुस्तकको कस्तो प्रेरणादायी प्रभाव पऱ्यो ? त्यो उसैले जान्यो, जसले त्यसको अनुभव गरेको थियो । चारैतिर उत्साहको लहर फैलियो । हामी तुरुन्त फायरबाखवादी बनिहाल्यौं । मार्क्सले उक्त नयाँ धारणाको कति उत्साहका साथ अभिनन्दन गर्नु भएको थियो र त्यसका सारा आलोचनात्मक सङ्कीर्णताका बावजूद त्यसबाट उहाँ कतिधेरै प्रभावित हुनुभएको थियो भन्ने कुरा "पवित्र परिवार" नामक उहाँको ग्रन्थमा पाउन सकिनेछ ।

कतिसम्म भने फायरबाखको पुस्तकमा जे-जति कमजोरहिरू थिए, उहाँले पनि तिनको तात्कालिक प्रभाव बढाउनका लागि मद्दत पुऱ्याउनु भयो । त्यसको साहित्यिक शैलीको कारणबाट त्यसका पाठकहरूको सङ्ख्या धेरै बढ्यो । त्यो कहीं-कहीं त धेरै आडम्बरपूर्ण पनि थियो । जेहोस्, हेगेलीय दर्शनको नजानिने र नबुझिने गल्लीमा वर्षौंसम्म चक्कर काटिरहेपछि त्यसमा हामी सबैलाई अनुकूल वातावरण मिल्यो । ज्यादै अतिरञ्जितढङ्गबाट उनले स्वर्गबारे गरेको प्रशंसाका सम्बन्धमा पनि त्यही कुरा सत्य थियो । त्यस कुराको कुनै औचित्य नरहेको भए तापनि "शुद्ध विवेक" असह्य बन्न पुग्यो । सर्वशक्तिमान शासनपछि त्यसको अन्त अपरिहार्य भएको थियो । तर हामीहरूले भुल्न नहुने कुरा के हो भने वास्तवमा फायरबाखका ती दुईथरी कमजोरीहरू नै थिए, जसलाई "सच्चा समाजवाद"ले अँगालेर आ□नो आधार बनायो । १८४४ पछि शिक्षित जर्मनीमा "सच्चा समाजवाद" महामारी झैं फैलिँदैगएको थियो । वैज्ञानिक ज्ञानको स्थानमा अब त्यसले साहित्यिक वाक्यांश राख्न सुरु गऱ्यो । उत्पादनको आर्थिक रूपान्तर गरेर सर्वहारा वर्गले आ□नो मुक्ति प्राप्त गरोस् भन्नुको साटो "प्रेम"को माध्यमबाट जातिको मुक्ति हासिल गर्ने कुरा सुरु गरिदियो । सङ्क्षेपमा नीरस रचनाहरू र प्रेमको खुसीयालीको त्यस सन्सारमा त्यो विलायो । त्यसका प्रतिनिधि कार्ल ग्रुन थिए ।

हामीहरूले भुल्न नहुने कुरा अर्को छ । त्यो के हो भने हेगेलीय सम्प्रदाय त विघटित हुनपुगेको थियो भने हेगेलवादी दर्शनलाई आलोचनाद्वारा पराजित गर्न सकिन्नथ्यो । स्ट्रास र वायर दुवैमध्ये हरेकले त्यसको एउटा-एउटा पक्षलाई पक्रेका थिए तथा पुनः त्यसका आधारमा उनीहरूले एकअर्काका विरुद्ध शास्त्रार्थ गर्दथे । फायरवाखले उनीहरूको प्रणालीलाई चकनाचूर पारेर एकातिर □याँकिएका थिए । तर कुनै पनि दर्शनलाई खालि त्यो गलत छ भनेर मात्र खतम गर्न सकिन्न । र, हेगेलीय दर्शनजस्तो राष्ट्रको बौद्धिक विकासमा त्यति जोडदार प्रभाव पारेको, त्यति शक्तिशाली चीजलाई खालि उपेक्षा गरेर मात्र खतम गर्न एकदमै सकिन्नथ्यो । त्यसलाई त खालि सबैढङ्गबाट मात्र "रद्द गर्न" सकिन्छ, अर्थात् खालि आलोचना गरेर त्यसका रूपहरू हटाइदिने तर त्यसको माध्यमबाट प्राप्त नयाँ वस्तु (विचारतत्व)लाई जोगाइदिने गर्नाले मात्रै पनि त्यसलाई पराजित गर्न सकिन्थ्यो । त्यो काम कसरी सम्पन्न गरिएको थियो भन्ने कुरा हामी तल देख्नेछौं । तर त्यसैबीच १८४८ को क्रान्तिले कुनै शिष्टाचारविना साराका सारा दर्शनलाई नै एकातिर, जसरी फायरबाखले हेगेलीय पद्धतिलाई हुर्त्याइदिएका थिए, त्यसरी नै हुर्त्याइदिएको थियो,। अनि, त्यस प्रक्रियामा स्वयं फायरबाखलाई नै धक्का लगाएर पछाडि पारिएको थियो ।

– २ –

सारा दर्शन, विशेष गरेर हालको दर्शनको महान् आधारभूत प्रश्न चिनतनसित सत्ताको सम्बन्धको प्रश्न हो । धेरै पुरानो कालदेखि, जतिबेला उनीहरूले आ□नो शरीर रचनाबारे एकदमै केही पनि जान्दैनथे, त्यतिबेलादेखि सपनामा देखिने रूपहरू[150] (मानव रूपहरूका) कारणले मानिसहरूले के विश्वास गर्दैआएका छन् भने चिन्तन र संवेदनाका क्रियाहरू उनीहरूका आ□नै शरीरका क्रियाहरू नभएर शरीरमा रहने र मानिसको मृत्यु हुँदा त्यसलाई छोडेर जानेजस्ता विशिष्ट आत्माका क्रियाहरू हुन् । यतिबेला मानिसहरूले आ□ना र बाह्य सन्सारका बीचको पारस्परिक सम्बन्धका विषयमा सोंच्दै र विचार गर्दैआएका छन् भने त्यसको लागि अरू कुनै मृत्युको आविष्कार गर्नुपर्ने आवशयकता छैन । अमरताको धारणाको उत्पत्ति त्यसरी नै भएको थियो । विकासको त्यो अवस्थामा त्यस धारणाबाट कुनै सान्त्वना मिल्दैनथ्यो, उल्टै त्यो भाग्यको रेखाजस्तो लाग्दथ्यो, जसका विरुद्ध हातखुट्टा चाल्नु व्यर्थ थियो । अनि, धरैपटक त त्यो एउटा निश्चित विपत्तिका रूपमा नै आउँथ्यो । यूनानीहरूले त्यसलाई विपत्ति नै ठान्दथे । व्यक्तिगत अमरताको निरस धारणाको उत्पत्ति सान्त्वनाको धार्मिक इच्छा अन्तरगत भएको नभएर त्यसको उत्पत्ति चौतर्फी अज्ञानताको

कारण भएको थियो भनेर आत्माको विषयमा मृत्युपछि पनि जीवित रहिरहेको ठान्ने समस्याको पृष्ठभूमिमा नै भएको थियो । त्यो आत्मालाई के गर्ने ?

प्रथम, त्यसरी प्राकृतिक शक्तिहरूमा मानवीय गुण आरोपित गर्ने माध्यमबाट देवताहरूको समेत सृष्टि भएको थियो । धर्मको पछिको विकासक्रममा ती देवताहरूले बढीभन्दा बढी अलौकिक रूप ग्रहण गर्दै गए । अन्तमा अमूर्तीकरणको क्रियाद्वारा, म भन्दछु, निरपेक्षीकरणको क्रियाद्वारा थुप्रै साना-तिना सीमित र एकअर्कोलाई सीमित बनाउने देवताहरूबाट मानिसहरूको मस्तिष्कमा एकेश्वरवादी धर्मको एउटा एकान्तिक देवताको विचार उत्पन्न हुन पुग्यो । स्वभावतः अमूर्तीकरणको सो क्रिया मानिसको बौद्धिक विकासको क्रममा नै भएको थियो ।

त्यसरी सत्तासितको चिन्तनको सम्बन्धको प्रश्न, प्रकृतिसितको आत्माको सम्बन्धको प्रश्नका जराहरूसमेत – सम्पूर्ण धर्मका जराहरूसरह नै – जङ्गली मानिसहरूका सङ्कुचित र अज्ञानतापूर्ण धारणाहरूमा नै पाइन्छन् । सत्तासितको चिन्तनको प्रश्न, प्रकृतिसितको आत्माको सम्बन्धको यो प्रश्न – सिङ्गो दर्शनको सबैभन्दा प्रमुख प्रश्न हो । तर त्यो प्रश्नलाई त्यसका सबै पक्षहरूसितसहित सबैभन्दापहिले केवल त्यतिबेला मात्र सोध्न सकिन्छ, उसले आ□नो समग्र महत्त्वलाई केवल त्यतिबेला मात्र हासिल गर्न सकेको थियो, जतिबेला इसाई धर्मको मध्ययुगीन लामो निद्राबाट यूरोपको मानवता जागृत भएको थियो । सत्तासितको चिन्तनको सम्बन्धको प्रश्नले – आत्मा वा प्रकृति कुन प्रमुख हो भन्ने प्रश्नले – मध्य युगको विद्याडम्बरवादको बेलामा समेत एउटा ठूलो भूमिका अदा गरेको थियो । इसाई धार्मिक सङ्घबारे ईश्वरले नै सन्सारको सृष्टि गरेको थियो वा सनातन कालदेखि नै यस्तै चल्दैआएको छ भन्ने प्रश्नले तीव्र रूप लिएको थियो ।

दार्शनिकहरूले उक्त प्रश्नको जस्तो उत्तर दिएका थिए, त्यसका आधारमा उनीहरू दुईवटा ठूल-ठूला दलमा बाँडिएका थिए । आत्मा नै मूल हो र प्रकृति गौण हो भनेर जसले मान्दथे, ती आदर्शवादको दलमा सामेल हुन पुगेका थिए । अन्तमा तिनीहरूले कुनैनकुनै रूपमा सन्सारको सृष्टि कसैले गरको ठान्दथे । अनि, दार्शनिक फाँटमा हेगेलीय प्रणालीको फाँटमा झैं सन्सारको सृष्टिको त्यो धारणा र त्यससम्बन्धी इसाई धर्मावलम्बीहरूको धारणाभन्दा पनि झन्धेरै जटिल र दुस्साध्य बन्न पुग्दछ । अर्काथरी दार्शनिकहरूको भनाइ प्रकृति नै मूल तत्व हो भन्ने धारणा रहेको थियो । उनीहरू भौतिकवादका बेग्लाबेग्लै सम्प्रदायमा विभक्त भए ।

आदर्शवाद र भौतिकवाद यी दुवै शब्दहरूको त्योभन्दा अर्को कुनै अर्थ थिएन । यहाँ पनि तिनको अरू कुनै अर्थमा प्रयोग गरिएको छैन । तीभित्र कुनै अर्को अर्थ खोज्दाखेरि जुन भ्रम उत्पन्न हुन्छ, त्यो कुरा हामीहरूले तल पाउनेछौं ।

तापनि चिन्तन र सत्ताको सम्बन्धको प्रश्नको एउटा अर्को पक्ष पनि छ । चौतर्फीरूपमा रहेको यो सन्सारबारे हाम्रो जुन विचार छ, स्वयं त्यसको यो सन्सारसित के सम्बन्ध छ त ? के हाम्रो चिन्तनले वास्तविक सन्सारको ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दछ ? आ□ना विचार र धारणाहरूभित्र के हामीहरूले वास्तविक सन्सारसित सम्बन्धित यथार्थताको सही प्रतिविम्ब उत्पन्न गर्न सक्दछौं ? दार्शनिक भाषामा यो प्रश्नलाई चिन्तन र सत्ताको अनन्यता (Identity) को प्रश्न भनिन्छ । दार्शनिकहरूको ज्यादै ठूलो बहुमतले उक्त प्रश्नको उत्तर सकारात्मकरूपमा दिन्छ । उदाहरणका लागि हेगेलीय दर्शनमा त त्यसको अनुमोदन स्वतः स्पष्ट छ किनभने त्यसमा बताइएको छ, वास्तविक सन्सारमा हामीहरूले ज्ञान हासिल गर्ने चीजको विचार तत्व नै हो : जुन विचार तत्वले परं विचारलाई सांसारिकरूपमा विस्तारै-विस्तारै साकार बनाउँदै जान्छ । उक्त परं विचारको सत्ता सन्सारदेखि स्वतन्त्र र सन्सारको सृष्टिभन्दा पहिलेदेखि, शाश्वत कालदेखि नै रहँदैआएको छ । तर त्यो चीज अरू कुनै प्रमाणविना नै विचारले सुरुदेखि नै विचारतत्वको रूपमा रहनेखालका तत्वहरूलाई नै चिह्न सक्दछ भन्ने कुरा स्वतः स्पष्ट छ । जुन कुरा यहाँ प्रमाणित गर्नु छ, त्यो नभनेकै रूपमा उक्त आधार वाक्यमा पहिलेदेखि नै विद्यमान छ भन्ने कुरा पनि त्यत्तिकै स्पष्ट छ । तापनि त्यसकारणले हेगेललाई के निष्कर्ष निकाल्न अपठ्यारो पर्दैन भने उनले चिन्तन र सत्ताको अनन्यता (Identity) को जुन प्रमाण प्रस्तुत गरेका थिए, त्यसबाट उनको दर्शन नै उनलाई सही लाग्ने एक मात्र दर्शन हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । उनी के भन्दछन् भने चिन्तन र सत्ताको अनन्तताले यदि आ□नो प्रामाणिकता पुष्टि गर्न खोज्दछ भने सिद्धान्तबाट बदलेर उनको दशनलाई व्यवहारिक रूप दिन र सारा

सन्सारलाई हेगेलीय सिद्धान्त अनुसार बदलिदिन हेतु उसले मानव जातिलाई तयार गरोस् । हेगेलको यो त्यस्तै भ्रम हो, जसबाट करिब-करिब सबै दार्शनिकहरू ग्रस्त छन् ।

त्यस अतिरिक्त बेग्लाबेग्लै दार्शनिकहरूको अर्को बेग्लै दल पनि छ । त्यो ती व्यक्तिहरूको दल हो, जसले सन्सारको कुनै पनि ज्ञान वा कम्तिमा पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा शङ्का प्रकट गर्दछ । त्यस श्रेणीमा अत्याधुनिक कालमा कान्ट र ह्यूमसमेत पर्दछन् । दर्शनको विकासमा उनीहरूले धेरै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । त्यो दृष्टिकोणको खण्डनको सिलसिलामा जुन चीज निर्णायक हुन्छ, हेगेलद्वारा – कम्तिमा पनि भाववादी कोणबाट – त्यो पहिले नै बताइएको छ । फायरबाखले त्यसमा जुन भौतिकवादी चीज थपेका थिए, त्यो बठ्याइँपूर्ण हुन सक्दछ, तापनि त्यसमा गहीऱ्याई छैन । अरू सम्पूर्ण दार्शनिक परिकल्पना झैं उक्त परिकल्पनाको समेत सबैभन्दा प्रभावशाली खण्डन व्यवहार स्वयं हो, अर्थात् प्रयोग र प्रयत्न हो । जुनसुकै प्राकृतिक क्रियाबारे आ□नो धारणाको सत्यता यदि हामीहरूले त्यो क्रियालाई स्वयं सृष्टि गरेर प्रमाणित गरिदिन्छौं, त्यसका परिस्थितिभन्दा बाहिर निस्केर त्यसलाई स्वयं उत्पन्न गरिदिन्छौं र घातमा त्यसबाट आ□नो काम समेत पट्याउँछौं भने कान्टको अग्राह्य "अज्ञेय वस्तु"को काम सम्पन्न हुनेछ । बिरुवा र पशुहरूका शरीरमा उत्पन्न हुने रासायनिक पदार्थ पनि त्यतिबेलासम्म त्यस्तै नै "अज्ञेय वस्तुहरू" बनी रहेका थिए, जतिबेलासम्म जैविक रसायनशास्त्रले उनीहरूलाई एकपछि अर्को गरी स्वयं बनाउन सुरु गरेका थिएनन् । त्यसपछि ती "अज्ञेय वस्तुहरू" हाम्रा लागि वस्तुहरू बन्न पुगेका थिए । उदाहरणका लागि मजेटाको रङ्ग दिने पदार्थ अलीजरीनलाई लिऊँ । त्यसलाई हामीहरूले अहिले खेतमा <u>**मजीठ**</u>का जराहरूमा नउमारेर धेरैसस्तो र सरल तरीकाद्वारा अलकत्रबाट तयार गर्दछौं । ३०० वर्षसम्म कोपर्निकसको सौर्यमण्डल खालि कल्पना मात्र थियो । त्यसका पक्षमा १००, १००० वा १०००० कुराहरू छाँट्न सकिन्थ्यो तथा विपक्षमा खालि त्यो एउटा कल्पना मात्र थियो । तर लवेरियरले सौर्यमण्डलबाट प्राप्त तथ्यहरूका आधारमा खालि एउटा अज्ञात ग्रहको अस्तित्वको पत्ता मात्र नलगाएर हिसाबद्वारा आकाशमा त्यो ठाउँको समेत पत्तो लगाए, जहाँ त्यो ग्रह[151]को अस्तित्व हुनु स्वाभाविक थियो । अनि, पुनः गेलिलियोले उक्त ग्रहलाई सांच्चिकै खोजेर देखाए, त्यसपछि कोपर्निकसको सौर्यमण्डलको पुष्टि भएको थियो । त्यसका बावजूद जर्मनीमा नवकान्टवादीहरूले यदि उनीहरूले कान्टवादी लासलाई पुनर्जीवित गराउने प्रयत्न गरिरहेका हुन् र इङल्यान्डमा अज्ञेयवादी ह्यूम (त्यहाँ वास्तवमा उसको कहिल्यै मृत्यु भएको थिएन)को धारणालाई पुनर्जीवित गर्ने प्रयत्न गरिरहेका हुन् भने त्यसको अर्थ हुन्छ – वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट उनीहरू पछि हटिरहेका छन् । अनि, व्यवहारिक दृष्टिकोणबाट त्यसको अर्थ खालि के मात्र हुन्छ भने सन्सारसमक्ष भौतिकवादलाई अस्वीकार गर्दागर्दै पनि लुकी-छिपी उनीहरूले निर्लज्जढङ्गबाट त्यसलाई स्वीकार गर्दै गइरहेका छन् । वास्तवमा कान्ट र ह्यूमका धारणाहरूका सिद्धान्त र व्यवहार दुवै क्षेत्रमा पहिले नै खण्डन गरिएको छ ।

तापनि देकार्तदेखि हेगेलसम्म तथा हब्सदेखि फायरबाखसम्मको लामो समयमा खालि विशुद्ध तर्कबाट मात्र दार्शनिकहरू प्रतिष्ठित भएका थिएनन्, यद्यपि उनीहरूले त्यस्तै सोंच्दथे । कुरा त्यसको एकदमै उल्टो थियो । वास्तवमा सबैभन्दा धेरै जुन कुराले उनीहरूलाई अगाडि बढाइरहेको थियो, त्यो प्राकृतिक विज्ञान तथा उद्योगधन्धाको शक्तिशाली र निरन्तररूपमा भइरहेको प्रगति हो । जहाँसम्म भौतिकवादीहरूको कुरा थियो, उनीहरूको सम्बन्ध माथिदेखि नै एकदमै स्पष्ट देखिन्थ्यो, तापनि आदर्शवादी दार्शनिक प्रणालीहरूले समेत आफूभित्र भौतिकवादी तत्व धेरैभन्दाधेरै समावेश गर्दैगइरहेका थिए । मस्तिष्क र भौतिक पदार्थबीच जुन अन्तरविरोध हुन्छ, त्यसलाई सर्वेश्वरवादीढङ्गबाट उनीहरूले हटाउने प्रयत्न गर्दथे । त्यसैगरी अन्ततः हेगेलीय प्रणालीले पद्धति र अन्तरवस्तुको दृष्टिकोणबाट आदर्शवादीढङ्गभन्दा उल्टो रूपमा खडा गरिएको भौतिकवादकै प्रतिनिधित्व गर्दथ्यो ।

अतः त्यो चीजलाई कुन कुराले स्पष्ट गर्दछ भने जतिबेला स्टार्कले फायरबाखको विश्लेषण गर्दछन्, त्यतिबेला चिन्तन र सत्तासम्बन्धी मूलभूत प्रश्नका सम्बन्धमा नै सबैभन्दापहिले उनको दृष्टिकोणको छानबीन गर्न पुग्दछन् । सुरुमा उनले एउटा सङ्क्षिप्त भूमिका खेल्दछन् । त्यो भूमिकामा पहिलेका दार्शनिकहरू, विशेष गरेर कान्टपछिका दार्शनिकहरूका विचारहरूको अनावश्यकरूपबाट चर्काचर्का दार्शनिक भाषामा वर्णन गर्दछन् । त्यसमा हेगेललाई जति महत्त्व दिनुपर्दथ्यो, त्योभन्दा ज्यादै कम महत्त्व दिइएको छ । त्यसको कारण के हो भने स्टार्कले खालि उनका कृतिहरूमा केही खास-खास अंशहरलाई एकदमै औपचारिकरूपमा मात्र हेरेका छन् । त्यो भूमिकापश्चात् उनले पुनः स्वयं फायरबाखको "अधिभूतवाद"को विकासक्रमको विस्तृत विवरण दिएका छन् । त्यो विकासक्रमलाई जसरी त्यस विषयसित सम्बन्धित फायरबाखका कृतिहरूमा क्रमबद्धरूपमा पाइन्छ,

उनले पनि ठीक त्यसैगरी पेश गरेका छन् । उक्त विवरण मेहनत र स्पष्टताका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसमा दोष खालि कत्ति मात्र छ भने सम्पूर्ण पुस्तकझैं उक्त विवरण पनि दार्शनिक शब्दावली अल्झिएर बोझ बन्नपुगेको छ । हरेक ठाउँमा ती शब्दावलीबाट बँच्न अप्ठ्यारो भइरहेको छ भन्ने कुरा पनि होइन । त्यसबाट त्यतिबेला झन्बढी हैरानी उत्पन्न हुन पुग्दछ, जतिबेला खालि कुनै एउटै दार्शनिक सम्प्रदायको अभिव्यञ्जना शैलीको, अथवा स्वयं फायरबाखको अभिव्यञ्जना शैलीसम्मको अनुकरण मात्र नगरेर उनले ठाउ-ठाउँमा ज्यादै बेग्लाबेग्लै प्रवृत्तिहरूका शब्दावलीहरू, विशेष गरेर स्वयंलाई दार्शनिक बताउने अहिले चौतर्फीरूपमा जोडदाररूपले फैलिरहेका प्रवृत्तिहरूका शब्दावलीहरू छिराइदिन्छन् □

फायरबाखको विकास हेगेलवादीबाट भौतिकवादीमा भएको थियो, यद्यपि फायरबाख कहिल्यै पनि एकदमै पक्का रूढीवादी हेगेलवादी थिएनन् भन्ने कुरा सही हो । विकासको त्यस क्रममा निश्चित अवस्थामा पुगेर आ□ना पूर्ववर्ती आदर्शवादी प्रणालीसँग पूर्णरूपले सम्बन्ध विच्छेद गर्नु उनको लागि आवश्यक हुनगएको थियो । हटाउनेरूपबाट अन्ततः फायरबाख के कुरा मान्न बाध्य भएका थिए भने परं विचारका पूर्व सान्सारिक हेगेलवादी अस्तित्वको कुरा सन्सारको अस्तित्ववान् हुनुभन्दापहिले उनका 'तार्किक-मानसिक श्रेणीहरू (Logical Categories) को पूर्व अस्तित्व' राख्ने कुरा वास्तवमा इहलोकको अतीत स्रष्टाको अस्तित्वमा गरिने विश्वासको अहिलेसम्म रहेको काल्पनिक सम्झनाबाहेक खालि एकमात्र यो सन्सार सत्य हो र हामीहरू स्वयं त्यसका एक अङ्ग हौं तथा हाम्रो चेतना र चिन्तन जतिसुकै अतीन्द्रिय लागे पनि वास्तवमा ती भौतिक र शारीरिक अङ्गहरू मस्तिष्कका उपजहरू नै हुन् । पदार्थ मस्तिष्कको उपज नभएर स्वयं मस्ष्किपदार्थको सर्वोच्च उपज हो, त्यसबाहेक अरू केही होइन । निस्सन्देह त्यो विशुद्ध भौतिकवाद हो । तर त्यति टाढा पुगिसकेपछि फायरबाख रोकिन्छन् । चीर-प्रचलित दार्शनिक पूर्वाग्रहबाट भौतिकवादी अन्तरवस्तुका विरुद्ध नभएर भौतिकवादको नामका विरुद्ध फैलिएको पूर्वाग्रहबाट उनी मुक्त हुन सक्दैनन् । उनले भन्दछ : "मेरो दृष्टिमा भौतिकवाद मानवीय सत्ता र ज्ञानको महलको आधारशिला हो तर मेरो दृष्टिमा त्यो त्यही होइन, जुन कुनै शरीरविज्ञानविदका दृष्टिकोण र मतानुसार त यो (भौतिकवाद) स्वयं नै महल हो । भूत कालका सम्बन्धमा भौतिकवादीहरूसित म पूर्णतः सहमत छु तर भविष्यका सम्बन्धमा म उनीहरूसित सहमत छैन ।"

यहाँ फायरबाखले पदार्थ र मस्तिष्कको सम्बन्धको निश्चित समझदारीमा आधारित विश्वसम्बन्धी आम दृष्टिकोण, भौतिकवादलाई त्यसको त्यो विशेष रूपसित मिलाई दिन्छन् । त्यसमा खास ऐतिहासिक अवस्थामा, अर्थात् १८ औं शताब्दीमा विश्वदृष्टिकोणको अभिव्यञ्जना भएको थियो । त्यसभन्दा धेरै त्यसलाई त्यसको थोत्रो र विकृत रूपसित मिलाइदिन्छ, जसमा प्रकृतिवादी र वैद्यहरू एवं डाक्टरहरूको मस्तिष्कमा १८ औं शदीको भौतिकवाद आज पनि जीवित छ । त्यो उसको त्यही रूप हो, जसको गत शदीको पाँचौं दशकमा बुखनर, भोक्ट, मोलेसकाटले आ□नो समयमा प्रचार गरेका थिए । तर जसरी आदर्शवाद आ□नो विकासक्रममा कैयौं अवस्थाहरूबाट गुज्रेको थियो, त्यसैगरी भौतिकवाद पनि कैयौं चरणहरू पार गरेर अगाडि बढेको थियो । प्रकृति विज्ञानसम्मको क्षेत्रमा हुने हरेक युगान्तकारी खोजसँगै त्यसलाई आ□नो रूपमा परिवर्त गर्नुपरेको छ । अनि, जतिबेला इतिहासको भौतिकवादी व्याख्या गरियो, त्यतिबेला यो क्षेत्रमा पनि त्यसको विकासका लागि नयाँ मार्ग खुलेको थियो ।

गत शदीको भौतिकवाद मुख्यतः यान्त्रिक थियो किनभने त्यतिबेलासम्म सारा प्राकृतिक ज्ञानको क्षेत्रमा खालि यन्त्रविज्ञान – र, त्यो पनि वास्तवमा ठोस पिण्डहरूको यन्त्रविज्ञानको सङ्क्षेपमा गुरुत्वाकर्षणको यन्त्रविज्ञानको निश्चित अवस्थासम्म विकास भएको थियो । रसायनशास्त्र त्यतिबेलासम्म खालि शिशु अवस्था प्रादाहिक अवस्थामा नै थियो । जीवविज्ञान पनि त्यतिबेलासम्म वामे सर्ने सानो शिशु थियो । बिरुवा र पशुहरूका शरीरको खालि मोटामोटीरूपमा नै अहिलेसम्म छानबीन गरिएको थियो । तिनको व्याख्या खालि यान्त्रिक कारणहरूको आधारमा मात्र गरिन्थ्यो । १८ औं शदीका भौतिकवादीहरूको दृष्टिमा मानिसको त्यही स्थान थियो, जुन देकार्तेको दृष्टिकोणमा पशुको हुन्थ्यो, अर्थात् त्यो एउटा मेसीन थियो । रासायनिक तथा जैविक स्वरूप हुने प्रक्रियाहरूलाई खालि यन्त्रविज्ञानको नापोबाट हेर्ने कोशिश गर्नु प्राचीन फ्रासिन्सी भौतिकवादको पहिलो विशेष तर त्यसबेलाको स्वाभाविक कमजोरी थियो । निस्सन्देह रासायनिक जैविक प्रक्रियाहरूको सम्बन्धमा समेत यन्त्रविज्ञानको नियम लागू हुन्छ तर ती नियमहरूलाई अर्को धेरै उच्च नियमले पछाडि धकेलिदिन्छ । उक्त भौतिकवादको अर्को विशिष्ट कमजोरी के थियो भने त्यसले विश्वलाई एउटा प्रक्रियाको रूपमा, पदार्थको अनवरत ऐतिहासिक विकासको रूपमा बुझ्न सक्दैनथ्यो । प्रकृति विज्ञानको

त्योबेला जुन स्तर थियो र त्यससित दार्शनिक चिनतनको जुन अधिभूतवादी, अथात् द्वन्द्ववादविरोधी पद्धति सम्बन्धित थियो, त्यसैबाट त्यो कमजोरी पैदा हुन्थ्यो । कति कुरा अवश्य थाह थियो भने प्रकृति शाश्वत गतिको अवस्थामा रहन्छ । तर तात्कालीन धारणानुसार त्यो गति शाश्वतरूपमा एक चक्रमा नै हुन्थ्यो र त्यसकारण त्यो आ□नो स्थानबाट कहिल्यै अगाडि बढ्दैनथ्यो । बारम्बार त्यसबाट एउटै निष्कर्ष निक्लन्थ्यो । त्यो धारणा हुनु त्यतिबेला स्वाभाविक थियो । सौर्यमण्डलको उत्पत्तिबारे कान्टको सिद्धान्त मात्र भर्खरै अगाडि आएको थियो । त्यसलाई अझैसम्म पनि खालि कौतुहलको विषय मात्र ठानिन्थ्यो । पृथ्वीको विकासको इतिहास, अर्थात् भूगर्भशास्त्र अझैपनि एकदमै अज्ञात थियो । अनि, आजका सजीव प्राकृतिक प्राणीहरू सरलबाट जटिल (संश्लिष्ट)तिर विकसित हुने लामो श्रृङ्खलाका परिणाम हुन् भन्ने विचार वैज्ञानिकरूपबाट अझैसम्म पेश हुनसकेको थिएन । अतः प्रकृतिबारे अनैतिहासिक दृष्टिकोण हुनु अपरिहार्य थियो । तर त्यो कुरालाई लिएर १८ औं शदीका दार्शनिकहरूलाई हामीहरू किन दोषी ठहऱ्याउन सक्दैनौं भने त्यो चीज हेगेलमा समेत पाइन्थ्यो । उनको कथनानुसार प्रकृति खालि विचारको परकीयकरण (Alienation) हो । अतः कालक्रममा त्यसको कुनै विकास हुन सक्दैन । त्यसको विकास खालि अवकासमा मात्र हुन सक्दछ । त्यसरी त्यसले आ□नो विविधताको विस्तार केवल त्यसैमा मात्र गर्न सक्दछ । त्यसरी त्यसले आ□नो विकासको सम्पूर्ण अवस्थालाई सँगसँगै एकपछिअर्को प्रदर्शित गर्दछ र शाश्वतरूपबाट ती प्रक्रियाहरूको पुनरावृत्ति गर्दै जानका लागि बाध्य हुन्छ । समयको गतिभन्दा बेग्लै अवकासमा विकास गर्ने त्यो बकबास प्रकृतिबारे हेगेलले त्योबेला गरेका थिए, जतिबेला भूगर्भशास्त्र, भ्रूणशास्त्र, विरुवा र पशुहरूको शरीर विज्ञान र जैविक रसायनशास्त्रको निर्माण भइरहेको थियो तथा नयाँ विज्ञानका आधारमा पछि उत्पन्न हुने विकासको सिद्धान्त (Theory Of Evolution) का ओजपूर्ण भविष्यवाणीहरू गरिन्थे । उदाहरणका लागि गेटे र लामार्कका भनाइलाई लिनुहोस्) ।कालमा हुने विकास सारा विकासको मूलभूत शर्त हो तर हेगेलले त्यो कुरा मानेका थिएनन् । तर उनको प्रणालीका लागि त्यो आवश्यकसमेत थियो । अतः दार्शनिक प्रणालीका निम्ति उनको पद्धति स्वयं आफूप्रति झूट बन्नुपरेको थियो ।

ऐतिहासिक क्षेत्रमा पनि अनैतिहासिक धारणा फैलिएको थियो । त्यस क्षेत्रमा मध्ययुगीन अवशेषहरूका विरुद्ध हुने सङ्घर्षको कारणले दृष्टिकोण धमिलो भइरहेको थियो । मध्ययुगलाई इतिहासको केवल क्रमभङ्ग मात्र मानिन्थ्यो : मध्य युगका हजार वर्षलाई सार्वभौमिक बर्बरताका वर्ष मानिन्थ्यो । मध्य युगमा जुन जोडदार प्रगति भएको थियो, अर्थात् यूरोपेली सांस्कृतिक क्षेत्रको जुन विस्तार भएको थियो, विकासको क्षमता भएका जुन ठूल-ठूला राष्ट्रहरू एकअर्काको छेउँ-छाउँमा जागृत भएका थिए तथा अन्तमा १४ औं र १५ औं शदीहरूमा जुन महान् प्राविधिक प्रगति भएको थियो, ती सम्पूर्ण चीजप्रति आँखा चिम्लिएको थियो । त्यसरी जुन महान् ऐतिहासिक पारस्परिक सम्बन्धहरू कायम भइरहेका थिए, तीबारे बुद्धिसङ्गतढङ्गबाट विचार गर्नु असम्भव बनाइदिएको थियो र इतिहासलाई उदाहरणहरू र दृष्टान्तहरूको प्रयोग दार्शनिकहरूले आ□नो कामको लागि गर्न सक्ने संग्रह बनाइदिएको थियो ।

गत शदीको पाँचौं दशकमा जर्मनीभित्र भौतिकवादको बदनाम गर्ने जुन तुच्छ प्रचारकहरूले त्यसबारे चासो राख्दथे, तिनीहरूले पनि आ□ना शिक्षकहरूको उक्त कमजोरीलाई कुनै प्रकारले पनि हटाउन सक्दैनथे । त्यसबीच प्रकृति विज्ञानको क्षेत्रमा जुन ज्यादै प्रगति भएको थियो, त्यसले उनीहरूका लागि सन्सारका स्रष्टाको अस्तित्वका विरुद्ध खालि नयाँ प्रमाणहरूको मात्र काम दिन्थे । त्यो सिद्धान्तको विकास गर्नका लागि उनीहरूले वास्तवमा कत्ति पनि प्रयत्न गरेका थिएनन् । आदर्शवाद आ□नो विनाशको मोडमा पुगेको थियो । १८४८ को क्रान्तिले त्यसमाथि घातक प्रहार गरेको थियो । तर त्योबेलासम्म कम्तिमा भौतिकवाद झन् तल झरेको देखेर उसलाई सन्तोष हुन सक्दथ्यो । त्यो भौतिकवादको जिम्मेवारी बहन गर्न फायरबाखले जब अस्वीकार गरेका थिए, त्यतिबेला उनले जे गर्नुहुँदैन थ्यो, त्यो के थियो भने उनले घुमन्ते प्रचारकहरूका सिद्धान्तहरूलाई आम भौतिकवाद ठान्नु हुन्नथ्यो ।

तर त्यसबारे दुईवटा कुराहरू छन् । तिनको उल्लेख गर्नु आवश्यक छ । प्रथम, फायरबाखको जीवनकालमा समेत प्राकृतिक विज्ञानको क्षेत्रमा उग्ररूपमा उथल-पुथल भएको थियो । त्यसको केही स्पष्ट र सापेक्षिक रूप-रेखा विगत १५ वर्षमा नै देखिनथालेको थियो । नयाँ-नयाँ प्राकृतिक वैज्ञानिक तथ्यहरू तीव्रताका साथ र जोडदाररूपले अगाडि आइरहेका थिए तर उनीहरूबीच पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने काम, र, त्यसरी एकपछि अर्को अनुसन्धानबाट उत्पनन हुने अव्यवस्थाबीच व्यवस्था कायम गर्ने काम केवल अहिले भर्खरै मात्र सम्भव हुन सकेको छ । के कुरा सत्य हो भने कोशिका, उर्जाको रूपान्तर तथा डारवीनको

नामसित सम्बद्ध विकासको सिद्धान्तसित सम्बन्धित तीनथरी निर्णायक खोजहरू फायरबाखको जीवनकालमा नै हुनपुगेका थिए । ग्रामीण एकान्तमा रहने ती एकजना दार्शनिकले सारा वैज्ञानिक प्रगतिहरूलाई राम्ररी बुझ्नु कसरी सम्भव थियो र ? ती खोजहरूको समग्र महत्त्वलाई त्यसबेला थाह पाइन्थ्यो, जतिबेला प्रकृति विज्ञानवेत्ता स्वयं कि त ती चीजहरूसम्बन्धी छलफलमा अल्झिएका हुन्थे कि त उनीहरूले ती चीजहरूको पर्याप्त उपयोग कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा जान्दैनथे । त्यसको सम्पूर्ण दोष जर्मनीको तात्कालीन दुर्भाग्यपूर्ण परिस्थितिलाई थियो । ती परिस्थितिहरूको फलस्वरूप दर्शनको कुर्सीमा अँ-अँ गर्ने सारसङ्ग्रहवादी पिउसा मार्ने कुराको बकवास गर्ने व्यक्तिहरूले कब्जा गरेका थिए र उनीहरू सबैभन्दा धेरै ठूला फायरबाखले निष्कासित अवस्थामा एउटा सानो गाउँमा बस्न बाध्य हुनुपरेको थियो । अतः यदि त्यो प्रकृतिसम्बन्धी ऐतिहासिक धारणालाई फायरबाखले हृदयङ्गम गर्न सकेका थिएनन्, जसलाई अहिले हृदयङ्गम गर्नु सम्भव भएको थियो तथा त्यसबाट फ्रान्सिसी भौतिकवादको सम्पूर्ण एकपक्षीयपन हट्दथ्यो भने त्यसमा उनको दोष थिएन ।

अर्को कुरा फायरबाखको के भनाइ एकदमै सही हो भने खालि प्राकृतिक वैज्ञानिक भौतिकवाद मात्र वास्तवमा "मानवीय ज्ञानको महलको आधार-शिला हो तर त्यो स्वयं महल भने होइन ।" हामीहरू खालि प्रकृतिका बीचमा मात्र रहन्नौं, मानव समाजभित्र पनि रहन्छौं । र, प्रकृतिझैं यो मानव समाजको विकासको पनि आ□नो एउटा इतिहास छ र यसको पनि आ□नै विज्ञान छ । अतः सामाजिक विज्ञान, अर्थात् तथाकथित ऐतिहासिक र दार्शनिक विज्ञानको कुल योगको त्यसको भौतिक आधारशिलासित समन्वय कायम गरिदिनु र, त्यसका आधारमा फेरि त्यसको पुनर्निर्माण गर्नु आवश्यक थियो । तर त्यो काम पूरा गर्नु फायरबाखको नियतिमा थिएन ।" उनी त्यस क्षेत्रमा "आधारशिला" हुनुका बावजूद रूढीगत आदर्शवादी बन्धनहरूबाट नै जकडिएका थिए । त्यो कुरा उनले यी शब्दमा स्वीकार गरेका छन् : "भूतकालको सम्बन्धमा भौतिकवादीहरूसित म पूर्णतः सहमत छु तर भविष्यबारे उनीहरूसित सहमत छैन ।" तापनि वास्तवमा सामाजिक क्षेत्रमा "अगाडितिर" बढ्न नसकेका फायरबाख नै थिए । १८४० वा १८४४ को आ□नो दृष्टिकोणबाट उनी अगाडि बढ्न सकेनन् । त्यसको मुख्य कारण उनको त्यही एकान्तबास थियो । मानिसहरूसित भेटघाट गर्ने प्रवृत्ति फायरबाखमा अरू दार्शनिकहरूमा भन्दा बढी थियो । तापनि उनको एकान्तपनले उनलाई के कुराका लागि बाध्य बनाएको थियो भने उनले आ□नै तहका अरू व्यक्तिहरूसँग मैत्रीपूर्ण वा विरोधी छलफलका सिलसिलामा आ□ना दार्शनिक विचारहरू स्थापित गर्नुको साटो खालि आ□नै मात्र एक्लो मस्तिष्कभित्रबाट त्यसको स्थापना गरे □ यो क्षेत्रमा उनी कति धेरै आदर्शवादी बनेको थिए भन्ने कुरा पछि हामीहरू सविस्तार देख्नेछौं ।

यहाँ अब खालि फायरबाखको आदर्शवादको खोजी स्टार्कले गलत ठाउँमा गर्दछन् भन्ने कुरामा मात्र बढी जोड दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

"फायरबाख आदर्शवादी हुन् । उनले मानव जातिको प्रगतिमा आस्था राख्दछन् ।"[152] त्यसका बावजूद उनको सम्पूर्ण दृष्टिकोणको आधारशिला, अर्थात् जग आदर्शवाद नै बनिरहेको छ । "म आ□ना आदर्शवादी प्रवृत्तिहरूको अनुशरण गर्दै रहन्छु । त्यसस्थितिमा मेरा लागि यथार्थवाद विचलनबाट बँच्ने एउटा अस्त्रभन्दा बढी अरू केही होइन । दया, प्रेम सत्य तथा न्यायका लागि उत्साह, के यी आदर्श शक्तिहरू होइनन् ?"[153]

सर्वप्रथम त यहाँ आदर्शवादको अर्थ आदर्श लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न प्रयत्नबाहेक अरू केही होइन । तर धेरैभन्दाधेरै तिनको सम्बन्ध कान्टवादी आदर्शवाद तथा "विवेकसम्बन्धी" उनका निर्देशनसित सम्बन्धित छ तापनि स्वयं कान्टले आ□नो दर्शनलाई "अनुभवातीत आदर्शवाद" बताएका थिए । त्यसमा उनले नैतिक आदर्शहरूको समेत व्याख्या गरेको हुनाले नै त्यसो भनेका एमदमै होइनन् । त्यसो भन्नुको कारण अर्कै थियो । जस्तो स्टार्कलाई सम्झना होला । दार्शनिक आदर्शवादको आधार कुनै नैतिक, अर्थात् सामाजिक आदर्शहरूप्रतिको आस्था हो – त्यो अन्धविश्वासको उत्पत्ति दर्शनको क्षेत्रभन्दाबाहिर ती अनजान जर्मनहरूबीच भएको थियो, जसले उनीहरूका लागि आवश्यक दार्शनिक संस्कृतिका शिलरका कविताहरूका टुक्राहरू रटेका थिए । कान्टको निर्जीव "विवेक आदेश"लाई त्यति कठोरताका साथ कसैले पनि आलोचना गरेको छैन न त शिलरद्वारा प्रचारित अप्राप्य आदर्शप्रति अनाडि भावनात्मक उत्साहको जति निर्ममताका साथ पूर्ण आदर्शवादी हेगेलले मजाक गरेका थिए, त्यत्ति मजाक कसैले गरेको थियो । (उदाहरणका लागि उनको कृति घटना-क्रिया विज्ञान हेर्नुहोस् ।) कान्टका "विवेकका निर्देशनहरू"लाई किन निर्जीव भनिएको हो भने तिनमा असम्भव माग गरिएको छ र, त्यसरी कहिल्यै कुनै चीज प्राप्त गर्न सकिंदैन ।

द्वितीय, मानिसलाई क्रियाशील बनाउने हरेक चीजलाई हामी अस्वीकार गर्न सक्दैनौं । त्यसो गर्नका लागि त्यसले उनीहरूलाई उनीहरूको मस्तिष्कद्वारा क्रियाशील बनाउँछ । खानपीनको सम्बन्धमा त्यस्तै हुन्छ । खानपीन क्रियाको थालनी भोक-प्यासको संवेदनाको फलस्वरूप हुन्छ । त्यो संवेदना मस्तिष्कद्वारा प्रेषित हुन्छ । त्यसको अन्त सन्तुष्टिको संवेदनाबाट हुन्छ । बाह्य जगतको जुन प्रभाव मान्छेमाथि पर्दछ, त्यो उसको मस्तिष्कमा प्रकट हुन्छ । त्यसभित्र ती भावनाहरू, विचारहरू, आवेगहरू र सङ्कल्पहरू, सङ्क्षेपमा "मानसिक प्रवृत्तिहरू"को रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छन् र त्यस रूपमा ती "मानसिक शक्तिहरू" बन्न पुग्दछन् । पुनः यदि मान्छेलाई किन भाववादी मानिन्छ भने यसले "मानसिक प्रवृत्तिहरू"को अनुशरण गर्दछ तथा "मानसिक शक्तिहरू"ले उसलाई प्रभावित गर्दछन् भन्ने कुरा स्वीकार गर्दछ भने हरेक स्वाभाविक व्यक्ति जन्मजात आदर्शवादी कहलिनेछ । अनि त कोही पनि भौतिकवादी कहाँ हुन सक्दछ त ?

तृतीय, उक्त विश्वासको भौतिकवाद र आदर्शवादको पारस्परिक विरोधसित कत्ति पनि सम्बन्ध हुँदैन । हाल मानवता मोटामोटीरूपमा प्रगतिशील दिशामा अगाडि बढिरहेको छ । त्यस कुरामा फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरूको आस्था ईश्वरवादी भोल्टायर र रूसोभन्दा कुनै किसिमले कम थिएन । वास्तवमा उनको त्यो आस्थाले लगभग धर्मान्धताको रूप लिएको थियो । त्यसको लागि उनीहरूले प्रायः धेरैभन्दाधेरै व्यक्तिगत त्याग गर्नुपरेको थियो । उदाहरणको लागि यदि आ□नो सम्पूर्ण जीवनलाई नै "सत्य र न्यायको प्रतिष्ठाको लागि – यी शब्दहरूको उपयोग म राम्रो अर्थमा गरिरहेकोछु – अर्पित गर्ने व्यक्ति कहिल्यै कोही थिए भने उनी दिदेरो थिए □ अतः स्टार्कले यदि ती सबैलाई आदर्शवाद घोषित गरिन्छ भने त्यसबाट खालि भौतिकवाद शब्दको र दुवै प्रवृत्तिहरूबीचको सम्पूर्ण विरोधको त्यसका निम्ति कुनै अर्थ हुनेछैन भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

साँचो कुरा के हो भने भौतिकवाद शब्दका विरुद्ध रूढीवादीहरूको अल्पज्ञानी विरोधको जुन भावना फैलिरहेको छ, त्यससमक्ष त्यसो भनेर स्टार्कले अक्षम्यरूपबाट आत्मसमर्पण गरेका छन्, यद्यपि उनले सम्भवतः त्यो कुरा नबुझीकन नै गरिरहेका हुन सक्दछन् । भौतिकवादका विरुद्धको त्यो पूर्वाग्रही भावनाको कारण लामो समयसम्म पादरीहरूले बारम्बार त्यसको बदनाम गर्नु हो । अज्ञानी व्यक्तिको दृष्टिमा भौतिकवाद भनेको खँचुवा, भूँडे, रक्सीबाज, आँखासन्काउने, वेश्यावृत्ति, अहंकार, लालसा, लोलुपता, लोभीपन, नाफाखोरी तथा सौदावाजी, चोरी-चकारी, बेइमानी – सङ्क्षेपमा उसको दृष्टिमा त्यसको अर्थ साराका सारा खराब चीज हुन्छन् । त्यसमा लुकी-छिपी ऊ स्वयं सहभागी हुन्छ । अनि, आदर्शवाद शब्द उसको दृष्टिमा राम्रो कुरा, सार्वजनिक परोपकारको भावना तथा आमरूपबाट "एउटा धेरै राम्रो सन्सार" हुन्छ । त्यो "धेरै राम्रो सन्सार"बारे उसले अरूहरूका अगाडि ठूल-ठूला गफ गर्दछ तर त्यसपट्टि स्वयं उसको रुझान खालि त्यतिबेला मात्र हुन्छ, जतिबेला ऊ सङ्कटमा फँस्न पुग्दछ अथवा जतिबेला आम "भौतिकवादी" अतिसय रङ्गेलीको कारण उसको टाट पल्टिन्छ र उसका विपत्का दिनहरूले उसलाई घेर्दछन् । आ□नो त्यो परं प्रिय राग उसले खालि त्यहीबेला मात्र अलाप्न थाल्दछ □ मान्छे के हो ? आधा पशु, आधा देवता □

अरू होहल्ला गर्ने व्यक्तिहरूलाई जर्मनीमा आजभोलि दार्शनिक भनिन्छ, तिनको प्रहारबाट स्टार्कले परिश्रमका साथ फायरबाखको रक्षा गर्दछन् । जुन व्यक्तिहरूलाई जर्मन दर्शनको त्यो पक्षमा चासो छ, तिनीहरूका लागि निस्सन्देह यो कुरा महत्त्वपूर्ण हुन सक्ला, सम्भवतः स्वयं स्टार्कलाई समेत पनि त्यो कुरा आवश्यक लागेको हुन सक्दछ तापनि मैले व्यर्थैमा पाठकहरूमाथि त्यो कुरा लाद्न चाहन्नँ ।

– ३ –

फायरबाखको वास्तविक आदर्शवाद त्यतिबेला देखा पर्दछ, जतिबेला धर्म र आचार संहिताबारे उनको दर्शनमाथि हामीहरूले विचार गर्दछौं । फायरबाखले धर्मलाई निर्मूल पार्न चाहन्नन् । त्यसलाई उनले परिष्कृत गरेर दोषमुक्त पार्न खोज्दछन् । स्वयं दर्शनलाई धर्ममा सम्मिलित गर्नुपर्दछ भन्ने उनको भनाइ थियो ।

"खालि धार्मिक परिवर्तनहरूबाट मात्र मानवीय युगको विशिष्टताको निर्माण हुन्छ । जुनसुकै ऐतिहासिक आन्दोलन पनि त्यतिबेलामात्र अपरिहार्य बन्न पुग्दछ, जतिबेला उसका जराहरू मानिसका मस्तिष्कमा हुन्छन् । मन धर्मको कुनै पनि रूप होइन । अतः धर्मको स्थान पनि मनभित्रै हुनुपर्दछ, मन नै धर्मको मूल वस्तु हो ।"(स्टार्कद्वारा उद्धृत)

फायरबाख अनुसार धर्म प्रेममाथि आधारित मानिसहरूका बीचको पारस्परिक सम्बन्ध हो र त्यो उनीहरूको आत्मामा आधारित सम्बन्ध हो । अहिलेसम्म त्यो सम्बन्धले आ□नो त्यही कुरा वास्तविकताको कल्पनाशील आदर्शको प्रतिविम्बको रूपमा खोज्दैआएको छ । उसले एक वा अनेक देवताहरू, अर्थात् मानवीय

गुणहरूका काल्पनिक आदर्शका (ऐनाका) प्रतिविम्बहरूको माध्यमबाट खोज्दैआएको छ तर अहिले उसले त्यो सीधै र कसैको माध्यमविना "म" र "तँ"का बीचको प्रेमभित्र पाएको छ । त्यसरी अन्तमा यौनप्रेम फायरबाखको नयाँ धर्मको आचार र व्यवहारको यदि सर्वोच्च रूप होइन भने पनि एउटा सर्वोच्च रूप त अवश्य बन्न पुग्दछ ।

प्रेम-अनुरागमाथि आधारित सम्बन्ध मानव जातिबीच र विशेष गरेर स्त्री-पुरुषबीच मानव जातिको उत्पत्ति कालदेखि नै चल्दैआएकोछ । विशेष गरेर यौनप्रेमको विकास भएको छ र बितेका ८०० वर्षमा त्यसले त्यो ठाउँ लिएको छ । त्यसरी त्यो यसकालका सारा काव्यहरूको अपरिहार्यरूपबाट केन्द्रविन्दु बन्नपुगेको छ । राज्यद्वारा निर्धारित यौनप्रेम, अर्थात् बिहेबारीका कानूनहरूलाई झन्धेरै धार्मिक समर्थन दिने कार्यसम्म नै विद्यमान धर्महरूले स्वयंलाई सीमित गरेका छन् । तर यदि ती सारा धर्महरू भोलि मेटिए भने पनि प्रेम र मित्रताको आचार-व्यवहारमा तिनका कारणले अलिकति पनि फरक पर्नेछैन । उदाहरणका लागि १७९३ – ९८ बीच फ्रान्समा इसाई धर्म वास्तवमा त्यसरी नै लोप भएको थियो तापनि नेपोलियनसम्मले निर्विरोध र ठूलो कठिनाईविना त्यसलाई पुनः प्रतिष्ठित गर्न सकेको थिएन । अनि, मध्यमकालमा फायरबाखको अर्थमा कुनै पनि खालको धर्मको आवश्यकतासम्म महसूस गरिएको थिएन □

फायरबाखको आदर्शवाद यहाँ निम्न कुराहरूमा अभिव्यक्त हुन्छ : यौनप्रेम, मित्रता, दया, आत्मोत्सर्ग, आदिले मानव जातिका पारस्परिक आकर्षणमाथि आधारित सम्बन्धहरूको रूपमा, अर्थात् कुनै विशेष धर्मविना – त्यो उनीहरूको दृष्टिमा पनि वितिसकेको चीज हो, तिनको सम्बन्ध स्थापित गरे, ती जस्ता छन्, त्यस्तैरूपमा उनले स्वीकार गर्दैनन् । त्यसको साटो उनले भन्दछन् – ती सम्बन्धहरूले आ□नो पूर्णता खालि त्यतिबेला मात्र प्राप्त गर्न सक्दछन्, जतिबेला धर्मको नामबाट तिनलाई पवित्रीकरण गरिनेछ । मुख्य कुरा उनका लागि ती कुराहरू विशुद्धरूपबाट मानवीय सम्बन्धहरू हुन् भन्ने नभएर मुख्य कुरा तिनलाई एउटा नयाँ सच्चा धर्मको रूपमा स्थापित गरिदिनु हो । तीमाथि जतिबेला धार्मिक छाप लगाइनेछ, त्यतिबेला तिनले आ□नो पूर्ण गरिमा हासिल गर्न सक्नेछन् । धर्म शब्दको उत्पत्ति रेलिगेयर (Religare)बाट भएको हो । उक्त शब्दको भौगोलिक अर्थ हुन्थ्यो – बन्धन । अतः दुई व्यक्तिबीचको हरेक बन्धन (प्रतिबद्धता) एउटा धर्म हो □ शब्द विज्ञानसम्बन्धी त्यसखालको जालझेल नै आदर्शवादी दर्शनको अन्तिम सहारा हुन पुग्दछ । वास्तविक प्रयोगको आधारमा भएको त्यसको ऐतिहासिक विकास अनुसार त्यसको लागि शब्दको अर्थ के हो भन्ने कुराको महत्त्व हुँदैन । त्यसको लागि जुन कुराको महत्त्व छ, त्यो हो : उक्त शब्दको उत्पत्ति अनुसारको अर्थ के हुनुपर्दछ । र, त्यसकारण यौनप्रेम र स्त्री-पुरुषको सम्भोगमा देवत्व आरोपित गरेर ती कुराहरूलाई धर्मको रूप दिएका छन् । र, त्यसरी जुन शब्द उनीहरूको आदर्शवादी दृष्टिकोणमा त्यति प्रिय छ, त्यो शब्द कोषबाट लोप नहोस् □ पेरिसका लुई ब्लाङ्कीवादी सुधारकसमेतले गत शताब्दीको चौथो दशकमा त्यहीप्रकारको कुरा गर्दथे । धर्म नमान्ने व्यक्ति राक्षसै हुन सक्दछ भन्ने उनको समेत विचार थियो । उनले भन्ने गर्दथे, "राम्रो कुरा त नास्तिकता नै तिम्रो धर्म हो (Donc I'atheisme c'est Votre religion) □" फायरबाखले यदि प्रकृतिको मूलतः भौतिकवादी धारणाको आधारमा वास्तविक धर्मको स्थापना गर्न चाहन्छन् भने त्यो कुरा आधुनिक रसायनशास्त्रलाई कसैले मूर्तिकारी ठानोस् □ यदि धर्म ईश्वरविना पनि रहन सक्दछ भने मूर्तिकार पनि आ□नो पारस पत्थरविना रहन सक्दछ । प्रसङ्गबश के पनि भनिहालौं भने धर्म र मूर्तिकारीबीच ज्यादै घनिष्ट सम्बन्ध छ । पारस पत्थरमा थुप्रै ईश्वरीय गुणहरू हुन्छन् भने पहिलेका दुईवटा शदीहरूका मिस्रेली-यूनानी मूर्तिकारहरूको इसाई धर्मका सिद्धान्तहरूको विकासमा ठूलो हात थियो । कोप र वर्थलोटले प्रस्तुत गरेका तथ्यहरूबाट त्यही चीज प्रमाणित हुन्छ ।

फायरबाखको "खालि धार्मिक परिवर्तनहरूबाट मात्रै मानवीय युगको विशिष्टताको निर्माण हुन्छ" भन्ने भनाइ निश्चितरूपबाट गलत हो । अहिलेसम्म जति धर्म भएका छन्, तीमध्ये खालि तीनवटा विश्व धर्महरू – बौद्ध, इसाई र इस्लाम धर्महरू – को विषयमा मात्र महान् ऐतिहासिक मोडहरूका साथसाथै धार्मिक परिवर्तन पनि भएका हुन् भन्न सकिन्छ । स्वयं उत्पन्न भएका पुराना कबिलाहरू र राष्ट्रिय धर्महरूले धर्म-परिवर्तन गर्ने काम गर्दथे । जतिबेला सम्बन्धित कबिला वा सम्प्रदायको स्वतन्त्रता नष्ट हुन्थ्यो, त्यतिबेला उनीहरूको सम्पूर्ण प्रतिरोधात्मक क्षमतासमेत नष्ट हुन्थ्यो । त्यसबारे जर्मनहरूका लागि पतनोन्मुख रोमको साम्राज्य तथा त्यसद्वारा स्वीकार गरिएको नयाँ इसाई विश्व धर्मसितको उसको सामान्य सम्पर्क नै पर्याप्त थियो । उक्त नयाँ इसाई धर्म रोम साम्राज्यका आर्थिक, राजनैतिक र विचारधारात्मक परिस्थितिहरूमा एकदमै उपयुक्त हो । केहीनकेही मात्रामा कृत्रिमरूपबाट उत्पन्न ती विश्व धर्महरू – विशेष गरेर इसाई र इस्लाम

धर्महरू – को सन्दर्भमा खालि के कुरा मात्र सही हो भने ती ऐतिहासिक आम आन्दोलनहरू धार्मिक खोल ओढेर प्रकट भएको हामी देख्दछौं । तर इसाई धर्ममा पनि वास्तविक सार्वभौमिक महत्त्वका क्रान्तिहरू धार्मिक खोल ओढेर प्रकट भएपछि पूँजीपति वर्गको मुक्ति-सङ्घर्षको केवल पहिलो अवस्थामा मात्र – तेह्रौं शदीदेखि सत्रौं शदीसम्म – सीमित छ । अनि, त्यसको कारण फायरबाखले सोंचेझैं मानिसको मन र उनीहरूका धार्मिक आवश्यकताहरू नभएर त्यसको कारण मधययुगको त्यो सम्पूर्ण पुरानो इतिहास थियो । त्यो धर्म र ईश्वरीय ज्ञानका विचारधाराहरूबाहेक अरू कुनै प्रकारको विचारधारासित परिचित थिएन । तर १८ औं शदीको पूँजीपति वर्ग आ□नो वर्गीय दृष्टिकोण अनुरूप स्वयं आ□नो विचारधारा राख्न कति सफल भएको थियो भने त्यसले आ□नो महान् र निर्णयात्मक क्रान्ति, फ्रासिन्सी क्रान्ति सम्पन्न गरेको थियो । उक्त क्रान्तिको बेला उसले केवल न्यायशास्त्रीय र राजनैतिक विचारधाराको नाममा नै अपील गरेको थियो भने धर्मका सम्बन्धमा खालि उसको मार्गमा बाधक हुने सीमासम्म मात्र उसले चिन्ता गरेको थियो । पुरानो धर्मको स्थानमा नयाँ धर्म स्थापना गर्ने कुरामा उसले कहिल्यै ध्यान दिएको थिएन । सबैलाई के थाह छ भने रोब्सपियरले जतिबेला त्यसो गर्न प्रयत्न गरेका थिए, त्यतिबेला उनी केही कारणले असफल रहेका थिए ।[154]

वर्गीय अन्तरविरोध र वर्गीय शासनमा आधारित जुन समाजमा हामी रहेका छौं, त्यसले खालि मानवीय भावनाका आधारमा अरू मानिसहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने सम्भावना अहिले ज्यादै कम राखिदिएको छ । धर्मको उच्च आसनमा राखेर ती भावनाहरूलाई अझ झन्धैरै कम बनाउनुपर्ने कुनै कारण छैन । त्यसैगरी वर्तमान एतिहास लेखन पद्धतिले विशेष गरेर जर्मनीमा महान् ऐतिहासिक वर्ग-सङ्घर्षको दृष्टिकोणलाई खालि धार्मिक इतिहासको पुच्छर मात्र बनाएर त्यससम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गर्ने सम्भावनालाई असम्भव बनाइदिनु पर्दछ । फायरबाखभन्दा हामीहरू कति पर पुगिसकेका छौं भन्ने कुरा यहाँ एकदमै स्पष्ट छ । प्रेमको नयाँ धर्मको प्रशंसामा उल्लेख गरिएको उनको "सर्वोत्तम अंश" समेत आज एकदमै पढ्नु नपर्ने चीज भइसकेको छ ।

फायरबाखले गम्भीरताका साथ छानबीन गरेको एक मात्र धर्म इसाई धर्म हो । पश्चिमको त्यो विश्व धर्म हो । त्यो एकेश्वरवादमा आधारित छ । त्यसले के पुष्टि गरिदिएको छ भने भने इसाई धर्मको ईश्वर मानिसकै काल्पनिक प्रतिविम्ब – ऐनाको प्रतिविम्ब – हो । तापनि त्यो ईश्वर स्वयं अमूर्तीकरणको एउटा थकाउने क्रियाको उपज हो । पहिलेका कबिलाका र जातीय ईश्वरको त्यो घनीभूत सारतत्व हो । र, त्यसरी ईश्वरको प्रीतविम्ब मानिने मानिससमेत वास्तविक मान्छे नभएर त्यही अनगिन्ती खास मनुष्यको सारतत्व हो र अमूर्त मानिस हो । त्यसकारण त्यो स्वयं पनि मानसिक प्रतिविम्ब हो । फायरबाखले आ□नो ग्रन्थको हरेक पृष्ठमा इन्द्रियजन्य ज्ञान र प्रत्यक्ष ज्ञान हासिल गर्ने तथा वास्तविकतासित घुलमिल हुने उपदेश दिन्छन् । तर मानव जातिबीचको यौनसम्बन्धबाहेक अरू जुनसुकै सम्बन्धको कुरा थाले पनि त्यो कुरा थाल्नेबित्तिकै उनी एकदमै निरपेक्ष हुन पुग्दछन् ।

ती सम्बन्धहरूको खालि एउटा पक्ष मात्र उनलाई राम्रो लाग्दछ । त्यो हो : नैतिकताको पक्ष । अनि, यहाँ हेगेलको तुलनामा फायरबाखको दार्शनिक दरिद्रतालाई देखेर हामीहरू दङ पर्दछौं । हेगेलको आचार संहिता वा नैतिक आचरणको सिद्धान्त न्यायिक दर्शन हो । त्यसभित्र : (१) निरपेक्ष सत्य, (२) नैतिकता र, (३) सामाजिक आचार संहिता (Sittlichkeht) समावेश छन् । अनि, सामाजिक नैतिक आचार संहिताअन्तरगत पुनः परिवार सभ्य समाज र राज्यसत्ता पर्दछन् । यहाँ अन्तरवस्तु त्यत्तिकै धेरै यथार्थवादी हुन्छ, जत्तिको रूप आदर्शवादी हुन्छ । नैतिकताबाहेक कानून, अर्थशास्त्र र राजनीतिको सिङ्गो क्षेत्र समेत त्यस अन्तरगत पर्दछ । फायरबाखमा त्यसको एकदमै उल्टो छ । रूप पक्षमा उनी यथार्थवादी छन् किनभने उनले आ□नो दर्शनको थालनी मानिसबाट गर्दछन् तर मानिस रहेको सन्सारको त्यसमा एकदमै उल्लेख छैन । अतः त्यो मान्छे सधैं धर्म-दर्शनभित्र रहेको निराकार मान्छे बन्न पुग्दछ । त्यो मान्छे आमाको गर्भबाट जन्मेको होइन । कुनै जीवाणुबाट मानिसको जन्म भएजस्तै त्यो मान्छे पनि एकेश्वरवादी धर्मको ईश्वरभित्रबाट निस्केको हो । अतः त्यो कुनै वास्तविक सन्सारमा रहँदैन, जुन ऐतिहासिक रूपबाट जन्मेको हो र जसको रूपरेखा ऐतिहासिक क्रममा बनेको हो । अरू मानिसहरूसित उसको सम्बन्ध हुनेकुरा सही हो तर ऊ स्वयं जति निराकार छ, ती मान्छेहरूसमेत पनि उत्तिकै निराकार छन् । उनको धार्मिक दर्शनमा त स्त्री र पुरुष पनि थिए तर उनको आचार संहितामा भने त्यो अन्तिम भिन्नतासमेत पनि मेटिन्छ □ निश्चय नै धेरै पर, बीचबीचमा फायरबाखले के कुरा पनि भन्दछन् भने – "भवन र झुप्रा-झोपडीहरूमा रहने मान्छेहरूले बेग्लाबेग्लै प्रकारले सोंच्दछन् ।" "भोक र दुःखकष्टको कारण तिम्रो शरीरमा कुनै प्राण रहन्न भने तिम्रो शिरमा, तिम्रो मस्तिष्क वा मनमा नैतिकताको लागिसमेत कुनै ठाउँ रहन सक्दैन ।" "राजनीति नै हाम्रो धर्म बन्नुपर्दछ" आदि ।

तर ती नीति वाक्यबाट केही चीज निकाल्ने अलिकति पनि क्षमता फायरबाखमा छैन । अतः ती शब्द-जाल मात्र बन्न पुग्दछन् । स्टार्कसम्मले के कुरा स्वीकार गर्नुपरेको छ भने राजनैतिक क्षेत्रमा त्यसको सीमाभित्र फायरबाखले कहिल्यै पनि प्रवेश गर्न सकेनन् तथा "समाज विज्ञान, समाजशास्त्रको क्षेत्र उनको लागि एकदमै अपरिचित क्षेत्र रहेको थियो ।"

राम्रो नराम्रो कुराको विरोधको व्याख्या गर्दाखेरि पनि फायरबाख हेगेलको तुलनामा त्यत्तिकै तुच्छ ठहरिन्छन् ।

हेगेलले लेखेका छन्, "कसैले 'मानिस स्वभावैले असल हुन्छ' भन्दछ भने उसले कुनै ठूलो कुरा भनेको ठान्दछ । तर कसैले 'मानिस स्वभावैले खराब हुन्छ' भन्दछ भने उसले आफूले भन्दा पनि झन् ठूलो कुरा गरेको छ भनेको कुरा भुल्न पुग्दछ ।"

हेगेलीय दर्शनमा खराब पक्ष त्यो रूप हो, जसभित्र ऐतिहासिक विकासको प्रेरक शक्तिसमक्ष उसले स्वयंलाई प्रस्तुत गर्दछ । त्यसमा दोहोरो अर्थ छ : प्रथम, नयाँ प्रगति भएको ठानिने वस्तुहरूका विरुद्ध त्यो अपरिहार्य पापिसरह लाग्दछ भने पुरानो र मरणासन्न तर रीतिरिवाजद्वारा प्रतिस्थापित परिस्थितिहरूका विरुद्ध त्यो एउटा विद्रोहसरह प्रतीत हुन्छ । द्वितीय, वर्गीय अन्तरविरोधको उत्पत्तिपछि ऐतिहासिक विकासका उत्तोलकहरूका जुन चीजहरूले काम गरेका छन्, ती मान्छेका लोभहरू हुन्छन् – ती उसको लोभ र सत्ताको लागि उसको लोलुपता हुन् । त्यो सामन्तवाद र पूँजीवादको इतिहासले दीर्घकालीनरूपले र लगातार प्रमाणित गर्दैआएको वास्तविकता हो । तर नैतिक खराबीहरूको ऐतिहासिक भूमिकाको छानबीन गर्ने कुराको ख्यालसम्म पनि फायरबाखलाई थिएन । इतिहास उनको लागि त्यस्तो भयङ्कर प्रवेश थियो, जस अन्तरगत प्रवेश गर्नु उनलाई राम्रो लाग्दैनथ्यो । "सुरु-सुरुमा प्रकृतिभित्रबाट मानिस निस्कँदाखेरि त्यो मानिस नभएर प्राकृतिक प्राणी मात्र थियो । उनका लीगि मानिस 'मानव संस्कृति र इतिहासको उपज हो' भन्ने आ□नै भनाइ एकदमै अड बनेको थियो ।

अतः नैतिक आचार-व्यवहारका सम्बन्धमा फायरबाखले हामीलाई जे बताउन सक्दछन्, त्यो एकदमै नगण्य हुन्छ । सुख-प्राप्तिको इच्छा मानिसको अन्तरात्माको कुरा हुन्छ । अतः समस्त नैतिकताको आधार त्यही हुनुपर्दछ । तर सुख-प्राप्तिको कामना दुईप्रकारले परिष्कृत हुन्छ । पहिलो कुरा त हाम्रो कार्यको स्वाभाविक परिणाम त्यसलाई परिष्कृत गर्ने हुन्छ : विषय भोगपछि विषादपूर्ण अन्योलपन आउँछ र लगातार अतिगर्दा रोग पैदा हुन्छ । अर्को कुरा हाम्रा कार्यहरूको सामाजिक परिणामबाट त्यो परिष्कृत हुन्छ, यदि सुख प्राप्त गर्ने अरू व्यक्तिहरूको त्यस्तै कामनाको हामीहरूले सम्मान गर्दैनौं भने उनीहरू स्वयंले नै आ□नो रक्षा गर्नेछन् तथा त्यसरी हाम्रो आ□नो सुखप्राप्तिको कामनाको मार्गमा बाधा पुऱ्याउँछन् । जेहोस्, हामीहरूले आ□नो इच्छापूर्तिको लागि आ□ना आचरणहरूका परिणामहरूलाई सही प्रकारले बुझ्नेहो भने अरूहरूले सुख प्राप्त गर्ने अधिकारलाई आ□नै अधिकार बराबर ठान्नुपर्दछ । आ□नो सम्बन्धमा बुद्धिसङ्गत आत्मसंयम गर्नु तथा अरूहरूसित व्यवहारमा प्रेमको – बारम्बार प्रेमको – प्रयोग गर्नु फायरबाखको नैतिकताको आधाभूत नियम हो । उनका साराका सारा नियमहरू त्यसैमा पर्दछन् । तर ती नगण्य प्रस्थापनाहरूको निकृष्टता र तुच्छतालाई न त फायरबाखका जोसिलाभन्दा जोसिला भनाइले छिपाउन सक्दछन् न स्टार्कका ठूल-ठूला स्तुतिहरूले नै □

जुनसुकै व्यक्तिले पनि स्वयं आत्मनिर्भर रहेर ज्यादै असाधारण परिस्थितिहरूमा नै सुखप्राप्तिको आ□नो इरादा पूरा गर्न सक्दछ । त्यसबाट ऊ र अरू व्यक्तिहरू कसैलाई पनि फाइदा हुन सक्दैन । त्यसको विपरीत मानिसले यदि सुख प्राप्त गर्न चाहन्छ भने आ□नो इच्छा पूर्तिका लागि ऊ बाहिरी सन्सारमा निर्भर हुनुपर्दछ, जसले उसका आवश्यकताहरू पूरा गरिदिन्छन्, अर्थात् उसलाई भोजन, विपरीत लिङ्गी व्यक्ति, पुस्तकहरू, कुराकानीहरू, छलफल, बाहिरी काम, उपयोग तथा कामका सारा चीजहरू, आदिमा रुची लिनुपर्दछ । फायरबाखको नीतिशास्त्रले कि त सन्तुष्टिका ती साधनहरू र पदार्थ स्वाभाविकरूपबाट नै हरेक व्यक्तिले पाउँदछ भन्ने मान्दछ अथवा त्यसले खालि त्यस्तै शिक्षा दिन्छ, जुन लागू गर्न सकिन्न । र, त्यसरी ती साधनहरू नहुनेहरूका लागि त्यसको कौडीभर महत्त्व हुँदैन । फायरबाख स्वयंले त्यही कुरा स्पष्टरूपले भन्दछन्, "महल र झुप्रा-झोपडीहरूमा रहने मानिसले बेग्लाबेग्लैढङ्गले सोंच्दछन्", "भोक र दुःखका कारण यदि तपाईंको शरीरमा तरान छैन भने तपाईंको शिरमा, तपाईंको दिमाग वा मनमा नैतिकताका लागि समेत ठाउँ रहन सक्दैन", राजनीति नै हाम्रो धर्म बन्नुपर्दछ", आदि ।

सुखप्रप्तिको आ□नो इरादा पूरा गर्नेबारे अरूका समान अधिकारको विषयमा कुन स्थिति त्यो भन्दा उपयुक्त हुन्छ ? फायरबाखले सबैको समान अधिकारको कुरालाई निरपेक्ष बताएका छन् । उनले के भनेका छन् भने त्यो कुरा सबै काल र सबै परिस्थितिका लागि सही हो । तर त्यो कुरा कहिलेदेखि सही हो त ? प्राचीनकालमा दासहरू र उनीहरूका मालिकहरूबीच अथवा मध्ययुगमा अर्द्ध-दासहरू र उनीहरूका सामन्ती मालिकहरूबीच के कहिल्यै सुख प्राप्त गर्नका लागि इच्छा पूर्ति गर्ने समान अधिकारको कुरा हुन्थ्यो ? उत्पीडित वर्गहरूको सुख प्राप्त गर्ने इच्छालाई निर्ममताका साथ र कानूनी अधिकारद्वारा" के शासक वर्गको सुख प्राप्त गर्ने इच्छाको बलिवेदीमा जबर्जजस्ती होमिएको थिएन ? हो, निश्चय नै त्यो काम अनैतिक थियो । तर अहिले समान अधिकारको कुरा स्वीकार गरिएको छ । सामन्तवादविरोधी सङ्घर्षका सिलसिलामा तथा पूँजीवादी उत्त्पादन पद्धतिको विकासक्रममा जुनबेला पूँजीपति वर्गलाई राज्यहरूका विशेषाधिकार, अर्थात् व्यक्तिगत विशेषाधिकारलाई समाप्त पार्नका लागि तथा कानूनका दृष्टिमा, पहिले निजी कानूनका क्षेत्रमा र पुनः क्रमशः सार्वजनिक कानूनका क्षेत्रमा समेत समस्त व्यक्तिहरूको समानताको सिद्धान्त स्थापना गर्नका लागि बाध्य हुनुपरेको थियो, त्यतिखेरैदेखि र त्यही मात्रामा त्यो समान अधिकारको आधारमा सुख प्राप्त गर्ने इच्छाको पूर्ति नाम मात्रकै हुन्छ । सबैभन्दाधेरै मात्रामा त्यसको पूर्ति भौतिक साधनहरूकै आधारमा हुन्छ । तर पूँजीवादी उत्त्पादन पद्धतिले त्यो कुराको पूरा व्यवस्था कसरी गरिदिन्छ भने समान अधिकारहरूका मालिक – विशाल बहुङ्ख्यक जनसमुदायलाई ती भौतिक साधनहरू खालि त्यत्ति मात्र मिल्न सकेका छन्, जति उनीहरूको हाड-छाला कायम राख्नका लागि आवश्यक हुन्छ । अतः बहुङ्ख्यक जनसमुदायको सुख प्राप्त गर्ने इच्छाको पूर्ति समान अधिकारप्रति दासता वा अर्द्ध-दासताको व्यवस्थाभन्दा धेरै सम्मानपूर्ण भाव पूँजीवादी उत्त्पादन पद्धतिबाट कदापि हुन सक्दैन । अनि, सुखका मानसिक साधनहरूबारे तथा शैक्षिक साधनहरूबारे हाम्रो स्थिति के राम्रो छ त ? के "सादोवा[155]को स्कूल मास्टर" एकजना काल्पनिक व्यक्ति मात्र होइन त ?

अनि झन् नैतिकताको फायरबाखको सिद्धान्त, नैतिकताको सर्वोच्च मन्दिर मानिसले सधैं सट्टापट्टा नै गर्दछ भने झैं सट्टा बजार हो । सुखसम्बन्धी मेरो कामनाले यदि मलाई सट्टा बजारमा पुऱ्याउँछ र आ□ना अधिकारहरूको ठीक-ठीक अनुमान लगाएर मैले सुखद परिणाम निक्लने गरी काम गर्दछु तथा मैले कुनै पनि हैरानी भोग्नुपर्दैन, अर्थात् यदि मैले सट्टापट्टा गर्दा सधैं जित्दछु भने फायरबाखकानुसार मेरो आचरण पूर्णरूपले नैतिक ठहर्नेछ । त्यसबाहेक त्यसो गरेर मैले कुनै अर्को मान्छेद्वारा गरिने सुखको कामनाको उसको अधिकार उपयोग गर्ने मार्गमा समेत कुनै पनि प्रकारको बाधा हाल्दिन । त्यो अर्को मान्छे पनि मसरह नै सट्टाबजारमा पुगेको थियो तथा मसित सट्टापट्टा गर्दा मसरह नै उसले सुख प्राप्त गर्ने इच्छाको पूर्ति गर्नका लागि सट्टापट्टा गर्ने काम गरेको थियो । यदि उसलाई नोक्सान हुन्छ (उसले आ□नो रकम गुमाउँछ) भने उसको काम अनैतिक थियो भन्ने कुरा स्वतः हुने भयो किनभने उसले गलत अनुमान लगाएको थियो र ऊ सजायको भागी भएको तथा उसलाई मैले सजाय दिएको हुनाले मैले आ□नो सफलताको निम्ति आधुनिक राडामेन्थस[156]सरह गर्व गर्नका लागि आ□नो पीठमा धाप मार्न सक्दछु । यदि हामीहरूले केवल भावुकतापूर्ण आलङ्कारिकढङ्गबाट मात्र सोंच्दैनौं भने सट्टाबजारमा प्रेमको समेत पनि शासन हुन्छ । त्यसको कारण के हो भने सट्टाबजारमा हरेक व्यक्तिलाई अरूहरूबाट सुख प्राप्त हुन्छ । प्रेममा पनि त्यस्तै हुनुपर्दछ । र, व्यहारमा त्यस्तै हुन्छ पनि । यदि आ□नो कामको फल प्राप्तिका सम्बन्धमा मैले ठीक-ठीक अनुमान गरेर जुवा खेल्दछु र जित्दछु भने खालि फायरबाखवादी नैतिकताका सारा कडाभन्दा कडा आदेशहरलाई पालन गरेको हुने मात्रै नभएर साथसाथै सम्पन्न व्यक्तिसमेत बन्दछु । अर्को शब्दमा फायरबाखको नैतिकता आधुनिक पूँजीवादी समाजको लागि पेश्की ठहर्नेछ, यद्यपि न त फायरबाखको त्यस्तो इच्छा थियो होला न त उनले त्यस्तो कल्पना नै गरिहेका होलान् ।

तर प्रेम नि □ हो, फायरबाखको दर्शनमा हरेक समयमा र हरेक ठाउँमा प्रेमको साम्राज्य छ । प्रेम व्यवहारिक जीवनमा साराका सारा कठिनाईहरूमाथि पार पाउन मद्दत गर्ने उनको अद्‌भूत देवता हो – अझ झन् त्यो पनि एकअर्काको एकदमै विरोधी हित भएका वर्गहरूमा विभक्त समाजमा । यहाँ आइपुग्दा उनको दर्शनको क्रान्तिकारी रूपको अन्तिम अवशेषसमेत पनि खतम हुन्छ । केवल उही पुरानो थोत्रो बकवास मात्र बाँकि रहन्छ : एकअर्कोलाई प्रेम गर – लिङ्ग र हैसियतबारे विचार नगरीकन एकअर्कोलाई आलिङ्गन गर – हेलमेलको उत्सव सर्वत्र मनाऊ □

सङ्क्षेपमा नैतिकताको फायरबाखवादी सिद्धान्तको पनि त्यही गति हुनेछ, जुन गति उनीभन्दा पहिलेका त्यसखाले सिद्धान्तहरूको भएको छ । ती सिद्धान्तहरूको रचना साराका सारा समय, साराका सारा

परिस्थितिहरू र साराका सारा सम्प्रदायहरूमा हुनेगरेको छ र एकदमै त्यही कारणले त्यसले कहींकतै र कहिल्यै पनि काम दिंदैन । जहाँसम्म वास्तविक सन्सारको सम्बन्धको प्रश्न छ, जसरी कान्टको विवेकको आदेश बेकार सिद्ध भएको थियो, त्यसैगरी त्यो पनि बेकार सिद्ध हुनेछ । वास्तवमा हरेक वर्ग र हरेक पेशाको समेत आ□नैखालको नैतिकता हुन्छ । र, कुनै हैरानीमा नपरीकनै जे-जतिबेला उसले नैतिकताको उल्लङ्घन पनि गर्दछ, त्यो कुनै आनकानी नगरीकनै गर्दछ । अनि, सबैलाई मिल्नुपर्ने प्रेमको काम युद्धमा, मुद्दा-मामिलामा, घरेलू झै-झगडामा र सम्बन्ध-विच्छेदका रूपमा प्रकट हुन्छ । त्यसको निहूँमा हरप्रकारले एकले अर्कोलाई शोषण गर्दछ ।

आखिर र कसरी फायरबाखले गरेको त्यति ठूलो कामको परिणाम लाभ नहुनेखालको भयो त ? त्यसको कारण एकदमै सीधा छ । त्यसको कारण के हो भने फायरबाख आ□नो मनमा त्यति ठूलो घृणा रहेको हवाई कल्पनाको सन्सारबाट वास्तविक सजीव सन्सारमा उत्रने कहिल्यै कोशिश गरेनन् । आ□नो सम्पूर्ण बर्कतले उनले प्रकृति र मानव जातिको नाममा माला जपिरहन्छन् तापनि त चीजहरू उनका लागि खालि शब्द मात्र बनेर रहन जान्छन् । वास्तविक जगत र वास्तविक मानिसका सम्बन्धमा खास कुरा बताउने क्षमता उनमा छँदैछैन । फायरबाखको अमूर्त मानवबाट वास्तविक सजीव मानिससम्म पुग्न त्यतिखेर सकिन्छ, जतिखेर उनीहरूलाई इतिहासका निर्माताको रूपमा हेरिन्छ भने फायरबाखले त्यही चीज गर्न एकदमै अस्वीकार गर्दथे । त्यसैकारणले १८४८ लाई उनले एकदमै बुझ्न सकेका थिएनन् । त्यही वर्षको फलस्वरूप वास्तविक संसारबाट उनको सम्बन्ध बिच्छेद हुनपुगेको थियो, उनी एकान्त संसारमा पुगेका थिए । त्यही कुराको जिम्मेवारी मुख्यतः तात्कालीन जर्मनीको परिस्थितिमाथि थियो । ती परिस्थितिहरूले नै उसलाई एकान्त दु:खी जीवन जिउन बाध्य परिदिएको थियो ।

तर फायरबाखले नचालेको कदम चाल्नुपर्ने आवश्यकता थियो । फायरबाखले नयाँधर्मको मूल निरपेक्ष (अमूर्त) मानवको पजा गरेका थिए । त्यसको ठाउँमा वास्तविक मानिस र त्यसको ऐतिहासिक विकासको विज्ञानलाई स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो । फायरबाखको दर्शनभन्दा अगाडि बढेर, मार्क्सले त्यो कामको प्रारम्भ १८४५ मा आ□नो पवित्र परिवार नामक ग्रन्थमा गर्नुभएको थियो ।

– ४ –

स्ट्रास, बेयर, स्टर्नर, फायरबाख, आदि सबैले हेगेलीय दार्शनिक शाखाहरूकै प्रतिनिधित्व गर्दथे किनभने दार्शनिक क्षेत्रलाई उनीहरूले छाडेका थिएनन् । यीसुको जीवनी र सिद्धान्तशास्त्र लेखेपछि दार्शनिक क्षेत्रमा रेनानसरह स्ट्रासले साहित्यिक कृतिहरू र धार्मिक इतिहाससित सम्बन्धित चीजहरूको रचना गर्दथे । बेयरले इसाई धर्मको उत्पत्तिको ऐतिहासिक क्षेत्रमा मात्र खालि केही सफलता हासिल गरेका थिए तापनि उनले त्यसक्षेत्रमा जे-जति काम गरेका थिए, त्यो महत्त्वपूर्ण थियो । बाकुनिनले स्टर्नरलाई प्रुधोंसित जोडिदिएका थिए र उनीहरूको मेलबाट तयार भएको चीजमा 'अराजकतावाद'को छाप लगाइदिएका थिए तर त्यसपछि पनि स्टर्नर उत्सुकताका चीज रहिरहे । दार्शनिक रूपमा खालि एकलै फायरबाखको महत्त्व थियो । तर दर्शनलाई सम्पूर्ण विशेष विज्ञानभन्दामाथिको मात्र नभएर विज्ञानहरूलाई एकसूत्रमा जोड्ने विज्ञानहरूको विज्ञान भनिन्छ । त्यो उनका लागि अलङ्घ्य भित्तो तथा अभेद्य पवित्र वस्तु बनिरह्यो । त्यत्ति मात्र होइन, एकजना दार्शनिकको हैसियतबाट समेत उनीहरू अन्धकारमा भड्किइरहे । तल उनी एकजना भौतिकवादी थिए भने माथि आदर्शवादी आलोचना गरेर हेगेलको खण्डन गर्ने क्षमता उनमा थिएन । अतः त्यसलाई उनले निरर्थक बताएर एकातिर □याँकि दिए । जहाँसम्म स्वयं उनको सम्बन्ध छ, हेगेलीय दार्शनिक प्रणालीको ज्ञानको सागरको तुलनामा उनले खासै ठूलो चीज पाउन सकेका थिएनन् । उनको एउटै मात्र उपलब्धि थियो : प्रेमको आडम्बर धर्म तथा क्षुद्र एवं नपुंसक नैतिकता ।

तापनि हेगेलीय विचारको विघटनभित्रबाट एउटा अर्कै प्रवृत्ति उत्पन्न भएको थियो । त्यसअन्तरगत विकसित त्यही एक प्रवृत्ति थियो । त्यसबाट वास्तविक फल निक्लेको छ । त्यो प्रवृत्ति मूलतः मार्क्सको नामसित सम्बन्धित छ ।[157] यहाँ पनि भौतिकवादी दृष्टिकोण अपनाएर नै हेगेलवादी दर्शनसित सम्बन्ध-विच्छेद गरिएको थियो । त्यसको अर्थ हो : यो दार्शनिक प्रवृत्तिले के कुराको सङ्कल्प गरेको थियो भने वास्तविक जगत – प्रकृति र इतिहास – लाई पूर्वकल्पित आदर्शवादी धारणाहरूबाट मुक्त भएर हेर्ने व्यक्तिले जुनरूपमा बुझ्दछ, ठीक त्यहीरूपमा यसले बुझ्नेछ । के कुरा तय गरिएको थियो भने यसले जुन तथ्यसङ्गत हुँदैन – कुनै काल्पनिक नभएर उनीहरूका आ□ना वास्तविक अन्तरसम्बन्धहरू अन्तरगत तथ्यसङ्गत हुँदैन – त्यो हरेक आदर्शवादी कल्पनालाई निर्ममताका साथ ठुक्र्याइनेछ । अनि, भौतिकवाद त्योबाहेक अरू केही पनि

होइन । तर यहाँ पहिलोचोटी भौतिकवादी विश्वदृष्टिकोणलाई वास्तवमा गम्भीरताका साथ स्वीकार गरिएको थियो । अनि, फेरि त्यसलाई कम्तिमा त्यहाँका सारा मूलभूत विशेषताहरूमा – सुसङ्गतरूपबाट ज्ञानका सारा क्षेत्रहरूमा – लागू गरिएको थियो ।

हेगेललाई एकदमै गलहत्याइएको थिएन । त्यसको विपरीत माथि उल्लेखित उनका क्रान्तिकारी पक्षबाट, अर्थात् उनको द्वन्द्वात्मक पद्धतिबाट प्रारम्भ गरिएको थियो । तर हेगेलवादी स्वरूपमा त्यो पद्धतिको उपयोग उपयुक्त थिएन । हेगेलकानुसार द्वन्द्ववाद विचारको आत्म विकास हो । परं विचार खालि शाश्वत कालबाट मात्र विद्यमान थिएन –कहाँ यो अज्ञात छ र ?– अपितु यो सम्पूर्ण मौजूदा सन्सारको वास्तविक र सजीव आत्मासमेत पनि यही हो । तर्कशास्त्रमा सविस्तार वर्णन गरिएका ती सारा प्रारम्भिक अवस्थाहरूबाट निक्लिएर त्यो स्वयं विकसित हुन पुग्दछ । ती सबै अवस्थाहरू त्यसमा अन्तरनिहित हुन्छन् । पुनः त्यही प्राकृतिक रूप धारण गरेर त्यसले आफूलाई असंलग्न राख्दछ । त्यहाँ त्यो आ□नो चेतनाविना प्रकृतिको अपरिहार्यताको रूपमा एउटा नयाँ विकासक्रमको अवस्थाबाट गुज्रिन्छ । अन्तमा मान्छेको रूपमा पुनः त्यसले आत्मचेतना हासिल गर्दछ । पुनः आ□नो भद्दारूपबाट सुरु गरेर आत्म चेतनाको इतिहासमा त्यसले आ□नो अङ्गको विश्लेषण गर्दछ र आखिर हेगेलवादी दर्शनको रूपमा परं विचारले पुनः आ□नो पूर्ण सत्ता हासिल गर्दछ । त्यसरी हेगेलकानुसार प्रकृति र इतिहासमा देखिने द्वन्द्वात्मक विकास, अर्थात् निम्नस्तरबाट उच्चस्तरको दिशामा हुने प्रगतिमा देखिने कार्य र कारणको अन्तरसम्बन्ध तथा अन्ततः सारा बाङ्गोटिङ्गो बाटो र उल्टो-पाल्टो भएर अस्थायीरूपमा स्थापित हुने उसको सत्ता अनादिकालदेखि चल्दैआइरहेको विचारको आत्मविकासको नक्कल (Abklatsch) मात्र हुन्छ भन्ने कुरा कसैले जान्दैन तर हरहालतमा त्यो चिन्तनशील मानिसको मस्तिष्कभन्दा स्वतन्त्ररूपमा कहीं रहेको हुन्छ । त्यो विचारधारात्मक विकृतिको अन्त गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो । धारणाहरूलाई एकपटक पुनः हामीहरूले भौतिकवादीढङ्गबाट आ□नो मनमस्तिष्कमा ग्रहण गर्‍यौं, अर्थात् वास्तविक वस्तुहरूलाई परं धारणा (विचार)को यो वा त्यो अवस्थाको प्रतिविम्बको रूपमा हेर्नुको साटो तिनलाई हामीहरूले वास्तविक वस्तुहरूको प्रतिविम्ब (Abbilder) को रूपमा बुझ्यौं । त्यसरी द्वन्द्ववाद गतिहरूका आम नियमहरूको विज्ञान – बाह्य जगत र मानवीय चिन्तन दुवैका गतिसम्बन्धी आम नियमहरूको विज्ञान – बन्न पुग्यो । ती नियमहरू दुईथरी छन् । मूल तत्वमा ती दुवै एकैनाश छन् तर तिनका अभिव्यक्तिहरूका रूपमा भिन्न छन् । मानिसको चेतनाले त्यसलाई सचेतढङ्गबाट लागू गर्न सक्दछ । तर प्राकृतिक क्षेत्रमा तथा अहिलेसम्मको मानव इतिहासको क्षेत्रमा ती नियमहरूले अचेतनरूपबाट, आकस्मिकजस्ता लाग्ने घटनाहरूका अन्तहीन श्रृङ्खलाहरूबीच बाहिरी आवश्यकताको रूपमा काम गर्दैआएका छन् । चीजहरूलाई त्यसरी ग्रहण गर्नाले विचारहरूको द्वन्द्ववाद स्वयं वास्तविक सन्सारको द्वन्द्वात्मक गतिको सचेत प्रतिविम्ब मात्र बन्नपुग्यो । र, त्यसरी हेगेलको द्वन्द्ववादलाई सीधा खडा गरिदियो, अथवा पहिले त्यो शिरको बलमा खडा थियो भने अहिले त्यसलाई उसकै खुट्टाका बलमा खडा गरिएको थियो भनेर भन्नुपर्दछ । यो भौतिकवादी द्वन्द्ववादको खोज वर्षौंदेखिको हाम्रो सर्वोत्तम औजार तथा सबैभन्दा तीखो हतियार हो, यसको खोज हामी दुईजनाले मात्रै गरेका नभएर हामीहरू र हेगेलसमेतदेखि लिएर स्वतन्त्ररूपले एकजना जर्मन मजदूर डिटजेन[158]ले पनि गरेका थिए कम उल्लेखनीय छैन ।

त्यसरी हेगेलवादी दर्शनको क्रान्तिकारी पक्षलाई पुनर्जीवित गराइएको थियो । साथसाथै त्यसलाई हेगेलका हातबाट सुव्यवस्थितरूपबाट लागू गर्न नसकिएको आदर्शवादी ...सजधजबाट मुक्त गरिएको थियो । सन्सारलाई तम्तयार वस्तुहरूको संग्रहको रूपमा नभएर प्रक्रियाहरूको त्यसप्रकारको समूहको रूपमा बुझ्नुपर्दछ । त्यसअन्तरगत खालि सतहीरूपबाट मात्र होइन, हाम्रो मनमस्तिष्कमा परेको त्यसको मानसिक प्रतिविम्ब पनि, अवधारणाहरू पनि निरन्तरको गतिबाट, जीवन र मरणका अवस्थाहरूबाट गुज्रिरहन्छन् । त्यसअन्तरगत सतहीरूपमा देखिने साराका सारा आकस्मिकता र अवरोधहरूका बावजूद अन्तमा प्रगतिशील दिशामा नै विकासको विजय हुन्छ – यो महान् यो आधारभूत विचार वा यो महान् आधारभूत दृष्टिकोण खास गरेर हेगेलीय समयदेखि साधारण चेतनामा दह्रो गरेर घुस्नपुगेको छ भने अब यो आम कुरालाई मुश्कीलैले कहिलेकाहीं विरोध गरिनेछ । तर यो आधारभूत विचारलाई मुखले स्वीकार गर्नु र परक्षीणको हर घडीमा विवरणका साथ वास्तविकरूपमा त्यसलाई लागू गर्नु दुई बेग्लाबेग्लै कुराहरू हुन् । तर जाँचबुझको कार्य सधैं यदि त्यही दृष्टिकोणबाट सुरु गर्ने हो भने अन्तिम समाधान र, ध्रुवसत्यको कुरा समाप्त हुन्छ तथा पुनः त्यसको माग सधैंका लागि अन्त हुनपुग्दछ । मानिसलाई पुनः बारम्बार के कुराको ख्याल रहनेगर्दछ भने

सम्पूर्ण ज्ञानप्राप्तिको कुनैनकुनै सीमा अवश्य हुन्छ तथा त्यसलाई हासिल गर्ने परिस्थितिहरूद्वारा त्यो प्रभावित हुन्छ । अर्कोतिर, पुनः मानिसले सत्य र झूट, राम्रो र खराब, संलग्नता र असंलग्नता, आवश्यकता र आकस्मिकताबीचका अन्तरविरोधका कुराहरूबाट आफूलाई आतङ्कित हुन दिएन । जुन अहिले पनि प्रचलित छ, त्यो पुरानो अधिभूतवादको लागि ती विरोधहरू अपरूपमार थिए । तर अब मानिसले के कुरा बुझिसकेको छ भने ती विपरीत तत्वहरूको सत्यता खालि सापेक्ष मात्र हुन्छ । यतिबेला सत्य मानिने एकताको चीजका पछाडि छिपेको फूटको अर्को एउटा पक्षसमेत हुन्छ, जसको कारण त्यसलाई सत्य ठान्ने गरिन्थ्यो, त्यो पछि स्वयं त्यसरी नै प्रकट हुनेछ, जसरी आज कुनै चीजलाई झुटो मानिन्छ, कुनैबेला त्यसको पनि एउटा पक्ष सत्य थियो र त्यसको कारणले त्यसलाई सत्य ठानिन्थ्यो । केवल आकस्मिक घटनाहरूबाट मात्र आवश्यक मानिने चीजको निर्माण हुनेगरेको छ भन्ने कुरा मानिसले बुझ्दछ भने तथाकथित आकस्मिकता त्यो रूपको नाम हो, जसको आडमा आवश्यकताले आफूलाई छिपाई राख्दछ, आदि ।

हेगेलले 'अधिभूतवादी पद्धति' भनेर बताएको जाँचबुझ र चिन्तनको त्यो उही पुरानो पद्धतिको अस्तित्वको उस जमानामा ज्यादै धेरै ऐतिहासिक औचित्य थियो । त्यो पद्धतिले वस्तुहरूलाई पहिलेदेखि नै निर्धारित, स्थिर र स्थायी वस्तुहरूको रूपमा बुझ्न खोज्दथ्यो । त्यस पद्धतिका अवशेषहरू अद्यावधि मानिसहरूका मनमस्तिष्कमा दह्रोसँग जमेर रहेका छन् । प्रक्रियाहरूको छानबीन सम्भव हुन सकोस् भन्ने हेतुले सर्वप्रथम वस्तुहरूको जाँचबुझ गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो । कुनै वस्तुमा के परिवर्तन भइरहेको छ ? त्यो कुरा बुझ्नका लागि त्यो विशेष वस्तु के हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्ने आवश्यकता थियो । प्रकृति विज्ञानको सन्दर्भमा पनि त्यही कुरा हुन्थ्यो । पुरानो अधिभूतवादले चीजहरूलाई तम्तयाररूपमा देख्दथ्यो तथा त्यसको जन्म त्यस्तो प्रकृति विज्ञानको गर्भबाट भएको थियो, जसले सजीव र मृत चीजलाई पूर्णतः तयार चीजहरूको रूपमा बुझ्ने गर्दथ्यो । तर जतिबेला जाँचबुझको त्यो काम कति धेरै अगाडि बढ्दैगयो भने स्वयं प्रकृतिअन्तरगत ती वस्तुहरूमा निहित परिवर्तनहरूलाई व्यवस्थितढङ्गबाट जाँचबुझ गर्नका लागि निर्णायक कदममा हात हाल्नु सम्भव हुँदा दर्शनको क्षेत्रमा पनि पुरानो अधिभूतवादको मृत्युको घण्टी बज्न थाल्यो । अनि, वास्तवमा गत शदीको अन्तसम्म प्रकृति विज्ञान मुख्यतः एउटा सङ्ग्रह गर्ने विज्ञान थियो, पूर्णतः तयार चीजहरूको विज्ञान थियो तर यस शताब्दीमा यो मूलतः व्यवस्थित गर्ने विज्ञान बन्नपुगेको छ – प्रक्रियाहरू, तिनीहरूको उत्पत्ति र विकास तथा प्राकृतिक प्रक्रियाहरूलाई सूत्रबद्ध गरेर महान् एकाईको रचना गर्ने अन्तरसम्बन्धहरूको विज्ञान बन्नपुगेको छ । विरुवाहरू र पशुहरूका शरीरमा घट्ने प्रक्रियाहरूको जाँचबुझ गर्ने शारीरिकविज्ञान, जीवाणुको अवस्थाबाट परिपक्वताको अवस्थासम्म हरेक शरीरको विकास-प्रक्रियाको जाँचबुझ गर्ने भ्रूणसम्बन्धी विज्ञान तथा पृथ्वीको सतहको क्रमशः निर्माण प्रक्रियाको जाँचबुझ गर्ने भूगर्भविज्ञान, आदि सबैको उत्पत्ति यही शताब्दीमै भएको हो ।

तर प्राकृतिक प्रक्रियाहरूको अन्तरसम्बन्ध विषयक हाम्रो ज्ञान ज्यादै तीव्ररूपमा बढाउनका लागि सबैभन्दा धेरै मद्दत पुऱ्याउने खोजहरू उक्त तीन महान् खोजहरू हुन् । तीमध्ये पहिलो खोज कोशिकासम्बन्धी खोज हो । त्यही एकाईको गुणन र विभाजन क्रियाका आधारमा विरुवा र पशुको सम्पूर्ण शरीर विकसित हुन्छ । त्यसबाट केवल सारा उच्चस्तरीय प्राणीहरूको विकास र प्रस्फुटन एउटै सामान्य नियमानुसार हुन्छ भन्ने कुरा मात्र प्रष्ट हुँदैन, अपितु कोशिका परिवर्तित हुने क्षमताको आधारमा चलेर प्राणीले आ□नो जाति परिवर्तन गर्न सक्ने र त्यसरी व्यक्तिगत विकासको अवस्थाबाट समेत अगाडि बढ्न सक्ने मार्गसमेत खुल्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

दोस्रो खोज शक्ति रूपान्तरको सिद्धान्त हो । त्यसले के प्रमाणित गरिदिएको छ भने सवभन्दापहिले निर्जीव प्रकृतिमा सक्रिय देखिने सम्पूर्ण तथाकथित शक्तिहरू – अर्थात् यान्त्रिकशक्ति र त्यसको सम्पूरक तथाकथित क्षितिज उर्जा, ताप, विकिरण (प्रकाश र विकिरण ताप), विद्युत, चुम्बकत्व र रासायनिक उर्जा, आदि – सबै शक्तिहरू एउटै सार्वभौमिक गतिका अभिव्यक्तिका नानाथरी रूपहरू हुन् । ती निश्चित अनुपातमा एकबाट अर्कोमा परिवर्तित भइरहन्छन् । त्यसबाट एउटा निश्चित मात्रा लोप भएको चीजबाट अर्को चीजको निश्चित मात्रा उत्पन्न हुन्छ र, प्रकृतिको सम्पूर्ण गतिले एकरूपबाट अर्कोमा रूपान्तरको सतत क्रियाको रूप लिन्छ । … अन्तिम खोज सबैभन्दापहिले सुसम्बद्धरूपमा डारबिनले निर्धारित गरेका थिए । त्यस चीजको प्रमाण के थियो भने चारैतिर मानवसहित पृथ्वीका सजीव उत्पत्तिहरूको जुन भण्डार देखिन्छ, त्यो सुरुमा केही एक कोशीय कीटाणुहरूबाट सबैको प्रस्फूटन भएको विकासको लामो प्रक्रियाको परिणाम हो । र,

ती कीटाणुहरू स्वयं रासायनिक क्रियाद्वारा उत्पन्न भएका जीवन-रस (Protoplasm) वा अण्डकल्प (Albumen)बाट उत्पन्न भएका हुन् ।

उक्त तीन महान् आविष्कारहरूको मद्दतबाट प्राकृतिक विज्ञानको क्षेत्रमा भएको प्रगतिको कारणले अब हामी कस्तो ठाउँमा पुगेका छौं भने केवल विशिष्ट क्षेत्रमा प्राकृतिक प्रक्रियाहरूबीच पारस्परिक सम्बन्ध छ भन्ने देखाउनु मात्र नभएर सारा विशिष्ट क्षेत्र पनि पूर्णतः परस्परमा एकसूत्रमा बाँधिएका छन् भन्ने कुरा हामी सिद्ध गर्न सक्दछौं । त्यसरी स्वयं अनुभवसिद्ध प्राकृतिक विज्ञानले जुन तथ्यहरू प्रस्तुत गरेको छ, तिनकै सहायताले त्यसले प्रकृतिमा पाइने अन्तरसम्बन्धहरूको पूर्ण चीत्र लगभग एउटा व्यवस्थितरूपमा हामीहरूका अगाडि प्रस्तुत गर्दछ । त्यो सर्वतोमुखी चीत्र प्रस्तुत गर्ने काम पहिले तथाकथित प्राकृतिक दर्शनको काम मानिन्थ्यो । वास्तविक तर अहिलेसम्म अज्ञात अन्तरसम्बन्धहरूको स्थानमा आदर्श र काल्पनिक अन्तर्सम्बन्धहरूलाई राखेर तथा अप्राप्त तथ्यहरूको ठाउँमा मनगढन्ते चीजहरू पेश गरेर तथा वास्तविकरूपबाट रिक्तस्थानलाई खालि दिमागीरूपमा मात्र पूर्ति गरेर नै त्यो कार्य सम्पन्न गर्दथ्यो । उक्त कार्यको सिलसिलामा त्यसले थुप्रै खोजहरूको पूर्व सङ्केत दिएको थियो, तर त्यसका साथै त्यसले पर्याप्त कोरा बकवासपूर्ण चीजहरूसमेत प्रस्तुत गरेको थियो । अनि, वास्तवमा त्यसबाहेक अरू केही हुन पनि सक्दैनथ्यो । अहिले आ□नो समयको उपयुक्त “प्रकृतिको श्रृङ्खलाबद्ध ज्ञान” प्राप्त गर्नका लागि खालि के कुरा मात्र आवश्यक हुनगएको छ भने प्राकृतिक विज्ञानका जाँचबुझका परिणामहरूलाई द्वन्द्वात्मकरूपबाट, अर्थात् तिनीहरूका अन्तरसम्बन्धहरू जस्ता छन्, त्यस्तैरूपमा गरिनुपर्दछ, जतिबेला यो अन्तरविरोधको द्वन्द्वात्मक स्वरूप प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूको अधिभूतवादीढङ्गबाट शिक्षित दिमागभित्र समेत पनि उनीहरूको इच्छाविपरीत घुस्दैगइरहेको छ भने प्राकृतिक दर्शनको त्यो लीला अब पूर्णतः समाप्त भयो भन्ने बुझ्नुपर्दछ □ त्यसलाई पुनर्जीवित गर्ने प्रश्न खालि निरर्थक मात्र नभएर प्रतिगामी कदमसमेत हुनेछ ।

तर जुन कुरा प्रकृतिका सम्बन्धमा सत्य हुन्छ – जुन यहाँ विकासको एउटा प्रक्रियाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ – त्यही कुरा उसका सारा शाखाहरूसहित सामाजिक इतिहासको सम्बन्धमा पनि सत्य हुन्छ तथा मानवीय (र, दैवी) वस्तुहरूसितको सम्बन्ध भएका साराका सारा वैज्ञानिक सम्बन्धहरूमा पनि सत्य हुन्छ । यस क्षेत्रमा पनि इतिहास, न्यायशास्त्र, धर्म, आदिको दर्शनहरूको निर्माणका घटनाहरूद्वारा स्पष्ट हुन सक्ने वास्तविक अन्तरसम्बन्धहरूको ठाउँमा दार्शनिक मनमस्तिष्कमा रचिएका काल्पनिक अन्तरसम्बन्धहरूलाई राखेर गरिएको छ । त्यसको समग्रता र त्यसका छुट्टाछुट्टै अङ्गहरूमा समेत इतिहासलाई विचारहरूको क्रमशः हुँदैजाने प्रत्यक्षीकरणका रूपमा बुझिएको छ । र, त्यसलाई स्वयं दार्शनिकहरूको आ□नो मन परेको क्रमशः हुँदैजाने प्रत्यक्षीकरणको रूपमा नै हेर्ने र बुझ्ने गरिनु स्वाभाविकजस्तै हो । त्यो सिद्धान्त अनुसार अचेतनरूपबाट तर अपरिहार्यरूपबाट इतिहास पहिलेदेखि नै निर्धारित आदर्श लक्ष्यतिर आएको छ । उदाहरणका लागि हेगेलीय दर्शनमा त्यसले उनको परं विचारको प्रत्यक्षीकरणको दिशामा प्रगति गर्दैआएको छ – र, परं विचारको दिशामा हुने त्यो अपरिवर्तनीय प्रवृत्ति नै ऐतिहासिक घटनाहरूको आन्तरिक अन्तरसम्बन्धहरूको आधार रहनेगरेको छ □ त्यसरी वास्तविक त्यतिबेलासम्म अज्ञात अन्तरसम्बन्धहरूको स्थानमा अवचेतन वा क्रमशः सचेत हुँदैजाने नयाँ रहस्यपूर्ण विधाताको स्थापना गरिएको थियो । अतः प्रकृतिको क्षेत्रमा जसरी गरिएको थियो, त्यसरी नै यहाँ पनि वास्तविक अन्तरसम्बन्धहरू पत्ता लगाएर ती मनगढन्ते र कृत्रिम अन्तरसम्बन्धहरूलाई समाप्त गरिदिनुपर्ने आवश्यकता हुनआएको छ । अन्तिमरूपबाट त्यसो गर्नु भनेको अर्थ हो – मानव समाजको इतिहासमा आ□ना निर्देशक नियमहरूका रूपमा प्रकट हुने गतिका आम नियमहरूको खोजी गर्नु हो ।

तर एउटा कुरामा समाज विकासको इतिहास प्रकृतिको विकासको इतिहासभन्दा मूलतः भिन्न सिद्ध भएको छ । प्रकृतिमा मानिसको घात-प्रतिघातको कुरा छाडिदिने हो भने खालि त्यसमा अन्धा र अवचेतन शक्तिहरूले एकअर्काप्रति घात-प्रतिघात गरिरहन्छन् तथा आम नियमले ती परस्पर क्रियाको माध्यमबाट काम गर्दछ । त्यहाँ हुने सारा चीजहरूमध्ये कुनै चीज पनि सचेतढङ्गबाट इच्छित लक्ष्यको रूपमा हुँदैन – न ती सतहीरूपमा देखिने अनगिन्ती आकस्मिक घटनाहरूको क्षेत्रमा न आकस्मिक घटनाहरूमा अन्तरनिहित नियमितताको पुष्टि गर्ने ती अन्तिम परिणामको क्षेत्रमा हुन्छन् । त्यसको विपरीत सामाजिक इतिहासको क्षेत्रमा सारा कर्ताहरू सचेत हुन्छन् । उनीहरू सङ्कल्प र गाढा अभिलासाका साथ काम गर्ने मानिसहरू हुन् । उनीहरूले निश्चित लक्ष्यको दिशामा काम गर्दछन् । कुनै सचेत उद्देश्यविना, कुनै निर्दिष्ट लक्ष्यविना केही हुँदैन । यद्यपि यो अन्तर ऐतिहासिक छानबीनका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ, विशेष गरेर बेग्लाबेग्लै अङ्ग र

घटकहरूको जाँचबुझका लागि – इतिहासको क्रम कुनै आन्तरिक आम नियमहरूद्वारा निर्देशित हुन्छ तर ती नियमहरूलाई उसले बदल्न सक्दैन । किनभने यहीं पनि समग्ररूपमा, सारा व्यक्तिहरूको अभिष्ट लक्ष्य हुनुका बावजूद संयोग (आकस्मिकता)कै राज्य फैलिएको देखिन्छ । जुन चीजको चाहना गरिन्छ, त्यो मुश्कीलैले पुग्दछ । प्रायः सो धेरै अभिष्ट लक्ष्यले एकअर्कोलाई काटिदिन्छन् वा परपरमा टकराउँछन्, सुरुदेखि नै ती लक्ष्यहरू असाध्य हुन्छन् वा ती प्राप्त गर्ने साधनहरू अपर्याप्त हुन्छन् । त्यसरी असङ्ख्य वैयक्तिक कार्यहरूका सङ्घर्षले इतिहासको क्षेत्रमा कस्तो स्थिति उत्पन्न गरिदिन्छन् भने अचेतनरूपमा प्राकृतिक क्षेत्रमा पाइने स्थितिका पूर्णतः समान हुन्छन् । कार्यका लक्ष्य त अभिष्ट हुन्छन् तर ती कार्यहरूको फलस्वरूप जुन वास्तविक परिणाम निक्लिन्छ त्यो अभिष्ट हुँदैन, अथवा जतिबेला त्यो अभिष्ट लक्ष्य अनुरूपको प्रतीत हुन्छ, त्यतिबेला निक्लिने अन्तिम परिणाम पनि अभिष्ट चाहनाभन्दा एकदमै बेग्लै हुन्छ । त्यसरी समग्ररूपमा हेर्दाखेरि ऐतिहासिक घटनाहरू पनि संयोग नै निर्दिष्ट प्रतीत हुन्छन् । तर जहाँ सतहमा संयोग (आकस्मिक घटनाहरू)को आधिपत्य हुन्छ, त्यहाँ पनि वास्तवमा छिपेका नियमहरूबाट नै त्यो निर्देशित हुन्छ । प्रश्न खालि ती नियमहरूको खोजी गर्ने कुराको मात्र हो ।

परिणाम जेसुकै भएपनि जनसमुदायले आ□नो इतिहास आफै निर्माण गर्दछन् । हरेक व्यक्तिले आ□नो अभिष्ट लक्ष्य हासिल गर्ने सचेतरूपबाट चेष्टा गर्दछ । बेग्लाबेग्लै दिशाहरूमा काम गर्ने त्यस्ता थुप्रै इच्छाहरू तथा बाह्य जगतमा पर्ने तिनका नानाथरीका प्रभावहरूको संयुक्त परिणाम नै इतिहास हो । त्यसरी मान्छेहरूले कुन चीजको इच्छा राख्दछन् भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । गाढा अभिलासा वा सोंचविचारबाट सुनिश्चित हुने इच्छाहरू नानाथरी हुन्छन् । आंशिकरूपबाट बाह्यवस्तुहरू त्यस्ता उत्तोलक बन्न सक्दछन्, आंशिकरूपबाट आदर्शवादी प्रेरणाहरू, महत्त्वाकांक्षाहरू, सत्य र न्यायको लागि उत्साह, व्यक्तिगत घृणाको भावना अथवा थरी-थरीका व्यक्तिगत सनकहरूसम्मले ती उत्तोलकको काम गर्न सक्दछन् । तर एकातिर, हामीहरूले के देखिसकेका छौं भने इतिहासको क्षेत्रमा सक्रिय थुप्रै व्यक्तिगत इच्छाहरूको फलस्वरूप प्रायशः त्यसखालका परिणामहरू निस्किन्छन्, जुन अभिष्ट परिणामभन्दा बेग्लै हुन्छन् र, धेरैजसो त ती अभिष्ट परिणामहरूका एकदमै उल्टा हुन्छन् । तसर्थ सम्पूर्ण परिणामको सन्दर्भमा व्यक्तिहरूका इच्छा-आकांक्षाहरूले पनि खालि गौण महत्त्व मात्र राख्दछन् । अर्कोतिर, के प्रश्न पनि उठ्दछ भने ती आकांक्षाहरूका पछाडि कुन चालक शक्तिहरूले काम गर्दछन् त ? कर्ताहरूका मस्तिष्कमा ती प्रेरणाहरूको रूप लिने कुन ऐतिहासिक कारणहरू हुन् त ?

पुरानो भौतिकवादले आफूसित त्यो प्रश्न कहिल्यै सोधेको थिएन । अतः इतिहाससम्बन्धी उसको कुनै धारणा भए पनि, त्यो मूलतः उपयोगितावादी छ । हरेक चीजको निर्णय त्यसले गर्दछ, जसले प्रयोजन (प्रेरणा)का आधारमा कार्य सम्पादन गर्दछ । इतिहासको रङ्गमञ्चमा काम गर्ने मान्छेहरूलाई त्यसले उत्तम (सच्चरित्रवान्) र तुच्छ (दुश्चरित्रवान्)को श्रेणीमा बाँडिदिन्छ । र, पुनः आमरूपमा उत्तमखाले मानिसहरू ठगिएको तुच्छखाले मानिसहरूले जितेको देखिन्छ । पुरानो भौतिकवादले के ठान्दछ भने इतिहासको अध्ययनबाट कुनै धेरै ज्ञानबर्द्धक वस्तु प्राप्त गर्न सकिन्न र इतिहासको क्षेत्रमा पुगेर पुरानो भौतिकवाद स्वयं आफूप्रति अनुत्तरदायी बन्नपुगेको स्पष्ट हुन्छ । किनभने उक्त क्षेत्रमा काम गर्ने आदर्श प्रेरक शक्तिहरू (आदर्शवादी प्रयोजनहरू)का पछाडि के छ, त्यस कुराको छानबीन गर्नुको साटो ती आदर्श प्रेरक शक्तिहरूलाई (आदर्शवादी उद्देश्यहरूका लागि) नै अन्तिम कारण मान्ने आदर्श प्रेरक शक्तिहरूको चालक शक्ति के हो ? आदर्श प्रेरक शक्तिहरू (वा आदर्शवादी प्रयोजनहरू)को सत्ता स्वीकार गरिएको कुरामा असङ्गति नभएर ती आदर्श प्रेरक शक्तिहरू (आदर्शवादी प्रयोजनहरू)का पछाडि कुन कारणहरूले काम गरिरहेका थिए भन्ने कुरा पत्ता लगाउनका लागि जाँचबुझको काम अगाडि बढाइँदैनथ्यो । अर्कोतिर, इतिहासको दर्शन, खास गरेर हेगेलको दर्शनले के कुरा स्वीकार गर्दछ भने इतिहासको रङ्गमञ्चमा काम गर्ने मानिसहरूका प्रत्यक्ष र वास्तविक प्रेरणाहरूसमेत पनि ऐतिहासिक घटनाहरू अनितम कारण कदापि हुँदैनन् । ती प्रेरणाहरूका पछाडि रहेका अरू प्रेरक शक्तिहरूको खोजबीन गरिनुपर्दछ । तर त्यो दर्शनले ती शक्तिहरूलाई स्वयं इतिहासभित्र नखोजेर बाहिर दार्शनिक विचारधाराको क्षेत्रबाट इतिहासको क्षेत्रमा उतार्दछ । उदाहरणको लागि प्राचीन यूनानी इतिहासको व्याख्या स्वयं तयसभित्रकै आन्तरिक अन्तरसम्बन्धहरूको आधारमा गर्नुको साटो हेगेलले खालि के भन्दछन् भने त्यो “सौन्दर्यभाव वैयक्तिक स्वरूपहरू”को प्रस्फुटन हो र एउटा “कलाकृति”को प्रत्यक्षीकरण हो – त्यसबाहेक अरू केही होइन □ प्राचीन यूनानीहरूको विषयमा हेगेलले थुप्रै त्यस्ता उदात्त र गम्भीर कुराहरू लेखेका छन् तर त्यसप्रकारको शब्द-जालको व्याख्याबाट हामी सन्तुष्ट हुन सक्दैनौं ।

अतः जब प्रश्न के उठ्दछ भने ती प्रेरक शक्तिहरूको छानबीन गरियोस् – सचेतन वा अचेतनरूपबाट तथा वास्तवमा प्रायशः अचेतनरूपबाट नै – इतिहासको रङ्गमञ्चमा काम गर्ने मानिसहरूका प्रेरणाहरूको पछाडि जसले काम गर्दछ अनि, अन्ततः जसले वास्तविक ऐतिहासिक प्रेरक शक्तिहरूको काम गर्दछ, तब उनीहरू जतिधेरै ठूला व्यक्तिहरू भएपनि ती एकाध व्यक्तिहरूको प्रेरणाको जाँचबुझ गर्नुपर्ने प्रश्न नभएर ती प्रेरणा कुन हुन् भनेर जाँचबुझ गरियोस्, जसले विशाल जनसमुदायलाई – सम्पूर्ण सम्प्रदायलाई र हरेक समप्रदाय अन्तरगतका साराका सारा वर्गलाई – आन्दोलित र गतिशील बनाइदिन्छ – र ती पनि केवल छिनभरको लागि मात्र होइन, त्यो खालि तुरुन्त निभ्ने परालको आगोसरह पनि होइन, बरु त्यस्तो स्थायी कर्मठताको लागि हो, जसले महान् ऐतिहासिक परिवर्तन उत्पनन गर्दछ । ती प्रेरक शक्तिहरूको कारण पत्ता लगाएर नै ती कार्यरत जनसमुदायहरू तथा "ठूला मान्छे" कहलिने तिनका नेताहरूका दिमागमा स्पष्ट वा अस्पष्टरूपबाट, सीधासिदी वा सैद्धान्तिक, गौरवान्वितरूपबाट समेत सचेत प्रेरणाको रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छन् । हामीहरूले सम्पूर्ण इतिहासको क्षेत्रमा तथा खास समय र खास देशमा शासन गर्ने नियमहरू पत्ता लगाउन सक्दछौं । मानिसलाई गतिशील बनाउने हरेक चीज दिमागभित्रबाट गुज्रनुपर्ने हुन्छ तापनि मस्तिष्कभित्र त्यसले कुन रूप धारण गर्दछ भन्ने कुरा त्यतिबेलाको परिस्थितिमा निर्भर गर्दछ । मजदूरहरूले १८४८ मा राइनको किनारमा जसरी मेसीनका टुक्रा-टुक्रा पारिदिएका थिए, त्यसरी अब उनीहरूले ती तोड्दैनथे तापनि त्यसको अर्थ अब उनीहरूले पूँजीवादी मेसीन उद्योगसँग समन्वय कायम गरेका छन् भन्ने होइन ।

तर वितेको धैरै लामोसमयमा इतिहासका प्रेरक कारणहरूको जाँचबुझ गर्नु लगभग असम्भव थियो – किनभने ती र तिनका परिणामहरूका पारस्परिक सम्बन्धहरू जटिल र छिपेका हुन्छन् – भने यो वर्तमान युगमा ती पारस्परिक सम्बन्धहरूलाई त्यो पहेली हल गर्न सकिने गरी सुबोध बनाइदिएको छ । ठूलो मात्रामा उद्योगधन्धाको स्थापनापछि, अर्थात् कम्तिमा १८१५ को यूरोपेली शान्ति सन्धिपछि इङ्ल्यान्डका हरेक व्यक्तिका अगाडि के कुरा छिपेको छैन भने त्यहाँ जुन सम्पूर्ण राजनैतिक सङ्घर्षहरू भइरहेका छन्, तिनको आधार हो – उक्त झगडा दुई वर्गहरू, अर्थात् अभिजात जमीनदार वर्ग र पूँजीपति वर्ग(मध्यम वर्ग)हरूमध्ये कुन वर्गको प्रभुत्व हुने भन्ने कुराका झगडा हुन् । बोर्बनहरू फर्किएपछि त्यही कुरा फ्रान्समा देखा परेको छ । पुनर्स्थापना कालका थायरीदेखि लिएर गिजो, मिगने र थायर्ससम्मका इतिहासकारहरूले समेत सर्वत्र के भन्दछन् भने मध्ययुगपछिको सम्पूर्ण फ्रान्सिसी इतिहास बुझ्ने कुराको कुञ्जी पनि त्यही नै हो । अनि, १८३० पछि मजदूर वर्ग – सर्वहारा वर्ग – लाई ती दुवै मुलुकमा सत्ताको तेस्रो प्रतिद्वन्द्वी (प्रतिस्पर्धी)को रूपमा स्वीकार गरिएको छ । परिस्थिति वास्तवमा कति स्पष्ट भएको थियो भने आधुनिक इतिहासका प्रेरक शक्तिहरू – कम्तिमा दुई ठूला समुन्नत देशहरूभित्र – उक्त तीन ठूला वर्गहरूको पारस्परिक सङ्घर्ष र उनीहरूका स्वार्थहरूको सङ्घर्ष हो भन्ने कुरा जानीबुझी मान्छेले आ□ना आँखा छोप्नुपर्दछ ।

तर ती वर्गहरू कसरी उत्पन्न भएका थिए त ? पहिलेको विशाल सामन्ती सम्पत्तिको उत्पत्तिको विषयमा पहिलै पटक देख्दाखेरि – कम्तिमा सुरुमा – राजनैतिक कारणबाट पैदा भएको थियो, त्यसलाई जबर्जस्ती हड्पेर लिइएको थियो भन्नु सम्भव थियो तर पनि पूँजीपति वर्ग र सर्वहारा वर्गको अस्तित्वको विषयमा त कम्तिमा पनि त्यसो भन्न सकिन्नथ्यो । उक्त विषयमा प्रत्यक्ष र स्पष्टरूपबाट के देख्न सकिन्छ भने ती दुई ठूला वर्गहरूको जन्म र विकास विशुद्ध आर्थिक कारणबाट भएको थियो । अनि, के कुरा पनि उत्तिकै स्पष्ट छ भने जसरी जमीनदार वर्ग र पूँजीपति वर्गबीचको सङ्घर्षको कारण सर्वप्रथम र सर्वोपरि आर्थिक स्वार्थ थियो, ठीक त्यसैगरी पूँजीपति वर्ग र सर्वहारा वर्गबीचको सङ्घर्षको कारण पनि त्यही आर्थिक स्वार्थ नै थियो भने राजनैतिक सत्ताको चाहना त खालि ती हितहरू पूरा गर्ने साधनका रूपमा गरिन्थ्यो । पूँजीपति वर्ग र सर्वहारा वर्ग दुवैको उदय आर्थिक परिस्थितिमा भएको परिवर्तनको परिणामस्वरूप भएको थियो, अझ निश्चितरूपमा भन्ने हो भने उत्पादन पद्धतिमा भएको परिवर्तनको परिणाम स्वरूप भएको थियो । ती दुवै वर्गहरूको विकास त्यो सङ्क्रमणको कारणले भएको थियो, जुन उत्त्पादनको क्षेत्रमा पहिले दस्तकारहरूको सङ्घ (Guild) बाट कार्खानाको हस्त निर्माणमा र पुनः कार्खानाको हस्त निर्माणबाट वाफ र यान्त्रिकशक्तिबाट चल्ने ठूला मात्राका उद्योगधन्धाहरूमा भएको थियो । खास अवस्थामा पुगेर पूँजीपति वर्गद्वारा परिचालित गरिएका नयाँ उत्त्पादक शक्तिहरू – जस अन्तरगत श्रमविभाजनको व्यवस्था कायम गरिएको थियो र बेग्लाबेग्लै काम गर्ने थुप्रै श्रमिकहरूले मिलेर काम गर्ने साझा निर्माणशाला (कारखाना) मा पुऱ्याइएको थियो – बीच तथा ती उत्त्पादक शक्तिहरूको माध्यमबाट विकसित हुने विनिमयका परिस्थितिहरू

र आवश्यकताहरूबीच इतिहासद्वारा सुम्पिएका तथा कानूनद्वारा पवित्र बनाइएका उत्पादनका विद्यमान अवस्थाहरूबीच अन्तरविरोध उत्पन्न भयो, अर्थात् उनीहरू र श्रमिक सङ्घका विशेषाधिकारहरूबीच (जुन विशेषाधिकार नभएका प्रशासनिक एकाईहरूका लागि बन्धन बनेका थिए) अन्तरविरोध उत्पन्न हुन पुग्यो । पूँजीपति वर्गले प्रतिनिधित्व गर्ने उत्पादक शक्तिहरूले सामन्ती जमीनदार वर्ग र श्रमिक सङ्घका मालिकहरूले प्रतिनिधित्व गर्ने उत्पादन प्रणालीका विरुद्ध सङ्घर्ष छेंडे । थाहै छ, त्यसको फलस्वरूप सामन्ती सिक्रीहरू चकनाचूर पारिएका थिए । इङ्ल्यान्डमा त्यो काम विस्तारै-विस्तारै भएको थियो भने फ्रान्समा एउटै प्रहारमा त्यो कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । जर्मनीमा त्यो काम अहिलेसम्म पूरा भएको छैन । तर जसरी विकासको खास चरणमा पुगेर कार्खानामा हुने हस्तनिर्माणको सामन्ती उत्पादन पद्धतिसँग टक्कर हुनथालेको थियो, त्यसैगरी ठूलो मात्रामा हुने उद्योगधन्धाहरूको पूँजीवादी उत्पादन प्रणालीसँग अहिले सङ्घर्ष चल्नथालेको छ, जसको स्थापना सामन्ती व्यवस्थाको ठाउँमा गरिएको थियो । त्यस प्रणालीबाट उत्पादनका पूँजीवादी तौरतरीकाहरू सङ्कुचित घेराभित्र जकडिएका थिए भने उद्योगधन्धाहरूले एकातिर, जनसमुदायको ठूलो सङ्ख्यालाई बढीभन्दा बढी मात्रामा साधनहीन सर्वहारा वर्ग बनाउँदै गइरहेका थिए भने अर्कातिर, तिनले बिक्री हुन नसक्नेगरी उत्पादनका बढीभन्दा बढी खात थुपारिरहेका थिए । त्यसको फलस्वरूप विचित्रको अन्तरविरोध उत्पन्न हुनपुगेको छ – एकातिर, अति उत्पादन छ भने अर्कातिर, आम जनसमुदायको बढ्दैगइरहेको दुःख र दर्द छ । ती दुवै एकअर्काका कारकतत्वहरू हुन् । त्यो अन्तरविरोधको अपरिहार्य माग के हो भने उत्पादन पद्धति बदलेर उत्पादक शक्तिहरूलाई पुनः मुक्त गरिदिनु ।

जे भए पनि आधुनिक इतिहासमा कम्तिमा के कुरा प्रमाणित भएको छ भने सबै राजनैतिक सङ्घर्षहरू वर्ग-सङ्घर्ष हुन्छन् तथा मुक्तिको लागि गरिने सम्पूर्ण वर्ग-सङ्घर्षहरूको अन्तिम लक्ष्य ती राजनैतिक सङ्घर्ष हुनुका बावजूद – किनभने हरेक सङ्घर्ष राजनैतिक सङ्घर्ष हुन्छ – आर्थिक मुक्ति हासिल गर्नु हुन्छ । त्यसकारण यहाँ राज्यसत्ता – राजनैतिक प्रणाली – कम्तिमा गौण (वा अधीनस्थ हुन्छ) भने नागरिक समाज (आर्थिक सम्बन्धहरूको क्षेत्र) नै निर्णायक तत्व हुन्छ । परम्परागत अवधारणाका प्रतिनिधि हेगेलसमेतले पनि राज्यसत्ता निर्णायक हुन्छ भने नागरिक समाज त्यसद्वारा निर्धारित हुन्छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका थिए । सतहीरूपबाट त्यस्तै लाग्दछ । कुनै छुट्टै व्यक्तिका कार्यहरूसित सम्बन्धित सम्पूर्ण प्रेरक शक्तिहरू उसको मस्तिष्कभित्रबाट जसरी गुज्रिनु र त्यसलाई सक्रिय बनाउनका लागि स्वयं उसको इच्छाको प्रेरक शक्तिको रूप लिनु अपरिहार्य हुन्छ, त्यसैगरी के कुरा पनि अपरिहार्य हुन्छ भने नागरिक समाजका सम्पूर्ण आवश्यकताहरूले – त्यतिबेला कुन वर्गको हातमा शासनसत्ता छ भन्ने कुराबाट केही फरक पर्दैन – कानूनतः सर्वसाधारणको मान्यता प्राप्त गर्नका लागि राज्यसत्ताको इच्छाको रूपमा अगाडि आउनु अपरिहार्य हुन्छ, । यो प्रश्नको बाह्य पक्ष हो, स्वयं स्पष्ट पक्ष हो । तर प्रश्न के उठ्दछ भने व्यक्ति र राज्यसत्ता दुवैको त्यो बाहिरी इच्छा शक्तिको सारतत्व के हो र त्यो सारतत्व कहाँबाट आएको हो ? इच्छा खालि त्यसै चजिको मात्र किन गरिन्छ र अर्को कुनै चीजलाई किन गरिन्न ? यदि हामीहरूले उपर्युक्त प्रश्नहरूको उत्तर खोज्यौं भने हामीहरूले बुझ्दछौं – समग्ररूपमा लिंदाखेरि आधुनिक इतिहासमा राज्यसत्ताको इच्छा नागरिक समाजका परिवर्तित भइरहने आवश्यकताहरू यो वा त्यो वर्गको प्रभुत्व र अन्ततः उत्पादक शक्तिहरू र विनिमयका सम्बन्धहरूको विकासक्रमबाट निर्धारित हुन्छ ।

तर उत्पादन र संचारका यतिथुप्रै साधन मौजूद रहेको यो आधुनिक युगमा समेत राज्यसत्ता स्वतन्त्ररूपबाट विकास हुने सत्ता नभएर अस्तित्व र विकासको व्याख्या अन्ततः सामाजिक जीवनका आर्थिक परिस्थितिहरूको आधारमा नै गर्न सकिने सत्ता हुन्छ भने पहिलेका साराका सारा जमानाको बारेमा त त्यो कुरा झन्बढी सत्य थियो होला, जसमा मानिसको जीविकाका भौतिक आवश्यकताहरूको उत्पादन कार्य प्रचुर सहायक साधनहरूको सहायताबाट उत्पादन गर्न सकिन्नथ्यो । र, अतः त्यसमा त्यसखालको उत्पादनका आवश्यकताहरूको अझ धेरै प्रभुत्व मानिसमाथि रहेको थियो होला । समग्ररूपमा हेर्दाखेरि ठूला उद्योगहरू र रेलको युगमा अहिले पनि राज्यसत्ताको उत्पादनमाथि नियन्त्रण गर्ने वर्गका आर्थिक आवश्यकताहरू नै – संकेन्द्रितरूपमा – प्रतिविम्ब हुन्छन् भने उस युगमा त राज्यसत्ता त्यो वर्गको प्रतिविम्ब झन् धेरै थियो होला, जसले उत्पादनमाथि नियन्त्रण गर्दथ्यो, जसमाथि हरेक पिढींले आ□ना मौलिक आवश्यकताहरूको पूर्तिका लागि आ□नो जीवनकालको औसत ठूलो भाग लगाउनुपर्दथ्यो र, त्यसरी अहिले हामी जति ती भौतिक आवश्यकताहरूमाथि आश्रित छौं, त्यसभन्दा झन्बढी उतिबेला तीमाथि उनीहरू आश्रित हुनुपर्दथ्यो ।

बितेको कालको इतिहासको छानबीन जति बढी गम्भीरतापूर्वक यस दृष्टिकोणबाट गरिन्छ, त्यति धेरै रूपमा उक्त कुरा पुष्टि हुनपुग्दछ । तर त्यसबारे यहाँ विचार गर्न सकिन्न ।

राज्यसत्ता र सार्वजनिक विधिविधानको निर्धारण यदि आर्थिक सम्बन्धहरूबाट हुन्छ भने निस्सन्देह निजी आचरण र व्यवहारको निर्धारण पनि त्यसैबाट हुन्छ । वास्तवमा त्यो निजी आचारव्यवहारको काम मूलतः व्यक्तिहरूबीच मौजूद ती आर्थिक सम्बन्धहरूलाई सही रूप दिनुहुन्छ, जुन तात्कालीन परिस्थितिमा स्वाभाविक ठहरिन्छन् । तर त्यो कार्य जुनरूपमा हुन्छ, त्यसका बेग्लाबेग्लै रूपहरू हुन सक्दछन् । इङ्ल्यान्डमाझैं सम्पूर्ण राष्ट्रिय विकास अनुरूप पुराना सामन्ती कानूनहरू (विधिविधानहरू)मा पूँजीवादी तत्वको प्राण प्रतिष्ठा गरेर मुख्यतः तिनलाई नै कायम राख्न सकिन्छ । सामन्ती खोलभित्र त्यसरी सीधै पूँजीवादी अर्थ घुसाउन सकिन्छ । तर प.यूरोपमा भएजस्तै हुन सक्दछ । त्यहाँ रोमको विधिविधानलाई आधारशिलाको रूपमा स्वीकार गरिएको थियो । रोमको विधिविधान माल उत्त्पादक समाजको सन्सारमै पहिलो विधिविधान थियो । त्यसमा सीधै मालका मालिकहरू (किन्ने र बेच्ने, ऋण लिने र ऋण दिने, ठेक्कापट्टा गर्ने र करारमा लिने, आदि) को सम्पूर्ण मूल कानूनी सम्बन्धहरूको अत्यन्त सविस्तार र अभूतपूर्वढङ्गले विवरण प्रस्तुत गरिएको थियो । उक्त रोमको कानूनलाई यदि आधारशिलाको रूपमा स्वीकार गरिन्छ भने निम्न-पूँजीवादी वा अर्द्ध-सामन्ती समाजको लागि कि त सीधै अदालती व्यवहार (सामान्य कानून)द्वारा त्यसलाई सम्बन्धित समाजको स्तरसम्म तल पुऱ्याउन सकिन्छ कि पुनः तथाकथित विद्वान र न्यायवेत्ताहरूको मद्दतबाट उक्त सामाजिक स्तर अनुरूप त्यसलाई कानूनको विशेषखालको संहितामा ढाल्न सकिन्छ । यी परिस्थितिहरू अन्तरगत त्यसप्रकारको संहिता कानूनी दृष्टिकोणबाट पनि रद्दी ठहर्नेछ । (उदाहरणका लागि प्रशियायी ल्यान्डरेख्तलाई हेर्नुहोस्) तर के कुरा पनि सम्भव हुन्छ भने कुनै महान् पूँजीवादी क्रान्तिपछि रोमको विधिविधानको आधारमा पूँजीवादी समाजको फ्रान्सिसी नागरिक संहिताझैं एउटा शास्त्रीय (श्रेष्ठ) कानून संहिताको निर्माण गरियोस् । अतः पूँजीवादी नियम कानूनले यदि खालि समाजका आर्थिक जीवन शैलीलाई मात्रै कानूनीरूपमा प्रकट गर्दछन् भने परिस्थिति अनुसार त्यो काम उनीहरूले राम्रो तरीकाले गर्न पनि सक्दछन् र नराम्रो तरीकाले गर्न पनि सक्दछन् ।

मानिसउपर विचारधारात्मक सत्ताको रूपमा हामीसमक्ष आएको पहिलो चीज राज्यसत्ता हो । आन्तरिक र बाहिरी हमलाबाट आ□ना सामूहिक हितहरूको रक्षाको लागि समाजले एउटा साधन (अस्त्र) तयार गर्दछ । त्यो साधन (अस्त्र) राज्यसत्ता हो । त्यो साधनले उत्पन्न हुनेबित्तिकै आफूलाई स्वतन्त्र बनाउने गर्दछ र वास्तवमा त्यो जतिधेरै विशेष वर्गको औजार बन्न पुग्दछ, त्यत्तिकै धेरैमात्रामा त्यसले वर्गीय आधिपत्य लागू गर्दछ । शासक वर्गका विरुद्ध उत्पीडित वर्गको सङ्घर्ष स्वभावतः राजनैतिक प्रभुत्वका विरुद्धको राजनैतिक सङ्घर्ष बन्नपुग्दछ । सर्वप्रथम त्यो उही वर्गका विरुद्धको राजनैतिक सङ्घर्ष बन्नपुग्दछ । त्यो राजनैतिक सङ्घर्ष र त्यसको आधारको पारस्परिक सम्बन्धको चेतना मन्द हुनपुग्दछ र त्यो एकदमै मेटिन सक्ने कुरा पनि सम्भव हुन्छ, यद्यपि सङ्घर्षमा भाग लिनेहरूमा त्यो सम्बन्धको चेतना पूर्णतः खतम हुँदैन तर इतिहासकारहरूभित्र भने त्यो लगभग सधैं नै लोप हुनपुग्दछ । रोमको प्रजातन्त्रभित्र जुन सङ्घर्षभएका थिए, तिनीहरूका सम्बन्धमा पाइने प्राचीन स्रोतहरूमध्ये केवल एपीएनले नै स्पष्ट र निश्चितरूपले ती सङ्घर्षहरूको तहमा मूल चीज भूसम्पत्ति थिया भनेर बताउँछ ।

तर समाजबाट एउटा सत्ता स्वतन्त्र बन्नेबित्तिकै राज्यसत्ताले अर्को विचारधारा निकाल्दछ । वास्तवमा आर्थिक आधारसँगै त्यो सम्बन्धलाई सबैभन्दाबढी पेसेवर राजनीतिज्ञहरू, सार्वजनिक कानूनका सिद्धान्तकारहरू तथा व्यक्तिगत कानून (आचार संहिता)का न्यायशास्त्रीहरूबीच भुलाइदिन्छ । कानूनी मान्यता पाउनका लागि हरेक विशिष्ट मामिलामा के आवश्यक हुन्छ भने त्यससित सम्बन्धित आर्थिक तथ्य, न्यायशास्त्रीय प्रयोजनहरू (वा प्रेरणाहरू)का रूपमा अगाडि आउने हुनाले तथा तिनलाई कानूनी मान्यता दिनेबेला त्यसबेलाका सम्पूर्ण कानूनी प्रणालीहरूसमेतको पनि ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता हुने हुनाले न्यायशास्त्रीय रूप नै सबैथोक बन्नपुग्दछ तथा आर्थिक अन्तरवस्तुको कुनै महत्त्व रहँदैन । सार्वजनिक कानून र व्यक्तिगत कानूनलाई पुनः एकदमै स्वतन्त्र क्षेत्रको रूपमा हेर्न थालिन्छ । तीमध्ये हरेकको स्वयं आ□नै स्वतन्त्र ऐतिहासिक विकास भएको मानिन्छ भने तीमध्ये हरेकलाई त्यसका साराका सारा आन्तरिक अन्तरविरोधहरूलाई दृढतापूर्वक खतम गरेर व्यवस्थितढङ्गबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ र वास्तवमा त्यही चीजको आवश्यकता छ । अझ झन्धेरै उच्चविचारधाराहरू, अर्थात् आर्थिक आधारभन्दा झन्धेरै टाढा रहेका विचारधाराहरूले दर्शन र धर्मको रूप लिन्छन् । उक्त क्षेत्रमा धारणाहरू र तिनको अस्तित्वका भौतिक

परिस्थितिहरूको अन्तरसम्बन्ध बढीभन्दा बढी अस्पष्ट हुनपुग्दछ । तर त्यो अन्तरविरोध हो । जसरी १५ औं शदीको आधाआधीपछि आएको नवजागरण (रेनेसा)को सिङ्गोकालभरि शहरहरू र शहरवासीहरू(बर्गरहरू) को उत्पत्ति हुनु अपरिहार्य थियो, त्यसैगरी पछिको नवोदित दर्शन पनि त्यसैको उपज थियो । साररूपमा त्यसको अन्तरवस्तु केवल साना र मध्यमखालका शहरिया व्यवसायीहरू ठूला पूँजीपति वर्गमा विकसित हुने कुराका लागि सहायक थिए भन्ने विचारहरूका मात्र दार्शनिक अभिव्यक्तिहरू थिए । त्यो कुरा विगत शदीका अङ्गेजहरू र फ्रान्सिसीहरूमध्ये प्रायशः जतिधेरै दार्शनिक हुन्थे, उतिधेरै राजनैतिक अर्थशास्त्रीहरू पनि भएको स्पष्टरूपले देख्न सकिन्थ्यो र, हेगेलीय दार्शनिक प्रणालीका सम्बन्धमा त्यो कुरा मैले माथि प्रमाणित गरिसकेको छु ।

अहिले सङ्क्षेपमा केवल धर्मका विषयमा मात्र हामीहरूले थप कुरा गर्नेछौं किनभने धर्म भौतिक जीवनबाट सबैभन्दाधेरै टाढा हुन्छ र भौतिक जीवनसित त्यसको रत्तिभर पनि सम्बन्ध छैनजस्तो लाग्दछ । धर्मको उदयअति आदिम कालमा भएको थियो । त्यसको आधार मानिसका शान्तिपूर्ण तथा तीआदिम धारणाहरू थिए, जुन धारणाहरू उनीहरूले स्वयं आ□ना स्वरूपहरू र उनीहरूलाई चारैतिरबाट घेर्ने बाह्य प्रकृतिका सम्बन्धमा राख्दथे । तर एकपटक उत्पन्न भएपछि हरेक विचारधाराले सम्बन्धित विचार सामग्रीका सन्दर्भमा नै विकास गर्दछ तथा ती सामग्रीहरूको समेत विकास गर्दै अगाडि जान्छ । यदि त्यस्तो हुन्नथ्यो भने त्यो विचारधारा नै रहन जान्नथ्यो, अर्थात् स्वतन्त्ररूपबाट र खालि आ□नै नियमहरूअन्तरगत विकास गर्ने स्वतन्त्र सत्तासित सम्बन्ध हुने चीज नै रहन्नथ्यो । जुन मानिसहरूका मनमस्तिष्कमा उक्त चिन्तन क्रिया चल्दछ, वास्तवमा तिनको जीवनका भौतिक परिस्थितिहरूले नै अन्ततः त्यसक्रियाको क्रमलाई निर्धारित गर्दछन् भन्ने कुरा अवश्यमेव उनीहरूलाई जानकारी हुन्न, बरु सारा विचारधाराकै अन्त हुनपुग्दछ । अतः मूलतः सगोत्रीय गणहरूमा हरेक दलमा एकैनाशजस्तै हुने मूल धार्मिक अवधारणाहरू दल विभाजित हुँदाखेरि हरेक जातिभित्र जीवनका जुन परिस्थितिहरूमा त्यसले रहनुपर्दछ, त्यही अनुसार त्यसको विकास आ□नैढङ्गबाट हुन्छ । गणहरूका कैयौं दलहरूभित्र र विशेष गरेर आर्यहरू (तथाकथित भारोपेलीहरू)भित्र त्यो प्रक्रिया कस्तो थियो भन्ने कुरा तुलनात्मकरूपले पौराणिकशास्त्रमा सविस्तार वर्णन गरिएको छ । हरेक गणभित्र त्यसरी जुन देवताको सूत्रपात हुन्थ्यो, ती राष्ट्रिय देवता हुन्थे । तिनको शासन क्षेत्र त्यो राष्ट्रिय क्षेत्रभन्दा अगाडि जान्नथ्यो, जसको रक्षा गर्ने उत्तरदायित्व उनीमाथि हुन्थ्यो, उनको सीमाभन्दा अगाडि अर्को देवताको एकछत्र राज्य हुन्थ्यो । काल्पनिक जगतमा जहिलेसम्म राष्ट्र रहन्थ्यो, त्यतिबेलासम्म उनी रहिरहन्थे । त्यसको पतनसँगै उनको समेत पतन हुन्थ्यो । रोमको विश्व साम्राज्यको उदयका आर्थिक परिस्थितिहरूको छानबीन गर्नुपर्ने हामीहरूलाई आवश्यकता छैन, जसले पुराना राष्ट्रहरूलाई खतम पारिदिएको थियो । फलस्वरूप पुराना राष्ट्रिय देवताहरू, रोमका देवताहरूसम्मको पनि ह्रास भएको थियो किनभने ती सबै खालि रोम शहरूको सङ्कुचित सीमाका मात्र आवश्यकताहरूका अनुरूप बनेका थिए । विश्व साम्राज्यको पूर्ति एउटा विश्वधर्मद्वारा गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो – त्यो चीज ती प्रयत्नहरूबाट स्पष्ट हुन्थ्यो, जुन रोममा स्वदेशी देवताहरूको सँगसँगै केहीनकेही सम्मानित रहेका विदेशी देवताहरूका लागि समेत मान्यता दिइयोस् र उनीहरूका लागि पूजा गर्ने वेदीको व्यवस्था मिलाइयोस् भन्ने कुराका लागि गरिएका थिए । तर नयाँ विश्वधर्मको निर्माण त्यसप्रकारको शाही घोषणाद्वारा हुँदैनथ्यो । नयाँ विश्वधर्म – इसाई धर्म – त्यसैबीच गुपचूप उत्पन्न भइसकेको थियो । त्यसको उत्पत्ति पूर्वीय, विशेषरूपले यहुदी धर्मशास्त्रका आम सिद्धान्तहरू तथा यूनानी गाउँले, विशेषरूपले स्टोइक (विषय वैरागी) दर्शनको मेलले भएको थियो । मूलतः त्यो कस्तो थियो भन्ने कुरा धेरै मेहनत गरेर पत्ता लगाउनुपर्ने आवश्यकता छ किनभने हामीलाई प्राप्त त्यसको आधिकारिक स्वरूप केवल उसको त्यो स्वरूप हो, जसमा त्यसलाई राज धर्म बनाइएको थियो । त्यस उद्देश्यका लागि निकाइयाको परिषदले उसलाई त्यो रूप दिएको थियो ।

२५० वर्षभित्रै त्यो राजकीय धर्म बनेको तथ्य नै त्यो उतिखेरको परिस्थितिको अनुरूपको धर्म थियो भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न यथेष्ट हुन्छ । मध्ययुगमा जुन मात्रामा सामन्तवादको विकास भएको थियो, त्यसको धार्मिक प्रतिरूपको हैसियतबाट इसाई धर्मको पनि विकास हुँदैगएको थियो भने त्यसभित्र त्यही अनुरूप सामन्ती सन्त-महन्तहरू, उच-नीच वर्गहरूसमेत पनि बन्दैगएका थिए । अनि, जतिबेला बर्गरहरू (नगरका व्यवसायीहरू) समृद्ध हुनथालेका थिए, त्यतिबेला सामन्ती क्याथोलिकपन्थका विरुद्ध प्रोटेस्ट्यान्टवादी धार्मिक सङ्घर्ष बढ्न थालेको थियो । सबैभन्दापहिले त्यसको उदय फ्रान्समा अल्बिजेन्सहरू[159]बीच त्यहाँको नगर विकासको सर्वोच्च शिखरमा पुगेको बेला भएको थियो ।

मध्ययुगमा धर्मशास्त्रसँगै विचारधाराका अरू सबै रूपहरू – दर्शन, राजनीति, न्यायशास्त्र – लाई समेत पनि थपिएको थियो र तिनलाई धर्मशास्त्रका उपविभागहरूको रूप दिइएको थियो । त्यसरी हरेक सामाजिक र राजनैतिक आन्दोलनलाई धर्मशास्त्रको रूपमा अगाडि आउन बाध्य बनाइएको थियो । जनसमुदायबीच अरू सबैथोक हटाएर खालि धार्मिक भावनाहरू मात्र नसा-नसामा भर्ने काम गरिएको थियो । अतः आन्दोलन दिगो बनाउनका लागि उनीहरूका हितहरूलाई धार्मिक परिवेशमा प्रस्तुत गरेर तिनको खण्डन गर्नुपर्ने आवश्यकता बढेको थियो । अनि, जसरी सुरुदेखि बर्गरहरू (नगरका व्यवसायीहरू)ले आफूसँगसँगै सम्पत्तिविहीन शहरिया सर्वसाधारण जनता, दिउसको काम गर्ने श्रमिक वर्ग तथा मान्यता प्राप्त कुनै पनि सामाजिक वर्गसित असम्बन्धित एवं भावी सर्वहारा वर्ग पहिलेका हरेकखालका नोकरहरूका समुदाय पैदा गरेका थिए, त्यसैगरी धर्मका विरुद्ध चल्ने विद्रोह पनि छिटै वर्गरहरू (नगरका व्यवसायीहरू)का नरमखाले धार्मिक विद्रोह र सर्वसाधारण जनताको क्रान्तिकारी धार्मिक विद्रोहमा विभाजित भएको थियो । सर्वसाधारण जनताका क्रान्तिकारी धार्मिक विद्रोहहरू स्वयं बर्गर धार्मिक विद्रोहीहरूका आँखाका कसेर बन्नपुगेका थिए ।

प्रोटेस्ट्यान्ट धार्मिक विद्रोहको अनुमीलन हुनेबित्तिकै त्यो, बर्गर पूँजीपति वर्गको अपराजेयतासित सम्बन्धित हुनपुगेको थियो । जब ती शहरिया पूँजीपतिहरू धेरै शक्तिशाली बन्नपुगे, त्यतिबेला सामन्ती अभिजात वर्गका विरुद्धको अहिलेसम्म मुख्यतः स्थायीरूपमा थियो, त्यसको राष्ट्रिय स्तरमा विस्तार हुन सुरु भएको थियो । पहिलो महान् विस्फोट जर्मनीमा भएको थियो – कथित धर्मसुधार आन्दोलनकोरूपमा । बर्गर (शहरिया पूँजीपति वर्ग) न त अहिलेसम्म त्यत्तिधेरै शक्तिशाली भइसकेका थिए न त्यतिधेरै विकसित नै भइसकेका थिए । र, तिनीहरूले सर्वसाधारण नगरबासीहरू, अभिजात वर्गका तल्लोस्तरका व्यक्तिहरू र खेतमा काम गर्ने किसानहरूलाई आ□नो झण्डामुनि सङ्गठित गर्न सकून् । सुरुमा सामन्ती सरदारहरू पराजित भए । किसानहरूले विद्रोह गरे । त्यो विद्रोह सिङ्गो क्रान्तिकारी सङ्घर्षको चरमोत्कर्षको परिणाम थियो । तापनि शहरियाहरूले किसानहरूको साथ छोडिदिए र त्यसरी क्रान्ति अधार्मिक राजाहरूका सेनाबाट पराजित हुनपुग्यो र क्रान्तिबाट मिल्ने सम्पूर्ण फाइदा ती राजाहरूलाई भयो । त्यसपछि तीन शदीसम्म जर्मनी इतिहासमा सक्रियरूपले स्वतन्त्र भूमिका अदा गरिरहेका देशहरूको पङ्क्तिमा आउन सकेन । तापनि जर्मन लुथरको सँगसँगै फ्रान्सिसी कालविन पनि पैदाभएका थियो । विशेष गरेर आ□नो फ्रासिन्सी तीव्रतासित उनले धार्मिक सुधारको पूँजीवादी स्वरूपलाई एकदमै अगाडि ल्याइपुऱ्याए । उनले चर्च (इसाई धार्मिक सङ्घ)लाई गणतान्त्रिक र लोकतन्त्रवादी बनाइदिए । जर्मनीमा लुथरवादी धार्मिक सुधार आन्दोलन पतित भइसकेको थियो र त्यसले त्यस देशलाई विनाशको विन्दुमा पुऱ्याइदिएको थियो तर कालवीनवादी धार्मिक सुधार आन्दोलन जेनेभा, हल्यान्ड र स्कटल्यान्डका प्रजातन्त्रवादीहरूको झण्डा बन्नपुग्यो । त्यसले हल्यान्डलाई स्पेनिस र जर्मन साम्राज्यबाट मुक्त पारिदियो तथा त्यतिबेला इङ्ल्यान्डमा चलिरहेको पूँजीवादी क्रान्तिको दोस्रो संस्करणले सैद्धान्तिक आवरण प्रस्तुत गरिदियो । कालविनवादले त्यतिखेर धार्मिक भेषमा पूँजीपति वर्गको पक्षपोषण गरेको थियो र, त्यसरी १६८९ मा सामन्ती अभिजात वर्गको एउटा भाग र पूँजीपति वर्गबीच सम्झौता हुँदा तथा क्रान्ति समाप्त हुँदा त्यसलाई पूरा मान्यता मिल्न सकेन । इङ्ल्यान्डको राजकीय इसाई धार्मिक संघको पुनर्स्थापना हुनपुग्यो । अब पोपको स्थानमा बादशाह हुने पुरानो क्याथोलिकवादको स्वरूप रहेको थिएन । बरु त्यसको विपरीत त्यसको कालविनीकरण हुनपुगेको थियो । पुरानो राजकीय इसाई धार्मिक संघले आइतबारलाई क्याथोलिकढङ्गबाट खूबै आनन्दपूर्वक मनाउने गर्दथ्यो । त्यसले आनन्दविहीन कालविनवादी आइतबारका विरुद्ध सङ्घर्ष गऱ्यो । नयाँ र पुरानो इसाई धार्मिक संघले पुनः उही कालविनवादी आइतबार चलायो । इङ्ल्यान्डमा अहिले पनि त्यही चल्दछ ।

१८८५ मा फ्रान्समा कालविनवादी अल्पमतलाई दबाइएको थियो । त्यसलाई क्याथोलिक मतावलम्बी बनाइएको थियो वा देश-निकाला गरिएको थियो । तर त्यसबाट फाइदा के भयो ? त्यतिबेला पनि नास्तिक पियरे बायल आ□ना गतिविधिका कारणले गर्दा शीर्ष स्थानमा थिए तथा १६९४ मा भोल्टायर जन्मेका थिए । लुई १४ औंले जबर्जस्ती जुन कानून बनाएको थियो, त्यसले फ्रान्सिसी पूँजीपति वर्गका लागि के कुरा सजिलो बनाइदिएको थियो भने उसले समुन्नत पूँजीपति वर्गको अनुकूल रहेको आ□नो क्रान्तिलाई उही एकान्तिक, अधार्मिक र केवल राजनैतिकरूपमा मात्र सम्पन्न गरोस् । राष्ट्रिय परिषदमा प्रोटेस्ट्यान्टको ठाउँमा स्वतन्त्र चिन्तक (नास्तिक)हरू रहन थालेका थिए । त्यसको सँगसँगै इसाई धर्मले आ□नो अन्तिम चरणमा प्रवेश गरेको थियो । भविष्यमा कुनै प्रगतिशील वर्गका इच्छा-आकांक्षाहरूको परिपूर्तिका लागि एउटा विचारधारात्मक खोलको काम दिनसक्नेखालको स्थिति अब त्यसको रहेको थिएन । धेरैभन्दाधेरै मात्रामा त्यो

खालि शासक वर्गको सम्पत्ति मात्र बन्नपुगेको थियो । ती वर्गहरूले निम्न वर्गलाई सीमामुनि राख्नका लागि सरकारको एउटा शस्त्रको रूपमा त्यसको उपयोग गर्दथे । त्यसबाहेक हरेक वर्गले बेग्लाबेग्लैरूपमा – जमीनदारको अभिजात वर्गले क्याथोलिक जेसुइत्ववाद (मक्कारी), प्रोटेस्ट्यान्टले कट्टरपन्थ, उदार वा उग्रविचार हुने पूँजीपति वर्गले युक्तिवादलाई – आ-आ□नो उपयुक्त धर्मको उपयोग गर्दछ भने ती सबै सज्जनहरूले स्वयं आ-आ□नो धर्ममा विश्वास गर्दथे वा गर्दैनथे भन्ने कुराले केही फरक पर्दैन ।

अतः हामीहरूले के पाउँछौं भने एकपटक त्यसको स्थापना भएपछि जसरी सबै विचारधारात्मक क्षेत्रहरूमा परम्पराले अत्यन्त पुराणपन्थी (रूढीवादी) शक्तिको काम गर्दछ, त्यसरी नै धर्मभित्र सधैं परम्परागत तत्व मौजूद रहन्छ । तर उपादानमा हुने परिवर्तन वर्गीय सम्बन्धबाट उत्पन्न हुन्छ, अर्थात् परिवर्तन सम्पन्न गर्ने व्यक्तिहरूका आर्थिक सम्बन्धहरूबाट पैदा हुन्छ । अनि, यहाँ त्यति मात्रै पनि पर्याप्त हुनेछ ।

यहाँ खालि इतिहासको मार्क्सवादी धारणाको मामूली रूपरेखा मात्र दिन सकिन्थ्यो – केही उदाहरणहरू दिएर त्यसलाई केहीनकेही बढी स्पष्ट गर्ने चेष्टा मात्र गर्न सकिन्थ्यो । उक्त अवधारणाको सत्यताको प्रमाण स्वयं इतिहासबाट नै प्राप्त गरिनुपर्दछ । त्यससम्बन्धमा मैले विनम्रतापूर्वक खालि कत्तिमात्र भन्नसक्दछु भने त्यो कार्य अरू रचनाहरूमा पर्याप्त मात्रामा गरिएको छ । तर त्यो धारणाले ऐतिहासिक क्षेत्रमा दर्शनको भूमिकालाई समाप्त गरिदिनेछ, जसरी प्रकृतिको द्वन्द्ववादी धारणाले साराका सारा प्राकृतिक दर्शनलाई अनावश्यक र असम्भव बनाइदिन्छ । त्यसपछि कुनै पनि चीजका अन्तरसम्बन्धहरूलाई आ□नो मनमस्तिष्कबाट नियाल्नुपर्ने आवश्यकता रहन्न, खालि वास्तविकताबाट त्यसलाई खोजेर निकाल्नुपर्ने हुन्छ । प्रकृति र इतिहासका क्षेत्रहरूबाट बहिष्कृत दर्शनका लागि अब खालि विशुद्ध चिन्तन – जति बँचेको छ, त्यो – मात्र रहन्छ : अब त्यसको लागि चिन्तन क्रियाका नियमहरूको सिद्धान्त – तर्कशास्त्र र द्वन्द्ववाद मात्र बाँकि रहेका छन् ।

* * *

१८४८ को क्रान्तिपछि 'शिक्षित' जर्मनीले सिद्धान्तलाई तिलाञ्जली दियो र व्यवहारिक सन्सारमा ओर्ल्यो । हातको श्रममा आधारित सानो मात्राको उत्पादन र कार्खानाको निर्माण कार्यको स्थान वास्तविक ठूलो मात्राका उद्योगधन्धाहरूले लिन पुगे । विश्व बजारमा जर्मनीले फेरि पाइला टेक्यो । नयाँ सानोतिनो जर्मन साम्राज्य[160]ले स-साना राज्यव्यवस्था, सामन्ती अवशेष तथा नोकरशाही प्रणाली, आदि कम्तिमा पनि त्यस विकास मार्गमा बाधक बनिरहेका सबैभन्दा निकृष्ट र खराब चीजहरूको अन्त गरिदियो । तापनि सट्टा बजारले आ□नो देवल स्थापना गर्नका लागि दार्शनिक अध्ययन कक्षलाई जुनहदसम्म तिलाञ्जली दिएको थियो, त्यहीहदसम्म शिक्षित जर्मनीले घोरभन्दाघोर राजनैतिक अपमानका दिनहरूमा समेत जर्मनीको गौरबको रूपमा रहेको महान् सैद्धान्तिक क्षमता गुमाउन पुग्यो । उसको त्यो क्षमताको सम्बन्ध विशुद्ध ज्ञानसम्बन्धी खोजसित थियो । त्यसबाट निस्केको परिणाम व्यवहारिकरूपबाट उपयोगी हुन सक्नेछ वा छैन, त्यसबाट प्रहरी अधिकृतहरू बेखुसी हुन्छन् वा हुन्नन् भन्ने कुराको फिक्री गरिंदैनथ्यो । के कुरा सत्य हो भने आधिकारिक जर्मन प्रकृति विज्ञानले विशेषरूपबाट विशिष्ट अनुसन्धानको क्षेत्रमा आ□नो स्थान अग्रपङ्क्तिमा बनाइराखेको थियो । तर अमेरिकी पत्रिका विज्ञानसम्मले के लेखेको छ भने – त्यसले जे लेखेको छ, त्यो सही नै लेखेको छ – विशिष्ट तथ्यहरूबीच पूर्णरूपबाट सह-सम्बन्ध स्थापित गर्ने र तिनलाई सामान्यीकरण गरेर तिनलाई नियमहरूको रूप दिने कार्यको क्षेत्रमा निर्णायक प्रगति जर्मनीको साटो अब इङ्ल्यान्डमा धेरैबढी भइरहेको छ । र, दर्शनसमेत साराका सारा ऐतिहासिक विज्ञानको क्षेत्रमा सिद्धान्तका लागि पहिले निःसन्देह जुन उत्साह हुन्थ्यो, अब त्यो शास्त्रीय दर्शनको साथसाथै एकदमै खतम भइसकेको छ । त्यसको स्थान सारसङग्रहवाद (निस्सार भ्रमवाद)ले तथा पदलोलुपता र नाफा प्राप्तिको जोडदार चिन्ताले लिएको छ तथा त्यो चिन्ता नोकरीको खोजी गर्ने निकृष्ट स्तरसम्म पुगेको छ । त्यो विज्ञानको आधिकारिक प्रतिनिधि पूँजीपति वर्ग र मौजूदा राज्यसत्ताका निलज्ज सिद्धान्तकार बन्नपुगेको छ । त्यसले त्यतिबेला त्यो काम गरिरहेको छ, जतिबेला पूँजीपति वर्ग र उसको राज्यसत्ता दुवै नै मजदूर वर्गका खुला विरोधीका रूपमा अगाडि आएका छन् ।

सिद्धान्तप्रति जर्मनहरूको अभिरूची अटुटरूपमा अब खालि मजदूर वर्गमा मात्र रहेको छ । यहाँ त्यसलाई खतम पार्न सकिन्न । यहाँ पदको चिन्ता छैन न नाफा कमाउने वा माथिको कृपापूर्ण आशीर्वाद प्राप्त गर्ने चिन्ता छ । त्यसको विपरीत विज्ञान जति निर्ममता र निःस्वार्थ भावनाका साथ अगाडि बढ्दछ, त्यत्तिकै धेरै मात्रामा उसले मजदूरहरूका हितहरू तथा इच्छा र आकांक्षाहरूबीच पूर्ण एकरूपता रहेको पाउँछ

। नयाँ विचारधाराले के मानेर चलेको थियो भने समाजको साराका सारा इतिहासलाई बुझ्ने कुञ्जी श्रमको विकासको इतिहासमा निहित छ । सुरुदेखि नै उसले जाँचबुझ गरेर आ□ना कुराहरू मजदूर वर्गसँग भनेको छ र त्यसबीच उसलाई प्राप्त भएको समर्थनलाई सरकारी तबरबाट मान्यता प्राप्त विज्ञानबाट प्राप्त गर्न न त उसले कोशिश गरेको थियो न त त्यहाँबाट उसलाई प्राप्त हुने आशा नै राखेको थियो, जर्मन मजदूर आन्दोलन नै जर्मन शास्त्रीय दर्शनको उत्तराधिकारी हो ।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

न्यायशास्त्रीय समाजवाद

मध्ययुगको विश्वदृष्टिकोण मूलतः धर्म शास्त्रीय थियो । यूरापेली जगतमा वास्तवमा कुनै आन्तरिक एकता थिएन तापनि बाहिरीरूपबाट साझा शत्रु सरासेनहरू (*आक्रामक अरबहरू)* का विरुद्ध इसाई धर्मले स्वयंलाई एकताबद्ध बनाएको थियो ।

प.यूरोपेली जगतलाई क्याथोलिकवादले एक सूत्रमा बाँधिदिएको थियो । प.यूरोपेली जगतमा त्यस्ता राष्ट्रहरूको विस्तृत समूह थियो, जसले परस्परमा निरन्तर आदान-प्रदान गर्दै उन्नति गरिरहेका थिए । उनीहरूको त्यो धार्मिक एकता केवल विचारसम्म मात्र सीमित थिएन । त्यसको वास्तविक अस्तित्व थियो – र, त्यो पनि केवल पोपको राजकीय केन्द्रको रूपमा मात्र नभएर सबैभन्दा बढी इसाई धार्मिक संघको रूपमा सामान्ती र वर्गयुक्त सङ्गठन थियो । हरेक देशको लगभग एकतिहाई भाग भूमिको स्वामी इसाई धार्मिक संघ थियो । त्यसकारण सामन्ती सङ्गठनभित्र उसको दह्रो शक्ति थियो । सामन्ती भूस्वामित्वमाथि आधारित त्यो इसाई धार्मिक संघ नै बेग्लाबेग्लै देशहरूबीचको वास्तविक कडी थियो । इसाई धार्मिक संघको सामन्ती सङ्गठनले सान्सारिक सामन्ती राज्य व्यवस्थालाई धार्मिकरूपबाट पवित्र बनाइदिन्थ्यो । त्यसबाहेक पादरीहरूको वर्ग नै एकमात्र शिक्षित वर्ग थियो । अतः इसाई धार्मिक संघको अन्धमत नै सम्पूर्ण चिन्तनको स्रोत र आधार हुनु स्वाभाविक थियो । न्यायशास्त्र, प्राकृतिक विज्ञान, दर्शन, हरेक चीजलाई त्यसको विषयवस्तु इसाई धार्मिक संघका सिद्धान्तहरूसित मिल्ने वा नमिल्ने कुराको एउटै कसौटीमा जाँचिन्थ्यो ।

तर साम्यवादको गर्भमा पूँजीपति वर्गको शक्ति बढ्दैगइरहेको थियो । ठूल-ठूला जमीनदार वर्गको अपेक्षा एउटा नयाँ वर्ग उत्पन्न भएको थियो । उत्त्पादनको सामन्ती पद्धतिको मूल आधार के थियो भने उपजलाई एउटा सीमित घेराभित्र, केही उत्त्पादकहरूद्वारा एवं केही सामन्ती स्वामीहरूद्वारा उपयोग गरिन्थ्यो । तर शहरका कारोबारे (बर्गर)हरू मुख्यतः मालका उत्त्पादक र व्यापारी हुन्थे । उनीहरूले केवल त्यही मात्र काम गर्दथे । क्याथोलिकवादी विश्वदृष्टिकोणको निर्माण सामन्तवादको आधारमा भएको थियो । त्यो सबै कुरा त्यही नयाँ वर्ग तथा उत्त्पादन र विनिमयका त्यसका परिस्थितिका लागि अपर्याप्त हुन्थे । त्यसका बावजूद धेरैदिनसम्म त्यो नयाँ वर्ग सर्वशक्तिमान धर्मशास्त्रका सिक्रीहरूमा जकडिइरहेको थियो । १३ औं देखि १७ औं शदीसम्म जति पनि धार्मिक सुधार आन्दोलनहरू भएका छन् तथा तीसित सम्बन्धित धार्मिक नारा अन्तरगत जति पनि संघर्षहरू चलाइएका छन्, ती साराका सारा सैद्धान्तिकरूपबाट शहका पूँजीपतिहरू, साधारण जनसमुदाय र ती दुवैको सम्पर्कबाट विद्रोही भएर उठ्ने किसानहरूद्वारा बारम्बार गरिने प्रयत्नहरूबाहेक केही थिएनन् । तीद्वारा पुराना धर्मशास्त्रीय विश्वदृष्टिकोणलाई उनीहरूले परिवर्तित आर्थिक परिस्थितिहरू र नयाँ वर्गको जीवन अनुकूल बनाइदिन चाहन्थे । तर त्यसो गर्न सकिएको थिएन । इङ्ल्यान्डमा धर्मको झण्डा अन्तिमपटक १७ औं शदीमा फहराइएको थियो । त्यसपछि मुश्कीलेले ५० वर्ष वितेको थियो होला, फ्रान्समा त्यो नयाँ विश्वदृष्टिकोणको प्रत्यक्षरूपमा उदय हुन पुग्यो । त्यो पूँजपति वर्गको शास्त्रीय (आदर्श) दृष्टिकोण थियो । त्यो न्यायशास्त्रीय विश्वदृष्टिकोण थियो ।

त्यो वास्तवमा धर्मशास्त्रीय दृष्टिकोणको गैर-धार्मिकीकरण (अलौकीकरण) थियो । अन्धभक्ति र दैवी अधिकारको स्थान मानवीय अधिकारले लिएको थियो । इसाई धार्मिक संघको ठाउँ राज्यसत्ताले लियो । आर्थिक र सामाजिक परिस्थितिलाई पहिले किन इसाई धार्मिक संघ तथा त्यसका धार्मिक सिद्धान्तहरूद्वारा रचिएको मानिन्थ्यो भने तिनलाई इसाई धार्मिक संघले मान्यता दिएको थियो । तिनलाई अब राज्यसत्ताद्वारा रचिएका र अधिकारमा आधारित ठान्न थालिएको थियो । मालको विनिमय सामाजिक स्तरमा हुन थाल्नाले विशेष गरेर पेश्की र ऋणको माध्यमबाट त्यो व्यवस्था पूर्णरूपबाट विकसित भएको हुनाले सामान्यरूपबाट लागू हुनेसक्ने नियम बनाइनुपर्ने माग हुन्छ किनभने त्यसबाट जटिल पारस्परिक व्यापारिक अनुबन्धनका सम्बन्धहरू उत्पन्न हुन्छन् । अनि, त्यस खालका नियमहरू – अर्थात अधिकारसम्बन्धी राज्यबाट निर्धारित गरिएका मापदण्डहरू – को स्थापना केवल समुदायले मात्र गर्न सक्ने हुनाले अधिकारसम्बन्धी ती मापदण्डहरूको उत्पत्ति आर्थिक

वास्तविकताको गर्भबाट भएको नभएर राज्य सत्ताले औपचारिकढङ्गबाट गरिदिएको छ □ र, कानूनका अगाडि सबैको समानताको नारा पूँजीपति वर्गको संघर्षको मुख्य नारा बन्नपुग्यो किनभने मालका स्वतन्त्र उत्पादकहरूको कारोबारको मूलभूत स्वरूप – प्रतिस्पर्धा – सबैलाई बराबर गर्ने सबैभन्दा ठूलो तत्व हो । अतः सामन्ती स्वामीहरू र तिनीहरूको संरक्षण गर्ने निरंकुश राजतन्त्रका विरुद्ध त्यो नयाँ महत्त्वाकांक्षी वर्गको संघर्ष हरेक वर्ग-संघर्षझैं राज्यसत्ता कब्जा गर्ने संघर्ष, राजनैतिक संघर्ष नै हुन सक्ने हुनाले तथा त्यो न्यायिक मागहरूका आधारमा नै लड्न सकिने हुनाले समेत पनि न्यायशास्त्रीय दृष्टिकोणलाई बल मिलेको थियो ।

तर पूँजीपति वर्गले आ□नो विरोधी प्रतिमूर्ति उत्पन्न गरेको छ, उसले वर्गलाई जन्म दिएको छ । त्यसका कारणले पूँजीपति वर्गले राज्यसत्तामाथि आ□नो पूर्ण सफलता हासिल गर्नुभन्दा पहिले नै नयाँ वर्गसंघर्ष सुरु भइसकेको थियो । जसरी सामन्ती अभिजातका विरुद्ध लडाइँ गर्नेबेला, परम्पराको प्रभाववश केहीबेरसम्म पूँजपति वर्गसित लड्नका लागि उसैभित्र अस्त्रहरूको खोजिगरेको थियो । सर्वहारा वर्गको पार्टी र त्यसका सैद्धान्तिक प्रतिनिधिहरूका प्रारम्भिक मान्यताहरू पूर्णतः "अधिकारका" न्यायशास्त्रीय "आधारशिला"माथि अवस्थित थिए – फरक कति मात्र थियो भने उनीहरूले आ□नो लागि बनाएको "अधिकार"को आधार पूँजीपति वर्गको अधिकारको आधारभन्दा बेग्लै थियो । एकातिर, समानताको माग अगाडि बढाउँदै उनीहरूले के भनेका थिए भने अधिकारसम्बन्धी समानता पूर्णतः त्यतिबेला मात्र कायम हुनसक्दछ, जतिबेला सामाजिक समानता स्थापित गरिन्छ, अर्कातिर, एडम स्मिथको समस्त धन-सम्पदाको स्रोत श्रम त हो तर श्रमको पैदावारमा जमीनदार र पूँजीपति वर्गलाई पनि भाग मिल्नुपर्दछ भन्ने स्थापनाका आधारमा उनीहरूले त्यो भागवण्डा अन्यायपूर्ण भएको छ र, त्यसलाई कि त एकदमै खतम गरिदिनुपर्दछ कि मजदूर वर्गको पक्षमा बदलिदिनुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष निकालेका थिए । तर त्यो प्रश्नलाई केवल 'अधिकारको" मात्र न्यायशास्त्रीय 'आधारशिला"को सहारामा छोडिदिंदा ती पूँजीपति वर्गको पूँजीवादी उत्पादन पद्धतिले, अर्थात् ठूलो स्तरका उद्योगधन्धामाथि आधारित उत्पादन पद्धतिले उत्पन्न गरेको अहितकार परिस्थिति मेट्नका लागि कत्ति पनि प्रकाराको सहयोग मिलदैनथ्यो । त्यो कुराको अनुभूतिको कारण नै सबैभन्दा प्रतिभाशाली प्रारम्भिक समाजवादीहरू, अर्थात् सेन्ट साइमन, फुरिये र रोबर्ट ओवेनले न्यायशास्त्रीय राजनैतिक क्षेत्रलाई पूर्णतः परित्याग गरिदिएका थिए तथा सबैप्रकारका राजनैतिक संघर्षहरू निरर्थक हुन् भनेर घोषित गरेका थिए ।

आर्थिक परिस्थितिले मजदूर वर्गभित्र जगादिएको मुक्तिको भावनालाई राम्ररी व्यक्त गर्ने र पूर्णरूपबाट अँगाल्ने दृष्टिकोणबाट ती दुवैथरी दृष्टिकोण समानरूपले सन्तोषप्रद थिएनन् । श्रमका सम्पूर्ण उपज र समानताको मागलाई जतिबेला न्यायिकढङ्गबाट सविस्तार प्रस्तुत गरिएको थियो, त्यतिबेलै असाध्य अन्तरविरोधहरूको भुमरीमा उनीहरू विलाए र मूल समस्या – उत्पादन पद्धतिलाई बदल्ने समस्या – लगभग अछूतो नै रहिरह्यो । महान् कल्पनावादीहरूद्वारा राजनैतिक संघर्षलाई समेत तिलाञ्जली दिनु भनेको त्यसको (राजनीतिको) सँगसँगै वर्ग-संघर्षलाई समेत, अर्थात् आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गका हितहरूलाई समेत तिलाञ्जली दिनु थियो । दुवैदृष्टिकोणहरूले उनीहरू उत्पत्ति भएको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिप्रति आँखा चिम्लिन्थे । दुवैले नै भावनाहरूलाई – केही न्यायको भावना र अरू केही मानवताको भावना दुवैलाई – अपील गर्दथे । दुवैले आ-आ□ना मागहरूलाई कति पवित्र कामनाहरूको रूपमा प्रस्तुत गर्दथे भने १००० वर्षपहिले वा १००० वर्षपछि पूरा गर्नुको साटो तत्काल पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता परेको किन थियो भनेर उनीहरूका विषयमा भन्न सकिन्नथ्यो ।

सामन्ती उत्पादन प्रणाली पूँजीवादी उत्पादन प्रणालीमा बदलिनुको कारणले मजदूर उत्पादनका साधनहरूको स्वामित्वबाट एकदमै बञ्चित हनुपुगेको छ । पूँजीवादी उत्पादन पद्धतिको जाँतोमा पिसिएर ऊ निरन्तर र धेरैभन्दा धेरै मात्रामा सन्तान-दरसन्तान सम्पत्तिविहीन अवस्थामा पुग्दैगइरहेको छ । मजदूर वर्गको जीवनका वास्तविक परिस्थितिहरूलाई पूँजीपति वर्गको न्यायिक फन्दाभित्रबाट पूर्णतः कहिल्यै व्यक्त गर्न सकिन्न । जीवनका ती परिस्थितिहरूलाई स्वयं उसले समेत पनि पूर्णतः त्यतिबेला मात्र बुझ्दछ, जतिबेला उसले कानूनी मसीबाट रङ्गिएका चश्माविना चीजहरूलाई जस्ताको त्यस्तै – वास्तविक – रूपमा हेर्दछ । तर मार्क्सले इतिहासको आ□नो भौतिकवादी अवधारणाद्वारा उसलाई त्यस्तै गर्न मद्दत गर्नुभएको थियो । कुन कुराको प्रमाण प्रस्तुत गरेर उहाँले त्यसो गर्नुभएको थियो भने उहाँले अन्ततः न्यायिक, राजनैतिक, दार्शनिक धार्मिक र मानिसका अरू धारणाहरू उसको जीवनका आर्थिक परिस्थितिहरूबाट, उत्पादन र विनियमको तरीकाबाट उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैगरी उहाँले त्यस्तो विश्वदृष्टिको प्रस्तुत गर्नु सर्वहारा वर्गका जीवन र

संघर्षका परिस्थितिहरूको अनुरूप थियो । मजदूरहरूको मनमस्तिष्कमा भ्रम नहुनु ऊ सम्पत्तिविहीन हुने कुराको एकदमै अनुरूप थियो । र, यो सर्वहारा विश्वदृष्टिकोण अब सारा सन्सारमा फैलिदैछ ।

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

ब्लाकलाई लेखिएको एङ्गेल्सको पत्र

लन्डन २१

सेप्टेम्बर २, १८९०

प्रिय महोदय,

तपाईंको ३ ता.को पत्र मैले फोकस्टोनमा पाएको थिएँ तर त्यहाँ मसँग त्यो पुस्तक नभएको हुनाले मैले उत्तर दिन सकेको थिइन । १२ ता.का दिन म घर फर्किंदा मेरो निम्ति कति धेरै अत्यावश्यक काम रहेको थियो भने आजभन्दा पहिले तपाईंलाई केही पङ्क्ति लेख्न पनि मैले फुर्सत पाउन सकेको थिइन । कृपया, मेरो यो बाध्यता स्वीकार गर्नुहोस् र ढिलोगरेर पत्र लेखेकोमा क्षमा दिनुहोस् □

१. सवभन्दापहिले "उत्पत्ति"को पृष्ठ १९ बाट तपाईंले के निष्कर्ष निकाल्नुभएको छ भने पुनलुआ परिवारको विकासको प्रक्रियालाई अति मन्द गतिले काम गरेको देखाइएको छ, त्यसबाट हवाईमा त्यहाँको राजपरिवारभित्र दानुभाइहरू र (उही आमाबाट जन्मिएका) दिदी-बहिनीहरूबीच यही शताब्दीसम्म पनि बिहावारी हुनेगरेको जस्तो लाग्दछ । दाजुभाइ र दिदीबहिनीबीच हुने विवाहका उदाहरण पूरै प्राचीन कालमा हामी पाउँछौं । उदाहरणका लागि टोलमियाँहरू (मिश्रका यूनानी सम्राटहरू) कहाँ त्यस्तै हुन्थ्यो । तर अर्को कुरा के हो भने उही आमाबाट जन्मिएका दाजुभाइ र दिदीबहिनी तथा उही बाबुबाट जन्मिएका दाजुभाइ र दिदीबहिनीका बीचमा फरक गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । दाजुभाइ, दिदीबहिनी शब्दहरूको उत्पत्ति गर्भ शब्दबाट भएको छ । र, त्यसकारण मौलिकरूपबाट उनीहरूको सम्बन्ध केवल आमातर्फका दाजुभाइ र दिदीबहिनीसत हुन्छ । मातृसत्ताको समयदेखि नै बाबु बेग्लाबेग्लै किन नहोऊन्, उही आमाका सन्तानहरूले एउटै बाबु तर बेग्लाबेग्लै आमाका सन्तानहरूभन्दा धेरै नजीकको सम्बन्ध राख्दछन् भन्ने भावना धेरै दिनसम्म रहिरहेको छ । परिवारको पुनलुवा रूपले खालि उही आमाका सन्तानहरूबीचको विवाहलाई बर्जित गर्दछ भने एउटै बाबुका तर बेग्लाबेग्लै आमाहरूबाट जन्मिएका सन्तानहरूबीचको विवाहलाई कहिल्यै पनि रोक्दैन । त्यो धारणानुसार त त्यस्ता सन्तानहरूलाई नातासम्बन्धी पनि मानिदैन (किनकि मातृसत्तात्मक अधिकारको बोलवाला छ) । जहाँसम्म मलाई थाह छ, यूनानको प्राचीन इतिहासमा दाजुभाइ र दाजुबहिनीहरूबीच हुने विवाहका उदाहरणहरू हामी पाउँछौं । ती तिनी व्यक्तिहरूसम्म सीमित छ, जसका आमाहरू बेग्लाबेग्लै छन् वा पुनः त्यस्ता व्यक्तिहरूका विवाहका उदाहरण भेटिन्छन्, जसका बारमो ती बेग्लाबेग्लै आमाका सन्तान थिए भन्ने कुरा पत्ता लगाइएको थिएन । त्यस्तो स्थितिमा उनीहरू आमाहरू छुट्टाछुट्टै थिए भन्नु असम्भव छ । अतः त्यसप्रकारको विहावारी पनुलुआई रीति रिवाजको विरुद्ध एकदमै छैन । तपाईंले कुन तथ्यप्रति ध्यान दिनु भएन भने पुनलुआ तथा यूनानको एक पत्नी प्रथाबीच समाजले मातृसत्तात्मक (मातृप्रधान) प्रथाबाट छलाङ मारेर पितृसत्तात्मक (पितृप्रधान) प्रथा पुगेको थियो । त्यसको कारणबाट परिस्थिति ज्यादै बदलिनपुगेको थियो ।

वाखस्मुथको Hellenische Alterthumer कानुसार वीररस प्रधान यूनानी कालमा "विवाह गर्ने व्यक्तिहरूबीच मातापिता र केटाकेटीहरूको सम्बन्धलाई छोडेर अन्य कुनै पनि खालको नजीकको नातासम्बन्धका विषयमा कुनै टन्टा भेटिन्न ।" (क्रीटामा पूरै दिदीबहिनीसित विहे गर्नु अनुचित मानिन्थ्यो ।"अन्तमा खण्ड १० को, स्टूयावहरूको कुरा गरौं । त्यसबेला मैले त्यो अंश पाएको थिइन । किनकि त्यस पुस्तकलाई अध्यायहरूमा विभक्त गरिएको छैन तर जतिबेलासम्म त्यसकुराको विपरीत कुनै प्रमाण भेटिन्न, त्यतिबेलासम्म मैले पूरै दिदीबहिनी भनेको बाबुको नाताबाट हुने दिदीबहिनी नै ठान्दछु ।

(२) तपाईंले भन्दापहिले मैले मुख्य भनाइलाई निम्नानुसार संशोधित गर्न चाहन्छु :

इतिहासको भौतिकवादी धारणानुसार वास्तविक जीवनको उत्पादन र पुनरुत्पादन नै अन्ततः इतिहासको निर्णायक तत्व हुन्छ । त्यसभन्दा बढी न त मार्क्सले न मैले नै कहिल्यै भनेका छौं । अतः यदि कसैले त्यसलाई तोडमोड गरेर एक्लो आर्थिक तत्व नै निर्णयक हुन्छ भनेर भन्दछ भने उक्त प्रस्थापनालाई उसले अर्थहीन र हवाई बकवासमा बदलिदिन्छ । आर्थिक परिस्थिति आधार हुन्छ तर उपरी ढाँचाका विभिन्न तत्वहरूले पनि ऐतिहासिक संघर्षको क्रममा प्रभाव पार्दछन्, कैयौंपटक त तिनले त्यसको स्वरूपलाई निश्चित गर्नका लागि प्रमुख भूमिका समेत खेल्दछन् । ती तत्व हुन् : वर्ग- संघर्षका राजनैतिक स्वरूपहरू र तिनका परिणामहरू, अर्थात् सफल लडाइँ, आदि पछि विजयी वर्गद्वारा स्थापित गरिएका विधान र न्यायिक (कानूनी) रूप ।

कतिसमम भने ती सारा वास्तविक संघर्षमा भाग भाग लिने मनमस्तिष्कहरूमा ती संघर्षका प्रतिविम्बहरू तथा राजनैतिक, न्यायशास्त्रीय एवं दार्शनिक सिद्धान्त, धार्मिक विचार तथा अन्धविश्वासका रूपमा भएको उनीहरूको विकासले पनि ऐतिहासिक संघर्षको क्रममा आ□नो प्रभाव पार्दछन् तथा त्यो स्वरूपलाई निश्चित गर्न धेरै पटक प्रमुख भूमिका खेल्दछन् । यी सारा ततवहरूको एकअर्कोमाथि क्रिया-प्रतिक्रिया भइरहन्छ । त्यसमा दुर्घटनाहरूको अपार भीडबीच (अर्थात् जसको आन्तरिक पारस्परिक सम्बन्ध प्रमाणित गर्न असम्भव हुनेगरी परै रहेको हुन्छ, अथवा हामी जसलाई अस्तित्वहीन, नगण्यसम्म ठान्न पुग्दछौं त्यस्ता चीजहरू र घटनाहरूको भीडबीच) अन्तमा आर्थिक क्रिया अपरिहार्यरूपमा अगाडि आउँछ । हो, यो सिद्धान्तलाई इतिहासको कुनैपनि कालमा लागू गर्नु एउटा घातको कुनै सरल समीकरणलाई हल गर्नुभन्दा पनि बढी सजिलो हुनेछ ।

हामी आ□नो इतिहास स्वयं निर्माण गर्दछौं । तर सर्वप्रथम हामी अत्यन्त निश्चित मान्यताहरू र परिस्थिति अन्तरगत गर्दछौं । त्यसमा आर्थिक मान्यताहरू र परिस्थितिहरू अन्ततः निर्णायक हुन्छन् । तर राजनैतिक मान्यताहरू र धारणाहरू आदि तथा वास्तवमा मानिसको मस्तिष्कमा जमेर रहेका परम्पराहरू समेतले त्यसमा भूमिका खेल्दछन् – यद्यपि तिनको भूमिका निर्णायक हुँदैन । प्रशियायी राज्यको उदय र विकास पनि ऐतिहासिक, अन्ततः आर्थिक कारणबाट भएको थियो । तर थोत्रो विद्याडम्बरको सहारा नलिईकन के कुरा मुश्कीलैले भन्न सकिन्छ भने अरू तत्वहरूलाई छोडेर (खासरूपबाट प्रशाको स्वामित्वको कारण पोल्यान्डसँग त्यसको उल्झन र त्यसको कारणले अष्ट्रियायी राजवंशको स्थापनामा निर्णयक भूमिका खेल्ने अन्तरराष्ट्रिय राजनैतिक सम्बन्धहरूसितको त्यसको उल्झनलाई छोडेर) खालि आर्थिक अनिवार्यताले के कुरा तय गरेको थियो भने उत्तर र दक्षिणबीचको आर्थिक, भाषासम्बन्धी र – धर्मसुधार आन्दोलनपछि – जुन धार्मिक भिन्नता उत्पन्न भएको थियो, तिनलाई आ□नो अन्तरगत समावेश गरेर उ.जर्मनीका थुप्रै स-साना राज्यहरूमध्ये, विशेष गरेर ब्रेन्डन वर्गको राज्य त्यहाँ महान् शक्ति बनोस् । आफूलाई हास्यास्पद नबनाईकन अर्थशास्त्रको माध्यबाट जर्मनीको पुरानो र वर्तमान प्रत्येक सानो राज्य किन अस्तित्वमा आएको थियो भन्ने कुरा बताउनु मुश्कील हुनेछ । त्यसैगरी त्यसको माध्यमबाट के बताउनु पनि मुश्कील हुनेछ भने उच्च जर्मन भाषाका गतिशील परिवर्तनहरूको उत्पत्ति कसरी भएको थियो, जसले भौगोलिक विभाजनलाई फराकिलो बनाइदिएको थियो तथा जुन सुटीय पर्वतमालादेखि लिएर टानससम्म फैलिएका जर्मनीको एउटा छेउँदेखि अर्को छेउँसम्म निश्चितरूपले फाटो पै दा गर्ने पर्वतहरूको कारण पहिलेदेखि मौजूद थियो ?

द्वितीय, अन्तिम परिणाम निस्किने इतिहासको निर्माण कसरी हुन्छ ? त्यो हमेशा थुप्रै वैयक्तिक इच्छाहरूको संघर्षको फल हुन्छ र त्यसमध्ये हरेक इच्छा स्वयं पनि केहीनकेही हुन्छ, त्यो जीवनका नाना प्रकारका विशिष्ट परिस्थितिहरूको कारण नै हुन्छ । त्यसरी एक अर्कोलाई काट्ने अनगिन्ती शक्तिहरू हुन्छन् । शक्तिहरूको समानान्तर चतुर्भजका अनन्त श्रृङ्खलाहरू हुन्छन् तथा ऐतिहासिक घटना भनिने परिणाम तीभित्रबाट निक्लन्छ । स्वयं त्यसलाई पनि अचेतनरूपबाट र कुनै इच्छा शक्तिविना काम गर्ने शक्तिको रूपमा देख्न सकिन्छ । हरेक वैयक्तिक इच्छाको मार्गमा हरेक अर्को व्यक्तिले अबरोध पैदा गर्दछ तथा जुन चीज अन्तमा अगाडि आउँछ, त्यो त्यस्तो चीज हुन्छ, जसको कसैले पनि इच्छा गरेको थिएन । त्यसैगरी अहिलेसम्म इतिहास प्राकृतिक प्रक्रियाको रूपमा चल्दैआएको छ र मूलतः त्यो प्राकृतिक प्रक्रियाको गतिका नियमहरूकै अधीनस्थ नै रहेको छ । तर व्यक्तिहरूका इच्छाहरूमध्ये हरेक व्यक्तिले त्यही चाहन्छ, जसलाई चाहना गर्नका लागि उसको भौतिक शरीर-रचना र बाह्य र अन्ततः आर्थिक परिस्थितिहरू (वा ऊ स्वयंका निजी परिस्थितिहरू वा आम समाजका परिस्थितिहरू) ले उसलाई बाध्य बनाउँछन् – जुन वस्तुलाई चाहन्छन् ठीक त्यही वस्तु पाउन सक्दैनन् बरु उनीहरू संयुक्त औसत कुरामा आम संयुक्त परिणाममा विलीन हुन पुग्दछन् – ती इच्छाहरू शून्य बराबर हुन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्नुहुँदैन । त्यसको विपरीत अन्तिम परिणाममा तीमध्ये हरेकको योगदान हुन्छ तथा त्यो हदसम्म ऊ त्यो परिणाममा सामेल हुन्छ ।

म तपाईंहरूसमक्ष के आग्रह गर्न चाहन्छु भने त्यो सिद्धान्तको अध्ययन तपाईं त्यसका मूल स्रोतहरूको आधारमा गर्नुहोस्, तर यताउताका अरूहरूबाट प्राप्त साधनहरूको आधारमा नगर्नुहोस् । त्यसो गर्नु वास्तवमा धेरै सजिलो हुन्छ । मार्क्सले शायदै त्यसखालको कुनै चीज लेख्नुभएको होला, जसमा यो सिद्धान्तको कुरा नरहेको होस् तर त्यसको प्रयोगको एक अत्यन्त उत्कृष्ट उदाहरण लुई बोनापार्टको १८ औं ब्रुमेरमा खास गरेर देख्न पाइन्छ । र, पूँजीमा समेत थुप्रै ठाउँमा उल्लेख भएको छ । अन्तमा तपाईंको ध्यान मैले आ□ना रचनाहरू : विज्ञानमा श्री युजेन ड्युह्रिङको क्रान्ति, लुडविग फायरवाख र शास्त्रीय जर्मन दर्शनको अन्तपट्टि

आकर्षित गर्न चाहन्छु । तिनमा मैले ऐतिहासिक भौतिकवादको विवरण अत्यन्त विस्तृतरूपमा प्रस्तुत गरेको छु । जहाँसम्म मलाई थाह छ, त्यसभन्दा बढी विस्तृत विवरण अन्यत्र कहीं पाइन्न ।

नयाँ व्यक्तिहरूले कहिलेकाहीं यस सिद्धान्तको आर्थिक पक्षमाथि आवश्यकताभन्दा बढी जोड दिने गरेको कुराका लागि आंशिरूपबाट मार्क्स र म स्वयं जिम्मेवार छौं । यस कुरालाई एकदमै अस्वीकार गर्ने आ□ना विरोधीहरूको खण्डन गर्नका लागि मुख्य सिद्धान्तमाथि हामीहरूले धेरै जोड दिनुपरेको थियो । र, अन्योन्य क्रियामा रहने अरू तत्वहरूको व्याख्या गर्न र तिनलाई समुचित स्थान दिनका लागि न त हामीहरूसँग समय थियो, न ठाउँ र मौका थियो । तर जहिले पनि इतिहासको कुनै अंश प्रस्तुत गर्ने अर्थात्, यस सिद्धान्तलाई व्यवहारिकरूपमा कार्यान्वयन गर्ने प्रश्न उठ्दथ्यो, त्यतिबेलादेखि अर्कै कुरा हुन्थ्यो तथा त्यसमा कुनै,प्रकारको गल्ती गर्न सकिन्नथ्यो । तापनि दुर्भाग्यवश, धेरैजसो अवसर कस्तो पाइन्छ भने मानिसले जसै कुनै नयाँ सिद्धान्तका मुख्य अवधारणाहरू बुझ्दछन् – र त्यो पनि धसैं एकदमै सही-सहीढङ्गले होइन – उतिखेरै उनीहरू के सोंच्न थाल्दछन्, त्यतिबेला त्यसलाई आफूले पूर्णतः आत्मसात गरेको र कुनै कठिनाईविना त्यसको प्रयोग गर्न सकेको सोंच्न थाल्दछन् □ त्यो दोषबाट म अहिलेका थुप्रै "मार्क्सवादीहरू"लाई समेत मुक्त गर्न सक्दिन किनभने त्यसबारे उनीहरूले पनि ज्यादै अनौठाखालका घिसेपिटे कुराहरू लेखेका छन् ।

हिजो (यहाँ मैले २२ सेप्टेम्बरलाई लेखिरहेको छु) सुमेनको पुस्तक Griechische Alterthumer मा मैले एउटा ज्यादै महत्त्वपूर्ण अंश भेटाएँ । मैले माथि प्रस्तुत गरेको व्याख्यालाई त्यसले पूर्णतः पुष्टि गर्दछ । त्यो अंश यसप्रकार छ : "तर के कुरा थाह छ भने प्राचीन यूनानमा बेग्लाबेग्लै आमाहरूका सन्तानहरू – सौतेला दाजुभाइ र सौतेला दिदीबहिनीहरूबीच हुने विवाहलाई सगोत्री विवाह वा हाडनाता-सम्भोग मानिदैनथ्यो ।"

मैले के आशा गर्दछु भने सङ्क्षेपमा कुरा गर्ने उद्देश्यबाट बीचबीचमा जे-जति चीजहरू मैले थपेको छु, त्यसको कारणले तपाईंलाई धेरै हैरानी हुनेछैन □

भवदीय

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

फ्रडरिक एङ्गेल्स

श्री स्मितलाई एङ्गेल्सको पत्र

लन्डन

अस्टोबर २७, १८९०

मैले केही फुर्सत पाउनेबित्तिकै तपाईंको उत्तर दिन बसेको छु । ज्यूरीचको नोकरी तपाईंले अवश्य स्वीकार गर्नुपर्दछ । त्यहाँ अर्थशास्त्रको सम्बन्धमा सधैं तपाईंले धेरै कुरा सिक्न सक्नुहुनेछ, विशेष गरेर तपाईंले कुन कुराको ख्याल राख्नुर्नेछ भने ज्यूरीच मुद्रा र सट्टापट्टा गर्ने कुरा आखिर तेस्रो श्रेणीको नै व्यापार हो । त्यसको कारणले त्यहाँ पर्ने असर दोस्रो वा तेस्रो श्रेणीको हुनुको कारण कमजोर हुन्छ, अथवा पुनः जानी बुझी विकृत पारिन्छ । तर तपाईंलाई त्यस प्रक्रियाको व्यवहारिक ज्ञान प्राप्त हुनेछ तथा लन्डन, न्यूयोर्क, पेरिस, बर्लिन र भियनाबाट आउने सट्टाबजारसम्बन्धी मूल प्रतिवेदनको अनुकरण गर्नका लागि तपाईं बाध्य हुनुहुनेछ, त्यसैगरी मुद्रा र सेयर बजारको प्रवर्तकको रूपमा विश्व बजारको चित्रपनि तपाईंसमक्ष स्पष्ट हुनेछ । आर्थिक, राजनैतिक तथा अन्य प्रकारका प्रतिविम्बहरूको रूप त्यस्तै हुनेछ, जस्तो रूप मानिसका आँखामा बन्ने प्रतिविम्बको हुन्छ : ती सघन लेन्सभित्रबाट गुज्रिनुपर्दछ र, त्यसरी ती उल्टो अर्थात् आ□नो टाउकाको बलमा खडा भएका देखिन्छन् । तन्त्रिका तन्त्रको कमजोरी हुन्छ, त्यो हाम्रा अगाडि तिनलाई उनीहरूका खुट्टामा पुनः सीधा खडा गर्ने कमजोरी हुन्छ । मुद्रा बजारको व्यक्तिलाई उद्योगधन्धा तथा विश्वबजारको गति मुद्रा र सेयरबजारको केवल उल्टो प्रतिविम्बमा मात्र देखिन्छ र, त्यसकारण कार्य त्यसको कारण बन्न पुग्दछ । त्यो चीज धेरैपहिले पाँचौं दशकमा नै मानचेस्टरमा मैले अनुभव गरेको थियो । उद्योगधन्धाका क्रियाकलाप र त्यसका आवधिक अधिकतम र न्यूनतम विन्दुहरूलाई बुझ्ने दृष्टिकोणबाट लन्डनको सेयरबजारबाट आउने रिपोर्ट एकदमै बेकार हुन्थ्यो किनभने त्यसलाई पठाउने सज्जनले हरेक चीजलाई केवल मुद्रा बजारका संकटहरूमाथि थोपर्न कोशिश गर्दथे । उनीहरूले के बुझ्दैनथे भने मुद्रा बजारका ती संकटहरू स्वयं आमरूपबाट खालि अर्कै चीजका लक्षण मात्र थिए । त्यतिबेला मुख्य काम कुन चीजलाई गलत सावित गर्नु थियो भने औद्योगिक सङ्कटको कारण अस्थायी अति-उत्त्पादन हुन्छ । त्यसको कारणले तोडमोड गर्ने कामलाई जोड दिने कुराको प्रवृत्ति साध्ने पक्ष पनि हुन्थ्यो । अहिले त्यस कामको – कम्तिमा हाम्रो लागि –

सधैंका लागि महत्त्व खतम हुनपुगेको थियो । त्यसबाहेक मुद्रा बजारकास्वयं आ□नै संकट पनि हुन सक्दछन् भन्ने कुरा वास्तवमा सही हो । ती संकटहरूमा उद्योगधन्धाका प्रत्यक्ष गडबडीको केवल गौण भूमिका मात्र हुन्छ, अथवा कुनै पनि भूमिका हुँदैन । त्यस क्षेत्रमा विशेष गरेर विगत २० वर्षको इतिहासको सिलसिलामा अहिलेसम्म धेरै प्रमाणित गर्नु र जाँचबुझ गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

जहाँ सामाजिकस्तरमा श्रमविभाजन हुन्छ, त्यहाँ श्रमका बेग्लाबेग्लै क्रियाहरू एक अर्कोबाट स्वतन्त्र हुन पुग्दछन् । अन्ततः निर्णायक तत्व उत्पादन नै हुन्छ तर उत्पादित मालको व्यापार जतिबेला उत्पादनबाट स्वतन्त्र हुन्छ, त्यतिबेला त्यो स्वयं आ□नो बेग्लै मार्गमा चल्न थाल्दछ । त्यसको त्यो गति यद्यपि देख्दाखेरि अझै पनि पूर्णतः उत्पादनको गतिबाट नियन्त्रित हुन्छ तापनि खास-खास कुराहरूमा र, त्यस आत्मनिर्भरता अन्तरगत रहेर त्यो नयाँ तत्वले स्वयं आ□नो प्रकृतिमा अन्तरनिहित नियमहरूको अनुशरण गर्दछ । त्यो गतिका स्वयं आ□नै अवस्थाहरू हुन्छन् र त्यो स्वयंले पनि उत्पादनको गतिलाई प्रभावित गर्दछ ।

अमेरिकाको खोजी सूनको तृष्णाको कारण भएको थियो । त्यसभन्दापहिले त्यही तृष्णाले पुर्तगालीहरूलाई अफ्रिका जान बाध्य पारिदिएको थियो ।[161] त्यसको कारण के थियो भने १४ औं र १५ औं शताब्दीहरूमा यूरापका उद्योगधन्धा तथा त्यस अनुरूप व्यापारको जुन जोडदाररूपमा विस्तारै भएका थियो, त्यसको लागि विनिमयका अझ बढी साधनहरूको आवश्यकता पैदा हुनपुगेको थियो । जर्मनी १४५० देखि १५५० सम्म चाँदीको महान् देश थियो, अब त्यसले आवश्यकताको पनि पूर्ति गर्न सक्दैन । १५०० र १८०० को बीच पुर्तगालीहरू, डचहरू र अंग्रेजहरूले भारतमाथि जुन विजय गरेका थिए, त्यसका पछाडि आयात प्राप्त गर्ने लक्ष्य थियो – त्यहाँ कुनै चीजको निर्यात गर्ने कुरा सपनामा पनि कसैले सोंचेको थिएन । त्यसका बावजूद केवल व्यापारिक स्वार्थहरूका कारणले गरिएका ती खोजहरू र सफलताहरूको उद्योगधन्धामाथि कति ठूलो प्रभाव परेको थियो ? आधुनिक ठूला स्तरका उद्योगधन्धाहरूको सृजना र विकास ती देशहरूले निर्यात गनुपर्ने आवश्यकतालाई लिएर नै भएको थियो □

मुद्रा बजारको सम्बन्धमा पनि ठीक त्यही कुरा हो । मुद्रामा हुने व्यापार जसै मालको व्यापारबाट अलग हुन्छ, त्यतिखेरै – उत्पादन र मालको व्यापारद्वारा निर्धारित परिस्थितिहरूअन्तरगत तथा ती सीमाहरूभित्र – स्वयं त्यसको विकास हुन थाल्दछ, त्यो प्रकृति तथा बेग्लाबेग्लै अवस्थाहरूद्वारा निर्धारित गरिएका त्यसका विशेष नियमहरूले स्वयं काम गर्न थाल्दछन् । पछि विकसित भएर मुद्रा व्यापारले आफूभित्र ऋण पत्रको कारोबार पनि समेट्दछ र ती ऋण पत्रमा खालि सरकारी पत्र मात्र नभएर औद्योगिक र यातायातको भण्डार पनि रहन्छ भन्ने कुरा त्यसमा यदि थपिदिने हो भने – र, पुनः त्यसका कारणले मुद्रा व्यापारले त्यो उत्पादनको एउटा अंशमा समेत आ□नो प्रत्यक्ष नियन्त्रण कायम गर्दछ, पूर्णतः विचार गर्दाखेरि त्यसबाट स्वयं नियन्त्रित हुन्छ भने उत्पादनमाथि मुद्रा व्यापारको प्रभाव अझ बढी जटिल हुन पुगेको हामी पाउँछौ । मुद्रा व्यापारीहरू रेल, खानी, फलामको कार्खाना, आदिका मालिक हुन्छन् । उत्पादनका ती साधनहरूका दुई रूप हुन्छन् : कहिलेकाहीं तिनीहरूको काम प्रत्यक्ष उत्पादनमा मद्दत पुऱ्याउनु हुन्छ भने कहिलेकाहीं मुद्रा व्यापारी सेयर होल्डरहरूका आवश्यकतानुसार समेत पनि काम गर्नुपर्दछ । त्यस कुराको सबैभन्दा ज्वलन्त उदाहरण उ.अमेरिकाका रेलहरूमा देख्न पाइन्छ । ती रेलहरूको काम पूर्णतः कुनै जे गुल्ड वा कुनै वान्डरविल्ट आदि सट्टाबजारसित सम्बन्धित दैनिक कारोबारहरूमा निर्भर गर्दछ । तिनीहरूको उक्त रेल र यातायातका साधनका रूपमा उनीहरूका हितसित सरोकार हुँदैन । र, यहाँ इङ्ल्यान्डमा पनि बेग्लाबेग्लै रेल कम्पनिहरूबीच सीमा क्षेत्रलाई लिएर दशकोंसम्म लडाइँ चलेको हामी देख्दछौं । ती लडाइँहरू अनगिन्ती धन – उत्पादन र संवाहनको हितमा नभएर खालि त्यो अंशका मालिक मुद्रा व्यापरीहरूबीच परस्परमा झगडा भएको हुनाले मात्र बर्वाद गरिएको थियो । आमरूपमा त्यो झगडाको एकमात्र उद्देश्य ती अंशका धनीहरूको सट्टा व्यापरमा मद्दत पुऱ्याउनु थियो ।

उत्पादनका मालको व्यापारसित तथा ती दुवैको मुद्रा व्यापारसितको सम्बन्धका विषयमा आ□नो धारणाबारे ती कतिपय संकेतहरूद्वारा ऐतिहासिक भौतिकवादका विषयमा तपाईंका प्रश्नहरूको उत्तर मूलतः मैले दिइसकेको छु । त्यो चीजलाई श्रमविभाजनको दृष्टिकोणबाट सबैभन्दा सजिलैसित बुझ्न सकिन्छ । समाजभित्र कतिपय सामान्य काम उत्पन्न हुन्छन् । तीविना त्यसको निकासको बाटो हुन सक्दैन । ती कामको लागि जुन व्यक्तिहरूलाई नियुक्त गरिन्छ, तीबाट समाजभित्रै श्रमविभाजनको नयाँ शाखा कायम हुन पुग्दछ । त्यसबाट उनीहरूका कतिपय खास स्वार्थहरू उत्पन्न हुन्छन् । ती उनीहरूका हितहरूभन्दा बेग्लै खालका हुन्छ । तिनले उनीहरूलाई ती कामको सत्ता सुम्पिदिएका थिए । ती उनीहरूबाट स्वतन्त्र हुन पुग्दछन् र

राज्यसत्ताको जन्म हुन्छ □ अनि, अब चीजहरू ठीकढङ्गले चल्न थाल्दछन्, जुनढङ्गले ती मालको व्यापार र पछि मुद्राको व्यापारका क्षेत्रमा चल्दछन् । मुख्यरूपले उत्पादनको गतिको अनुशरण गर्नका लागि बाध्य हुँदाहुँदै पनि आ□नो अन्तर्निहित सापेक्ष स्वतन्त्रताको कारणले – अर्थात् एकपटक त्यसलाई प्रदान गरिएको र विस्तारै-विस्तारै धेरै विकसित हुनपुगेको सापेक्षिक स्वतन्त्रताको कारणले – त्यो नयाँसत्ताले आफै पनि उत्त्पादनका परिस्थितिहरू र उत्पानको क्रममाथि पनि प्रभाव पार्दछ । त्यो अन्योन्य (पारस्परिक) क्रिया दुई असमान शक्तिहरूबीचको पारस्परिक क्रिया हुन्छ : एकातिर, आर्थिक गति हुन्छ भने अर्कोतिर, त्यो नयाँसत्ताले बढभन्दा बढी स्वतन्त्रता प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्दछ र त्यसमा एकपटक स्थापित भइसकेपछि स्वयं आ□नै गति उत्पन्न हुन्छ । पूर्णरूपमा हेर्ने हो भने अन्ततः आर्थिक गतिकै विजय हुन्छ तर त्यो पनि स्वयं उसले सृजना गरेको राजनैतिक परिस्थितिबाट प्रभावित हुनुपर्ने हुन्छ, जसलाई उसले एकातिर राज्यसत्ताको गतिबाट र अर्कोतिर, त्यसको सँगसँगै पैदा हुने उसको विरोधबाट सापेक्षिक स्वतन्त्रता सुम्पेको थियो । जसरी मुख्यतः माथि बताइएको बन्देजअन्तरगत औद्योगिक बजारको गति मुद्रा बजारमा प्रतिविम्बित – र, वास्तवमा उल्टोरूपमा प्रतिविम्बित हुन्छ – तर त्यसैगरी उल्टैरूपमा – प्रत्यक्षरूपमा मात्र नभएर अप्रत्यक्षरूपमा, वर्ग-संघर्षको रूपमा नभएर राजनैतिक सिद्धान्तहरूको लागि गरिने संघर्षको रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छ । वास्तवमा त्यो कति विकृतरूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छ भने त्यसलाई बुझ्न हामीलाई हजारौं वर्ष लागेको छ □

आर्थिक विकासमा राजकीय शक्तिको प्रभाव तीनथरीको हुन सक्दछ : त्यसले आर्थिक विकासको दिशामा नै काम गर्न सक्दछ । त्यसोहुँदा विकासको गति अझ धेरै तीव्र हुन्छ । त्यसले विकासको विरोध गर्न सक्दछ र, आज भोलिको परिस्थितिमा हरेक विशाल देशमा अन्ततः टुटफुट भएर छिन्नभिन्न हुन्छ, अथवा पुनः आर्थिक विकासलाई कुनै खास दिशामा निर्धारित गर्न सक्दछ । अन्तमा त्यसको अनुमान पनि माथिका दुई अनुमानहरूमध्येबाट कुनै एक श्रेणी अन्तरगत आइपुग्नेछ । तर के कुरा स्पष्ट छ भने दोस्रो र तेस्रो स्थितिमा राजनैतिक सत्ताले आर्थिक विकासलाई धेरै धक्का पुऱ्याउन सक्दछ तथा शक्ति र साधनहरूको ठूलो बर्वादीको कारण बन्न सक्दछ ।

पुनः विजय र आर्थिक साधनहरूको पाशविक विनाशको काण्ड पनि हुन्छ । कुनै जमानामा कुनै विशेष परिस्थिति अन्तरगत त्यसद्वारा सम्पूर्ण स्थानीय अथवा राष्ट्रिय आर्थिक विकासलाई नष्ट पारिदिन सकिन्थ्यो । आजभोलि आमरूपबाट ठूला देशहरूमा त्यस्तो चीजको उल्टै असर पर्दछ : अन्ततः विजेताको अपेक्षा विजित सम्प्रदाय आर्थिक, राजनैतिक र नैतिकरूपबाट प्रायशः अझ बढी सुदृढ हुन पुग्दछ ।

त्यही कुरा कानूनको सम्बन्धमा पनि सत्य हो । जतिबेला पेसेवर वकिल उत्पन्न गर्ने श्रमको नयाँ विभाजन आवश्यक हुन्छ, त्यतिबेला अर्को नयाँ र स्वतन्त्र क्षेत्र उत्पन्न हुन पुग्दछ । उत्त्पादन र व्यापारमाथि त्यसको सारा निर्भरताको बावजूद त्यस क्षेत्रमा अरू क्षेत्रहरूलाई प्रभावित गर्ने विशेष क्षमता हुन्छ । आधुनिक राज्यमा कानूनको लागि त्यो केवल मामूली आर्थिक परिस्थिति अनुरूप होस् र अभिव्यक्ति गर्नु मात्र आवश्यक नभएर त्यो अभिव्यक्ति उसको रूपबाट सुसंङ्गठित होस् र त्यसबाट आ□नो आन्तरिक असङ्गतिका कारणले ऊ निरर्थक नहोस् । अनि, त्यही चीजलाई सम्भव बनाउने प्रक्रियामा उसभित्र आर्थिक परिस्थितिहरूको सही-सही प्रतिविम्ब बढीभन्दा बढी षीण हुँदै जान्छ । त्यो अझ धेरै पनि किन हुन्छ भने कानूनी नियम कुनै वर्गका अधिपत्यका एकदम खुला, विशुद्ध र पूर्णरूपमा मुश्कीलैले कहिल्यै **अभिव्यक्त** गर्दछन् । किनभने यदि उनीहरूले त्यसो गरे भने “न्यायको अवधारणा”लाई चोट पुग्नेछ । नेपोलिनको न्यायसंहिता (Code of Napoleon) मा पनि क्रान्तिकारी पूँजीपति वर्गको १७९२-९६ को न्यायिक, युद्ध, सुसंङ्गत धारणा अनेकौं रूपमा दुषित हुनपुगेको छ र, जुन हदसम्म त्यो उसमा मौजूद छ, त्यसमा पनि सर्वहारा वर्गको बढ्दैगइरहेको शक्तिको कारण रातदिन नानाप्रकारका परिवर्तन भइरहन्छ । तिनबाट त्यो धारणा झन् धेरै क्षीण हुँदै जान्छ । तर त्यसको कारणबाट नेपोलियनको न्यायसंहिता विधानको एउटा पुस्तक बन्दा कुनै फरक पर्दैन । त्यसले सन्सारको हरेक कुनामा त्यहाँको हरेक नयाँ न्याय संहिताको लागि मूल आधारको आम दिन्छ । त्यसरी धेरै हदसम्म “न्यायको विकास” क्रमको अर्थ के हुन्छ भने –

प्रथम, त्यसको माध्यमबाट न्यायिक सिद्धान्तको रूपमा आर्थिक सम्बन्ध प्रत्यक्षरूपले रूपान्तर हुनुको कारण जे-जति असङ्गतिहरू उत्पन्न हुँदै जान्छन्, तिनलाई खतम गर्ने र कानूनको समन्वयात्मक व्यवस्था कायम गर्ने कोशिश गरिन्छ र पुनः ती धाँजाहरू पुर्ने कोशिश गरिन्छ, जुन अगाडिका तथा आर्थिक विकासको प्रभाव र दबावका कारण त्यस व्यवस्थामा बारम्बार पैदा हुन्छन् एवं त्यस व्यवस्थालाई अझ धेरै असङ्गतिको भासमा फँसाइरहन्छन् । *(यतिबेला यहाँ मैले केवल दिवानी कानूनको मात्र कुरा गरिरहेको छु ।)*

कानूनी सिद्धान्तका रूपमा आर्थिक सम्बन्धहरूको प्रतिविम्ब पनि अपरिहार्यरूपबाट उलटो-पाल्टो हुन्छ : त्यो कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिलाई त्यस प्रतिविम्बको कुनै चेतना हुँदैन । न्यायशास्त्रीले के सोंच्दछ भने जुन प्रस्थापनाहरूको आधारमा उसले काम गरिरहेको छ, ती पहिले सिद्ध भएका कुरा हुन्छन्, वास्तवमा ती खालि आर्थिक प्रतिवर्त मात्र हुन्छन् । त्यसैगरी हरेक चीज उल्टो देखिन्छ । र, यो अपवर्तन (उल्टोपन) बारे जबसम्म जानकारी हुँदैनथ्यो, त्यतिबेलासम्म रहरिहन्छ, तिनलाई विचारधारात्मक दृष्टिकोण भनिन्छ, फेरि स्वयं पनि आर्थिक आधारलाई प्रभावित गर्दछ, कुनैहदसमम त्यसलाई बदलि पनि दिन्छ भन्ने कुरामा म स्पष्ट छु । उत्तराधिकार प्राप्त गर्ने अधिकारको आधार आर्थिक हो – यहाँ हामी के मान्दछौं भने परिवारको विकासक्रमका अवस्था एकैनाश छन् । त्यसका बावजूद उदाहरणका लागि इङ्ल्यान्ड शेषपछिको अधिकार हासिल गर्नेहरूलाई प्राप्त अक्षुण्ण स्वतन्त्रता र फ्रान्समा प्रत्येक स-साना कुराका सम्बन्धमा त्यसमाथि लागेका कडा प्रतिबन्धको कारण केवल आर्थिक मात्र हो भन्ने सिद्ध गर्नु मुश्कील हुनेछ । तापनि ती दुवै व्यवस्थाहरूले आर्थिक क्षेत्रलाई धेरैमात्रामा प्रभावित गर्दछन् किनभने तिनले सम्पत्ति वितरणलाई प्रभावित गर्दछन् ।

जहाँसम्म विचारधाराका ती विषयहरूको सम्बन्ध छ, ती हवामा अझ माथि पनि उड्दछन् – धर्म, दर्शन, इत्यादिको – तिनीहरूसँग त्यस्ता चीजहरूको एक प्राग्-ऐतिहासिक भण्डार मौजूद छ । त्यसलाई हामीहरूले कोरा बकवास मात्र भन्न सक्दछौं । त्यो भण्डार पहिलेदेखि नै मौजूद थियो । ऐतिहासिक कालले त्यसलाई अँगालेको थियो । प्रकृति, स्वयं मानिसको आ□नो सत्ता, भूत-प्रेत र जादूका शक्तिहरू, आदि-आदिका बारेमा बेग्लाबेग्लैखालका जुन गलत धारणाहरू छन्, तिनको आधार प्रायः एउटा नकारात्मक आर्थिक तत्व हुन्छ । प्राक्-ऐतिहासिक कालको आर्थिक विकासको जुन निम्नस्तर थियो, त्यसको कमी प्रकृतिसम्बन्धी यी गलत दृष्टिकोणहरूले पूरा गर्दथे । आंशिकरूपबाट ती गलत धारणाहरू उसबेलाको आर्थिक विकासको निम्नस्तरले उत्पन्न गर्दथ्यो । ती त्यसका कारण पनि हुन्थे । अनि, यद्यपि प्रकृतिको उत्तरोत्तर ज्ञान बढ्दैगएको छ, त्यसको पछाडि पनि मुख्य प्रेरक शक्ति आर्थिक आवश्यकता थियो – र, अब त्यसको भूमिका अझ झन् धेरै बढ्नपुगेको छ – तापनि ती सारा आदिमकालीन बकवासका पछाडि कुनै आर्थिक कारणहरू खोज्न र पाउने प्रयत्न गर्नु खालि शेखी छाँट्नु हुनेछ । त्यो बकबासलाई क्रमशः खतम गर्ने वा यसो भनौं त्यसको ठाउँमा नयाँ तर सधैं त्योभन्दा केही कम निरर्थक बकवासलाई स्थापित गर्ने क्रियाको इतिहास नै विज्ञानको इतिहास हो । जसले त्यो काम गर्ने भन्दछन्, उनीहरूको सम्बन्ध पुनः श्रम विभाजनको विशेष क्षेत्रसित हुन पुग्दछ र उनीहरूलाई के लाग्दछ भने उनीहरूले एउटा स्वतन्त्र क्षेत्रमा काम गरिरहेका छन् । अनि, श्रमको सामाजिक विभाजनको व्यवस्थाअन्तरगत जुन हदसम्म एउटा स्वतन्त्र दलको रूपमा उनीहरूले काम गर्दछन्, त्यही हदसम्म उनीहरूका गल्तीहरू समेतका क्रियाकलापहरूले समाजको सम्पूर्ण विकासमाथि, त्यसको आर्थिक विकासमाथि प्रभाव पार्दछ । तर ती सबैका बावजूद उनीहरू स्वयं पनि आर्थिक विकासको प्रबल प्रभावको अधीनस्थ हुन्छन् । उदाहरणका लागि पूँजीवादीकालका सम्बन्धमा दर्शनको क्षेत्रमा त्यो चीज धेरै सजिलैसँग प्रमाणित गर्न सकिन्छ ।

हब्स पहिलो आधुनिक भौतिकवादी थिए । (१८ औं शदीको समझदारीको अर्थमा) तर सम्पूर्ण यूरोपभरि निरंकुश राजतन्त्रात्मक व्यवस्था पूरापूर उत्कर्षमा रहेको बेला तथा इङ्ल्यान्डमा त्यसले खुलंखुल्ला जनताका विरुद्ध काम गर्न सुरु गरेको बेला उनी निरंकुशतन्त्रवादी थिए □ लक धर्म र राजनीति दुवै क्षेत्रमा १६८८ को वर्गीय सम्झौताका सन्तान थिए । अंग्रेज ईश्वरवादी र उनका थुप्रै सुसङ्गत कृतिका साधक – अर्थात् फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरू भने पूँजीपति वर्गका बफादार दार्शनिक थिए । फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरू पूँजीवादी क्रान्ति सम्पन्न हुनेबेलासम्म सच्चा दार्शनिक थिए । कान्टदेखि लिएर हेगेलसम्म जर्मन दर्शनमा निरन्तर जर्मन अपरिपक्वता पाइन्छ । कहिले त्यो सकारात्मकरूपबाट त्यसमा मौजूद रहन्छ भने कहिले नकारात्मकरूपबाट । तर त्यस विभाजनको निच्चित क्षेत्रको रूपमा हरेक युगको दर्शनको आधार निश्चित चिन्तन सामग्री हुन्छ । त्यो उसका पूर्वजहरूले उसका निम्ति छोडेर गएका हुन्छन् । उसको प्रारम्भ त्यहींबाट हुन्छ । र, त्यही कारण हो – आर्थिकरूपबाट पछाडि परेको देश दार्शनिक फाँटमा अहिले पनि अघि-अघि रहन सक्दछ : १८ औं शदीको इङ्ल्यान्डको अपेक्षा – त्यसको दर्शनलाई फ्रान्सिसीहरूले आ□नो आधार बनाएका थिए – फ्रान्स अगाडि थियो । अनि, पछि जर्मनी ती दुवैभन्दा अगाडि बढेको थियो ।

तर फ्रान्स र जर्मनी दुवैमा त्यतिबेला भएको दर्शन र साहित्यको आम प्रस्फुटन अगाडि बढिरहेको आर्थिक विकासकै परिणाम थियो । अन्ततः आर्थिक विकासकै प्राधान्यता हुन्छ । त्यो कुरा यस सिलसिलामा पनि मैले सही ठान्दछु । तर त्यसको प्रभाव त्यो विशेष क्षेत्रद्वारा स्वयं निर्धारित गरिएको सीमाभित्र नै पर्दछ ।

उदाहरणको लागि दर्शनको फाँटमा त्यसको प्राधान्यता पूर्वजहरूद्वारा छाडिएको त्यो दार्शनिक सामग्रीमाथि आर्थिक प्रभाव (र, ती स्वयंले पनि आमरूपबाट राजनैतिक र अन्य छद्म रूपहरूमा काम गर्दछन्) को क्रियात्मक माध्यमबाट प्रकट हुन्छ, जुन पहिलेदेखि नै विद्यमान छ । यहाँ अर्थव्यवस्थाले कुनै चीजलाई नयाँ सिराबाट सृष्टि गर्दैन, तर त्यसले त्यो पद्धति निर्धारित गर्दछ, जसको माध्ययमबाट विद्यमान चिन्तन सामग्रीलाई बदल्न र पछि विकसित गर्न सकिन्छ । त्यो काम पनि प्रायःजसो उसले प्रत्यक्षरूपबाट गर्दछ । किनकि दर्शनबारे सबैभन्दा धेरै प्रत्यक्ष प्रभाव राजनैतिक, कानूनी र नैतिक प्रतिवर्तको पर्दछ ।

धर्मका सम्बन्धमा जे-जति अत्यन्त आवश्यक थियो, त्यो मैले फायरवाखको अन्तिम भागमा भनिसकेको छु ।

अतः वार्थले यदि आम गतिप्रति आर्थिक गतिका राजनैतिक र अन्य प्रतिवर्तहरूको हरेक प्रतिक्रियालाई हामी मान्दैनौं भन्ने भने उनले केवल हवामा लाठी बजारिरहेका छन् । त्यो बुभ्मनका लागि उनले मार्क्सको रचना १८ औं ब्रुमेरबारे खालि दृष्टि दिनुपर्ने आवश्यकता मात्र हुन्छ । त्यसमा एकतरहबाट राजनैतिक संघर्षहरू र घटनाहरूद्वारा खेलिने भूमिकाबारे नै विचार गरिएको छ । निस्सन्देह त्यो भूमिका तिनले आर्थिक परिस्थितिमाथि आम निर्भरताको परिधिमा रहेर नै निर्वाह गर्दछन्, अथवा पूँजी[162]को उदाहरणको लागि, कामको दिनसित सम्बन्धित त्यो भाग हेर्नुहोस् । त्यसमा कानून निर्माणको कार्य निश्चय नै एउटा राजनैतिक कार्य हो, त्यसको आम गतिमा कति तीखो प्रभाव पर्दछ भन्ने देखाइएको छ, अथवा पूँजीपति वर्गको इतिहाससित सम्बन्धित भाग हेर्नुहोस्[163] अथवा उनले के कुरामा विचार गरून् भने राजनैतिक सत्ता आर्थिकरूपबाट यदि त्यति शक्तिहीन छ भने सर्वहारा वर्गको राजनैतिक अधिनायकत्वको लागि हामी किन लड्दछौं त ? शक्ति (अर्थात् राज्य-शक्ति) पनि आर्थिक सत्ता हो □

तर पुस्तकको आलोचना गर्ने समय मसँग छैन । पहिले मैले तेस्रो खण्ड प्रकाशित गर्नु छ । त्यसबाहेक मेरो के विचार छ भने त्यो उदाहरणका लागि काम वर्नस्टिनले राम्ररी पूरा गर्न सक्दथे ।

ती सारा भलाद्मीहरूमा जुन कुराको कमी छ, त्यो द्वन्द्ववाद हो । उनीहरू कहिले खालि कार्यलाई हेर्दछन् त कहिले कारणलाई, सधैं एक पक्ष हेर्दछन् । वास्तविक जगत्मा त्यसप्रकारका आधिभौतिक ध्रुवीयरूपबाट एकदमै विरोधी वस्तुहरू केवल संकटकालमा नै देखिन्छन् र बाँकी समय त्यसको सम्पूर्ण विराट प्रक्रिया अन्योन्यक्रियाको रूपमा नै चलिरहन्छ, यद्यपि जुन शक्तिहरूबीच त्यो अन्योन्यक्रिया चलिरहन्छ, ती अत्यन्त असमान हुन्छन् । आर्थिक क्रिया सबैभन्दा शक्तिशाली, सबैभन्दा आदिकालिक तथा सबैभन्दा निर्णायक हुन्छ । यहाँ हरेक वस्तु सापेक्ष छ, निरपेक्ष कुनै चीज छैन । त्यो उनीहरूले कहिल्यै देख्न सक्दैनन् । जहाँसम्म उनीहरूको सम्बन्ध छ, मानौं हेगेल कहिल्यै पनि छँदै थिएनन् । ....

***

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

समाजवाद : काल्पनिक र वैज्ञानिकको अङ्ग्रेजी संस्करणको भूमिका

यो सानो पुस्तिका मूलतः धेरै विशाल ग्रन्थको अङ्ग हो । १८७५ तिर वर्लिन विश्व विद्यालयका अवैतनिक सहायक प्राध्यापक डा. युज्जेन ड्यूरिङले एक्कासी धेरै जोडदाररूपमा आफू समाजवादका पक्षधर भएको घोषणा गरे । जर्मन जनतासमक्ष उनले केवल 'विस्तृत समाजवादी सिद्धान्त' मात्र पेश नगरेर समाजको पुनर्गठनको सिङ्गो व्यवहारिक योजनासमेत प्रस्तुत गर्नपुगे । स्वभावतः उनले आफूभन्दापहिलेका अधिकारीहरूलाई पानी पिउँदा-पिउँदै दुत्कारे भने आ□नो सारा खार मार्क्समाथि पोखेर नकारात्मकरूपमा उहाँको सम्मान बढाउने काम गरे । त्यो उनको सबैभन्दा ठूलो नकारात्मक योगदान थियो ।

जतिबेला जर्मन समाजवादी पार्टीका दुईवटा शाखाहरू – आइजेनेखवादीहरू र लासालवादीहरू – भर्खरै एकजूट भएका थिए र, त्यसरी उनीहरूले आ□नो शक्ति धेरै बढाएका थिए, लगभग त्यतिबेलै उक्त कुरा भएको थियो । त्यत्ति मात्र होइन, उनले त्यो सम्पूर्ण शक्तिलाई आम शत्रुहरूका विरुद्ध लगाउने शक्ति पनि प्राप्त गरेका थिए । जर्मनीको समाजवादी पार्टी तीव्र गतिमा एउटा शक्ति बन्दैगइरहेको थियो । तर यदि उसले एउटा शक्ति बन्नु थियो भने त्यसको पहिलो शर्त थियो – हालै उनीहरूले गरेको एकता खतरामा नपरोस् । तर डा. युज्जेन ड्यूरिङले आ□नो वरिपरि एउटा गुट बनाउन थालेका थिए । त्यस गुटमा भविष्यमा एउटा बेग्लै पार्टी बनाउने कुराको बीऊ छिपेको थियो । अतः जुन चुनौती हामीहरूलाई दिइएको

थियो, त्यो स्वीकार गर्नु तथा हाम्रो इच्छा होस् वा नहोस्, हामीहरूले सङ्घर्ष सुरु गर्नु आवश्यक भइसकेको थियो □

जतिसुकै मुश्कील किन नहोस्, त्यो काम गर्नैपर्दथ्यो । तर त्यो दीर्घकालीन र जटिल अवश्य थियो । सबैलाई थाह छ, हामी जर्मनहरू गम्भीरताका साथ ठोस काम गर्दछौं । त्यसलाई तपाईंहरूले उग्र चिन्तनशीलता भन्नुहोस् वा चिन्तनशील उग्रवादिता भन्नुहोस् । र, जब हामीहरूमध्ये कसैले यदि आ□नो दृष्टिमा नवीन सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछ भने त्यतिबेला सबैभन्दापहिले उसले त्यसलाई सार्वभौमिक प्रणालीको रूपमा विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता ठान्दछ । त्यसको लागि उसले सिद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ, अनन्तकालबाट चल्दैआइरहेको प्रारम्भिक तर्कशास्त्रीय सिद्धान्त र सृष्टिका मूल नियमहरूको परिणति अन्ततः नयाँ आविष्कार गरिएको उत्कर्षमा किन आइरहेको छ ? र, त्यस अर्थमा कुनै किसिमले पनि जातीय नापोभन्दा उनी कम थिएनन् । मानसिक, नैतिक, प्राकृतिक र ऐतिहासिक तथा दार्शनिक "सम्पूर्ण प्रणालीहरू" तथा अन्तमा "अर्थशास्त्रको आलोचनात्मक इतिहास – केही नभएपनि ती आठपृष्ठको आकारको, भित्रभन्दा पनि बाहिर धेरै सजधज गरिएका चीजहरू – का तीनवटा मोटामोटा ग्रन्थहरू थिए । मानौ. ती सबै पुराना दार्शनिकहरू, अर्थशास्त्रीहरू र विशेष गरेर मार्क्सका विरुद्ध तर्कका तीनवटा सैन्यदलको रूपमा खडा गरिएका थिए । वास्तवमा "विज्ञानमा समग्र क्रान्ति" ल्याउन गरिएको कोशिश थियो त्यो □ अनि, मैले ती सबै कुराहरूसित जुध्नु थियो । देश-कालका धारणाहरूदेखि लिएर द्विधातुवादसम्म, भूत(द्रव्य) र गतिको नित्यतादेखि लिएर नैतिक विचारहरूको अनित्यतासम्म, डारवीनको प्राकृतिक विकासवादी सिद्धान्तदेखि लिएर भावी समाजमा युवाहरूको शिक्षासम्म हरेक सम्भव विषयको मैले विवेचना गर्नुपर्ने भएको थियो । जेसुकै भएपनि मेरा प्रतिद्वन्द्वीको व्यवस्थित व्यापकताले गर्दा त्यसका विरुद्ध साराका सारा विषयहरूबारे मैले मार्क्स र आ□ना विचारहरूलाई पहिलेभन्दा बढी सुसमृद्धरूपमा विकसित गर्न सक्ने सुअवसर पाएको थिएँ । त्यही मुख्य कारण थियो – मैले यो काममा हात हालें नत्रभने यो काम एकदमै फाइदा नहुनेखालको हुन्थ्यो ।

मेरो उत्तर पहिले समाजवादी पार्टीको मुखपत्र लिपजिगको 'भर्वटस्'मा लेखमालाको रूपमा तथा पछि श्री युज्जेन ड्यूरिङद्वारा "विज्ञानमा प्रवर्तित क्रान्ति"को नामबाट प्रकाशित भएको पुस्तकमा प्रकाशित भएको थियो । उक्त पुस्तकको दोस्रो संस्करण जूरिचबाट १८८६ मा प्रकाशित भएको थियो ।

यस पुस्तकका तीनवटा अध्यायलाई मैले आ□ना , आजभोलि फ्रान्सिसी प्रतिनिधि सभामा लीलीका प्रतिनिधि, मित्र पाल लफार्गको अनुरोधमा पुस्तिकाको रूप दिएको थिएँ । उहाँले उक्त पुस्तिकाको अनुवाद गरेर "समाजवाद : काल्पनिक र वैज्ञानक" नामबाट १८८० मा प्रकाशित गरिदिनु भएको थियो । त्यही फ्रान्सिसी पाठबाट पोलिस र स्पेनिस भाषाहरूका संस्करणहरू तयार पारिएका थिए । १८८३ मा हाम्रा जर्मन साथीहरूले त्यो पुस्तिकालाई मूल भाषा (अर्थात् जर्मन भाषा)मा प्रकाशित गरेका थिए । त्यसपछि त्यही जर्मन पाठका आधारमा इटलियन, रूसी, डेनिस, डच र रूमानियाली भाषामा त्यसका अनुवादहरू प्रकाशित भएका छन् । त्यसरी वर्तमान अङ्ग्रेजी संस्करणसमेत यो पुस्तिका यतिबेलासम्म दश भाषाहरूमा प्रकाशित भइसकेको छ । मलाई थाह भएसम्म, अरू कुनै समाजवादी पुस्तक, १८४८ को हाम्रो "कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र" वा मार्क्सको कृति "पूँजी"समेतका पनि यतिधेरै अनुवाद भएका छैनन् । जर्मनीमा यसका चारवटा संस्करण निक्लिसकेका छन्, तिनमा जम्माजम्मी २०००० प्रतिहरू छापिएका छन् ।

पुस्तकका परिशिष्ट "मार्क"[164] जर्मन समाजवादी पार्टीभित्र जर्मनीमा भूसम्पत्तिको इतिहास र विकासको केही प्रारम्भिक ज्ञान बढाउने उद्देश्यले लेखिको थियो । जुनबेला यो पार्टीमा शहरिया श्रमजीवी जनसमुदायलाई समावेश गर्ने काम करिब-करिब सम्पन्न भएको थियो भने खेतीहर मजदूर र किसानहरूलाई साथ लिनुमा थियो, त्यतिबेला त्यो काम गर्नु झन्धेरै आवश्यक महसूस गरिएको थियो । अनुवादसँगै त्यो परिशिष्ट पनि समावेश गरिएको छ । किनभने भूमिसम्बन्धी अधिकारहरूका ती मूल रूपहरू सबै टयुटानिक जातिहरूमा समानरूपमा पाइन्थे र त्यसको पतनको इतिहास जर्मनीमा भन्दा इङल्यान्डमा कम थाह थियो । त्यो परिशिष्टको मूलरूपलाई मैले अक्षुण्ण राखेको छु भने हाल म्याक्सिम कोवालोभ्स्कीले जुन परिकल्पना अगाडि सारेका छन्, त्यसप्रति भने सङ्केत गरेको छैन । उक्त परिकल्पनानुसार कृषियोग्य भूमि र गौचरण मार्कका सदस्यहरूबीच भागबण्डा हुनुभन्दापहिले तिनमा विशाल पितृसत्तात्मक कुटुम्ब समूहद्वारा सम्मिलितरूपमा खेती गरिन्थ्यो । त्यो प्रणाली कैयौं पिढींसम्म चल्दैआएको थियो । (द.स्लाभ 'जाद्रुगा'को रूपमा अहिले पनि त्यो चीज देख्न सकिन्छ ।) पछि त्यो समुदाय कतिधेरै विशाल हुनपुग्यो भने त्यो संयुक्त

व्यवस्थापन गर्न सकिनेखालको रहेन, त्यसपछि जमीनको भागबण्डा गरियो । कोवालोभ्स्कीको कुरा सम्भवतः सही छ तापनि त्यो विषय अहिले पनि विचाराधीन छ ।

जहाँसम्म अर्थशास्त्रीय नयाँ पारिभाषिक शब्दहरूको प्रश्न छ, यस पुस्तकमा प्रयोग भएका शब्दहरूले मार्क्सको पूँजीको अङ्ग्रेजी संस्करणमा प्रयोग भएका शब्दहरूसित मेल खान्छन् । "मालको उत्पादन" भन्नुको तात्पर्य त्यो आर्थिक सिलसिला हो, जसमा वस्तुहरूको उत्पादन उत्पादकहरूका व्यवहारका लागि मात्र नभएर विनिमयका लागि समेत हुन्छ, अर्थात् ती वस्तुहरूको उत्पादन मालको रूपमा हुन्छ, उपयोग मूल्यको रूपमा मात्र नभएर विनिमय मूल्यको रूपमासमेत हुन्छ । जहिलेदेखि उत्पादन विनिमयका लागि सुरु भएको थियो, त्यतिखेरदेखि अहिलेसम्म त्यही सिलसिला चलिरहेको छ । तर त्यसको पूर्ण विकास पूँजीवादी उत्पादन प्रणाली अन्तरगत नै हुन्छ, अर्थात् जसमा उत्पादनका साधनहरूको मालिक पूँजीपति वर्गले मजदूर वर्गलाई मजदूरी दिएर, अर्थात् आ□नो श्रमशक्तिबाहेक उत्पादनका सबै साधनहरूबाट बञ्चित व्यक्तिहरूलाई काममा कजाउँछ । अनि, त्यसलाई बेचेर उत्पादनको लागतभन्दा जतिबढी उसले कमाउँछ, त्यो सबै हडप गर्दछ । औद्योगिक उत्पादनको मध्ययुगदेखिको अहिलेसम्मको इतिहासलाई हामी तीन चरणमा बाँड्न सक्दछौं : (१) दस्ताकारीको चरणमा साना कारीगर-मालिक, न्यून कारीगर-मजदूरहरू र नौसिकारूहरूले साथमा काम गर्दछन् । त्यस चरणमा हरेक मजदूरले सिङ्गो चीज तयार गर्दछ । (२) कार्खानामा उत्पादनको चरणमा हरेक मजदूरले उत्पादनको कुनै एउटा आंशिक क्रिया पूरा गर्दछ । जतिबेला मजदूरहरूको ज्यादै ठूलो संख्याले ठूला कार्खानामा जम्मा भएर श्रमविभाजनको आधारमा सिङ्गो माल उत्पादन गर्दछन्, अतः कुनै वस्तुको उत्पादन त्यतिबेला मात्र पूरा हुन्छ, त्यो एकपछि अर्को गरी सबैका हातमा पुग्दछ । (३) आधुनिक उद्योगको चरणमा शक्तिद्वारा चल्ने मेसीनहरूबाट उत्पादन हुन्छ । त्यसमा मजदूर वर्गको काम खालि यान्त्रिक साधन वा मेसीनको कामको रेखदेख गर्ने र त्यसलाई दुरुस्त राख्ने कुरासम्म मात्र रहन पुग्दछ ।

मैले उपर्युक्त पुस्तकको विषयवस्तुबारे बेलायती पाठकहरूको ज्यादै ठूलो भागलाई आपत्ति हुन्छ भन्ने यावत् कुराहरू राम्ररी बुझ्दछु । यदि हामी यूरोपेलीहरूले बेलायती "सम्भ्रान्त" व्यक्तिहरूको पूर्वाग्रहको अलिकति पनि ख्याल गरेको भए, जुन हालतमा हामी छौं, त्यसभन्दा पनि झन्धेरै गए-गुज्रेको हालतमा हुन्थ्यौं । हामीहरूले जुन सिद्धान्तलाई "ऐतिहासिक भौतिकवाद" भन्दछौं, उक्त पुस्तकमा त्यसैको पक्ष लिइएको छ । र, बेलायती पाठकहरूमध्ये धेरैजसो भने "भौतिकवाद"को नामसितै चिढिनपुग्दछन् । "अज्ञेयवाद"[165]लाई सहन सक्दछन् तर भौतिकवादलाई एकदमै स्वीकार गर्न सक्ने कुरा हुन्न ।

पुनश्च, १७ औं शदीदेखि लिएर आजसम्मका सबैखाले आधुनिक भौतिकवादको जन्मभूमि इङ्ल्यान्ड रहेको छ ।

भौतिकवाद इङ्ल्यान्डको वैध सन्तान हो । बेलायती कोवालिस्टिक डंस्कोट्स्ले पहिले नै प्रश्न गरिसकेका छन्, "के भूत-द्रव्यबारे विचार गर्नु असम्भव छ ?"

त्यो अलौकिक व्यापार सम्भव बनाउनका लागि उनले ईश्वर सर्वशक्तिमान भएको कुरा मानेका थिए, अर्थात् उनले धर्मको माध्यमबाट भौतिकवादी उपदेश दिएका थिए । त्यबाहेक उनी नाममात्रवादी पनि थिए । नाममात्रवाद (Nominalism)[166] यो भौतिकवादको पहिलो रूप थियो र यो बेलायती कोवालिस्टहरूबीच प्रचलित रहेको छ ।

"वास्तवमा" बेलायती भौतिकवादका जन्मदाता बेकन थिए । उनकानुसार प्राकृतिक विज्ञान नै वास्तविक दर्शन हो तथा इन्द्रियजन्य ज्ञानमाथि आधारित भौतिक विज्ञान नै त्यो प्राकृतिक दर्शनको मुख्य अङ्ग हो । प्रमाणका लागि उनले प्रायः अनक्सागोरस र उनका सादृश कणहरू (homoimerie*e*) को तथा डेमोक्रेतु र उनका परमाणुहरूको उदाहरण दिन्थे । उनकानुसार हाम्रा इन्द्रियहरूले कहिल्यै धोका दिंदैनन् र साराका सारा ज्ञान ती इन्द्रियहरूद्वारा नै प्राप्त हुन्छ । सम्पूर्ण विज्ञान अनुभवमाथि आधारित छन् र तिनको काम इन्द्रियद्वारा प्राप्त तथ्यहरूलाई अनुसन्धानको तर्कप्रणालीको माध्यमबाट जाँचबुझ गर्नु हो । अनुमान, विश्लेषण, तुलना, निरीक्षण, प्रयोग, आदि उक्त तर्कसङ्गत प्रणालीका मुख्य रूपहरू हुन् । भूत-द्रव्यमा जुन गुणहरू निहित हुन्छन्, तीमध्ये सबैभन्दा पहिलो र प्रमुख गुण गति हो । त्यो गति खालि यान्त्रिक वा गणितीय गतिको रूपमा मात्र नभएर त्यो मुख्यतः भूत-द्रव्यको एउटा आवेग, उसको प्राण-शक्ति र तनाव – जैकण बोहमेको भाषामा दर्दपूर्ण उकुसमुकुस (Qual)[167] को रूपमा पाइन्छ ।

"भौतिकवादका पहिलो जन्मदाता बेकनको दर्शनमा भौतिकवादको बहुमुखी विकासको बीऊ अबरुद्ध नै थियो । त्यसमा एकातिर, भूतका चारैतिर इन्द्रियसम्बन्धी काव्यात्मक अलङ्कार छ र त्यसले मनमोहकरूपले मानिसको सम्पूर्ण सत्तालाई आफूतिर तानेजस्तै गर्दछ भने अर्कातिर, सूत्रका रूपमा प्रतिपादित उनको सिद्धान्तमा पाइला-पाइलामा असङ्गतिहरू निस्कन्छन् । ती असङ्गतिहरू उनको दर्शनमा धर्मको क्षेत्रबाट आएका हुन् ।

भौतिकवादको अझधैरै अगाडि विकास हुँदाखेरि त्यो एकपक्षीय हुनपुग्यो । बेकनको भौतिकवादलाई व्यवस्थित रूप दिने हब्स हुन् । इन्द्रियजन्य ज्ञानको काव्यात्मक सौरभ नष्ट हुनपुग्दछ र त्यो गणितशास्त्रीको निराकार अनुभवमा बदलिन्छ । रेखागणितलाई सर्वश्रेष्ठ विज्ञान घोषित गरिन्छ । भौतिकवाद मानवविरोधी बन्न पुग्दछ । यदि त्यसले आ□नो शत्रु, मानवद्रोही गैर-शारीरिक अध्यात्मवादलाई उसैको घरमा पराजित गर्नु छ भने भौतिकवादले दुःख भोग्नुपर्दछ र त्यागी बन्नुपर्दछ । त्यसरी त्यसले इन्द्रिय रूपका ठाउँमा बौद्धिक रूप ग्रहण गर्दछ । अनि, त्यसमा सुसङ्गति र सुव्यवस्था समेत आउँछ । त्यसको परिणाम जेसुकै होस् तापनि त्यो बुद्धिको विशेषता हुन्छ ।

"बेकनको कामलाई अगाडि बढाउने हब्सले यस्तो तर्क गर्दथे : यदि सारा मानव-ज्ञान इन्द्रियजन्य हुन्छ भने हाम्रा अवधारणाहरू र हाम्रा विचार पनि वास्तविक जगतको आभास-इन्द्रियगम्य रूपभन्दा बेग्लै – मात्र हुन्छन् । दर्शनले त्यो आभासलाई नामाकरण गर्न सक्दछ । एकभन्दाबढी आभासको लागि एउटै नामले चल्न सक्दछ । नामका पनि नाम हुन सक्दछन् । यदि एकातिर, हामीहरूले सबै विचारहरूको उत्पत्ति संवेदनाको जगतमा हुन्छ भन्दछौं भने अर्कातिर, शब्द शब्दभन्दा बढी केही होइन पनि भन्दछौं, अथवा जुन प्राणीलाई हामी आ□नो इन्द्रियद्वारा जान्दछौं वा व्यष्टि र समष्टि हरहालतमा व्यक्ति हो भन्दछौं – तीबाहेक पनि कतिपय त्यस्ता प्राणीहरू हुन्छन्, जसको अस्तित्व व्यक्तिगत नभएर आम (वा सर्वव्यापी) छ भने त्यो स्वयं परस्परविरोधी वस्तु हुन्छ । जसरी गैर-जीव शरीर भन्नु बेइमानी हो, त्यसैगरी शरीर नभएको वस्तु भन्नु पनि निरर्थक हो । शरीर, सत्ता, वस्तु, आदि एउटै वास्तविकताका बेग्लाबेग्लै नाम हुन् । चिन्तन गर्ने भूत-द्रव्यबाट चिन्तनलाई अलग्याउनु असम्भव छ । सन्सारमा जति परिवर्तनको भइरहन्छन्, तिनको मूलआधार भूत-द्रव्य नै हुन्छ । यदि हाम्रो मस्तिष्कमा थप्दैजाने अनन्त सामर्थ्य हुन्छ भनेर नठान्ने हो भने 'असीम' शब्द निरर्थक हुन्छ । भौतिक पदार्थ नै बोधगम्य हुन्छ हुने हुनाले ईश्वरको अस्तित्वबारे हामी केही जान्न सक्दैनौं । एक्लो मेरो अस्तित्व निश्चित छ । हरेक मानवीय आवेग त्यस्तो यान्त्रिक गति हो, जसको आदि र अन्त हुन्छ । हाम्रो आवेगको विषयको चीजलाई हामी राम्रो भन्दछौं । मानिस स्वयं पनि त्यही नियमको अधीनस्थ हुन्छ, जुन नियमको अधीनस्थ प्रकृति हुन्छ । शक्ति र स्वतन्त्रता अभिन्न हुन्छन् ।

"हब्सले बेकनको दर्शनलाई व्यवस्थित रूप त दिएका थिए तर समस्त मानवीय ज्ञानको उत्पत्ति संवेदनाजगत (इन्द्रियजगत)बाट हुन्छ भन्ने बेकनको मूलभूत सिद्धान्तलाई उनले पुष्टि गर्न सकेका थिएनन् । त्यसको प्रमाण लकले आ□नो ग्रन्थ – मानवीय ज्ञानको सम्बन्ध –निबन्धमा दिएका थिए ।

"हब्सले बेकनको भौतिकवादको ईश्वरवादी पूर्वाग्रहलाई चकनाचूर पारिदिएका थिए । त्यसरी अवशिष्ट धार्मिक बन्धनहरूले लकको संवेदनालाई अझैसम्म जकडि राखेको थियो । ती कोलिङ्स, डोडबेल, कावर्ड, हार्टले, प्रीस्टलेले तोडेका थिए । जेसुकै होस्, व्यवहारिक भौतिकवादीहरूका लागि ईश्नरवाद (आस्तिकतावाद), धर्मबाट छुटकारा पाउने खालि एउटै मात्र उपाय हो ।"[168]

बेलायतमा भएको आधुनिक भौतिकवादको उत्पत्तिबारे कार्ल मार्क्सले त्यसरी नै उल्लेख गर्नुभएको थियो । मार्क्सले आ□ना पूर्ववर्ती दार्शनिकहरूलाई दिनुभएको सम्मानले आजभोलि यदि अङ्ग्रेजहरूको मनोभावलाई ठीकसित पक्रिन्न भने त्यो झन्धैरै खेदको कुरा हुन्छ । तापनि के कुरा अस्वीकार गर्न सकिन्न भने बेकन, हब्स र लक नै फ्रान्सको उज्ज्वल भौतिकवादी मतका जन्मदाता थिए । जल र स्थलमा भएका सारा लडाइँहरूमा फ्रान्सिसीहरूमाथि जर्मनहरू र अङ्ग्रेजहरूले विजय पाउनुका बावजूद उनीहरूले १८ औं शदीलाई मुख्यतः फ्रान्सिसी शताब्दी बनाइदिएका थिए । र, त्यो कुरा फ्रान्सिसी उत्कर्षपूर्ण क्रान्तिभन्दा पहिले नै भएको थियो । बाहिरी मुलुक इङ्ल्यान्ड र जर्मनीका हामीहरू त्यसका परिणामबाट अभ्यस्त हुन अहिले पनि प्रयत्न गरिरहेका छौं ।

के कुरा अस्वीकार गर्न सकिन्न भने यस शदीको आधाआधीमा इङ्ल्यान्डमा आएर बसेको हरेक शिक्षित र सुसंस्कृत विदेशीलाई बेलायती सभ्रान्त मध्यम वर्गको त्यो चीज ज्यादै खड्किन्थ्यो । त्यसलाई धर्मान्धता र मूर्खताबाहेक अरू केही उसले भन्न सक्दैनथ्यो । त्यतिबेला हामी सबै भौतिकवादी थियौं वा कम्तिमा, ज्यादै

स्वतन्त्र विचारका व्यक्ति थियौं र के कुरा एकदमै बुझ्न सकिन्नथ्यो भने प्रायशः सबै बेलायती शिक्षित व्यक्तिहरू नाना तरहका असम्भव र अलौकिक कुराहरूमा कसरी विश्वास गर्दछन् तथा बक्ल्यान्ड र म्यान्टलजस्ता भूगर्भशास्त्रीहरूसमेतले सृष्टिसम्बन्धी बाइबलको कपोलकल्पित कुराको खासै विरोधमा नभएकोजस्तो लाग्नेगरी आ□ना वैज्ञानिक तथ्यलाई तोडमोड गर्न कसरी सक्दछन् । अनि, यदि तपाईं त्यतिबेला विशिष्ट विषयमा आ□नो विद्वता उपयोग गर्न चाहने व्यक्तिलाई भेट्न चाहनुहुन्थ्यो भने तपाईं अशिक्षित, पाखे र 'झुत्रेझाम्रे' व्यक्तिहरू (त्यतिबेला उनीहरूलाई त्यसै भनिन्थ्यो)बीच – श्रमजीवी जनसमुदाय र खास गरेर ओवेनपन्थी समाजवादीहरूबीच – जानुपर्दथ्यो ।

तर त्यसपछि भने बेलायत "सभ्य" भइसकेको छ । १८५१ को प्रदर्शनीले इङ्ल्यान्डको महाद्विपीय कुपमण्डुकताको अन्त भएको घोषणा गरिदिएको थियो । इङ्ल्यान्डले खानपान, चाल-ढाल र विचारहरूमा विस्तारै-विस्तारै अन्तरराष्ट्रिय रूप ग्रहण गरिसकेको थियो – यदि जति अरू यूरोपेली आचार-विचार त्यहाँ फैलिएका छन्, कतिपय बेलायती तौर-तरीका र रीति-रिवाजहरू यूरोपमा समेत उत्तिकै फैलिन्थे भने कति राम्रो हुँदो हो ? त्यो कुरा जान्ने मेरो इच्छा हुन्थ्यो । जे भएपनि इङ्ल्यान्डमा जैतुनको राम्रो तेलको विस्तार हुनुको साथसाथै खास धार्मिक मामिलामा महाद्विपीय शंसयवाद *(१८५१ भन्दापहिले त्यो अभिजात वर्गसम्म मात्र सीमित थियो ।)*को घातकरूपबाट प्रचार-प्रसार भएर फैलिन पुग्यो । र, यद्यपि अहिलेसम्म इङ्ल्यान्डको चर्चजत्तिकै अज्ञेयवाद आमरूपमा यहाँको खास धर्म बन्न भने पाइसकेको छैन तापनि स्थिति कस्तोसम्म हुन पुग्यो भने त्यो सम्भावित विषय करिब-करिब बप्टिज्मको रूपमा पुगेको छ र इसाई मुक्ति सेनाभन्दा त स्पष्टतः माथिल्लो स्तरमा गनिन थालेको छ । त्यसप्रकारको स्थितिमा नास्तिकताको यो प्रगतिबाट वास्तवमा जुन व्यक्तिहरू दुःखी छन् र जसले यसको निन्दा गर्दछन्, तिनीहरूलाई के कुराको सान्त्वना मिल्नेछ भने ती "नयाँ र अनौठाखाले विचारहरू" कहींकतै बाहिरबाट थपिएका होइनन्, दैनिक उपयोगका अरू धेरै चीजहरूजस्तै जर्मनीमा बनेका पनि होइनन्, निस्सन्देह ती विशुद्ध बेलायती चीजहरू हुन् । वास्तवमा दुईसय वर्षपहिलेका ती विचारहरूका जन्मदाता अङग्रेजहरू उनीहरूका अहिलेका वंशहरूभन्दा धेरै आँटिला र अगाडि बढेका थिए ।

अनि, वास्तवमा यदि लङ्काशायरको सार्थक भाषामा "लज्जालु" भौतिकवादबाहेक अज्ञेयवाद अरू के हो भनेर सोध्ने हो भने प्रकृतिका विषयमा अज्ञेयवादी धारणा पूर्णतः भौतिकवादी हुनपुग्दछ । सारा प्राकृतिक जगत नियमबद्धरूपमा चल्दछ र त्यसमा बाहिरी हस्तक्षेपको प्रश्नै उठ्दैन । तर त्यसमा अरू कति चीज थपिन्छ भने ज्ञातजगतभन्दा पर कुनै परं ब्रह्मको सत्ता छ वा छैन भन्ने कुरा पुष्टि गर्ने साधन हामीसँग छैन । लाप्लाससित नेपोलियनले त्यो महान् ज्योतिषशास्त्रीको पुस्तक "खगोलीय गणित विज्ञान"मा श्रष्टाको उल्लेखसम्म नगरिएको किन हो भनेर सोध्दाखेरि उनले सगर्व के उत्तर दिएका थिए भने त्यसै हुनाले त मलाई उक्त परिकल्पनाको आवश्यकता थिएन[170] भन्न सकिन्थ्यो । तर अहिले विश्वसम्बन्धी हाम्रो विकासवादी धारणाभित्र न त कुनै श्रष्टाको लागि ठाउँ छ न कुनै शासकको लागि । यो विद्यमान सम्पूर्ण ब्रह्माण्डभन्दा बाहिरको कुनै परं ब्रह्मको कुरा गर्नु विरोधाभाषपूर्ण छ । मलाई त त्यसो गर्नु धार्मिक जनसमुदायका भावनाहरूको व्यर्थैमा अपमान गर्नु हो भन्ने लाग्दछ ।

पुनश्च, ती अज्ञेयवादीहरूले के कुरासमेत मान्दछन् भने हामीहरूले आ□ना इन्द्रियहरूद्वारा प्राप्त गर्ने सूचनामाथि हाम्रो सारा ज्ञान आधारित हुन्छ । तर त्यसले प्रश्न गर्दछ, हामीहरूले आ□ना इन्द्रियहरूद्वारा प्राप्त गर्ने उपलब्धिहरूको हाम्रा इन्द्रियहरूले एकदमै सही चित्र दिन्छन् भन्ने कुरा कसरी जान्ने ? अनि, त्यसपछि उसले हामीलाई के बताउँछ भने वस्तुहरू र तिनीहरूका गुणहरूको कुरा गर्दाखेरि उसको सरोकार वास्तवमा ती चीजहरू र गुणहरूसित हुँदैन किनभने तिनीहरूका बारेमा निश्चितरूपबाट केही पनि जान्न ऊ असमर्थ छ । उसको सरोकार ती वस्तुहरू र तिनका इन्द्रियहरूमाथि पर्ने प्रभावहरूसित मात्र हुन्छ । अहिले यो तर्कको उत्तर खालि तर्कबाट मात्र दिनु अवश्य कठिन हुन्छ । तर तर्कभन्दापहिले व्यवहार थियो । प्रारम्भमा व्यवहारकै अस्तित्व थियो – Im ansfang war die That[171] – र, मानवीय तर्कशक्तिद्वारा त्यसबारे निष्कर्ष निकालिनुभन्दा पहिले नै मानवीय व्यवहारले त्यसलाई हल गरिसकेको थियो । जुनसुकै वस्तुको अस्तित्वको प्रमाण हुन्छ – वास्तविकता । हलुवाको प्रमाण हामीलाई हलुवाखानाले प्राप्त हुन्छ । ती वस्तुहरूमा पाइने गुणहरू अनुसार जतिबेला तिनलाई हामीहरूले उपयोग गर्न सुरु गर्दछौं, त्यतिबेला हामीहरूले आ□नो इन्द्रियजन्य ज्ञानलाई कहिल्यै गलत हुन नसक्ने कसीमा जाँच्दछौं । यदि त्यो इन्द्रियजन्य ज्ञान झूटो हुन्छ भने त्यस वस्तुबाट काम लिने हाम्रो आशा पनि झूटै सिद्ध हुनेछ र हाम्रो प्रयत्न निश्फल

हुनेछ । तर यदि आ□नो लक्ष्य प्राप्त गर्न हामी सफल हुन्छौं भने र यदि कुनै वस्तुसम्बन्धी हाम्रो धारणाले त्यससित मेल खान्छ र हामीहरूले लिन खोजेको काम त्यसबाट पूरा हुन्छ भने त्यो हदसम्म त्यो वस्तु र त्यसका गुणहरूसम्बन्धी हाम्रो ज्ञान बाहिरी वास्तविकताको अनुकूल छ भन्ने पाको प्रमाण हो भनेर हामीहरूले बुझ्दछौं । अनि, हामीहरूले हासिल गरेको ज्ञानका आधारमा हामीहरूले गरेको काम अधुरो र सतहीखाले थियो वा अरू ज्ञानका परिणामहरूसँग ठीकसित मिलाइएको थिएन – अर्थात् हामीहरूले प्रायशः भन्ने गरेझैं तर्कपद्धति दोषपूर्ण थियो भन्ने हामी बुझ्दछौं । हामीहरूले आ□ना इन्द्रियहरूलाई अनुशासित राख्ने र तिनको प्रयोग गर्ने कुरामा सतर्कता अपनाउँदासम्म तथा आ□नो व्यवहारलाई समुचितरूपबाट प्राप्त गरिएको र प्रयुक्त गरिएको इन्द्रियजन्य ज्ञानद्वारा निर्धारित सीमाभित्र राख्दासम्म हाम्रो प्रयोगको फलस्वरूप उक्त कुरा सिद्ध हुन्छ, हाम्रो इन्द्रियजन्य ज्ञान इन्द्रियद्वारा उपलब्ध गरिएको वास्तविक प्रकृतिको अनुकूल हुन्छ । वैज्ञानिकरूपबाट नियन्त्रित हाम्रो इन्द्रियजन्य ज्ञानले बाह्य जगतबारे हाम्रो मनमा उत्पन्न गर्ने विचारहरू स्वभावतः वास्तविकताका प्रतिकूल छन् वा बाह्यजगतबारे हाम्रो इन्द्रियजन्य ज्ञानमा कुनै स्वाभाविक असङ्गति छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्नका लागि हामीले एउटै मात्र पनि उदाहरण पाएनौं ।

तर पुनः नवकान्टवादी अज्ञेयवादीहरू आउँछन् र तिनीहरूले के भन्दछन् भने कुनै वस्तुका गुणहरूको साँचो ज्ञान हुन सक्दछ तर "अज्ञेय वस्तु"लाई कुनै पनि इन्द्रियसम्बन्धी र मानसिक प्रक्रियाको माध्यमबाट हामीहरूले बुझ्न सक्दैनौं । उक्त "अज्ञेय वस्तु" (वस्तु निज रूपमा) हाम्रो ज्ञानभन्दा बाहिर छ । हेगेलले धेरैपहिले नै त्यसको उत्तर दिएका थिए । उनले भनेका थिए : "यदि तपाईंले कुनै वस्तुका सबै गुणहरू जान्नुहुन्छ भने त्यो वस्तु स्वयंलाई पनि जान्नुहुन्छ । अनि, फेरि त्यसबाहेक अरू कुनै वस्तु हामीभन्दा बाहिर छ भन्ने कुरा हुन्छ त ? आ□ना इन्द्रियहरूद्वारा कान्टको सुप्रसिद्ध "अज्ञेय वस्तु" (*Ding an sich*)लाई बुझ्नुभयो भने त्यसका बाँकि भागहरूसमेत ग्रहण गर्नुभयो । कान्टको समयमा प्राकृतिक वस्तुहरूको बारेमा हाम्रो ज्ञान कति टुक्राटाक्री र आंशिक थियो भने ती वस्तुहरूमध्ये हरेकका बारेमा हाम्रो ज्ञान जति सूक्ष्म छ, त्यसभन्दाबाहिर रहस्यमय कुनै "अज्ञेय वस्तु" (वस्तु निज रूप)को अस्तित्व छ भन्ने शङ्का गर्नु स्वाभाविक हो भन्ने कुरामा अझबढी जोड दिन सकिन्छ । तर विज्ञानको महान् प्रगतिको कारण एकपछि अर्को ती "अज्ञेय वस्तु" ज्ञेय बन्दैगइरहेका छन्, तिनको विश्लेषण भइरहेको छ र, त्यत्ति मात्र होइन, तिनको पुनरुत्पादनसमेत गरिएको छ । अनि, जुन वस्तुको हामी उत्पादन गर्दछौं, त्यसलाई अज्ञेय त विलकुलै मान्न सकिन्न । यस शदीको पूर्वार्द्धसम्म रसायन विज्ञानको लागि कार्वनिक पदार्थ त्यसरी नै रहस्यपूर्ण थियो तर अहिले कार्वनिक प्रक्रियाहरूको सहायताविना नै एकपछि अर्को कार्वनिक पदार्थलाई हामी तिनका रासायनिक तत्वहरूबाट तैयार गर्न थालेका छौं । आधुनिक रसायनशास्त्रीहरू भन्दछन् – हामीहरूले जुनसुकै पिण्ड (त्यो जेसुकै किन नहोस्)को रासायनिक बनावट पत्ता लगाउँछौं भने त्यसका तत्वहरूबाट त्यसलाई तयार गर्न सक्दछौं । सर्वश्रेष्ठ कार्वनिक पदार्थ, अर्थात् अल्ब्यूमिनसम्बन्धी पिण्डहरूको रासायनिक बनावट पत्ता लगाउने कुराबाट हामी धेरै पर छौं, तर शदीयौं किन नलागोस्, हामीहरूले त्ससम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनौं भनेर सोच्नुपर्ने कुनै कारण छैन । त्यसबाट लैस भएर कृत्रिम अल्ब्यूमिन निकाल्न सकिनेछ । तर जतिबेला हामीहरूले त्यो काम सम्पन्न गर्नेछौं, त्यतिबेला हामीहरूले कार्वनिक पदार्थ उत्पन्न गर्नेछौं किनभने निम्नतमरूपबाट उच्चतम रूपसम्म जीवन अल्ब्यूमिनीय पिण्डहरूको अस्तित्वकै आम रूप हो ।

तर ती औपचारिक मानसिक प्रतिबन्ध लगाइएपछि नै अज्ञेयवादीहरूका कुरा र कामको सम्पूर्ण रवैया प्रखर भौतिकवादीसरह हुन पुग्नेछ र, वास्तवमा हो पनि त्यस्तै । उसले भन्न सक्दछ : हामीहरूले भूत-द्रव्य र गतिको ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दछौं भने, अथवा अचेल हामीहरूले शक्तिलाई न त उत्पन्न गर्न सकिन्छ न त नष्ट गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा गर्दछौं भने ती कहिल्यै उत्पन्न गरिका थिएनन् भन्ने प्रमाण पनि त हामीहरूले दिन सक्दैनौं । यदि उसको त्यो स्वीकारोक्तिलाई तपाईंले खास प्रश्नमा उसका विरुद्ध उपयोग गर्नु भयो भने तपाईंको दावालाई उसले तुरुन्त हटाइदिनेछ । भावनामा (*In abstracto*) अध्यात्मवादको सम्भावनालाई मान्न सक्ला तर यथार्थतामा (*In concreeto*) उसले त्यसलाई आ□नो नजीकसम्म पुग्न दिनेछैन । जहाँसम्म हामीहरूलाई थाह छ, थाह हुन सक्दछ, उसले तपाईंलाई यो विश्वको न त सृष्टिकर्ता कोही छ न त शासक कोही छ भन्ने बताउनेछ । जहाँसम्म हाम्रो प्रश्न छ, हाम्रो धारणा स्पष्ट छ : भूत-द्रव्य र शक्तिलाई न त उत्पन्न गर्न सकिन्छ न त विनष्ट गर्न नै । हाम्रा निम्ति मन शक्तिको एउटा रूप हो र मस्तिष्कको कार्य हो । यो भौतिक नियमबाट चल्दछ भन्ने कुरा मात्र हामी जान्दछौं । त्यसरी जुन हदसम्म उसले केही

बुझ्दछ, वैज्ञानिक छ, त्यो हदसम्म ऊ भौतिकवादी हुन्छ तर उसले आ□नो अज्ञानतालाई आ□नो ज्ञानभन्दा बाहिर उसले नजानेका क्षेत्रहरूमा रहस्यपूर्ण बनाइदिन्छ तथा त्यसलाई अज्ञेयवाद नामाकरण गर्दछ ।

तापनि एउटा कुरा स्पष्टरूपले थाह हुन्छ । यदि म अज्ञेयवादी हुन्थें भने पनि यो सानो पुस्तिकामा मैले इतिहासको जुन दृष्टिकोणको चित्रण गरेको छु, त्यसलाई मैले "ऐतिहासिक अज्ञेयवाद" भन्न सक्दिनथें भन्ने कुरा स्पष्टै छ । मैले त्यसो गर्दाखेरि धर्ममा विश्वास गर्नेहरूले खिसी गर्दथे भने अज्ञेयवादीहरू आक्रोसित भएर सोध्ने थिए – के मैले उनीहरूको मजाक उडाउन खोजिरहेको हूँ ? अत: मैले उक्त धारणालाई अङ्ग्रेजी र त्यसको साथसाथै अरू धेरैजसो भाषाहरूमा समेत यदि मैले "ऐतिहासिक भौतिकवाद" नामाकरण गरें भने बेलायती 'सम्भ्रान्त' वर्गलाई समेत धेरैबढी रिस नउठ्ला भन्ने मेरो आशा छ । इतिहासको गतिको उक्त धारणानुसार सबै महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक घटनाहरूको महान् प्रेरक शक्ति र तिनको अन्तिम कारण समाजको आर्थिक विकास, उत्पादन र विनिमय प्रणालीमा हुने परिवर्तन र त्यसको फलस्वरूप विभिन्न सामाजिक वर्गहरूमा विभाजन तथा एक अर्काका विरुद्ध ती वर्गहरूको सङ्घर्ष हुन्छ ।

यदि मैले ऐतिहासिक भौतिकवाद बेलायती सम्भ्रान्त वर्गहरूको लागि पनि हितकर हुन्छ भन्ने देखाउन सकें भने ममाथि त्यति अनुग्रह गर्नु अङ्ग्रेजहरूका लागि सम्भवत: अझ बढी सजिलो हुनेछ । आजभन्दा ४०/५० वर्षपहिले इङ्ल्यान्डमा आएर बस्ने हरेक सुसंस्कृत विदेशीको दृष्टिमा बेलायती मध्यम-सम्भ्रान्त वर्गीय धर्मान्धता र मूर्खता – त्यसपछि उनीहरूले त्यसलाई धर्मान्धता र मूर्खता भन्न सक्दथे – नराम्ररी खड्किन्थ्यो । अब मैले उक्त जमानाको बेलायती मध्यम-सम्भ्रान्त वर्ग होसियार विदेशीहरूलाई लागेजस्तो बुद्धु थिएन । उसका धार्मिक प्रवृत्तिहरूको कारण बुझ्न सकिन्छ ।

यूरोपले मध्ययुग पार गर्दाखेरि त्यहाँको क्रान्तिकारी तत्व उदीयमान शहरिया मध्यम वर्ग थियो । त्यसले मध्ययुगीन सामन्ती सङ्गठनभित्र आ□ना निम्ति स्थान बनाएको थियो तापनि उक्त स्थान उसको विकासशील शक्तिका लागि धेरै सङ्कुचित हुनपुगेको थियो । सामन्ती व्यवस्था रहँदारहँदै मध्यम वर्ग – पूँजीपति वर्गको विकास असम्भव हुने हुनाले सामन्ती व्यवस्थाको पतन अवश्यम्भावी थियो ।

तर सामन्तवादको विशाल शक्तिशाली अन्तरराष्ट्रिय केन्द्र, रोमको क्याथोलिक चर्च (इसाई धार्मिक सङ्घ) थियो । सारा आन्तरिक लडाइँका बावजूद सम्पूर्ण सामन्तवादी प. यूरोपलाई त्यसले राजनैतिक प्रणाली अन्तरगत एकताबद्ध गरेको थियो । विखण्डकारी यूनानीहरूबाट समेत उक्त प्रणालीको विरोध त्यत्तिकै हुन्थ्यो, जत्ति मुसलमान मुलुकहरूबाट हुन्थ्यो । सामन्ती संस्थाहरूको वरिपरि त्यसले ईश्वरीय पवित्रताको प्रभामण्डल फैलाएको थियो । सामन्ती नमूनामा पदहरूको स्वयं आ□नो क्रमबद्ध व्यवस्था उसले स्थापित गरेको थियो । अन्तत: क्याथोलिक जगतको एकतिहाई भूभागको मालिक हुनाले ऊ स्वयं सबैभन्दा शक्तिशाली सामन्ती जमीनदार थियो । उक्त अव्यवहारिक सामन्तवादमाथि हरेक देशमा हरेक कुरालाई लिएर आक्रमण गर्नुभन्दापहिले त्यसको त्यो पवित्र केन्द्रीय सङ्गठनलाई नष्ट पारिदिनुपर्ने आवश्यकता थियो ।

तर मध्यम वर्गको प्रगतिको सँगसँगै विज्ञानको सशक्त पुनरुत्थान हुँदै थियो – ज्योतिषशास्त्र, यान्त्रिकशास्त्र, भौतिकविज्ञान, शरीररचनाशास्त्र, देहविज्ञान आदि – सबैको अध्ययन-मनन पुन: सुरु भएको थियो । र, पूँजीवादी वर्गलाई आ□नो औद्योगिक उत्पादनको विकासको लागि ` त्यसले प्राकृतिक वस्तुहरूका भौतिक गुण र प्राकृतिक शक्तिहरूको प्रक्रिया बताउन सक्ने विज्ञानको आवश्यकता थियो । त्यतिबेलासम्म विज्ञान अरू केही होइन, चर्चको खालि कृतदास मात्र थियो । धर्मद्वारा निर्धारित सीमाहरूको उल्लङ्घन गर्न उसले पाउँदैनथ्यो र, त्यसरी वास्तवमा त्यो विज्ञान नै थिएन । विज्ञानले चर्च (इसाई धार्मिक सङ्घ)का विरुद्ध विद्रोह गऱ्यो भने विज्ञानविना पूँजीवादी वर्गको काम नचल्ने हुनाले ऊ विद्रोहमा सम्मिलित हुनुपरेको थियो ।

जुन चीजलाई लिएर उदीयमान मध्यम वर्गको संस्थापित धर्मसँग सङ्घर्ष हुनु स्वाभाविक थियो । तीमध्ये खालि दुईवटा चीजको मात्र माथि उल्लेख गरिएको छ तर रोमको इसाई धार्मिक सङ्घका दाबाहरूका विरुद्धको सङ्घर्ष पूँजीवादी वर्गको सबैभन्दा धेरै प्रत्यक्ष चासो देखाउनका लागि त्यत्ति नै पर्याप्त थियो भने अर्को हरेक सामन्तवादविरोधी सङ्घर्षलाई त्यत्तिबेला व्यवहारिक रूप दिनका लागि सबभन्दापहिले चर्चका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्दथ्यो । तर विश्वविद्यालय र शहरिया व्यापारीहरूका विरुद्ध आवाज उठाउनु स्वाभाविक थियो – वास्तवमा त्यस्तै भएको थियो – र, उसलाई तुरुन्त ग्रामीण आम जनसमुदाय – किसान – को जोडदाररूपले समर्थन मिल्नथाल्यो किनभने उनीहरूले सर्वत्र आ□नो अस्तित्वका लागि आ□ना सान्सारिक र आध्यात्मिक सामन्ती स्वामीहरूका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्दथ्यो ।

सामन्तवादका विरुद्ध पूँजीवादी वर्गको लामो सङ्घर्षको परिणाम तीनवटा भयङ्कर र निर्णयात्मक सङ्घर्षका रूपमा भएको थियो ।

पहिलो लडाइँ थियो : जर्मनीको प्रोटेस्ट्चान्ट धर्म-सुधार आन्दोलन । लुथर चर्चविरोधी आवाजको प्रत्युत्तरमा दुईथरी राजनैतिक प्रकारका विद्रोहहरूमा शरीक भएका थिए : पहिलो फ्रान्ज फान सिकिङ्गनको नेतृत्वमा भएको सामन्तहरूको विद्रोह (१५२३) थियो र अर्को १५२५ को महान् किसान युद्ध । दुवै लडाइँमा हार भएको थियो । ती असफलताहरूको मुख्य कारण ती विद्रोहहरूमा सबैभन्दा चासो राख्ने दलहरू, अर्थात् शहरिया पूँजीवादीहरूको उदासीनता थियो । उनीहरूको त्यो द्विविधाको कारणको मैले यहाँ चर्चा गर्न भ्याउँदिन तर त्यसबेलादेखि त्यो सङ्घर्ष लक्ष्यविहीन भएर त्यसले स्थानीय राजाहरू र केन्द्रीय सत्ताबीचको सङ्घर्षको रूप लिएको थियो र त्यसको परिणाम के भयो भने त्यसपछिका दुईसय वर्षका लागि जर्मनी यूरोपको राजनैतिक दृष्टिले सक्रिय राष्ट्रहरूको श्रेणीबाट हट्नपुग्यो । लुथरको धर्म-सुधार आन्दोलनले नयाँ धर्मलाई जन्म दियो, त्यो धर्म निरङ्कुश राजतन्त्रको एकदमै अनुकूल थियो । उत्तर-पूर्वी जर्मनीका किसानहरूले लुथरवादलाई अगाँल्नेबित्तिकै उनीहरू स्वतन्त्र किसानबाट अर्द्ध-दास बन्नपुगे ।

तर लुथर असफल रहे भने क्यालविनको विजय भयो । क्यालविनको मत तात्कालीन सबैभन्दा साहसी पूँजीवादीहरूको उपयोगी थियो । उनको नियतिवादी सिद्धान्त प्रतिस्पर्धात्मक व्यापारिक जगत्मा सफलता वा असफलता मानिसको कर्म र सीपमामाथि नभएर उसको बशमा नभएको परिस्थितिमाथि निर्भर गर्दछ भन्ने यथार्थ धार्मिक अभिव्यक्ति थियो । त्यो हार वा जीतको इच्छा गर्ने वा भागदौड गर्ने व्यक्तिमाथि नभएर अज्ञात र धेरै शक्तिशाली आर्थिक शक्तिहरूको आशीर्वादमाथि निर्भर गर्दछ । त्यो कुरा आर्थिक क्रान्तिको युगमा झन् धेरै सही हुन्थ्यो । त्यस युगमा सबै पुराना व्यापारिक मार्गहरू र केन्द्रहरूको ठाउँमा नयाँ मार्गहरू र केन्द्रहरू स्थापित भएका थिए । त्यस युगमा सन्सारका लागि भारत र अमेरिकाका मार्गहरू खुलेका थिए । र, त्यस युगमा शस्त्रास्त्रसित सम्बन्धित पवित्र विश्वास – सून-चाँदीको मूल्यसम्म – ढलपलाउन र टुट्न थालेको थियो । क्यालविनको चर्चको विधान पूर्णतः जनवादी र गणतन्त्रवादी थियो तथा त्यहाँ ईश्वरको राज्यसमेतलाई गणतान्त्रिक रूप दिइएको थियो । र, त्यहाँ सान्सारिक राज्यका राजाहरू ठूला पादरीहरू र सामन्तहरूका अधीनस्थ कसरी रहन सक्दथे र ? जर्मन लुथरवाद स्वेच्छाले राजाहरूको हतियार बन्नपुग्यो भने क्यालविनवादले हल्यान्ड, विशेष गरेर स्कटल्यान्डमा सक्रिय गणतान्त्रिक पार्टीहरूको स्थापना गरिदिएको थियो ।

अर्को महान् पूँजीवादी परिवर्तनका लागि उथलपुथलको रूपमा पहिलेदेखि नै तम्तयार सिद्धान्त मिल्यो । त्यो परिवर्तन इङ्लयान्डमा भएको थियो । शहरिया मध्यम वर्गले त्यसको सूत्रपात गरेको थियो र पुनः गाउँले इलाकाहरूका स्वतन्त्र दस्तकारहरूले लडेर त्यो सम्पन्न गरेका थिए । ती तीनवटै महान् पूँजीवादी विद्रोहमा लड्ने फौज किसानहरूबाट नै तयार भएको थियो तथा किसान वर्गलाई विजय हासिल भएन, आर्थिक परिणामको कारण त्यो विजयको सन्निपात हुनपुग्दछ । क्रमबेलको सङ्घर्षपछि इङ्ल्यान्डको स्वतन्त्र दस्तकार वर्ग करिब-करिब लोप भएको थियो । जे होस्, स्वतन्त्र दस्तकारको त्यो वर्ग नहुँदो हो र शहरिया सर्वसाधारण जनसमुदाय नहुँदा हुन् त पूँजीपति वर्ग एक्लैले त्यो लडाइँ अन्तसम्म लड्न सक्दैनथ्यो न चार्ल्स प्रथमलाई उसले कहिल्यै फाँसी चढाउन सक्दथ्यो । पूँजीवादी वर्गको परिस्थिति परिपक्व भइसकेको विजय हासिल गर्नका लागि १७९३ मा फ्रान्समा र १८४८ मा जर्मनीमा क्रान्तिलाई धेरै अगाडि बढाउनुपर्ने आवश्यकता थियो । वास्तवमा पूँजीवादी समाजको विकासको त्यो नियम थाह हुन्छ ।

खैर, धेरै क्रान्तिकारी कारबाहीपछि अपरिहार्यरूपमा त्यसको प्रतिक्रिया पनि भयो तथा उसका तर्फबाट त्यो प्रतिक्रिया रोकिन सक्ने विन्दुमा नरोकिएर त्योभन्दा अगाडि बढ्न पुग्यो । त्यसरी धेरैपटक अघिपछि गरेपछि अन्ततः गुरुत्वको नयाँ केन्द्र स्थापित भयो तथा त्यसबाट पुनः नयाँ सिलसिला सुरु भयो । बेलायती इतिहासका सम्भ्रान्त वर्गीय व्यक्तिहरू 'महान् विद्रोह' ठान्ने सानदार युग र त्यसपछिका सङ्घर्षहरूको अन्त उदारपन्थी इतिहासकारहरूले "गौरबपूर्ण क्रान्ति" बताउने गरेको अपेक्षाकृत सानो घटनाबाट भएको थियो ।

नयाँक्रम सुरु भएको केन्द्र उदीयमान मध्यम वर्ग र भूतपूर्व जमीनदार वर्गबीच भएको सम्झौताको परिणाम थियो । र, यद्यपि ती जमीनदारहरूलाई अहिलेझैं अभिजात वर्गीय मानिसहरू भनिन्थ्यो तापनि उनीहरूले धेरै दिनदेखि त्यो मार्ग अँगालिसकेका थिए, जुन मार्ग अँगालेर भावी फ्रान्सको लुई फिलिपझैं उनीहरू "राज्यका पहिला पूँजीपति" बन्नपुगेका थिए ।

ठूल-ठूला पुराना सामन्तहरूले "गुलावहरूको लडाइँ"मा एकअर्कोलाई प्रहार गरेर खतम गरिदिनु इङ्ल्यान्डको सौभाग्य थियो । यद्यपि उनीहरूका उत्तराधिकारीहरू धेरैजसो पुराना पारिवारिक खानदान वंशका थिए तापनि ती परिवारहरूसित उनीहरूको सीधा सम्बन्ध नभएर कति टाढाको सम्बन्ध हुनपुगेको थियो भने उनीहरूका खानदानका व्यक्तिहरू नभएर ती एकदमै नयाँप्रकारका मानिस बन्नपुगेका थिए । उनीहरूका संस्कार र प्रवृत्तिहरू कम सामन्तवादी र बढी पूँजीवादी थिए । उनहरूले धनको मूल्य राम्ररी बुझेका थिए तथा साना किसानहरूलाई लखेटेर तथा उनीहरूका ठाउँमा भेडा चरन बनाएर यथाशीघ्र लगान बढाउन सुरु गरेका थिए । हेनरी ८ औंले इसाई धार्मिक सङ्घद्वारा किसानहरूको जमीन खोस्नुका साथै कैयौं नयाँ पूँजीवादी खालका फर्मप्रथा स्थापित गरेका थिए । सिङ्गो १७ औं शदीभरि थुप्रै किसानहरूका जग्गा ज□त गर्ने, भर्खरै मालामाल भएका व्यक्तिहरूलाई पुनः पुरस्कृत गर्ने सिलसिलाको परिणाम पनि त्यही भएको थियो । फलस्वरूप, हेनरी ८ औंको समयदेखि नै "अभिजात वर्ग"ले औद्योगिक उत्पादनको विकासमा बाधा पुऱ्याउनु त परै छ, त्यसको उल्टो अप्रत्यक्षरूपबाट फाइदा लिने प्रयत्न गरेको थियो तथा आर्थिक र राजनैतिक कारणबाट व्यापारी र औद्योगिक पूँजीवादी वर्गका नेताहरूसँग सहयोग गर्ने कुरा प्रस्तुत गरिरहने ठूल-ठूला जमीनदार वर्गको एउटा भाग सधैं मौजूद रहेको थियो । अतः १६८९ को सम्झौता एकदमै सजिलैसँग सम्पन्न हुन पुगेको थियो । "माल र मसल"को राजनीतिक लुटपाट गर्ने काम ठूल-ठूला सामन्ती परिवारहरूलाई छाडिएको थियो – शर्त खालि व्यापारीहरूका आर्थिक हितहरूलाई उनीहरूले यथेष्ट ध्यान दिनुपर्ने मात्रै थियो । र, त्यतिबेला ती आर्थिक हितहरू थिए भने तिनले राष्ट्रका सामान्य नीतिहरू सुनिश्चित गर्न सक्दथे । स-साना चीजहरूमा जतिसुकै झगडा भएपनि समग्ररूपमा अभिजात वर्गीय अल्पसङ्ख्यक शासक गुटले के कुरा बुझ्दथ्यो भने उसको आ□नै समृद्धि औद्योगिक र व्यापारिक मध्यम वर्गको समृद्धिसित अपरिहार्यरूपबाट सम्बन्धित थियो ।

त्यसपछि पूँजीवादी वर्ग इङ्ल्यान्डको शासक वर्गको विनित तर मानिएको भाग बन्न पुग्यो । मुलुकका महान् श्रमजीवी जनसमुदायलाई अधीनस्थ बनाइराख्नु अरू सबैको सँगसँगै उसको समेत पनि स्वार्थ थियो । व्यापारी र कार्खानाका मालिकहरूले स्वयं आ□ना लिपिकहरू, कर्मचारीहरू र घरेलु नोकरहरूका मालिकको हैसियत राख्दथे वा भर्खरैसम्म भन्ने गरेझैं ती उनीहरूका सम्मानित मुखिया हुन्थे । उसको स्वार्थ उनीहरूलाई धेरैभन्दा धेरै र राम्रोभन्दा राम्रो काम गराउन सक्नु तथा उसको कुरा मान्ने र उसको खटन-पटनमा चल्ने शिक्षा दिनु थियो । ऊ स्वयं धार्मिक थियो र धर्मले नै उसलाई राजा र सामन्तका विरुद्ध लड्नका लागि झण्डा दिएको थियो । उसले के कुरा बुझ्न ढीलो गरेन भने आफूभन्दा तलका दीन-हीन व्यक्तिहरूको नैसर्गिक विचारहरूलाई प्रभावित गर्न ती दीन-हीन व्यक्तिहरूलाई ईश्वरको निगाहमा मालिकहरूको अधीनस्थ राख्नका लागि समेत त्यही धर्म धेरै सहायक हुन सक्दथ्यो । सङ्क्षेपमा बेलायती पूँजीवादी वर्गले अब "निम्न-श्रेणी"का राष्ट्रका महान् उत्पादक समुदायलाई उत्पीडित गर्ने काममा सहभागी हुने तथा त्यो उद्देश्य सिद्ध गर्नका लागि साधनहरू उपयोगमा ल्याउने, आदि सबै कुरामा धर्मको प्रभाव एक थियो ।

एउटा अर्को कुरा के थियो भने जसले पूँजीवादी वर्गका धार्मिक प्रवृत्तिहरूलाई मजबूत बनाउन मद्दत गरेको थियो, त्यो थियो – इङ्ल्यान्डमा भौतिकवादको उदय । त्यो नयाँ सिद्धान्तले खालि मध्यम वर्गका पवित्र भावनाहरूलाई धक्का पुऱ्याएको मात्र नभएर त्यसले केवल विद्वानहरू र सुसंस्कृत व्यक्तिहरूलाई मात्र उपयुक्त हुने दर्शनको रूपमा स्वयंलाई घोषित गरिदिएको थियो । त्यसको विपरीत धर्म थियो । त्यो पूँजीवादी वर्गसमेत सम्मिलित अशिक्षित जनसमुदायका लागि धेरै राम्रो थियो । हब्सको हातबाट त्यो राजाहरूका विशेषाधिकार र राजाहरूको सर्वोच्च शक्तिसम्पन्नताको रक्षाको रूपमा मैदानमा उत्रयो । निरङ्कुश राजतन्त्रलाई उसले मोटोघाटो तर दैत्य-पुत्र (Puer robustus sed dalitious) – अर्थात् जनसमुदायलाई दबाइ राख्न आह्वान गरेको थियो । त्यसैगरी हब्सपछिका बोविङब्रोक, श्य□टस्वरी, आदिको दर्शनको रूपमा मुट्ठीभर व्यक्तिहरूको सीमित सिद्धान्त नै बनिरह्यो र, त्यसरी मध्यम वर्गका लागि – उसका धर्मविरोधी विश्वासहरू र उसका पूँजीवादविरोधी राजनैतिक सम्बन्धहरू दुवैको कारण – त्यो घृणित चीज थियो । अतः प्रगतिशील मध्यम वर्गको मुख्य भाग अहिले पनि अभिजात वर्गीय भौतिकवाद र ईश्वरवादको विरोधमा प्रोटेस्ट्यान्ट मतवादी सम्प्रदायको अनुगामी बनिरह्यो । ती सम्प्रदायहरूले स्टुअर्ट राजाहरूका विरुद्धको लडाइँका लागि झण्डा र लडाकूहरू दिएका थिए तथा आज पनि इङ्ल्यान्डको "महान् उदारतावादी पार्टी"को त्यो मेरुदण्ड बनेको छ ।

त्यसैबीच भौतिकवाद बेलायतबाट फ्रान्स पुग्यो । त्यहाँ दार्शनिकहरूको एउटा अर्को भौतिकवादी विचारधारा – कार्टेसियनवादको एउटा धारासित घुलमिल भएर एकताबद्ध भएको थियो । फ्रान्समा पनि सुरु-सुरुमा एक मात्र अभिजात वर्गीय सिद्धान्त रहेको थियो ।। तर त्यसको क्रान्तिकारी प्रवृत्ति छिटै अगाडि आयो । फ्रान्सिसी भौतिकवादीहरूले आ□नो आलोचनालाई धार्मिक विश्वाससित सम्बन्धित कुरासम्म मात्र सीमित गरेनन्, उनीहरूले सबै उपलब्ध वैज्ञानिक परम्पराहरू र राजनैतिक संस्थाहरूलाई आ□नो आलोचनाको घेराभित्र पारे तथा उनीहरूको सिद्धान्त सर्वव्यापी छ भन्ने आ□नो दाबा पुष्टि गर्नका लागि उनीहरूले सबैभन्दा सोझो बाटो अख्तियार गरे भने आ□नो बिराट ग्रन्थ विश्वकोषलाई साहसका साथ ज्ञानको हरेक विषयमा लागू गरे । त्यो विश्वकोषको कारण उनीहरूको नाम विश्वकोषवादी हुनपुग्यो । त्यसरी भौतिकवाद वा ईश्वरवाद दुईमध्ये कुनै एक रूपमा फ्रान्सेली शिक्षित युवाहरूको मत बन्नपुगेको थियो । त्यो कुरा कुन हदसम्म बढ्न पुगेको थियो भने फ्रान्समा महान् क्रान्तिको ज्वाला दन्किंदासम्म त्यस सिद्धान्तका बेलायती राजावादीहरूले त्यसको पृष्ठपोषण गरेका थिए । त्यसले फ्रान्सिसी गणतन्त्रवादीहरू र आतङ्कवादीहरूका हातमा व्यानर दिने काम गरेको थियो र “मानव अधिकारको घोषणा”का लागि शब्द पनि प्रस्तुत गरिदिएको थियो । फ्रान्सको महान् क्रान्ति पूँजीवादी वर्गको तेस्रो विद्रोह थियो भने धार्मिक खोल पूर्णतः हटाएर खुलंखुल्ला राजनैतिकढङ्गबाट लडिएको त्यो पहिलो विद्रोह थियो । त्यो विद्रोह त्यतिबेलासम्म चलिरहेको थियो, जतिबेलासम्म दुईथरी लडिरहेका वर्गहरूमध्ये एक, अर्थात् अभिजात वर्गलाई निमूर्ल पारिएको थिएन, अर्थात् पूँजीवादी वर्ग पूर्णतः विजयी भएको थिएन । इङ्ल्यान्डको क्रान्तिमा पूर्वका अरू क्रान्तिहरूपछिका संस्थाहरूको निरन्तर क्रम चलेको थियो । जमीनदार वर्ग र पूँजीपति वर्गबीच त्यहाँ सम्झौता भएको थियो । त्यो के कुरामा अभिव्यक्त भएको थियो भने कानूनका नजीरहरू चलिरहेरै कानूनका सामन्ती रूपहरूलाई धार्मिक रूपहरूबाट अक्षुण्ण बनाइराखिएको थियो । फ्रान्समा क्रान्ति हुनु भनेको अतीतका परम्पराहरूसित पूर्ण-विच्छेद थियो । त्यहाँ त्यसले सामन्तवादका अवशेषहरूलाई मेटिदिएको थियो भने दिवानी मुद्दा (Civil Code)का रूपमा, प्राचीन रोमका कानूनलाई – मार्क्सले मालको उत्पादन भन्नुभएको आर्थिक चरणका प्रायः सम्पूर्णरूपबाट र निर्दोषरूपबाट अभिव्यक्त कानूनी सम्बन्धहरूका रोमका कानूनहरूलाई– आधुनिक पूँजीवादी परिस्थिति अनुरूप ज्यादै होसियारीका साथ नयाँ संशोधित रूप दिइएको थियो – त्यो कति होसियारीका साथ दिइउको संशोधित रूप थियो भने – अहिले पनि फ्रान्सको उक्त क्रान्तिकारी कानूनले इङ्ल्यान्डसहित सबै देशहरूमा स्वामित्वको कानूनमा सुधार गर्नको लागि एउटा नमूनाको रूपमा काम दिन्छ । तापनि हामीहरूले के कुरा भुल्नुहुँदैन भने बेलायती कानूनले अहिले पनि पूँजीवादी समाजका आर्थिक सम्बन्धहरूलाई यदि एउटा त्यस्तो बर्बर सामन्ती भाषामा अभिव्यक्त गर्दछ र अङ्ग्रेजी हिज्जेले अङ्ग्रेजी उच्चारणसित मेल खाएझैं त्यसले अभिव्यक्त वस्तुसित मेल खान्छ – कुनै फ्रान्सिसीले भनेका छन् : तिमीहरूले लेख्न त लन्डन लेख्दछौ तर ‘कुस्तुनतुनियाँ (vous prononcez constantinople) बोल्दछौ – भने अङ्ग्रेजी कानून नै एक मात्र कानून हो, जसले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, स्थानीय स्वायत्त शासन र अदालतबाहेक अरू हरेकतरहको हस्तक्षेपबाट निर्भयता र मुक्तिका प्राचीन जर्मन अधिकारहरूको त्यो श्रेष्ठ भागलाई सुरक्षित राख्दछ तथा अमेरिका र उपनिवेशहरूसम्म पुऱ्याइदिएको छ भन्ने कुरा एउटा वास्तविकता हो । त्यो निरङ्कुश राजतन्त्रात्मक युगमा यूरोपमा लोप भइसकेको छ र अहिलेसम्म कहीपनि प्राप्त हुन सकेको छैन ।

हामी पुनः बेलायती पूँजीपति वर्गतिर फर्कौं । फ्रान्सिसी क्रान्तिले के कुराको मौका दिएको थियो भने यूरोपेली राजाहरूको सहायताबाट फ्रान्सको सामुद्रिक व्यापारलाई उसले खतम पारोस्, फ्रान्सिसी उपनिवेशहरू कब्जा गरोस् तथा प्रतिस्पर्धासम्बन्धी फ्रान्सका अन्तिम दाबाहरूलाई समेत पनि चकनाचूर पारोस् । उनले फ्रान्सिसी क्रान्तिसित लोहा लिनुको एउटा कारण त्यो पनि थियो । त्यसको अर्को कारण के थियो भने उक्त क्रान्तिको तौर-तरीका उसको बठ्याइँभन्दा एकदमै विपरीत थियो । उक्त क्रान्तिको केवल “घृणित आतङ्कवाद” मात्र होइन, पूँजीवादी शासनलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याउने उसको कोशिशसमेत पनि उसले रुचाउन्नथ्यो । बेलायती पूँजीवादी वर्गले आ□नो अभिजात वर्गविना उसले के कुरा नै गर्न सक्दथ्यो र ? उसले बुझेको जुनसुकै तजबीज र काइदा अभिजात वर्गले उसलाई सिकाएको थियो । उसको लागि नयाँ-नयाँ पहिरन उसले नै निकालेको थियो तथा उसले नै व्यवस्था कायम गर्ने सेना तथा बाहिरका औपनिवेशिक मुलुकहरू एवं नयाँ बजार घुम्ने जल सेनाका लागि अधिकारी जुटाएको थियो । निस्सन्देह पूँजीवादी वर्गको

एउटा अल्पसङ्ख्यक प्रगतिशील भाग पनि थियो, जसका हितहरूप्रति अभिजात वर्गसित गरिएको सम्झौतामा त्यति ध्यान पुऱ्याइएको थिएन । त्यो भागमा मध्यम वर्गका अपेक्षाकृत कम धनी व्यक्ति थिए । तिनीहरूले क्रान्तिप्रति सहानुभूति राख्दथे तर संसद्भित्र उनीहरूको शक्ति थिएन ।

त्यसरी भौतिकवाद यदि फ्रान्सिसी क्रान्तिको दर्शन बन्नपुगेको थियो भने धर्मभिरू बेलायती पूँजीवादी वर्ग आ□नो धर्मसित झन्धेरै टाँस्सिएको थियो । जनताको धार्मिक प्रवृत्ति नष्ट हुँदा परिणाम के हुन्छ ? त्यो पेरिसको राज्य आतङ्कले देखाइदिएको थियो । भौतिकवाद फ्रान्सबाट जतिधेरै छिमेकी मुलुकहरूमा फैलिँदैगयो र त्यसरी सैद्धान्तिक धाराहरूसित, विशेष गरेर जर्मन दर्शनसित उसको जतिधेरै जोडबल मिल्दैगयो र वास्तवमा जतिधेरै मात्रामा भौतिकवाद र स्वतन्त्र विचार यूरोपमा सुसंस्कृत व्यक्तिका आवश्यक गुण बन्दैगए, त्यत्तिकै जोडदाररूपले बेलायती मध्यम वर्ग धार्मिक विश्वाससित अझझन्धेरै टाँस्सिँदैगयो । ती विचारहरू एक अर्कोभन्दा बेग्लै हुन सक्दथे र ती स्पष्टरूपबाट धार्मिक र इसाई विश्वास नै थिए ।

फ्रान्समा क्रान्तिले पूँजीवादी वर्गको राजनैतिक विजय सुनिश्चित गरिदिएको थियो तथा इङ्ल्यान्डबाट आर्कराइट, कार्टराइट र अरूहरूले औद्योगिक क्रान्तिको सूत्रपात गरिदिएका थिए । त्यसले आर्थिक शक्तिको गुरुत्वाकर्षक केन्द्रलाई पूर्णतः स्थानान्तरित गरिदिएको थियो । अभिजात जमीनदार वर्गको अपेक्षा पूँजीपति वर्गको धन र वैभव तीव्रताका साथ बढ्नपुग्यो । स्वयं पूजीवादी वर्गभित्र पनि कार्खानाका मालिक अभिजात वर्ग, ब्याङ्कपतिहरू, आदि बढीभन्दा बढी किनारामा धकेलिँदै गए । १६८९ को सम्झौताका बावजूद विस्तारै-विस्तारै त्यसमा पूँजीवादी वर्गका हितहरूमा परिवर्तन हुँदैगएको थियो । अब दुवै पक्षको स्थिति सापेक्ष स्थिति अनुरूप रहेको थिएन । ती पक्षहरूको स्वरूप पनि बदलिएको थियो । १८३० को पूँजीवादी वर्ग गत शदीको पूँजीवादी वर्गभन्दा एकदमै बेग्लै थियो, त्यसले राजनैतिक शक्ति अभिजात वर्गका हातमा छोडिदिएको थियो । र, उसले त्यसको उपयोग नयाँ औद्योगिक पूँजीवादी वर्गका दाबाहरूको विरोध गर्नका लागि गर्दथ्यो । त्यसले अब नयाँ आर्थिक हितहरूसित मेल खाँदैनथ्यो । अभिजात वर्गका विरुद्ध नयाँ सङ्घर्ष गर्नु आवश्यकता थियो र त्यसको अन्त नयाँ आर्थिक शक्तिको विजयको रूपमा नै हुन सक्दथ्यो ।

सर्वप्रथम त १८३० को फ्रान्सिसी क्रान्तिको प्रेरणाबाट सम्पूर्ण प्रतिरोधको बावजुद सुधार कानून पास भएकोथियो । त्यो कानूनले संसद्मा पूँजीवादी वर्गलाई शक्तिशाली र सम्मानित स्थान प्रदान गरको थियो । त्यसपछि अनाजका कानुनहरू[172] संशोधित गरिएका थिए र त्यही कारणले सामन्ती अभिजात वर्गमाथि पूँजीपति वर्गको, विशेषरूपले त्यसको सक्रिय भागको, अर्थात् कार्खानाका मालिकहरूको सधैंका लागि प्रभुत्व कायम भएको थियो । पूँजीपति वर्गको सबैभन्दा ठूलो विजय त्यही थियो । तर त्यो केवल उसको हितमा स्थापित गरिने अन्तिम विजय मात्र थियो । पछि उसले जे-जति विजय हासिल गरेको थियो, त्यो नयाँ सामाजिक शक्तिका साथ बाँडी-चुडी गरेर उपयोग गर्नुपरेको थियो । त्यो नयाँ शक्ति पहिले उसको साथमा थियो भने पछि तुरुन्तै उसको प्रतिस्पर्धी बन्नपुगेको थियो ।

औद्योगिक क्रान्तिले ठूल-ठूला कार्खानाका मालिक पूँजीपतिहरूको एउटा वर्गलाई जन्म दिएको थियो । तर त्यसले एकअर्को वर्गलाई पनि जन्म दिएको थियो – त्यो वर्ग थियो : कार्खानामा काम गर्ने मजदूर वर्ग । जुन अनुपातमा कार्खानाको उत्पादनको एक शाखापछि अर्को शाखामा औद्योगिक क्रान्तिको असर फैलिँदै गयो, त्यही अनुपातमा त्यो वर्गको सङ्ख्या पनि क्रमशः बढ्दै गयो – र, त्यही अनुपातमा उसको शक्तिमा पनि वृद्धि हुँदै गयो । आ□नो शक्तिको प्रमाण उसले १८२४ मा उतिबेलै दिएको थियो, जतिबेला मजदूर वर्गलाई सङ्गठन गर्न निषिद्ध गरिएको कानूनहरू खारेज गर्नका लागि उसले संसद्लाई अनिच्छापूर्वक बाध्य बनाएको थियो । सुधार आन्दोलनको कालमा मजदूरहरूले सुधारवादी पार्टीअन्तरगत गरमदलसरह काम गर्दथे । १८३२ को कानूनमा उनीहरूलाई भोट दिने अधिकारबाट बञ्चित गरिएको थियो । अतः उनीहरूले आ□ना मागहरूलाई जनसमुदायको एउटा अधिकारपत्र (People's Charter)को रूपमा सूत्रबद्ध गरे र विशाल पूँजीवादी पार्टीको तुलनामा आफूलाई अनाज कानूनसम्बन्धी स्वतन्त्र पार्टीको रूपमा, अर्थात् चार्टिस्ट पार्टीको रूपमा उनीहरूले सङ्गठित गरे । आधुनिक युगमा त्यही पार्टी मजदूरहरूको पहिलो पार्टी थियो ।

त्यसपछि १८४८ को फेब्रुअरी र मार्चमा यूरोपेली क्रान्ति भयो । त्यसमा श्रमजीवी जनसमुदायले कति अगाडि बढेर भाग लिए तथा कम्तिमा पेरिसमा कस्ता मागहरू राखे भने ती पूँजीवादी सामाजिक दृष्टिकोणबाट कहिल्यै सभ्य हुँदैनथे । क्रान्तिपछि चारैतिर जोडदार प्रतिक्रिया भयो । पहिले अप्रिल १०, १८४८ का दिन चार्टिस्टहरूको हार भयो, त्यही वर्षको जूनमा पेरिसको मजदूर-विद्रोहलाई दबाइयो, पुनः इटली, हङ्गेरी र द.जर्मनीमा १८४९ का विपत्तिहरू खडा भए र अन्तमा डिसेम्बर २, १८५१ मा पेरिसमा लुई

बोनापार्टको जीत भयो । कम्तिमा केही समयको लागि मजदूर वर्गका दाबाका हौवाहरू हटाइयो तापनि त्यसको लागि कतिधेरै मूल्य चुकाउनुपरेको थियो □

बेलायती पूँजीपति वर्गले आम जनताको धार्मिक भावना कायम राख्नुपर्ने आवश्यकता भएको कुरा यदि पहिले नै बुझ्केको भए ती आवश्यकतालाई कति गम्भीररूपले बुझ्केको थियो होला त ? आ□ना यूरोपेली दाजुभाइ-दिदीबहिनीहरूको आनन्दपूर्ण हाँसोको बेवास्ता गर्दै वर्षेनी निरन्तर उसले निम्न वर्गका जनसमुदायको धार्मिक शिक्षामा लाखौंलाख पौन्ड खर्च गरिरह्यो । उसलाई केवल आ□नो देशका धार्मिक उपकरणहरूबाट मात्र सन्तोष भएन न उसले व्यापारको रूपमा धर्मको सबैभन्दा ठूलो सङ्गठन कर्ता – जोनाथन भाइ[173]सित मद्दतको लागि अपील गऱ्यो तथा अमेरिकाबाट पुनरुत्थानवाद[174] आयात गरियो एवं मूडी र सन्की (Moody and Sankey)[175] जस्ता व्यक्तिहरूलाई बोलाएको थियो । र, अनतमा उसले इसाई धार्मिक सेना[176]को खतर्नाक ‘सहयोग’लाई समेत स्वीकार गर्ने कबुल गरिएको थियो – त्यो सेना किन खतर्नाक थियो भने त्यसले प्रारम्भिक इसाई धर्मका सिद्धान्तहरूको प्रचार गरेर त्यसमा प्राण प्रतिष्ठा भरिदिन्थ्यो । त्यसले गरीबहरूलाई ईश्वरका बन्दी भन्ने गर्दछ, पूँजीवादका विरुद्ध धार्मिक तरीकाहरूबाट सङ्घर्ष गर्दछ र त्यसरी प्रारम्भिक इसाई धर्मका वर्गीय अन्तरविरोधसम्बन्धी तत्वको पक्षपोषण गर्दछ । त्यो सेनाले ती धनीमानी व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि हैरानीमा पारिदिन सक्दछ । त्यसले अहिले उसका लागि मुठ्ठी खोलेर नगद दिइरहेको छ । ऐतिहासिक विकासको थाह भएकै नियम के हो भने पूँजीवादी वर्गले जुनसुकै यूरोपेली मुलुकलाई पनि– कम्तिमा दीर्घकालसम्म – मध्ययुगीन सामन्ती अभिजात वर्गले सरह एक्लै अधीनस्थ राख्न सक्दैन । सामन्तवादलाई एकदमै एक्लो पारिएको फ्रान्समा समेत पनि पूँजीवादी वर्गले शासनमा आ□नो पूर्ण अधिकार ज्यादै कम समयसम्म राख्न सकेको हो । १८३० देखि १८४८ सम्मको लुई फिलिपको शासनकालमा पूँजीवादी वर्गको ज्यादै सानो अल्पसंख्याले शासन गरेको थियो । त्यतिबेला भोट दिने शर्त कति कडा थियो भने उही वर्गको धेरैजसो भाग पनि त्यो अधिकारबाट बञ्चित भएको थियो । १८४८ देखि १८५१ सम्मको दोस्रो गणतन्त्रात्मक समयमा सम्पूर्ण पूँजीवादी वर्गले अवश्य शासन गरेको थियो तर खालि तीनवर्ष मात्र । उसको अक्षमताको कारण दोस्रो साम्राज्यको स्थापना हुनपुगेको थियो । अहिले आएर खालि तेस्रो गणतन्त्रात्मक युगमा मात्र सम्पूर्ण पूँजीवादी वर्गले २० वर्षभन्दाबढी समयसम्म शासनको बागडोर आ□नो हातमा राख्न सकेको छ । तर अब उसको पतनको लक्षण जोडदाररूपमा देखा परेको छ । पूँजीवादी वर्गको स्थायी शासन केवल अमेरिकाजस्तो देशमा मात्र सम्भव भएको छ, जहाँ सामन्तवादको नाम-निसान थिएन र सुरुदेखि नै पूँजीवादी आधारमा समाज चलेको थियो । तर फ्रान्स र अमेरिकासमेत पनि पूँजीवादी वर्गका उत्तराधिकारी – श्रमजीवी जनसमुदायले अब ढोका खटखटाउन थालेका छन् ।

इङ्ल्यान्डमा पूँजीवादी वर्गको एकाधिकार कहिल्यै पनि रहेको छैन । १८३२ को विजयपछि पनि ठूल-ठूला सरकारी नोकरी एकप्रकारले एक्लै अभिजात वर्गको अधिकारमा रहेको थियो । त्यो कुरा धनी मध्यम वर्गले सहिरह्यो भन्ने कुरा मेरा निम्ति धेरै दिनसम्म रहस्यात्मक रहिरह्यो । त्यो रहस्यको उद्घाटन त्यतिबेला हुनपुग्यो, जतिबेला त्यो उदारवादी कार्खानाको मालिक – श्रीयुत्त डब्ल्यू.ए.फस्टरले सार्वजनिक सभामा बोल्दै ब्याकफोर्डका युवाहरूसँग अपील गरे – यदि उनीहरूले सन्सारमा सफलता प्राप्त गर्न चाहन्छन् भने फ्रान्सिसी भाषा सिक्नुपर्दछ । स्वयं आ□नो अनुभवबारे चर्चा गर्दै मन्त्रिमण्डलको एकजना मन्त्रीको हैसियतले उनलाई फ्रान्सिसी भाषाको अङ्गेजीजत्तिकै ज्ञान हुनुपर्ने समाजमा जानुपर्दा कसरी त्यहाँ उनले मुख लुकाउनुपरेको थियो र कसरी सबैका अगाडि हाँसको बथानमा बकुलो झैं हुनुपरेको थियो ? त्यो कुरा उनले भनेका थिए । वास्तवमा त्यसबेलाको मध्यम वर्ग झटपट धनी अवश्य हुनपुगेको थियो तर ऊ साधारण अशिक्षित नै थियो र, त्यसरी सारा सरकारी नोकरी अभिजात वर्गका लागि छोडिदिनुबाहेक ऊसमक्ष अर्को उपाय थिएन । किनभने त्यो नोकरीका लागि उसको व्यापारिक बुद्धिको सँगसँगै जोडिएको उसको द्विपीय कुपमण्डुकता र द्विपीय अहंकारको साटो अरू गुणहरू हुनुपर्ने आवश्यकता हुन्थ्यो ।[177] अहिले पनि मध्यम वर्गीय शिक्षाबारे पत्रपत्रिकाहरूमा कहिल्यै नटुङ्गिने बहस चलिरहेको छ । त्यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने अहिले पनि मध्यम वर्गीय अङ्गेजहरूले आफूलाई सर्वश्रेष्ठ शिक्षायोग्य ठान्दैनन् र बढी साधारण शिक्षाकै अपेक्षा राख्दछन् । त्यसरी अनाज कानून खारेज गरिएपछि पनि कुन चीजलाई स्वाभाविक ठानियो भने कोवडेन, ब्राइट, फाटर, आदि जुन पूँजीपति वर्गका लागि त्यो विजय हासिल भएको थियो, उनीहरूलाई देशको राजकीय शासनबाट बञ्चित गरिनुपर्दछ । र, २० वर्षसम्म त्यसबाट उनीहरू बञ्चित पनि गरिए ।

त्यसपछि नै एउटा सुधार कानूनले उनीहरूका लागि मन्त्रिमण्डलको ढोका खोलिदिएको थियो । बेलायती पूँजीपति वर्गमा आ□नो सामाजिक हीनताबोध कतिधेरै गहीरेरी जमेको थियो भने सबै राजकीय अवसरहरूमा शोभनीयरूपबाट राष्ट्रको प्रतिनिधित्व गर्नका लागि उनीहरूले आ□नो र राष्ट्रको खर्चमाथि, अकर्मण्य व्यक्तिहरूको सिङ्गो सजधज गरिएको सम्प्रदायलाई कायम राखेका छन् र तीमध्ये आखिर उनीहरूले नै निर्माण गरेको कुनै पनि विशिष्ट र विशेषाधिकार सम्पन्न समाजमा प्रवेश पाउन सक्ने ठानिन्छ भने उनीहरूले त्यसलाई आ□नो अहो भाग्य ठान्दछन् ।

त्यसैगरी औद्योगिक र व्यापारी मध्यम वर्गले अझैसम्म जमीनदार अभिजात वर्गलाई राजनैतिक सत्ताबाट पूर्णतः च्यूत गर्न नपाउँदै उसको अर्को प्रतिद्वन्द्वी – मजदूर वर्ग – उससित टक्कर गर्नआएको हामी देख्दछौं । चार्टिस्ट आन्दोलन र यूरोपेली क्रान्तिपछि हुने प्रतिक्रिया र साथै १८४८ र १८६६ बीच भएको बेलायती व्यापारको अभूतपूर्व विस्तारबाट *(त्यसको कारण यान्त्रिकरूपले खालि खुला व्यापारलाई मात्र बताइन्छ तर वास्तवमा त्यसको कारण कैयौं बढी मात्रामा रेल, समुद्री जहाज र यातायातका अन्य साधनहरूको शक्तिशाली विकास हुनु थियो ।)* मजदूर वर्गलाई लिवरल पार्टी (उदारदल)को शरणमा जान बाध्य हुनु परेको थियो । चार्टिस्ट युगभन्दापहिले झैं पुनः त्यो उस पार्टीको उग्र पक्ष बन्न पुगेको थियो । त्यसको बावजूद भोटको अधिकारको उनीहरूको दाबा विस्तारै-विस्तारै दुर्निवार बन्न पुग्यो । लिवरल पार्टीका ह्विग नेता डराउँदै रहे । तर डिजरायलीले टोरी दललाई अनुकूल अवसरबाट लाभ उठाई तथा संसद्का सिटहरूको पुनर्वितरण गरी शहरहरूमा पारिवारिक निर्वाचन (household suffarage) को अधिकार लागू गरिदिने कुराका लागि तयार गरेर ह्विग नेताहरूभन्दा ऊ धेरै बढी होसियार भएको देखाइएयो । त्यसपछि मतपत्रद्वारा चुनाव हुन सुरु भयो । अनि, पुनः १८८४ मा पारिवारिक निर्वाचनको अधिकारलाई काउन्टीहरूमा समेत लागू गरियो र सिटहरूको विभाजन नयाँढङ्गले गरियो । त्यसबाट केहीहदसम्म चुनावक्षेत्र एकअर्काको बराबर हुन पुग्यो । ती सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूको फलस्वरूप मजदूर वर्गको निर्वाचन शक्ति धेरै बढ्नपुग्यो । कम्तिमा डेढ-दुईसय चुनाव क्षेत्रहरूमा अधिकाशं मतदातासमेत त्यही वर्गका छन् । तर संसदीय सरकार परम्पराप्रति आदर सिकाउने एउटा स्कूल हो । अतः यदि मध्यम वर्गले ठट्टाठट्टैमा जोन म्यानर्सले "हाम्रा पुराना सामन्तहरू" भन्ने गरेका उनीहरूलाई भय र आदरको दृष्टिबाट हेर्दछ भने आम श्रमजीवी जनसमुदायले "आफूभन्दा ठूला" कहलिने व्यक्तिहरूलाई अर्थात् मध्यम वर्गलाई झन्धेरै बढी आदर र सम्मानको दृष्टिले हेर्दछ । आजभन्दा १५ वर्षपहिले अङ्ग्रेज मजदूरहरू वास्तवमा आदर्श मजदूर थिए । आ□ना मालिकको उनीहरूले कति धेरै ख्याल राख्दथे र कति धेरै आदर गर्दथे तथा आ□नो हक माग्न कति धेरै सङ्कुचित थिए र उनीहरू कति धेरै विनयशील थिए ? त्यो देखेर आ□ना देशका मजदूरहरूको अटल सामयवादी र क्रान्तिकारी प्रवृत्तिहरूबाट विक्षुब्ध क्याथेडर – समाजवादी मत – हाम्रा जर्मन अर्थशास्त्रीहरूलाई ज्यादै सुविधा मिल्दथ्यो ।

तर उक्त व्यवहारकुशल बेलायती मध्यम वर्ग जर्मन प्राध्यापकहरूभन्दा धेरै दूरदर्शी थियो । उसले आ□नो शक्ति मजदूर वर्गका साथ बाँडेर उपयोग अवश्य गरेको थियो तर अनिच्छाले । उसले चार्टिस्ट आन्दोलनको कालमा जनताले के के गर्न सक्दछन् (pur robustus sed malitious) भन्ने कुरा बुझिसकेको थियो । अनि, त्यसपश्चात् बाध्य भएर जनताको अधिकारपत्रको अधिकांश भागलाई उसले बेलायती कानूनको अङ्ग बनाउनुपरेको थियो । यदि कहिल्यै जनतालाई नैतिक साधनहरूद्वारा बशमा राख्नु थियो भने जनतालाई प्रभावित गर्ने सर्वोत्तम नैतिक साधन धर्म थियो र अहिले पनि त्यही हो । र, अतः हामीहरू के देख्दछौं भने स्कूलहरूका व्यवस्थापन समितिहरूमा धेरैजसो पादरीहरू छन् र, त्यसरी पूँजीवादी वर्ग कर्मकाण्डदेखि लिएर मुक्तिसेनासम्म, हरेकप्रकारको पुनरुत्थानवादलाई प्रश्रय दिनका लागि स्वयं आफैमाथि बढीभन्दा बढी कर लगाउँदै जान्छ । र, अब बेलायती सम्मानको विजय यूरोपेली पूँजीवादी वर्गका स्वतन्त्र विचारहरू र उसको धार्मिक शिथिलतामाथि भयो । फ्रान्सिसी र जर्मन मजदूरहरू विद्रोही बनेका थिए । उनीहरूलाई समाजवादको प्रभाव राम्ररी परेको थियो तथा आफूलाई माथि उठाउनका लागि उनीहरूले जुन तरीका प्रयोग गर्दथे, ती कानूनी थिए वा गैर-कानूनी ? त्यसबारे उनीहरूलाई कत्ति पनि चिन्ता रहनेगरेको थिएन । त्यसको खास कारण पनि थियो । त्यो मोटोघाटो केटो दिनप्रतिदिन ज्यादै शैतान (puer robustus) हुँदैगइरहेको थियो । फ्रान्सिसी र जर्मन पूँजीवादीहरूका लागि आखिरी उपाय के रहेको थियो भने उनीहरूले आ□ना स्वतन्त्र विचारहरूलाई चूपचापसित तिलाञ्जली दिऊन् – जुन केटाले जहाजमा

सानसित चुरोट तान्दै आउँछ तर जहाजले ठक्कर खाँदाखेरि जब उसलाई उल्टी आउन थाल्दछ, त्यतिबेला तुरुन्त आ□नो सल्किरहेको चुरोट चूपचापसित समुद्रमा □याँकिदिन्छ । जसले पहिले धर्मको खिल्ली उडाउँथे, तिनीहरू अहिले एकपछि अर्को बाहिरी आचरणमा धर्मपरायण बन्नथाले, चर्चबारे, चर्चको अन्धविश्वास र आचार-विचारहरूबारे अहिले उनीहरूले श्रद्धापूर्वक कुराहरू गर्न थाले तथा सम्भव भएसम्म आचरण पनि त्यही अनुरूप गर्नथाले । फ्रान्सिसी पूँजीपति वर्गले शुक्रबारका दिन निरामिष भोजन गर्न थाल्यो भने जर्मन पूँजीपति वर्गले आइतबारका दिन चर्चका बेञ्चमा बसेर लामा प्रोटेस्ट्यान्ट प्रवचन सुन्न थाल्यो । भौतिकवादको कारण उनीहरू अप्ठ्यारोमा फँस्नपुगेका थिए । जनताको लागि धर्मलाई जीवित राख्नुपर्ने आवश्यकता छ । (*Die Religion muss dem Volk erthalten werden*) – समाजलाई सम्पूर्ण विनाशबाट बँचाउनका लागि त्यही एक मात्र र अन्तिम उपाय थियो । उनीहरूको दुर्भाग्य के थियो भने जतिबेला धर्मलाई सधैंका लागि समाप्त पारिदिनका लागि उनीहरूले सकेसम्म सबैथोक गर्न तम्सेका थिए, केवल त्यत्तिबेला मात्र उनीहरूले त्यो कुरा बुभ्न सकेका थिए । अहिले बेलायती पूँजीपतिहरूको पालो थियो । खित्का छाडेर खिसी गर्दै उनीहरूले ऊसित भने, "बेवकुफहरू, अहिले बल्ल तिमीहरूले सम्भ्यौ □ यो कुरा मैले तिमीहरूलाई आजभन्दा दुईसय वर्षपहिले नै भनिसकेको थिएँ ।" त्यसको बावजूद मेरो विचार के हो भने न त अङ्ग्रेजहरूको धार्मिक जडता न यूरोपेली पूँजीवादी घटनापछिको (Post festum) हृदय परिवर्तनले सर्वहारा वर्गको उर्लिरहेको लहरलाई रोक्न सक्नेछ । परम्परा अजङ्गको बाधक शक्ति हो, त्यो इतिहासको जड शक्ति (vis incritiac) हो तर केवल एउटा निष्क्रिय शक्ति हुनाले ऊ टुट्नु अवश्यम्भावी छ । र, त्यसरी पूँजीवादी समाजलाई बँचाउनका लागि स्थायीरूपबाट धर्म त्यसको ढाल बन्नसक्दैन । कानून, दर्शन र धर्मसम्बन्धी हाम्रा विचारहरू यदि समाजमा प्रचलित आर्थिक सम्बन्धहरूबाट केहीनकेही रूपमा अप्रत्यक्षप्रकारले उत्पन्न भएका हुन् भने अन्ततः त्यस्ता विचारहरू त्यससम्बन्धी सम्पूर्ण परिवर्तनको प्रभावबाट अछूत रहन सक्दैनन् र यदि हामीहरूले दिव्य ज्ञानमा विश्वास गर्दैनौं भने हामीहरूले मान्नैपर्दछ – कुनै टुटिरहेको र चर्किरहेको समाजलाई टेको दिएर बचाउने कुनै पनि धार्मिक विश्वास छैन ।

र, वास्तवमा अहिले त इङ्ल्यान्डमा समेत पनि श्रमजीवी जनता अगाडि बढ्नथालेका छन् । निस्सन्देह नानाप्रकारका परम्पराहरूबाट उनीहरू जेलिएका छन् । पूँजीवादी परम्पराले उनीहरूलाई जकडेको छ । जस्तै उनीहरूको विचार छ : इङ्ल्यान्डमा कन्जर्भेटिभ पार्टी र लिवरल पार्टी खालि दुईवटा पार्टी मात्र हुनु सम्भव छ र उसले, अर्थात् मजदूर वर्गले विशाल लिवरल पार्टीद्वारा नै आ□नो मुक्ति हासिल गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । स्वतन्त्ररूपबाट काम गर्न पहिले हिचकिचाउने विरासतबाट प्राप्त मजदूरहरूको परम्पराले पनि यसलाई जकडेको छ । उनीहरूको बुभ्राइ छ – व्यवस्थितरूपले उम्मेदवार रहेर आ□नो शिक्षा पूरा नगरिसकेका धेरैजसो पुराना मजदूर आवेदकहरूलाई सङ्घभन्दाबाहिर राख्नुपर्दछ । त्यसको अर्थ के हो भने संघभित्र उसका आ□नै हडताल तोड्नेहरू उत्पन्न हुन्छन् । तर ती सबै कुराको बावजूद प्रा.वेंटानोसमेतले बडो दु:खका साथ आ□ना क्याथेडर-समाजवादी बन्धुहरूलाई बताउनु परेभ्रैं अङ्ग्रेज मजदूर वर्ग अगाडि बढेको छ । इङ्ल्यान्डमा हरेक चीज अगाडि बढिरहेको छ । इङ्ल्यान्डमा हरेक चीज अगाडि बढ्ने गरेभ्रैं विस्तारै-विस्तारै सम्हालिएर कदम चाल्दै ऊ अगाडि बढिरहेको छ । कहिले ऊ दच्किन्छ त कहिले केहीनकेही मात्रामा असफल र प्रयोगमूलक प्रयत्न गर्दछ । कहिलेकाहीं त समाजवाद नामसित पनि ऊ सशसङ्कित रहन्छ तर समाजवादको सारतत्वलाई विस्तारै-विस्तारै आत्मसात गर्दै जान्छ । अनि, यो आन्दोलन बढ्दै जान्छ, फैलिंदै जान्छ र मजदूरहरूको एउटा स्तरपछि अर्कोस्तरलाई प्रभावित गर्दैजान्छ । त्यसले पू.लन्डनका अदक्ष मजदूरहरूलाई भ्रकभ्रकाएर अब नींदबाट ब्युँभ्राएको छ भने हामीलाई त्यसको बदलामा ती नयाँ शक्तिहरूले पनि आन्दोलनलाई कति शक्ति प्रदान गरेका छन् □ अनि, यदि यो आन्दोलनको र□तार उद्दण्ड व्यक्तिहरूमा हुनुपर्ने जतिपनि छैन भने बेलायती चीरत्रका सर्वश्रेष्ठ गुणहरूलाई मजदूर वर्गले नै जीवित राख्नेछ भन्ने कुरा भुल्नुहुँदैन । अनि, इङ्ल्यान्डमा एक पाइलो अगाडि सार्दाखेरि साधारणतः पछि पर्किंदैन भन्ने होइन । अतः यदि उपर्युक्त कारणहरूले गर्दा पुराना चार्टिस्टहरूका छोराछोरीहरू खरा उत्रिएनन् भने त के भयो ? उनका नाति-नातिनीहरू आ□ना पूर्वजहरूका एकदमै योग्य बनेर निस्कनेछन् ।

तर यूरोपेली मजदूर वर्गको विजय खालि इङ्ल्यान्डमा मात्र निर्भर गर्दैन । त्यो हासिल गर्न कम्तिमा इङ्ल्यान्ड, फ्रान्स र जर्मनीले पारस्परिक सहयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । फ्रान्स र जर्मनी दुवैमा मजदूर आन्दोलन इङ्ल्यान्डको भन्दा धेरै अगाडि बढेको छ । जर्मनीमा त्यो सफलताको धेरै पर पनि छैन । विगत

२५ वर्षमा यसले गरेको प्रगति वास्तवमा अभूतपूर्व छ । र, त्यो तीव्रभन्दा तीव्र गतिबाट अगाडि बढिरहेको छ । जर्मन मध्यम वर्गमा राजनैतिक क्षमता, अनुशासन, साहस, शक्ति र लगन आदि गुणहरूको प्रचुर प्रमाण दिइएको चार वर्षपहिले यूरोपेली मजदूर वर्गको पहिलो विद्रोह जर्मनीबाट सुरु भएको थियो । आजको स्थिति देख्दाखेरि के यूरोपेली सर्वहारा वर्गको पहिलो महान् विजयको रङ्गभूमि जर्मनी नै हुने कुरा सम्भावनाभन्दा पर छ त ?

अप्रिल २०, १८९२

***

फ्रेडरिक एङ्गेल्स

प्रारम्भिक इसाई धर्मको इतिहास

– १ –

प्रारम्भिक इसाई धर्मको इतिहासमा थुप्रै महत्त्वपूर्ण चीजहरू पाइन्छन् । ती आधुनिक मजदूर वर्गको आन्दोलनमा पनि पाइन्छन् । आधुनिक मजदूर वर्गको आन्दोलनझैं इसाई धर्म पनि सुरुमा उत्पीडित मानिसहरूको आन्दोलन थियो । सबभन्दापहिले दासहरू र दासताबाट मुक्त भएका दासहरू, सारा अधिकारहरूबाट बञ्चित गरीबहरू तथा रोमद्वारा गुलाम बनाइएका वा तितर-बितर पारिएका सम्प्रदायहरूको धर्मको रूपमा त्यो अगाडि आएको थियो ।

इसाई धर्म र मजदूर वर्गको समाजवाद दुवैले दासत्व र दुःख-दर्दबाट आसन्न मुक्तिको सन्देश दिन्छन् । इसाई धर्मले भन्दछ – त्यो मुक्ति पुनर्जन्ममा, मृत्युपछि स्वर्गमा प्राप्त हुन्छ । समाजवादले भन्दछ – त्यो मुक्ति यही सन्सारमा, समाजलाई बदलेर प्राप्त हुन्छ । दुवैमाथि दमन र उत्पीडन गरिन्छ । दुवैका समर्थकहरूप्रति घृणा गरिन्छ । र, तिनीहरूले बनाएका खास कानूनको शिकार उनीहरूलाई बनाइन्छ । इसाई धर्मका समर्थकहरूलाई मानव जातिका शत्रुको रूपमा सजायँ दिइन्छ भने समाजवादका समर्थकहरूलाई राज्यसत्ताका शत्रुहरूको रूपमा तथा धर्म, परिवार र सामाजिक व्यवस्थाका शत्रुहरूको रूपमा दण्डित गरिन्छ । र, ती सारा दमनका बावजूद, के भन्नुपर्दछ भने त्यसबाट अझैधेरै प्रेरणा लिएर उनीहरू सफलता हासिल गर्दै बेरोकटोक अगाडि बढ्दै जान्छन् । इसाई धर्मलाई उसको उदयको ३०० वर्षपछि रोम साम्राज्यमा राजकीय धर्मको रूपमा स्वीकार गरिएको थियो भने ६० वर्ष बित्न नपाउँदै समाजवादले आ□नो शतप्रतिशत विजयको सुनिश्चित स्थान बनाएको छ ।

अतः प्रो.एन्टन म्यान्गरले आ□नो कृति “श्रमको पूर्ण उपज प्राप्त गर्ने अधिकार”मा रोमका सम्राटको जमीनको विशाल केन्द्रीकरण हुनु र तात्कालीन श्रमजीवी वर्ग – जसमा लगभग सबै दासहरू थिए – असीम सङ्कटमा हुनुका बावजूद “रोम साम्राज्यको अन्तपछि पश्चिममा समाजवादको स्थापना” किन भएको थिएन भनेर यदि आश्चर्य प्रकट गर्दछन् भने त्यसको कारण खालि यो हो – त्यतिबेला सम्भव हुनेहदसम्म त्यहाँ वास्तवमा इसाई धर्मको रूपमा समाजवाद विद्यमान थियो । त्यसले प्रमुख स्थानसम्म प्राप्त गरिसकेको थियो । फरक कत्ति मात्र थियो भने उक्त इसाई धर्म, उतिबेलाको ऐतिहासिक परिस्थितिमा अपरिहार्य भएजस्तै इहलोकमा होइन, परलोकमा – स्वर्गमा, मृत्युको पछिको शाश्वत जीवनमा – छिटै आउने “स्वर्णयुग”मा (इसामसीहको शासनकालमा) त्यसले सामाजिक परिस्थितिलाई बदल्न चाहन्थ्यो ।

ती दुई ऐतिहासिक घटना-प्रवाहहरूको समानता धेरैपहिले मध्ययुगमै तात्कालीन किसानहरू र विशेषरूपबाट शहरका सर्वसाधारण जनसमुदायको पहिलो विद्रोहको रूपमा हामीसमक्ष बर्गरहरू आउँछन् । मध्ययुगीन सम्पूर्ण जन-आन्दोलन झैं त्यो युद्धले पनि धर्मको चोला लिएर अगाडि आउनु अपरिहार्य थियो । चारैतिर फैलिएको अधोपतन[178]बाट त्यसलाई बचाएर इसाई धर्मको पुनर्स्थापना गरिदिनु उनीहरूको लक्ष्य भएजस्तो लाग्दथ्यो । तर धार्मिक उत्कर्षका ती सारा कुराहरूका पछाडि हरेकपटक कुनैनकुनै खास सान्सारिक स्वार्थ छिपेको हुन्थ्यो । यशश्वी जान जिजको नेतृत्वमा बनेको अक्खड (बोहेमियन, सामाजिक बन्धनहरूबाट मुक्त) ट्यावोराइटको सङ्गठनमा त्यो कुरा अत्यन्त स्पष्टरूपले देख्न पाइन्छ । जर्मन किसानयुद्धपछि त्यो विस्तारै-विस्तारै खतम भएको थियो तापनि उक्त विशेषता मध्ययुगमा व्याप्त रहेको थियो । १८३० पछि श्रमजीवी कम्युनिस्टहरूको उदयसँगसँगै त्यो पुनः पनि पन्पिन थालेको थियो । रेनानले भनेका थिए, “इसाई धर्मका प्रारम्भिक समुदायहरूका बारेमा यदि मैले तपाईंलाई केही बताउन चाहें भने मैले तपाईंसित ‘अन्तरराष्ट्रिय श्रमजीवीहरूको सङ्घको कुनै स्थानीय शाखालाई हेर्नुहोस्’ भन्नेछु ।” तर फ्रान्सका कम्युनिस्टहरू

र विशेष गरेर वाइटलिंग र उनका समर्थकहरूले त्योभन्दा धेरैपहिले नै प्रारम्भिक इसाई धर्मबारे त्यहीप्रकारको कुरा गर्दथे ।

ती फ्रान्सेली विद्वानले बाइबलको जर्मन आलोचनालाई कसरी काटकूट पारेका थिए भने आधुनिक पत्रकारितामासमेत त्यस्तैप्रकारको अर्को उदाहरण पाइन्न । पुनश्च, उनले त्यसको आधारमा इसाई धार्मिक सङ्घको इतिहाससित सम्बन्धित आ□नो उपन्यास, "इसाई धर्मको उत्पत्तिको स्रोत (Origines du Christianisme) को रचना गरेका थिए,– जुन शब्दहरूलाई पहिले माथि उद्धृत गरिएको छ, तिनमा गहीरो सत्यता थियो भन्ने कुरा स्वयं उनले पनि जान्दैनथे । पुरानो अन्तरराष्ट्रिय (प्रथम अन्तरराष्ट्रिय श्रमजीवीहरूको सङ्घ)को त्यस्तो कुनै व्यक्तिलाई मैले देख्न चाहन्छु, जुन उदाहरणका लागि कुरिन्थीहरूको नाम पालको तथाकथित द्वितीय धर्मपत्रलाई कुनै पुराना घाउहरूविना पुनः खोतलेर पढ्न सकिन्छ, जुन पढ्दाखेरि कम्तिमा एउटा कुराबारे अवश्य उसको सम्झना ताजा हुन पुग्दछ । ८ औं अध्यायपछि त्यो सिङ्गो धर्मपत्रमा त्यही शाश्वत र प्रसिद्ध भइसकेको सिकायत प्रतिध्वनित हुन्छ : दान आइरहेको छैन (les cotisations ne rentrent pas) □ ७ औं दशकका थुप्रैजना ज्यादै उत्साही प्रचारकहरू निक्लिनेछन् । तिनीहरूले उक्त धर्मपत्रको लेखक – ऊ जोसुकै किन नहोस् – को हात आ□नो हातमाथि राखेर सहानुभूतिपूर्वक विस्तारै उससित भन्नेछन् : "अहो □ तिमीले पनि यो हैरानीसित जुध्नुपरेको थियो □" हामीहरू पनि – हामीहरूका सङ्घमा कुरिन्थीहरू भरमार थिए – दान (चन्दा) नमिलेको गीत गाउन सक्दछौं र के भन्न सक्दछौं भने हाम्रै आँखाका अगाडिबाट उनीहरू छलेर सोझै हाम्रो हातबाट फुत्किंदाखेरि हामीहरू कत्ति लोभिएर रहन्थ्यौं □ प्रशिद्ध अन्तरराष्ट्रियका "दशौं लाख" तिनीहरू नै थिए ।

प्रारम्भिक इसाईहरूका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्ने हाम्रो एउटा सर्वोत्तम स्रोत समोसटाको लुसियन हो । त्यसलाई शास्त्रीय (प्रतिष्ठित) प्राचीनकालका भोल्टाएर भनिन्छ । हरेकखालको धार्मिक अन्धविश्वासमाथि उनले एकैनाशले अविश्वास गर्दथे र, त्यसरी इसाईहरूलाई अरू कुनैप्रकारको धार्मिक समुदायको रूपमा हेर्ने उनीसित न त कुनै परधर्मी (पेगन) – धार्मिक आधार थियो न त कुनै राजनैतिक आधार । त्यसको विपरीत उनको अन्धविश्वासका लागि ती सबैका उनी उपहास बन्दथे – उनले पनि देवराज इन्द्र (Jupiter) को प्रार्थना गर्दथे तथा यिसुसित दया माग्दथे । उनका उत्ताउला तार्किक दृष्टिकोण अनुसार एकखालको अन्धविश्वास उत्तिकै मूर्खतापूर्ण थियो, जति मूर्खतापूर्ण अर्कोखालको अन्धविश्वास थियो । त्यो साक्षी जोसुकै र जेसुकै भए तापनि निश्पक्ष छ र त्यसले अरू चीजहरूको सँगसँगै एकजना साहसी परदेशीको नाम प्रोमियस थियो । जतिबेला ऊ जवान नै थियो, त्यतिबेला एकजना परदेशीले आर्मेनियाँभित्र व्यभिचार गरेको थियो । त्यहाँको रङ्गमञ्चमा उसले त्यसैगरी सबैभन्दापहिले प्रवेश गरेको थियो । ऊ सप्रमाण पक्रिएको थियो र त्यस देशको प्रचलनानुसार उसलाई जिउँदै जलाइएको थियो । पेरियममा उसले आ□ना बाबुको घाँटी रेटिदिएको थियो । त्यसपछि ऊ त्यहाँबाट भाग्नुपरेको थियो ।

"अनि फेरि कस्तो भयो ?" मैले शाटको अनुवादबाट उद्धृत गरिरहेको छु – "उसले पनि इसाईहरूको अनौठो विद्वताको सम्बन्धमा सुनेको थियो । प्यालेस्टिनमा तिनका पादरीहरू र लेखकहरूसँग उसले पारस्परिक सम्बन्ध स्थापित गरेको थियो । कम समयमै उसले कतिधेरै प्रगति गर्‍यो भने ऊसमक्ष उसका शिक्षकहरू बौनाजस्तै लाग्न थालेका थिए । ऊ एकजना पैगम्बर बन्न पुग्यो, प्रारम्भिक इसाई धार्मिक सङ्घको अधिकारी बन्यो, यहुदी उपासनागृहको गुरु बन्नपुग्यो । एक शब्दमा ऊ हरेक चीजको सर्वेसर्वा बन्नपुगेको थियो । उसले उनीहरूका ग्रन्थहरूको व्याख्या गर्‍यो । त्यसको फलस्वरूप अन्तमा मानिसहरूलाई ऊ विशिष्ट गुणी व्यक्ति हो भन्ने लाग्नथाल्यो । त्यसलाई उनीहरूले कानून बनाउने अधिकार सुम्पे भने उसले आफूलाई ठूलो पादरी बनायो... त्यही आधारमा (अर्थात् ऊ एकजना इसाई थियो) प्रोसियसलाई अन्तमा अधिकारीहरूले गिर□तार गरे र उसलाई जेलमा कोचिदिए...ऊ सिक्रीहरूमा जकडिएको बेला उसको गिर□तारीलाई ठूलो दुर्भाग्य ठान्ने इसाईहरूले उसलाई छुटाउन सकेसम्म कोशिश गरे । तर उनीहरू सफल भएनन् । त्यसपछि पुनः ज्यादै तत्परताका साथ उनीहरूले उसको सकेसम्म सेवा गरे । उज्यालो हुनेबित्तिकै उसको जेलको ढोकामा बृद्ध माताहरू, विधवाहरू र अनाथ केटाकेटीहरूको भीड लाग्न थालेको थियो । ईसाईहरूमध्ये सबैभन्दा प्रमुख व्यक्तिहरूले पालेहरूलाई घुस दिएर ऊसँग पूरै रात विताउन थाले । उनीहरूले आफूसँगै खाने कुरा लैजान्थे । सङ्क्षेपमा ज्यादै प्यारो परदेशी "(अहिले पनि मानिसहरूले उसको त्यही नाम लिन्थे)" उनीहरूको दृष्टिमा नयाँ सुकरातभन्दा कम थिएन । इसाई समुदायका दूत एशिया माइनरसम्मका

शहरहरूबाट उसको सहायता गर्न, उसलाई सान्त्वना दिन र अदालतमा उसको पक्षमा साक्षी बक्नका लागि आउन थाले । जहिले-जहिले तिनीहरूका धार्मिक सम्प्रदायको प्रश्न उठ्दछ, तिनीहरूले कति छिटो काम गर्दछन् भन्ने कुरा विश्वास गर्न पनि गाह्रो हुन्छ । पुनः न उनीहरूले परिश्रम गर्न आनकानी गर्दछन् न खर्च गर्न । र, त्यसरी परदेशीलाई चारैतिरबाट धनकोवर्षा हुनलाग्यो । त्यसबाट जेलजीवन उसको लागि आम्दानीको ठूलो साधन बन्नपुग्यो । गरीबहरूले मनमनै के विश्वास गर्न थाले भने उनीहरूको शरीर र आत्मा अमर छ तथा उनीहरू अनन्तकालसम्म जीवित रहनेछन् । त्यही कारण हो : उनीहरूले मृत्युलाई तुच्छ चीज ठान्नथालेका थिए र, उनीहरूमध्ये कैयौंजनाले आ□नै स्वेच्छाले आत्महत्यासम्म गर्नपुगेका थिए । पुनः उनीहरूको सबैभन्दा प्रमुख विधिनिर्माताले उनीहरूलाई के विश्वास दिलाएको थियो भने जसै उनीहरूले धर्म परिवर्तन गर्न पुग्नेछन्, अर्थात् यूनानी देवी-देवतालाई उनीहरूले तिलाञ्जली दिन पुग्नेछन् तथा सुलीमा टाँगेर मारिएको सुफियावादीमाथि आ□नो आस्था लिएर आउनेछन् तथा उसको आदेशानुसार रहन थाल्नेछन्, त्यतिबेला उनीहरू सबै एकअर्कोका बन्धु-बान्धव बन्न पुग्नेछन् । उनीहरूले कुनै भेदभावविना सारा भौतिक पदार्थलाई तिरष्कारको रूपमा देख्नेगरेका र सामूहिकरूपमा उनीहरू त्यसका मालिक बन्नेगरेका छन् । त्यही कारण हो : ती सिद्धान्तहरूलाई उनीहरूले पूर्ण विश्वासका साथ, कुनै स्पष्टीकरण वा प्रमाणविना स्वीकार गरेका छन् । अनि जतिबेला कुनै बाठो ठग उनीहरूसँग पुग्दछ र उसले बुद्धिमानीपूर्ण तरीकाले कसरी परिस्थितिलाई उपयोग गर्ने हो भन्ने कुरा बुझ्दछ, त्यतिबेला कम समयमै ऊ भरिपूर्ण हुन्छ तथा मुख रसाउँदै चूपचापसित ती मूर्खहरूको मूर्खतामा खित्का छोड्दछ । अरू कुरा, तात्कालीन सिरियाली प्रशासकले परदेशीलाई मुक्त गरिदिएको थियो ।"

पुनः अलिकति त्यहीखालको अनुभवपछि "प्रिय महोदय (पेरियमसित)"पुनः घुमफिर गर्नका लागि निस्केका थिए – उनको यात्रामा इसाईहरूको पवित्र स्वभावले उसलाई धनको कमी अनुभव हुन दिएका थिएनन् । हरेक ठाउँ उनीहरूले उसका आवश्यकताहरूको पूर्ति गरेका थिए तथा उनीहरूले कहिल्यै पनि उसलाई कुनै प्रकारको कष्ट हुनदिएका थिएनन् । केही समयसम्म मानिसहरूले उसलाई त्यसरी नै खानपीन गराइरहे । तर पुनः जतिबेला उसले इसाई धर्मका नियमहरूको समेत उल्लङ्घन गर्‍यो – मेरो विचारमा कुनै निषेधित चीज खाँदैगरेको बेला ऊ फेला परेको थियो – त्यतिबेला उनीहरूले निजलाई आ□नो सम्प्रदायबाट हटाइदिएका थिए ।"

जतिबेला मैले लुसियनको उक्त विवरण पढ्दछु, त्यतिबेला युवावस्थाका कस्ता-कस्ता स्मृतिहरू मेरा मनमा उठ्दछन् □ सबैभन्दापहिले "पैगम्बर अल्ब्रख्त"को मलाई सम्झना भयो : करिब १८४८ तिर कैयौं वर्षसम्म स्वीजरल्याण्डका साम्यवादी वाइटलिङ समुदायलाई उसले यथार्थतामा खूबै लुटेको थियो । ऊ एउटा लामो – दह्रो मान्छे थियो । उसले लामो दाह्री पाल्दथ्यो । सारा स्वीजरल्यान्डमा ऊ पैदल नै घुम्दथ्यो र सन्सारको उद्धारको लागि मानिसहरूलाई रहस्यपूर्णरूपमा जम्मा गरेर नयाँ ईश्वरीय वाणीको प्रचार गर्दथ्यो । तर आखिरमा ऊ विघ्नै धूर्त थियो । छिटै ऊ मर्‍यो पनि । त्यसपछि पुनः उसको उत्तराधिकारी होल्स्टिनका "डा." जर्ज कुहलमान आयो । ऊ त्यति विघ्न धूर्त थिएन । उसले वाइटलिङ जेलमा भएको बेलाको फाइदा उठाएर फ्रान्सिसी र स्वीजरल्यान्डका समुदायलाई स्वयं आ□नो ईश्वरीय वाणीको अनुयायी बनाइदिएको थियो । अनि, छोटो समयमै उक्त कार्यमा उसले कतिधेरै सफलता प्राप्त गरेको थियो भने अगस्ट बेकरसमेतलाई पनि उसले आ□नो जालमा पारेको थियो, जुन आ□नो सम्प्रदायका मान्छेमध्ये सबैभन्दाबढी बाठो हुनुका साथै ऊ सबैभन्दा ठूलो पनि थियो । ती समुदायसमक्ष कुह्लमानले भाषण दिएको थियो । १८४५ मा जेनेवामा "नयाँ सन्सार वा पृथ्वीमा आत्माको राज्य छ" भन्ने घोषणा ...को शीर्षकबाट त्यो भाषण प्रकाशित भएको थियो । त्यसका समर्थकहरूद्वारा (सम्भवतः अगस्ट बेकरद्वारा) लेखिएको त्यसको भूमिकामा हामीहरूले पढ्न पाउँछौं :

"आवश्यकता त्यस्तो व्यक्तिको थियो, जसको मुखबाट हाम्रा सारा दुःख-कष्टहरू तथा हाम्रा सारा आशा-आकांक्षाहरू, अर्थात् हाम्रो युगलाई ज्यादै गम्भीररूपले प्रभावित गर्ने चीजहरूको अभिव्यक्ति हुन सकोस् ...त्यस्तो हाम्रो युगले प्रतीक्षा गरिरहेको व्यक्तिको अवतार भएको छ, त्यो व्यक्ति होल्स्टिनको डा. जर्ज कुह्लमान हो । उसले आफूसँग नयाँ सन्सारको अथवा वास्तवमा आत्माको राज्यको सन्देश लिएर अवतारको रूप लिएको छ ।"

के कुरा बताउनुपर्ने आवश्यकता छैन भने नयाँ सन्सारको त्यो सन्देश बाइबलको आधा-चौथाई भाषामा, ल लमोनियाँजको ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको ठेट गँवार र भावपूर्ण बकवासबाहेक केही होइन ।

त्यसलाई पैगम्बरकोजस्तो उत्साह मानिसहरूसमक्ष राखिन्थ्यो । तर त्यसबाट वाइटलिङका खास वासिन्दाहरूको व्यवहारमा कुनै अन्तर आएन तथा उनीहरूले त्यो धूर्तलाई त्यसैगरी काँधमा चढाएर चलिरहे, जसरी एशियाका इसाईहरूले पेरिग्रीनसलाई काँधमा चढाएर हिंडेका थिए । ती व्यक्तिहरू – जुन अन्यथा कट्टर जनतन्त्रवादी तथा अतिशय मात्रामा समानतावादी थिए र जसको कारणले उसले उनीहरूको शोषण गर्दथ्यो, तिनीहरूले स्कूल मास्टर, पत्रकार र हातले काम गर्ने कुनै पनि व्यक्ति त्यस्तोखालको "ज्ञानी व्यक्ति" हुने कुरामा भयङ्कर शङ्का गर्दथे – नाटकीयढङ्गबाट काम गर्ने त्यस कुह्लमानको फन्दामा फँस्न पुगेका थिए । उनीहरूले के विश्वास गर्न थालेका थिए भने "नयाँ सन्सार"मा उनीहरूमध्ये ऊ सबैभन्दा बुद्धिमान छ, अर्थात् कुह्लमानले नै सुख बाँडीचुँडी गर्ने व्यवस्था गर्नेछ । र, तसर्थ, उतिबेलाको पुरानो सन्सारमा पनि शिष्यहरूलाई सबैभन्दा बुद्धिमान त्यही व्यक्तिको चरणमा सबै सुखको थुप्रो लगाइदिनुपर्दथ्यो तथा स्वयं आ□ना अंशमा जे-जति टुक्रा पर्दछ, त्यसमा उनीहरूले सन्तोष मान्नुपर्दथ्यो । त्यसरी पेरिग्रीनस कुह्लमानले समुदायको शोषण गरेर खूबै ठाँटसित आनन्दमय जीवन बिताइरहेको थियो – जतिबेलासम्म सक्दथ्यो, त्यतिबेलासम्म । निस्सन्देह त्यो स्थिति धेरै दिनसम्म रहिरहेन । शङ्का गर्नेहरू र अविश्वास गर्नेहरूको बढ्दो गाईंगुईं तथा बादोई सरकारको दमनको खतराले लासानमा "आत्माको शासन" अन्त गरिदियो – कुह्लमान लोप भयो ।

जुन व्यक्तिलाई यूरोपको मजदूर आन्दोलनका प्रारम्भिक दिनहरूको अनुभवजन्य ज्ञान छ, त्यसलाई त्यसप्रकारका दर्जनौं उदाहरणहरूको सम्झना हुनेछ । आजभोलि त्यो हदसम्म पुग्ने त्यसखालका कहानीहरू कम्तिमा ठूल-ठूला केन्द्रहरूमा असम्भव भएका छन् । तर अझैपनि आन्दोलन नयाँ नै भएका सुदूरका जिल्लाहरूमा त्यसखालका साना-ठूला पेरिग्रनिसलाई अस्थायी र सीमित सफलता मिल्न सक्दछ । अनि, टीका लगाउने कुराका विरोधीहरूदेखि लिएर ब्रह्मचर्यका समर्थक, शाकाहारी, जीवहत्याका विरोधी, प्राकृतिक चिकित्साद्वारा रोग निको पार्नेहरू, समुदाय टुटफूट भएर छिन्नभिन्न भइसकेका स्वतन्त्र समुदायका प्रचारकहरू, विश्वको उत्पत्तिका बारेमा नयाँ सिद्धान्तका प्रतिपादकहरू, असफल वा अभागी आविष्कारकहरू, नोकरशाही तत्वहरूले "एकदमै बेकामका निम्नपूँजीवादी झासझुस" भनिने वास्तविक वा काल्पनिक अन्यायका शिकार व्यक्तिहरू, इमानदार मूर्ख र बेइमान धोकेवाजसम्म – अर्थात् वर्तमान सरकारी क्षेत्रबाट भावी चीजको केही आशा नभएका व्यक्तिहरू वा आ□नो सहनशीलताको पराकाष्ठामा पुगिसकेका व्यक्तिहरू – जसरी सारा देशहरूमा मजदूर वर्गका पार्टीहरूमा घुस्दछन्, ठीक त्यसैगरी प्रारम्भिक इसाई समुदायमा उनीहरू घुस्न पुगेका थिए । पुरानो सन्सारको विघटनबाट स्वतन्त्र बनाइएका, अर्थात् थात-नबास बनाइदिएका सारा तत्वहरू इसाई धर्मको शरणमा एकपछि अर्को पुगेका थिए, किनभने विघटनको त्यो प्रक्रियाको विरोध गर्ने त्यही मात्रै एउटा चीज थियो । इसाई धर्मले त्यो प्रक्रियाको विरोध गर्दथ्यो किनभने ऊ स्वयं त्यही प्रक्रियाको आवश्यक उपज थियो । र, त्यसकारण ऊ कायम रहेको थियो र त्यसले प्रगति गर्दैगइरहेको थियो भने अरू तत्वहरू क्षणभङ्गुर माखाझैं लोप हुनपुगेका थिए । कुनै किसिमको त्यस्तो धर्मोन्माद थिएन, कुनै किसिमको त्यस्तो मूर्खता थिएन, कुनै किसिमको त्यस्तो धूर्त तिकडम थिएन, जुनखाले व्यक्तिहरू नयाँ इसाई समुदायभित्र घुसेका थिए र तिनीहरूलाई उनीहरूका कुरा सुन्ने र खुसी-राजी उनीहरूमाथि विश्वास गर्ने मानिसहरू नमिल्ने छुट्टाछुट्टै ठाउँमा छाडिएको थियो । अनि, हाम्रो प्रथम अन्तरराष्ट्रिय कम्युनिस्ट मजदूर सङ्घजस्तै इसाई सम्प्रदायले पनि प्रारम्भिक दिनहरूमा असामान्य अबोधढङ्गले उनीहरूको लक्ष्य अनुरूपका सबै कुराहरूमाथि विश्वास गर्दथ्यो – अतः इसाई धर्मका लागि पेरिग्रीनसले जुन थुप्रै ग्रन्थहरू लेखेको थियो, त्यसको केही अंश नयाँ बाइबलमा समावेश नभएको होला भनेर हामी परिपक्वढङ्गले भन्न सक्दैनौं ।

– २ –

बाइबलको जर्मन आलोचना नै अहिलेसम्म प्रारम्भिक इसाई धर्मको इतिहासबारे हाम्रो ज्ञानको एकमात्र वैज्ञानिक आधार हो । त्यस आलोचनामा दुई धारहरू पाइन्छन् :

त्यसको पहिलो धारको सम्बन्ध टुविन्जेन सम्प्रदाय (Tobingen School) सित थियो । व्यापक अर्थमा डि.एस.स्ट्राससमेतलाई पनि त्यही सम्प्रदायमा सामेल गर्नुपर्दछ । आलोचनात्मक छानबीनको दृष्टिकोणबाट पनि धार्मिक सम्प्रदाय जति टाढासम्म पुग्न सक्दछ, त्यति टाढासम्म त्यो धार पुग्दछ । त्यसले के कुरा स्वीकार गर्दछ भने इसाई धर्मसम्बन्धी चारवटै पुस्तकहरूआँखैले देखेका विवरणहरूमाथि आधारित नभएर ती हराएका कृतिहरूका आधारमा पछि तयार पारिएका थिए र धर्मपत्रका सन्देशबाहक पाल

बताइनेहरूमध्ये चारभन्दा बढी प्रामाणिक छैनन्, इत्यादि ऐतिहासिक विवरणहरूमध्ये चमत्कार र असङ्गतिका सारा चीजहरूलाई त्यसले ती मान्य छैन भनेर अलग्याइदिन्छ । तर पुनः जे-जतिबाँकि रहन्छ, त्यसमध्ये "जेजतिलाई जोगाउन सकिन्छ, त्यतिलाई जोगाउने" चेष्टा त्यसले गर्दछ तथा त्यसको वास्तविक रूप, धार्मिक सम्प्रदायको स्वरूप एकदमै स्पष्ट हुन्छ । उदाहरणका लागि त्यही कारणबाट (जर्मन आलोचनाको) त्यो पद्धतिलाई उपयोग गर्दै रेनान – जसले आ□नो धेरै आधार त्यही धारालाई मान्दछ – अझै बढीलाई "जोगाउन" समर्थ भएको थियो । त्यसबाहेक नयाँ बाइबलका कैयां ज्यादै सन्दिग्ध विवरणहरूलाई ऐतिहासिकरूाट प्रामाणिक तथ्यहरूको रूपमा उसले हामीमाथि थोपर्ने काम गरेको छ । शहीदहरूबारे अरू कैयौं पौराणिक कथाहरूसमेत पनि उसले थपिदिएको छ । तापनि टुविन्जेन सम्प्रदाय (Tobingen School)ले जुन चीजहरूलाई अनैतिहासिक र अप्रमाणिक ठहऱ्याएर बहिष्कार गर्ने गरेका चीजहरूलाई त विज्ञानको दृष्टिले अन्तिमरूपबाट खतम भएको मान्न सकिन्छ ।

अर्को धाराको खालि एउटै मात्र प्रतिनिधि ब्रुनो बायर हुन् । उनको सबैभन्दा ठूलो योगदान के हो भने उनले खालि बाइबल र दिव्य सन्देशबाहकहरूका धर्मपत्रहरूको निर्मम आलोचना प्रस्तुत गरेका मात्र नभएर उनले यहुदी र यूनानी अल्याकजेन्ड्रियाली तत्वहरूका साथसाथै विशुद्धरूपबाट यूनानी र यूनानी रोमका तत्वहरूको समेत पनि गम्भीरतापूर्वक छानबीन गर्ने काम सबैभन्दापहिले गरेका थिए । उनले इसाई धर्मका लागि सबैभन्दापहिले विश्वव्यापी दर्शन बन्ने बाटो खोलिदिएका थिए । ब्रुनो बायरपछि इसाई धर्म यहुदी धर्मबाट एकदमै तम्तयार र पूर्ण अवस्थामा निक्लेको थियो तथा प्यालेस्टिनबाट सुरु गरेर सारा सन्सारलाई आ□ना सिद्धान्तहरू – जुन मुख्यतः सुनिश्चित भइसकेका थिए – को, अथवा आ□नो नैतिकताको बलमा सफल बनाएको थियो भनेर अब कसैले मान्दैनथ्यो । अब उक्त कहानी खालि धार्मिक संस्थानहरूभित्र तथा उनीहरूबीच मात्र चल्दै-घस्रिंदै रहन सक्दछ, जसले विज्ञानको बली चढाएर भएपनि "धर्मलाई जनताका लागि जीवित राख्न चाहन्छन् । जुन इसाई धर्म कोस्टास्टिनको शासनकालमा राजकीय धर्म बन्न पुगेको थियो, त्यसमाथि अल्याकजेन्ड्रियाका फिलोवादी सम्प्रदाय र यूनानी-रोमनहरूको निकृष्ट दर्शन – अफलातुन र मुख्यतः वैराग्यवादी दर्शन – को जुन ज्यादै प्रभाव परेको थियो, त्यसलाई सविस्तार बताउने काम यद्यपि कहिल्यै पूरा भएको छैन तापनि त्यो प्रभावको अस्तित्वलाई प्रमाणित गरिएको छ र त्यसको मुख्य श्रेय ब्रुनो बायरलाई छ । इसाई धर्मलाई कहीं बाहिरबाट – जुडियाबाट – ल्याएर रोमन-यूनानी दुनियाँमा थोपरिएको थिएन, बरु एउटा विश्वधर्मको रूपमा त्यसको उत्पत्ति स्वयं त्यसभित्रबाट भएको थियो भन्ने प्रमाणको आधारशिला उनैले राखेका थिए । निस्सन्देह गहीरेरी जमेका गलत धारहरूका विद्ध लड्ने ती सबै व्यक्तिहरूजस्तै बायरसमेत पनि आ□नो उक्त रचनामा आवश्यकताभन्दा बढी अगाडि बढेका थिए ।

साहित्यिक स्रोतहरूको माध्यमबाट समेत उदीयमान इसाई धर्ममा फिलोको विशेष गरेर सिनेकाको प्रभाव परेको थियो र नयाँ बाइबलका लेखकले दार्शनिक चीजहरू चोरेर लगेका एकदमै साहित्यिक चोर थिए भनेर प्रमाणित गर्ने फिक्रीमा ब्रुनो बायरले नयाँ धर्मको उदयकाल लगभग आधा शदीपछि भन्नुपरेको थियो । उनका धारणाहरूका विरुद्ध रहेका रोमका इतिहासकारहरूका भनाइहरूलाई उनले अस्वीकार गर्नुपरेको थियो । इतिहास लेखनका सम्बन्धमा आमरूपले पर्याप्त मनोमानी गर्नुपरेको थियो । उनकानुसार इसाई धर्मको उदय यथार्थमा □लेवियनहरूको शासनकालमा भएको थियो तथा नयाँ बाइबलको साहित्यिक रचना हेड्रियन एन्टोनियस र मार्कस ओरेलियसको शासनकालमा भएको थियो । त्यसको फलस्वरूप नयाँ बाइबलमा यिसु र उनका शिष्यहरूका विवरणहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको रूपमा बायरका लागि कुनै महत्त्व रहन्नथ्यो । उनी ती कहानीहरूमा घुलमिल भएर विलीन हुन्छन्, जसमा आन्तरिक विकासका अवस्थाहरू तथा प्राथमिक समुदायका नैतिक सङ्घर्षहरूलाई केहीनकेही मात्रामा काल्पनिक व्यक्तिहरूसँग जोडिदिएको थियो । बायरकानुसार नयाँधर्मको जन्मस्थल गेलिली र जेरुसेलम नभएर अलेक्जेन्ड्रिया र रोम हुन् ।

अतः ती कहानीहरू र साहित्यिक अवशेषका रूपहरूमध्ये जसलाई नयाँ बाइबलमा अछूतो छोडिएको थियो, त्यसलाई यदि टुविन्जेन सम्प्रदायले हामीहरूसमक्ष अहिले पनि विज्ञानले विवादास्पद वस्तुका रूपमा स्वीकार गर्न सक्ने अधीकतम चीज प्रस्तुत गर्न सक्दछ भने ब्रुनो बायरले हामीसमक्ष स्वीकार गर्न नसकिने अधिकतम वस्तु प्रस्तुत गरिदिन्छन् । वास्तविक सत्यता दुवै चीजका बीचमा हुन्छ । आज हामीसँग जुन साधन छ, त्यसको सहायताबाट उक्त सत्यता निर्धारित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा ज्यादै सन्देहास्पद छ । त्यो काम पूरा गर्नका लागि कुनै पनि आलोचनाको अपेक्षा नयाँ चीजहरूको खोजबाट, विशेष गरेर रोम र पूर्वी देशहरूमा गरिने खोजहरूबाट, सबैभन्दाबढी मिश्रमा गरिने खोजहरूबाट धेरै मद्दत मिल्नेछ ।

तर नयाँ बाइबल कस्तो पुस्तक पनि हो भने त्यसको लेखनकाल केही महीनाभित्र निर्धारित गर्न सकिन्छ । त्यो पुस्तक सन् ६७ को जून अथवा सन् ६८ को जनवरी वा अप्रिलको बीचमा लेखिएको होला । त्यसरी त्यो पुस्तकले इसाई युगको एकदम प्रारम्भिक कालकै तथा एकदमै सीधासादी श्रद्धाका साथ एवं तात्कालीन मुहावराहरूको भाषामा त्यो युगको प्रारम्भिक कालका विचारहरूलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । तापनि मेरो विचारमा प्रारम्भिक इसाई धर्म वास्तवमा कस्तो थियो भन्ने कुरा बताउनका लागि बाँकी सम्पूर्ण नयाँ बाइबलको अपेक्षा – त्यो आ□नो वर्तमान रूपमा धेरैपछिको रचना हो – त्यो पुस्तकले ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्रोतको काम गर्न सक्दछ । उक्त पुस्तक तथाकथित जोनको दैवी सन्देश हो । त्यो पुस्तक सिङ्गो बाइबलमा सबैभन्दा क्लिष्ट (अस्पष्ट) लाग्दछ । तर जर्मन आलोचनाको कृपाबाट त्यो आज सबैभन्दा सरल र स्पष्ट बनेको छ । आ□ना पाठकहरूलाई मैले त्यसको विवरण दिनेछु ।

त्यो कुरा आत्मसात गर्नका लागि त्यसका रचयिता मात्र नभएर त्यसको त्यो चलखेल गर्ने "नजीक"का व्यक्तिहरूबीच त्यतिबेला उच्च उमङ्ग र उल्लासको कस्तो अवस्थामा थियो भन्ने बुझ्नका लागि त्यो पुस्तक पढ्नु नै पर्याप्त हुनेछ । यो दैवी सन्देशको पुस्तक नै आ□नो खालको र समयको एकमात्र पुस्तक होइन । रेनानले औंला गनेर के भनेका थिए भने हाम्रो युगको १६४ औं वर्षदेखि हामीहरूले पाएको पहिलो पुस्तक, डेनियकको पुस्तक जतिबेला लेखिएको थियो – यस युगको २५० सालसम्म, अर्थात् कमोडिइनद्वारा रचित "कारमेन"[180]को अनुमानित समयसम्म "ईश्वरीय ज्ञान"सम्बन्धी कम्तिमा रेनानले भेटेका १५ वटा त्यस्ता पुस्तकहरू लेखिएका थिए भने पछि लेखिएका नक्कली चीजहरू त्यो गन्तीमा परेका थिएनन् । (रेनानको भनाइ मैले किन उद्धृत गर्दछु भने जुन व्यक्तिहरू विशेषज्ञ छैनन्, तिनीहरूले सबैभन्दाबढी त्यही पुस्तकलाई बुझ्दछन् । त्यो सजिलैसित पाइन्छ पनि) त्यो त्यतिबेलाको समय थियो, जतिबेला रोम र यूनानसम्ममा तथा एशिया माइनर, सिरिया र मिस्रमा त अझ झन्धेरै त्रढीमात्रामा बेग्लाबेग्लै जातिहरूका निकृष्टतम अन्धविश्वासको गञ्जागोलमा एकदमै कुनै किसिमको आलोचनाविना अन्धोसरह स्वीकार गरिन्थ्यो भने विशुद्ध जालझेल तथा एकोहोरो प्रपञ्चलाई त्यसमा थपेर त्यसमा रहेका कमीहरूलाई पूरा गरिदिइन्थ्यो । त्यो त्यतिबेलाको समय थियो जतिबेला चमत्कार र परमानन्दका कुराहरू, देवताका दर्शनहरू, भूत-पिचासहरू, भविष्यवाणीहरू, सूनका व्यापारीहरू, यहुदीहरूको गुप्तविधा (कबाला)[181] र थरी-थरीका त्यस्ता थुप्रै अरू जादू-टुनामुनाको भरमार थियो । इसाई धर्मको उदय त्यही वातावरणमा र, त्यसबाहेक अलौकिक कपोल कल्पित कुराहरूलाई अरू चीजहरूको अपेक्षा अतिधेरै चाखले सुन्न तयार हुने व्यक्तिहरूबीच भएको थियो । मिस्रमा उस युगको दोस्रो शताव्दीमा इसाई नोस्टिक व्यक्तिहरू (रहस्यवादीहरू)[182]ले व्यापकरूपबाट रसायनिक क्रिया गर्नेगर्दथे । अरू चीजहरूको साथसाथै लिडेनमा प्राप्त प्यापीरस (श्रीपत्रको डाँठबाट बनेको कागज)का दस्तावेज पनि समावेश गरेका छन, रासायनिक क्रियाका धारणाहरूलाई उनीहआफ्ना शिक्षासम्ममा समावेश गरेका थिए । अनि, चाल्डिया र जुडियाका गणितिज्ञहरू पनि – जुन टेसीटसको कथानानुसार जादु-टुना गरेको अभियोगमा रोमबाट दुईपटक (एकपटक क्लाडियसको शासन कालमा र अर्को पटक पुनः विटैलियसको शासन कालमा) निकालिएका थिए – ले त्यो रेखा गणितबाहेक अर्को कुनै खालको रेखागणित कार्यान्वयन गर्दैनथे, जुन मूल दैवी सन्देशमा हावी भएको पाइन्छ ।

उसमा एउटा चीज थप्नु अझ आवश्यक छ । ईश्वर ज्ञानका सारा पुस्तकहरूले आफ्ना पाठकहरूलाई धोका दिने अधिकार सवयंलाई भएको दाबा गर्दछन् । आमरूपबाट ती पुस्तकहरू खालि उनका तथाकथित रचयिताहरूभन्दा एकदमै बेग्लै व्यक्तिहरूले लेखेका मात्र नभएर धेरैजसो पछिका व्यक्तिहरूले लेखेका थिए । डेनियलको पुस्तक, हेनोचको पुस्तक तथा एजरा, बरुच, जुडा, आदिका ईश्वरीय ज्ञानका पुस्तकहरू तथा भविस्यवाणी गर्ने पुस्तकहरू त्यहीखाले रचनाहरू हुन् । र, जहाँसम्म तिनीहरूका विषयवस्तुको सम्बन्ध छ, त्यसमा पहिले बितिसकेका र वास्तविक लेखकलाई राम्ररी जानकारी भएका चीजहरूको भविष्यवाणी छ ।

उदाहरणका लागि डेनियलको पुस्तकका लेखक एन्टियोकस एफीफेनिजको मृत्यु हुनुभन्दाकेही पहिले, १६४ मा डेनियलको मुखबाट – त्यसलाई नेवुचड नेच्चारको कालमा भएको मानिन्छ – फारस र मेसोडोनियाँको साम्राज्यको उदय र पतनका विषयमा तथा रोमन साम्राज्यको स्थापनाको विषयमा भविष्यवाणी गराउँछन् □ भविष्यवाणी गर्ने आफ्नो क्षमताको प्रमाण दिएर पाठकलाई इजराइलीहरूले सारा कष्टहरू पार गर्नेछन् र अन्तमा जीत उनीहरूकै हुनेछ भन्ने आफ्नो अन्तिम भविष्यवाणी मान्न तयार पार्नका लागि उसले त्यसो गर्दथ्यो । तापनि जोनको दैवी सन्देशसम्बन्धी पुस्तक वास्तवमा जसको हो भनिन्छ

, उही लेखकद्वारा लेखिएको थियो भने ईश्वरीय ज्ञानसम्बन्धी सारा साहित्यहरूमध्ये त्यही पुस्तक मात्र एउटा अपवाद हुनेछ ।

जोनले उक्त रचनाको लेखक भएको दावा गर्दछन् । उनी हरहालतमा एशिया माइनरका इसाईहरूमा एक जना विशिष्ट व्यक्ति थिए । सातवटा इसाई धामिक संघर्षहरूलाई पठाइएको सन्देशको स्वरबाट त्यही चीज सिद्ध हुन पुग्दछ । सम्भवतः उनै देवदूत जोन थिए ऐतिहासिकरूपबाट यद्यपि उनको अस्तित्व पूर्णरूपले प्रमाणित भएको छैन तापनि उनै हुनु धेरै सम्भव छ । यदि वास्तवमा उही देवदूत नै त्यो पुस्तकका लेखक हुन् भने हाम्रो दृष्टिकोणबाट त त्यो झन् राम्रो कुरा हो । त्यो चीज के कुराको राम्रो प्रमाण हुनेछ भने त्यो पुस्तकमा बर्जित इसाई धर्म नै साँचो प्रारम्भिक इसाई धर्म थियो । जाँदाजाँदै यहाँ के पनि भनिहालूँ भने दैवी सन्देशको त्यस पुस्तका लेखक बाइबल वा तीनवटै धर्मपत्र लेख्ने व्यक्ति थिएनन् भन्ने स्पष्ट थाह हुन्छ, यद्यपि तिनलाई जोनद्वारा लेखिएको भनेर बताइन्छ ।

दैवी सन्देशको पुस्तकमा कैयौं दृश्यहरू छन् । पहिलो दृश्यमा इसाले ठूलो पादरीका भेषमा दर्शन दिन्छन्, उनी एशियाका सातवटा इसाई धार्मिक संघहरूका प्रतीक सातवटा मुमवत्तीबीच पुग्दछन् र जोनसित भनेर ती चर्चहरूका सातवटा देवदूतलाई सन्देश पठाउँछन् । यहाँ एकदमै सुरुमै त्यो इसाई धर्म र निकाइयाको परिषदद्वारा सूत्रबद्ध गरिएको कोन्स्टेन्टिनको सार्वजनिक धर्मको अन्तर स्पष्टरूपमा हाम्रा अगाडि आउँछ । त्रिगुट यहाँ केवल अज्ञात मात्र नभएर त्यो असम्भव पनि छ । पछिको एउटा पवित्र आत्माको स्थानमा यहाँ हामीले “ईश्वरका सात आत्माहरू (११(२)) बाट हटाएका थिए । यिसु ईश्वर कदापि होइनन् र न त उनी ईश्वर समान हुन् । त्यसको विपरीत उनी “ईश्वरीय सृष्टिका थालनी” हुन् । तापनि उनी ईश्वरका एउटा त्यस्तो सन्तान हुन्, जुन नित्य कालदेखि नै चल्दैआएको छ तर माथि लेखिएका सात आत्माहरूसरह ईश्वराधीन छन् । अध्याय **[१५(३)]** मा हुतात्माहरूले स्वर्गमा “ईश्वरका सेवक मोजेजको गीत, पाठाको गीत” गाउँदै ईश्वरीय गौरवको भजन गर्दछन् । यहाँ यिसु खालि ईश्वरको अधीनस्थ मात्र नदेखिएर एक अर्थमा मोजेज समान पनि देखिन्छन् । यिसुलाई

यरुसेलममा सूलीमा टाँगेर मारिदिन्छ (**[११(८)]** तर फेरि उनी उठ्दछन् **[१,५,१८]**, उनी सन्सारका पापको बदलामा बली चढाइएको "पाठो" हुन् । उनको रगतबाट सारा भाषाहरू र राष्ट्रहरूका भक्तहरूलाई मुक्ति मिलेको थियो र उनीहरू ईश्वर नजिक पुगेका थिए । प्रारम्भिक इसाई धर्मलाई सार्वभौमिक धर्मको रूपमा विकसित हुनका लागि मद्दत गर्ने आधारभूत विचार त्यही हो ।

उति बेलाका सबै यहुदी र यूरोपेली धर्महरूको विश्वास के थियो भने मानिसहरूका क्रियाकलापहरूबाट रुष्ट भएका देवताहरूलाई बली चढाएर सन्तुष्ट पार्न सकिन्छ । इसाई धर्मको पहिलो क्रान्तिकारी मूलभूत विचार (त्यसलाई फिलोवादी सम्प्रदायबाट लिइएको थियो) के थियो भने जहासम्म श्रद्धालु जनको सम्बन्ध छ, यदि कुनै बीचको व्यक्तिले स्वेच्छाले महान् आत्मबलीदान गर्दछ भने सारा मानिसहरू र कालका पापहरूको एकैपटक सधैंको लागि प्रायश्चित हुनेछ । त्यसरी अझ बढी बलीदानको आवश्यकता खतम गरिदिएको थियो र त्यसका साथसाथै विभिन्न धार्मिक कर्मकाण्डहरूको आवश्यकता पनि मेटिएको थियो । तापनि ती कर्मकाण्डबाट मुक्ति पाउनु सार्वभौमिक धर्म बन्नका लागि उसको पहिलो आवश्यकता थियो । तर तिनले उसलाई अरू धर्म मान्ने व्यक्तिहरूसितको उसको हेलमेललाई कठिन बनाउँथे अथवा एकदमै रोक्दथे । त्यसको बावजूद बली चढाउने प्रचलन मानिसहरूको रीति-स्थितिमा कति गहीरेरी जमेको थियो भने क्याथोलिकवाद समेत पनि - त्यसले परधर्मी मूर्तिपूजा गर्नेहरूका अत्यन्त धेरै कुराहरू अँगालिसकेको थियो – त्यो बानीव्यहोरासँग सम्झौता गर्नका लागि कम्तिमा नमाजको बेला प्रतीकात्मक बलीदान प्रथालाई आफूभित्र समावेश गर्नुपर्‍यो । अर्कोतिर त्यस पुस्तकमा मूल पापको अन्धविश्वासको कुनै चिह्नसमेत छैन ।

तापनि ती सारा सन्देश तथा सिङ्गो पुस्तकमा सबैभन्दा विशेष कुरा के हो भने तिनमा तिनका लेखकहरू स्वयंलाई आफू र आफ्ना सहधर्मी यहुदीहरूबाहेक अरू कुनै नाम लिने कहिल्यै र कहीं पनि ख्याल हुन्न । समरना र फिलाडेल्फियाका सम्प्रदायहरूका सदस्यहरूको त्यसले भर्त्सना

गर्दैछ र उनीहरू “यहुदी हौं” भन्दछन् तर “होइन ती शैतानका बाहन हुन्” भन्दै उनीहरू अप्रसन्नता व्यक्त गर्दछन् । परगामोसका मानिसहरूका सम्बन्धमा ऊ भन्दछ : उनीहरूले बलाम सिद्धान्त मान्दछन् । त्यो बलामले बालकलाई इजरायली केटाकेटीहरूको मार्गमा अवरोध खडा गर, मूर्तिहरू समक्ष चढाइएका चीजहरू खाऊ र व्यभिचार गर भन्ने सिकाएको थियो □ त्यसरी यहाँ सचेत इसाईहरूको कुरा होइन, बरु आफू यहुदी “हौं” भन्नेहरूको कुरा हो । मानौं उनीहरूको यहुदी धर्म पहिलेको यहुदी धर्मको विकासको एउटा नयाँ अवस्थाको द्योतक हो तापनि त्यसैगरी त्यो उही एकमात्र साँचो धर्म बन्नपुग्दछ । अतः ईश्वरको सिंहासनको अगाडि जतिबेला महात्माहरू हाजिर भए, त्यति बेलाभन्दा पहिले १, ४४, ००० यहुदीहरू – हरेक कबिलाबाट १२, ००० यहुदीहरू– उनीहरूसमक्ष आएका थिए र त्यसपछि ती अनगिन्ती संसथापित धर्मका विरोधी समूहहरू त्यहाँ आउनपाएका थिए र तिनीहरूले नयाँ यहुदी धर्म मान्न थालेका थिए । त्यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने इसाई धार्मिक संघको ७९ औं सालमा त्यस लेखकलाई आफूले त्यस्तो धर्मको विकासको एकदमै नयाँ अवस्थाको प्रतिनिधित्व गरिरहेको छ भन्ने कुराको जानकारी कम थियो, जुन पछि गएर मानवीय चिन्तनको इतिहासमा सबैभन्दा क्रान्तिकारी तत्व बन्नेथियो ।

तापनि हामीहरू के पाउँछौं भने त्यतिबेलाको इसाई धर्म पछिको निसीन परिषदद्वारा रूढीवादीढङ्गबाट निर्धारित सार्वभौमिक धर्मभन्दा आकाशर जमीनजत्तिकै फरक थियो, एउटालाई देखेर अर्कोको कुनै अनुमान गर्न सकिन्नथ्यो । त्यतिबेला त्यसमा हामीहरूले न त पछिको इसाई धर्मको अन्धविश्वास देख्न पाउँछौं न त त्यसको नैतिकता, बरु त्यसको ठाउँमा मान्छेले सिङ्गो सन्सारका विरुद्ध सङ्घर्ष गरिरहेको छ र त्यसको विजय अवश्य हुनेछ भन्ने भावना व्याप्त छ । त्यसमा सङ्घर्षका लागि पाइने उत्सुकता र विजयको सम्बन्धमा पाइने विश्वास आजका इसाईहरूमा पूर्णतः अभाव छ । त्यस युगमा ती चीजहरू समाजको केवल अर्को धुरीमा मात्र, केवल समाजवादीहरूमा मात्र देख्न पाइन्छ ।

वास्तवमा सुरुमा शक्तिशाली सन्सारका विरुद्ध तथा साथसाथै स्वयं पुरानाको ठाउँमा नयाँ चीज ल्याउन चाहनेहरूका विरुद्धसमेत पनि

सङ्घर्षको भाव प्रारम्भिक इसाईहरू र समाजवादीहरू दुवैथरीमा समानखालको पाइन्थ्यो । ती दुवै ठूला आन्दोलनहरूमध्ये कसैको पनि निर्माणमा नेताहरू वा पैगम्बरहरूको कुनै खाँचो छैन । ती जन-आन्दोलनहरू हुन् । सुरुमा जन-आन्दोलनहरूमा उल्झन हुनु स्वाभाविकै हो भने सुरु-सुरुमा जनसमुदायको सोंचाइ अन्तरविरोधपूर्ण हुन्छ । त्यसमा स्पष्टता र सुसम्बद्धताको कमी हुन्छ । त्यस्तो हुनु किन पनि स्वाभाविकै हो भने सुरुका दिनहरूमा पैगम्बरहरूले समेत पनि तीभित्र कुनै भूमिका खेल्दछन् । त्यसप्रकारको उल्झन थुप्रै सम्प्रदायहरूको निर्माणमा देखा पर्दछ । तिनीहरू एकअर्काका विरुद्ध पनि कम्तिमा त्यत्तिकै पहलकदमीका साथ अवश्य लड्दछन्, जत्तिको बाहिरी शत्रुहरूका विरुद्ध लड्दछन् । प्रारम्भिक इसाई धर्ममा पनि त्यही चीज थियो – ती शुभचिन्तक सज्जनहरूको चिन्ताबाट त्यस कुरामा कुनै अन्तर पर्दैनथ्यो, जसले एकताको उपदेश दिन्थे तर एकता हुन भने असम्भव थियो ।

अन्तरराष्ट्रिय के कुनै एउटै सिद्धान्तको आधारमा एकताबद्ध थियो ? त्यसमा कुरा एकदमै उल्टो थियो । त्यसमा १८४८ भन्दा पहिलेका फ्रान्सिसी परम्पराका कम्युनिस्ट थिए र तिनीहरूभित्र पनि बेग्लाबेग्लै प्रकारका विचार भएका व्यक्तिहरू थिए । त्यसमा वाइटलिङ सम्प्रदायका कम्युनिस्टहरू पनि थिए तथा पुनर्जीवित कम्युनिस्ट लिगका सदस्यहरू पनि थिए, प्रुधोंवादीहरू थिए – उनीहरूको फ्रान्स र बेल्जियममा प्रभाव थियो – ब्लाङ्कीवादीहरू थिए, जर्मन मजदूर पार्टीका व्यक्तिहरू थिए र, अन्तमा बाकुनिनवादी अराजकतावादीहरू – उनीहरूको बोलबाला केही समयसम्म स्पेन र इटलीमा थियो – थिए । यहाँ खालि केही मुख्य दलहरूको मात्र उल्लेख गरिएको छ । अन्तरराष्ट्रियको स्थापनापछि अराजकतावादीसित अन्तिमरूपबाट र पूर्णतः सबै ठाउँहरूबाट छुटकारा पाउने र कम्तिमा आम आर्थिक प्रश्नहरूका सम्बन्धमा दृष्टिकोणसम्बन्धी एकता स्थापित गर्न एकचौथाई शताब्दी (२५ वर्ष – अनु.) लागेका थिए । जतिबेला त्यति समय लागेको थियो, त्यतिबेला सञ्चारका माध्यमहरू र सारा आधुनिक साधनहरू – रेल, तार, विशाल औद्योगिक शहरहरू, पत्रपत्रिकाहरू, सङ्गठित जनसमुदायका सभाहरू आदि – हाम्रो मद्दतका लागि मौजूद थिए ।

प्रारम्भिक इसाईहरूमा पनि त्यस्तै विभाजन थियो – उनीहरूभित्र अनगिन्ती सम्प्रदायहरू थिए । ती सम्प्रदायहरू नै ती साधनहरू थिए, जसको माध्यमबाट बहस भएको थियो । अनि, पछि उनीहरूको मद्दतबाट एकता स्थापित हुनसकेको थियो । हामीहरूले उक्त किताबमा पहिलेदेखि नै ती चीजहरू मौजूद रहेको पाउँछौं । असन्दिग्धरूपबाट इसाई धर्मसम्बन्धी सबैभन्दा पुरानो दस्तावेज पनि त्यही हो । लेखकले त्यसका विरुद्ध समेत पनि त्यही निर्मम उत्कटताका साथ लड्दछ, जुन निर्मम उत्कटताका साथ बाह्य विशाल पापपूर्ण सन्सारका विरुद्ध लड्दछ । सबैभन्दापहिले एफीफस र परगामोसमा हरेकथरी निकोलसवादी थिए । पुनः समरना र फिलाडेल्फियामा ती मान्छेहरू थिए, जसले भन्दथे – उनीहरू यहुदी हुन् तर ती शैतानका अनुयायी । परगामोसमा बलाम – त्यसलाई झूट पैगम्बर भनिन्छ – का समर्थक थिए । एफीफसमा आफूलाई देवदूत बताउनेहरू थिए, तर ती देवदूत थिएनन् । अनि, अन्तमा थियाटिरामा त्यो झूट ईश्वरीय महिला दूतका सर्मक थिए । त्यसलाई जेजेबेलल (बदनाम स्त्री – अनु.) भनिन्छ । ती सम्प्रदायका विषयमा हामीलाई अझै थप विवरण दिइएको छैन । खालि बलाम र जैजेबेलका विषयमा उनीहरूले मूर्तिसमक्ष बली चढाउने चीज खान्थे र व्यभिचार गर्दथे भन्ने बताइएको छ । के कुराको प्रयत्न गरिएको छ भने ती पाँचवटै सम्प्रदायलाई पालवादी इसाई मानियोस् तथा सन्देशलाई झूट देवदूत पाल, कथित बलाम र 'निकोलस'का विरुद्ध दिइएको सन्देश मानियोस् । रेनानको कृति – 'सन्त पाल'मा त्यहीखाले तर्कहरूको सङ्ग्रह पाइन्छ । ती मुश्कीलैले टिक्न सक्दछन् । ती साराका सारा सन्देशहरूलाई देवदूतका अध्यादेशहरू, पालका तथाकथित धर्मपत्रहरूका आधारमा सम्झाउने कोशिश गरिरहेको प्रतीत हुन्छ – अर्थात् उनले ती रचनाहरूका आधारमा सम्झाउने कोशिश गर्दछन् जुन कम्तिमा आ□नो मौजूदा स्वरूपमा, दैवी सन्देशभन्दा कम्तिमा ६० वर्षपहिलेको हो । र, त्यसकारण त्यसमा दिइएका तत्सम्बन्धी तथ्यहरू केवल ज्यादै शङ्कास्पद मात्र नभएर पूर्णतः परस्परविरोधी पनि छन् □ तापनि निर्णयात्मक कुरा के हो भने लेखकको मस्तिष्कमा एउटै सम्प्रदायका पाँचथरी बेग्लाबेग्लै नाम राख्ने र तिनलाई बेग्लाबेग्लै नामबाट सम्बोधन गर्ने कुरा सुझ्न

सक्दैनथ्यो । एउटै एफीफसका दुईवटा नाम (झूट देवदूत र निकोलसवादी) तथा परगामोसका दुईथरी नाम (बलामवादी र निकोलसवादी) राख्न र पुनः हरेकपल्ट दुई बेग्लाबेग्लै सम्प्रदायका रूपमा उनीहरूलाई उल्लेख गर्नसमेत पनि सक्दैनथे । त्यसका साथसाथै ती सम्प्रदायका अहिले पालवादी भनिने तत्वहरू मौजूद थिए भन्ने कुराको सम्भावनालाई कसैले अस्वीकार गर्न सक्दैन ।

ती दुवै उदाहरणहरूको सम्बन्धमा धेरै तपसिलका साथ कुरा गरिएको छ । उनीहरूले मूर्तिहरूका अगाडि चढाइने विभिन्नथरीका मासु खान्थे र व्यभिचार गर्दथे । ती दुईथरी चीजहरू कस्ता हुन् भने तिनलाई लिएर यहुदीहरू – साविकखाले यहुदीहरू र इसाई बन्ने यहुदीहरू दुवैथरी – को धर्म परिवर्तन गरिदिने मूर्तिको पूजा गर्नेहरूसित निरन्तर झगडा परिरहन्थ्यो । मूर्तिपूजकहरूद्वारा चढाइने मासुलाई खालि प्रसादको रूपमा उत्सव-भोजमा मात्र – त्यहाँ उसले खान अस्वीकार गर्ने कुरालाई अनुचित ठान्दथ्यो र त्यो खतर्नाकसम्म पनि हुन सक्दथ्यो – बाँडिन्नथ्यो, बरु सार्वजनिक बजारमा समेत बेचिन्थ्यो । त्यहाँ त्यो कानूनको दृष्टिकोणबाट शुद्ध थियो वा थिएन भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु पनि सम्भव थिएन । यहुदीहरूको व्यभिचार भन्नुको अर्थ खालि बैवाहिक सम्बन्धबाहिरको यौन-सम्बन्ध मात्र नभएर यहुदी कानूनद्वारा जुन सगोत्री सीमाभित्र विवाह निषिद्ध थियो, यहुदीहरू र गैर-यहुदीहरूबीचको यौनसम्बन्ध पनि व्यभिचारको श्रेणीमा पर्दथ्यो । दिव्य-सन्देशहरू **[**(१५),(२०) र (२९)**]** को नियमानुसार व्यभिचार शब्दको आमरूपमा त्यही अर्थ हुन्छ । तर धर्मपरायण यहुदीहरूलाई जुनप्रकारको यौनसम्बन्धको अनुमति छ, त्यसाबारे जोनको धारणा बेग्लै छ । १,४४,००० जना मृत यहुदीबारे **[**१४(४)**]** उनी भन्दछन् – यी ती व्यक्तिहरू नै हुन्, जो स्त्रीहरूसित दुषित भएका छैनन् किनभने ती कुमार हुन् । र, वास्तवमा जोनको स्वर्गमा त एकजना पनि स्त्री हुँदिनन् □ त्यसैगरी उनको सम्बन्ध त्यो विचारधारासित छ, जसले यौनसम्बन्धलाई आमरूपमा पाप ठान्दछ । प्रारम्भिक इसाई धर्मका अरू कृतिहरूमा पनि प्रायः त्यो विचार पाइन्छ । र, त्यसबाहेक रोमलाई पनि उनले त्यस्ती घोर वेश्या बताएको

छ, जससँग पृथ्वीका राजाहरूले व्यभिचार गरेका छन् र त्यो व्यभिचारको सेवन गरेर उनीहरू मदोन्मत्त हुनपुग्दछन् तथा उनीहरूको भोग-विलासिताबाट फाइदा लिएर सन्सारका व्यवसायीहरूले आ□ना भण्डार भरेका छन् भन्ने कुराबारे हामीहरूले जतिबेला विचार गर्दछौं, त्यतिबेला ती सन्देशहरूमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूको अर्थ सङ्कुचितरूपमा लगाउनु हाम्रो लागि असम्भव हुन्छ, जुन अर्थ उनका धर्मशास्त्रीय पृष्ठपोषकहरूले लगाउन चाहन्छन्, जसबाट नयाँ बाइबलका अरू अंशहरूको केहीनकेही पुष्टि गरून् □ कुरा एकदमै उल्टो छ । सन्देशहरूका ती अंशहरूले स्पष्टरूपमा त्यो कुरा आमरूपमा जाहेर गरिरहेका छन्, जुन कुरा महान् उथलपुथलको समयमा देखिन्छ – त्यो चीज के हो भने त्यस्तो समयमा अरू सारा श्रृङ्खलाहरूसरह यौनसम्बन्धका परम्परागत बन्धनहरूसमेत टुट्न पुग्दछन् । इसाई धर्मका प्रारम्भिक शदीहरूमा पनि धेरैपटक शरीरलाई यातना दिने बैरागीहरूको सँगसँगै इसाईहरूको स्वतन्त्रतालाई पनि त्यस हदसम्म पुऱ्याइदिने प्रवृत्ति पनि भेटिन्छ । त्यसअन्तरगत पुरुष र स्त्रीबीचका सम्बन्धहरूमा पुनः करिब-करिब कुनै नियन्त्रण रहन्न । आधुनिक समाजवादी आन्दोलनमा त्यही चीज देखा पर्दछ । चौथो दशकमा सेन्ट साइमनले यौन तृष्णालाई पुनः समुचित ठाउँ दिने कुरा जब उठाएका थिए, त्यतिबेला जर्मनीको तात्कालीन “नेकीको नर्सरी”मा कतिधेरै अकथनीय घृणाको भावना फैलिनपुगेको थियो □ सेन्ट साइमनले ती शब्दहरूलाई जर्मन भाषामा इन्द्रीय-लोलुपतालाई पुनः छूट दिनु “(***wieder einsetzung des Fleisches***)”को अर्थमा अनुदित गरेका थिए □ त्यसबारे सबैभन्दा क्रोधपूर्ण चिन्ता तात्कालीन शासक वर्गका ती प्रतिष्ठित जमीनदारहरूले (त्यसबेलासम्म हाम्रो देशमा वर्गहरू थिएनन्) प्रकट गरेका थिए । उनीहरू बारम्बार भोग विलास नगरीकन न बर्लिनमा रहन सक्दथे न त गाउँका आ□ना मौजाहरूमा □ यदि ती मौजा हुने व्यक्तिहरूले फुरियेका कुराहरू बुझ्दथे भने उनीहरूको नमालुम के हाल हुँदो हो □ उनले शारीरिक सम्बन्धहरूका विषयमा एकदमै अर्कैखालको ठट्टाको कल्पना गरेका थिए । कल्पनावादको अन्त हुनुका साथसाथै त्यसखालको असंयमताको समेत अन्त भएको थियो र त्यसको ठाउँमा धेरै बुद्धिसङ्गत र वास्तवमा अत्यन्त सारै उग्र

धारणा स्थापित भएको थियो □ अनि, जर्मनीका हाइनेको नेकनर्सरीको परिधिबाट बाहिर निस्केको र समाजवादी आन्दोलन एउटा केन्द्रको रूपमा विकसित भइकेको हुनाले त्यो खास सम्भ्रान्त र सुन्दर सन्सारका पाखण्डीपूर्ण विक्षोभबारे खिसी गर्दछन् ।

सन्देशहरूको सैद्धान्तिक तत्व त्यत्ति मात्रै हो । बाँकी कुरामा त धर्मपरायण व्यक्तिहरूलाई मात्र प्रचारको काम जोश-जाँगरका साथ गर्न र शत्रुहरूका विरुद्ध निर्ममताका साथ सङ्घर्ष गर्न आह्वान गरिएको छ । जहाँसम्म उनीहरूको सम्बन्ध छ, ती त वास्तवमा त्यस्ता चीजहरू हुन्, जुन भविष्यवाणी गर्ने चाख भएको अन्तरराष्ट्रियको कुनै पनि जाँगरिलो व्यक्तिले लेख्न सक्दथ्यो ।

– ३ –

ती सन्देशहरू त वास्तवमा उक्त रचनाका भूमिका मात्र हुन्, जुन एशिया माइनरका सातवटा इसाई धार्मिक सङ्घहरूलाई तथा तीद्वारा सन् ६९ सालको बाँकी परिष्कृत यहुदी धर्मलाई सम्बोधन गरेर पठाइएको थियो । त्यसलाई जोनको पत्र भनिन्छ । त्यसबाट पछि इसाई धर्मको उदय भएको थियो । यहाँ अब हामीहरू इसाई धर्मका सबैभन्दा पवित्र भित्री परिधिमा पुग्दछौं ।

सर्वप्रथम इसाईहरूको भर्ती कुनखालका व्यक्तिहरूभित्रबाट गरिएको थियो त ? मुख्यत: श्रम गर्ने र दबिएका व्यक्तिहरूभित्रबाट, जनताका सबैभन्दा निम्नस्तरका क्रान्तिकारी व्यक्तिहरूबाट । अनि ती व्यक्तिहरू को थिए त ? तीमध्येमा पर्दथे : शहरको गरीब भएका स्वतन्त्र व्यक्तिहरू, दक्षीणका पराधीन राज्यहरूका “तुच्छ र असभ्य व्यक्तिहरू”, औपनिवेशिक एवं चीनियाँ बन्दरगाहमा घुमफिर गर्ने आवाराहरू र घुमक्कडहरू, आदिजस्ता सबैप्रकारका व्यक्तिहरू । अनि, उनीहरूमध्ये स्वतन्त्र दासहरू थिए र सबैभन्दाबढी तिनीहरूमध्ये खास दासहरू नै थिए । इटली, सिसली र अफ्रिकाका ठूल-ठूला मौजाहरूअन्तरगत ती दासहरूमध्ये पर्दथे । तीमध्ये प्रान्तीय गाउँले इलाकाहरूका स-सान किसानहरू पर्दथे, जुन ऋणभारको कारणले धेरैभन्दाधेरै दासताको खाल्टोमा खस्न पुगेका थिए । ती सारा व्यक्तिहरूको उद्धारको कुनै पनि सामान्य मार्ग थिएन । उनीहरू सबैको स्वर्ग अतीतमा विलीन भइसकेको

थियो । बेहाल भएका स्वतन्त्र व्यक्तिहरूका लागि उनीहरूको स्वर्ग भनेको पुरानो नगर राज्य हो, जुन नगर पनि हुन्थ्यो, सँगसँगै राज्य पनि हुन्थ्यो र त्यसमा उनीहरूका पुर्खाहरू स्वतन्त्र नागरिक हुन्थे । युद्धमा पक्रिएका दासहरूको लागि त्यसको अर्थ थियो – उनीहरू पक्रिनु र थुनिनुभन्दा पहिलेको स्वतन्त्रताको अब्धि, साना किसानहरूका लागि त्यसको अर्थ अन्त भइसकेको कुलीन समाज व्यवस्था र सामुदायिक स्वामित्व प्रणाली थियो । त्यस अर्थमा वास्तवमा सबैथोक थियो । त्यसलाई रोमको फलामे मुड्कीको प्रहारले छियाछिया पारिदिएको थियो । प्राचीनकालमा सबैभन्दा ठूलो सामाजिक समूह स्थापित हुनसकेको त्यो कबिला र सगोत्रीय कबिलाहरूको सङ्घ थियो । बर्बरहरूमा त्यस समूहको आधार पारिवारिक मित्रता हुने गर्दथ्यो र नगरको स्थापना गर्ने यूनानीहरू र इटलीका वासिन्दाहरूमा त्यसको आधार नगर राज्य हुनेगर्दथ्यो । त्यसमा एक वा एकभन्दाबढी सगोत्रीय कबिलाहरू हुन्थे । फिलिप र अलक्जेन्डर (सिकन्दर)ले यूनानी प्रायद्वीपलाई राजनैतिकरूपबाट एकताबद्ध बनाएका थिए । तापनि त्यसबाट यूनानी राष्ट्रहरूको निर्माण भएको थिएन । राष्ट्रहरूको निर्माण रोमन साम्राज्यवादको पतनपछि मात्र सम्भव हुनसकेको थियो । रोमनहरूको आधिपत्यले स-साना सङ्घहरूलाई सधैंका लागि समाप्त गरिदिएको थियो । र, त्यहाँको सैनिक शक्ति र न्यायिक-प्रशासनिक र संयन्त्रले परम्परागत आन्तरिक सङ्गठनलाई पूर्णतः समाप्त गरिदिएको थियो । उनीहरूको स्वतन्त्रता र आ□नो खास सङ्गठन त गयो, माथिबाट सैनिक र निजामति अधिकारीहरूद्वारा बलजफ्ती गरिने लूटपाटको बोझ अझधेरै उनीहरूमाथि बढेको थियो । पराधीन बनाइएका व्यक्तिहरूको धनसम्पत्ति ती सैनिक र निजामति अधिकारीहरूले लुट्दथे र चर्को ब्याज दरमा ऋण दिएर उनीहरूले तिनीहरूलाई अझै धेरै दोहन गर्दथे । करको भारले र ती क्षेत्रमा केवल वा मुख्यतः प्राकृतिक अर्थव्यवस्थाकै प्रचलन भएको मुद्राको आवश्यकता उत्पन्न भएको थियो – जसले किसानहरूलाई सूदखोरहरूको दासतामा अझबढी धकेलिदिएको थियो । त्यसको कारणले व्यक्तिहरूको सम्पत्तिमा ठूलो अन्तर उत्पन्न भएको थियो । धनीहरू झन्धेरै सम्पन्न हुन पुगे भने गरीब एकदमै गरीब बने । विशाल रोमन साम्राज्यका विरुद्ध छुट्टाछुट्टै

साना-ठूला कबिलाहरू र नगरको प्रतिरोध बेकार भएको थियो । दोषमुक्त दासहरू तथा उत्पीडित र गरीबहरूको मुक्तिको लागि त्यस्तो कुन बाटो थियो, जसमा चलेर ती सबै समूहहरू – तिनीहरूका स्वार्थहरू एकअर्काभन्दा बेग्लै वा परस्परविरोधीसम्म थिए – ले आ□नो उद्धार गर्न पाउँदथे ? तथापि ती सबैलाई महान् क्रान्तिकारी आन्दोलनअन्तरगत समेट्नु थियो भने आम मार्ग पनि खोज्नुपर्ने हुन्थ्यो ।

त्यो मार्ग खोजियो । तापनि त्यो यो सन्सारमा भेटिएन । त्यत्तिबेलाको जुन स्थिति थियो, त्यसमा त्यो खालि धार्मिक मार्गमा हुन सक्दथ्यो । पुनः नयाँ सन्सारको ढोका खुलेको थियो । शरीरको मृत्युपछि आत्मा सधैं जीवित रहने कुरा सारा रोमन जगतमा विस्तारै-विस्तारै धार्मिक विश्वासको चीज बन्नपुगेको थियो । त्यही कुरा पनि आमरूपमा धेरैधेरैको मृत आत्मालाई पृथ्वीका आ□ना कार्यहरूका लागि कि त पुरस्कार कि दण्ड प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्न थालिएको थियो । जहाँसम्म पुरस्कारको कुरा थियो, चित्र धेरै आशाप्रद थिएन भन्ने मानिएको थियो : प्राचीनकालका मानिसहरू स्वयं कति भौतिकवादी थिए भने अज्ञात राज्यको जीवनको अपेक्षा पृथ्वीको जीवनलाई उनले हजारगुना बढी महत्त्पूर्ण ठान्दथे । यूनानीहरूले मृत्युपछि जीवित रहिरहने कुरालाई दुर्भाग्य ठान्दथे । त्यसपछि इसाई धर्म आयो । त्यसले परलोकबाट पुरस्कार वा दण्ड पाउने कुरा सत्य ठान्यो र स्वयं अर्को नर्कको सृष्टि गरिदियो । त्यसरी श्रमजीवी र दबिएका व्यक्तिहरूको दुःखलाई यो घाँटीबाट निकालेर शाश्वत स्वर्गमा लैजाने मार्ग खोजेको थियो । र, वास्तवमा परलोकमा पुरस्कार प्राप्त गर्ने आशाको आधारमा नै योगीहरू र सन्सार परित्याग गर्ने वैरागी-फिलोवादी दर्शनलाई उत्पीडित जनसमुदायमा उत्साह सृजना गर्ने सार्वभौमिक धर्मका आधारभूत नैतिक सिद्धान्तको उच्चाशनमा प्रतिष्ठित गर्न सकेको थियो । तर धर्मानुरागीहरूका लागि त्यो आकाशीय स्वर्गको ढोका खालि उनीहरू मरेपछि मात्र खुल्दैनथ्यो । पछि हामीले के देख्दछौं भने नर्कका शक्तिहरूसँगको कडा सङ्घर्षपछि ईश्वरको जेरुसेलम राजधानी भएको राज्यलाई जित्न र त्यसमा प्रवेश पाउन सकिन्छ तर सुरुदेखि नै इसाईहरूको विचारमा सङ्घर्ष हुनेवाला थियो । जोनले सुरुदेखि नै के

भन्दथे भने उनको पुस्तकमा "छिटै घट्ने" ईश्वरीय "चीजहरू"को सूचना छ । त्यसको लगत्तै [१(३)] मा उनले के उल्लेख गर्दछन् भने "त्यो भविष्यवाणीका शब्दहरू पढ्ने र त्यसका शब्दहरू सुनिदिने व्यक्ति भाग्यमानी हो ...किनभने समय नजीक आइसकेको छ ।" फिलाडेल्फियाको इसाई धार्मिक सङ्घलाई सन्देश पठाउँदै यिसुले भन्दछन्, "हेर्नुहोस्, म तुरुन्त आउँदैछु" र अन्तिम अध्यायमा देवदूतले भन्दछ – जोनलाई उसले "छिटै नै पूरा गर्नुपर्ने" चीजहरू बताइदिएको छ तथा उसले उनलाई आदेश दिन्छ – "त्यस पुस्तकमा गरिएको भविष्यवाणीहरू बन्द नगर किनभने समय नजीक आइपुगेको छ ।" अनि, पुनः दोहोऱ्याएर [(२२), १२, २०] मा स्वयं यिसुले भन्दछन्, "म तुरुन्त आउँदैछु ।" अनि पछि उनको त्यो आगमनको कति छिटो आशा गरिएको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुनेछ ।

ईश्वरीय ज्ञानसम्बन्धी जुन चीज लेखकले अहिले हामीलाई बताउँछ, त्यो बारम्बार र प्रायःजसो अक्षरशः पुरानो बाइबलका प्रतिष्ठित भविष्य वक्ताहरूका रचनाहरूबाट नक्कल गरेर राखिएका छन् । विशेष गरेर ती एजेकीलको रचनाबाट, आंशिकरूपले डेनियलको पुस्तकको नमूनाबारे लेखिएका पछिका यहुदीहरूका धार्मिक ग्रन्थहरूमा र खास गरेर हेनोकको पुस्तकबाट – त्यो त्यतिबेलासम्म कम्तिमा आंशिकरूपमा लेखिएको थियो – जस्ताको तस्तै उतारेको थियो । "आलोचना"ले एकदमै स-साना कुराहरूसम्म के स्पष्ट गरिदिएको छ भने जोनले सब कल्पनालाई – जसलाई उनले अधर्मी मानवताको शिरमाथि थोपरिदिएका थिए – कहाँबाट लिएका थिए ? सङ्क्षेपमा "आलोचना"ले आ□नो पुस्तकका सम्पूर्ण सामग्रीहरू उनले कहाँबाट लिएका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट पारिदिएको छ । त्यसरी उनले खालि आ□नो मस्तिष्क कति दरिद्र थियो भन्ने कुरा मात्र स्पष्ट पारिदिएका नभएर उनले वर्णन गर्ने गरेका तथाकथित परमानन्द र साक्षात्कारको कहिल्यै पनि उनले कल्पनासम्ममा पनि अनुभूति गरेका थिएनन् भन्ने कुरासमेत स्वतः प्रमाणित गरिदिएको छ ।

उनले देखेका दिव्य झाँकीहरूको क्रम सङ्क्षेपमा निम्नप्रकार छ : सर्वप्रथम त जोनले के देख्दछन् भने ईश्वर आ□नो राजसिंहासनमा विराजमान छ । आ□ना करकमलमा सात रूपबाट बन्द पुस्तक लिएका छन् । उनको अगाडि त्यो पाठो छ , जसलाई मारिएको छ तथा पुनः त्यो बाँचेर उठेको छ (यिसु) तथा त्यसले अब पुस्तकका रूप खोलेपछि नानाथरी चमत्कारपूर्ण डर-त्रासका सङ्केतहरू देखा पर्दछन् । ५ औं रूप खोल्दाखेरि जोनले के देख्दछन् भने ईश्वरको वेदीमुनि यिसुका शहीदहरूका आत्माहरू विद्यमान छन् । तिनलाई ईश्वरका विषयमा कुरा गरेको अपराधमा मारिएको थियो । तीखो आवाजमा कहराउँदै ती भन्दछन्, हे प्रभु, तैंले अहिलेसम्म त्यसको फैसला किन गरिनस् र पृथ्वीमा रहेकाहरूसित हाम्रो रगतको बदला किन लिइनस् ?" त्यसपछि उनीहरूलाई सेतो कपडा दिइन्छ र धेरै समयसम्म अझै विकास गर्न भनिन्छ किनभने अहिलेसम्म अझै शहीदहरूले शहादत प्राप्त गर्नुपर्ने आवश्यकता छ □

त्यसैगरी "प्रेमको धर्म", "आ□ना शत्रुहरूलाई प्रेम गर, तिमीलाई श्राप दिनेहरूलाई आशीर्वाद देऊ", आदि कुराहरू अहिलेसम्म त्यहाँ छैनन् । त्यहाँ त खालि प्रतिशोधको मात्र उपदेश – एकाईहरूमाथि दमन गर्नेहरूसँग हटेर, इमानदारिताका साथ प्रतिरोध लिने उपदेश – दिइन्छ । सिङ्गो पुस्तकमा त्यही चीज छ, सङ्कट जत्तिको नजीक आउँछ, आकाशबाट त्यत्तिकै ठूल-ठूला अभिशाप र दण्डहरूको वर्षा हुन्छ र त्यत्तिकै धेरै सन्तोषका साथ जोनले के घोषण गर्दछन् भने आम जनसमुदायले आ□ना पापको लागि पश्चाताप गर्नेछैनन् । अतः ईश्वरका नयाँ-नयाँ छुरीहरूले उसका छाला काडून्, यिसुले उसमाथि फलामको कोर्रा लगाएर शासन गरून् र सर्वशक्तिमान ईश्वरको क्रूरता र क्रोधको जाँतोमा उसलाई पिसून् । तर अपवित्र मानिसहरूको हृदय कुनै परिवर्तन हुँदैन । उनीहरू अहिले पनि दुराग्रहमा अडिएका छन् । त्यसमा स्वभावतः सारा छलकपटबाट मुक्त लडाइँ चलिरहेको छ र लडाइँमा लडाइँझैं लड (**a la guerre comme a la guerre**) □

जतिबेला रूप खोलिन्छन्, सातवटा विगुल लिएर सातवटा देवदूत प्रकट हुन्छन् र हरेकपटक तीमध्ये कसैले आ□नो विगुल बजाउँछ, त्यतिबेला नयाँनयाँ तर्साउने चीजहरू देखा पर्दछन् । सातौंपटकको विगुलको धुनपछि अरू सातवटा देवदूत घटनास्थलमा प्रकट हुन्छन् । उनीहरूका हातमा ईश्वरका क्रोधका सातवटा शिशी हुन्छन् । तिनलाई पृथ्वीमा गाड्दछन् । तीबाट झन्धेरै विपत्तिहरू र दण्डको सृष्टि हुन्छ – यहाँ मुख्यतः ती कुराहरू उठाउने कुराको पुनरावृत्ति पाइन्छ । त्यो पहिले कैयौंपटक घटिसकेको हुन्छ । त्यसपछि महावेश्या स्त्री बेबिलोन आउँछे । ऊ पानीमाथि रातो सिंहासनमा बसेकी हुन्छे । यिसुका सन्तहरू र शहीदहरूको रगतको मातमा उन्मत्त हुन्छे । त्यो सात चुचुराको महान् शहर हो । त्यसले पृथ्वीका सारा राजाहरूमाथि शासन गर्दछे । ऊ सातोटा टाउका र दशोटा सिङ भएको जनावरमाथि बसेकी हुन्छे । उसका सातोटा शिरहरू सातोटा चुचुराका तथा सातोटा राजाका समेत पनि प्रतीक हुन् । ती राजाहरूमध्ये ५ वटा मेटिइसकेका छन्, एउटा जीवित छ र सातौं अहिलेसम्म आएको छैन । अनि, त्यसपछि पहिलेका पाँचमध्ये एक पुनः अगाडि आउँछ । ऊ घातकरूपले घाइते भएको छ तर निको भएको छ । संसारमा ४२ महीना अथवा ३.५ वर्षसम्म र (सात वर्षको आधासमय सम्म) त्यसले शासन गर्नेछ र धर्मनिष्ठ व्यक्तिहरूलाई दमन गरेर उनीहरूलाई मराउनेछ तथा ईश्वरविहीन शासन कायम गर्नेछ । तर त्यसको पछि अन्तिम महान् लडाइँ हुन्छ, त्यसमा त्यो महावेश्या बेबीलोन र उसका सारा अनुयायीहरू, अर्थात् मानव जातिको मुख्य भागलाई विनाश गरेर सन्तहरू र शहीदहरूको बदला लिइन्छ । सैतानलाई अथाह खाडलमा फ्याकिन्छ र एकहजार वर्षका लागि त्यसैमा बन्द गरिन्छ । त्यस कालमा ती शहीदहरूसँगै हजार वर्षपछि त्यस सैतानलाई पुनः मुक्त गरिन्छ र प्रेतात्माहरूको पुनः घमासान लडाइँ हुन्छ । त्यसमा उसलाई अन्तिमरूपले पराजित गरिन्छ । त्यसपछि दोस्रोपटक मरेकाहरूको उत्थान हुन्छ अरू मरेका प्राणीहरूसमेत एकपटक पुनः बाँचेर उठ्नेछन् र ईश्वरको (ख्याल राख्नुस् यिसुको होइन) न्याय सिंहासनसमक्ष उपस्थित हुन्छन् । अब धर्मनिष्ठ

व्यक्तिहरू नयाँ स्वर्ग, नयाँ पृथ्वी र नयाँ यरुसेलम प्रवेश गर्नेछन् र अनन्तकालसम्म त्यहीं रहिरहनेछ ।

त्यो सिंगो रचना इसाई धर्मभन्दा पहिलेको एक मात्र यहुदी सामग्रीमाथि आधारित हुनाले त्यसमा खालि यहुदी विचारहरूमात्र पाइन्छन् । असिरिया र बेबीलोनियाका मानिसहरूले उनीहरूसित जतिबेला कर लिन सुरु गरेका थिए, जतिबेला इजराइल र जूडाका दुवै राज्य नष्ट गरिएका थिए र सेल्युकसका दास वनेका थिए, अर्थात् जुनबेलादेखि यो संसारको घटनाचक्र इजराइलीहरूका विरुद्ध खनिएको थियो, त्यतिबेलादेखि , अर्थात् इसाईयाको समयदेखि लिएर डेनियलको समयसम्म हरेक अन्धकारपूर्ण समयमा उद्धारकर्ताको अवतारको विषयमा भविष्यवाणी पाइन्छ । त्यसमा के भनिएको छ भने महाविपत्तिहरूबाट उनीहरूको रक्षाका खातिर माइकेलले पृथ्वीमा पुनः अवतार लिनेछ, थुप्रै मरेका मान्छेहरू पुनः जीवित भएर उठ्नेछन् । एक प्रकारले पुनः अन्तिम निर्णय हुनेछ र जुन गुरुहरूले आफ्ना चेलाहरूलाई न्यायको ज्ञान दिएका छन्, ती तारा समान अनन्त कालसम्म जाज्वल्यमान रहनेछन् । त्यसमा इसामसीहको आसन्न शासन र निष्ठावान व्यक्तिहरूको गौरवका सम्बन्धमा, खास गरेर मृतावस्थाबाट पुनः जीवित भई उठेका शहीदहरूका सम्बन्धमा इसाई धर्मको एउटै मात्र कुरामा ठूलो जोड छ ।

जहाँसम्म ती भविष्यवाणीहरूको उतिबेलाका घटनाहरूसितको सम्बन्ध हो, त्यसको व्याख्याको लागि हामी जर्मन आलोचनाको, विशेषगरेर एवाल्ड, ल्यूक फर्डीनेन्ड बेनारीका आभारी छौं । रेनानले त्यसलाई ती मानिसहरूका लागि समेत सुलभ बनाइदिएका छन्, जो धर्मशास्त्री होइनन् । त्यस चीजलाई हामीहरूले पहिले नै के बुझिसकेका छौं भने महावेश्या बेबीलोन रोम, सात चुचुराहरूको त्यो शहरकै नाम हो । अध्याय [(१७) ९-११] मा ती जनवारका बारेमा बताइएको छ, जसमाथि ऊ बसेकी छे ।

जनावरका "सातवटा टाउका त्यो स्त्री बस्ने सातवटा चुचुराहरू हुन् र सातवटै राजा हुन् : पाँच मेटिइसकेका छन् र एउटा मौजूद छ , सातौं अझै आएको छैन । अनि, ऊ जतिबेला आउनेछ, त्यतिबेला उसको छोटो

समय शासन गर्नेछ । अनि, जनावर कुनैबेला थियो तर अहिले छैन, त्यो पनि आठौं हो । ऊ ती सातमध्येको हो र नर्कमा गइसकेको छ ।”

त्यस अनुसार रोम साम्राज्यको आधिपत्य नै त्यो जनावर हो । सात सिजरपछिको उसको प्रतिनिधि हो । तीमध्ये एक सख्तरूपले घाइते भएको थियो र अहिले शासन गर्दैन ।

तर ऊ निको हुनेछ र फर्किनेछ । आठौं सिजरको रूपमा ईश्वर निन्दा र ईश्वरको विरोधको राज्यको स्थापना गर्नु त्यसको काम हुनेछ :

“सन्तहरूसँग युद्ध गर्नु र उनीहरूलाई हराउनु. अनि पृथ्वीमा रहनेजति सबैले उसको पूजा गर्नु, तिनीहरूको नाम पाठाको जीवनको पुस्तकमा नलेखिनु . । र, साना होऊन् वा ठूला होऊन् वा गरीब होऊन् वा धनी होऊन्, स्वतन्त्र होऊन् वा दासतामा बाँधिएका होऊन्, दाहिने हात वा टाउकामा चिह्न डाम्ने छ, अथवा उसको नामको संख्या न ऊ स्वयं हुनेछ, न किन्न, न बेच्न सक्नेछ । त्यही ज्ञानको कुरा हो । त्यसमा ज्ञान होस् – उसले जनावरको संख्या गनोस् किनकि त्यो संख्या मानिसको संख्या हो र त्यसको संख्या ६६६ हो ।” **[**(१३), ७-१८**]**

यहाँ खालि हामीहरूले के कुरा नोट गर्न सक्दछौं भने रोमन साम्राज्यद्वारा इसाईहरूका विरुद्ध उपयोग गरिनेवाला छन् र बहिस्कारको अस्त्रको समेत उल्लेख गरिएको छ । त्यसको प्रयोग रोमन साम्राज्यद्वारा गरिने हुनाले त्यसको आविष्कार सैतानले गरेको होला भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसपछि हामीहरूले कुन प्रश्न लिन्छौं भने त्यो कुन रोमन सम्राट थियो, जसले एकपटक पहिले पनि शासन गरेको थियो पुन: सांघातिक घाइते भएको थियो र हटाइएको थियो तर आठैं सम्राटको रूपमा अब फेरि फर्किआउनेछ र धर्मविरोधी काम गर्नेछ ।

अगस्टसलाई पहिलो सम्राट मानिसकेपछि हामी देख्दछौं : दोस्रो टाइबेरियस, तेस्रो कैलिगुला, चौथो क्लाडि, पाँचौ नीरो र छैठौं गाल्वा हुन् । “पाँच खतम भइसकेका छन् र एउटा मौजूद छ । “ त्यसकारण बीरो खतम भइसकेको छ भने गाल्वा मौजूद छ । गाल्बाले ९ जून, ६८ सालदेखि लिएर १५ जनवरी, ६९ सालसम्म शासन गरेको थियो । तर ऊ गद्दीसीन हुनेबित्तिकै राइनका सेनाले विल्यटियसको नेतृत्वमा विद्रोह गरेको थियो । त्यतिबेलै दोस्रो सेनापतिले पनि अरू प्रान्तहरूमा विद्रोहको

तयारी गरिरहेको थियो । स्वयं रोममा पनि छाउनीका सैनिकहरूले विद्रोह गरेका थिए, गल्वाको हत्या गरेका थिए र ओथोलाई सम्राट घोषित गरेका थिए ।

त्यसबाट हामी के देख्दछौं भने त्यो ईश्वरीय सन्देशको रचना गाल्वाको शासनकालमा गरिएको थियो । सम्भवतः त्यसको रचना उसको शासनकालको अन्ततिर गरिएको थियो वा ढिलोचाँडो उसको रचना ओथो सातौंको शासन कालका तीन महीना (१५ अप्रिल, ६९ सालसम्म) को बीचमा गरिएको थियो । तर त्यो आठौं कुन हो, जुन थियो भने अब छैन ? त्यसको पत्ता हामी ६६६ संख्याबाट पाउँछौं ।

यहुदीहरूभित्र – क्यल्डियनहरू र यहुदीहरूभित्र एक प्रकारको जादूको चलन थियो । ती असरहरूको दोहोरो अर्थमा निर्भर गर्दथ्यो । यस युगको लगभग ३०० वर्षपहिले संख्यालाई संकेत गर्नका लागि प्रतीकहरूको रूपमा हिब्रू अक्षरहरूको पनि निम्न प्रकार प्रयोग गरिने a =१, b =२, g =३, d =४...आदि – हुनाले यहुदीको गुप्त विद्या जान्ने ज्योतिषीहरूले नामको हरेक अक्षरको मूल्य जोड्दथे र त्यसको योगको आधारमा सको नाम हुन्थ्यो, त्यो व्यक्तिको भविष्य बताउने कोशिश गर्दथे । त्यसो गर्दा उनीहरूले बराबर मूल्यका शब्दहरूको शब्द अथवा योग तार गर्ने गर्दथे । गुप्त शब्दहरू आदिलाई पनि अङ्कलाई त्यस भाषामा व्यक्त गरिन्थ्यो । त्यस कलालाई ... gematria अर्थात् ज्यामितिको यूनानी नाम दिइएको थियो । क्यल्डियाका बासिन्दाहरूलाई टेसीटसले गणितज्ञ (mathematrici)को नाम दिइएको थियो । उसले त्यो काम व्यवसायिक पेसासरह गर्दथ्यो । क्ल्यडियसको शासनकालमा सम्भवतः "गम्भीर अव्यवस्था फैलाएको" अभियोगमा उसलाई पुनः त्यहाँबाट निष्कासित गरिएको थियो ।

६६६ अङ्क त्यहीप्रकारको गणितबाट निस्केको थियो । पहिले पाँच सिजरहरूमध्ये एकको नामको त्यो छद्म रूप हो । तर ६६६ बाहेक, दोस्रो शदीको अन्तमा इरेनियमलाई एउटा अर्को अङ्क थाह थियो – त्यो अङ्क ६१६ थियो । जेहोस्, त्यस अङ्कको प्रादुर्भाव त्यसबेला भएको थियो, जतिबेला अङ्कहरूका पहेलीहरू व्यापकरूपले प्रचलित थिए । निकालिएको हल सही हो भन्ने कुरा केवल त्यतिबेला मात्र प्रमाणित हुनेछ, जतिबेला त्यो दुवै अङ्कहरूमा लागू हुन सक्दछ ।

त्यस्तो हल बर्लिनको फर्डिनान्ड बेनारीले खोजी गरेका थिए । त्यो सिजरको नाम नीरो हो । उक्त अङ्क तालमुद नेरोन केसरको नाममा यूनानी नेरोन केसर – अर्थात् नीरोको हिब्रू हिज्जेमा आधारित छ । त्यो कुरा तालमुद र ताडपत्रमा प्राप्त अभिलेखहरूको मद्दतबाट सही सिद्ध गरिएकोछ । त्यो इवारत नीरोको कालका ती सिक्काहरूमा कुँदिएको पाइएका थिए । ती साम्राज्यका पूर्वी भागमा ढालिएका थिए । त्यसैगरी – n (nun)=50; r (resh)=200,v (vou)o=6, n (nun) =50, k (kaph) =100, s(amech) =60, r(resh) =200, योग=666 । यदि ल्याटिन हिज्जे Nero Ceasor लाई हामीहरू आधार मान्दछौं भने दोस्रो n (nun) =50 लोप हुन पुग्दछ र हामीसँग 666 — 50=616 अङ्क बाँकी रहन्छ । त्यही इरेनियनद्वारा बताइसकेको अङ्क हो ।

वास्तवमा गाल्बाको कालमा सम्पूर्ण रोमन साम्राज्यमा एकाएक अत्यन्त अव्यवस्था फैलिएको थियो । स्वयं गाल्बाले निरोलाई गद्दीबाट हटाउनका लागि स्पेन र फ्रान्सको सेनालिएर रोममाथि आक्रमण गरेको थियो । निरो भाग्यो । गाल्वाले उसलाई मार्न स्वतन्त्र भएको एक दासलाई आदेश दियो । तर गाल्बाका विरुद्ध खालि रोमको सैनिक छाउनीका सिपाहीहरूले मात्र षडयन्त्र गरेका नभएर प्रान्तहरूका सर्वोच्च सैनिक अधिकारीहरूले समेत उसका विरुद्ध षडयन्त्र गर्न सुरु गरेका थिए । जताततै राजगद्दीका नयाँ-नयाँ हकदारहरू उत्पन्न भएका थिए । ती सबैले आफ्नो सेनासँगै रोममाथि आक्रमण गर्ने तयारी गर्न सुरु गरिरहेका थिए । साम्राज्यभित्र गृहयुद्ध भड्किनु अपरिहार्य भएको जस्तो लाग्न थाल्यो । त्यसको विघटन नजिकिंदै गएको लाग्न थाल्यो । ती सबैबाहेक निरो मरेको छैन खालि घाइते मात्र भएको छ भन्ने हल्ला विशेष गरेर पूर्वमा चल्यो । एक सेना लिएर त्यसबाट आतंकको नयाँ र अझ झन् धेरै खुङ्खार शासन स्थापित गर्न फरातको मार्गबाट उसले पुनः हमला गर्दैछ । त्यसखालका रिपोर्टहरूबाट अकाइया (यूनान, एशिया खास गरेर भयभीत भएर उठे । अनि, ठीक त्यतिबेला एउटा कृत्रिम निरोको प्रादुर्भाव भएको थियो, जतिबेला ईश्वरीय सन्देशको रचना गरिएको थियो । आ□ना समर्थकहरूको ज्यादै ठूलो संख्या लिएर ऊ सजियन सागर (त्यसलाई अहिले थर्मिया भनिन्छ)मा स्थित किटनोस् द्वीपमा बस्न पुगेको थियो । त्यो द्वीप पास्मोस र एशिया माइनरभन्दा धेरै टाढा थिएन । ओथोको शासनकालमा निरोको हत्या नगरिंदासम्म निरो त्यहीं जमेर बसेको थियो । फेरि त्यसमा अनौठो कुरा थियो : यदि इसाईहरूभित्र – उनीहरूमाथि निर्मम दमनको थालनी सबभन्दापहिले निरोले गरेको थियो – के धारणा फैलिएको थियो भने यिसुविरोधीका रूपमा ऊ पुनः फर्किआउनेछ र ऊ फर्किआउनु अझझन् धेरै तीव्रताका साथ कोशिश गर्नु इसामसीह फर्कने सङ्केत र सूचक हुनेछ – नारकीय शक्तिहरूका विरुद्ध महान् विजयी सङ्घर्षको प्रारम्भ हुनु "छिटै नै" स्थापित हुने हजारवर्षीय राज्य प्रारम्भ हुने कुराको सङ्केत र सूचक हुनेछ । त्यो परिपक्व आशाले नै राजीखुसी मृत्युको सामना गर्न शहीदहरूलाई प्रेरणा प्रदान गरेका थिए ।

पहिलेका दुई शताब्दीहरूको इसाई तथा इसाई धर्मद्वारा प्रभावित साहित्यमा के कुराको पर्याप्त सङ्केत मौजूद छ भने अङ्क ६६६ को अन्तरबाट त्यसबेला धेरैजसो व्यक्तिहरू परिचित थिए । इरेनियसले त्यो जान्दैनथ्यो । तर अर्कातिर, त्यो र तेस्रो शदीको अन्तसम्म अरू थुप्रै व्यक्तिहरूसमेतले पनि के कुरा राम्ररी जान्दथे भने ईश्वरवाणीमा जुन पशुको उल्लेख गरिएको थियो, त्यो फर्किआउने निरोसितकै इच्छा थियो । त्यसपछि त्यो सङ्केत लोप हुन्छ र जुन रचनामा हाम्रो चासो छ, धार्मिक विचार हुने भविष्यवक्ताहरूले त्यसको ज्यादै विचित्रढङ्गबाट व्याख्या गर्दछन् । जतिबेला म केटाकेटी थिएँ, त्यतिबेला मैले त्यस्ता बुढा मान्छेहरूलाई चिन्दथें, जो बयोबृद्ध जोहन अलब्रेख्तले बेङ्गलका उदाहरणहरूको अनुशरण गर्दै १८३६ को वर्षमा सन्सारको अन्त हुनेछ र पुनः अन्तिम निर्णय हुनेछ भन्ने विश्वास गर्दथे । ठीक केही वर्षपछि त्यो भविष्यवाणी पूरा भएको थियो तर अन्तिम निर्णयको बलीवेदीमा यो पापी सन्सार चढेको थिएन, बरु ईश्वरीय सन्देशको सही व्याख्याकार स्वयं उसको वेदीमा चढेका थिए । एफ.बेनारीले १८३६ मा नै ६६६ को अर्थ स्पष्ट गरिदिएका थिए र त्यसरी सारा भविष्यसम्बन्धी गणनाहरूको त्यो नवीन ज्यामिति (**gematriah**) को दुःखलाई अन्त गरिदिएको थियो ।

स्वर्गको जुन राज्य धर्मनिस्ठहरूका लागि सुरक्षित छ, जोनले त्यसको सतही विवरण नै प्रस्तुत गर्दछ । नयाँ जेरुसेलम ज्यादै धेरै विस्तृत क्षेत्रमा फैलिएको छ । कम्तिमा उसबेलाको धारणानुसार त त्यो ज्यादै ठूलो थियो, जसको विस्तार १२०० फर्लाङ अथवा २२२७ व.की. अर्थात् त्यो क्षेत्र लगभग ५० लाख व.की. अर्थात् संयुक्त राज्य अमेरिकाको आधाभन्दा धेरै थियो र त्यसको निर्माण स्वर्ग तथा नानाप्रकारका बहुमूल्य हीरा-जवाहरात भएको थियो । ईश्वर त्यहीं आ□ना प्रजासँग बास बस्दछ, सूर्यको स्थानमा उसले त्यसलाई स्वयं प्रकाश दिन्छ । अनि, अब न मृत्यु हुनेछ न दुःख र न त कुनै पीडा नै हुनेछ । त्यो शहरको बीच-बीचबाट जीवनको जलको शुद्ध नदी बग्दछ, नदीका दुई किनारामा जीवनका बोटहरू लगाइएका छन् । तीमाथि १२ थरी फल दिन्छन् र तिनका पातहरूले “राष्ट्रहरूलाई निरोगी बनाउने काम गर्दछन् ।”

रेनानको विचार के छ भने त्यसमा एउटा पेय औषधी थियो । साधु पुरुष त्यहीं सदा-सर्वदा निबास गर्नेछन् ।

जहाँसम्म हामी जान्दछौं, सन ६८ सालतिर आ□नो मुख्य केन्द्र, एशिया माइनरमा इसाई धर्मको त्यही स्वरूप थियो । त्रय (तीनवटा देवताहरू)को कुनै चिह्न थिएन । त्यसको विपरीत त्यहाँ पछिको यहुदी धर्मको एक्लो र अविभाजित सहने पुरानो जोहोवा भेटिन्छ । यहुदी धर्मले यहुदीहरूको राष्ट्रिय ईश्वरको आसनबाट उठाएर त्यसलाई स्वर्ग र पृथ्वीको एक मात्र तथा सर्वोच्च ईश्वरको पदमा प्रतिष्ठित गरिएको थियो । त्यहाँबाट ऊ साराका सारा राष्ट्रहरूमाथि शासन गर्ने दाबा गर्दछ, उनीहरूप्रति आ□नो दयाको आश्वासन दिन्छ तथा जो आ□नो कट्टरतावादमा अड्डी लिन्छन्, उनीहरूलाई प्राचीन उखान अनुसार उसले मारिदिन्छ – जो विनम्र छन्, तिनीहरूलाई क्षमा देऊ, जो घमण्डी छन्, उनीहरूसित युद्ध लड (**Parcere subjectis ac debellare superbos**) । त्यसरी यिसु नभएर – ईश्वरीयवाणीहरू र धर्मपत्रपछिका विवरणहरूमा पाइन्छ – त्यो ईश्वर स्वयंले अन्तिम निर्णयको बेला निर्णायकको काम गर्नेछ । उत्पत्तिको त्यो फारसी सिद्धान्त अनुसार – त्यो पछि यहुदी धर्ममा प्रचलित थियो – पाठो रूपी यिसु शाश्वतरूपबाट त्यही ईश्वरबाट उत्पन्न भएका हुन्" ईश्वरका सात प्रेतात्माहरू"समेत पनि त्यही ईश्वरबाट उत्पन्न भएका थिए तर उनीहरूको स्थान निम्न थियो । तिनीहरूको अस्तित्व काव्यात्मक अंश **[**इसाईया (११),२**]** को भ्रामक धारणामाथि आधारित छ । ती साराका सारा ईश्वरका अधीनस्थ छन्, ती न त ईश्वर हुन्, न ऊ समान छन् । सन्सारका पापहरूको प्रायश्चित गर्ने उद्देश्यले पाठोले आत्मबलीदान गर्दछ । त्यसको उपलक्ष्यमा उसलाई स्वर्गमा धेरै उच्चस्थान प्राप्त हुन्छ । सम्पूर्ण पुस्तकमा उसको त्यही स्वेच्छित मृत्युलाई एउटा असाधारण कार्यको रूपमा श्रेय दिइएको हो – त्यसलाई त्यस्तो चीजको रूपमा कहीं पनि प्रस्तुत गरिएको छैन, जसबाट त्यो उसको सहजस्वरूपको अपरिहार्य परिणाम ठानियोस् । ठूलाबडाहरू, सीधा-सादा केटाकेटीहरू, देवदूतहरू र सिद्ध पुरुषहरूको सिङ्गो स्वर्गीय दरबार यहाँ मौजूद हुनु

स्वाभाविक हो । धर्मको स्थान हासिल गर्नका लागि एकेश्वरवादले – जेन्द-अवेस्ता[183]को पालादेखि नै बहुदेववादलाई लगातार छूट दिनुपरेको थियो । यहुदीहरूकहाँ गैर-यहुदीहरूका इन्द्रादि देवताहरूको स्थिति धेरै दिनसम्म लगातार खस्किँदैगएको थियो – जहिलेसम्म आ□नो देशनिकालापछि स्वर्गीय दरबारले धर्मलाई फारसको नमूनामा आम जनसमुदायको कल्पनाको अझ धेरै अनुरूप बनाएको थिएन । र, यहुदीहरूको स्थापना गरिदिएपछि पनि स्वयं इसाई धर्मलाई समेत पनि त्यसलाई पुराना देवताको पूजाको स्थानमा प्रतिष्ठित गर्न सन्तहरूको पूजा गर्नुबाहेक अर्को कुनै चीज आफूभित्र भेटिएको थिएन । त्यसरी फालमेयेरकानुसार पेलोपोनेसस, मैना र आर्केडियामा बृहस्पतिको पूजाको प्रथाको अन्त ९ औं शदीतिर नै भइसकेको थियो ।[184] पुनः सन्तहरूबाट केवल आधुनिक पूँजीवादीकाल र त्यसको प्रोटेस्ट्यान्टवादी धर्मले नै मुक्ति दिन सकेको छ र विभेदित एकेश्वरवादलाई गम्भीरतापूर्वक ग्रहण गर्न सकेको छ ।

पुस्तकमा मूल पाप तथा आस्थाको आधारमा चीजहरूलाई न्यायोचित सिद्ध गर्ने कुराको समेत पनि कुनै उल्लेख पाइँदैन । ती प्रारम्भिक लडाकू समुदायको धर्मपछिको विजयी इसाई धार्मिक सङ्घको धर्मभन्दा एकदमै बेग्लै थियो । त्यसमा पाठोको बलीको कुराको सँगसँगै यिसु तुरुन्त फर्केर आउने र छिटै नै सुरु हुने त्यो एकहजार वर्षीय राज्यको कुरा पनि मूलतत्वको रूपमा मौजूद छ । त्यो धर्मको सक्रिय प्रचार, आन्तरिक र बाहिरी शत्रुहरूका विरुद्ध अथक सङ्घर्ष, अधर्मी न्यायाधीशसमक्ष क्रान्तिकारी दृष्टिकोणको सगौरब स्वीकारोक्ति तथा विजयमा पूर्ण विश्वासका साथ गरिने शहादतका आधारमा नै जीवित छ । हामीहरूले के देखिसकेका छौं भने ऊ यहुदीका अतिरिक्त केही अरू पनि हो भन्ने कुराको चेतना लेखकलाई अहिलेसम्म पनि छैन । अतः उनको सिङ्गो पुस्तकमा वपतिष्मा (इसाई संस्कार – अनु.) को कहीं पनि उल्लेख छैन । वपतिष्मा प्रथाको प्रारम्भ इसाई धर्मको दोस्रो कालमा भएको थियो भनेर बताउने थुप्रै तथ्यहरू छन् । १४४००० धार्मिक यहुदीहरूलाई “प्रमाणित घोष्ति” गरिएको थियो । उनीहरूको वपतिष्मा

गरिएको थिएन । स्वर्गलोकका सन्तहरू र पृथ्वीका धर्मनिष्ठहरूका विषयमा के भनिएको छ भने उनीहरूले आ□नो पाप पखालेका थिए, आ□ना लुगा धोएर सफा गरेका थिए र पाठोको रूपबाट उसलाई सेतो (पवित्र) बनाएका थिए, वपतिष्माको पानीको बारेमा त्यसमा उल्लेख गरिएको थिएन । अध्याय – ११ मा यिसुविरोधी (**Antichrist**)को आगमन हुनुभन्दापहिले आएका दुईजना पैगम्बरहरूले वपतिष्मा गर्दैनथे । र, **[**(१९) १०**]** कानुसार यिसुभक्तिको प्रमाण वपतिष्मा नभएर भविष्यवाणीको उसको भावना मान्नु हो । यदि वपतिष्माको जोर हुन्थ्यो भने ती सारा चीजहरूबारे स्वाभाविकरूपबाट त्यसको समेत पनि उल्लेख गरिन्थ्यो । अतः लगभग पूर्ण विश्वासका साथ के निर्णयमा पुग्न सकिन्छ भने वपतिष्माबारे लेखकलाई कुनै जानकारी थिएन र त्यसको उत्पत्ति अन्तिमरूपबाट इसाईहरू यहुदीहरूबाट अलग भएपछि भएको थियो ।

न लेखकले द्वितीय महाप्रसादका बारेमा केही जान्दछन् न सम्झनामा गरिने भोजबारे नै लुथरको मूल पाठमा । यदि इसाले थाइएरिटनसित आफूले साँझ दृढतापूर्वक धर्ममा अडिग रहने व्यक्तिहरूसँगै भोजन गर्ने कुरा गरेको देखाइन्छ भने त्यसबाट एउटा मिथ्या धारणा उत्पन्न हुन्छ । यूनानी पाठमा लेखिएको छ – मैले (उनीहरूका साथ) साँझको भोजन गर्नेछु (**deipneso**) र अङ्ग्रेजीको बाइबलमा समेत पनि त्यही चीजको ठीक-ठीक अनुवाद गरिएको छ : मैले ऊसँगै साँझको खाना खानेछु । यहाँ मरणोत्सव भोजको रूपमा समेत पनि इसाको महाभोजको कुनै उल्लेख छैन ।

त्यो पुस्तक लेखिएको मिति सन ६८ वा सन ६९ प्रमाणित भइसकेको छ । इसाई धर्मसम्बन्धी सारा साहित्यमध्ये त्यो सबैभन्दा पुरानो पुस्तक हो भन्ने विषयमा कुनै शङ्का हुन सक्दैन । त्यसमा कतिधेरै हिब्रूपन भरिएको छ, कतिधेरै अनौठा वाक्यहरू छन् र व्याकरणका कतिधेरै भूलहरू छन् भने त्यतिधेरै असभ्य (बर्बर) भाषामा लेखिएको अर्को कुनै पनि पुस्तक पाइँदैन । उदाहरणका लागि पहिलो अध्यायको चौथो पद्य अक्षरशः यसप्रकार छ : "तपाईंमाथि दया होस् ... जो छ, जो

थियो र जो आइरहेको छ ।" अब खालि पेसेबर धर्मशास्त्री र ती अरू इतिहासकारहरू मात्रै – तिनीहरूको – जसको त्यसमा कुनै स्वार्थ छ – ले यिसुका शिक्षाहरू र देवपुत्रसित सम्बन्धित आख्यानहरूपछि केही त्यसखालका कृतिहरूका आधारमा तयार गरिएको थियो, त्यो अब गुमिसकेको छ, त्यसको सानोतिनो ऐतिहासिकतालाई पनि कथा-कहानीहरूको भूलभुलैयामा अब चिन्न सकिन्न । ब्रुनो बायरले प्रामाणिक मानेका ती मुट्ठीभर धर्मपत्रहरू पनि कि त पछिका रचनाहरू हुन् कि धेरैभन्दाधेरै, अज्ञात लेखकहरूका पुराना कृतिहरूको आधारमा तयार गरिएका त्यस्ता चीजहरू हुन्, जुन बाह्य सामग्रीहरू थप्नाले र मिलाइदिनाले धेरै बदलिएका छन् । अतः त्यस पुस्तकको महत्त्व अझ झन्धेरै बढ्न पुग्दछ किनभने त्यो पुस्तकको रूपमा हामीसँग वास्तवमा त्यस्तो रचना छ, जो लेखिएको तिथि-मिति लगभग त्यही महीनासम्म निर्धारित गरिएको थियो, जसमा त्यो लेखिएको थियो । त्यो कस्तो पुस्तक हो भने त्यसमा इसाई धर्म जतिबेला अविकसित थियो, त्यतिबेला त्यसको कस्तो रूप थियो भन्ने बताइएको छ । चौथो शदीको त्यो चौथो शदीको त्यो राजकीय धर्मका अगाडि, जसको सिद्धान्त र देवमाला पूर्णरूपले विकसित भसकेका थिए, इसाई धर्मको त्यो रूपरेखा जस्तै लाग्दछ, इसाई र अन्य प्राचीन तत्वहरूबाट प्रभावित एड्डा देवताहरूको सुविकसित शिक्षाहरूका अगाडि टेसीटसको अहिलेसम्म अस्थिर देवमाला जस्तो लाग्दछ । सार्वभौमिक धर्मको बिऊ त्यसमा मौजूद थियो तर कुनै भेदभावविना हुने विकासका अरू हजारौं सम्भावनाहरू पनि त्यसमा अन्तरनिहित थिए । पछिको अगणित सम्प्रदायमा ती सम्भावनाहरूले मूर्तरूप ग्रहण गरेका थिए । अनि इसाई धर्मको उदयकालीन त्यो सबैभन्दा पुरानो कृति हाम्रो लागि किन – खास गरेर झन् धेरै किन – मूल्यवान छ भने कुनै मिश्रित चीज नभईकन पनि त्यसले हामीलाई स्पष्टरूपबाट बताउँछ – इसाई धर्मको निर्माणमा अलक्जेन्ड्रियाबाट ज्यादै प्रभावित यहुदी धर्मको कत्तिको हात थियो ? पछि जे-जति कुराहरू पाइन्छन्, त्यो सबै पश्चिमेली यूनानी रोमन सङ्कलन – परिबर्द्धनको परिणाम हो । त्यो एकेश्वरवादी यहुदी धर्मको माध्यमबाट पछिको गाउँले यूनानी दर्शनको सुसंस्कृत एकेश्वरवादले स्वयंलाई एक मात्र धार्मिक

भेषमा सजिसजाउ पारेको थियो । त्यसमा उसले आम जनसमुदायलाई आकर्षित गर्न सकेको थियो । तर त्यो माध्यम मिलिसकेपछि पनि यूनानी-रोमन जगतमा त्यसले सार्वभौमिक धर्मको रूप ग्रहण गर्न सक्दैनथ्यो – अनि त्यसो गर्न पनि उसले त्यो चिन्तन सामग्रीको अझबढी विकास गरेर तथा तालमेल मिलाएर नै गर्न सक्दथ्यो । त्यसलाई सन्सारले उपार्जन गरिसकेको थियो

भ्ला. इ. लेनिन

समाजवाद र धर्म

वर्तमान समाज जनसंख्याको ज्यादै नगण्य संख्याद्वारा – जमीनदार र पूँजीपतिहरूद्वारा – श्रमजीवी वर्गका व्यापक जनसमुदायको घोर शोषणमाथि पूर्णतः आधारित छ । यो शोषणयुक्त समाज हो किनकि जुन "स्वतन्त्र" मजदूरले आजीवन पूँजीपतिहरूको लागि काम गर्दछन्, ती मजदूरहरू जीवन निर्वाहका केवल त्यस्ता साधनहरूका "हकदार" मात्र हुन्छन्, जुन नाफा पैदा गर्ने नोकरहरूलाई जीवित राख्नका लागि, पूँजीवादी दासतालाई कायम र सुरक्षित राख्नका लागि आवश्यक हुन्छन् ।

मजदूरहरूको आर्थिक शोषणले हरेक प्रकारका राजनैतिक उत्पीडन र सामाजिक अपमानलाई अपरिहार्य रूपमा जन्म दिन्छ तथा आम जनसमुदायको बौद्धिक र नैतिक जीवन निम्नस्तरको र अन्धकारपूर्ण बन्नु अपरिहार्य हुन्छ । मजदूर वर्गले आ□नो मुक्तिको लागि सङ्घर्ष गर्नका लार्गि केही राजनैतिक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सक्दछन् तर जबसम्म पूँजीको शासनलाई उन्मूलन गरिन्न, तबसम्म स्वतन्त्रताको कुनै पनि मात्राले उनीहरूलाई गरीबी, बेकारी र उत्पीडनबाट मुक्त गर्न सक्दैन । धर्म बौद्धिक शोषणको रूप हो । त्यसले हरेक ठाउँ ती जनसमुदायमाथि अझ बढी बोझ थपिदिन्छ, जुन जनसमुदायले अरूका लागि निरन्तर काम गर्दछन् तथा अभाव र गरीबीबाट सधैंभरि नै तड्पिरहन्छन् । शोषक वर्गका विरुद्धको सङ्घर्षमा मृत्युपर्यन्त सुखी जीवनको उनीहरूको विश्वासले अपरिहार्यरूपमा त्यसरी नै शोषित वर्गको निष्क्रियतालाई बल पुऱ्याउँछ, जसरी प्रकृतिसितको सङ्घर्षमा नपुङसकताले देवता, राक्षस, चमत्कार र त्यस्तै अरू कुराहरूमाथिको विश्वासलाई जन्म दिन्छ । जुन मानिसहरूले जीवनभरि दुःख गर्दछन् र विपन्नतामा जीवन व्यतित गर्दछन्, तिनीहरूलाई धर्मले यस लोकमा विनम्र हुने र धैर्य धारण गर्ने तथा परलोकमा पाइने सुखको आशाले सान्त्वना हासिल गर्ने शिक्षा दिन्छ भने जुन मानिसहरू अरूको श्रमबाट जीवित रहन्छन्, उनीहरूलाई धर्मले यस जीवनमा दयालु व्यवहार गर्ने शिक्षा दिन्छ र, त्यसरी उनीहरूलाई शोषकको रूपमा आ□नो सम्पूर्ण अस्तित्वको औचित्य सिद्ध गर्ने बाटो खोलिदिन्छ तथा स्वर्गका लागि सुखको टीकट सस्तो दाममा दिन्छ । धर्म जनताको लागि अफीम हो । धर्म एक प्रकारको बौद्धिक नशा हो, जसमा पूँजीका दासहरूले आ□नो मानव मूर्तिलाई, केही आ□नो मानवोचित जीवनको मागलाई डुवाइदिन्छन् ।

तर त्यो शोषित वर्ग जुन आ□नो दासताप्रति सचेत भइसकेको छ तथा आ□नो मुक्तिको लागि सङ्घर्षमा उत्रिसकेको छ, उसको आधा दासता उतिबेलै समाप्त भइसकेको हुन्छ । आधुनिक वर्गसचेत मजदूरहरू ठूलो मात्राका कार्खाना-उद्योगद्वारा प्रशिक्षित र शहरी जीवनद्वारा प्रबुद्ध हुनपुग्दछन् र उनीहरूले घृणाका साथ धार्मिक पूर्वाग्रहहरूलाई छाडिदिन्छन् र स्वर्गको चिन्ता पादरीहरू र पूँजीवादी धर्मान्ध व्यक्तिहरूका लागि छोडेर आ□नो निम्ति यस पृथ्वीमा नै सुन्दर जीवन प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्दछन् । आजको सर्वहारा वर्गले समाजवादको त्यो पक्ष ग्रहण गर्दछ, जसले धर्मको कहिरोका विरुद्धको सङ्घर्षमा विज्ञानको सहारा लिन्छ तथा यस पृथ्वीमा मजदूरहरूको सुन्दर जीवनको लागि हालको सङ्घर्षमा एकताबद्ध गरेर उनीहरूलाई मृत्युपछिको जीवनको विश्वासबाट मुक्ति दिलाउँछ ।

धर्मलाई व्यक्तिगत सरोकारको विषय घोषित गरिदिनुपर्दछ । समाजवादीहरूले प्रायशः धर्मप्रतिको आ□नो दृष्टिकोणलाई यी शब्दहरूमा नै व्यक्त गर्दछन् । तर कुनै पनि किसिमको गलतफहमी नहोस् भनन्का लागि यी शब्दहरूको व्याख्या त्यसकारण एकदमै ठीक हुनुपर्दछ । जहाँसम्म राज्यको सम्बन्ध छ, धर्मलाई व्यक्तिगत सरोकारको विषय बनाइदिनुपर्दछ भनेर हामीहरू माग गर्दछौं । तर जहाँसम्म हाम्रो पार्टीको प्रश्न हो, हामी कुनै पनि हालतमा धर्मलाई व्यक्तिगत सरोकारको विषय मान्दैनौं । धर्मसित राज्यको कत्ति पनि

सरोकार हुनुहुँदैन तथा राज्यको शासनसित धार्मिक संस्थाहरूको कुनै पनि प्रकारको सम्बन्ध हुनुहुँदैन । जसले जुन धर्म रुचाउँछ, उसले त्यही धर्म मान्न पाउनुपर्दछ, अथवा कसैले चाहन्छ भने कुनै पनि धर्म नमान्न, नास्तिक हुन पाउनुपर्दछ, हरेक समाजवादी स्वाभावतः त्यस्तो हुन्छ । त्यो पूर्ण स्वतन्त्रता हरेक व्यक्तिलाई हुनुपर्दछ । नागरिकहरूलाई धार्मिक विश्वासका आधारमा भेदभाव गर्नु पूर्णतः सहन नसकिने कुरा हो । आधिकारिक कागज-पत्रहरूमा कुनै नागरिकको धर्मको उल्लेख गर्ने कुरासम्म पनि निश्चितरूपमा समाप्त गरिदिनुपर्दछ । स्थापित इसाई धार्मिक सङ्घलाई न कुनै सहायता प्राप्त हुनुहुन्छ न पादरीहरूलाई वा धार्मिक सङ्घसंस्थाहरूलाई राज्यको तर्फबाट कुनै प्रकारको सहुलियत दिनुहुन्छ । ती समान धारणा हुने नागरिकहरूका पूर्ण स्वतन्त्र संस्थाहरू बन्नुपर्दछ, जुन संस्थाहरू राज्यबाट पूर्णतः स्वतन्त्र होऊन् । यी मागहरू पूर्णतः पूरा हुँदाखेरि लाजमर्दो र अफापसिद्ध विगत समाप्त हुन सक्दछ । जतिबेला इसाई धार्मिक सङ्घ राज्यको सामन्ती निर्भरतामाथि, रूसी नागरिक स्थापित सामन्ती निर्भरतामाथि जीवित थियो, जतिबेला मध्ययुगीन, धार्मिक अदालती कानूनहरू (जुन अहिलेसम्म हाम्रो दण्डसंहिता र कानूनका किताबहरूमा निर्मित छन्) अस्तित्वमा थिए र लागू गरिन्थे, जसले आस्था वा अनास्थाको आधारमा मानिसहरूलाई दण्डित गर्दथे, त्यतिबेला मानिसको अन्तरात्मालाई चोट पुऱ्याउँथे तथा आरामदायी सरकारी नोकरी र सरकारद्वारा प्राप्त आम्दानीमा स्थापित इसाई धार्मिक सङ्घहरूको यो वा त्यो विधानसित सम्बद्ध गर्ने गर्दथे । समाजवादी सर्वहारा वर्गले आधुनिक राज्य र आधुनिक इसाई धार्मिक सङ्घबाट जुन कुराको माग गर्दछ, त्यो हो – राज्यबाट इसाई धार्मिक सङ्घलाई पूर्णरूपले अलग राख्नु ।

रूसी क्रान्तिले राजनैतिक स्वतन्त्रताको एक अपरिहार्य तत्वको रूपमा यो माग पूरा गुर्नुपर्दछ । यस विषयमा रूसी क्रान्तिसमक्ष खास गरेर अनुकूल स्थिति छ, किनभने पुलिस शासित सामन्ती एकतन्त्रको घृणित नोकरशाहीबाट पादरीहरूमा पनि असन्तोष, अशान्ति र घृणा उत्पन्न भएको छ । रूसी रूढीवादी इसाई धार्मिक पादरीहरू जति धेरै तुच्छ र अपरिपक्व किन नहोऊन्, रूसमा पुरानो मध्ययुगीन व्यवस्थाको पतनको बज्रपातबाट उनीहरू पनि जागृत भएका छन्, उनीहरू पनि स्वतन्त्रताको मागमा सम्मिलित भएका छन् । नोकरशाही व्यवहार र नोकरशाहीतन्त्रको, पुलिसको लागि जासुसी गर्ने कुराको – जुन "मौसूफका सेवकहरू "माथि थोपरिएको छ – विरोध प्रकट गरिरहेका छन् । हामी समाजवादीहरूले त्यो आन्दोलनलाई समर्थन गनुर्पर्दछ, पुरोहित वर्गका इमानदार सदस्यहरूका मागहरू पूरा गर्नुपर्दछ तथा स्वतन्त्रताको बारेमा उनीहरूका प्रतिज्ञाहरूप्रति उनीहरूलाई दृढ बनाउँदै धर्म र पुलिसबीच विद्यमान सम्पूर्ण सम्बन्धहरूलाई दृढतापूर्वक समाप्त गर्नुपर्दछ भन्ने माग गर्नुपर्दछ ।

कि त तिमी सच्चा छौ, त्यो स्थितिमा तिमीले इसाई धार्मिक सङ्घ र राज्य तथा स्कूल र इसाई धार्मिक सङ्घलाई छुट्याउने, धर्मलाई पूर्णतः र एकदमै व्यक्तिगत विषय घोषित गर्ने कुराको पक्षपोषण गर्नुपर्दछ कि त फेरि तिमीले स्वतन्त्रतासम्बन्धी ती सुसङ्गत मागहरूलाई स्वीकार गर्दैनौं, त्यस स्थितिमा तिमी अझै पनि स्पष्टरूपले रूढीबुढी र धार्मिक कानूनको बन्धनमा रहेका छौं । त्यस स्थितिमा तिमी स्पष्टरूपले अहिलेसम्म सुविस्ताको सरकारी नोकरी तथा सरकारबाट प्राप्त आम्दानीसित टाँस्सिएका हुन्छौं । त्यस स्थितिमा तिमीले आ□ना शस्त्रहरूको बौद्धिक क्षमतामा विश्वास गर्दैनौ र राज्यको घुस कुम्ल्याइरहन खोज्दछौ । अनि, त्यस अवस्थामा समस्त रूसका वर्गसचेत मजदूरहरूले तिम्रा विरुद्ध निर्मम युद्धको घोषणा गर्दछन् ।

जहाँसम्म समाजवादी सर्वहारा वर्गको पार्टीको प्रश्न छ, यसको लागि धर्म व्यक्तिगत सरोकारको विषय होइन । हाम्रो पार्टी मजदूर वर्गको मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गर्ने अग्रदस्ता योद्धाहरूको सङ्गठन हो । यस्तो संस्था धार्मिक विश्वासको रूपमा वर्गीय चेतनाको अभाव, अज्ञानता र रूढीवादप्रति न त तटस्त रहन सक्दछ न ऊ रहनु हुन्छ । धार्मिक भ्रमका विरुद्ध हामीले शुद्ध सैद्धान्तिक तथा केवल वैचारिक अस्त्रबाट, केवल आ□ना समाचार पत्रहरू र भाषणका माध्यमहरूद्वारा मात्र संघर्ष गर्न सकौं भनेर हामीहरू इसाई धार्मिक सङ्घलाई पूर्णरूपले विघटन गर्ने माग गर्दछौं । तर हामीहरूले आ□नो सङ्गठन, रूसी सामाजिक-जनवादी मजदूर पार्टीको स्थापना ठीक यस्तै सङ्घर्षको लागि, मजदूरहरूलाई गरिने हरेक प्रकारको शोषणका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नका लागि गरेका हौं । अनि, हाम्रो लागि वैचारिक सङ्घर्ष केवल व्यक्तिगत सरोकारको विषय नभएर सिङ्गो पार्टीको, समस्त सर्वहारा वर्गको सरोकारको विषय हो ।

यदि कुरा यस्तै हो भने हामीहरूले आ□नो कार्यक्रममा हामी अनीश्वरवादी हौं भनेर घोषणा किन गर्दैनौं ? हामीहरूले आ□नो पार्टीमा इसाईहरू अथवा ईश्वरमा आस्था राख्ने अरू धर्मावलम्बीहरूलाई सम्मिलित हुनुबाट किन रोक लगाउँदैनौं ?

यी प्रश्नहरूको उत्तरले ती ज्यादै महत्त्वपूर्ण भिन्नताहरूलाई स्पष्ट गर्नेछन्, जुन पूँजीवादी प्रजातन्त्रवादीहरू तथा सामाजिक-जनवादीहरूद्वारा धर्मसम्बन्धी प्रश्न उठाउने तरीकामा निहित हुन्छ ।

हाम्रो कार्यक्रम पूर्णतः वैज्ञानिक अनि त्यसका साथै भौतिकवादी विश्व दृष्टिकोणमाथि आधारित छ । अतः हाम्रो कार्यक्रमको व्याख्यामा धार्मिक विचारहरूका ऐतिहासिक र आर्थिक स्रोतहरूको व्याख्या पनि अनिवार्यरूपले सामेल छ । अतः हाम्रो प्रचारकार्यमा अनिवार्यरूपले अनीश्वरवादको प्रचार पनि सामेल हुनुपर्दछ । उपयुक्त वैज्ञानिक साहित्यको प्रकाशन अब हाम्रो पार्टीको कार्यको क्षेत्र एउटा बन्नुपर्दछ । वैज्ञानिक साहित्यको प्रकाशनमाथि एकतन्त्री सामन्ती शासनले अहिलेसम्म कडा प्रतिबन्ध लगाई राखेको थियो र त्यसको प्रकाशन गर्दा दण्ड दिइन्थ्यो । अब हामीले सम्भवतः एङ्गेल्सको त्यो सल्लाहको अनुशरण गर्नुपर्नेछ, जुन सल्लाह उहाँले जर्मन समाजवादीहरूलाई दिनुभएको थियो – अर्थात् हामीले फ्रान्सका १८ औं शदीका लेखकहरू र अनीश्वरवादी[185]हरूका साहित्यको अनुवाद गर्नु र तिनको व्यापक प्रचारप्रसार गर्नुपर्दछ ।

तर हामीहरू कुनै पनि हालतमा धार्मिक प्रश्नलाई पूँजीवादीहरूबीचका उग्रवादी जनवादीहरूले कहिलेकाहीं गर्ने गरेको जस्तो खालि अमूर्त, आदर्शवादीढङ्गले, वर्गसङ्घर्षबाट असम्बद्ध एउटा बौद्धिक प्रश्नको रूपमा मात्र उठाउने गल्तीका शिकार हुनुहुन्न । के कुरा सोंच्नु मूर्खता हुनेछ भने मजदूर वर्गका जनसमुदायहरूको असीमित शोषण र संस्कारहीनतामाथि आधारित समाजमा धार्मिक पूर्वाग्रहरूलाई खालि प्रचारात्मक साधनहरूबाट मात्र समाप्त गर्न सकिन्छ । मानव जातिमाथि लादिएको धर्मको जुवा समाज अन्तरगतको आर्थिक उत्पीडनका प्रतिविम्ब र परिणाम हुन् भन्ने कुरा भुल्नु पूँजीवादी सङ्कीर्णता नै हुनेछ । सर्वहारा वर्गले यदि पूँजीवादी काला शक्तिहरूको विरुद्ध स्वयं आ□नो सङ्घर्षबाटै खारिएर जानफकार हुन सकेन भने पुस्तकहरू र शिक्षाहरूको कुनै परिमाणले पनि उनीहरूलाई जानफकार बनाउन सक्दैन । हाम्रो दृष्टिकोणमा पृथ्वीमै स्वर्ग बनाउनका लागि उत्पीडित वर्गको वास्तविक क्रान्तिकारी सङ्घर्षमा कायम हुने यो एकता पारलौकिक स्वर्गको बारेमा हुने सर्वहारा विश्वदृष्टिकोणको एकताभन्दा ज्यादै धेरै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

त्यही कारण हो, हामीहरूले आ□नो कार्यक्रममा आ□नो नास्तिकतालाई न त सम्मिलित गर्दछौं न हामीले गर्नुहुन्छ । अनि, त्यही कारण हो, जुन सर्वहाराहरूमा अहिलेसम्म पुराना पूर्वाग्रहका अवशेषहरू विद्यमान छन्, ती सर्वहाराहरूलाई हामीहरूले आ□नो पार्टीमा सामेल हुन न त रोक लगाउँछौं न रोक लगाउनुहुन्छ । हामीहरूले सधैं वैज्ञानिक दृष्टिकोणको शिक्षा दिनेछौं र हामीहरूले इसाईहरूका विभिन्न विसङ्गतिहरूसित सङ्घर्ष गर्नु पनि अपरिवार्य छ । तर यसको अर्थ धार्मिक प्रश्नलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने कुरा कत्ति पनि होइन । न त त्यसको अर्थ हो – जुन तीव्रताका साथ महत्त्वहीन हुँदैछन् र स्वयं आर्थिक विकासको धारामा बिलाउनीभैं पिंध लाग्दैछन्, ती निम्नस्तरका वादविवादहरू र निरर्थक विचारहरूका कारण वास्तविक क्रान्तिकारी आर्थिक र राजनीतिक सङ्घर्षका शक्तिहरूलाई विभाजित हुन दिनुपर्दछ ।

प्रतिक्रियावादी पूँजीवादी वर्गले स्वयंलाई हरेक ठाउँ धार्मिक झैझगडाहरू चर्काउने कुकृत्यमा संलग्न गर्नेगरेको छ र त्यसले रूसमा पनि त्यस्तै गर्न थालिरहेको छ – त्यसमा उसको उद्देश्य आम जनताको ध्यान वास्तविक महत्त्वको तथा आधारभूत आर्थिक र राजनैतिक समस्याहरूबाट हटाउनु हो, जसलाई अब रूसी सर्वहारा वर्गले क्रान्तिकारी सङ्घर्षमा एकताबद्ध भएर व्यवहारिकरूपले समाधान गरिरहेको छ । सर्वहारा वर्गको शक्तिलाई विभाजित गर्ने त्यो प्रतिक्रियावादी नीति, जुन अहिले राजतन्त्र समर्थक गुट (Black Hundred) द्वारा गरिएका हतयाकाण्डहरूमा मुख्यरूपले प्रकट भएको छ । त्यसले भविष्यमा अझ बढी उग्र रूप लिन सक्नेछ । हामीले त्यसको विरोध हरहालतमा शान्तिपूर्वक, निर्धक्कता साथ, दृढतापूर्वक र धैर्यपूर्वक सर्वहारा ऐक्यवद्धता र वैज्ञानिक विश्व दृष्टिकोणको शिक्षाद्वारा गर्नेछौं – कस्तो शिक्षाद्वारा गर्नेछौं भने त्यसमा महत्त्वहीन मतभेदहरूलाई एकदमै स्थान हुनेछैन । जहाँसम्म राज्यको सम्बन्ध छ, क्रान्तिकारी सर्वहारा वर्गले धर्मलाई व्यक्तिगत सरोकारको विषय बनाउन सफल हुनेछ । अनि, राजनैतिक प्रणालीमा मध्यकालीन सडेगलेका चीजहरूलाई सफा पारिसकिएको हुनेछ, सर्वहारा वर्गले मानव जातिको धार्मिक शोषणको वास्तविक स्रोत आर्थिक दासतालाई उन्मूलन गर्नका लागि व्यापक र खुला सङ्घर्ष चलाउनेछ ।

(समाजवाद र धर्म, लेनिन ग्रन्थ – १०)

नोवाया झिज्न अङ्क – २८/३ डिसेम्बर, १९०५

रूसी क्रान्तिको दर्पण लियो टल्सटय

यी महान् कलाकारको सम्बन्ध क्रान्तिसित जोड्नु सरासरीरूपमा हेर्दाखेरि नसुहाउँदो र बनावटीजस्तो लाग्न सक्दछ । उनले त्यो क्रान्तिलाई बुझ्न सकेनन् र त्यसबाट अलग रहे । उनी यो क्रान्तिलाई बुझ्न असमर्थ रहे तथा यसबाट अलग रहे भन्ने कुरा छर्लङ छ । जसले वस्तुलाई ठीकसित प्रतिविम्बित गर्दैन, त्यो दर्पण हुन्छ – कसरी ? तर हाम्रो क्रान्ति ज्यादै उबडखाबड भएको चीज हो । स्वयं क्रान्ति सञ्चालन गर्ने र त्यसमा भाग लिनेहरूमध्ये थुप्रै सामाजिक तत्वहरू कस्ता रहेका छन् भने उनीहरूले टल्सटय झैं आ□ना अगाडि के भइरहेको छ, त्यो बुझ्न सकेनन् तथा घटनाक्रमले आ□ना अगाडि प्रस्तुत गरेको वास्तविक ऐतिहासिक कार्यबाटसमेत उनीहरू विमुख रहनेगरेका छन् । अनि, पुनः मैले जुन कलाकारको बारेमा चर्चा गरिरहेको छु, यदि ऊ महान् कलाकार हो भने उसका कृतिहरूमा क्रान्तिका केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको झाँकी अवश्य मिल्नुपर्दछ ।

टल्सटयको ८० औं वर्षगाँठका अवसरमा वैध रूसी पत्रपत्रिकाहरूमा लेखहरू, पत्रहरू, टीकाटिप्पणीहरूको भरमार छ । परन्तु रूसी क्रान्तिको स्वरूप र त्यसका प्रेरक शक्तिहरूको दृष्टिकोणबाट टल्सटयका कृतिहरूको विश्लेषण गर्न कत्ति पनि चासो राखिएको छैन । ती पत्रपत्रिकाहरूका एक-एक शब्द वाक्क लाग्ने पाखण्डीपनबाट भरिभराउ छन् । ती दुईथरी छन् : सरकारी र उदारतावादी । पहिलोखाले कोरा पाखण्डीपूर्ण कलमको वेश्यावृत्ति गर्ने भाटहरूका लेखहरूमा पाइन्छन्, जुन आ□ना मालिकहरूको इशारामा हिजोसम्म टल्सटयका पछाडि हात धोएर लागि परेका थिए । आज फेरि उनै मालिकहरूका इशारामा टल्सटयलाई देशभक्तका रूपमा चित्रित गरिरहेका छन्, यूरोपसमक्ष सदाचारका नियमहरू पालन गर्ने कोशिश गरिरहेका छन् । कलम बेचेर खाने त्यसखाले लेखकहरूबाट पैसा दिएर लामा-लामा लेखहरू लेख्न लगाइएको छ भन्ने कुरा सबैले बुझ्दछन् तथा उनीहरूले कसैलाई ठग्न सक्दैनन् । उदारपन्थीहरूको पाखण्डीपनमा ज्यादै घृणा हुन्छ । त्यसरी त्यो घातक हुन्छ । तसर्थ त्यो घातक र खतर्नाक हुन्छ । रेच[186]का क्याडेट (वैधानिक जनवादी),[187] बालालाइकिनहरू [188]का कुरा सुनेर कस्तो लाग्दछ भने मानौं टल्सटयप्रति उनको पूरा र हार्दिक सहानुभूति छ । वास्तवमा 'महान् ईश्वरको खोजी गर्ने' टल्सटयबारे उनीहरूले जानीबुझी जुन ठूल-ठूला कुराहरू गरिरहेका छन् र शब्दजाल बुनिरहेका छन्, ती सरासर झूट हुन् किनभनेरूसी उदारपन्थीहरूको आस्था न त टल्सटयको ईश्वरमा छ न उनीहरू मौजूदा सामाजिक व्यवस्थाको उनको आलोचनासित नै सहमत छन् । उनीहरूले टल्सटयको लोकप्रिय नामको किन दुहाई दिन्छन् भने त्यसबाट उनीहरूको शाख बढ्न सकोस् र राष्ट्रव्यापीरूपमा प्रतिपक्षका नेता कहलिन सकून् । सिङ्गो वाक्यको करकराउने संत्रासमा ती एक-एक प्रश्नको सोझो उत्तरको मागलाई डुबाइदिन चाहन्छन् । त्यो प्रश्न हो : टल्सटयमा निहित तीव्र विरोधाभासको कारण के हुन्छ ? र, त्यो विरोधाभासले हाम्रो क्रान्तिका कुन-कुन दोषहरू र कमजोरीहरूलाई व्यक्त गर्दछ त ?

टल्सटयका कृतिहरू, विचारहरू, सिद्धान्तहरू तथा उनीद्वारा प्रतिपादित विचारधारामा विरोधाभास त तीव्ररूपमा छ नै । प्रथम, टल्सटय महान् कलाकार हुन् । उनले रूसी जीवनको खालि अद्वितीय रेखा-चित्र मात्र खिंचेका छैनन् अपितु उनले विश्व साहित्यलाई उत्कृष्ट उपहारसमेत दिएका छन् । तर अर्को कुरा, टल्सटय एउटा कट्टर जमीनदार हुन् । उनको दिमागमा पागल सामन्तमा झैं सधैं इसा चढिरहन्छ । एकातिर, सामाजिक ढोंग तथा पाखण्डीपनका विरुद्ध सशक्त, स्पष्ट र साँचो मनले गरिएको उनको प्रतिवाद छ भने अर्कातिर, "टल्सटयवादीहरू"को दर्शन हुन्छ, अर्थात् रूसका झासझुस बुद्धिजीवीहरूको दर्शन छ, जसले सधैं विलाप गरिरहन्छन् र सबैका अगाडि छाती पिटी-पिटी चिच्याउँछन् : "जनसमुदाय, म ज्यादै पतित हूँ, म ज्यादै पापी हूँ तर अब मैले आत्मोत्थान गरिरहेको छु । हेर्नुस्, अब मैले मासु खान छाडिदिएको छु । अब मैले खालि दूध र भातबाट मात्र गुजारा चलाउने गर्दछु ।" सर्वप्रथम, हामीहरू पूँजीवादी शोषणको कडा आलोचना पाउँछौं, सरकारी हिंसा, राज्य प्रशासन र अदालतको ढोंगको कडा निन्दा गरिएको हामी पाउँछौं र, त्यो गहीरो विरोधाभासको नग्न चित्र देख्दछौं, जसमा एकातिर, सभ्यताका उपलब्धिहरू र समृद्धिको विकास छ भने अर्कोतिर, श्रमजीवी जनताको भयङ्कर गरीबी, अधोपतन र क्लेससमेत छ । द्वितीय, कुन अहंकारको उपदेश मिल्दछ भने "खराब चीजको प्रतिरोध हिंसाबाट नगर □" एकातिर, ज्यादै गम्भीर यथार्थवाद छ र त्यसले सबैखाले पाखण्डीपनको पर्दालाई च्यातचूत पारिदिन्छ भने अर्कातिर, सन्सारको सबैभन्दा घृणित वस्तु – धर्म – को प्रचार गरिएको छ । पेशेबर पादरीहरूको ठाउँमा अर्कोथरी धार्मधिकारीहरूलाई राख्ने प्रयत्न गरिएको छ – त्यसप्रकारका धर्माधिकारीहरूले आ□नो नैतिक धारणाबाट प्रेरित भएर त्यो कुरा अँगाल्नेछन् – अर्थात् ज्यादै तुच्छ र अतः खासगरेर घृणित पादरीवादलाई प्रोत्साहित गरिएको छ । लेखकले ठीकै भनेका छन् :

त्यत्ति समृद्धिशाली तिमी तर दीन-हीना हौ
जीवन औ शक्तिमयी, आज प्राण-खोस्ने हौ
रूस जननी...रूस जननी □[189]

अतः के कुरा स्पष्ट छ भने ती विरोधाभासहरूका कारणले टल्सटयले मजदूर आन्दोलनलाई, समाजवादी सङ्घर्षमा उसको भूमिकालाई तथा रूसी क्रान्तिलाई बुझ्न असमर्थ रहे । तापनि टल्सटयका विचारहरू र सिद्धान्तहरूमा जुन विरोधाभास पाइन्छ, त्यो आकस्मिक होइन । त्यो त १९ औं शदीका अन्तिम तीसवर्षको स्वयं रूसी जीवनको विरोधाभासको अभिव्यक्ति हो । पूँजीपतिहरू र सरकारी कर उठाउनेहरूले लूटपाट गर्न सकून् भनेर उनीहरूलाई हस्तान्तरित गरिएका रूढीवादी गाउँहरू वास्तवमा गाउँहरू भर्खरै भू-दासताबाट उन्मुक्त भएका थिए । शदीयौंदेखि अडिग रहेका कृषि जीवन र कृषि अर्थव्यवस्थाका प्राचीन जगहरू देख्दादेख्दै तत्काल गर्ल्या-गुर्लुम् ढलेका थिए । अतः टल्सटयका विचारमा रहेको विरोधाभास र त्यसको मूल्याङ्कन वर्तमान मजदूर आन्दोलन र वर्तमान समाजवादी दृष्टिकोणबाट गरिनु हुन्न । (यस्तो मूल्याङ्कनको आवश्यकता त छ तर त्यो पर्याप्त हुँदैन ।) बरु त्यो बढ्दो पूँजीवाद, जनताको बढदो गरीबी र जमीनबाट उनीहरूको सम्बन्ध-विच्छेदका विरुद्ध गरिएको विरोधको दृष्टिकोणबाट गरिनुपर्दछ र त्यसको जन्म रूढीवादी रूसी गाउँबाट हुनु अपरिहार्य थियो । मानव-मुक्तिको नयाँ मार्ग खोज्ने एउटा नयाँ ज्योतिको रूपमा टल्सटय हास्यास्पद छन् । त्यसकारण उनको मतको सबैभन्दा कमजोर पक्षलाई धार्मिक सिद्धान्तको रूप दिन प्रयत्न गर्ने विदेशी र रूसी “टल्सटयवादीहरू” वास्तवमा निरीह छन् । टल्सटयको महानता के कुरामा छ भने उनले पूँजीवादी क्रान्तिभन्दापहिले लाखौं रूसी किसानहरूमा जुन भावना र विचार हुर्किरहेको थियो, त्यसको सुन्दररूपले अभिव्यक्त गरेका छन् । टल्सटयको मौलिकता के कुरामा छ भने समग्ररूपमा उनका विचारहरूले किसानहरूको पूँजीवादी क्रान्तिका रूपमा हाम्रो क्रान्तिका विशेषताहरूलाई अभिव्यक्त गर्दछन् । त्यस दृष्टिकोणले हेर्दाखेरि जुन विरोधाभास टल्सटयका विचारहरूमा पाइन्छ, त्यो वास्तवमा ती परिस्थितिको प्रतिविम्ब हो, जसमा हाम्रा किसानहरूले त्यस क्रान्तिमा आ□नो ऐतिहासिक भूमिका खेल्नुपरेको थियो । एकातिर, शदीयौंदेखिको सामन्ती उत्पीडनबाट र सुधारपछिका कैयौं दशकहरूसम्म पनि झन् तीव्र गतिले मच्चिरहेको हाहाकारबाट किसानहरूका मनमस्तिष्कमा घृणा, क्रोध र विद्रोहको दृढ सङ्कल्प पैदा भएको थियो । हाम्रो किसान वर्गले क्रान्तिमा जति पनि ऐतिहासिक कदम उठाएको छ, ती सबैमा हामी राज्यमा आश्रित धर्म, जमीनदार वर्ग र जमीनदारहरूको सरकार, भूस्वामित्त्व तथा दस्तकारिताका पहिलेका सबै ढाँचाहरूलाई निर्मूल पार्ने, भूमि सफा गर्ने, पुलिसको राज्यका स्थानमा स्वतन्त्र र परस्परमा समान साना किसान समुदाय कायम गर्ने प्रयत्न गरेको झलक पाइन्छ । निस्सन्देह टल्सटयका कृतिहरूमा किसानहरूका ती आकांक्षाहरूभन्दा बढी सैद्धान्तिक अनुरूपता छ तर उनको विचारधाराका बारेमा प्रायशः भन्ने गरिएझैं कुनै आदर्शवादी ‘इसाई अराजकतावाद’बाट त्यो त्यत्ति मुक्त छैन ।

अर्कोतिर, किसानहरू नयाँ समाजको स्थापनाप्रति सचेष्ट थिए तर ती सामाजिक सम्बन्धहरूको रूप के हुनुपर्दछ, आ□नो स्वतन्त्रता हासिल गर्नका लागि कुनखालको सङ्घर्ष गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ, त्यसप्रकारका सङ्घर्षमा उनीहरूको नेतृत्व कसले गर्ला, किसान क्रान्तिप्रति पूँजीवादी वर्ग र पूँजीवादी बुद्धिजीवीहरूको कस्तो रवैया होला, जमीनदारी प्रथालाई बलज□ती नष्ट गर्नुपर्ने किन आवश्यकता हुन्छ ? – ती यावत् प्रश्नहरूको बारेमा उनीहरूको विचार ज्यादै अपरिपक्व, परम्परावादी र रूढीवादी ढर्राको थियो । जमीनदारहरू र नोकरशाही तत्त्वहरूलाई आत्मैदेखि घृणा गर्ने प्रेरणा किसानहरूलाई आ□नो अतीतबाट प्राप्त भएको हो । तर आ□ना ती सबै प्रश्नहरूको उत्तर कहाँ खोज्नुपर्ने हो भन्ने कुराको अक्कल उनीहरूलाई आ□नो अतीतबाट प्राप्त हुन सकेको थिएन न त प्राप्त हुन नै सक्दथ्यो । हाम्रो क्रान्तिको कालमा किसानहरूको सानो सङ्ख्या लड्नका लागि अवश्य सङ्गठित भयो र लड्यो पनि । अनि,कतिपय किसानहरूले आ□ना शत्रुलाई – जारका नोकरहरू र जमीनदारहरूका रक्षकहरूलाई – मारेर खतम गर्न हतियार पनि उठाएका थिए । तर किसान वर्गको बहुसङ्ख्यक भाग लियो निकोलाएवीच टल्सटयका आदर्श अनुरूप खालि रुन-चिच्याउन र प्रार्थना गर्न, उपदेश दिन र स्वप्नील सन्सारमा रहन, निवेदन दिन एवं वकील पठाउन लागि नै रह्यो । र, त्यस्तो स्थितिमा सधैं हुने गरेझैं राजनीतिबाट अलग्गै रहने टल्सटयको नीतिको, राजनीतिमा चासो नलिने अथवा त्यसलाई बुझ्न कोशिश नगर्ने नीतिको परिणाम के भयो भने धेरै सानो सङख्यामा किसानहरूले वर्गसचेत, क्रान्तिकारी सर्वहारा वर्गलाई साथ दिए भने किसानहरूको ठूलो सङ्ख्या सिद्धान्तहीन दास मानसिकताले गर्दा पूँजीवादी बुद्धिजीवीहरूको चङ्गुलमा फँस्न पुगे । ती त्यस्ता मान्छेहरूका चङ्गुलमा फँसेका थिए, जसले आफूलाई वैधानिक

जनवादी (क्याडेट) भन्दै त्रुदोभिकहरू[190]को बैठक तत्काल छोडेर तोलिपिनको बैठकमा पुगे – फौजले बूटले गोदेर उनीहरूलाई त्यहाँबाट नभगाउँदासम्म उनहिरूले विन्ति-भाउ गरे, सौदाबाजी गरे, सम्झौता गरे र सम्झौता गराउन बचन दिए । टल्सटयका विचारमा किसान विद्रोहका कमीकमजोरीका झाँकीहरू पाइन्छन् । उनका विचारमा किसान विद्रोहको अभावको कमजोरीका झाँकीहरू पाइन्छन् । उनको विचारमा परम्परागत गाउँको शिथिलता तथा “नाफाखोर किसान”को समझदारी परिलक्षित छ ।

सन् १९०५ – ०६ को फौजी विद्रोहलाई नै लिनुहोस् । त्यो क्रान्तिमा जो-जसले भाग लिए, ती सामाजिक ढाँचाको दृष्टिबाट किसान र सर्वहारा दुवै वर्गबाट आएका थिए । सर्वहारा वर्ग कमसंख्यामा थियो । त्यही कारणले उक्त फौजी आन्दोलनमा राष्ट्रव्यापी एकता र त्यो पार्टी चेतनाको अभाव थियो, जुन हामी सर्वहारा वर्गमा पनि पाउँछौं, जो त्यति छिटो सामाजिक-जनवादी बन्न पुगेका थिए । मानौ. उसमा कुनै जादूको प्रभाव परेको होस् । अर्कातिर, फौजी-विद्रोह असफल हुनु उसका नेता अधिकारी नहुनु हो भन्ने भनाइ सरासर गलत हो । त्यसको पछि विपरीत नरोदनाया भोल्या[191]को जुन ज्यादै प्रगति भएको थियो, त्यसको कारण खालि के थियो भने ‘ती मूर्ख पशुहरू’ले आ□ना अधिकारीहरूका विरुद्ध स्वतन्त्ररूपबाट, कसैको मद्दतविना विद्रोहको झण्डा बोकेका थिए । उनीहरूको त्यही स्वतन्त्रताबाट नै उदलारपन्थी जमीनदार वर्ग र उदारपन्थी अधिकारीहरू डराएका थिए । सिपाहीहरूलाई किसानको आत्मैदेखि समर्थन थियो । जमीनको नाम लिनेबित्तिकै उनीहरूका आँखा झिलिमिलि हुन थाल्दथे । कैयौंपटक विद्रोही सेनाको बागडोर सर्वसाधारण सिपाहीका हातमा पुगेको थियो तर उनीहरूले डटेर त्यो अधिकारको प्रयोग गरेनन् । तिनीहरूले आनाकानी गरे । एकाध दिनपछि कहिलेकाहीं केहीघण्टापछि र कैयौंपटक त उनीहरूले आ□नै घृणित अधिकृतलाई पिटेर कैदी अधिकारीलाई छाडिदिएका थिए र सरकारसित सम्झौता वार्ता गर्न थालेका थिए । त्यसको परिणाम के भयो भने तिनीहरूमध्ये कैयौंलाई गोली हानियो, कैयौंका नग्न पिठ्यूँमा कोर्रा हानियो तथा पुनः दासताको सिक्री लगाइयो । त्यो सबै कुरा टल्सटयको उपदेश अनरूप नै थियो ।

टल्सटयले तीव्र घृणा, परिस्थितिमा सुधार गर्ने प्रयास तथा अतीतबाट छुटकारा पाउने तीव्र इरादा गरे । तर साथै उनले केटाकेटी नौसिकारूपन, राजनैतिक अज्ञानता र क्रान्तिका बारेमा शिथिलता व्यक्त गरे । आर्थिक र ऐतिहासिक परिस्थितिबाट के कुरा परिलक्षित हुन पुग्दछ भने जनतामा क्रान्तिकारी आन्दोलन अपरिहार्य प्रादुर्भाव किन भयो र किन ऊ उक्त सङ्घर्षको लागि तयार भएन ? खराब कुराको प्रतिवाद नगर्ने टल्सटयवादी नीति पनि त्यो परिस्थितिबाट स्पष्ट हुन्छ, जुन क्रान्तिको असफलताको निकै ठूलो कारण थियो ।

भनिन्छ, पराजित सेनाले निकै सवक सिक्दछ । तर क्रान्तिकारी वर्गहरूको तुलना सेनासित केवल एकसीमासम्म मात्रै गर्न सकिन्छ । पूँजीवादको विकासबाट ती परिस्थितिहरू तीव्रताका साथ बदलिइरहेका छन् र धेरै तीव्र बन्दैगइरहेका छन्, जसले जमीनदारहरू र उनीहरूको सरकारप्रतिको तीव्र घृणाबाट एकताबद्ध लाखौं किसानहरूलाई क्रान्तिकारी जनवादी सङ्घर्षका लागि उठाएका थिए । विनिमयको विकास, बजार नियन्त्रण तथा धनको सत्ताको वृद्धिको परिणामस्वरूप कृषक समुदायमध्ये रूढीवादी पद्धति र टल्सटयको पौराणिक विचारधारा बढीभन्दाबढी लोप भइरहेका छन् । तर क्रान्ति हुनुभन्दा पहिलेका वर्षहरू तथा क्रान्तिकारी जनसङ्घर्षमा भएको प्राथमिक असफलताको राम्रो परिणाम अवश्य भएको छ – त्यो के हो भने जनसमुदायको पहिलेको सङ्गठनहीनता र शिथिलतामाथि घातक प्रहार भएको छ । अहिले अन्तर बढी स्पष्ट भइसकेको छ । वर्गहरू र पार्टीहरूको स्थिति निश्चित भइसकेको छ । स्तोलिपिनका सवकहरूको हतौडाको चोट र क्रान्तिकारी-जनवादीहरूका निरन्तर र अविचल आन्दोलनको परिणाम के हुनेछ भने समाजवादी सर्वहारा वर्गबाट मात्रै नभएर जनतान्त्रिक कृषक समुदयबाट समेत, बढी अटल इरादा भएका, खारिएका वीरहरू ठूलो सङ्ख्यामा अपरिहार्यरूपबाट अगाडि आउनेछन् – त्यस्ता वीरहरूको हातबाट टल्सटयरूपी ऐतिहासिक पाप हुने सम्भावना उत्तरोत्तर कम हुँदैजानेछ ।

प्रोलेटरी, अङ्क – ३५

मिति : सेप्टेम्बर ११ (२४), १९०८

LCW — 15

धर्मप्रति मजदूरहरूको पार्टीको रूख

ड्युमामा[192] सिनाङ[193] (धार्मिक सभा)को अनुमानित खर्चबारे बहस चलेको बेला प्रतिनिधि सुरकोवको भाषण र त्यो भाषणको प्रारूपबारे (त्यस अङ्कमा दुवै प्रकाशित भएका छन्) विचार गर्नेबेलामा हाम्रो

ड्युमासमूहमा चलेको बहसले कस्तो प्रश्न उठाइदिएको छ भने यो विशेष अवसरको लागि त्यो अत्यावश्यक र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । निश्चय नै धर्मसितसम्बन्धित हरेक चीजप्रति यतिबेला “समाज”का व्यापक तह र तप्काहरूद्वारा चासो देखाइँदैछ तथा त्यस चीजले मजदूर आन्दोलनको नजिकका बुद्धिजीवीहरूको पङ्क्ति र मजदूरहरूको केही खास भागलाई समेत पनि प्रभावित गरेको छ । अतः धर्मबारे एउटा सार्वजनिक वक्तव्य दिनु सामाजिक-जनवादीहरूको सबैभन्दा ठूलो कर्तव्य हो ।

सामाजिक-जनवाद आ□नो समग्र विश्वदृष्टिकोणलाई वैज्ञानिक समाजवाद, अर्थात् मार्क्सवादमा आधारित छ । मार्क्सवादको दार्शनिक आधार मार्क्स र एङ्गेल्सले बारम्बार घोषित गर्नु भएझैं द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद हो । यसले फ्रान्सको १८ औं शदीको भौतिकवाद तथा जर्मनीमा फायरबाख (१९ औं शदीको पूर्वार्द्ध)को भौतिकवाद – जुन भौतिकवाद पूर्णतः अनीश्वरवादी छ र निश्चितरूपमा सबै धर्महरूका विरुद्ध छ – को ऐतिहासिक परम्पराको स्थान ग्रहण गरेको छ । एङ्गेल्सको कृति ड्यूरिङ मतखण्डनलाई मार्क्सले पाण्डूलिपीका रूपमा पढ्नुभएको थियो । त्यो भौतिकवादी र नास्तिक ड्यूरिङका विरुद्धको पूर्णतः भण्डाफोर हो किनभने उनी (ड्यूरिङ – अनु.) सुसङ्गत भौतिकवादी होइनन् । एङ्गेल्सले लुडविग फायरबाखसम्बन्धी आ□नो लेखमा फायरबाख[194]लाई किन तीखो आलोचना गर्नुभएको छ भने उनले धर्मलाई खतम पार्नका लागि धर्मसँग सङ्घर्ष नगरेर त्यसलाई नयाँ जीवन दिन, एउटा नयाँ उदात्त धर्मको आविष्कार गर्न र त्यस्तै अरू कुराहरूका लागि धर्मसित सङ्घर्ष गर्दछन् । ‘धर्म जनताको निम्ति अफीम हो’[195] भन्ने मार्क्सको उक्ति धर्मप्रति समग्र मार्क्सवादी दृष्टिकोणको आधार हो । मार्क्सले सबै आधुनिक धर्महरू, इसाई धार्मिक सङ्घहरू तथा हरेक एवं सबै धार्मिक सङ्गठनहरूलाई पूँजीवादी प्रतिक्रियावादका हतियार मान्नुभएको छ । त्यसले शोषणको समर्थन गर्दछन् र मजदूर वर्गलाई दिग्भ्रमित पार्दछन् ।

त्यसका साथै एङ्गेल्सले सामाजिक-जनवादीहरूभन्दा “बढी वामपन्थी” वा “बढी क्रान्तिकारी” हुने तथा मजदूर वर्गको पार्टीको कार्यक्रममा धर्मका विरुद्ध जेहाद छेड्ने भावनाका साथ नास्तिकतावादको स्पष्ट घोषणा सामेल गर्न खोज्नेहरूको आलोचना गर्नुभएको छ । । फरार र लन्डनमा निर्वासितरूपमा रहने गरेका कम्यूनका सदस्य ब्लाङ्कीवादी[196]को चर्चित घोषणापत्रबारे १८८४ मा टिप्पणी गर्दै एङ्गेल्सले धर्मका विरुद्धको हो-हल्लापूर्ण युद्ध घोषणालाई मूर्खताको संज्ञा दिनुभएको थियो र त्यस्तोखालको युद्धको घोषणा धर्मप्रति पुनः चासो जगाउने तथा त्यसको वास्तविक अन्त्य रोक्ने सबैभन्दा श्रेष्ठ तरीका हो भनेर बताउनुभएको थियो । एङ्गेल्सले ब्लाङ्कीवादीहरूको दोष खालि श्रमजीवी जनसमुदायको वर्ग-सङ्घर्षले मात्रै सर्वहारा वर्गको व्यापकतम भागलाई विस्तृतरूपले सचेत र क्रान्तिकारी सामाजिक व्यवहारमा उतारेर उत्पीडित जनतालाई धर्मको जुवाबाट वास्तविकरूपमा मुक्ति दिलाउन सक्दछ भन्ने कुरा बुझ्न असमर्थ हुनु हो भनेर औंल्याउनुभएको थियो । जब धर्मका विरुद्ध जेहाद छेड्नु मजदूर वर्गको पार्टीको राजनैतिक कार्यक्रम हो भनिन्छ भने त्यो अराजकतावादी शब्दाडम्बरभन्दा अरू केही होइन ।[197] उहाँले १८७७ मा पनि आ□नो ड्यूरिङ-मतखण्डनमा दार्शनिक ड्यूरिङद्वारा आदर्शवाद र धर्मलाई दिइएको सानो छूटबारे तीव्र प्रहार गर्दै समाजवादी समाजमा धर्मलाई निषिद्ध गरिदिनुपर्दछ भन्ने उनको मिथ्या क्रान्तिकारी विचारको पनि निन्दा गर्नुभएको थियो । एङ्गेल्सले के भन्नुभएको छ भने धर्मका विरुद्धको त्यस्तोखाले युद्धको घोषणाको अर्थ “विस्मार्कवादबाट विस्मार्कलाई हराउनु,” अर्थात् पुरोहितवादका विरुद्ध विस्मार्कको सङ्घर्षको गल्ती दोहोऱ्याउनु (कुख्यात ‘सांस्कृतिक सङ्घर्ष’, कल्चरक्याम्फी, अर्थात् १८ औं शदीको ८ औं दशकमा क्याथोलिकका प्रहरी दमनका साधनहरूको सहारा लिएर जर्मन क्याथोलिक पार्टी, “मध्यमार्गी” पार्टीका विरुद्ध विस्मार्कद्वारा छेडिएको सङ्घर्ष) । त्यो सङ्घर्षद्वारा विस्मार्कले क्याथोलिकहरूको लडाकू पुरोहितवादलाई नै उत्तेजित बनायो र वास्तविक सांस्कृतिक कार्यलाई क्षति पुऱ्यायो । किनभने उसले राजनैतिक विभाजनको ठाउँमा धार्मिक विभाजनलाई प्रधानता दियो तथा मजदूर वर्गको केही भाग र अरू जनवादी तत्वहरूको ध्यान वर्ग र क्रान्तिकारी सङ्घर्षका अत्यावश्यक कामहरूबाट हटाएर सबैभन्दा सतही र पूँजीवादी पुरोहितको मिथ्या विरोधतिर लगाइदियो । भावी अति-क्रान्तिकारी ड्यूरिङमाथि विस्मार्ककै गलती अर्कोरूपमा दोहोऱ्याएको दोष देखाउँदै एङ्गेल्सले के कुरामा जोड दिनुभएको थियो भने मजदूर वर्गको पार्टीले सर्वहाराहरूलाई सङ्गठित र शिक्षित पार्ने काम धैर्यपूर्वक गर्न सक्ने हुनुपर्दछ, जुन विस्तारै-विस्तारै धर्मको अवसानको कारण बन्नेछ । आफू स्वयं राजनैतिक सङ्घर्षलाई बाजी थापेर धर्मका विरुद्ध लाग्नुहुँदैन । त्यो दृष्टिकोण जर्मन सामाजिक-जनवादको सारतत्वको एउटा अङ्ग बन्नपुगेको छ । उदाहरणका लागि त्यसले जेसुइटहरूको स्वतन्त्रता, जर्मनीमा त्यसको र जुनसुकै धर्मको

विरोध गर्नका लागि पुलिस शैलीको उपयोग पूर्णरूपबाट छोडिदिने वकालत गर्दथ्यो । एरफुर्ट कार्यक्रम (१८९१)[198]को "धर्म एउटा व्यक्तिगत मामिला हों", सामाजिक-जनवादको राजनैतिक कार्यक्रमको सारतत्व निहित छ" भन्ने महत्त्वपूर्ण भनाइ छ ।

यो कार्यदिशा अब प्रकाश बन्नपुगेको छ । उनले कुनै किसिमले मार्क्सवादको एउटा नयाँ विकृतिलाई जन्म दिएका छन् । त्यसले विपरीत दिशातिर, अवसरवादी दिशातिर, लैजान्छ । एरफुर्ट कार्यक्रमको उपर्युक्त भनाइको व्याख्या कुन आशयले गरिँदैछ भने हामी सामाजिक जनवादीहरू, हाम्रो पार्टीले धर्मलाई व्यक्तिगत मामिला मान्न लागेका छौं, सामाजिक जनवादीको रूपमा, पार्टी दृष्टिकोणका रूपमा हामीहरूले धर्मलाई व्यक्तिगत मामिला मान्न लागेका छौं । त्यो अवसरवादी दृष्टिकोणसित सीधै विवादमा नफँसीकन १९ औं शदीको अन्तिम दशकमा एङ्गेल्सले कुनै सैद्धान्तिक वादविवादद्वारा होइन, अपितु सकारात्मकरूपबाट त्यसको दृढतापूर्वक खण्डन गर्नु आवश्यक ठान्नु भयो, अर्थात् एङ्गेल्सले त्यो कार्य एउटा वक्तव्यको रूपमा गर्नु भयो, त्यसलाई उहाँले जानीबुझी रेखाङ्कित गर्नुभएको थियो । उहाँले के भन्नुभएको थियो भने सामाजिक-जनवादीहरूले धर्मलाई राज्यका सम्बन्धमा व्यक्तिगत मामिला मान्दछन् तर जहाँसम्म स्वयं हाम्रो प्रश्न हो, मार्क्सवाद र मजदूर वर्गको पार्टीको प्रश्न हो, हामीहरूले धर्मलाई व्यक्तिगत मामिला मान्दैनौं ।[199] धर्मको प्रश्नमा मार्क्स र एङ्गेल्सका भनाइहरूको बाह्य इतिहास यस्तै छ । मार्क्सवादप्रति असंगत दृष्टिकोण हुने व्यक्तिहरूका लागि, सोंच्न पनि नसोंच्ने र सोंच्न पनि नचाहनेहरूका लागि यो इतिहास निरर्थक मार्क्सवादी अन्तरविरोधहरू र ढुलमूलपन हुनेहरूको एउटा समूह हो, "सुसङ्गगत" नास्तिकतावाद र धर्मलाई दिइएको"घूस, ईश्वरका विरुद्ध क...क..क्रान्तिकारी जेहाद तथा धर्मभीरू मजदूरहरूको "सन्तुष्टि"को कायरतापूर्ण इच्छा एवं उनीहरूले आ□नो माफबाट हटाइदिने भयबीच "सिद्धान्तहीन" अनिश्चितताको खिचडी हो, आदि-आदि । अराजकतावादी ल□फाजीको साहित्यमा मार्क्सवादमाथि त्यसरी थुप्रै प्रहार गरिएको छ ।

तर जुन व्यक्ति मार्क्सवादलाई गम्भीरतापूर्वक बुझ्न, त्यसका दार्शनिक सिद्धान्तहरू र अन्तरराष्ट्रिय सामाजिक-जनवादबारे विचार गर्न सक्षम छ, उसले तत्काल के कुरा बुझ्न थाल्नेछ भने धर्मसम्बन्धी मार्क्सवादी कार्यनीति पूर्णतः सुसङ्गत, मार्क्स र एङ्गेल्सद्वारा सतर्कतापूर्वक र सुविचारित कार्यनीति हो भने नौसिकारूहरू वा ज्ञानशून्य व्यक्तिहरूले जुन चीजलाई अनिश्चयात्मकता ठान्दछन्, त्यो वास्तवमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको सीधा र अपरिहार्य निष्कर्ष हो । धर्मको मामिलामा मार्क्सवादको प्रकट "उदारता" कुनै तथाकथित "कार्यनीतिसम्बन्धी" कारणहरू, कसैलाई "धम्काएर भगाउने" इच्छा, आदिमाथि आधारित छ भनेर सोंच्नु भयङ्कर भूल हुनेछ । त्यसको विपरीत उक्त प्रश्नमा पनि मार्क्सवादी राजनैतिक कार्यदिशा अविच्छिन्नरूपबाट उसको दार्शनिक सिद्धान्तसित सम्बन्धित छ ।

मार्क्सवाद भौतिकवाद हो । त्यसकारण यो धर्मको उत्तिकै निर्मम शत्रु हो, जत्तिको १८ औं शदीका विश्वज्ञानी पण्डितहरू वा फायरबाखको भौतिकवाद थियो । त्यसमा कत्ति पनि शङ्का गर्ने ठाउँ छैन । तर मार्क्स र एङ्गेल्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद विश्वज्ञानीहरू र फायरबाखभन्दा पनि अगाडि बढ्दछ किनभने यसले भौतिकवादी दर्शनलाई ऐतिहासिक क्षेत्रमा र सामाजिक विज्ञानको क्षेत्रमा समेत लागू गर्दछ । हामीहरूले धर्मका विरुद्ध लडाइँ गर्नुपर्दछ – यो समग्र भौतिकवादको र फलस्वरूप मार्क्सवादसमेतको पनि क ख ग हो । तर मार्क्सवाद त्यस्तो क ख गमा नै रोकिने भौतिकवाद होइन । यो अगाडि बढ्दछ । यसले भन्दछ : धर्मका विरुद्ध कसरी लड्ने भन्ने कुरा पनि सिक्नुपर्दछ तथा त्यसो गर्नका लागि जनताबीच हामीहरूले ईश्वर र धर्मको मूलको व्याख्या पनि द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी पद्धतिबाट गर्नुपर्दछ । धर्मविरुद्धको युद्धलाई खालि अमूर्त सैद्धान्तिक शिक्षासम्म मात्र सीमित गर्न सकिन्न र त्यसलाई खालि शिक्षासम्म मात्र सीमित गरिदिनुहुँदैन । त्यसलाई वर्ग-सङ्घर्षको ठोस व्यवहारका साथ सम्बद्ध गर्नुपर्दछ, धर्मको सामाजिक आधार उन्मूलन गर्नु यसको उद्देश्य हो । शहरिया सर्वहारा वर्गका पिछडिएका भागहरू, अर्द्ध-सर्वहारा वर्गको ठूलो भाग तथा किसान जनसमुदायमाथि धर्मको प्रभाव किन रहिरहन्छ ? पूँजीवादी प्रगतिशील, उग्रवादी वा पूँजीवादी भौतिकवादीहरूको एउटै उत्तर हुन्छ – त्यसको कारण जनताको अज्ञानता हो । र, अतः "धर्म मूर्दावाद र नास्तिकतावाद जिन्दावाद □ नास्तिक विचारको प्रचार गर्नु हाम्रो प्रमुख कर्तव्य हुनआउँछ □" मार्क्सवादीहरू भन्दछन् – त्यो सही होइन, त्यो एउटा कृत्रिम दृष्टिकोण हो, सङ्कीर्ण पूँजीवादी सुधारवादी दृष्टिकोण हो । त्यसले धर्मको मूलको पर्याप्त व्याख्या गर्दैन । त्यसले भौतिकवादी नभएर आदर्शवादी व्याख्या गर्दछ । आधुनिक पूँजीवादी देशहरूमा धर्मका आधारहरू मुख्यतः सामाजिक नै हुन्छन् । आज धर्मको सबैभन्दा गहीरो आधार श्रमजीवी जनसमुदायको सामाजिकरूपबाट उत्पीडित अवस्था हुनु तथा पूँजीवादका अन्धभक्त शक्तिहरूसमक्ष

खुलस्तरूपले उसको पूर्णरूपले असहाय स्थिति हुनु हो, जुन हरेक दिन, हरेक घण्टा सर्वसाधारण श्रमजीवी जनतालाई सबैभन्दाबढी भयङ्कर कष्ट र सबैभन्दा असभ्य अत्याचारका घटनाहरूले उत्पीडन गरिरहन्छन् अनि, यी कष्ट र अत्याचारका असामान्य घटनाहरू – युद्ध, भूकम्प, आदिजस्ता घटनाहरूबाट उत्पन्न हुने कष्टभन्दा हजारगुनाबढी कठोर हुन्छन् । “भयले देवताहरूलाई जन्म दियो ।” पूँजीका अन्धसमर्थक शक्तिहरूको भय – ती अन्धशक्ति किन हुन् भने तिनलाई सर्वसाधारण जनसमुदायले सामान्यरूपले देख्न सकदैनन् – त्यो एउटा त्यस्तो शक्ति हो भने त्यसले सर्वहारा वर्ग र साना मालिकहरूको जीवनको हरेक कदममा “अचानक”, “अप्रत्याशित” र “आकस्मिक”रूपले तङ्ग गर्ने, बर्वाद पार्ने, गरीबी बढ्ने, वेश्यावृत्ति बढ्ने, भोकले मृत्यु हुने खतरा मात्र उत्पन्न हुने नभएर तिनबाट ग्रस्तसमेत पनि गर्दछ । त्यस्तो छ : आधुनिक धर्मको आधार, त्यसलाई हरेक भौतिकवादी – यदि ऊ स्कूले केटाकेटी भौतिकवादी बन्न चाहन्न भने सबैभन्दा पहिले उसले यो कुरा ख्याल राख्नुपर्दछ । जतिबेलासम्म जनताले धर्मको त्यो आधारसित स्वयं सङ्घर्ष गर्न, पूँजीको शासनका सबै रूपहरूका विरुद्ध एकताबद्ध, सङ्गठित, योजनाबद्ध र सचेतढङ्गबाट सङ्घर्ष गर्न सिक्दैनन्, त्यतिबेलासम्म शिक्षा दिने कुनै किताबले पनि धर्मको प्रभाव कठोर पूँजीवादी श्रमद्वारा थिचिएका र दबिएका तथा पूँजीवादको अन्धो विनाशकारी शक्तिको दयामाथि आश्रित जनताको मन मस्तिष्कबाट मेटाउन सक्दैन ।

त्यसो भए, के त्यसको अर्थ हो : धर्मका विरुद्ध शिक्षा दिने किताब हानीकारक वा अनावश्यक हुन्छ ? नाई, त्यस्तो कुरा होइन । त्यसको अर्थ के हो भने सामाजिक-जनवादको नास्तिकतावादी प्रचार उसको आधारभूत कर्तव्यको अधीनमा हुनुपर्दछ । त्यो आधारभूत कर्तव्य हो : शोषक वर्गका विरुद्ध शोषित जनसमुदायको वर्ग-सङ्घर्षको विकास गर्नु ।

जुन व्यक्तिले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी सिद्धान्त, अर्थात् मार्क्स र एङ्गेल्सको दर्शनबारे विचार गरेको छैन, उसले यो प्रस्थापनालाई बुझ्न सक्दैन (वा कम्तिमा तुरुन्त बुझ्न सक्दैन) । उसले त्यस्तो किन हो भनेर सोध्नेछ । के वैचारिक प्रचार गर्नु, कुनै खास विचार सिकाउनु, संस्कृति र प्रगतिको शत्रु (अर्थात् धर्म)का विरुद्ध हजारौं वर्षदेखि चल्दैआइरहेको वर्ग-सङ्घर्षका अगाडि, अर्थात् आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रमा निश्चित व्यवहारिक लक्ष्यका लागि गरिने सङ्घर्षका अगाडि के त्यसले गौण महत्त्व राख्दछ ?

त्यो मार्क्सवादी द्वन्द्ववादप्रति वर्तमान आपत्तिहरूमध्ये एउटा हो । त्यसले मार्क्सवादी द्वन्द्ववादको पूर्ण अज्ञानता प्रदर्शित गर्दछ । ती आपत्ति गर्नेहरूलाई जुन अन्तरविरोधहरूले सताउँछन्, ती वास्तविक जीवनका वास्तविक अन्तरविरोधहरू हुन्, अर्थात् ती वस्तुगत द्वन्द्वात्मक अन्तरविरोध हुन्, ती शाब्दिक वा कृत्रिमरूपले निर्मित होइनन् । नास्तिकतावादको सैद्धान्तिक प्रचार गर्नु, अर्थात् सर्वहारा वर्गको केही भागमा प्रचलित धार्मिक विश्वासलाई नष्ट गर्नु र त्यस भागका वर्ग-सङ्घर्षको सफलता, प्रगति र स्थितिहरूबीच एक स्पष्ट विभाजन रेखा खिंच्नु भनेको गैर-द्वन्द्वात्मक तर्क दिनु, परिवर्तनशील र सापेक्ष सीमालाई स्थायी, निरपेक्ष सीमामा परिवर्तित गरिदिनु हो । त्यसको अर्थ हो : जुन चीज वास्तविक जीवनमा अविच्छिन्नरूपबाट सम्बन्धित छ, त्यसलाई बलज□ती अलग गरिदिनु । आउनुहोस्, एउटा उदाहरण हेरौं □ मानौं एउटा विशेष उद्योगको क्षेत्रमा, एउटा विशेष उद्योगमा मजदूरहरू धेरै वर्गसचेत सामाजिक-जनवादीहरूमध्ये धेरै अवश्य नास्तिक हुन्छन् भने अपेक्षाकृतरूपमा पिछडिएका, गाउँ र किसानसित सम्बद्ध तथा ईश्वरमाथि विश्वास गर्ने मजदूरहरूमध्ये कतिपय अझैपनि चर्च जान्छन् र स्थानीय पादरीहरूका सीधै प्रभावमा हुन्छन् । मानौं ईश्वरले मजदूर संघसमेत संगठित गरिरहेको छ – विभाजित छ । त्यस क्षेत्रको आर्थिक सङ्घर्ष हडतालमा बदलिएको छ भन्ने कुरा पनि मानौं । अब मार्क्सवादीहरूको कर्तव्य हुन्छ : हडताललाई अरू सबै चीजभन्दा बढी महत्त्व दिनु तथा त्यो सङ्घर्षमा सहभागी मजदूरहरूलाई नास्तिकहरू र इसाईहरूमा बिभाजित गर्ने कुराको सशक्तरूपमा प्रतिकार गर्नु – त्यस्तो जुनसुकै विभाजनको पनि सशक्तरूपमा विरोध गर्नु । त्यस्तो स्थितिमा नास्तिकतावादी प्रचार अनावश्यक र हानीकारक दुवै हुनेछ – पिछडिएका तप्काहरूलाई तर्साएर भगाइदिनु, चुनावमा एउटा सिट गुमाउनु, आदि संकीर्णतावादी भयको कारण नभएर वर्ग-सङ्घर्षको वास्तविक प्रगतिको दृष्टिकोणबाट त्यसले मौजूदा पूँजीवादी सामाजिक स्थितिमा इसाई मजदूरहरूलाई सामाजिक-जनवाद र नास्तिकतावादमा क्षुद्र नास्तिकतावादको अपेक्षा सयगुना बढी दृढताका साथ दीक्षित गर्नेछ । त्यस्तो बेला नास्तिकतावादको शिक्षा दिनु पुरोहित र पुरोहितहरूका हातको खेलौना बन्नुहुनेछ, जसले मजदूरहरूको विभाजन हडतालमा उनीहरूले भाग लिएको कारण नभएर ईश्वरमा उनीहरूको विश्वासको आधारमा होस् भन्नुभन्दा अरूबढी केही चाहन्नन् । हर मूल्यमा ईश्वरका विरुद्ध युद्धको घोषणा गर्ने अराजकतावादीहरूले वास्तवमा पुरोहित र पुरोहितहरूलाई मद्दत पुऱ्याउँछन् (जसरी अराजकतावादीहरूले सधैं पूँजीपतिहरूको मद्दत गर्दछन्) ।

मार्क्सवादीहरू भौतिकवादी, अर्थात् धर्मविरोधी हुनुपर्दछ तर उनीहरू द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी, अर्थात् धर्मविरोधी सङ्घर्षलाई अमूर्तढङ्गबाट नभएर, अप्रत्यक्ष, विशुद्ध सैद्धान्तिक, अपरिवर्तनीय उपदेशहरूको आधारमा चल्ने नभएर, बरु उनीहरू ठोसरूपमा, वर्ग-सङ्घर्षका आधारमा चल्ने भौतिकवादी हुनुपर्दछ, जो व्यवहारिकरूपमा चलिरहन्छन् र आम सर्वसाधारण जनसमुदायलाई अरू कुनै कुराभन्दा धेरै समुचितढङ्गले शिक्षित गरिरहन्छन् । मार्क्सवादीहरू समग्र स्थितिमाथि ध्यान दिन सक्ने हुनुपर्दछ । उनहिरू अराजकतावाद र अवसरवादबीच बुझ्न योग्य हुनुपर्दछ । (त्यो विभाजन रेखा सापेक्ष हुन्छ, खस्किरहने र बदलिइरहने हुन्छ तर हुन्छ अवश्यमेव) । अनि, न त उनीहरू अराजकतावादीहरूको अमूर्त, शाब्दिक तर वास्तवमा खोक्रो "क्रान्तिवाद"बाट प्रभावित हुनुहुन्छ न निम्न-पूँजीवादी वा उदारवादी बुद्धिजीवीहरूको संकीर्णता र अवसरवादको शिकार हुनुहुन्छ, जो धर्मका विरुद्धको संङ्घर्षबाट पछि हट्दछन्, आ□नो कर्तव्य हो भन्ने कुरा भलिदिन्छन्, ईश्वरवादी आस्थासित सम्झौता गर्दछन् अनि, वर्ग-सङ्घर्षका हितहरूद्वारा नभएर कसैको मन नदुःखाउने, कसैसित झैझगडा नगर्ने र कसैलाई पनि भयभीत नपार्ने निकृष्ट, पतित विचारहरूबाट – "बाँच र बाँच्न देऊ" भन्ने सोझोपनको नियम, आदि – बाट निर्देशित हुन्छन् ।

धर्मप्रतिको सामाजिक-जनवादीहरूको रूखसित सम्बन्धित सान्दर्भिक समस्याहरूबारे पनि त्यही दृष्टिकोणबाट विचार गरिनुपर्दछ । उदाहरणका लागि प्रायः कस्तो प्रश्न गरिन्छ भने कुनै साधु वा पुजारी सामाजिक-जनवादी पार्टीको सदस्य बन्न सक्दछ कि सक्दैन ? उक्त प्रश्नको प्रायः स्पष्ट सकारात्मक उत्तर दिइन्छ र प्रमाणस्वरूप यूरोपेली सामाजिक-जनवादी पार्टीहरूका अनुभव प्रस्तुत गरिन्छ । तर त्यो केवल मजदूर आन्दोलनमा मार्क्सवादी सिद्धान्त लागू गर्ने कुराको अनुभव मात्र नभएर प.यूरोपको विशेष ऐतिहासिक स्थितिको समेत परिणाम थियो । त्यस्तो स्थिति रूसमा छैन (ती परिस्थितिहरूबारे मैले अरू कुरा पछि मात्रै गर्नेछु) । र, त्यसरी उक्त प्रश्नमा निश्चितरूपबाट सकारात्मक उत्तर दिनु ठीक हुनेछैन । पूर्णतः पादरीहरूलाई सामाजिक-जनवादी पार्टीको सदस्य बन्नुहुँदैन भन्ने दाबा गर्न सकिन्न । तापनि त्यसको उल्टो नियम पनि बनाउन सकिन्न । यदि कुनै पादरी हामीसित हाम्रो सामान्य राजनैतिक कार्यमा भाग लिनका लागि आउँछ भने र पार्टी कार्यक्रमको विरोध नगरीकन उत्तरदायित्वपूर्णढङ्गबाट पार्टी कर्तव्य पूरा गर्दछ भने उसलाई सामाजिक-जनवादीहरूको पङ्क्तिमा समावेश हुने अनुमति दिन सकिन्छ किनभने हाम्रो कार्यक्रमको भावना र सिद्धान्त तथा पादरीहरूको धार्मिक विश्वासबीच जुन अन्तर हुन्छ, त्यो ती परिस्थितिहरूमा खालि उसैसित मात्र सम्बन्धित हुन्छ । त्यो उसको आ□नो अन्तरविरोध हुनेछ र कुनै राजनैतिक सङ्गठनले पनि आ□ना पार्टी सदस्यहरूको परीक्षा पार्टी कार्यक्रम र उसका निजी विचारहरूबीच कुनै अन्तरविरोध छ वा छैन भनेर लिन सक्दैन । तर निश्चय नै त्यसप्रकारको मामिला प.यूरोपमा पनि अपवादस्वरूप विरलै होला भने रूसमा त त्यो नितान्त असम्भव छ । र, यदि उदाहरणको लागि कुनै पादरी सामाजिक-जनवादी पार्टीको सदस्य बन्यो तथा आ□नो मुख्य र एक मात्र कार्य पार्टीमा सक्रियरूपबाट आ□ना धार्मिक विचारहरूको प्रचार गर्ने कुरालाई बनायो भने त्यसलाई पार्टीले निस्सन्देह आ□नो पङ्क्तिबाट निष्कासित गर्नुपर्दछ । हामीहरूले सामाजिक-जनवादी पार्टीमा ईश्वरमाथि आ□नो आस्था र विश्वास भएका मजदूरहरूलाई पार्टी सदस्य बनाउनका लागि सचेत प्रयत्न गर्नुपर्दछ तर उनीहरूका विरुद्ध सक्रिय सङ्घर्ष चलाउनका लागि होइन । र, हामीहरू उनीहरूको धार्मिक आस्था र विश्वासमाथि रत्तिभर चोट पुऱ्याउने कुराका विरोधी छौं । हामीहरूले पार्टीभित्र विचारको स्वतन्त्रताको अनुमति दिन्छौं तर त्यो निश्चित सीमासम्म मात्र, जुन पार्टीद्वारा निर्धारित हुन्छ । फेरि बहुमतद्वारा अस्वीकृत गरिएका विचारहरूको शिक्षा दिनेहरूसित हातमा हात मिलाएर जान सक्दैनौं ।

एउटा अर्को उदाहरण लिऊँ । के सामाजिक-जनवादी पार्टीका सदस्यहरूले "समाजवाद हाम्रो धर्म हो" भनेर घोषणा गर्ने र त्यो घोषणासित मेलखाने विचारहरूको वकालत गर्ने कुरालाई हरहालतमा र हरप्रकारबाट निन्दा गर्नुपर्दछ त ? होइन । यहाँ मार्क्सवादबाट (त्यसरी समाजवादबाट) भडकाव हुने कुरामा कुनै शङ्का हुँदैन । तर त्यो भडकावको अर्थ हो : एकप्रकारले त्यसको सापेक्षिक महत्त्व परिस्थिति अनुसार बदलिन सक्दछ । यदि कुनै आन्दोलनकारी व्यक्ति वा शक्तिले मजदूर वर्गलाई सम्बोधन गर्दै राम्ररी आ□ना कुराहरू बुझाउनका लागि पिछडिएका जनसमुदायको बढी अभ्यस्त भएको त्यसखालको शब्दावली प्रयोग गरेर कुरा गर्दछ भने त्यो बेग्लै कुरा हुन्छ । तर जब कुनै लेखक "ईश्वरीय निर्माण"[200]को शिक्षा दिन थाल्छ भने त्यो त अर्कै कुरा हुन्छ । पहिलो मामिलामा निन्दाको अर्थ खालि दोष देखाउनु मात्र, अर्थात् आन्दोलनकारीको स्वतन्त्रता, शिक्षणको शैली चयन गर्ने उसको स्वतन्त्रतासम्ममा पनि अनुचित रोक लगाउनु हुनेछ तर अर्को मामिलामा पार्टीद्वारा निन्दा गरिनुपर्ने आवश्यकता र अपरिहार्यता हुन्छ ।" "समाजवाद एउटा धर्म हो" भन्नुको अर्थ कसैको लागि

धर्मबाट समाजवादमा सङ्क्रमणको एउटा रूप हुन्छ भने अरू कसैका लागि त्यो समाजवादबाट धर्ममा सङ्क्रमणको एउटा रूप हुन्छ ।

अब ती परिस्थतिमाथि विचार गरौं, जसले पश्चिममा “धर्म एउटा व्यक्तिगत मामिला हो” भन्ने प्रस्थापना अगाडि सार्दछ, उनीहरूले अवसरवादी व्याख्यालाई जन्म दिएका छन् । के कुरा सही हो भने त्यसमा योगदान गर्ने एउटा तत्व जुन कुनै बेला तात्कालिक लाभका लागि मजदूर वर्गको आन्दोलनका आधारभूत हितहरूको बलिदान गर्ने कुराजस्तै एउटा सामान्य उपादान हो, त्यसले समग्ररूपबाट अवसरवादलाई जन्म दिन्छ । सर्वहारा वर्गको पार्टीले राज्यले धर्मलाई निजी मामिला घोषित गरिदेओस् भन्ने माग गर्दछ तर जनसमुदायले अफीमका विरुद्धको सङ्घर्षलाई, धार्मिक अन्धविश्वास, आदिका विरुद्धको सङ्घर्षलाई उसको आ□नै “व्यक्तिगत” मामिला मान्दैन । अवसरवादीहरूले त्यो प्रश्नलाई तोडमोड गरेर त्यसको के अर्थ लगाउँछन् भने सामाजिक-जनवादी पार्टीले नै धर्मलाई व्यक्तिगत मामिला ठान्दछ ।

तर सामान्य अवसरवादी तोडमोडका अतिरिक्त (हाम्रो ड्यूमा समूहमा धर्मसम्बन्धी भाषणबारे विचार गर्नेबेला त्यसलाई एकदमै स्पष्ट गरिएको थिएन) कतिपय खास ऐतिहासिक परिस्थितिहरू पनि त्यस्तै हुन्छन्, जसले यूरोपेली सामाजिक-जनवादीहरूमा धार्मिक प्रश्नमा उनीहरूको वर्तमान र, यदि भन्ने हो भने ज्यादै धेरै उदासीनतालाई जन्म दिएको छ । ती परिस्थितिहरू दुईखाले छन् : सबैभन्दापहिलो कुरा त के हो भने ऐतिहासिकरूपबाट धर्मसित युद्ध गर्ने काम क्रान्तिकारी पूँजीवादी वर्गको काम हो र, पश्चिममा त्यो काम काफीहदसम्म पूँजीवादी-जनवादद्वारा उसको क्रान्तिकारी युगमा वा सामन्तवाद र मध्ययुगबारे उसको आक्रमणद्वारा सम्पन्न भएको थियो (सुरु गरिएको थियो) । फ्रान्स र जर्मनी दुवै ठाउँमा धर्मका विरुद्ध पूँजीवादी लडाइँको एउटा परम्परा रहेको छ र त्यसको प्रारम्भ समाजवादभन्दा धेरैपहिले नै भइसकेको थियो (विश्वज्ञानीहरू र फायरबाख) । रूसमा हाम्रो पूँजीवादी-जनवादी क्रान्तिकारी परिस्थितिको कारणले सो कार्य पनि लगभग पूर्णतः मजदूर वर्गको काँधमै आएको छ । निम्न-पूँजीवादी जनतन्त्र (नरोदवाद)ले हाम्रो देशमा त्यसप्रश्नमा धेरैबढी गर्न भ्याएन । बेखी[201]को नव-शक्तिशाली ब्ल्याक हन्ड्रेड क्याडेट वा क्याडेट ब्ल्याक हन्ड्रेडहरूले सोंच्नेगरेभैं) । तर यूरोपमा जे-जति कुरा गरिएको थियो, त्यसको अपेक्षा धेरै कम गर्न भ्याइएको थियो ।

अर्कोतिर, यूरोपमा धर्मविरोधी युद्धको परम्पराले अराजकतावादको रूपमा त्यस युद्धलाई विशुद्ध पूँजीवादी विकृतिसमेत प्रदान गऱ्यो । त्यसले – मार्क्सवादीहरूले धेरैपहिलेदेखि उल्लेख गर्नु भएभैं – पूँजीवादी वर्गमाथि आ□नो हमलाबाट ज्यादै रिसाउनुका बावजूद आ□नो रूख पूँजीवादी विश्वदृष्टिकोणमाथि आधारित गर्दछ □ ल्याटिन अमेरिकी देशहरूमा अराजकतावादी र ब्लाङ्कीवादीहरू, जर्मनीमा मोस्ट (ड्युरिङको चेलो) र उसका साथीहरू, १९ औं शदीको ९ औं दशकका आष्ट्रियायी अराजकतावादीहरू – ती सबैले धर्मविरोधी युद्धमा क्रान्तिकारी ल□फाजीलाई नै सबैथोक मानेका थिए । अचम्मको कुरा त के होइन भने अराजकतावादीहरूको तुलनामा यूरोपका सामाजिक-जनवादीहरू अर्कोखाले चरम विन्दुमा पुग्दछन् । तर हामी रूसी सामाजिक-जनवादीहरूले पश्चिमको ऐतिहासिक परिस्थितिलाई विर्सिदिनु गलत हुनेछ भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्न सकिने र केहीहदसम्म सही कुरा पनि हो ।

अर्को कुरा, पश्चिममा राष्ट्रिय पूँजीवादी क्रान्ति सम्पन्न भइसकेपछि, धेरैथोरै पूर्ण धार्मिक स्वतन्त्रता स्थापित भएपछि, धर्मको विरुद्ध जनतान्त्रिक सङ्घर्षको समस्या समाजवादविरुद्ध पूँजीवादी-जनवादको सङ्घर्षको कारण, ऐतिहासिकरूपबाट कति पछाडि पारिदिएको छ भने पूँजीवादी सरकारहरूले पुरोहितवादका विरुद्ध एउटा अर्द्ध-उदार “आन्दोलन” सङ्गठित गरेर जानीबुझी आम जनसमुदायको ध्यान समाजवादबाट हटाउने कोशिश गरेका थिए । जर्मनीमा कल्चरक्याम्फ र फ्रान्समा पूँजीवादी गणतन्त्रवादीहरूको पुरोहित-विरोधी सङ्घर्षको चीरत्र त्यस्तै थियो । समाजवादबाट मजदूर वर्गीय जनसमुदायको ध्यान हटाउने साधनका रूपमा पूँजीवादीहरूको पुरोहित-विरोध – पश्चिममा धर्मविरोधी सङ्घर्षप्रति सामाजिक-जनवादीहरूको “उदासीनता”को आधुनिक भावनाको प्रसारको पूर्ववर्ती रूप थियो । अनि, सामाजिक-जनवादीहरूले पूँजीवादी र विस्मार्कवादी पुरोहित-विरोधको प्रतिकार धर्मविरोधी सङ्घर्षलाई समाजवादका निम्ति सङ्घर्षका अगाडि गौण बनाएर गर्नुपरेको किन हो भन्ने कुरा पनि पूर्णतः बुझिन्छ र त्यो एकदमै सही हो ।

रूसमा स्थिति एकदमै बेग्लै छ । हाम्रो पूँजीवादी-जनवादी क्रान्तिको नेतृा सर्वहारा वर्ग हो । यसको पार्टीले सबै मध्ययुगीन अभिव्यक्तिहरूका विरुद्ध, साथै पुरानो सरकारी धर्मका विरुद्ध तथा त्यसलाई पुनर्जीवित गर्ने वा त्यसको समर्थनमा नयाँ अथवा बेग्लै तर्क खोज्ने हर प्रयत्नका विरुद्धको सङ्घर्षको नेतृत्व गर्नुपर्दछ ।

अतः जर्मन सामाजिक-जनवादीहरूले धर्मलाई राज्यले एउटा निजी मामिला घोषित गरोस् भन्ने मजदूर वर्गको मागको ठाउँमा धर्म स्वयं सामाजिक-जनवादीहरू र सामाजिक-जनवादी पार्टीको समेत पनि निजी मामिला हो भन्ने घोषणा लागू गर्न चाहने अवसरवादलाई सच्याउँदै एङ्गेल्सले अपेक्षाकृत नरमपना देखाउनु भएको थियो भने रूसी अवसरवादीहरूद्वारा उक्त जर्मन विकृतिलाई महत्त्व दिने कुरालाई उहाँले एकसयगुना बढी निन्दा गर्नुहुने थियो भन्ने कुरा स्पष्टै छ ।

ड्युमाको मञ्चबाट धर्म जनताको निम्ति अफीम हो भन्ने घोषणा गरेर हाम्रो ड्युमा समूहले एकदमै सही काम गऱ्यो र त्यसरी कस्तो उदाहरण प्रस्तुत गऱ्यो भने त्यसले धर्मको प्रश्नबारे रूसी सामाजिक-जनवादीका सबै वक्तव्यहरूका लागि आधारको काम दिनेछ । के उनीहरूले त्यसभन्दा अगाडि बढेर अझ बढी नास्तिकताका तर्कहरू दिनु पर्दथ्यो त ? हामी त्यसो गर्नु हुँदैनथ्यो भन्ने ठान्दछौं । त्यसबाट सर्वहारा राजनैतिक पार्टीद्वारा चलाइने इसाई धार्मिक सङ्घका विरुद्धको सङ्घर्ष अतिरञ्जित हुने खतरा पैदा हुन्थ्यो । त्यसको कस्तो परिणाम हुन सक्दथ्यो भने धर्मको विरुद्ध पूँजीवादी र समाजवादीहरूको सङ्घर्षको अन्तर समाप्त हुनजान्थ्यो । ब्ल्याकहन्ड्रेड ड्युमामा सामाजिक-जनवादी समूहले आ□नो पहिलो कर्तव्य सम्मानजनकढङ्गबाट पूरा गरेको छ ।

दोस्रो कर्तव्य – त्यो सम्भवतः सामाजिक-जनवादीहरूका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण हो – अर्थात् ब्ल्याक हन्ड्रेड (राजतन्त्र समर्थक समूहको सरकार र पूँजीवादीहरूलाई मजदूर वर्गका विरुद्धको सङ्घर्षमा समर्थन दिने इसाई धार्मिक सङ्घ र पादरीहरूको वर्गीय भूमिकाको व्याख्या गर्ने काम पनि सम्मानजनकढङ्गबाट पूरा भएको छ । अवश्य ती सम्बन्धहरूमा केही अझ बढी भन्न सकिन्थ्यो र सामाजिक-जनवादीहरूका आ□ना भावी भनाइहरूमा क.सुरकोवको भाषणको विसदीकरण कसरी गर्ने भन्ने कुरालाई एकदमै ख्याल गर्नेछन् । तैपनि उहाँको भाषण ज्यादै राम्रो थियो र सबै पार्टी सङ्गठनहरूद्वारा त्यसको प्रचार गर्नु हाम्रो प्राथमिक कर्तव्य हो ।

तेस्रो कर्तव्य थियो – जर्मन अवसरवादीहरूद्वारा “धर्म एउटा व्यक्तिगत मामिला हो” भनेर गरिएको विकृतिको निराकरण गर्नका लागि त्यसको सविस्तार व्याख्या गर्नु । यो झन् धेरै गाह्रो किन हुनगएको हो भने ड्युमा समूहका पहिलेका कारबाहीहरूमा त्यो प्रश्नबारे त्यस्तैखालको गल्ती क.बोलाउसोव[202] वा समाजवादी ईश्वरको निर्माणको कुराको (उदाहरणका लागि हाम्रा लुनाचार्स्की र उनका साथीहरूको भावनामा)ले पनि गर्नुभएको थियो र प्रोलेटरी[203]द्वारा त्यसतर्फ उतिबेला पनि सङ्केत गरिएको थियो । ड्युमा समूहमा भएको बहसबाट के कुरा थाह हुन्छ भने नास्तिकतावादसम्बन्धी विवादले ‘धर्मलाई निजी मामिला घोषित गरिनुपर्दछ’ भन्ने प्रशिद्ध मागको सही व्याख्या गर्ने प्रश्नलाई ढाकछोप पारिदिएको छ । सम्पूर्ण ड्युमा समूहको उक्त गल्तीका लागि हामी केवल क.सुरकोवलाई मात्र दोष दिनेछैनौं । त्यसभन्दा बढी हामीहरूले साहसका साथ के कुरा स्वीकार गर्नेछौं भने त्यस प्रश्नलाई पर्याप्तरूपबाट स्पष्ट नगरिएकोमा तथा जर्मन अवसरवादीहरूबारे एङ्गेल्सको कटाक्षलाई बुझ्नेबारे सामाजिक-जनवादीहरूलाई मानसिकरूपबाट पूर्णतः तयार नपारिएकोमा सिङ्गो पार्टी नै दोषी छ । ड्युमा समूहमा चलेको बहसबाट के सिद्ध हुन्छ भने त्यस प्रश्नबारे मार्क्सका शिक्षाहरूको अवहेलना गर्ने इरादा एकदमै थिएन तर समझदारी भ्रमपूर्ण थियो र हामीलाई के विश्वास छ भने समूहका भावी वक्ताहरूबाट ती गल्तीहरूलाई सच्याइनेछ ।

हामी एकपटक फेरि के भन्दछौं भने क.सुरकोवको भाषण एकदमै ठीक थियो र सबै सङ्गठनहरूद्वारा त्यसको प्रचार गरिनुपर्दछ । त्यो भाषणबारे चलेको बहसबाट ड्युमा समूहले के देखाएको छ भने उसले आ□नो सामाजिक-जनवादी कर्तव्य इमानदारीसाथ पालन गरिरहेको छ । ड्युमा समूहमा चलेको बहसको रिपोर्ट पार्टीका छापाहरूमा बढीभन्दा बढी छापिनुपर्दछ । त्यसरी समूह र पार्टीलाई झन् धेरै जनता नजीक पुऱ्याउन सकिनेछ । पार्टी ड्युमा समूहद्वारा गरिएका कठिन कार्यबाट उनीहरूलाई अवगत गराउन सकिने र पार्टी एवं ड्युमा समूहको कार्यमा सैद्धान्तिक एकता स्थापित हुन सक्ने ।

प्रोलेटरी, अङ्क – ४५

मई १३ (२६), १९०९

LCW — 15

धर्म र इसाई धार्मिक संधप्रति विभिन्न वर्गहरू र पार्टीहरूको दृष्टिकोण

ड्युमामा धार्मिक कार्यसम्बन्धी अनुमानित खर्चबारे, त्यसपछि धार्मिक प्रवृत्ति (पादरी आदि) छोड्नेहरूका अधिकारहरूको पुनर्स्थापनाबारे तथा अन्तमा प्राचीन आस्तिक[204] जातिहरूबारे जुन बहस चलेको छ, त्यसबाट धर्म र इसाई धार्मिक संधप्रति रूसी राजनैतिक पार्टीहरूको दृष्टिकोण निर्धारित गर्नका लागि ज्यादै शिक्षाप्रद सामग्री प्राप्त हुन्छ । आउनुहोस्, अनुमानित धार्मिक खर्चबारे चलेको बहसलाई मुख्यतः आधार बनाउँदै त्यो सामग्रीको सामान्य सर्वेक्षण गरौं □ (माथि उल्लेखित अरू प्रश्नहरूमा चलेको बहसलाई शब्दशः रिपोर्ट मलाई अहिलेसम्म प्राप्त भएको छैन ।)

ड्युमामा चलेको बहसको सर्वप्रथम र सबैभन्दाबढी स्पष्ट निष्कर्ष के निक्लिन्छ भने रूसमा लडाकू पुरोहितवादको खालि अस्तित्व मात्र रहेको नभएर त्यो स्पष्टतः प्रभावशाली र सङ्गठित हुँदै गइरहेको छ । अप्रिल १६ का दिन पादरी मेत्रोफेन्सले भनेका थिए : "ड्युमामा हाम्रा कारबाहीहरूको पहिलोकदम स्पष्टरूपले कुन उद्देश्य सम्पन्न गर्ने दिशामा उन्मुख थियो भने जनताको मतले सम्मानित गरिएका हामीहरू ड्युमामा पार्टीका मतभेदहरूभन्दा माथि उठौं र आ□नो नैतिक दृष्टिबाट सबै पक्षमा प्रभाव पार्ने पादरीहरूको एउटा बेग्लै समूह बनाऔं ।... त्यो आदर्श स्थिति हासिल गर्ने हाम्रो सफलताको कारण के हो ?...त्यसको लागि ती बेञ्चहरूमा तिमीहरूसँगै बस्ने (क्याडेट र "वामपन्थी"हरू) अर्थात् प्रतिपक्षमा रहेका पादरी प्रतिनिधिहरू दोषी छन् । त्यो कदम उठाउनुको एक मात्र अर्थ पादरीहरूको एउटा पार्टीको जन्म हुनु हो र त्यो कदम अत्यन्त अवाञ्छनीय हुनेछ भनेर सबैभन्दापहिले आवाज उठाउने उनीहरू नै थिए । के कुरा सही हो भने रूसी कट्टरतावादी इसाई धार्मिक सङ्घमा पुरोहितवादजस्तो कुनै चीज छैन – हामीहरूभित्र त्यसप्रकारको कुनै प्रवृत्ति छैन तथा एउटा बेग्लै समूह बनाउने प्रयत्नका पछाडि विशुद्ध नैतिक र पवित्र उद्देश्य थियो । तर महानुभावहरू, अहिले, त्यो बेला तपाईंहरू (क्याडेट) हामीमाथि दोष थोपरिरहनुभएको छ, जतिबेला हाम्रो भातृत्वपूर्ण सम्मीलनबीच वामपन्थी प्रतिनिधिहरूद्वारा सो मतभेदको शुरुआत गर्नुको परिणामस्वरूप विभाजन र फूटको सिर्जना हुनपुगेको छ □"

पादरी मेत्रोफेन्सको उक्त अज्ञानतापूर्ण भाषणबाट विरालो भोलाबाट बाहिर निष्केको छ । तपाईंहरूले के कुरा देख्न सकिरहनुभएको छै भने वामपन्थीहरूले केही पादरीहरूलाई विशेष "नैतिक" (स्पस्टतः यो शब्द जनतालाई धोका दिनका लागि "पुरोहत"भन्दा बढी उपयुक्त हुन्छ) समूहको गठन रोक्नका लागि भड्काइदिएको छ ।

करिब एक महीनापछि, १३ मईका दिन पादरी यूलोजियसले "ड्युमामा पादरीहरूको प्रस्ताव" सुनाएका थिए । त्यसमा भनिएको थियो, "ड्युमाभित्र कट्टरपन्थी इसाई धार्मिक सङ्घका पादरीहरूको विशाल बहुसंख्या"ले के ठान्दछ भने ..."कट्टरपन्थी इसाई धार्मिक सङ्घको प्रमुख र अग्रणी स्थिति"को हकमा भिन्न मतावलम्बीहरूलाई धार्मिक शिक्षाको स्वतन्त्रता दिन सकिंदैन न त उनीहरूलाई अनधिकृतरूपबाट काम गर्ने न त भिन्न मतावलम्बी पूजारीहरूलाई पादरीको उपाधि नै प्रयोग गर्ने अनुमति दिन सकिन्छ । त्यसबाट रूसी पादरीहरूको "विशुद्ध नैतिक दृष्टिकोण" पूर्णरूपले पुरोहित मात्र हो भन्ने कुराको रहस्य खुल्न जान्छ । ड्युमाका पादरीहरूको विशाल बहुमतको तर्फबाट पादरी यूलोजियसले दिएको सो वक्तव्यको पक्षमा सम्भवतः तेस्रो ड्युमाका २९ जना दक्षिणपन्थी र उदार दक्षिणपन्थी पादरीहरू तथा शायद अक्टोबरवादी[205]हरूसित सम्बन्धित अरू ८ जना पादरीहरू समेत पर्दछन् । प्रतिपक्षको साथ सम्भवतः प्रगतिवादी[206] र शान्तिपूर्ण पुनरुद्घावादी[207] समूहहरूका ४ जना तथा पोल्यान्डेली-लिथुनियाली समूहको १ जनाले पनि साथ दिएका थिए ।

त्यसपछि पुनः "ड्युमामा (भनौं, जुन तेस्रो ड्युमामा[208] पादीहरूको विशाल बहुमतको विशुद्ध नैतिक र पवित्र दृष्टिकोण के हो ? ती भाषणका केही उद्धरणहरू हुन् : "मेरो भनाइको अर्थ खालि के मात्र हो भने ती सुधारहरू(इसाई धार्मिक सङ्घ) को पहल इसाई धार्मिक सङ्घभित्रबाट हुनुपर्दछ, बाहिरबाट होइन, राज्यको तर्फबाट पनि होइन तथा बजेट आयोगको तर्फबाट त भन् विलकुलै होइन । जे होस्, इसाई धार्मिक सङ्घ आखिर एउटा ईश्वरीय र शाश्वत संस्था हो, यसका नियमहरू अनुल्लंघनीय छन् भने राजकीय जीवनको आदर्श हामीहरूले बुझेजस्तै परिवर्तनशील छ ।[209] वक्ताले एउटा "विक्षोभकारी ऐतिहासिक समानता"को पनि उद्धृत गरेका थिए, "क्याथराइन द्वितीयको शासनकालमा इसाई धार्मिक सङ्घको सम्पत्तिलाई राजकीय अधिकरण" बजेट आउँछ भनेर कसले भन्दछ ? जसले यो वर्ष त्यो (इसाई धार्मिक सङ्घको) कोषलाई राजकीय नियन्त्रणमा राख्ने इच्छा व्यक्त गरेका छन्, आगामी वर्ष उनीहरूले राजकीय कोषमा जम्मा गरिदिने र त्यसको

व्यवस्थापनको काम पनि इसाई धार्मिक सङ्घका अधिकारीहरूको हातमा स्थानान्तरण गरिदिने इच्छा व्यक्त नगर्लान् ?...इसाई धार्मिक सङ्घको विधानमा के बताइएको छ भने पादरीहरूमाथि इसाई आत्माहरूको उत्तरदायित्व हुने हुनाले इसाई धार्मिक सङ्घको सम्पत्ति पनि उसकै जिम्मेवारीमा हुनुपर्ने झन् बढी आवश्यकता हुन्छ...। अहिले तपाई (ड्युमाका प्रतिनिधिहरू) का अगाडि तपाईंको आध्यात्मिक माता र पवित्र कट्टर इसाई धार्मिक सङ्घ खडा छन् । ती खालि जनप्रतिनिधि अगाडि मात्रै नभएर आ□ना धार्मिक छोराहरूका अगाडि पनि खडा छन् ।"[210]

त्यो विशुद्ध पुरोहितवाद हो । इसाई धार्मिक सङ्घ पनि त्यसरी नै राज्यभन्दा माथि हुन्छ, जसरी सान्सारिक र सान्सारिक चीजभन्दा ईश्वरीय र शाश्वत चीज माथि हुन्छ । इसाई धार्मिक सङ्घले राज्यलाई इसाई धार्मिक सङ्घको सम्पत्ति सार्वजनिक बनाइदिने कुराको लागि कहिल्यै क्षमा गर्नेछैन । इसाई धार्मिक संघले अग्रणी र प्रभावकारी स्थिति चाहन्छ । उसको दृष्टिमा ड्युमाका प्रतिनिधिहरू खालि जनप्रतिनिधि मात्र नभएर ती जति "आध्यात्मिक पुत्र" हुन् त्यति जनताका प्रतिनिधिहरू होइनन् ।

सामाजिक-जनवादी सुरकोवले भन्ने गरेजस्ता तिनीहरू खालि वर्दीधारी अधिकारीहरू मात्र होइनन्, अपितु ती वर्दीधारी सामन्तशाही तत्वहरू हुन् । इसाई धार्मिक सङ्घले सामन्ती विशेषाधिकारहरूको रक्षा, मध्ययुगीन कुराको मुखभरिको वकालत, तेस्रो ड्युमाका पादरीहरूले पालन गरेको नीतिको सारतत्व त्यही हो । पादरी युलोजियस त्यसका अपवाद छैनन् । गेपेत्स्कीले पनि इसाई धार्मिक सङ्घको सम्पत्तिलाई "धर्म निरपेक्ष" बनाउने कुराका विरुद्ध आवाज उठाउनेछन् र त्यसलाई एक असह्य 'गल्ती' बताउँछन् ।[211] पादरी मास्केबीचले अक्टोबरवादी रिपोर्टबारे के बताउँदै आक्रोश पोख्दछन् भने त्यसमा "ती ऐतिहासिक र धार्मिक-वैधानिक आधारलाई नष्ट पार्ने" प्रयत्न गरिएको छ, "जसमाथि अहिलेसम्म हाम्रो इसाई धार्मिक सङ्घको जीवन अवलम्बित रहेको छ र रहनुपर्दछ....रूसी रूढीवादी इसाई धार्मिक संघको जीवन र क्रियाकलापहरूलाई धार्मिक-वैधानिक मार्गबाट घचेटेर कस्तो बाटोमा पुऱ्याउने कोशिश गरिएको छ भने "त्यहाँ... इसाई धार्मिक सङ्घका सच्चा शासक – पादरीहरू – ले धार्मिक रीतिस्थितिद्वारा प्रदत्त आ□ना साराका सारा अधिकारहरू सान्सारिक शासकहरूका हातमा सुम्पिदिन बाध्य हुनेछन्... । त्यो अरूहरूको सम्पत्ति, इसाई धार्मिक सङ्घका अधिकारहरू र सम्पत्तिको अपहरण गर्ने कुरा बाहेक अरू केही पनि होइन... । त्यो रूढीवादी इसाई धार्मिक सङ्घ र त्यसका सारा आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई ड्युमाको मातहत गरिदिने, एउटा कस्तो संस्थाको अधीनस्थ गरिदिने, हाम्रो देशको सबैभन्दा बढी विविधतापूर्ण तत्वहरूद्वारा "सहनीय र असहनीय दुवैखाले धार्मिक मतालम्बीहरूद्वारा गठन गरिएको संस्थाको मातहत गरिदिने प्रयत्न गरिरहेको" इसाई धार्मिक सङ्घको जीवनको विनाशको मार्ग वक्ताले हामीहरूलाई देखाइरहेका छन् ।[212]

रूसी नरोदनिक र उदारवादी धेरै दिनदेखि आ-आफै कुन 'सिद्धान्त'द्वारा सन्तोष गरिरहेका, अथवा यसो भनौं, उनीहरूले स्वयं आफूलाई कुन कुराले धोका दिइरहेका छन् भने रूसमा लडाकू पुरोहितवाद, "इसाई धार्मिक सङ्घका शासकहरू" का सान्सारिक शक्तिहरूसितको सङ्घर्षहरूको कुनै आधार छैन, आदि-आदि । हाम्रो क्रान्ति[213]ले, नरोदनिकहरू र उदारवादीहरूका अरू थुप्रै भ्रमहरूसरह त्यो भ्रमलाई समेत हटाइदिएको छ । एकतन्त्र जहिलेसम्म अविचलित र अनुल्लंघनीय बनिरह्यो, त्यतिबेलासम्म पुरोहितवाद लुकेर मौजूद रहिरह्यो । सर्वशक्तिमान् पुलिसतन्त्र र नोकरशाहीतन्त्रले 'समाज' र जनसमुदायको दृष्टिकोणबाट वर्ग-सङ्घर्षलाई आम रूपमा – र भेषबदलेका सामन्तहरूद्वारा "निम्नस्तरका जनता"का विरुद्ध जुन सङ्घर्ष चलाइरहेको थियो, त्यसलाई विशेष गरेर – लुकाएर राख्यो । तर क्रान्तिकारी सर्वहारा वर्ग र किसान जनसमुदायले सामन्ती एकतन्त्री शासनमा पैदा गरिदिएको पहिलो चरबाट त्यो पहिले लुकेको सबै कुरा प्रकट भएको थियो । सर्वहारा वर्ग र पूँजीवादी जनवादीहरूका अग्रदस्ताले जसै उनीहरूले १९०५ को अन्तमा हासिल गरेका राजनैतिक अधिकारहरू र जनसमुदायलाई सङ्गठित गर्ने स्वतन्त्रता उपयोग गर्न सुरु गरेका थिए, त्यतिबेला प्रतिक्रियावादी वर्ग पनि स्वतन्त्र र खुला सङ्गठन बनाउन जुट्यो । एकतन्त्रको एकछत्र राज्यमा उनीहरूले आ□नो सङ्गठन नबनाउनु र खुलारूपबाट धेरै अगाडि नआउनुको कारण उनीहरू कमजोर भएकोले होइन, उनीहरू मजबूत थिए, उनीहरू सङ्गठन गर्न र राजनैतिक सङ्घर्ष चलाउन अयोग्य भएर होइन, बरु त्यतिबेलासम्म उनीहरूले आ□नो स्वतन्त्र वर्गीय सङ्गठनको कुनै वास्तविक आवश्यकता महसूस गरेका थिएनन् । उनीहरूले रूसमा एकतन्त्र र सामन्तवादीहरूका विरोधमा कुनै पनि जनआन्दोलनको सम्भावना होला भन्ने कुरामाथि विश्वास गर्दैनथे । उनीहरूले के कुरामा पूर्णतः भरोसा गर्दथे भने भीडलाई दबाउनका लागि कोर्रा लगाउनु पर्याप्त

थियो । तर एकतन्त्रमाथि गरिएको पहिलो प्रहार नै कस्तो सिद्ध भयो भने त्यसको समर्थन गर्ने सामाजिक तत्वहरू खुलेर अगाडि आउनुपर्‍यो र त्यसका लागि उनीहरू बाध्य भए पनि । अहिले जनतासित लड्न ९ जनवरीको घटना[214]लाई प्रेरित गर्न, १९०५ का हडलात आन्दोलन र अक्टोबर-डिसेम्बर क्रान्ति[215] गर्नका लागि योग्य बन्नपुगेका थिए, खालि कोर्राको मात्र प्रयोग गर्नु सम्भव थिएन । स्वतन्त्र राजनैतिक सङ्गठनको निर्माण गर्नु आवश्यक थियो, संयुक्त कुलीन परिषद[216]को लागि ब्ल्याकहन्ड्रेड[217] सङ्गठन बनाउनु र ज्यादै गैर-जिम्मेदार ल□फाजी गर्नु आवश्यक हुनगएको थियो तथा "इसाई धार्मिक सङ्घका शासकहरू – पादरीहरू"का लागि प्रतिक्रियावादी पुरोहितहरूलाई एउटा स्वतन्त्र शक्तिका रूपमा सङ्गठित गर्नु आवश्यक हुनगएको थियो ।

तेस्रो ड्युमा र रूसी प्रतिक्रान्तिको तेस्रो ड्युमा कालको एउटा विशिष्ट लक्षमा वास्तवमा के हो भने प्रतिक्रियावादीहरूको त्यो सङ्गठन खुलंखुल्ला अगाडि आएको छ, राष्ट्रव्यापीरूपमा विकसित हुनथालेको छ र विशेष ब्ल्याकहन्ड्रेडले पूँजीवादी "संसद्" को माग गरेको छ । लडाकू पुरोहितवादले आ□नो रूप देखाइदिएको छ र अबदेखि रूसी सामाजिक-जनवादले बारम्बार पुरोहितवादी र पुरोहितवादविरोधी पूँजीवादी वर्गका लडाइँहरूको दर्शक र त्यसको सहभागीको भूमिका खेल्नुपर्दछ । यदि हाम्रो आम कर्तव्य सर्वहारा वर्गलाई पूँजीवादी-जनवादीभन्दा बेग्लै रहन सक्षम हुनु हो र एउटा विशेष वर्गका रूपमा ऐक्यबद्ध गर्नु हो भने यो कर्तव्यको एउटा भाग हो : जनतालाई समाजवाद र पूँजीवादी पुरोहितवादका बीचको अन्तर बुझाउनका लागि ड्युमाको मञ्चसहित प्रचार र आन्दोलनका हरेक साधनहरूको उपयोग गरिनुपर्दछ ।

अक्टोबरवादीहरू र क्याडेटहरूले तेस्रो ड्युमामा अतिदक्षिणपन्थीहरू, पुरोहितहरू र सरकारको खुला विरोध गरेका छन् । उनीहरूले इसाई धार्मिक सङ्घ र धर्मप्रति पूँजीवाद वर्गीय दृष्टिकोणको स्पष्ट उदाहरण प्रस्तुत गरेर हाम्रो निम्ति त्यो कार्य एकदमै सरल बनाइदिएका छन् । क्याडेटहरू र तथाकथित प्रगतिवादीहरूको वैध प्रेसले यतिबेला प्राचीन ईश्वरवादीहरूको प्रश्नप्रति, अक्टोबरवादीहरू र क्याडेटहरूले पनि सरकारका विरुद्ध एउटा रूख ग्रहण गरेको तथ्यप्रति तथा सानैस्तरमै भएपनि अक्टोबर १७ का दिन[218] प्रतिबद्ध "सुधारको मार्ग अपनाए"को कुराप्रति विशेषरूपबाट ध्यान दिइरहेको छ । हाम्रो सबैभन्दा बढी चासो यही प्रश्नसम्बन्धी निहित सिद्धान्तमा छ, अर्थात् धर्म र इसाई धार्मिक सङ्घप्रति जनवादी क्याडेटको उपाधिको दाबा गर्ने तत्वहरूसहित सामान्यतः पूँजीवादी वर्गको दृष्टिकोणका बारेमा हाम्रो सबैभन्दा बढी चासो छ । अपेक्षाकृत एउटा सानो प्रश्नले गर्दा – प्रभावशाली इसाई धार्मिक सङ्घबाट पुराना ईश्वरवादीहरूको झगडा र अक्टोबरवादीहरूको व्यवहार जुन पुराना ईश्वरवादीहरूसित सम्बन्धित छ र अंशतः आर्थिकरूपबाट समेत पनि तिनीहरूमाथि नै निर्भर छ (के भनिन्छ भने गोलोस् मोस्क्वीको खर्च पुराना ईश्वरवादीहरूद्वारा चलाउने गरिन्छ) – हामीहरूले मूल प्रश्नप्रति वर्गका रूपमा पूँजीवादी हितहरू र नीतिको प्रश्नप्रति आँखा चिम्लनुहुँदैन ।

काउन्ट उवारोवको भाषण यहाँ उल्लेखनीय छ । उनी आ□ना आम विचारहरूमा अक्टोबरवादी हुन् तर तिनले अक्टोबर समूह छाडिदिएका छन् । सामाजिक-जनवादी सुरकोवपछि भाषण गर्दै सुरुमै उनले यो प्रश्नबारे मजदूर प्रतिनिधिहरूसरह सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट विचार गर्न अस्वीकार गरिदिएका थिए । उवारोवले ड्युमालाई केही विशेष इसाई धार्मिक सङ्घको राजस्व र इसाई धार्मिक सङ्घका यजमानको धनको खर्चसम्बन्धी सूचना दिन आनाकानी गरेको बारे धार्मिक प्रशासन र सरकारी महाप्रवक्ता[219]को खालि निन्दा मात्रै गर्दछन् । अक्टोबरवादीहरूका आधिकारिक प्रवक्ता कामेन्स्कीले समेत पनि त्यसै दृष्टिकोणबाट विचार गरे[220] र रूढीवादीहरूले धर्मलाई बल पुऱ्याउन सकून् भनेर के माग गरे भने इसाई धार्मिक सङ्घका यजमानहरूको पुनरुद्धार हुनुपर्दछ । तथाकथित "वामपन्थी अक्टोबरवादीहरू"को कापुस्तिनले यो विचारलाई विशदीकरण गर्दछ । उसले भन्दछ,"यदि हामीहरूले जनताको जीवनतर्फ, ग्रामीण जनसमुदायको जीवनतर्फ हेर्‍यौं हो भने तत्काल एउटा दुःखद तथ्य देखिन्छ, धार्मिक जीवन तिलमिलाइरहेको छ, जनसमुदायको नैतिक सिद्धान्तको सर्वश्रेष्ठ र एकमात्र आधार खलबलिइरहेको छ ।...पापको अवधारणाको ठाउँ के चीजले लिन सक्दछ, आत्माको निर्देशनको ठाउँ कुन चीजले लिन सक्दछ ?...निश्चय नै वर्ग-सङ्घर्षको, अथवा यो वा त्यो वर्गका अधिकारहरूको अवधारणाले त्यसको ठाउँ लिन सक्दैन । त्यो एउटा दुःखद अवधारणा हो । त्यसले हाम्रो दैनिक जीवनमा आ□ना जरा गाडेको छ । अतः यदि धर्मलाई नैतिकताको आधारमा अक्षुण्ण राख्नुछ, यदि त्यसलाई सम्पूर्ण

आवादीको पहुँचको सीमामा राख्नु छ भने उक्त धर्म अङ्गिकार गर्नेहरूलाई समुचित अधिकार मिल्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ...।"

प्रतिक्रान्तिकारी पूँजीवादी वर्गका प्रवक्ताले धर्मलाई शक्तिशाली बनाउन चाहन्छ, उसले आम जनसमुदायमा धर्मको प्रभाव बढाउन चाहन्छ र अब धर्म अपर्याप्त र पुरानो भइसकेको छ भन्ने ठानेर उसले त्यसो गर्दछ, "भेष बदलेका अधिकारीहरू" – जसले चर्चको प्रभावलाई, कम गरिरहेका छन् – द्वारा शासक वर्गलाई पुग्ने क्षतिमाथि ध्यान दिएर त्यसो गरिन्छ । अक्टोबरवादले – ले पुरोहितवाद र प्रहरी संरक्षणका ज्यादतीहरूका विरुद्ध किन सङ्घर्ष गरिरहेको छ भने त्यसबाट जनतामा इसाई धार्मिक सङ्घको प्रभावलाई सुदृढ बनाउन सकियोस्, जनसमुदायको बुद्धिलाई दिग्भ्रमित पार्ने साधनहरूलाई बढी परिष्कृत र समुन्नत साधनहरूबाट बदल्न सकियोस् । ती कति ज्यादै अपरिष्कृत, कति ज्यादै पुराना र कति ज्यादै जर्जर छन् भने ती आ□नो लक्ष्य सम्पन्न गर्नका लागि पर्याप्त हुँदैनन् । प्रहरीको बलमा स्थापित धर्मले अब जनतालाई दिग्भ्रमित गर्न पर्याप्त हुँदैन : हामीहरूलाई अतिसुसंस्कृत, अत्याधुनिक र अति चातुर्यतापूर्ण धर्म देऊ, कस्तो धर्म देऊ भने स्वायत्तशासी प्यारिसमा प्रभावशाली हुनेछ – एकतन्त्रसित पूँजीले त्यही चीजको माग गरिरहेको छ ।

र, क्याडेट कराउलोव सो दृष्टिकोणति पूर्णतः सहमत छन् । त्यो "उदारवादी" भगुवा (जुन आतंकवादी नरोद्नाया भोल्या[221]बाट विस्तारै-विस्तारै "विकसित" भएर दक्षिणपन्थी क्याडेटमा पुग्यो ।) चिच्याई-चिच्याई "इसाई धार्मिक संघको विराष्ट्रियकरणको" विरोध गर्दछ किनभने उसले "त्यसको अर्थ गिर्जाघरबाट सर्वसाधारण जनसमुदाय, आयोजकहरूको पृथकीकरण हो भन्ने ठान्दछ ।" उसलाई त्यो के "आघात परेको छ" (*शब्दशः त्यस्तै छ*) भने आम जनताले "धर्ममा विश्वास हटाइसकेका छन् ।" ऊ भेन्सिकोवझैं एकदमै रुने – कल्लाउने गर्दछ किनभने "इसाई धार्मिक सङ्घको तात्विक मूल्यको ह्रास हुँदैगइरहेको छ...त्यसबाट केवल इसाई धार्मिक सङ्घको मात्र नभएर राजकीय लक्ष्यको पनि बडो क्षति भइरहेछ ।" त्यसबारे कट्टरपन्थी मुलोजियसको "इसाई धार्मिक सङ्घको कार्य शाश्वत र अपरिवर्तनीय छ, तसर्थ त्यसलाई राजनीतिसित सम्बद्ध गर्नु सम्भव छैन" भन्ने घृणित पाखण्डी कुरालाई उसले "स्वर्ण शब्द"को संज्ञा दिन्छ । उसले ब्ल्याकहन्ड्रेडसित इसाई धार्मिक सङ्घको विरोध एक मात्र कुन कारणले गर्दछ भने इसाई धार्मिक सङ्घले "आजको अपेक्षा कैयौं बढी गौरव र शक्तिका साथ आ□नो उदात्त र पवित्र लक्ष्यलाई प्रेम र स्वतन्त्रताको इसाई भावना साथ पूरा गर्न सकोस् ।"

ड्युमाको मञ्चबाट क.बेलोउसोवले कराउलोवका ती "गीतमय शब्दहरू"को खिल्ली उडाएर ठीकै गरे । तर त्यस्तो खिल्ली उडाउनु मात्र पर्याप्त हुँदैन । के कुरा स्पष्ट गरिदिनुपर्दथ्यो भने – अनि, सर्वप्रथम सुविधानुसार त्यसको अवसर जहिले मिल्दछ, ड्युमाको मञ्चबाट के स्पष्ट गरिदिनुपर्दछ – भने क्याडेटहरूको दृष्टिकोण अक्टोबरवादीहरूको दृष्टिकोणको पूर्णतः समान छ । र, उनीहरूले खालि त्यो "सुसंस्कृत" पूँजीका प्रयत्नहरूलाई मात्र अभिव्यक्त गर्दछन्, जुन जनतालाई धार्मिक अफीम खुवाएर धोका दिनका लागि साधारण पादरीहरूद्वारा – जो अहिले पनि अतीतमा रहन्छन् – काममा खटाउने तरीकाको अपेक्षा इसाई धार्मिक संघका प्रपञ्चहरूका बढी परिष्कृत विधिहरूलाई उपयोग गर्न चाहन्छन् ।

जनसमुदायलाई मानसिक बन्धनमा जेलेर राख्नका लागि इसाई धार्मिक सङ्घ र ब्ल्याकहन्ड्रेडको सहयोग चाहिन्छ – उक्त कुरा "निरङ्कुश जमीनदारहरू" र पुराना देर्झीमोर्दाले आ□नो प्रवक्ता पुरिश्केबीचको माध्यमबाट बताए । तिमीहरू गलत भन्दछौ, महानुभावहरू, प्रतिक्रान्तिकारी पूँजीपति वर्गले आ□नो प्रवक्ता कराउलोवको माध्यमबाट उत्तर दिन्छ : त्यस्तो तरीकाबाट तिमीहरूले जनतालाई सधैंका लागि नै विमुख पार्नेछौ । अब उक्त प्रश्नबारे हामीहरूले धेरै बुद्धिमत्तापूर्ण, धेरै निष्कपटपूर्ण, धेरै युक्तिपूर्ण तरीकाबाट काम गर्नुपर्दछ : हामीहरूले ब्ल्याकहन्ड्रेडजस्ता ज्यादै जड र अपरिष्कृत वकीलहरूलाई खतम पारिदिनुपर्दछ, "इसाई धार्मिक सङ्घको अराष्ट्रियकरणका विरुद्ध युद्ध घोषित गरिदिनुपर्दछ तथा आ□नो ध्वजा-पताकामा पादरी यूलोजियसका ती "स्वर्ण शब्दहरू" किन अंकित गर्नुपर्दछ भने इसाई धार्मिक सङ्घ राजनीतिभन्दा माथि छ । त्यही तरीका उपयोग गरेर हामीहरूले कम्तिमा केही पिछडिएका मजदूरहरू, विशेष गरेर निम्न-पूँजीवादी वर्ग र किसान वर्गलाई दिग्भ्रमित पार्न सक्षम हुनेछौं र सर्वसाधारण जनसमुदायलाई मानसिक जञ्जालमा जेली राख्ने महान् र पवित्र उद्देश्य सफल बनाउनका लागि नयाँ निर्मित इसाई धार्मिक सङ्घलाई मद्दत गर्न सक्नेछौं ।

हाम्रा उदारवादी छापाहरूले;त्यसबाट रेच नामक समाचार पत्र बेग्लै छैन, यता वेखी शीर्षकबारे चर्चा-परिचर्चा चलाउनका लागि स्त्रुवे र उनका साथीहरूको भर्त्सनामा ध्यान केन्द्रित गरेका छन् । तर ड्युमामा

क्याडेटहरूका आधिकारिक प्रवक्ता कराउलोव र मिल्युकोवले छिपाउने चीजलाई स्त्रवेले प्रकट गरिदिन्छन् । उदारवादीहरू स्त्रवेमाथि खालि किन दोषारोपण गर्दछन् भने उनले नसोंचीकन सत्य कुरा बक्न थाल्दछन्, वास्तविकता उजागर पारिदिन्छन् । वेखी को भर्त्सना गर्ने र खालि क्याडेट पार्टीको समर्थन गरी राख्ने उदारवादीहरूले जनतालाई एकदमै निर्लज्जताका साथ धोका दिइरहन्छन् । एकातिर, उनीहरूले गलत फहमीबाट भनिएका शब्दहरूको निन्दा गर्दछन् भने अर्कोतिर, उनले यी शब्दहरूसित मिल्ने कुराहरू गरिरहन्छन् ।

ड्युमामा आलोचना गर्नुपर्ने प्रश्नमा चलेको बहसमा त्रुदोविकहरूको व्यवहारबारे भन्नुपर्ने केही पनि छैन । सधैंझैं किसान त्रुदोभिकहरू र बुद्धिजीवी त्रुदोभिकबीच स्पष्ट फरक देखियो । त्यसबाट क्याडेटहरूको अनुशरण गर्ने सबभन्दा बढी तत्परताको बुद्धिजीवी त्रुदोभिकहरूकै खती भयो । यद्यपि के कुरा सही हो भने किसान रोझखोभले आ□नो भाषणमा राजनैतिक चेतनाको पूर्ण अभाव भएको कुराको परिचय दिए उनले समेत पनि रूसी जनताको सङ्घ[222]ले धर्मको पुनस्थापनाको लागि नभएर त्यसलाई नष्ट पार्नका लागि योगदान पुऱ्याइरहेको छ । उनले कुनै धार्मिक कार्यक्राम सुझाउन सकेनन् । तर अर्कातिर जब उनले आ□नो सीधासादा यथार्थ शैलीमा पादरीहरूद्वारा गरिने उक्साहट, पुरोहितहरूको जोर जबर्जस्तीका बारेमा खुला, यथार्थ सत्य बताउन थाले, विवाह सम्पन्न गराउँदा धन लिनुका अतिरिक्त "एक बोत्तल भोड्का, खाद्य सामग्री, एक पौण्ड चिया र कहिलेकाहीं यस मञ्चबाट भन्ने डर लाग्नेजस्ता चीजहरू"को समेत माग[223] गर्दछन् – भने ब्ल्याकहन्ड्रेड ड्युमाको सहन सीमा धेरै समयसम्म टिक्न सकेन । दक्षिणपन्थी दीर्घाहरूबाट हो-हल्ला हुन थाल्यो । जोरजवर्स्ती, धार्मिक अनुष्ठानहरूको 'दक्षिणा', आदिबारे सो सरल किसानको भाषणले सर्वसाधारण जनसमुदायमा सैद्धान्तिक वा कुशल धर्मविरोधी र इसाई धार्मिक सङ्घविरोधी वक्ताहरूभन्दा कति हो कति बढी क्रान्तिकारी भावना भरिदिनेछ भन्ने ठानेर राजतन्त्रवादी समूहका व्यक्तिहरूले "यो अपमानजनक छ र उत्तेजनापूर्ण छ" भन्दै चिच्याउन थाले ।" त्यसबारे तेस्रो ड्युमामा एकतन्त्रका कट्टर समर्थक दलहरूले आ-आ□ना चाटुकार – ड्युमाको अध्यक्ष मेयेनदो□र्फ – लाई चेतावनी दिए र उसलाई कस्तो व्यवस्था मिलाउनका लागि बाध्य पारे भने रोझकोव बसोस् (सामाजिक-जनवादीहरूले अध्यक्ष त्यो कारबाहीबारे विरोध-पत्र दिए । त्यसमा केही त्रुदोभिकहरू, क्याडेटहरू र अरूहरूले पनि उनीहरूलाई साथ दिएका थिए ।)

यद्यपि किसान त्रुदोभिक रोझकोवको भाषण पूर्णतः अपरिष्कृत थियो तापनि त्यसबाट क्याडेटहरूद्वारा धर्मको पाखण्डीपूर्ण, सुनियोजित प्रतिक्रियावादी वकालत र किसानहरू पुरानो, अचेतन र व्यवहारिक धार्मिकतालाई एक अर्कोबाट अलग्याउने ठूलो भिन्नता स्पष्ट भयो । किसानको जीवन स्थिति – उसको इच्छाविपरीत र अचेतनरूपबाट – ले जोरजबर्जस्तीका विरुद्ध सही क्रान्तिकारी रोष तथा मध्ययुगीन प्रवृत्तिका विरुद्ध दृढ सङ्घर्ष गर्ने तत्परतालाई जन्म दिन्छ । क्याडेटहरू प्रतिक्रान्तिकारी पूँजीपति वर्गका प्रतिनिधिहरू हुन् । उनीहरू जनसमुदायका विरुद्ध धर्मको पुनरुद्धार र सुदृढीकरणका लागि प्रतिबद्ध छन् । रोझकोवजस्ता व्यक्तिहरू क्रान्तिकारी पूँजीवादी-जनवादका प्रतिनिधि हुन् । त्यो कस्तो जनवाद हो भने त्यो अविकसित, राजनैतिक चेतनाविहीन, पददलित, पराधीन र स्वयंमा विभाजित छ तैपनि उसले जमीनदारहरू, पादरीहरू र निरङ्कुशतन्त्रका विरुद्ध सङ्घर्षका लागि अटल क्रान्तिकारी शक्तिले ओतप्रोत छ ।

क्याडेटहरूका साथ त्रुदोभिक बुद्धिजीवी रोझानोवको निकटता रोझकोवको अपेक्षा बढी सचेतरूपबाट स्थापित भयो । रोझानोवले इसाई धार्मिक सङ्घको विघटनको चर्चा "वामपन्थ"को एउटा मागको रूपमा गरे तर त्यस आशयका प्रतिक्रियावादी निम्न-पूँजीवादी वाक्यहरूको प्रयोग गर्ने कुराबाट आफू स्वयंलाई रोक्न सकेनन्, "चुनाव कानूनमा कस्तो प्रकारको संशोधन गरिनुपर्दछ भने त्यसबाट पादरी वर्ग राजनैतिक सङ्घर्षमा भाग लिनुबाट बञ्चित होस् ।" जुन क्रान्तिकारी भावना औसत सर्वसाधारण किसानमा त्यतिबेला स्वतः उब्जिन्छ, जतिबेला उसले आ□नो जीवन स्थितिबारे बताउन थाल्दछ : त्रुदोभिक बद्धिजीवीहरूमा हराउँछ र त्यसको ठाउँमा उनीहरूले अस्पष्ट र कहिलेकाँही वास्तवमा दुष्टतापूर्ण वाक्य लिइहाँल्दछन् । यसकडौं-हजारौं पटक झैं एकपटक फेरि कुन सत्य पुष्टि हुन्छ भने रूसी किसान जनसमुदायले सर्वहारा वर्गको नेतृत्वमा चलेर नै सामन्ती जमीनदारहरू, भेष बदलेका सामन्तवादीहरू र सामन्ती निरङ्कुशतन्त्रका समर्थकका उत्पीडक, हत्याराहरूको जुवा पल्टयाउन सक्दछ ।

मजदूरहरूको पार्टी र मजदूर वर्गका प्रतिनिधि सामाजिक-जनवादी सुरकोव नै ड्युमामा एकमात्र त्यस्ता व्यक्ति थिए, जसले तलमाथि नगरीकन स्पष्ट शब्दमा इसाई धार्मिक सङ्घ र धर्मप्रति सर्वहारा वर्गको रूख के

हो र उक्त मामिलामा सबै सुसङ्गत र शक्तिशाली जनवादीहरूको कस्तो रूख हुनुपर्दछ भन्ने वताउँदै बहसलाई उच्च सैद्धान्तिक स्तर प्रदान गरे । "धर्म जनताको लागि अफीम हो...जनताको मस्तिष्कलाई बेहोस पार्ने जनताका ती हत्यारा शत्रुहरूलाई जनताको धनको एक कौडी पनि दिइनुहुँदैन" – यो सीधासादा, साहसिक र स्पष्ट युद्ध घोषणा राजतन्त्रवादी गुटको संसद् (ब्ल्याकहन्ड्रेड ड्युमा) को लागि एउटा चुनौतीसरी प्रतिध्वनित भयो । सर्वहारा वर्गका लाखौं जनमा त्यसको अनुकूल प्रतिक्रिया भएको छ । उनीहरूले त्यसलाई सर्वसाधारण जनसमुदायमा प्रचारित गर्नेछन् तथा समय आउँदा त्यसलाई क्रान्तिकारी कारबाहीका रूपमा कसरी बदल्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्नेछन् ।

जून ४(१७), १९०९

LCW-15

सामाजिक -जनवादी

अङ्क – छः

म्याक्सिम गोर्कीलाई

प्रिय ए.एम.

तपाईं के गर्न 'थाल्नु भएका् छ ? यो ज्यादै भयंकर कुरा हो, वास्तवमै भयंकर ।

हिजो रेचमा मैले दोस्तोयेभ्स्कीबारे उठेका 'हल्लागुल्ला'[224] बारे तपाईंको उत्तर पढेंर खुशी लागिरहेको थियो । त्यसपछि आज विघटनकारीहरूको पत्र आइपुग्यो । त्यसमा तपाईंको लेखको एउटा त्यस्तो अनुच्छेद छ, जुन रेचमा थिएन ।

त्यो अनुच्छेद यसप्रकार छ :

"अनि 'ईश्वरको खोज"तत्काल" (केवल तत्काल?)"स्थगित राख्नुपर्दछ – त्यो एउटा व्यर्थको काम हो : त्यस्तो ठाउँमा केही चीज खोज्नु व्यर्थ हुन्छ, जहाँ केही पनि पाइन्न । जहिलेसम्म रोप्दैनौ तहिलेसम्म काटून पाउँदैनौ । तपाईंसँग कुनै ईश्वर छैन किनभने तपाईंले अहिलेसम्म"(अहिलेसम्म □) त्यसको निर्माण गर्नुभएको छैन । मानिसहरूले जीवनको खोज गर्दैनन्, त्यसको निर्माण गर्दछन् ।"

त्यसको अर्थ त के भयो भने तपाईं "ईश्वरको खोजको विरुद्ध खालि "तत्काल" मात्र हुनुहुन्छ □ तपाईं ईश्वरको खोजीका विरुद्ध खालि किन हुनुहुन्छ भने त्यसको ठाउँमा ईश्वर निर्माणलाई तपाईं राख्न सक्ने हुनुहोस् □

तपाईंको लेखमा त्यस्तो चीज छापिनु के त्यो भयंकर कुरा होइन ?

ईश्वरको अन्वेषण र ईश्वर निर्माण, ईश्वर रचना वा ईश्वरको सृजनामा पहेंलो दौत्य नीलो दैत्यभन्दा जति फरक छ, त्योभन्दा बढी फरक छैन । ईश्वर खोजीको कुरा गर्नु, सबै देवता र दैत्यहरूका विरुद्ध, हरेक सैद्धान्तिक शव पूजाका विरुद्ध घोषणा गर्नका लागि होइन (सबै प्रकारका देवत्वको पूजा शव-पूजा हो – चाहे त्यो सबैभन्दा बढी आदर्श र अन्वेषित मात्र नभएर निर्मित पनि किन नहोस्, सबै एकैनाशे हुन्छन्) एउटा पहेंलो दैत्यको ठाउँमा नीलो दैत्यको कामना गर्नका लागि ईश्वर खोजीको कुरा गर्नु त्यसबारे केही नबोल्नुभन्दा हजारगुना खराब हुन्छ ।

सबैभन्दा स्वतन्त्र देशहरूमा "जनवाद, जनता, जनमत र विज्ञान"को दुहाई दिनु एकदमै अप्रासङ्गिक हुन्छ, त्यसप्रकारका देशहरूमा (अमेरिका, स्वीजरल्यान्ड, आदिमा) जनता र मजदूरहरूलाई त्यही पवित्र, आध्यात्मिक र सुनिर्मित ईश्वरीय विचारबाट कुण्ठित पार्न विशेष उत्साह प्रदर्शित गरिँदैछ । कुनै पनि धार्मिक विचार कुनै पनि प्रकारको ईश्वरको कुनै पनि विचार, कुनै पनि ईश्वरप्रति प्रेमको ढोंगसमेत पनि प्रकट नहुने दुष्टता हुनाले त्यो जनतान्त्रिक पूँजीपतिहरूद्वारा विशेष सहनशीलताका साथ (अनि प्रायः उनीहरूको समर्थनका साथ) स्वीकृत हुन्छ – र, त्यहीकारण हो, त्यो सबैभन्दा खतर्नाक दुष्टता, सर्वाधिक लज्जाजनक "भ्रष्टता" हो । लाखौं शारीरिक पाप, फोहोरो चालबाजी, हिंसात्मक र भ्रष्ट आचरण जनसमूहद्वारा कैयौं बढी सजिलैसँग चिनिन्छ र त्यसकारण ती ज्यादै आकर्षक "सैद्धान्तिक" परिधान धारण गरिएको चतुऱ्याइँपूर्ण, आध्यात्मिक ईश्वरवादी विचारभन्दा धेरै कम खतर्नाक हुन्छन् । युवा बालबालिकाहरूलाई भ्रष्ट पार्ने क्याथोलिक पादरी (जसको बारेमा मैले संयोगवश भर्खरै एउटा जर्मन समाचारपत्रमा पढेको हूँ) पादरीको भेषविना, अपरिष्कृत धार्मिक पादरीहरू ईश्वरको रचना र आविष्कारको उपदेश दिने सिद्धान्तसज्जित जनवादी पादरीभन्दा 'जनवाद'को लागि धेरै कम खतर्नाक छ । कारण के हो भने पहिलो पादरीको पर्दाफास गर्नु, त्यसको भर्त्सना गर्नु र त्यसलाई बहिष्कृत गर्नु सजिलो छ भने पछिल्लो पादरीको पर्दाफास गर्नु हजार गुना बढी कठिन काम

हुन्छ र एउटै पनि “अस्थिर चित्त र दयनीयरूपबाट अनिश्चित” संकीर्णतावादी उसको ‘भर्त्सना’ गर्नका लागि तैयार हुनेछैन ।

अनि तपाईं (रूसी : रूसी नै किन ? के इटालियनहरू त्योभन्दा केही श्रेष्ठ छन् ?) संकीर्णतावादी आत्माको “अस्थिरता र दयनीय अनिश्चितता” जान्दाजान्दै पनि त्यो आत्मालाई सबैभन्दा मीठो विषबाट विषाक्त पार्दै हुनुहन्छ जुन ज्यादै प्रभावशालीरूपबाट मीठा गोलीहरू र रङ्गी-विरङ्गी कागजहरूको छद्मावरणमा पेश गरिन्छ □

साँच्चिकै त्यो भयानक हो ।

“पर्याप्त आत्म अपमान भइसक्यो, जुन हाम्रो आत्मालोचनाको ठाउँ लिनेखालको हुन्छ ।”

अनि, के ईश्वर-निर्माण (आत्म-अपमानको निकृष्टतम रूप होइन ? जुन व्यक्तिले ईश्वर-निर्माण गर्न थाल्दछ वा जसले त्यस्तो कार्यलाई केवल सहन मात्र पनि गर्दछ, त्यसले आ□नो निकृष्टतम अपमान गर्दछ किनकि “काम गर्ने” स्थानमा ऊ वास्तवमा आत्मचिन्तन, आत्मप्रशंसामा लीन हुन पुग्दछ । र, त्यस अतिरिक्त त्यस्तो व्यक्तिले ईश्वर-निर्माणद्वारा आ□नो देवत्व प्राप्त “अहंकार”को निकृष्टतम, सबैभन्दा धेरै अधम विशिष्टताहरू अथवा लक्षणहरूकै ‘चिन्तन’ गर्न थाल्दछ ।

व्यक्तिको दृष्टिकोणबाट नभएर सामाजिक दृष्टिकोणबाट समस्त ईश्वर-निर्माण मोटो बुद्धि हुने संकीर्णतावादी, आम अस्थिर व्यक्तिको प्रिय आत्मलीनता नै हो, अशक्त र निराशाा भइसकेको निकृष्ट निम्न-पूँजीवादको सपनासरी “आत्म-ग्लानी” हो (तपाईंले आत्माको बारेमा बताउन स्वीकार गरेजस्तै तपाईंको भनाइ सही पनि हो : खालि तपाईंलाई “रूसी” नभनेर निम्न -पूँजीवादी भन्नुपर्दथ्यो किनभने यहुदी, इटालियन र बेलायती जोसुकै किन नहोऊन्, सबै दुष्टहरू एकैनाश हुन्छन् : निष्कृष्ट संकीर्णता सबै ठाउँ समानरूपबाट निन्दनीय हुन्छ – तर “सैद्धान्तिक शवपूजामा लिप्त रहने “जनतान्त्रिक संकीर्णता” विशेषरूपबाट निन्दनीय हुन्छ) ।

तपाईंको लेख पटक-पटक पढेर त्यो गल्ती कसरी हुनपुग्यो भन्ने कुरा पत्ता लगाउने प्रयत्न गर्दागर्दै पनि मैले केही बुझ्न सकिरहेको छैन । त्यसको अर्थ के हो ? के त्यो त्यही तपाईं स्वयंले स्वीकार नगर्ने “स्वीकृति”को अवशेष हो वा त्यसको प्रतिध्वनि ? अथवा त्यो यसभन्दा केही बेग्लै चीज हो : उदाहरणको लागि सर्वहारा दृष्टिकोणको ठाउँमा पछाडितिर झुकेर आमरूपमा जनवादी दृष्टिकोण अपनाउने असफल चेष्टा ? शायद ‘आमरूपमा जनवाद’को दृष्टिकोणबाट नै कुरा गर्नका लागि तपाईंले (क्षमा गर्नुहोला □) केटाकेटी कुरा गर्ने निश्चय गर्नुभयो ? शायद संकीर्ण तत्वहरूका लागि “सरल व्याख्या” गर्ने उद्देश्यबाट तपाईंले केही क्षणको लागि उनीहरूका –संकीर्ण तत्वहरूका – पूर्वाग्रहलाई स्वीकार गर्नुभयो ?

तर त्यो गलत रवैया हो – हर दृष्टिबाट र हर हालतमा गलत, होइन त ?

मैले माथि के कुरा उल्लेख गरेको छु भने जनतान्त्रिक देशहरूमा कुनै सर्वहारा लेखकका लागि “जनवाद, जनता, जनमत र विज्ञान” को अपील गर्नु एकदमै अप्रासङ्गिक हुनेछ । तर रूसमा हाम्रो स्थिति के हो ? त्यस्तो अपील एकदमै सही होइन किनभने कुनैनकुनैरूपमा त्यसले संकीर्ण तत्वहरूका पूर्वाग्रहहरूलाई पूरा गर्दछ । एक किसिमको सामान्य अपीलबारे, त्यो अस्पष्ट हुने सीमासम्म त्यस्तो सामान्य अपीलबारे रुस्काया मिश्ल[225]को इज्गोयेभले पनि दुवै हातले हस्ताक्षर गर्नेछ । तर त्यस्ता आदर्श वाक्यहरू किन चुन्नुपर्दछ र ? त्यसमा तपाईंले त इज्गोयेभका आदर्श वाक्यहरूबाट एकदमै राम्ररी अन्तर गर्न सक्नुहुन्छ भने पाठकले अन्तर गर्न सक्दैन । तापनि निम्न-पूँजीवादी (जुन अस्थिर चित्त, दयनीयरूपबाट अनिश्चित, अशक्त, निराश, आत्मलीन, ईश्वर चिन्तनमा लीन, ईश्वरको निर्माण गर्ने, ईश्वरमा लीन, आत्म ग्लानी गर्ने । अबोधगम्य अराजकतावादी – आश्चर्यजनक शब्द हो – त्यो □ (आदि-आदि हुन्) अनि, सर्वहारा वर्गमा (जसले त्यो राम्रो स्वभावसित कसरी रहन्छ भन्ने कुरा बुझ्दछन् – र, खालि शब्दमा मात्र होइन – तथा जसले ‘विज्ञान’ र ‘जनमत’मा, आफू र पूँजीपति वर्गमा, सर्वहारा जनवाद र पूँजीवादी जनवादमा भेद गर्न सक्षम छ) स्पष्ट अन्तर नगर्नुको साटो त्यस विषयमा पाठकहरूका लागि जनतान्त्रिक शब्दको आवरण किन ओढाउनुपर्दछ ?

तपाईंले त्यस्तो किन गर्नुभयो ?

त्यो कार्य निन्दनीय र निराशाजनक छ ।

तपाईंको

भी.आई.लेनिन

पुनश्च, मैले रजीष्ट्री बूक पोस्टबाट उपन्यास पठाइदिएको हूँ, पाउनुभयो कि भएन ? अनि, पुनश्चः कृपया जाडोमा ठण्डा नलागेर नै यात्रा गर्न सक्ने हुनका लागि (जाडोमा त्यो खतर्नाक हुन्छ) सकेसम्म राम्रो उपचार गर्नुहोला ।

नोभेम्बर १३/१४, १९१३ मा लिखित, क्रैकाउबाट क्याप्री पठाइएको

तपाईंको

भी. आई. उल्यान्योभ

LCW—15

म्याक्सिम गोर्कीलाई

..........ईश्वर, ईश्वर समान र तीसित सम्बन्धित अरू सारा मामिलाहरूमा तपाईंका विचारहरूमा विसङ्गति छ – त्यो विसङ्गति शायद उही नै हो, जसका बारेमा मैले काप्रीमा तपाईंसितको पछिल्लो भेटको बेला जिकीर गरेको थिएँ । तपाईंले "व्यपयोर्द"हरू[226]सित "व्यपयोर्दवाद"का सैद्धान्तिक आधारमा ध्यानसम्म नदिईकन सम्बन्ध – विच्छेद गर्नुभयो (वा कम्तिमा सम्बन्ध-विच्छेद गरेकोजस्तो लाग्यो) ।

अहिले त्यही भयो । तपाईं "धेरै क्षुब्द" हुनुहन्छ, "भर्खर शब्द कसरी घुस्न पुग्यो" भन्ने कुरा तपाईंलाई याद भइरहेको छैन – ती तपाईंकै शब्द हुन् – र, पुनः साथसाथै तपाईंले ईश्वर र ईश्वर निर्माणको विचारको पक्ष समेत पनि लिनुहुन्छ ।

"ईश्वर – कबीला, राष्ट्र, मानवताद्वारा रचिएका सामाजिक अनुभूतिहरू बटुल्ने र जागृत गर्नेखालका विचारहरूको जटिल रूप हो । उसको उद्देश्य व्यक्तिलाई समाजसित जोड्नु र पाशाविक व्यक्तिवादमाथि अङ्कुश लगाउनु हो ।"

यो सिद्धान्त स्पष्टरूपले बोग्दानोभ र लूनाचार्स्कीका सिद्धान्त वा सिद्धान्तहरूसित सम्बन्धित छ ।

अनि, यो स्पष्टरूपले गलत र प्रतिक्रियावादी छ । इसाई समाजवादीहरूसरह ("समाजवाद"को निकृष्टतम स्वरूप र त्यसको सबैभन्दा नराम्रो विकृति) तपाईंले कस्तो पद्धतिको उपयोग गर्दछौ भने त्यसले (तपाईंका सारा असल नियतका बावजूद) पुरोहितहरूको गडबडी कुरा दोहोऱ्याउँछ । तपाईंले ईश्वरका धारणाहरूबाट ऐतिहासिकरूपमा र यथार्थ जीवनमा समावेश हुने सबै तत्वहरू हटाइदिनुहुन्छ (एकातिर, फोहर-मैला, पूर्वाग्रह, पवित्र अज्ञानता र अधोपतन तथा अर्कोतिर, भूदासप्रथा र राजतन्त्रसरह) तथा जीवन र यथार्थको साटो तपाईं ईश्वरीय धारणामा एउटा सीधासादा निम्न-पूँजीवादी वाक्यांश घुसाइदिनुहुन्छ (ईश्वर – यो कस्तो धारणा हो भने त्यसले सामाजिक अनुभूतिहरूलाई जागृत पार्दछ र सङ्गठित गर्दछ) ।

तपाईं केही "असल र दयापूर्ण"कुरा बोल्न सक्ने हुन "सत्य र न्याय"तिर ध्यानाकर्षण गर्न सक्ने हुन इत्यादि का लागि तपाईंले त्यस्तो गर्न खोजिरहनुभएको छ । तर तपाईंको सद्भावना तपाईंको निजी मामिला मात्र हो, एउटा मनोगत "असल शुभकामना" मात्र हो ।

एकपटक त्यो कुरा तपाईंले लेखिदिनुभयो भने त्यो जन समूहबीच पुग्दछ र त्यसको महत्व तपाईंको शुभेच्छाद्वारा निर्धारित हुने नभएर वर्गीय सामाजिक शक्तिहरूका वस्तुपरक सम्बन्धहरूद्वारा निर्धारित हुन्छ । ती सम्बन्धहरूकै कारण परिणाम के हुन्छ भने (तपाईंको इच्छाको बावजूद र तपाईंको चेतनाभन्दा स्वतन्त्र) तपाईंले पुरानपन्थी, प्यूरिस्केविचाई निकोलस् द्वितीय र त्रुवेका विचारहरूकै पृष्ठपोषण गर्न थाल्नुहुनेछ किनभने व्यवहारिकरूपबाट ईश्वरीय धारणाद्वारा उनीहरूका लागि मानिसहरूलाई दास बनाएर राख्ने सुविधा हुन्छ । ईश्वरीय धारणालाई अलंकारिक बनाइदिएर तपाईंले मजदूर र किसानहरूलाई जेल्ने सिक्रीहरूलाई आकर्षक बनाउने प्रयत्न गर्नुभएको छ । त्यसको परिणामस्वरूप धार्मिक व्यवसायी धर्म गुरुहरूलाई "जनवादी महानुभावहरू, हामी (धर्म गुरुहरू र कम्पनीहरू)ले गर्ने ईश्वरीय धारणाको सेवाको महत्त्व तपाईंका नेताहरू"ले पनि स्वीकार गर्दछन् भन्ने मौका मिल्नेछ ।

ईश्वरीय दृष्टिकोणले सामाजिक भावना जागृत गर्दछ र सङ्गठित गर्दछ भन्ने धारणा गलत हो । त्यही बोग्दानोभको आदर्शवाद हो, जो धारणाहरूको भौतिक उत्सका विरोधी हुन् । ईश्वर (इतिहास र वास्तविक जीवनमा) प्राथमिकरूपबाट त्यस प्रकारका विचारहरूको जटिल रूप हो, जुन मानवमा बाहिरी प्रकृति र वर्गगत यातनाका अमानवीय दबावद्वारा पैदा हुन्छन् । ती विचाहरूले मानव जातिको दमनलाई धनीभूत पार्दछन् र वर्ग-सङ्घर्षलाई दबाउने काम गर्दछन् । इतिहासमा त्यसप्रकारको युग रहेको थियो, जतिबेला ईश्वरीय धारणाको त्यस्तो उत्स र त्यस्तो वास्तविक अर्थका बावजूद जनतन्त्र र सर्वहारा वर्गको सङ्घर्ष एउटा धार्मिक विचारका विरुद्ध अरू धार्मिक विचारको सङ्घर्षको रूपमा चलिरहन्छ ।

तर त्यो युग पनि एउटा सुदूर अतीतको युग थियो ।

आज यूरोप र रूसमा ईश्वरको धारणाको पक्षमा दिइएको कुनै पनि सबैभन्दा परिष्कृत र राम्रोभन्दा राम्रो नियतको तर्कले पनि केवल प्रतिक्रियावादको पृष्ठपोषण गरेको मात्र भनिनेछ ।

तपाईंको सम्पूर्ण परिभाषा सुरुदेखि अन्तसम्म प्रतिक्रियावादी र पूँजीवादी पक्षधर छ । ईश्वर : ती विचारहरूको समूह हो, "जसले सामाजिक अनुभूतिहरू जगाउँछन् र सङ्गठित गर्दछन् तथा जसको उद्देश्य हो : व्यक्तिलाई समाजसित जोड्नु र पाशविक व्यक्तिवादमाथि अङ्कुश लगाउनु ।"

यो प्रतिक्रियावादी किन हो ? किनभने यो धारणले धार्मिक पुरोहितहरू र सामन्तहरूद्वारा प्रचार गरिएको पाशविकतामाथि अङ्कुश लगाउने प्रश्नमा झूटो रङ भर्दछ । वास्तवमा "पाशविक व्यक्तिवाद"माथि अङ्कुश ईश्वरीय धारणाद्वारा नभएर आदिम कविलाहरूको व्यवस्था र आदिम सामूहिक स्वामित्व प्रणालीद्वारा लगाइएको थियो । ईश्वरीय धारणाले सधैं "सामाजिक अनुभूतिहरू"लाई कुण्ठित पारेको छ र उनीहरूलाई सुताइदिएको छ तथा सधैं सजीवको ठाउँमा मरिसकेकोलाई प्रतिष्ठित गरेको छ । त्यो धारणा सधैं दासता (निकृष्ट र निरिह दासता)को प्रतीकको रूपमा रहेको छ । ईश्वरीय धारणाले कहिल्यै पनि "व्यक्तिलाई समाजसित जोडेको छैन": त्यसले सधैं शोषित वर्गका हात-खुट्टा जेलेर शोषकहरूको बढपन्मा उसलाई आस्थाका साथ जोडेको छ । तपाईंको परिभाषा पूँजीवादी हो (वैज्ञानिक र ऐतिहासिक होइन) किनभने त्यसले खास ऐतिहासिक काल सन्दर्भमा खास वर्गको होइन, आम धारणामा, आमरूपमा "रविन्सन क्रुसो"जस्ताका धारणाहरूलाई साथ दिन्छ ।

जिर्यानी आदिम (र अर्द्ध-आदिम)को ईश्वरीय धारणा एउटा चीज हो भने "स्त्रुवे समूह"को ईश्वरसबन्धी धारणा एकदमै अर्को चीज हो । दुवै अवस्थामा वर्ग हावी हुने कुराले त्यस धारणालाई बल पुऱ्याउँछ (र, त्यो धारणाले त्यसलाई पुष्टि गर्दछ) । जसरी जारका लागि लोकप्रिय धारणाको पर्याय हुन्छ – दानवीयता र महिलाहरूको केश लुछेर लच्छारपछार गर्नु, त्यसैगरी ईश्वरीय "लोकप्रिय" धारणा हो – जनव्यापी अज्ञानता, पतन र अन्धता । मैले कति पनि बुझ्न नसकेको कुरा के हो भने तपाईंले ईश्वरीय "लोकप्रिय धारणा"लाई कसरी जनतान्त्रिक भन्न सक्नुहन्छ ?

दार्शनिक आदर्शवादको "दृष्टि खालि व्यक्तिगत स्वार्थमा मात्र रहन्छ" भन्ने कुरा गलत हो । के ग्यास्सेन्डीको तुलनामा देकार्तको मस्तिष्कमा वा फायरबाखको तुलनामा फिक्टे र हेगेलको मस्तिष्कमा निजी स्वार्थ बढी थियो ?

"ईश्वर-निर्माणको प्रक्रियाद्वारा व्यक्ति र समाजमा सामाजिक तत्व अझ बढी संग्रहित र एकत्रित हुन्छ" भन्नु ज्यादै खतर्नाक कुरा हो । यदि रूसमा स्वाधीनता हुन्थ्यो भने अभिजात वर्गले तपाईंको प्रशंसामा आकाश जमीन एक बनाइदिन्थ्यो किनभने तपाईंका कुराबाट त्यस्तै समाजशास्त्र र धार्मिक दर्शनले जन्म लिन्छ, जो स्वभाव र स्वरूपमा विशुद्धरूपले पूँजीवादी हुन्छ ।

खैर, अहिले यत्ति नै पर्याप्त छ : यो लिखत धेरै लामो भएको छ । मैले पुनः एकपटक तपाईंसित हात जोड्दै तपाईंको सुस्वास्थ्यको कामना गर्दछु ।

१९१३ नोभेम्बरको उत्तरार्द्धमा लिखित, क्रैकाउबाट क्याप्री पठाइएको

पहिलोपल्ट १९२४ मा लेनिन विविधामा मुद्रित

तपाईको भ्ला.ई. उल्यान्योभ

LCW-35

श्रमिक महिलाहरूको प्रथम अखिाल रूसी महाधिवेशनमा भाषण

नोभेम्बर १९, १९९८[227]

साथीहरू, एकतरहले बहिनीको महिला विभागको यो महाधिवेशनको एउटा विशेष महत्व छ किनभने सबै देशमा महिलाहरूलाई आन्दोलनसित जोड्नसक्नु सबैभन्दा गाह्रो काम रहेको छ । जहिलेसम्म धेरै ठूलो संख्यामा श्रमिक महिलाहरूले ज्यादै ठूलो भूमिका खेल्नेछैनन्, त्यतिबेलासम्म समाजवादी क्रान्ति सम्भव हुँदैन ।

सबै सभ्य मुलुकहरूमा, ज्यादै धेरै विकसित देशहरूसमेत सम्ममा पनि महिलाहरू घरका दासीभन्दा बढी केही हुँदैनन् । कुनै पूँजीवादी देशमा पनि महिलाहरूलाई पूर्ण समानताको हैसियत प्राप्त छैन – सबैभन्दा बढी स्वाधीन गणतन्त्रहरू समेतमा पनि छैन ।

सोभियत गणतन्त्रको एउटा प्रारम्भिक काम हो : महिलाहरूका अधिकारमा भएका सबै नियन्त्रण हटाउनु । सोभियत सरकारले सम्बन्ध-विच्छेदका विरुद्धका कारबाहीहरूलाई पूर्णतः निर्मूल पारिदिएको छ किनभने त्यो पुँजीवादी शोषण, दमन र अपमानको माध्यम रहेको छ ।

अब छिटै सम्बन्ध-विच्छेदको पूर्ण स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानून बनेको एकवर्ष हुनेछ । हामीहरूले जायज र नायायज शिशुहरूबीचका सबै भेदभावहरू र सम्पूर्ण राजनैतिक अबरोधहरू उन्मूलन गर्ने निर्देशन जारी गरेका छौं । सन्सारको अर्को कुनै देशमा पनि श्रमिक महिलाहरूलाई स्वाधीनता र समानताको यति ठूलो प्रतिष्ठा हासिल भएको छैन ।

श्रमिक महिलाहरूले नै पुराना मर्यादाहरूको सबैभन्दा ठूलो मार खप्नुपर्दछ भन्ने कुरा हामी बुझ्दछौं ।

इतिहासमा पहिलोचोटी हाम्रो कानूनले महिलाहरूका अधिकारहरू निषिद्ध हुने साराका सारा कारणहरू हटायो । तर कानून त्यति धेरै महत्वपूर्ण हुँदैन । शहर र औद्योगिक क्षेत्रमा विवाहको स्वतन्त्रताको यो कानूनले ठीक काम गरिरहेको छ तर ग्रामीण क्षेत्रहरूमा त्यो प्रायः निष्प्रभावित बनेको छ । त्यहाँ अहिले पनि धार्मिक विवाहकै प्रमुखता छ । त्यसको कारण हो – धर्मगुरुहरूको प्रभाव । त्यो कस्तो नराम्रो कुरा हो भने त्यससित सङ्घर्षगर्नु पुराना कानूनसित सङ्घर्षगर्नुको तुलनामा धेरै कठिन हुन्छ ।

हामीहरूले धार्मिक पूर्वाग्रहहरूसितको सङ्घर्षमा एकदमै धेरै सतर्कता अपनाउनुपर्दछ । कतिपय व्यक्तिहरूले जनसमुदायका धार्मिक भावनाहरूलाई चोट पुऱ्याएर त्यो सङ्घर्षलाई क्षति पुऱ्याउँछन् । हामीहरूले प्रचार र शिक्षाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । आ□नो सङ्घर्षलाई अपेक्षाकृत तीखो बनाउँदा हामीहरूले जनविरोधको खतरा मोल्नुपर्ने हुनसक्दछ । सङ्घर्षको त्यो पद्धतिले जनसमुदायलाई धर्मको आधारमा विभाजित गरिदिनसक्दछ भने हाम्रो शक्ति हो – हाम्रो एकता, धार्मिक पूर्वाग्रहको सबैभन्दा ठूला स्रोतहरू गरीबी र अज्ञानता हुन् तथा त्यसप्रकारका नराम्रा कुराहरूसित सङ्घर्ष गर्नुपर्दछ ।

आजसम्म महिलाहरूको हैसियत दासीहरू समान रहेको छ । महिलाहरू घरको बन्धनमा रहेका छन् । त्यो स्थितिबाट उनीहरूलाई खालि समाजवादले मात्र मक्ति दिन सक्दछ । जतिबेला सानो स्तरमा गरिने निजी खेतीको स्थानमा सामूहिक खेती गरिन्छ र जमीनमा सामूहिक काम हुन्छ, त्यतिबेला उनीहरूलाई पूर्णतः समानताको हैसियत मिल्न सक्दछ । यो गाह्रो काम हो । तर अब गरीब किसान समितिहरूको गठन भइरहेको छ र समाजवादी क्रान्तिलाई सुदृढ बनाउने बेला आएको छ । ग्रमीण क्षेत्रका सबैभन्दा गरीब वर्ग अहिले भर्खरै मात्र सङ्गठित हुने क्रम सुरु भएको छ तथा गरीब किसानहरूका यी सङ्गठनहरूमा समाजवादको दह्रो जग तैयार भइरहेको छ ।

पहिले प्रायशः शहरिया क्रान्तिहरू हुने गर्दछन् र त्यसपछि ग्रमीण । तर मौजूदा क्रान्ति ग्रमीण क्षेत्रहरूमा निर्भर गर्नेछ तथा त्यसैमा यसको महत्व र शक्ति निहित छ । सबै मुक्ति-आन्दोलनहरूका अनुभवहरूबाट के कुरा थाह हुन्छ भने क्रान्तिमा महिलाहरूले कति भाग लिन्छन् भन्ने कुरामा क्रान्तिको सफलता निर्भर हुन्छ । महिलाहरूले सर्वहारा समाजवादको निर्माणको कार्य सम्पन्न गर्न सकून् भनेर सोभियत सरकारले आ□नो शक्तिले भेटेसम्म यस्तै काम गरिरहेको छ ।

सोभियत सरकाकारको स्थिति केही गाह्रो छ किनभने सबै देशका साम्राज्यवादीहरूले सोभियत रूसलाई घृणको दृष्टिले हेर्दछन् र यसका विरुद्ध युद्धको तयारी गरिरहेका छन् । यसले अनेकौं देशमा क्रान्तिको ज्वाला दन्काएको हुनाले र समाजवादको दिशामा सशक्त कदम चालेको हुनाले त्यो कुरा हुनगएको हो ।

अनि अहिले उनीहरू क्रान्तिकारी रूसलाई चकनाचूर पार्न लागिपरेका हुनाले स्वयं उनीहरूले टेकेको जमीन पनि दबिनलागेको छ । जर्मनीमा कसरी क्रन्तिकारी आन्दोलन फैलिइरहेको छ भन्ने कुरा तपाईंहरूलाई थाहै छ । डेनमार्कमा श्रमिहरू आ□नो सरकारसित लडिरहेका छन् । स्वीजरल्यान्ड र हल्यान्डमा क्रान्तिकारी आन्दोलनले जोर पक्रिरहेको छ । ती साना देशहरूमा हुने क्रान्तिकारी आन्दोलनको स्वयंमा विशेष महत्व हुँदैन तापनि यो कुरा किन ध्यान दिन लायक छ भने ती देशहरूमा युद्ध चलिरहेको थिएन र ती देशहरूमा एकदमै "संवैधानिक" पद्धतिको लोकतन्त्र थियो । यदि त्यसप्रकारका देशहरूमा आन्दोलनले जोड पक्रिन्छ भने क्रान्तिकारी आन्दोलन सारा सन्सारमा चर्कदैछ भन्ने विश्वास हुन्छ ।

कुनै अर्को गणतन्त्रले अझैसम्म पनि महिलाहरूलाई पूर्ण समानता दिन सफल भएको छैन । सोभियत सरकारले महिलाहरूलाई पूरा सहायता गरिरहेको छ । हाम्रो उद्देश्य अजेय छ किनभने सबै देशमा अजेय श्रमिक वर्ग उठिरहेका छन् । यो आन्दोलनद्वारा अजेय समाजवादी क्रान्ति विस्तार गर्नका लागि गौरव हासिल हुन्छ ।

इज्वेस्तिया, नोभेम्बर २०, १९१८

LCW – २८

रूसी कम्युनिस्ट पार्टी (बोल्सेभिक)को कार्यक्रमको मसौदाबाट

(कार्यक्रमको धर्मसित सम्बन्धित भाग)

जहाँसम्म धर्मको प्रश्न छ, रूसी कम्युनिस्ट पार्टीको काम इसाई धार्मिक सङ्घलाई राज्यबाट अलग बनाउन तथा शिक्षण संस्थाहरूलाई धार्मिक संस्थाहरूबाट अलग राख्नका लागि निर्देशन दिनुसम्म मात्र सीमित छैन । त्यो पद्धति कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता पूँजीवादी-जनवादीहरूले नै गरेका थिए तर सन्सारमा कहीं कतै पनि पूर्णतः त्यसको कार्यान्वयन भएको छैन किनभने धार्मिक प्रचार र पूँजीबीच वास्तवमा थुप्रै नानाप्रकारका सम्बन्धहरू रहेका हुन्छन् ।

पार्टीको उद्देश्य हो : शोषक वर्ग र सङ्गठित धर्म प्रचारबीचका सम्बन्धहरूलाई पूर्णतः समाप्त गर्नु तथा श्रमिक वर्गलाई धार्मिक पूर्वाग्रहबाट वास्तविकरूपमा मुक्ति दिलाउनु । त्यो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि धेरै व्यापक मात्रामा वैज्ञानिक शिक्षा र धर्मविरोधी प्रचार सङ्गठित गर्नुपर्दछ । हो, धर्ममा विश्वास गर्ने व्यक्तिहरूको धार्मिक भावनालाई चोट पुऱ्याउने कुराबाट बँचियोस् भनेर सतर्कता अपनाउनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ किनभने त्यसबाट धार्मिक कट्टरतालाई बल पुग्दछ ।

संग्रहित रचनाहरू खण्ड २९

युवक सङ्गठनहरूको दायित्व

रसियाली युवा कम्युनिस्ट लिगको तेस्रो अखिल रूसी महाधिवेशनमा भाषण

अक्टोबर २, १९२०[228]

(महाधिवेशनले जोडदार तालीको गडगडाहटका साथ पुनः लेनिनको स्वागत गर्दछ)

साथीहरू, आज मैले युवा कम्युनिस्ट लिगका आधारभूत जिम्मेवारीहरूको बारेमा बताउन चाहन्छु र, त्यस सिलसिलामा समाजवादी जनतन्त्रमा युवक सङ्गठनहरूको कामको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने बारेमा प्रकाश हाल्नेछु ।

कम्युनिस्ट समाजका वास्तविक जिम्मेवारीहरू युवकहरूले नै बहन गर्नुपर्दछ भनिने हुनाले यो प्रश्नबारे विचार गर्नुपर्ने झन् बढी आवश्यकता छ । किनकि श्रमिकहरूको जुन पिंढी त्यो पूँजीवादी समाजमा हुर्किएको छ, त्यसको आधार शोषण थियो । त्यसले बढीभन्दा बढी जीवनका पुराना पूँजीवादी शैलीहरूलाई समाप्त गर्ने दायित्व निर्वाह गर्दछ । त्यसले बढीभन्दा बढी त्यस्तो समाजको निर्माण गर्न सक्दछ, जसद्वारा श्रमिक वर्ग र सर्वहारा वर्गलाई शक्तिशाली बनिरहन र आ□नो आधार सुदृढ बनाउन मद्दत मिलोस् तर त्यसको निर्माण त्यही पिंढीले मात्र गर्न सक्दछ, जुन मानिसद्वारा मानिसको शोषणमा आधारित सम्बन्धबाट मुक्त समाजको नयाँ परिस्थितिमा बाँचिरहेको हुन्छ ।

अनि, जहाँसम्म युवाहरूको दायित्वको प्रश्न छ, निश्चय नै जुन कुरा युवाहरूको मात्र, विशेष गरेर युवा कम्युनिस्ट लिग र अन्य सङ्गठनहरूको मात्र दायित्व मान्न सकिन्छ, त्यसबारे एउटै शब्द मात्र प्रयोग गर्न सकिन्छ – सिक ।

निश्चय नै यो खालि एउटा शब्द मात्र हो । यसले के सिक्ने, कसरी सिक्नेजस्ता कतिपय अत्यन्त आवश्यक प्रश्नहरूको उत्तर दिंदैन । यहाँ प्रश्न के हो भने पुरानो पूँजीवादी समाजको परिवर्तन हुनुको साथसाथै कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्ने नयाँ पुस्तालाई पुरानै ढर्राले शिक्षित-दीक्षित र विकसित गर्न सकिन्न । युवाहरूलाई शिक्षित-दीक्षित गर्ने कामको थालनी पुरानो समाजका अवशेषहरूबाट सुरु गर्नुपर्नेछ । हामी ज्ञानको मात्रा, सङ्गठनहरू र संस्थानहरूको समग्रताको आधारमा तथा पुरानो समाजद्वारा विरासतको रूपमा प्राप्त जनशक्ति र साधनहरूलाई उपयोग गरेर साम्यवादको निर्माण गर्न सक्दछौं । हामीहरूले युवाहरू तथा उनीहरूका सङ्गठनहरू र उनीहरूको प्रशिक्षणमा क्रान्तिकारी परिवर्तन गरेर मात्र नयाँ पुस्ताको प्रयत्नबाट त्यस्तो समाजको निर्माण हुनेछ भन्ने कुरा सिद्ध गर्न सक्दछौं, कम्युनिस्ट समाज ती पुराना समाजजस्तो हुनेछैन । उनीहरूले आफूलाई युवा कम्युनिस्ट बनाउने कुरा सार्थक पार्न सकून्, हामीहरूले सुरु गरेको काम उनीहरूले पूरा गर्न समर्थ होऊन् भनेर हामीहरूले युवाहरूलाई के सिकाउने र कसरी सिकाउने भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्नै पर्दछ ।

मेरो भनाइ के हो भने साम्यवादको दिशामा अग्रसर हुनचाहने युवा लिगका सदस्यहरू र आम युवाहरूले साम्यवाद बुझ्नुपर्दछ भन्ने कुरा सबभन्दा सहज र सबैभन्दा पहिलो उत्तर हो ।

तर साम्यवाद बुझ्नुपर्दछ भने उत्तर ज्यादै सामान्य हो । साम्यवादलाई बुझ्नका लागि के कुराको आवश्यकता पर्दछ त ? सामान्य ज्ञानको सम्पूर्ण राशिमध्ये साम्यवादलाई बुझ्नका लागि कुन कुराको छुट्टै चीनो राख्ने ? त्यसरी प्रायशः साम्यवादलाई बुझ्ने दायित्वलाई गलतढङ्गले प्रस्तुत गर्नु वा ज्यादै एक पक्षीयढङ्गबाट त्यसलाई परिभाषित गर्नुको कारण थुप्रै खतराहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

स्वभावतः मान्छेको मस्तिष्कमा सर्वप्रथम के विचार उत्पन्न हुन्छ भने साम्यवाद बुझ्नु भनेको थुप्रै सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू, पुस्तकहरू र पुस्तिकाहरूमा रहेको ज्ञान हासिल गर्नु हो । तर साम्यवादलाई बुझ्ने यो परिभाषा एकपक्षीय र अपूरो छ । यदि साम्यवाद बुझ्नु भनेको खालि कतिपय साम्यवादी पुस्तक-पुस्तिकाहरूमा लेखिएका कुराहरू जान्नु मात्र हो भने त हामीहरूले धेरै सजिलेरी कम्युनिष्ट सिद्धान्तमा पारङ्गत वा डिङ हाँक्नेहरू पाउँथ्यौं तर त्यसबाट खालि नोक्सानी मात्रै हुन्छ किनभने त्यसप्रकारका व्यक्तिहरूले कम्युनिस्ट सिद्धान्तका ग्रन्थहरू र पुस्तकहरूका पाठहरू रटिसकेपछि पनि बेग्लाबेग्लै शाखाहरूको समन्वय गर्न तथा वास्तविक कम्युनिस्ट पद्धतिबाट काम गर्न असमर्थ हुन्छन् ।

पुरानो पूँजीवादी समाजमा हाम्रो निम्ति सबैभन्दा दुर्भाग्य र सबैभन्दा खराब कुरा के छाडिदिएको छ भने पुस्तकहरू र व्यवहारिक जीवनबीच पूर्णतः अलगाव छ । हरेक कुराको बढीभन्दा राम्रो परिभाषा गर्ने कितावहरू हामीहरू पाउँछौं, तर ती धेरैजसो पुस्तकहरूमा ज्यादै खतर्नाक र झूट एवं नक्कली, पूँजीवादी समाजका झूटा विवरण भरिपूर्ण हुन्छन् ।

अतः साम्यवादका विषयमा खालि किताबी ज्ञान हासिल गर्नु मात्रै यथेष्ट हुन्छ भनेर सोंच्नु ठूलो गल्ती हुनेछ । प्रायशः साम्यवादका विषयमा जे कुरा भनिन्थ्यो, त्यो अहिले हाम्रा भाषण र लेखहरूमा ज्यादै कम दोहोऱ्याइन्छ । किनभने अहिले हाम्रा भाषण र लेखहरू सबै क्षेत्रमा दैनिक कामसित सम्बन्धित हुन्छन् । व्यवहार र सङ्घर्षविनाका साम्यवादी कृतिहरू र पुस्तिकाहरूको किताबी ज्ञान एकदमै निरर्थक छ किनभने त्यसमा सिद्धान्त र व्यवहारबीचको पुरानो अलगाव, पुरानो पूँजीवादी समाजको नितान्त खराब लक्षण रहिरहन्छ ।

खालि साम्यवादी नाराहरूलाई आत्मसात मात्रै गर्ने कुरा त त्यसभन्दा पनि झन्‌बढी खतर्नाक हुन्छ । यदि हामीहरूले त्यो खतरालाई समयमै चिन्न सक्दैनथ्यौं भने पाँच वा दश लाख युवा-युवतीहरूले त्यो पद्धति सिकेर कम्युनिस्ट बन्नेथिए र उनीहरूले साम्यवादी उद्देश्यलाई खालि गम्भीररूपले हानी पुऱ्याउने मात्रै काम गरेका हुनेथिए ।

प्रश्न उठ्दछ : साम्यवादको अध्ययनका लागि ती सबै कुराको सम्मिश्रण कसरी हुन सक्दछ त ? हामीहरूले पुराना शिक्षा संस्थानहरू र पुरानो ज्ञानबाट के-के कुरा स्वीकार गरौं ? पुराना शिक्षा संस्थानहरूको घोषित उद्देश्य हुन्थ्यो : सर्वाङ्गीण शिक्षा दिनु, मानिसलाई सामान्य विज्ञानका शाखाहरूको शिक्षा दिनु । हामीहरूलाई त्यो एकदमै गलत थियो भन्ने कुरा थाह छ किनभने पुरानो समाज शोषक र शोषित वर्गीय विभेदबाट बनेको थियो र त्यसैमाथि आधारित थियो । त्यो समाज वर्गीय स्वार्थबाट पूर्णतः ग्रस्त भएको हुनाले पुराना शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूले खालि पूँजीवादी वर्गका केटाकेटीहरूलाई मात्र शिक्षा दिन्थे । पूँजीवादी स्वार्थ पूरा गर्नका लागि हरेक शब्दमा मिथ्याकरण गर्ने गरिन्थ्यो । ती विद्यालयहरूमा पूँजीवादी वर्गको रुची अनुसार ढाल्ने र अनुशासित बनाउने जति कोशिश गरिन्थ्यो, त्यति किसान-मजदूरहरूका नयाँ पुस्ताका नानीहरूलाई शिक्षित बनाउने प्रयत्न गरिन्नथ्यो । उनीहरू पूँजीवादी वर्गका बफादार सेवक बन्न सकून्, त्यो वर्गको सुख-सुविधा भङ्ग नगरीकन उसका लागि पैदा गर्न सकून् भन्ने खालको उनीहरूलाई शिक्षा दिइन्थ्यो । त्यही कारण हो जहाँ पुरानो शिक्षा प्रणाली छोड्नुछ भने त्यहीं खालि वास्तविक साम्यवादी शिक्षाको लागि आवश्यक हुने शिक्षा मात्र ग्रहण गरियोस् भन्ने हाम्रो प्रयत्न पनि हो ।

यहाँ मलाई पुरानो शिक्षा पद्धतिमाथि निरन्तररूपमा लगाइने गरेका आक्षेपहरू र त्यसको निन्दा गर्ने कुरा याद आइरहन्छ, त्यसबाट प्रायशः गलत परिणाम निक्लिन्छ । पुराना स्कूलहरू खालि किताबी ज्ञानमा मात्र आधारित हुन्छन् । त्यहाँ खालि रट्ने र दल्ने मात्र व्यवहार हुन्छ । त्यो कुरा सही हो तर हामीहरूले पुरानो शिक्षा प्रणालीका राम्रा र नराम्रा कुराहरूबीच फरक गर्नुपर्दछ । त्यसरी हामीहरूले साम्यवादको निर्माणका लागि आवश्यक हुने चीज छुट्याउन सक्दछौं ।

पुरानो शिक्षा प्रणालीले विशुद्धरूपबाट किताबी ज्ञान दिन्थ्यो । त्यसमा विद्यार्थीहरूलाई अनुपयोगी, सतही र अनुत्पादक खालको शिक्षा दिइन्थ्यो । त्यसबाट उनीहरूको मस्तिष्कमा विखण्डन आउँथ्यो र, नयाँ पुस्तालाई एउटै साँचोमा ढालेर उनीहरूलाई नोकरशाह बनाइन्थ्यो । तर के सोंच्नु ठूलो भूल हुनेछ भने मानव जातिद्वारा

अर्जित ज्ञानलाई नपचाईकन नै जो सुकै पनि कम्युनिस्ट बन्न सक्नेछ । जुन ज्ञानको मात्रा स्वयं साम्यवाद हो, त्यो प्राप्त नगरीकन कम्युनिस्ट नारा र कम्युनिस्ट विज्ञानको परिणाम सिक्नु यथेष्ट हुनेछ भन्ने सोंच्नु गलत हो । कसरी मानवीय ज्ञानको सम्पूर्णताबाट साम्यवादको जन्म भएको थियो भन्ने कुराको उदाहरण मार्क्सवाद हो ।

तपाईंहरूले के पढेको र सुनेको हुनुपर्दछ भने कम्युनिस्ट दर्शन – मुख्यतः मार्क्सद्वारा रचित कम्युनिस्ट विज्ञान, मार्क्सवादी सिद्धान्त – अहिले उन्नीसौं शदीको कुनै एउटा समाजवादीको मात्र कृति रहेन, यद्यपि उहाँ स्वयं महान् प्रतिभा सम्पन्न हुनुहुन्थ्यो । आज यो विश्वका लाखौं र करोडौं सर्वहाराहरूको दर्शन बनिसकेको छ । यसलाई पूँजीवादका विरुद्ध हुने सङ्घर्षमा उनीहरूले उपयोग गरिरहेका छन् । यदि तपाईंले सबैभन्दा क्रान्तिकारी वर्गका लाखौं-करोडौं जनसमुदायको मनलाई मार्क्सवादी दर्शनले कसरी जित्न सक्यो भनेर सोध्नुहुन्छ भने तपाईं उत्तर पाउनु हुनेछ : त्यस्तो किन भएको हो भने मार्क्सले आ□नो दर्शनलाई पूँजीवादअन्तर्गत अर्जित मानवीय ज्ञानको सुदृढ आधारमा खडा गर्नुभएको थियो । मानव समाजको विकासलाई सञ्चालन गर्ने सिद्धान्तहरूको अध्ययनपछि नै निश्चितरूपमा पूँजीवादबाट साम्यवादको विकास हुनेछ भनेर निष्कर्ष निकाल्नुभएको थियो । सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा के हो भने मार्क्सले पूँजीवादी समाजको महान् सूक्ष्म र विस्तृत अध्ययन तथा पहिलेको विज्ञानद्वारा प्राप्त हुने ज्ञानमा पूणतः पारङ्गत भएपछि नै यो निष्कर्ष निकाल्नुभएको थियो । मानव समाजद्वारा रचित सबैथोकलाई लिएर मार्क्सले यस्तो आलोचनात्मक पुनर्गठन गर्नुभयो । त्यसमा कुनै पनि चीजको उपेक्षा गरिएको थिएन । मार्क्सले मानव बुद्धिद्वारा सिर्जित सम्पूर्ण ज्ञानलाई पुनर्मूल्यांकन गर्नुभएको थियो, त्यसको परीक्षण गर्नुभएको थियो तथा मजदूर आन्दोलनमा त्यसलाई लागू गरेर त्यसको वास्तविकता अनुसन्धान गर्नुभएको थियो र त्यसरी त्यस्तो निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो, जुन पूँजीवादी सीमाभित्र रहेका र पूँजीवादी पूर्वाग्रहबाट पीडित व्यक्तिहरूले गर्नु सम्भव थिएन ।

उदाहरणका लागि सर्वहारा संस्कृतिको कुरा गर्दाखेरि हामीहरूले यो कुरा अगाडि राख्नुपर्दछ । हामीहरूले यो समस्या त्यतिबेलासम्म सुल्झाउन सक्दैनौं, जतिबेलासम्म स्पष्टरूपले मानव जातिको समग्र विकासद्वारा पैदा भएको संस्कृतिको रूपान्तर र त्यसको सूक्ष्म ज्ञानद्वारा नै सर्वहारा संस्कृतिको निर्माण गर्न सकिन्छ । सर्वहारा संस्कृति हवामा पैदा हुन सक्दैन । जसले आफू स्वयंलाई सर्वहारा संस्कृतिका विशेषज्ञ ठान्दछन्, उनीहरूले त्यसको आविष्कार गर्न सक्दैनन् । त्यसप्रकारको दाबा गर्नु बकवास मात्र हुन्छ । पूँजीवादी, नोकरशाही र जमीनदारी प्रथाको जुवामा जोतिएर मानव जातिले जुन ज्ञान अर्जित गरेको छ, त्यसको तर्कसङ्गत परिणति हुनुपर्दछ – सर्वहारा संस्कृति । जसरी मार्क्सद्वारा पुनर्गठित राजनैतिक अर्थशास्त्रले हामीलाई मानव समाजलाई कहाँ पुऱ्याउने भन्ने कुरा सिकाएको छ, वर्ग-सङ्घर्ष र सर्वहारा क्रान्तिको थालनीको मार्ग देखाएको छ, ठीक त्यसैगरी यी सबै मार्गहरूले सर्वहारा संस्कृतितिर लैजान्छन् र लगिरहेका छन् ।

प्रायशः युवा प्रतिनिधिहरू र नयाँ शिक्षा प्रणालीका प्रतिपादकहरूले पुरानो शिक्षा प्रणालीलाई के भनेर आलोचना गरेको पाइन्छ भने त्यो पद्धति रट्ने र रटाउने कुरामाथि निर्भर थियो । उनीहरूलाई हामीहरू के भन्दछौं भने हामीहरूले पुरानो शिक्षाको परम्पराबाट सम्पूर्ण असल कुराहरू सिक्नुपर्दछ । हामीलाई त्यस्तो शिक्षा प्रणाली चाहिन्न, जसले विद्यार्थीहरूका मस्तिष्कमा नौ भाग अनुपयुक्त हुने र बाँकी एकभाग पनि विकृत हुने खालले ज्ञान भरिदिन्छ । तर त्यसको अर्थ के होइन भने हामीहरूले आफू स्वयंलाई खालि कम्युनिस्ट निष्कर्षहरू र नारासम्म मात्र सीमित गरौं । हामीहरूले त्यसरी साम्यवादको निर्माण गर्नै सक्दैनौं । हामी केवल त्यतिबेला मात्र कम्युनिस्ट बन्न सक्दछौं, जतिबेला हामीहरूले आ□नो बुद्धिलाई मानव जातिद्वारा सिर्जित सम्पूर्ण ज्ञानद्वारा समृद्ध बनाउन सक्दछौं ।

हामीहरूले रट्नुपर्ने आवश्यकता पर्दैन । तर हाम्रो लागि के आवश्यकता हुन्छ भने हामीहरूले हरेक विद्यार्थीको दिमाग आधारभूत तथ्यहरूको ज्ञानद्वारा विकसित र परिमार्जित गर्न सकौं । यदि कुनै व्यक्तिले सारा आर्जित ज्ञानलाई आ□नो मस्तिष्कमा थाम्न सक्दैन भने ऊ साम्यवादीको रूपमा खालि गफ हाँक्ने व्यक्ति मात्रै बन्नपुग्नेछ र साम्यवाद खालि नाममात्रको खोक्रो शब्द मात्र रहनेछ । हो, हामीहरूले खालि ज्ञानलाई आत्मसात मात्रै नगरेर त्यसलाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणबाट समेत ग्रहण गर्नुपर्दछ, जसले गर्दा हाम्रो मस्तिष्कमा फोहर मैला मात्र नथुप्रिएर आजका सुपठित व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक हुने सबै तथ्यहरूद्वारा त्यो समृद्ध हुन सकोस् । यदि गम्भीर कठिन परिश्रम नगरीकन, यदि आलोचनात्मकढङ्गबाट परीक्षा गर्ने खालका तथ्यहरू नबुझीकन कुनै कम्युनिस्टले तम्तयार निष्कर्षहरूलाई अँगालेर साम्यवादको शेखी गर्दछ भने

निश्चय नै त्यसखालको कार्य निन्दनीय हुन्छ । त्यसप्रकारको सतही ढङ्ग अपरिहार्यरूपमा घातक हुन्छ । यदि हामीहरूले आ□नो ज्ञान ज्यादै सीमित छ भनेर ठान्दछौं भने हामीहरूले बढी सिक्न कोशिश गर्नेछौं । तर कसैले आफू कम्युनिस्ट हूँ भन्दछ र उसलाई कुनै कुरा सिक्नुपर्ने आवश्यकता छैन भन्दछ भने ऊ कहिल्यै पनि कम्युनिस्ट बन्न सक्दैन ।

पुरानो शिक्षा प्रणालीका शिक्षण संस्थाहरूमा पूँजीपति वर्गको आवश्यकतानुरूप नोकर उत्पन्न गरिन्थ्यो । त्यसैखालका संस्थाहरूले पारङ्गत विद्वानहरूले युवाहरूलाई खालि पूँजीपतिहरूलाई मन पर्ने कुरा गर्ने र लेख्नेखालका मात्र बनाउँछन् । तसर्थ हामीहरूले त्यसलाई समाप्त गर्नुपर्दछ । तर के तिनलाई समाप्त गर्नुपर्दछ भनेको मानव जातिका लागि आवश्यक उनीहरूले सङ्कलन गरेको ज्ञानलाई पनि पूरापुर छोडिदिनुपर्दछ भन्ने हो ? के त्यसो गर्नु भनेको कुन चीज पूँजीवादका लागि आवश्यक थियो र कुन चीज साम्यवादका लागि आवश्यक छ भनेर उनीहरूबीचको भिन्नता गर्नुपर्ने आवश्यकतासमेत छैन भनेको हो ?

पूँजीवादी समाजमा बहुसंख्यक जनसमुदायको इच्छाविपरीत काममा लगाइने पुरानो फौजी अनुशासनजस्तो पद्धतिको ठाउँमा हामीहरूले मजदूर र किसानहरूको वर्ग सचेत अनुशासन स्थापित गरिरहेका छौं । त्यसमा पुरानो प्रणालीप्रतिको घृणाको साथसाथै त्यसप्रकारको सङ्घर्ष गर्ने कुराको सङ्कल्प, क्षमता र तत्परता छ, जसद्वारा यी व्यापक क्षेत्रका लाखौं-करोडौंको संख्यामा छरिएका र असङ्गठित जनसमुदायको इच्छा-शक्तिको रूपमा सङ्गठित गरिरहेका छौं – त्यसप्रकारको इच्छा-शक्तिविना पराजय हुनु अपरिहार्य छ । त्यो एकताविना, मजदूर-किसानहरूको सचेत अनुशासनविना हाम्रो उद्देश्य असफल हुन्छ । त्योविना हामीहरूले सारा सन्सारका पूँजीपतिहरू र जमीनदारहरूलाई परास्त गर्न सक्दैनौं । त्योविना त्यस आधारमा साम्यवादको निर्माणको कुरा त परै छ, हामीहरूले आधारसम्म सुदृढ बनाउन सक्दैनौं । त्यसरी पुरानो शैक्षिक प्रतिष्ठानको निन्दा गर्ने बेलामा तथा तिनीहरूलाई समाप्त गर्ने इच्छा सम्झँदै पुराना शैक्षिक प्रतिष्ठानप्रति समुचित र आवश्यक घृणा मनमा राखेर हामीहरूले के बुझ्नुपर्दछ भने पुरानो शिक्षा पद्धति, पुरानो रट्याइ र पिटीपरेडको तरीकाको ठाउँमा मानवीय ज्ञानको समग्र पक्ष सिर्जना गर्ने क्षमता स्थापित गर्नुपर्दछ । र, त्यो पनि कसरी स्थापित गर्नुपर्दछ भने साम्यवाद खालि रट्ने चीज मात्र नभएर त्यस्तो चीज हुनुपर्दछ, जसबारे स्वयं आफै चिन्तन गरिएको होस् र त्यो शिक्षाको दृष्टिबाट अपरिहार्य निष्कर्षको प्रतीक बनोस् ।

साम्यवाद सिक – यो लक्ष्यबारे कुरा गर्दाखेरि हामीहरूले आ□नो प्रमुख उद्देश्य त्यसरी नै प्रस्तुत गर्नुपर्दछ ।

मैले यो कुरा स्पष्ट पार्नका लागि एउटा व्यवहारिक उदाहरण लिन र कसरी सिक्ने भन्ने समस्याको हल कसरी गर्ने भन्ने कुरा बताउन चाहन्छु । हामीहरू सबैले के बुझेका छौं भने जनतन्त्रको सुरक्षा गर्ने कुरासित सम्बन्धित सैनिक समस्याहरूपछि अहिले हामीहरूका अगाडि केही आर्थिक समस्याहरूसमेत छन् । जस्तै हामीहरूलाई के कुरा थाह छ भने कम्युनिस्ट समाजको निर्माण त्यतिबेलासम्म हुन सक्नेछैन, जतिबेलासम्म उद्योग र कृषिलाई पुनः नयाँढङ्गले स्थापित गरिनेछैन । तिनको पुनर्स्थापना अत्याधुनिक विज्ञान अनुसार आधुनिक आधारशिलामा नै हुनुपर्दछ । त्यो आधारशिला भनेको विद्युतीकरण नै हो भन्ने कुरा हामीहरूलाई थाह छ र सिङ्गो देशमा सारा उद्योग र कृषिमा बिजुली पुऱ्याउने उद्देश्य सम्पन्न भएपछि नै हामीहरूले स्वयं कम्युनिस्ट समाजको रूपमा निर्माण गर्न सक्दछौं । त्यो निर्माण गर्नु पुरानो पुस्ताको लागि सम्भव छैन । आज हामीहरूका अगाडि के जिम्मेवारी आएको छ भने हामी आ□नो सिङ्गो मुलुकको आर्थिक पुनर्निर्माण गरौं, उद्योग र कृषिलाई आधुनिक विज्ञान र टेक्नोलोजी – अर्थात् बिजुली – का आधारमा पुनर्गठित र पुनर्स्थापित गरौं । हामीहरूलाई के कुरा राम्ररी थाह छ भने अशिक्षित व्यक्तिले बिजुलीको प्रयोग गर्न सक्दैन, मामूली साक्षरता समेत पनि त्यसको लागि पर्याप्त हुँदैन । केवल बिजुली के हो भनेर बुझ्नु मात्रै अपर्याप्त हुन्छ । बिजुलीको उपयोग प्राविधिकरूपमा उद्योग र कृषिमा पनि आवश्यक हुन्छ । त्यो कुरा पनि सिक्नुपर्दछ र उदीयमान साराका सारा मजदूर पुस्तालाई पनि बुझ्नुपर्दछ । यो हरेक वर्ग सचेत कम्युनिस्टको कर्तव्य हो, त्यस्तो हरेक व्यक्तिको यो कर्तव्य हो, जसले आफू स्वयंलाई कम्युनिस्ट ठान्दछ तथा युवा कम्युनिस्ट लिगको सदस्य बनिसकेपछि उसले साम्यवादको निर्माणमा पार्टीलाई सहायता गर्ने सङ्कल्प गरेको छ र कम्युनिस्ट समाजको निर्माणमा सम्पूर्ण नयाँ पुस्तालाई सहयोग गर्नेछ भन्ने कुरा पनि स्पष्टरूपले बुझेको छ । उसले यसको निर्माण आधुनिक शिक्षाद्वारा नै गर्न सकिनेछ भन्ने बुझ्नुपर्दछ । यदि उसले यसप्रकारको शिक्षा हासिल गर्न सकेन भने उसको लागि साम्यवाद खालि कल्पना मात्र बन्नपुग्नेछ ।

पूँजीवादी वर्गलाई उँखेलेर फाल्नु पुरानो पुस्ताको काम थियो । त्यतिबेला प्रमुख काम पूँजीवादी वर्गप्रति घृणा फैलाउनु हुन्थ्यो भने वर्गीय चेतना उठाएर आ□नो शक्तिलाई सङ्गठित गर्ने क्षमता हासिल गर्नुहुन्थ्यो । तर नयाँ पुस्ताको दायित्व सम्पन्न गर्नु त्योभन्दा झन् बढी जटिल छ । तपाईंहरूको कर्तव्य खालि त्यत्ति मात्रै नभएर पूँजीपतिहरूद्वारा उक्साइएको आक्रमणका विरुद्ध मजदूर-किसानहरूको सरकार टिकाइ राख्नका लागि तपाईंहरूले आ□नो शक्ति जुटाइ राख्नुपर्दछ । त्यसो गर्नु आवश्यक छ, यो उद्देश्य तपाईंहरूले एकदमै स्पष्टरूपले बुझ्नुहुन्छ । र, जुनसुकै कम्युनिस्टले पनि यो कुरा स्पष्टरूपले बुझ्दछ तापनि त्यति मात्र पर्याप्त हुँदैन । तपाईंहरूले कम्युनिस्ट समाज निर्माण गर्नुछ । धेरै अर्थमा आधा काम सम्पन्न भइसकेको छ जस्तो आवश्यकता थियो, त्यसअनुरूप पुरानो व्यवस्था खतम पारिएको छ र त्यसको ठाउँमा खालि त्यसको अवशेष मात्र बाँकी रहेको छ । भूमि खुला भइसकेको छ र त्यही भूमिमा युवा कम्युनिस्ट पुस्ताले कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्नु छ । त्यो निर्माण गर्ने दायित्व तपाईंहरूसमक्ष छ । जतिबेला तपाईंहरू आधुनिक ज्ञानमा पारङ्गत हुनुहुन्छ र नयाँ साँचोमा त्यसलाई ढाल्नुहुन्छ तथा रटिरटाउ सूत्रहरू, उक्तिहरू, उखान टुक्काहरू, कार्यक्रमहरू र तम्तयार वक्तव्यहरूको ठाउँमा साम्यवादलाई तपाईंहरूले तात्कालिक दायित्व पूरा गर्न सक्ने र आ□ना काममा साम्यवादलाई पथप्रदर्शकको रूपमा उपयोग गर्न सक्ने क्षमता उत्पन्न गर्नुहुन्छ, त्यतिबेला मात्र तपाईंहरू यो काम गर्न सक्नुहुनेछ ।

सम्पूर्ण नयाँ पुस्तालाई शिक्षित-दीक्षित गर्न तथा उनीहरूमा जागृति पैदा गर्नका लागि त्यसो गर्नुपर्ने हुन्छ । तपाईंहरू साम्यवाद निर्माण गर्ने सबै युवा-युवतीहरू सम्मिलित लाखौं लाख व्यक्तिहरूको अगुवा हुनुपर्दछ । तपाईंले जहिलेसम्म साम्यवादको निर्माणमा युवा मजदूर र किसानहरूको व्यापक सहयोग सामेल गर्नुहुन्न, त्यतिबेलासम्म तपाईंहरूले कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्न सक्नुहुन्न ।

त्यसपछि हामी साम्यवादको शिक्षा कसरी दिने र त्यसको पद्धतिको वास्तविक स्वरूप के हो ? त्यो प्रश्नमा हामीहरू सहजरूपबाट पुग्दछौं ।

मैले सर्वप्रथम यहाँ कम्युनिस्ट नीतिशास्त्रको चर्चा गर्नेछु ।

तपाईंहरूले कम्युनिस्ट बन्न सिक्नुपर्दछ । युवा कम्युनिस्ट लिगको के दायित्व हो भने उसले व्यवहारिक कार्यक्रमको आयोजना प्रशिक्षण, सङ्गठन, एकीकरण र सङ्घर्षद्वारा गरोस् तथा त्यसका सदस्यहरूले आफू स्वयं र यसको नेतृत्व ग्रहण गर्न चाहनेहरूलाई प्रशिक्षित गरून् । यसले कम्युनिस्टहरूलाई प्रशिक्षित गर्नुपर्दछ । आजका युवा पुस्ताको शिक्षा-दीक्षा र पढाइको सम्पूर्ण उद्देश्य उनीहरूमा कम्युनिस्ट नीतिशास्त्रको बीजारोपण गर्ने हुनुपर्दछ । तर के कम्युनिस्ट नीतिशास्त्रजस्तो कुनै चीज हुन्छ ? के कम्युनस्टि नैतिकताजस्तो कुनै चीजको अस्तित्व हुन्छ ? हो, अवश्य हुन्छ । प्रायशः के भन्ने गरिन्छ भने हाम्रो आ□नै कुनै नीतिशास्त्र हुँदैन । पूँजीवादी वर्गले बारम्बार के आरोप लगाउने गर्दछ भने कम्युनिस्टहरूले नैतिकता मान्दैनन् । त्यो वास्तविक विषयबाट विचलित पार्ने तथा किसान-मजदूरहरूको आँखामा छारो हाल्ने तरीका हो ।

कुन अर्थमा हामीहरूले नीतिशास्त्र र नैतिकतालाई अस्वीकार गर्दछौं । पूँजीवादी वर्गले तिनको जुन अर्थ लगाउँछ र आ□नो नीतिशास्त्रलाई ईश्वरीय आदेशमाथि आधारित गर्दछ, त्यस अर्थमा हामीहरूले तिनलाई अस्वीकार गर्दछौं । यहाँ मैले के भन्न चाहन्छु भने हामीहरू ईश्वरमाथि विश्वास गर्दैनौं र हामीहरूले के कुरा पनि बुझ्दछौं भने धर्म-गुरुहरू, जमीनदारहरू र पूँजीवादीहरूले आ□नो शोषणका पक्षमा ईश्वरको नाम उत्पन्न गरेका छन्, अथवा नैतिकता वा ईश्वरको आदेशमा आ□नो नीतिशास्त्रलाई आधारित गर्नुको साटो उनीहरूले त्यसलाई ईश्वरका आदेशजस्तै लाग्नेखालका आदर्शवादी र अर्द्ध-आदर्शवादी कुराहरूमाथि आधारित गरेका छन् ।

मानवेत्तर र वर्गेत्तर धारणामा आधारित नैतिकतालाई हामीहरूले अस्वीकार गर्दछौं । त्यो जमीनदारहरू र पूँजीपतिहरूको स्वार्थमा मजदूर-किसानहरूका साथ धोका, छलकपट र जालझेल हो भन्ने हाम्रो भनाइ हो ।

हाम्रो नैतिकता पूर्णतः सर्वहारा वर्ग-सङ्घर्षको हितमाथि निर्भर गर्दछ भन्ने हाम्रो भनाइ हो । सर्वहारा वर्ग-सङ्घर्षका हितहरूबाट नै हाम्रो नैतिकताको सिर्जना हुन्छ ।

पुरानो समाज जमीनदारहरू र पूँजीपतिहरूद्वारा सबै मजदूरहरू र किसानहरूको दमनमाथि आधारित थियो । हामीहरू त्यसबाट मुक्त हुनु र त्यसलाई समाप्त पार्नु आवश्यक थियो तर त्यसको लागि एकता अपरिहार्य थियो । यो त्यही चीज हो, जसको ईश्वरले सृष्टि गर्न सक्दैनथ्यो ।

त्यो एकता खालि कार्खानामा नै उत्पन्न हुन सक्दथ्यो र त्यो समेत पनि लामो समयपछि जागृति र समझदारी हासिल गरिसकेको सर्वहारा वर्गद्वारा प्रशिक्षित हुनुपर्दछ । यो वर्गको निर्माणपछि नै त्यो व्यापक

जन-आन्दोलनको सृजना हुन सकेको थियो, जसको परिणाम हामीसमक्ष विद्यमान छ – सन्सारका सबैभन्दा कमजोर देशहरूमध्ये एउटा देशमा सर्वहारा क्रान्ति विजयी भयो तथा तीन वर्षपछि आज यसले सारा सन्सारका पूँजीवादी आक्रमणहरूलाई पछाडि धकेलिरहेको छ । आज सन्सारमा सर्वहारा क्रान्ति कसरी विकसित भइरहेको छ भन्ने कुरा हामी स्वयं देख्न सक्दछौं । अनुभवको आधारमा आज हामीहरू के भन्न सक्दछौं भने खालि सर्वहारा वर्ग मात्र त्यस्तो ठोस शक्ति बन्न सक्दथ्यो, जसको पछाडि असङ्गठित र छरिएको खेतीहर समाज चलिरहेको छ तथा त्यसले शोषक वर्गको हरेक आक्रमणको सामना गरेको छ । खालि यही वर्गले मात्र मजदूर समाजलाई एकताको सूत्रमा बाँध्न सक्दछ, उनीहरूलाई सङ्गठित गर्न सक्दछ र निर्णायकरूपबाट कम्युनिस्ट समाजको रक्षा, गठन र निर्माण गर्न सक्दछ ।

अतः हामी के भन्न सक्दछौं भने हाम्रो लागि त्यस्तो कुनै नैतिकता छैन, जसको अस्तित्व मानव समाजभन्दा बाहिर होस्, त्यो खालि छलकपट मात्र हो । हाम्रो निम्ति नैतिकता सर्वहारा वर्ग-सङ्घर्षहरूका हितहरूमाथि निर्भर गर्दछ ।

यो वर्ग-सङ्घर्ष कुन कुरामा निहित हुन्छ त ? त्यो कुरा जारशाहीको उन्मूलन, पूँजीपतिहरूको विनाश र पूँजीपति वर्गको अन्तमाथि निहित हुन्छ ।

आमरूपमा वर्ग के हो ? वर्ग त्यो हो, जसद्वारा समाजको एउटा भागले अर्को भागको श्रमशक्तिबाट फाइदा उठाउँछ । यदि समाजको एउटा भागको नियन्त्रणमा सम्पूर्ण जग्गा-जमीन हुन्छ भने जमीनदार वर्ग र किसान वर्ग बन्दछन् । यदि समाजको एउटा भागको स्वामित्व कार्खाना, पूँजी, सेयर, आदिमा हुन्छ र अर्को भागले ती कार्खानामा काम गर्दछ भने पूँजीपति वर्ग र सर्वहारा वर्ग बन्न पुग्दछन् ।

जारशाहीलाई हटाउनु ज्यादै गाह्रो काम थिएन, त्यसको लागि खालि केही दिन मात्र लागेको थियो । जमीनदारहरूलाई हटाउनु पनि धेरै गाह्रो थिएन, त्यसको लागि केही महीना मात्र लागेको थियो । पूँजीपतिहरूलाई खतम गर्न पनि त्यति धेरै गाह्रो थिएन । तर वर्ग समाप्त गर्नु ज्यादै गाह्रो काम भएको छ । अहिले पनि किसानहरू र मजदूरहरूबीच भेद विद्यमान छ । यदि किसानको स्वामित्व आ□नो जग्गा-जमीनमाथि हुन्छ र उसले आ□नो र आ□ना पशुहरूको लागि चाहिनेभन्दा बढी अनाज आफूसँग राख्दछ र अरूहरू भोकभोकै मरिरहेका हुन्छन् भने उक्त किसान स्वयं पनि शोषक बन्नपुग्दछ । उसले जतिधेरै अन्न थुपार्दछ, त्यत्तिकै बढी उसले फाइदा पाउँछ भने जहाँसम्म अरूहरूको प्रश्न छ, उनीहरूलाई भोकभोकै मर्न देऊ : "मानिसहरू जति बढी भोकभोकै मरिरहेका हुन्छन्, त्यत्तिकै महँगो भाउमा मैले यो अन्न बेच्न सक्नेछु ।" सबैले सहकारी योजनानुसार साझा खेत वा साझा कार्खानामा सहकारी पद्धति अनुसार काम गर्नुपर्दछ । के यो कुरा सजिलैसँग गर्नु सम्भव छ ? जति जारशाही र जमीनदारहरू वा पूँजीपतिहरूलाई विस्थापित गर्नु सजिलो थियो, यो काम गर्नु त्यति सजिलो छैन भन्ने कुरा तपाईंहरू बुझ्नुहोस् । सर्वहारा किसान वर्गको एउटा भागलाई नयाँ तरीकाले प्रशिक्षित गर्नु आवश्यक हुन्छ । अरूको विपन्नताबाट फाइदा लिने धनी किसानहरूको प्रतिरोधलाई दबाउनका लागि खेतीहर मजदूरहरूको विश्वास प्राप्त गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । अतः जारशाही, पूँजीपतिहरू र जमीनदारहरूलाई विस्थापित गरिसकेपछि सर्वहारा वर्गले वर्ग-सङ्घर्ष एकदमै समाप्त भयो भन्ने ठान्नु हुँदैन । यो उपलब्धि हुने शासनयन्त्र सर्वहारा अधिनायकत्व हो ।

वर्ग-सङ्घर्ष निरन्तर चलिरहेको छ र खालि त्यसको स्वरूप मात्र बदलिएको छ । आजको सर्वहारा वर्गको वर्ग-सङ्घर्ष निरन्तर चलिरहेको छ र हाम्रो जिम्मेवारी के हो भने हामीहरूले आ□ना सबै हितहरूलाई यही सङ्घर्ष अन्तरगत निहित गरौं । ती जिम्मेवारीहरूअन्तरगत हाम्रो कम्युनिस्ट नैतिकतासमेत पनि पर्दछ । हाम्रो भनाइ हो : नैतिकता त्यो हो, जसबाट पुरानो शोषक वर्गलाई खतम गर्न मद्दत मिल्दछ तथा जसबाट नयाँ कम्युनिस्ट समाज निर्माण गर्ने मजदूर वर्ग सर्वहारा सिद्धान्तको वरिपरि एकताबद्ध हुन्छ ।

जसबाट यो सङ्घर्षलाई मद्दत मिल्दछ तथा तुच्छ निजी सम्पत्ति र शोषणका विरुद्ध मजदूर वर्गको सिङ्गो सङ्गठन हुन्छ, त्यही नै कम्युनिस्ट नैतिकता हो । सानो कोटीको निजी सम्पत्तिले सम्पूर्ण समाजको श्रमद्वारा जुन उत्पादन हुन्छ, त्यसलाई कसैको मुट्ठीमा हालिदिन्छ । हाम्रो देशमा भूमि सबैको साझा सम्पत्ति हो । तर मानौं त्यही साझा सम्पत्तिमध्येबाट मैले आफूलाई चाहिए जति जमीनको टुक्रा लिएँ र त्यसबाट दुगुना अन्न पैदा गरेर अतिरिक्त अनाजमा नाफा कमाएँ र, मानौं जतिधेरै मान्छे भोकभोकै मर्नेछन्, मानिसहरूले त्यत्ति नै बढी धन दिनेछन् भन्ने मेरो तर्क भयो भने के मेरो आचरणलाई कम्युनिस्ट आचरण भनिनेछ ? अहँ, मेरो त्यो व्यवहार शोषक पूँजीपतिको जस्तो हुनेछ । हामीहरूले त्यससित सङ्घर्ष गर्नुपर्नेछ । यदि त्यस्तो हुन दिइयो भने पहिलेका क्रान्तिहरूमा कैयौंपटक हुनेगरेजस्तो यहाँ पनि पुनः पूँजीवादी शासन र पूँजीवादी अधिकार

स्थापित हुनेछ । पूँजीपति वर्ग र पूँजीवादी अधिकार फिर्ता हुन नदिनका लागि हामीहरूले नाफाखोरी रोक्नुपर्दछ । हामीहरूले अरूको मूल्यमा आ□नो समृद्धि प्राप्त गर्नका लागि छूट दिनुहुँदैन । श्रमजीवी जनताले सर्वहारा वर्गसँग सङ्गठित भएर कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्नुपर्दछ । युवा कम्युनिस्ट लिगजस्ता सङ्गठनहरूको मौलिक जिम्मेवारीको यो मुख्य भाग हो ।

पुरानो समाजको आधारभूत सिद्धान्त थियो – लूट वा लुटाऊ, अरूबाट काम गराऊ वा अरूको काम गर, दास-मालिक बन वा दास बन । निश्चय नै त्यस्तो समाजमा उत्पन्न भएका व्यक्तिहरूले आमाको काखबाटै जुन मनोवृत्ति, आचार-विचार आत्मसात गर्न थाल्दछन्, त्यो हो – तपाईं या त दासहरूका मालिक बन्नुहोस् वा पुनः निम्न-पूँजीवादी कर्मचारी, अधिकृत वा बुद्धिजीवी हुनुहोस्, समाजको एउटा त्यस्तो व्यक्ति बन्नुहोस्, जो खालि आ□नै धुनमा मात्रै रहन्छ र अरूको बारेमा कत्ति पनि सोंच्दैन ।

यदि मैले त्यो जमीनको टुक्रामा काम गरें भने मैले अरूको बारेमा कत्ति पनि चिन्ता गर्नेछैन, यदि अरू भोकभोकै मरे भने धेरै राम्रो – मैले अनाजमा धेरैभन्दा धेरै नाफा पाउनेछु । यदि मैले कहीं चिकित्सक, इन्जिनियर, शिक्षक वा लिपिकको रूपमा काम गर्दछु भने मैले अरूप्रति कत्तिपनि ध्यान दिनेछैन । यदि म व्यवस्थाको पिछलग्गू वा त्यसको प्रशंसक बन्न पुगें भने मेरो नोकरी रहिरहन्छ र म जीवनमा सफल हुन सक्नेछु एवं सम्भवतः पूँजीवादी समेत पनि बन्न पुग्नेछु । त्यस्तो दृष्टिकोण वा स्वभाव कुनै कम्युनिस्टको हुनै सक्दैन । जब मजदूरहरू र किसानहरूले आ□नो प्रयत्नद्वारा उनीहरू आ□नो सुरक्षा गर्न र नयाँ समाजको निर्माण गर्न सक्षम भएको सिद्ध गरिदिएका छन् भने त्यतिबेला नयाँ कम्युनिस्ट शिक्षा, शोषकहरूका विरुद्ध सङ्घर्षको शिक्षा, निम्न-पूँजीपति वर्ग र स्वार्थी तत्वहरूका विरुद्धको सर्वहारा वर्गसित सहयोगको शिक्षा, मलाई नाफा हुनुपर्दछ, अरूको मलाई कुनै वास्ता छैन भन्ने मनोवृत्ति र बानीका विरुद्धको कम्युनिस्ट शिक्षा सुरु भयो ।

युवा र उदीयमान पुस्ताले साम्यवाद कसरी सिक्दछ भन्ने कुराको यो उत्तर हो ।

शोषक वर्गका विरुद्ध सर्वहारा र किसान वर्गहरूको निरन्तर सङ्घर्षलाई साम्यवादको अध्ययन र शिक्षा-दीक्षासित जोडेर नै उसले साम्यवाद बुझ्न सक्दछ । जतिबेला मानिसहरूले मसित नैतिकताको विषयमा सोध्दछन्, त्यतिबेला मैले उनीहरूलाई बताउँछु : कम्युनिस्टहरूका लागि नैतिकता भनेको शोषक वर्गको विरुद्ध सचेत जनसङ्घर्ष र त्यसको अनुशासनमा नै निहित छ । हामी शाश्वत् (निरपेक्ष) नैतिकतामा विश्वास गर्दैनौं, हामीहरूले नैतिकताको दन्त्यकथाको झूटो कुराको पर्दाफास गराउँछौं । नैतिकताद्वारा मानव समाज माथि उठ्छ र श्रमको शोषणबाट ऊ मुक्त हुन्छ ।

त्यसको उपलब्धिका लागि हामीहरूलाई पूँजीवादी वर्गका विरुद्ध अनुशासित र अटुट सङ्घर्षबीच राजनैतिक परिपक्वता प्राप्त गर्न सुरु गरेका युवा पुस्ताको आवश्यकता हुन्छ । यस सङ्घर्षमा यो पिंढीले सच्चा साम्यवादी समाजको निर्माण गरिरहेको छ । यसले आ□नो अध्ययन, शिक्षा-दीक्षाको हरेक कदम यो सङ्घर्षसित जोडेर यसै अन्तरगत राख्नुपर्दछ । युवा कम्युनिस्टहरूको शिक्षा मीठा कुरा वा नैतिक आचारबाट हुँदैन । त्यसप्रकारको शिक्षा हुनै सक्दैन । जतिबेला मानिसहरूले उनीहरूका आमाबाबुहरू कसरी जमीनदार र पूँजीपति वर्गको जुवामुनि दबिएर रहेका छन् भन्ने कुरा स्वयं बुझ्नेछन्, जतिबेला शोषकहरूका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नेहरूले जुन यातना भोगेको थिए, त्यो उनीहरू स्वयंले पनि भोग्नेछन्, जब उनीहरूले आज जुन कुरा प्राप्त भएको छ, त्यो कायम राख्नका लागि कस्तो बलीदान गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा बुझ्नेछन् तथा जब उनीहरूले जमीनदार वर्ग र पूँजीपति वर्ग कति खतर्नाक शत्रु हुन् भन्ने कुरा बुझ्नेछन्, त्यतिबेला उनीहरू स्वयं यी परिस्थितिहरूद्वारा शिक्षित भएर कम्युनिस्ट बन्नेछन् । कम्युनिस्ट नैतिकताको आधार हो – साम्यवादी सङ्गठन र त्यसलाई सम्पन्न गर्ने सङ्घर्ष । यही कम्युनिस्ट शिक्षा-दीक्षा र अध्ययनको आधार हो । साम्यवादलाई कसरी बुझ्ने ? त्यो कुराको उत्तर पनि यही नै हो ।

शिक्षा-दीक्षा र अध्ययनलाई जीवनको प्रवाहबाट कटाएर कक्षामा सीमित गर्ने कुरामा हामी विश्वास गर्दैनौं । जतिबेलासम्म मजदूरहरू र किसानहरूलाई जमीनदारहरू र पूँजीपतिहरूद्वारा दमन गर्ने गरिन्छ तथा जतिबेलासम्म शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूमाथि पूँजीपतिहरू र जमीनदारहरूको आधिपत्य रहन्छ, त्यतिबेलासम्म नयाँ पुस्ताले ज्ञानका आधारभूत सिद्धान्तहरू युवा पिंढीलाई बुझाउनुपर्ने हुन्छ तथा त्यसमा त्यसले स्वतन्त्ररूपबाट कम्युनिस्ट विचारहरूको विकास गर्न सक्ने क्षमता उत्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ र उनीहरूले युवापुस्तालाई के सिकाउनुपर्दछ भने उनीहरू शोषकहरूसितको मुक्ति सङ्घर्षमा भाग लिन सक्ने कसरी बन्ने भन्ने कुरा स्कूलमा पढ्दाखेरि उनीहरूलाई सिकाउनुपर्ने हुन्छ । युवा कम्युनिस्ट लिगले युवा कम्युनिस्ट सङ्गठनको रूपमा

त्यतिबेला मात्र आफ्नो नाम सार्थक बनाउन सक्दछ, जतिबेला शोषकहरूका विरुद्ध सम्पूर्ण श्रमजीवी जनसमुदायका आम सङ्घर्षहरूमा यसका शिक्षा-दीक्षा र अध्ययनलाई हरेक कदममा जोड्न सकिन्छ । जहिलेसम्म रूस मजदूरहरूको एक मात्र जनतन्त्र रहन्छ र सन्सारका अरू भागमा पुरानो पूँजीवादी व्यवस्था विद्यमान रहन्छ, त्यतिबेलासम्म हामीहरू उनीहरूभन्दा कमजोर नै रहनेछौं र, उनीहरूको नयाँ आक्रमणको खतरा रहिरहन्छ । अनि, यदि हामीहरूले एकता सुदृढ बनाउन सिक्दछौं भने आगामी सङ्घर्षहरू जित्न सक्नेछौं । त्यसरी आफ्नो क्षमता बढाएर हामी अजेय हुन सक्दछौं । अतः कम्युनिस्ट हुनका लागि तपाईंहरूले सम्पूर्ण नयाँ पुस्तालाई सङ्गठित गरेर यो सङ्घर्षमा अनुशासन र शिक्षाको उदाहरण प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । त्यसपछि तपाईंहरूले कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्न सक्नुहुनेछ र त्यसलाई सम्पन्न गर्न सक्नुहुनेछ ।

यो कुरा तपाईंहरूलाई अझ स्पष्ट पार्नका लागि मैले एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्नेछु । हामी आफूलाई कम्युनिस्ट भन्दछौं । कम्युनिस्ट के हो ? कम्युनिस्ट शब्द ल्याटिन भाषाको शब्द हो । ल्याटिन भाषामा "सर्व साधारण"का लागि 'Communis'(कम्युनिस) शब्दको प्रयोग गरिन्छ । कम्युनिस्ट त्यस्तो समाज हो, जसमा सारा चीजहरू – जमीन, कार्खाना – सर्वसाधारण जनसमुदायका सम्पत्ति हुन्छन् र मानिसहरूले सहकार्य गर्दछन् । त्यही साम्यवाद हो ।

यदि हरेक व्यक्तिले आफ्नो जग्गामा बेग्लाबेग्लै काम गर्दछ भने के त्यसप्रकारको सहकार्य सम्भव हुनेछ ? यो सहकार्य एकाएक सिर्जित हुनसक्दैन । त्यो कुरा असम्भव हुन्छ । यो आकाशबाट खस्दैन । यो मेहनत गरेर र कठिनाई झेलेर स्थापित हुन्छ । पुराना किताबहरूको यहाँ कुनै उपयोगिता छैन । उनीहरूमाथि कसैले विश्वास गर्नेछैन । आफ्नो जीवनका अनुभवहरूको आवश्यकता हुन्छ । जतिबेला कोल्चाक र देनिकन दक्षिण र साइबेरियातिर अगाडि बढिरहेका थिए, त्यतिबेला किसानहरू उनीहरूसँगै थिए । उनीहरूले बोल्सेभिकहरूलाई रुचाउन्नथे किनभने बोल्सेभिकहरूले उनीहरूको अनाज निर्धारित भाउमा खरीद गर्दथे । तर जब साइबेरिया र उक्राइनका किसानहरूले कोल्चाक र देनिकिनको शासनको अनुभव गरे, त्यतिबेला उनीहरूलाई के थाह भयो भने अब उनीहरूसँग खालि दुईटा मात्र विकल्प बाँकी रहेका छन् : प्रथम, पूँजीपतिहरूको शरणमा जानु, जसले उनीहरूलाई जमीनदारहरूको दासताको लागि सुम्पिदिन्छन् वा मजदूरहरूको पक्षमा जानु, जसले दूध र घिउले भरिपूर्ण धर्तीको सपथ त गरेका थिएनन्, बरु सङ्घर्षको कठोर र अदम्य अनुशासनको माग समेत गरेका थिए भने उनीहरूले पूँजीपतिहरू र जमीनदारहरूको दासताबाट मुक्ति दिलाइरहेका थिए । जतिबेला अनपढ किसानहरूले समेत पनि आफ्नो अनुभवबाट त्यो कुरा बुझे, त्यतिबेला उनीहरू साम्यवादका सचेत अनुयायी बन्नपुगे, तिनीहरू त्यस्ता अनुयायी बने, जसले ज्यादै कठोर तरीकाबाट शिक्षा पाएका थिए । युवा कम्युनिस्ट लिगले त्यसप्रकारका अनुभवहरूलाई नै आफ्नो कार्यक्रमको आधार बनाउनुपर्नेछ । हामीहरूले के कुरा सिक्नुपर्दछ तथा पुराना ज्ञान र शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूबाट के कुरा लिनुपर्दछ त ? त्यो कुराको उत्तर मैले दिइसकेको छु । अब मैले बताउन कोशिश गर्नेछु त्यो कुरा कसरी सिक्नु ? उत्तर हो : शोषकहरूका विरुद्ध सारा मजदूर वर्गको सङ्घर्षबाट शैक्षिक प्रतिष्ठानका हरेक कारबाहीलाई, शिक्षा-दीक्षा र अध्ययनका हरेक कदमलाई जोडेर सिक्नु ।

मैले युवा सङ्गठनहरूद्वारा गरिएका कामका कतिपय अनुभवहरूबाट केही उदाहरण लिन्छु । त्यसबाट साम्यवादी शिक्षा कुन प्रकारको हुनुपर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन सक्नेछ । जोसुकैले पनि निरक्षरता हटाउने कुराको चर्चा गर्ने गर्दछ । निरक्षर देशले कम्युनिस्ट समाज निर्माण गर्न सक्दैन भन्ने कुरा सबैलाई थाह छ । त्यसको लागि सोभियत सरकारले अध्यादेश जारी गरोस् । पार्टीले खास नारा देओस् वा केही असल कर्मचारहरूलाई त्यस कामको लागि नियुक्ति गरोस् भन्ने कुरा सिक्नु मात्रै पर्याप्त हुँदैन । नयाँ पुस्ताले यो काम स्वयं आफ्नो हातमा लिनुपर्नेछ । साम्यवाद भनेको के हो भने युवा कम्युनिस्ट लिगका सदस्य युवायुवतीहरूले भनुन् – यो काम मेरो हो, हामी सङ्गठित भएर गाउँमा जानेछौं र निरक्षरता हटाउनेछौं, र त्यसरी हामीहरूमध्ये कोही पनि निरक्षर रहनेछैनौं ।" उदीयमान पुस्ताले यो जिम्मेवारी पूरा गरोस् भनेर हामीहरूले कोशिश गरिरहेका छौं । हामीहरूले ज्ञान शून्य र निरक्षर रूसलाई एक्कासी शिक्षित देशको रूपमा रूपान्तर गर्न सक्दैनौं भन्ने कुरा यहाँहरूलाई थाहै छ । तापनि यदि युवा कम्युनिस्ट लिग यो काममा जुट्यो र यदि साराका सारा युवा पुस्ताले सबैका हितमा काम गर्न सुरु गरे भने आज पाँच लाख जति युवा युवतीहरू सदस्य रहेको स्वयं यही लिग युवा कम्युनिस्ट भन्ने कुराको लागि हकदार हुनेछ । लिगको एउटा कार्यभार के पनि हो भने उसले खालि आफ्नो लागि मात्रै ज्ञान आर्जन नगरेर जसले आफू स्वयंलाई निरक्षरताबाट बाहिर निकाल्न सक्दैनन्, तिनीहरूको समेत पनि सहायता गरोस् । युवा कम्युनिस्ट लिगको सदस्यताको अर्थ हो :

सबैको सामूहिक हितमा आ□नो श्रम र मेहनत लगाउनु । कम्युनिस्ट शिक्षाको अर्थ पनि त्यही हो । त्यसरी काम गरेर युवायुवतीहरू सच्चा कम्युनिस्ट बन्न सक्दछन् । त्यस काममा हुने व्यवहारिक उपलब्धिहरूले नै उनीहरूलाई कम्युनिस्ट बनाउन सक्दछन् । उदाहरणका लागि शहरहरूको तरकारी बागवानीमा हुने कामलाई लिऊँ । के त्यो वास्तविक जिम्मेवारीको काम होइन ? त्यो युवा कम्युनिस्ट लिगका कर्तव्यहरूमध्ये एक हो । मानिसहरू भोकभोकै मरिरहेका छन् । कार्खानामा अनिकाल छ । स्वयंलाई अनिकालबाट पार पाउनका लागि तरकारी बागवानीको विकास गरिनुपर्दछ । तर खेती पुराना तरीकाबाट नै गरिंदैछ । त्यसकारण वर्ग सचेत तत्वहरूलाई यस काममा अझ बढी लगाउनुपर्दछ, तबमात्र त्यस्ता बागवानीहरूको संख्या, उनीहरूको स्तर र उब्जनी बढ्नेछ । युवा कम्युनिस्ट लिगले यो काममा सक्रियरूपले भाग लिनुपर्दछ । हरेक लिग र लिगका हरेक शाखाले त्यसलाई आ□नो दायित्व ठान्नुपर्दछ ।

युवा कम्युनिस्ट लिग कस्तो गतिशील शक्ति बन्नुपर्दछ भने त्यसले हरेक काममा मद्दत गर्न सकोस् र हरेक काममा नेतृत्व गर्न सकोस् । लिग त्यस्तो सङ्गठन बन्नुपर्दछ, जसबाट हरेक कार्यकर्ताले के बुझोस् भने त्यस सङ्गठनमा रहेका व्यक्तिहरूको शिक्षामा शायद तात्कालिकरूपबाट उसलाई पत्यार नहोस्, शायद तिनीहरूलाई उसले चिन्न पनि नसकोस् तर व्यवहारिक क्रियाकलापद्वारा उनीहरू सही मान्छे हुन् र तिनीहरूले उसलाई वास्तविक बाटो देखा रहेका छन् भन्ने उसले बुझ्न सकोस् ।

यदि सबै क्षेत्रमा आ□ना काम कारबाहीहरूलाई त्यसरी सङ्गठित गर्न युवा कम्युनिस्ट लिग सफल हुँदैन भने यो पुरानो पूँजीवादी बाटोतिर गइरहेको छ भन्ने ठानिनेछ । हामीहरूले शोषकहरूका विरुद्ध मजदूर वर्गको सङ्घर्षका साथ आ□नो शिक्षालाई जोड्नुपर्दछ, जसबाट मजदूर वर्गले कम्युनिस्ट शिक्षाद्वारा निर्धारित काम पूरा गर्न सकोस् ।

लिगको हरेक सदस्यले आ□नो हरेक फाल्तु समय तरकारी बागवानीलाई सुधार्ने वा कार्खानामा काम गर्ने मजदूरहरूलाई शिक्षित गर्ने, आदि काममा लगाउनुपर्दछ । हामीहरूले रूसलाई गरीब र जर्जर देशबाट समृद्ध देशको रूपमा रूपान्तरित गर्नुछ । युवा कम्युनिस्ट लिगले आ□नो शिक्षा-दीक्षा र अध्ययनलाई मजदूर-किसानहरूको मेहनतसित संयुक्त गर्नुपर्नेछ, जसबाट ऊ स्कूलहरू र कम्युनिस्ट ग्रन्थहरू – पुस्तिकाहरूको पाठसम्म मात्र सीमित रहने कुराबाट बँच्न सकोस् । सच्चा कम्युनिस्ट त्यतिबेलामात्र बन्न सकिनेछ, जतिबेला मजदूर-किसानहरूको सँगसँगै काम गरिनेछ । युवा कम्युनिस्ट लिगका सबै सदस्यहरू पढे-लेखेका व्यक्तिहरू हुन्छन् र त्यसको साथसाथै उनीहरूलाई आ□नो जिम्मेवारीप्रति अभिरुची छ भन्ने कुरा आमरूपमा महसूस गरिनुपर्दछ । जतिबेला हामीहरूले पुराना शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूबाट पुरानो खालको – पीटी-परेडको शिक्षाको तरीका हटाएर त्यसको ठाउँमा प्रबुद्ध अनुशासन स्थापित गरेका छौं र सबै युवायुवतीहरू अवैतनिक श्रमका सुबोत्निक[230]हरूमा भाग लिन्छन् तथा शहर नजीकको हरेक खेतको उपयोग जनसमुदायको हितमा गर्दछन् भन्ने कुरा हरेक व्यक्तिले देख्नेछ, त्यतिबेला उनीहरूले श्रमलाई पुरानो दृष्टिकोणबाट हेर्न छाड्नेछन् ।

मैले एउटा सानो उदाहरण लिएर के भन्दछु भने जन स्वास्थ्य र खाद्य वितरणजस्ता मामिलाहरूमा पनि युवा कम्युनिस्ट लिगले हरेक ठाउँ, गाउँ वा नगर प्राधिकरणहरूमा सहायता कार्य गर्नुपर्दछ । पुरानो पूँजीवादी समाजमा त्यो काम कसरी हुन्थ्यो ? हरेक व्यक्तिले खालि आ□नै लागि मात्र काम गर्दथ्यो, बृद्ध वा विमार व्यक्तिको कसैले सरकोकार राख्दैनथ्यो । घरको कामको जिम्मेवारी खालि महिलाहरूमाथि मात्र हुन्थ्यो । उनीहरू स्वयं दमन र दासताका शिकार हुन्थे । त्यसका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने दायित्व कसको हुन्छ ? यो युवा कम्युनिस्ट लिगको दायित्व हो, उनीहरूले भन्नुपर्दछ : हामीहरू यसलाई बदल्नेछौं, हामीहरूले जनस्वास्थ्यको रेखदेख गर्ने र खाद्य वितरणमा सहायता गर्ने युवाहरूको दल तयार गर्नेछौं । त्यसले नियमपूर्वक घर-घरमा गएर जाँचबुझ गर्नेछ, सम्पूर्ण समाजको हितका खातिर सङ्गठितरूपबाट काम गर्नेछ तथा आ□नो शक्तिलाई समुचित प्रकारले विभाजन गरेर यसले श्रम सङ्गठन बनाउनुपर्दछ भन्ने कुरा सिद्ध गर्नेछ ।

लगभग ५० वर्षको उमेरका व्यक्तिहरूको जुन पुस्ता अहिले छ, त्यसले शायद कम्युनिस्ट समाज देख्न पाउनेछैन । त्यसको (कम्युनिस्ट समाजको) स्थापना हुनुभन्दापहिले यो पिंढीको अन्त भइसक्नेछ । तर अहिले १५ वर्षको उमेर हुनेहरूको जुन पुस्ता छ, त्यसले कम्युनिस्ट समाज देख्नेछ, ऊ स्वयंले यसको निर्माण पनि गर्नेछ । त्यो पिंढीले आ□नो जीवनको एकमात्र उद्देश्य कम्युनिस्ट समाजको निर्माण गर्ने हो भन्ने कुरा थाह हुनैपर्दछ । पुरानो समाजमा हरेक परिवारले बेग्लाबेग्लै काम गर्दथ्यो र श्रमको सङ्गठन खालि जनतालाई दमन गर्ने जमीनदार वर्ग र पूँजीपती वर्गले मात्रै गर्ने गर्दथे । जतिसुकै कठोर र लतपत्तिएको काम किन नहोस्, हामीहरूले श्रमको सङ्गठन कसरी गर्नुपर्ने हुन्छ भने हरेक मजदूर र किसानले आफू महान्, स्वाधीन श्रमिक

सेनाको एउटा भाग हो र जमीनदार र पूँजीपति वर्गविना नै उसले आ□नो जीवन स्वयं निर्माण गर्न सक्दछ भन्न सकोस् तथा ऊ कम्युनिस्ट व्यवस्थाको स्थापना गर्ने काममा लाग्न सकोस् । युवा कम्युनिस्ट लिगले जीवनको सुरुदेखि नै जनसमुदायलाई सचेत र अनुशासित श्रममा संलग्न गर्नुपर्दछ । त्यसरी जुन समस्याहरू आज हामीहरूसमक्ष छन्, ती हल हुन सक्नेछन् भन्ने कुराको विश्वास हामीहरूलाई हुनेछ । यो देशमा बिजुली फिंजाउन र आधुनिकतम प्राविधिक ज्ञानद्वारा यो गरीब मुलुकलाई समृद्ध बनाउन दश वर्षभन्दा कम लाग्नेछैन । त्यसरी अहिले १५ वर्षको उमेर हुने पुस्ता जो १० वा २० वर्षपछि कम्युनिस्ट समाजमा रहनेछन्, उनीहरूले आ□नो शैक्षिक उद्देश्य कसरी पूरा गर्नुपर्दछ भने हरेक दिन हरेक शहर र गाउँमा युवा समाजले कुनैनकुनै सामूहिक श्रमको सानोभन्दा सानो वा अत्यन्त साधारण समस्या अवश्य हल गर्नुपर्दछ । जसरी हरेक गाउँमा यो काम हुनेछ र कम्युनिस्ट प्रतियोगिता बढ्नेछ त्यसैगरी उनीहरूले आ□नो श्रमलाई सङ्गठित गर्न सक्दछन् एवं साम्यवादी समाजको निर्माणको सफलता सुनिश्चित हुनेछ भन्ने कुरा युवाहरूले सिद्ध गर्नेछन् । साम्यवादी निर्माणको सफलताको दृष्टिकोणबाट आ□नो हरेक कामको आँकलन गरिसकेपछि जतिबेला पनि तपाईंहरूले स्वयंलाई सोध्न सक्नुहुनेछ – के हामीहरूले श्रमिक वर्गको राजनैतिक जागरुकता र सङ्गठनका लागि आ□नो शक्ति भ्याएजति लगाउन प्रयत्न गरेका छौं, त्यतिबेला युवा कम्युनिस्ट लिग आ□ना पाँच लाख सदस्यहरूलाई श्रमिक सेनाको रूपमा संगठित गर्न सफल हुनेछ र त्यतिबेला मात्र यसलाई सार्वभौमिकरूपले सम्मान प्राप्त हुनेछ । (जोडदार तालीहरू)

प्राव्दा अंक २२१, २२२ र २२३
अक्टोबर ५, ६ र ७, १९२० ।
लेनिन सङ्गहित रचनाहरू – ३१

जुझारु भौतिकवादको महत्वबारे
(उद्धरण)

...कम्युनिस्टहरूको (र, महान् क्रान्तिको प्रारम्भ सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने त्यहीखालका क्रान्तिकारीहरूको समेत पनि) सबैभन्दा ठूलो र घातक भूल केवल क्रान्तिकारीहरूले मात्र क्रान्ति सम्पन्न गर्न सक्दछन् भन्ने धारणा हो । त्यसको विपरीत सारा क्रान्तिकारी कामको सफलताको लागि क्रान्तिकारीहरूले विकसित र सक्रिय वर्गको अग्रदस्ताको मात्र भूमिका खेल्न सक्दछन् भन्ने कुरा बुझ्नु र त्यसलाई कार्यान्वियन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । अग्रदस्ताले जतिबेला आफूले नेतृत्व गर्नुपर्ने जनसमुदायलाई अगाडि लगाउँछ र उनीहरूलाई अलग गर्ने कुराबाट बँच्दछ, त्यतिबेला मात्र उसले अग्रदस्ताको भूमिका खेल्न सकेको ठहर्दछ । कार्यक्रमका ज्यादै विविध क्षेत्रहरूमा गैर-कम्युनिस्टहरूको सहयोगविना कुनै पनि कार्य सफल हुन सक्दैन । त्यो कुरा मार्क्सवादको झण्डामुनि (पाद ज्नामेनेभ मार्क्सिज्मा)[231]द्वारा गरिएको मार्क्सवाद र भौतिकवादको पुष्टिबारे पनि लागू हुन्छ । संयोगले रूसमा भौतिकवादी ठोस परम्परा प्रमुख र विकसित सामाजिक चिन्तनमा मौजूद छ । जी.भी.प्लेखानोभका अतिरिक्त चेर्निसेभ्स्कीको जिकीर गर्नु पर्याप्त हुनेछ । त्यसबाट प्रायः पर हटेर आधुनिक नरोदनिक (जनप्रिय समाजवादी, समाजवादी-क्रान्तिकारी, आदि) सोंचिरहेका होलान् किनभने उनीहरूका लागि प्रतिक्रियावादी दार्शनिक सिद्धान्तलाई देखावटीरूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने आवश्यकता थियो तथा उनीहरू यूरोपेली विज्ञानका तथाकथित “चरम उपलब्धिहरू”को रमझमबाट कसरी प्रभावित भएका छन् भने त्यो रमझम अन्तरगत उनीहरू पूँजीवादी दासता, पूँजीवादी दुराग्रह र पूँजीवादी प्रतिक्रियावादलाई असमर्थ रहेका छन् ।

जेहोस्, अहिले पनि रूसमा गैर-कम्युनिस्ट खेमाका भौतिकवादीहरू छन् र ती धेरै दिनसम्म अझै रहनेछन् । अनि, हाम्रो जिम्मेवारी के हो भने हामीहरूले तथाकथित विद्वत् समाजका दार्शनिक प्रतिक्रियावाद र दार्शनिक दुराग्रहसितको सङ्घर्षको संयुक्त दायित्वमा तर्कसङ्गत र जुझारु भौतिकवादमा आस्था राख्नेहरू सबैको सहयोग लिनुपर्दछ । वरिष्ठ डिएत्जेन (उनको लेखक – पुत्र होइन, जुन जति असफल थिए, त्यत्तिकै कृत्रिम थिए) ले पूँजीवादी देशहरूमा प्रचलित दार्शनिक प्रवृत्तिहरूबारे सही प्रकारले ठोस र स्पष्टढङ्गबाट आधारभूत मार्क्सवादी विचार पेश गरेका थिए । ती दार्शनिक प्रवृत्तिहरूलाई त्यहाँका वैज्ञानिकहरू र प्रचारकहरूको सम्मान प्राप्त छ । डिएत्जेलनले के भनेका थिए भने मौजूदा समाजमा दर्शनका प्राध्यापकहरू प्रायशः “धर्मान्धताका भाट स्नातक”भन्दा अरू केही हुँदैनन् ।

हाम्रा रूसी बुद्धिजीवीहरू पनि अरू देशका उनीहरूका सहकर्मीहरूझैं स्वयंलाई पहुँच भएको मान्न रुचाउँछन् भने समस्यालाई डिएत्जेनले जाहेर गरेजस्तो मतको स्तरमा पुऱ्याउन रुचाउन्नन् । तर उनीहरूले

सत्यको सीधै सामना गर्न नसक्ने हुनाले आनाकानी गर्न पुग्दछन् । डिएत्जेनको कोर्राको प्रहारजस्तो विवरण कति सही छ ? त्यसको प्रमाण पूँजीवादी व्यवस्थाप्रति आधुनिक पढेलेखेका व्यक्तिहरूको सरकारी तथा सामाजिक-आर्थिक एवं अरू निर्भरतामाथि ध्यान दिएर नै पाउन सकिन्छ । यूरोपेली मुलुकहरूमा प्रायशः देखापर्ने ढोंगी दार्शनिक प्रवृत्तिहरूमाथि ध्यान दिनुहोस् र रेडियोको आविष्कार र आइन्स्टिनको वरिपरि भएको परिणाम बुझ्नुहोस् । त्यसबाट एकातिर, पूँजीवादी वर्गको वर्गीय स्थिति र वर्गीय स्वार्थ तथा धर्मको हरेक रूपलाई उनीहरूको समर्थनको कुरा पत्ता लाग्दछ भने अर्कोतिर, ढोंगी दार्शनिक प्रवृत्तिहरूको सैद्धान्तिक सारतत्व र त्यसको मद्दतले तिनीहरूबीचको सम्बन्ध के हो भन्ने कुरा थाह लाग्दछ ।

माथि उल्लेखित तथ्यबाट के पत्ता लाग्दछ भने जुझारु भौतिकवादको माध्यम बन्ने पत्रिकाको सर्वप्रथम लडाकू माध्यम हुनुपर्दछ । त्यसले "पुरोहितवादका भाट स्नातकहरू"को निर्ममतापूर्वक भण्डाफोर र आलोचना गर्नुपर्दछ, चाहे उनीहरू आधिकारिक विज्ञानका प्रतिनिधिका रूपमा काम गरेका होऊन् वा उनीहरूले स्वयंलाई स्वतन्त्ररूपबाट प्रचार गर्ने "लोकतान्त्रिक वामपन्थी अथवा सैद्धान्तिक समाजवादी" नै मानेका किन नहोऊन् ।

त्यसबाहेक यसप्रकारको पत्रिका नास्तिकताको सङ्घर्षशील माध्यम बन्नुपर्दछ । हामीकहाँ त्यो भूमिका निर्वाह गर्ने विभाग वा प्रशासकीय संस्थान छन् । तर त्यो काममा ज्यादै उदासिनता देखा पर्दैगइरहेको छ । त्यो काम नितान्त असन्तोषजनकरूपबाट भइरहेको छ वा पुनः ठेट रूसी (यद्यपि यो अहिले सोभियत सङ्घ बनिसकेको छ) नोकरशाहीढङ्गबाट काम गरिंदैछ । अतः यस काममा नयाँ जीवन स्थापित गर्नका लागि ती प्रशासनका संस्थानहरूका अतिरिक्त जुझारु भौतिकवादको प्रचार गर्ने तथा अथकरूपबाट नास्तिकताको प्रचार गर्ने र नास्तिकताको लागि सङ्घर्ष गर्ने उद्देश्य भएको पत्रिकासमेत पनि हुनुपर्दछ । विभिन्न भाषाका त्यससित सम्बन्धित साहित्यहरूको योजनाबद्धरूपमा अध्ययन हुनुपर्दछ तथा त्यस क्षेत्रमा जुन चीज महत्वपूर्ण छ, त्यसको अनुवाद वा त्यसको समीक्षा अवश्य गरिनुपर्दछ ।

एङ्गेल्सले धेरै पहिलेदेखि समकालीन सर्वहारा वर्गका नेताहरूलाई १८ शदीको उत्तरार्द्धका सङ्घर्षशील नास्तिक साहित्यको अनुवाद जनताबीच व्यापकरूपमा वितरित गर्न सुझाव दिनुभएको थियो । अहिलेसम्म हामीले त्यो गरेका छैनौं । त्यसबारे शर्म लाग्नुपर्दछ (त्यो क्रान्तिकारी युगमा सत्ता कब्जा गर्नु धेरै सजिलो हुन्छ तर त्यो सत्ताको उपयोग कसरी गर्ने भनेर बुझ्नु गाह्रो हुन्छ भन्ने कुरा सिद्ध गर्ने धेरै चीजहरूमध्येको एउटा चीज हो । हामीहरूले प्रयाशः आ□नो उदासिनता, अकर्मण्यता र असमर्थताको लागि के स्पष्टीकरण दिनेगर्दछौं भने १८ औं शदीको नास्तिक साहित्य अब पुरानो भइसकेको छ तथा त्यो अवैज्ञानिक र अपरिपक्व छ । त्यो अर्द्ध-वैज्ञानिक ज्ञानभन्दा धेरै खतरा अरू केही हुन सक्दैन किनकि त्यो हाम्रो पाण्डित्य प्रदर्शन र मार्क्सवादप्रतिको हाम्रो अज्ञानताको पर्दा बन्नपुग्दछ । १८ औं शदीका क्रान्तिकारीहरूको लेखन केहीनकेही अवैज्ञानिक र अपरिपक्व अवश्य छ । तर त्यो छाप्दाखेरि त्यसका केही भागहरूलाई काँटछाँट गरेर टिप्पणी दिएर ठाउँ-ठाउँमा अत्याधुनिक लेखनको जिकीर गर्दै १८ औं शदीपछि अहिलेसम्म धर्मको अवैज्ञानिकताको आलोचनाको दिशामा मानवजातिले के कति प्रगति गरेको छ ? त्यो उल्लेख गर्न कसले मनाही गरेको छ र ? कुनै पनि मार्क्सवादीले यदि उसले आधुनिक समाजद्वारा अन्धकार, अज्ञानता र अन्ध विश्वासमा जेलेर राखिएका करोडौं-करोड मानिसहरू (विशेष गरेर किसानहरू र दस्तकारहरू) ले आफै स्वयंलाई त्यो अन्धकारबाट विशुद्ध मार्क्सवादी शिक्षाको सीधा मार्गद्वारा बाहिर निकाल्ने छन् भनेर सोंच्दछ भने त्यो उसको चिन्तनको सबैभन्दा ठूलो गल्ती हुनेछ । ती मानिसहरूलाई नानाप्रकारका थुप्रै नास्तिक सामग्रीहरू दिनुपर्दछ, उनीहरूलाई जीवनका थुप्रै विविधतापूर्ण क्षेत्रहरूको जानकारी गराउनु पर्नेछ तथा उनीहरूलाई आ□नो धार्मिक जडताबाट उन्मुक्त हुनका लागि रुची पैदा गर्नेखालका र हरेक तरीका एवं हरेक कोणबाट उनीहरूमा जागृति उत्पन्न हुनेखालका थुप्रै सामग्री उनीहरूसमक्ष पुऱ्याइनुपर्दछ ।

लगनशील, प्रतिभाशाली र जागरुक १८ औं शदीका लेखकहरूका कृतिहरूले धेरै सुस्पष्ट र प्रभावकारीढङ्गले तात्कालीन पुरोहितवादको आलोचना गरेका थिए तथा ती जनसमुदायलाई सतर्कतासाथ संकलित तथ्यविहीन, मार्क्सवादको नीरस व्याख्याद्वारा प्रायः मार्क्सवादलाई विकृत पार्ने साहित्य (अनि यी तथ्यहरू लुकाउनु कुनै फाइदा हुँदैन) प्रस्तुत गर्नेहरूको तुलनामा कैयौं बढी सफलतापूर्वक मुक्त गराउनका लागि उपयोगी सिद्ध हुनेछन् । हामीहरूले मार्क्स र एङ्गेल्सका लगभग सबै मुख्य ग्रन्थहरूका अनुवाद पाउँछौं । पुराना भौतिकवाद र नास्तिकतावादको ठाउँमा मार्क्स र एङ्गेल्सद्वारा प्रस्तुत सही चीजहरू राख्न पाइनेछैन कि भनेर डराउनुपर्ने कुनै कारण छैन । सबैभन्दा बढी बुझ्नुपर्ने कुरा के हो – त्यो कुराको उपेक्षा स्वयंलाई मार्क्सवादी घोषित गर्ने तर वास्तवमा मार्क्सवादलाई तोडमोड गर्ने ती धेरैजसो कम्युनिस्टहरूले गर्ने गर्दछन् –

भने आज पनि अविकसित जनसमूहमाभ्क धार्मिक प्रश्नहरूप्रतिको समभ्कदारीको दृष्टिकोण तथा धर्मप्रतिको प्रबुद्ध आलोचना कसरी जगाउने ?

अर्कोतिर, धर्मका आधुनिक वैज्ञानिक आलोकहरूप्रति केही दृष्टि दिनुहोस् त । ती पढे-लेखका पूँजीवादी लेखकहरूले अपरिहार्यरूपमा धार्मिक अन्धविश्वासको खण्डन गर्नुपर्ने ठाउँमा कस्तोसम्म तर्क दिन्छन् भने ती तर्कहरूद्वारा उनीहरू पूँजीवादी वर्गका सैद्धान्तिक दास र "पुरोहितवादका भाट स्नातक" मात्र हुन् भन्ने कुराको पोल खुल्दछ ।

दुईटा उदाहरणहरू । प्रा.आर.आई.विप्परले १९१८ मा 'इसाईमतको जन्म' नामक शीर्षकको एउटा सानो पुस्तिका प्रकाशित गरेका थिए । आधुनिक विज्ञानका प्रमुख परिणामहरूको विवरण दिंदै लेखकले खालि इसाई धार्मिक सङ्घका राजनैतिक सङ्गठनहरूका अन्ध विश्वास र षडयन्त्रका हतियारहरूको खण्डन गर्ने कुराबाट मात्र तर्क नखोजेर त्यो कुरालाई पाखा लगाउँदै दुवै अतिहरू – अर्थात् आदर्शवाद र भौतिकवाद – भन्दा उपर भएको अत्यन्त हास्यास्पद र प्रतिक्रियावादी दाबा गर्दछन् । जसले सारा सन्सारमा मजदूर वर्गबाट चुसिएको नाफाको करोडौं रूपियाँ धर्मको मद्दतमा लगाउँछ, त्यो पूँजीवादी व्यवस्थाको पिछलग्गूपन मात्र हो ।

प्रशिद्ध जर्मन वैज्ञानिक आर्थर ड्युजले 'इसाको रहस्य' नामक आ□नो कितावमा धार्मिक अन्धविश्वासहरू र पौराणिक कथाहरूको खण्डन गर्नुका साथै इसाको अस्तित्व थिएन भन्ने सिद्ध गर्दछन् । पुस्तकको अन्तमा धर्मको पक्षमा –यद्यपि नवीनीकृत संशोधित र सूक्ष्मरूपमा धर्मका पक्षमा हो – के घोषित गरिएको छ भने "यो लगातार बढ्दैगइरहेको प्रकृतिवादीहरूको वेग"को सामना गर्न सक्नेखालको छ । यो कस्तो प्रवक्ता र सचेष्ट प्रतिक्रियावादी हो भने यसले स्पष्टरूपले सड्दैगइरहेको पुराना धार्मिक अन्धविश्वासहरूको ठाउँमा शोषकहरूका लागि नयाँ, ज्यादै उपयोगी र सशक्त अन्धविश्वासको निर्माण गर्दछ ।

तयसको अर्थ के होइन भने ड्युजको अनुवाद हुनुपर्दैन । त्यसको अर्थ के हो भने पूँजीवादी वर्गका प्रगतिशील भागहरूसँग एकप्रकारको सहयोग गरेर कम्युनिस्टहरूले अझबढी संगत भौतिकवादीहरूको त्यो हदसम्म पर्दाफास गर्नुपर्दछ, जुनहदसम्म ती प्रतिक्रियावादीहरू छन् । त्यसको तात्पर्य के पनि हो भने जो आ□नो समयका क्रान्तिकारी थिए, ती १८ औं शदीका पूँजीपति वर्गका प्रतिनिधिहरूबाट सहयोग लिन अस्वीकार गरेर मार्क्सवाद र भौतिकवादसित गद्दारी गरिनेछ । त्यसको कारण के हो भने ड्युजहरूसित कुनैनकुनै रूपमा र कुनैनकुनै सीमासम्म सहयोग लिनु प्रभावशाली धार्मिक अन्धविश्वासका विरुद्धको हाम्रो सङ्घर्षका लागि आवश्यक हुन्छ ।

मार्क्सवादको झण्डा अन्तरगत (पाद ज्मानमेम माक्सिज्मा) जुझारु भौतिकवादको जुन एउटा माध्यम छ, त्यसले नास्तिकताको प्रचार, तत्सम्बन्धी साहित्यिक समीक्षा तथा त्यस क्षेत्रमा सरकारद्वारा गरिएका कामका त्रुटिहरूलाई बढी ठाउँ दिनुपर्दछ । जुन पुस्तक-पुस्तिकाहरूमा ठोस उदाहरणहरू र तथ्यहरूद्वारा आधुनिक पूँजीवादी वर्गका वर्गीय स्वार्थहरू र वर्गीय सङ्गठनहरूको धार्मिक प्रचार र धार्मिक संस्थाहरूसित कस्तो प्रकारको सम्बन्ध हुन्छ भनेर सिद्ध गरिएको छ, तिनको उपयोग गर्नु ज्यादै आवश्यक हुन्छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकासित सम्बन्धित सम्पूर्ण सामग्रीहरू ज्यादै महत्वपूर्ण छन्, त्यहाँ धर्म र पूँजीबीचको शासकीय सम्बन्ध धेरै प्रकट भएको छैन । तर अर्कातिर, हाम्रा अगाडि के कुरा एकदमै स्पष्ट छ भने तथाकथित "आधुनिक जनवादी"को अर्थ (जसको विवेकहीन उपासना मेन्सेभिकहरू, समाजवादी क्रान्तिकारीहरू र आंशिकरूपबाट अराजकतावादीहरूले गर्दछन्) पूँजीवादीहरूका हितमा जे कुरा हुन्छ, त्यो सबैथोक भन्ने स्वतन्त्रता हुन्छ – अत्यन्त प्रतिक्रियावादी विचार, धर्म, विवेकशून्यता र शोषणको समर्थनमा उपदेश दिने स्वतन्त्रता हुन्छ ।

जुझारु भौतिकवादी पत्रिकाले पाठकहरूलाई नास्तिक साहित्यिक समीक्षा दिन सक्नेछ तथा कुन कोटीका पाठकहरूका लागि कुनप्रकारको विशेष रचना उपयोगी हुन्छ एवं कुनखालका साहित्य हाम्रो देशमा छापिएका छन् (खालि राम्रा अनुवाद भए पनि थोरै मात्र छन्) अझै छापिंदै छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नेछ भनेर आाशा गर्न सकिन्छ ।

***

कम्युनिस्ट पार्टी बाहिरका सुसङ्गत भौतिकवादीहरूबाट सहयोग लिनुका अतिरिक्त सङ्घर्षशील भौतिकवादको निम्ति उत्तिकै र त्योभन्दा बढी आवश्यकता भौतिकवादप्रति झुकाव हुने आधुनिक प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूसित समेत पनि सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ, जो अहिलेको तथाकथित "पढेलेखेको समाज"मा प्रचलित

आदर्शवाद र संन्देहवादको तडकभडकका दार्शनिक व्याख्याहरूको तुलनामा भौतिकवादको पक्ष लिन र त्यसको पक्षमा प्रचार गर्न नडराउँदैनन् ।

"मार्क्सवादको झण्डा अन्तरगत" पहिलो र दोस्रो अङ्कमा छापिएका ए.तिमिर्याजेवका आइन्स्टिनको सापेक्षतावादी सिद्धान्तसम्बन्धी लेखहरूबाट हाम्रो कस्तो आशा बनेको छ भने पत्रिका एक अर्कोप्रकारको सहयोग कार्यान्वयन गर्न सफल हुनेछ । त्यसप्रति ज्यादै ध्यान दिनुपर्दछ । हो, प्राकृतिक विज्ञानमा आज जति तीव्रताका साथ उथलपुथल भइरहेको छ, त्यसबाट प्रायशः प्रतिक्रियावादी दार्शनिक परम्पराहरू र शाखाहरू, प्रवृत्तिहरू र उपप्रवृत्तिहरू उत्पन्न भइरहेका छन् भन्ने कुराप्रति ध्यान दिनुपर्नेछ । अतः जहिलेसम्म प्राकृतिक विज्ञानमा हालका क्रान्तिद्वारा उठाइएका समस्याहरूको हामीहरूले अध्ययन गर्दैनौं तथा जहिलेसम्म हामीहरूले यो दर्शनसम्बन्धी पत्रिकामा प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूको मद्दत लिंदैनौं, त्यतिबेलासम्म जुझारु भौतिकवाद न त जुझारु हुनेछ, न भौतिकवादी । तिमिर्याजेवले आइन्स्टिनको बारेमा पत्रिकाको पहिलो अङ्कमा के लेखेका छन् भने त्यसलाई ठूलो मात्रामा सबै देशका बुद्धिजीवीहरूले अँगालेका छन् । तिमिर्याजेवकानुसार आइन्स्टिनले भौतिकवादका आधारमा कुनै पनि प्रकारको सक्रिय सापेक्ष गर्दैनन् । आइन्स्टिनले मात्रै होइन, सन्सारका धेरैजसो नभएपनि १९ औं शदीपछिका थुप्रै प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूबारे त्यही कुरा लागू हुन्छ भन्ने कुरातिर ध्यान दिनैपर्दछ ।

यस घटनाप्रति राजनैतिकरूपबाट जागरुक प्रवृत्तिका लागि के बुझ्नुपर्ने हुन्छ भने पूँजूवादी विचारहरूको आक्रमणबाट कुनै पनि प्रकारको प्राकृतिक विज्ञान वा भौतिकवादले ठोस दार्शनिक आधार तयार नभएसम्म स्वयं आ□नो रक्षा गर्न सक्दैन न त पूँजीवादी विश्वदृष्टिकोणको पुनस्थार्पनालाई नै रोक्न सक्दछ । आ□नो सङ्घर्ष र त्यसमा सकेसम्म बढी विजयको क्षमता हासिल गर्नका लागि प्राकृतिक वैज्ञानिकहरू आधुनिक भौतिकवादी बन्नुपर्नेछ तथा मार्क्सद्वारा प्रतिपादित भौतिकवादको सचेत अनुयायी बन्नुपर्दछ, अर्थात् ऊ द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी हुनैपर्दछ । त्यो लक्ष्यसम्म पुग्नका लागि "मार्क्सवादको झण्डाअन्तरगत"का लेखकहरूलाई भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट हेगेलीय द्वन्द्ववादको – अर्थात् मार्क्सले त्यसको व्यवहारिक उपयोग आ□नो कृति – पूँजी – मा तथा आ□ना अरू थुप्रै राजनैतिक र ऐतिहासिक कृतिहरूमा उहाँले त्यसको उपयोग गर्नुभएको छ र कतिधेरै सफलतापूर्वक गर्नुभएको छ भने पूर्वी देशहरू (जापान, भारत र चीन, आदि)का नयाँ वर्गहरूका जीवनका प्रतिदिन र सङ्घर्षपूर्ण जागरणद्वारा हरेक दिन मार्क्सवादको ताजा समर्थन हुँदैजान्छ – योजनाबद्धरूपमा अध्ययन गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । विश्व जनसङ्ख्याको ज्यादै ठूलो भाग ती पूर्वी देशहरूका लाखौं-करोडौं जनताको ऐतिहासिक निष्क्रियता र ऐतिहासिक जडताको कारण अहिलेसम्म थुप्रै पश्चिमी विकसित देशहरूमा स्थिरता र सडन उत्पन्न भइरहेको छ ।

के कुरामा शङ्का छैन भने हेगेलवादी द्वन्द्ववादको प्रचार, परिभाषा र अध्ययनको काम ज्यादै गाह्रो हुन्छ र सुरु-सुरुमा त्यस दिशामा हुने प्रयोगहरूमा अवश्य गल्ती पनि हुन सक्दछ । तर गल्ती त खालि त्यसैले मात्र गर्दैन, जसले कहिल्यै कुनै काम गर्दैन । मार्क्सले हेगेलीय द्वन्द्ववादलाई जसरी भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट प्रयोग गर्नुभयो, त्यसलाई आधार, बनाएर द्वन्द्ववादको विवेचना हामीहरूले हर क्षण गर्नुपर्दछ, पत्रिकामा हेगेलका प्रमुख किताबहरूबाट उद्धरण छाप्नुपर्दछ, त्यसको भौतिकवादी व्याख्या गर्नुपर्दछ तथा जसरी मार्क्सले द्वन्द्ववादको उपयोग गर्नुभएको छ, त्यसको उदाहरणसहित टिप्पणी गर्नुपर्दछ । तिनमा ती आर्थिक र राजनैतिक सम्बन्धहरूका द्वन्द्ववादको विवेचना दिनुपर्दछ, जसको उदाहरण भर्खरैको इतिहासमा विशेषरूपबाट साम्राज्यवादी युद्ध र क्रान्तिमा पर्याप्तरूपमा पाइन्छन् । मेरो विचारले "मार्क्सवादको झण्डा अन्तरगत" का सम्पादकहरू र लेखकहरू "हेगेलवादी द्वन्द्ववादी भौतिकवादका मित्रहरूको समाज" बन्नुपर्दछ । आधुनिक प्राकृतिक वैज्ञानिकहरूलाई (यदि उनीहरूले अनुसन्धान गर्न जान्दछन् र हामीहरूले उनीहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने कुरा जान्दछौं भने) हेगेलको द्वन्द्ववादी भौतिकवादको परिभाषामा ती दार्शनिक समस्याहरूको निरन्तर उत्तर मिल्दैजानेछ । त्यो प्राकृतिक विज्ञानको क्षेत्रमा क्रान्तिद्वारा उठाइँदैछ र, त्यसको कारणले पूँजीवादी ढोंगी बुद्धिजीवीलाई प्रशंसा गर्ने प्रतिक्रियावादतिर खस्न पुग्नेछ ।

भौतिकवाद जतिबेलासम्म आफूले त्यसप्रकारका जिम्मेवारी लिंदैन र सुचारुरूपबाट ती सम्पन्न गर्दैन, त्यतिबेलासम्म जुझारु भौतिकवाद बन्न सक्दैन । श्चेद्रिनका शब्दमा जति त्यससित सङ्घर्ष गरिनेछ, त्यति सङ्घर्ष उसले गर्नेछैन । त्यस अतिरिक्त अहिलेसम्म भइरहेको जस्तो प्राकृतिक वैज्ञानिकहरू दार्शनिक सिद्धान्तहरूको रचना गर्न र तिनलाई तार्किक निष्कर्षसम्म पुऱ्याउनका लागि असमर्थ रहनेछन् । त्यसको कारण के हो भने प्राकृतिक विज्ञानमा कति धेरै परिवर्तन भइरहेको छ र त्यसले कतिधेरै त्यसरूपबाट विकास

गरिरहेको छ भने त्यसलाई दार्शनिक तर्कसङ्गग परिणामहरूबाट बचाउन सकिन्न । अन्तमा मैले एउटा उदाहरण दिन चाहन्छु । त्यसको दर्शनसित त सम्बन्ध छैन तर सामाजिक प्रश्नहरूसित छ, त्यसप्रति ध्यान दिनु "मार्क्सवादको झण्डा अन्तर्गतका लागि पनि आवश्यक छ ।

आधुनिक मिथ्या विज्ञानले कसरी सबैभन्दा बढी घातक प्रतिक्रियावादी विचारहरूलाई बल दिन्छ – यो त्यसको एउटा उदाहरण हो ।

भर्खरै मेरो लागि रूसी प्राविधिक समाजको ११ औ विभागद्वारा प्रकाशित अर्थशास्त्री (भ्अयलयफष्कत) को अङ्क –१ (१९२२) पठाइएको थियो । मेरो लागि पठाइदिने युवा कम्युनिस्टले (शायद यो पढ्ने उसलाई पुर्सत थिएन) एकदमै उत्साहका साथ सहमति त्यससित आ□नो सहमति जाहेर गरेको थियो । वास्तवमा मैले यो पत्रिका आधुनिक सामन्तवादीहरूको हो– मलाई थाह छैन, कतिहदसम्म जानीबुझी – यसले आ□नो वास्तविकरूपलाई विज्ञान र प्रजातन्त्रको खोलभित्र छिपाएको छ ।

कुनै एकजना व्यक्ति श्री पी. ए. सोरोकिन छन् । उनले यो पत्रिकामा "युद्धको प्रभाव"को तथाकथित "समाजशास्त्रीय" अध्ययन गरेका छन् । त्यो कविलायी भाव रहेको लेखमा लेखकले "समाजशास्त्रीय" ग्रन्थहरूको योग्यतापूर्ण सन्दर्भ र उनका विदेशस्थित थुप्रै अध्यापकहरू र सहयोगीहरूको जिकीर गरेका छन् । उनको योग्यताको एउटा नमूना प्रस्तुत छ ।

पृष्ठ ८३ मा मैले पढेको थिएँ : "पेत्रोग्रदमा भएका १०, ००० विवाहहरूमध्ये ९२.२ को सम्बन्ध-विच्छेद हुन्छ – त्यो संख्या भयानक ठूलो संख्या हो । त्यसरी समाप्त हुने हरेक १०० विवाहमध्ये ५१.१% विवाह एकवर्षपछि टुटेका थिए : ११% एक महीनाभित्रै, २२% दुई महीनाभित्र, ४१% तीनदेखि छः महीनाभित्र र खालि खालि २६% छः महीनापछि टुटेका थिए । यी आँकडाहरूबाट के पत्ता लाग्दछ भने अहिलेको कानूनी विवाह खालि विवाहभन्दा छुट्टै यौन-सम्बन्ध छिपाउने त्यस्तो तरीका मात्र हो, जसबाट छिल्लिएका प्रेमी-प्रेमिकाहरूले आ□नो तृष्णा कानूनी रूपमा मेटाउँछन् ।"[232]

ती महासय र यो पत्रिका छपाउने एवं यसखाले लेखलाई स्थान दिने रूसी प्राविधिक समाज दुवैले निश्चय नै स्वयंलाई जनवादका पक्षधर ठान्नेछन् तथा यदि उनीहरू सामन्तवादी, प्रतिक्रियावादी र "पुरोहितवादका भाट स्नातक" हुन् – र वास्तवमा उनीहरू त्यस्तै भन्नुपर्नेखालका छन् – भनिदिने हो भने उनीहरूलाई ज्यादै नराम्रो लाग्नेछ ।

यदि कसैले यस विषयमा अलिकति पनि रुची लिन्छ र पूँजीवादी लोकतन्त्र, ज्यादै लोकतान्त्रिक पूँजीवादी गणतन्त्रका विवाह, सम्बन्ध-विच्छेद, बाउ थाह नभएको सन्तानसित सम्बन्धित कानूनहरू देखेको छ भने उसले महिलाहरू र विवाहभन्दा छुट्टै भएको सम्बन्धबाट जन्मेका शिशुहरूप्रति उनीहरूको दृष्टिकोण सामन्ती भएको पाउनेछ ।

त्यसका बावजूद मेन्सेभिक, समाजवादी क्रान्तिकारी र अराजकतावादी तथा तिनीहरूसित मिल्नेखालका पश्चिमका दलहरू बोल्सेभिकहरूले लोकतन्त्रको उल्लंघन गरिरहेका छन् भनेर चिच्याउनेछन् । तर जहाँसम्म विवाह, सम्बन्ध-विच्छेद, विवाहभन्दा छुट्टै जन्मेको शिशुहरूको प्रश्न छ, वास्तवमा साँचो कुरा के हो भने बोल्सेभिक क्रान्ति नै एकमात्र योजनाबद्ध लोकतान्त्रिक क्रान्ति हो । यो कस्तो प्रश्न हो भने यो देशको आधा जनसंख्याको हितसित जोडिएको छ । यद्यपि यसभन्दापहिले यस्ता थुप्रै पूँजीवादी क्रान्तिका सम्पन्न भएका छन् । तिनीहरूले स्वयंलाई लोकतान्त्रिक क्रान्ति ठान्दथे भने बोल्सेभिक क्रान्ति मात्रै पहिलो त्यसप्रकारको क्रान्ति हो, जसले सम्पन्न शासकीय ढोंग तथा प्रतिक्रियावाद र सामन्तवादका विरुद्ध यस दृष्टिले कटिबद्ध भएर सङ्घर्ष गरेको छ ।

१०,००० विवाहमध्ये ९२ को सम्बन्ध-विच्छेद हुनु सोरोकिन महोदयलाई भयंकर ठूलो संख्या लाग्दछ । त्यसबाट के कुरा सोंच्न सकिन्छ भने कि त लेखक उसको धार्मिक मठको घेराभित्र पालिएका छन् कि वास्तविक जीवनबाट अलग्गै रहेका छन् वा पुनः उनले पूँजीवादीहरू र प्रतिक्रियावादीहरूका हितमा तथ्यलाई तोडमोड गरेका छन् । पूँजीवादी देशहरूका सामाजिक परिस्थितिसित अलिकति पनि परिचित व्यक्तिले के कुरा बुझ्दछ भने (इसाई धार्मिक सङ्घ र कानूनको समर्थन नहुँदा नहुँदै पनि) त्यहाँ वास्तविक सम्बन्ध-विच्छेदको संख्या त्योभन्दा धेरै बढी हुन्छ । त्यस दृष्टिबाट रूस र अरू देशहरूमा फरक के कुरामा हुन्छ भने हाम्रो कानूनले ढोंग, नारी र उनका शिशुहरूको अपमानलाई उचित सिद्ध नगरेर सरकारी स्तरमा र खुलंखुल्ला उक्ता

ढोंग तथा नारी र उसका केटाकेटी अपमान हुनु उचित ठहऱ्याउँदैन, बरु सरकारीस्तरमा खुलेआम यो ढोंग र अपमानजनक पद्धतिका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्दछ ।

मार्क्सवादी पत्रिकाले यी आधुनिक "पढे-लेखेका" सामन्तवादीहरूका विरुद्ध समेत सङ्घर्ष गर्नुपर्नेछ । तीमध्ये कतिपयले युवा पिंढीको शिक्षाका खातिर सरकारी नोकरी पनि गर्दछन्, तलब लिन्छन् तर जसरी एकजना भ्रष्ट, बदनाम व्यक्ति युवा शिक्षण संस्थाहरूको सञ्चालक हुने लायक हुँदैन, त्यसैगरी उनीहरू पनि त्यस योग्य हुँदैनन् ।

रूसी मजदूर वर्गले आफू सत्ता कब्जा गर्न सक्षम छ भन्ने सिद्ध गरिदिएको छ । तर उसले अझै पनि त्यसलाई उपयोग गर्ने तरीका सिकेको छैन, अन्यथा उसले धेरैपहिले नै त्यसप्रकारका अध्यापकहरू र विद्वत्समाजका सदस्यहरूलाई इज्यतका साथ पूँजीवादी लोकतन्त्र भएको ठाउँमा पठाइदिइसक्ने थियो । त्यसप्रकारका सामन्तवादीहरूका लागि उचित ठाउँ उही हो ।

तर उसमा मजदूर वर्गबाट सिक्ने लगनशीलता छ भने मजदूर वर्गले उसबाट सिक्नेछ ।

फूटनोटहरू :

1. Petri Gassendi — पियरे गास्न्डी : एपीकुरुको जीवन, आचार-व्यवहार तथा उनका रायहरूबारे डायोजेनिस, लार्सियसका दशौं स्कन्धका विषयमा विचार
2. १८३९ मा एपीकुरुवादी, स्टाइकवादी तथा शंसयवादी दर्शनको ईहासको विषयमा मार्क्सले सातओटा नोट बूक लेख्नुभएको थियो । तीमध्ये केही उहाँले आ□नो सिद्धान्तमा उपयोग गर्नुभएको थियो । ती प्रतिलिपीहरू आज पनि सुरक्षित छन् ।
3. मानव स्वभावका विषयमा एकप्रबन्ध
4. डायोगनस लाइटिङ्सको दशौं पुस्तकको बारेमा मेनोकियसलाई लेखिएको एपीकरुको पत्रबाट
5. एसकीलसद्वारा रचित"बन्दी प्रोमोथियस"बाट
6. यूनानी इन्द्र
7. Kolnische Zeitung त्यो एउटा १८०२ देखि कोलोनबाट प्रकाशित हुने गरेको दैनिक पत्रिका थियो । चौथो दशक र पाँचौं दशकको सुरुमा प्रशामा प्रचलित प्रोटेस्ट्यान्टवादका विरुद्ध उसले क्याथोलिक चर्चको समर्थन गर्दथ्यो । १८४२ त्यसको राजनैतिक सम्पादक कार्ल हेनरिख हरमेज बनेको थियो । ऊ प्रशियाली सरकारको गुप्तचर थियो । त्यो पत्रिका मार्कर्सद्वारा सम्पादित Reinische Zeitung को कट्टर विरोधी थियो । को १७९ औं अङ्कको मुख्य सम्पादकीय लेख
8. विज्ञापन – मार्क्सले यहाँ" Blatt der Inlettigenze – बुद्धिजीवीहरूको पत्र – तथा Inlettigenzablatt – विज्ञापनकर्ता – शब्दलाई लिएर शब्द-खेल गरिरहनुभएको छ ।
9. *per aspera ad astra* – ल्याटिन Astra शब्द जर्मन Austern आयस्टर माछाका ध्वनिहरूको सादृश्यतालाई लिएर यहाँ शब्द-खेल गरिएको छ ।
10. Anzeige को अर्थ जर्मन भाषामा विज्ञापन अथवा निन्दा दुवै लाग्दछ ।

11. यहाँ Leitender Artikel – अग्रलेख – तथा Leidender Artikel – कमजोर र रोगग्रस्त लेख – शब्दहरूको बारेमा खेल खेलिएको छ ।

12. मार्क्सले Griechische Prosaiker In Neuen Ubersctzungen नामक जर्मन कृतिबाट लुसियनको उद्धरण दिनुभएको छ ।

13. हरमेज, कौल निशे जाइटुङ्को सम्पादक

14. A pun on the German words U bermut—presumption and mut audacity

15. हरमेज

16. जडपूजा – Fetishism : निर्जीव पदार्थ – ढुङ्गा, माटो, सिमेन्ट, आदि आदिलाईअलौकिक शक्तिको रूपमा मानेर पुज्ने प्रवृत्तिलाई जडपूजा भनिन्छ ।

17.जीतेन्द्रीयवावादी – SToic : यो यूनानमा तेस्रो शदीमा देखा परेका दार्शनिकहरूको टोली हो । यो आदर्शवाद र भौतिकवादबीचको अस्पष्ट प्रवृत्ति छैठौं शदीसम्म थियो । प्राकृतिक नियमहरू र ज्ञानका सिद्धान्तहरूको खोज गर्नु उनीहरूको उद्देश्य थियो । उनीहरूको सिद्धान्तलाई स्टोइकवाद भन्ने गरिन्छ ।

18.सन्देहवादी – Secptics : यो दार्शनिक प्रवृत्ति यूनान र रोममा दासप्रथाको विनाशका दिनहरूमा उत्पन्न भएको थियो । वस्तुगत सत्यको विश्वसनीय ज्ञान प्राप्त गर्ने सम्भावनामाथि र, त्यसरी वैज्ञानिक चिन्तनको विकासको सम्भावनामथि उनीहरूले सन्देह गर्दथे । पुराना शंसयवादीहरूका शिक्षाहरूमा प्राचीन कालका ज्यादै शक्तिशाली दार्शनिक विचार-शृङ्खलाहरूको अधोपतनका लक्षणहरू पहिलेदेखि नै विद्यमान थिए । ती पुराना शंस्यवादी मनोगतवादी आदर्शवादी दार्शनिक प्रवृत्तिका यिनीहरू प्रवक्ता थिए ।

19.Glaubenickis भएको

20.वेद : यो प्राचीन भारतीय ग्रन्थ हो । त्यसमा मन्त्र, पूजाविधि (कर्मकाण्ड)सम्बन्धी सूत्रहरू छन् । वैदिक साहित्यको आधार धर्म हो । ती इसापुर्व छैठौं शदीमा पूर्ण भइसकेको मानिन्छ, जुन कृति कैयौं शदी लगाएर बनेको थियो ।

21.फ्रान्सिसी बडापत्र – विधान – Charte Constitutionalelle : यो १८३० को फ्रान्सिसी क्रान्तिपछि स्वीकार गरिएको थियो । जुलाईको राजतन्त्रको आधार त्यही विधान थियो ।

22.Rheinische Zeitung fur Politik,Handlel and Gewerbe – राजनीति, व्यापार र उद्योगको राइनिसे गजेट : यो देनिक पत्रिका थियो । यो १ जनवरी १८४२ देखि ३१ मार्च १८४३ सम्म कोलोनबाट प्रकाशित भएको थियो । यो पत्रिकाको स्थापना राइनका पूँजीपति वर्गका प्रतिनिधिहरूले गरेका थिए, जसले प्रशियाली निरङ्कुशतन्को विरोध गर्दथे । केही नवजवान हेगेलवाली (वामपन्थी हेगेलवादी)हरूले पनि त्यसमा लेख्नेगर्दथे । १८४२ अप्रिलदेखि मार्क्सले पनि त्यसमा लेख्न शुरु गर्नुभएको थियो । १८४२ देखि उहाँ समपादकमण्डलको एकजना सदस्य पनि कन्नुभएको थियो । एङ्गेल्सद्वारा लिखित कैयौं लेखहरू पनि त्यसमा प्रकाशित भएका थिए । मार्क्सको सम्पादकत्वमा त्यसको स्वरूप आधिकारिक क्रान्तिकारी जनवादी बनेको थियो । सरकारले पहिले त्यसमाथि कडा सेन्सरसिप लागू गरेको थियो र अन्तमा उसले बन्द गरिदिएको थियो ।

23.कोनिसे जाइटुङ्को सम्पादक, हरमेजतर्फ इशारा गरिएको छ । उसले आ□नो जवानीमा जर्मन विद्यार्थीहरूको विरोध प्रदर्शनमा भाग लिएको थियो ।

24.Cabiri And Corybantes यो हरमेजतिर गरिएको इशारा हो । आ□नो युवावस्थामा उसले जर्मन विद्यार्थीको विरोध प्रदर्शनमा भाग लिएको थियो ।

25.यहाँ त्यो भक्षीण शास्त्रार्थप्रति इशारा गरिदैछ, जुन जर्मन प्रतिक्रियावादी पत्रपत्रिकाहरूले धर्मको दार्शनिक आलोचनाका विरुद्ध चलाएका थिए । त्यो आलोचनाको थालनी डी.एफ.स्ट्रासको Das Loben Jese, खण्ड – १, १८३५, खण्ड – २, १८३६ को प्रकाशनसँगै भएको थियो ।

26.Berliner Politisches Wochenblatt – बर्लिनेर पोलिटिसेज बोलेनब्लाट : त्यो ज्यादै प्रतिक्रियावादी पत्रिका थियो, जुन १८३१ देखि १८४१ सम्म प्रकाशित हुन्थ्यो । के.हलेर, लियो र रोमरले त्यसमा लेख्ने गर्दथे । त्यसलाई राजकुमार फ्रेडरिक विलियम (१८४० पछि फ्रेडरिक विलियम चतुर्थ)को समर्थन र संरक्षण प्राप्त थियो ।

27. Hamburger Correxpondent – ह्याम्बर्ग सम्वाददाता : ह्याम्बर्गको स्वतन्त्र सम्वाददाताको राजकीय तथा वैज्ञानिक गजेटको त्यो संक्षिप्त रूप हो । पाँचौं दशकमा उक्त गजेट प्रकाशित हुनेगर्दथ्यो । उसको नीति प्रतिक्रियावादी र राजतन्त्तवादी थियो ।

28. सेन्ट बार्थोलोम्यूको रात – क्याथोलिक पादरीको उक्साहटमा फ्रान्सेली राजदरवारले के हुकूम दिएको थियो भने सेन्ट वार्थोलोम्यूको भोजबाट एकदिनपहिलेको रात, अर्थात् अगस्ट २४, १५७२ का दिन क्याथोलिकहरूले ह्यूजनाटहरूलाई पेरिसमा नरसंहार गरून् । त्यो नरसंहार तीनदिनसम्म चलिरहेको थियो । र, त्यसमा हजारौं ह्यूजनाटहरू मारिएका थिए ।

29. ह्यूजनाट : १६ औं – १७ औं शदीमा फ्रान्सिसी काल्विनवादीहरूले प्रोटेस्ट्यान्टहरूलाई त्यही नामले सम्बोधन गर्ने गर्दथे । आन्दोलनका प्रारम्भिक दिनहरूमा मुख्यतः पूँजीपति वर्ग र शिल्पकार नै त्यसमा पर्दथे । तर पछि फ्रान्सको दक्षिण भागमा राजतन्त्रको केन्द्रीयकरणबाट अभिजात वर्ग र सामन्ती स्वामीहरूको असन्तुष्ट भागको बोलवाला भएको थियो । आन्दोलन चर्केपछि क्याथोलिक र ह्यूजनाटबीच गृहयुद्ध मच्चियो । त्यसको थालनी १५६२ मा भएको थियो । सेन्ट बार्थोलोम्यूको रातपछि त्यो झनै तीव्र हुनपुग्यो र कलि रोकिँदै र कहिले चल्दै १५९४ सम्म जारी रह्यो । १५९८ मा नालतेजको राजाको हुकूमप्रवाङ्गिबाट ह्यूजनाटहरूलाई धार्मिक कर्मकाण्डको स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको थियो तर सरकार र क्याथोलिकहरूद्वारा इनहरूको दमन जारी रह्यो ।

30. कोनिग्सवर्गर जाइटुङ – Konigsburger Zeitung : यो Koniglich-Pressiche-Staat-Kriegs and Friedens-Zeitung प्रशियाको रज्य शुद्ध र शान्तिको गजेट नामक देनिक पत्रिकाको संक्षिप्त नाम थियो । यो दैनिक पत्रिका कोनिग्सवर्गमा १७५२ देखि १८५० सम्म प्रकाशित भएको थियो । १९ औं शदीको पाँचौं दशकमा त्यसको चीरत्र प्रगतिशील पूँजीवादी-जनवादी थियो ।

31. धार्मिक वेदी र अग्निकुण्डसमक्ष दिइने पवित्र प्रवचन)

32. यो दक्षिणपन्थीहरूको एउटा समप्रदाय हो । १८ औं शदीको अन्तमा जर्मनीमा ऐतिहासिक तथा न्यायशास्त्रीय विज्ञानको क्षेत्रमा उत्पन्न हुनपुगेको यो एउटा प्रतिक्रियावादी विचार थियो ।

33. मार्क्सले यहाँ अनाकारसिसतिर लक्षित गरिरहनुभएको छ । जन्मले उनी स्काइथियावासी थिए । दायोजिनिस लायरटियसकानुसार यूनानीहरुले यूनानका सात युग पुरुषहरुमध्ये उनलाई गन्ती गरेका छन् ।

34. सेप्टेम्बरका कानूनहरु : यी ती प्रतिक्रियावादी कानून थिए, जुन फ्रान्सिसी सरकारले सेप्टेम्बर १८८३ मा बनाएको थियो । ती कानून अन्तरगत न्यायाधीशद्वारा मुद्दाहरुको फैसला गराउने व्यवस्थालाई प्रतिबन्धित गरिएको थियो तथा पत्रपत्रिकाहरुमाथि सख्त रोक लगाइएको थियो । ती रोकहरुमध्ये पत्रपत्रिका प्रकाशित गर्न थुप्रै रुपैयाँ जम्मा गर्ने र निजी सम्पत्ति र प्रचलित राज्यव्यवस्थाको आलोचना गरेको अभियागमा जेलमा हालिदिने तथा ठूल-ठूला दण्ड जरिमाना दिने कुराहरुसमेत पर्दथे ।

35. विलियम चतुर्थ

36. फ्रान्सको प्राचीन नाम

37. चिन्तन र ज्ञानको क्षेत्रमा प्रचलित यो दृष्टिकोण वा पद्धति द्वन्द्ववादविरोधी दृष्टिकोण वा पद्धति हो । यसले वस्तुहरू, घटना-प्रवाहहरूलाई पूर्ण, अपरिवर्तनशील, एकअर्काबाट स्वतन्त्र र आन्तरिक अन्तरविरोधहरूबाट मुक्त ठान्दछ ।

यहाँ जुन अधिभूतवादको चर्चा गरिको छ, त्यो १९ औं शदीसम्म यो दर्शनको कुन दृष्टिकोणसित सम्बन्धित थियो भने त्यसले मानिसको उत्पत्ति, सन्सारको सार, ईश्वर, आत्मा, स्वतन्त्र इच्छा, आदि जस्ता अनुभवका क्षेत्रमा आउने समस्याहरूबारे काल्पनिकढङ्गले विचार गर्दथ्यो । १७ औं शदीका अधिभूतवादीसितको मार्क्सको सरोकार ती बुद्धिवादीहरूसित थियो, जसले तर्कलाई नै ज्ञानको एक मात्र स्रोत मान्दथे । र, इन्द्रियजन्य अनुभवलाई अविश्वसनीय बताएर लत्याइदिन्थे । १७ औं शदीमा धार्मिक अन्धविश्वासपूर्ण प्रवृत्तिका विरुद्धको संघर्षमा तर्कलाई सर्वशक्तिमान घोषणा गरेर यो प्रवृत्तिले प्रगतिशील भूमिका अदा गरेको थियो , तापनि १८ औं शदीमा त्यो भौतिकवादी दर्शन र विज्ञानको विकासको मार्गमा एउटा बाधा बनेको थियो ।

38. जनसेनिस्ट : यो नामको नामाकरण डच धर्मशास्त्री जनसनिस्टको नाममा भएको थियो । सत्रौं शदी र अठारौं शदीको प्रारम्भ कालमा फ्रानिससी क्याथोलिकहरूभित्र यो विरोधी प्रवृत्रिका प्रतिनिधिहरू थिए । सरकारी क्याथोलिकवादको सामन्ती विचारधाराका विरुद्ध फ्रान्सिसी पूँजीपति वर्गको एउटा भागले असन्तुष्टि व्यक्त गर्दथ्यो ।

39. नाममात्रवाद – Nominalism : ल्याटिन भाषाको Nomen – नाम – बाट बनेको हो । मध्ययुगीन दर्शनको यो धाराको के मान्यता थियो भने आम धारणाहरू एउटै किसिमका वस्तुहरूतर्फ इङ्गित नामहरू हुन्छन् । अर्को शब्दमा नामवादीहरूले वस्तुलाई मुख्य र विचारलाई गौण मान्दछन् । त्यस अर्थमा नाममात्रवाद मध्ययुगको भौतिकवादको पहिलो अभिव्यक्ति हो ।

40. ईश्वरवादी : यसको सम्बन्ध ईश्वरवादीसत छ । यो दार्शनिक र धर्मशास्त्रीय सिद्धान्त हो । यसले खालि सगुण ईश्वर, सृष्टिका सृष्टिकर्ताको अस्तित्वलाई मात्र स्वीकार गर्दछ ।

41. देवतावाद : यो त्यो दर्शन र धर्मशास्त्रको धारा हो, जसले सगुण ईश्वरको विचारलाई अस्वीकार गर्दछ । र, के भन्दछ भने ईश्वर अवैयक्तिकरूपले सन्सारको प्रधान कारण हो । सामन्तहरू र पादरीहरूको विश्व परिभ्रमणको सिलसिलामा देवतावाद भौतिकवाद र अनीश्वरवाद – नास्तिकता – कै छद्म रूप हुने गर्दथ्यो । पछि देवतावादले धर्मलाई सही सिद्ध गर्नका लागि पूँजीवादी विचारधारालाई मद्दत गरेको थियो । त्यो धर्ममध्ये केवल ज्यादै बदनाम भएका अन्धविश्वास र कर्मकाण्डलाई नै उनीहरूले हटाइदिएका थिए ।

42. मूलपाठको पाण्डुलिपीमा निम्न-लिखित भाग काटिएको छ : "व्यक्तिहरूका जुन विचारहरू हुन्छन्, ती प्रकृतिसितको उनीहरूको सम्बन्धका कारणले हुन्छन्, उनीहरूा पारस्परिक सम्बन्धका कारणले हुन्छन् वा उनीहरूका आ□नै स्वभावका कारणले हुन्छन् । के कुरा स्पष्ट छ भने जुनसुकै कारणले भएपनि विचारहरू – यथार्थ वा भ्रामक जेसुकै होऊन् – ती उनीहरूका वास्तविक सम्बन्धहरू र कार्यहरू, उनीहरूका उत्पादन कार्यहरू, उनीहरूका पारस्परिक आदान-प्रदान र उनीहरूका सामाजिक तथा राजनैतिक संस्थाहरू एवं सङ्गठनहरूका सचेत अभिव्यक्तिहरू हुन्छन् । त्यसको विपरीत कुनै कुरा हुनु त्यतिबेला मात्र सम्भव हुन सक्दछ, जतिबेला भौतिकरूपबाट निर्मित वास्तविक व्यक्तिहरूका भावनाका अतिरिक्त अरू कुनै भावना मानिन्छ । ती व्यक्तिहरूका वास्तविक सम्बन्धहरूको सचेत अभिव्यक्ति यदि मिथ्या हो र आ□नो विचार क्षेत्रमा वास्तविकतालाई यदि उल्ट्याइन्छ भने त्यो चीज स्वयं उनीहरूको सीमित क्रियाकलाप र त्यसबाट उत्पन्न उनीहरूका सामाजिक सम्बन्धहरूको परिणाम हुन्छ । — The ideas which these individuals form are ideas either about their relations To nature or about their mutual relations or about their nature. It is evident that in all these cases their ideas are the conscious expression — real or illusory — of their real relationships and activities, of their production and intercourses and of their social and political organisation. The opposite assumption is only possible if in addition To The spirit of the real, materially evolved individuals a separate spirit is presupposed. If the conscious expression of the real relations of these individuals is illusory, if in their imagination they turn reality upside down, then this in its turn is the result of their limited material mode of activity and their social relations arising from it."

43. Das Bewubtsein

44. D*as Bewubtsein Sein*

45. सांङ्केतिक नोटमा मार्क्सले लेख्नुभएको थियो – "त्यसको साथसाथै विचारवेत्ता (पुजारी) को आगमन हुन्छ । – MarginaL note by Marx : "The first form या ideologist, priests is concurrent"

46।यस्तो रूपमा धर्म, कर्म र विचारधाराजस्तै – Marginal note by Marx : The German & Ideology as such"
47।MarginaL note by Marx, "So called objective historigraphy just consists in treating the historical conditions independent of activity Reactionary Character।– मार्क्सद्वारा लेखिएको टिप्पणीमा यस्तो छ :"तथाकथित वस्तुवादी इतिहास-लेखन प्रतिक्रियावादी चीरत्रका गतिविधिको ऐतिहासिकरूपले स्वतन्त्र स्थितिमाथि निर्भर गर्दछ ।
48.Rheinischer Beobachter : यो त्यो अनुदार दैनिक पत्रको नाम थियो, जसको प्रकाशन कोलोनबाट १८४४ देखि १८४८ को सुरुसम्म भएको थियो ।
49.I'etat c'est moi
50.et seuL je terai be bonheur Le mon peuple
51.Puer robustus sed malitious
52.जर्मन भाषामा
53.खण्ड – २
54.सिलरको कृति : छायाँको गीत – Das Lied Von der Glocke
55.खण्ड – १, यहाँ दोमरका कृतिहरू, प्राचीन हिब्रूहरूमा अग्नि तथा मोलोक पूजा – Der Feuer — und Moloch diesnst der alten hebraer, इसाईहरूको आदिकालीन रहस्य – Die Geheimmisse des christlichen Alterthums
56.यहाँ दोमरको कृति, मोहम्मद र उनको कृतित्व –_Mahomed und sein Week
57.खण्ड १, २८९
58.खण्ड १, ३१२
59.निग्गेका रचना : मानिसहरूसितको सम्बन्ध – Ueber den Umgang mit menschen
60.गेटेको कृति, Wlihelm Meisters Lehrjahre तर्फ संकेत गरिएको छ ।
61.खण्ड २, पृ. २५७
62.खण्ड २, १५७
63.उही
64.उही
65.उही
66.उही
67.उही
68.हेर्नुहोस् विल्हेम मेइस्टर
69.**Waldeness—** वाल्डवादी : त्यो एउटा धार्मिक सम्प्रदाय थियो । त्यो १२ औं शदीको उत्तरार्द्धमा द.फ्रान्सको शहरिया निम्न वर्गमा जन्मेको थियो । के भनिन्छ भने त्यसको स्थापना पिटर वाल्ड नामक ल्योन्सका एकजना व्यापारीले गरेका थिए । वाल्डवादीहरूले सम्पत्ति अन्त गर्ने कुराको पक्षपोषण गर्दथे । क्याथोलिक चर्चद्वारा गरिएको धन संग्रहलाई उनीहरूले निन्दा गर्दथे । र, उनीहरूले जनतासँग के अपील गर्दथे भने प्रारम्भिक इसाई धर्मका चालचलनहरूतिर जाऊँ । वाल्डवादीहरूका ती धर्मविरोधी कुराहरू द.स्वीजरल्याण्ड तथा सेवायका पर्वतीय क्षेत्रहरूका ग्रामीण जनसंख्यामा खासरूपले फैलिएको थियो । ती क्षेत्रहरूमा आदिम सामुदायिक व्यवस्था तथा पितृसत्तात्मक सम्बन्धहरूका अवशेषहरूलाई तिनीहरूबाट समर्थन प्राप्त हुन्थ्यो ।
70.Albigeness : १२ औं र १३ औं शदीमा द.फ्रान्स तथा उ. इटलीका गाउँहरूमा व्यापकरूपले फैलिएको त्यो एउटा धार्मिक सम्प्रदाय थियो । त्यसको केन्द्र फ्रान्सको दक्षिणमा स्थित अल्वी थियो । अल्बीवादी क्याथोलिक चर्चका आडम्बरपूर्ण कर्मकाण्डहरूको तथा तिनका पादरी प्रवृत्तिको विरोध गर्दथे ।

र, दक्षिणका गाउँहरूमा सामन्तवादप्रति व्यापारीहरू र दस्तकारहरूबीचको विरोधलाई व्यक्त गर्दथे । फ्रान्सको दक्षिणको अभिजात वर्ग त्यसमा मिलेको थियो किनभने चर्चको जमीन धार्मिक चक्करबाट मुक्त गरेर सान्सारिक बनाइदिनपर्दछ । १२०९ मा पोप निर्दोष तृतीयले त्यसका विरुद्ध लडाई सुरु गरे का थिए । एउटा लामो युद्ध र भयङ्कर दमनपछि आन्दोलन दबाइएको थियो ।

71.१२५१ मा फ्रान्समा भएको किसान– पशुपालकहरूका एकजना नेता

72.क्यालिक्सटसवादी र टेवरवादी : १५ औं शदीको पूर्वाद्धमा बोहेमियामामा रहेको जर्मन अभिजात वर्ग, जर्मन साम्राज्य तथा क्याथोलिक इसाई धार्मिक संघका विरुद्ध हुसवादीहरूको राष्ट्रिय मुक्ति र धर्मसुधार आन्दोलनअन्तरगत पाइने धाराहरू हुन् । क्यालिक्सटसवादीहरूको भनाइ के थियो भने इसाको साझको खानेबेला प्याला र रोटी दुवै चीज सर्वसाधारण वा गुहस्थहरूलाई दिइनुपर्दछ । बोहेमियाको अभिजात वर्ग तथा शहरी पूँजीपति वर्गले उनीहरूको समर्थन गर्दथ्यो । चर्चमा उनीहरूले चर्चको अधीनस्थ जमीन त्यसबाट हटाएर सान्सारिक बनाइनुपर्दछ भनेर साधारण सुधार चाहन्थे । आन्दोलनको केन्द्र बनेको टेवर नामक गाउँको नामबाट समूहको नामाकरण हुने टेवरवादीहरू हुसवादी आन्दोलनका क्रान्तिकारी जनवादी पक्ष थिए । उनीहरूका मागहरूमा सामन्ती उत्पीडनको अन्त होस् भन्ने किसान वर्ग र शहरिया निम्न वर्गको इच्छा जाहेर हुन्थ्यो । क्यालिक्सटसवादीहरूले टेवरवादीहरूका साथ विश्वासघात गरेका थिए । सामन्ती प्रतिक्रियावादीहरूले त्यसबाट फादा उठाएर उनीहरूबीच फूट पारी हुसवादी आन्दोलनलाई दबाएका थिए ।

73.फ्लैगलान्तवादी– आफूलाई कोर्रा हानेर यातना भोग्ने समूह–यो वैरागी समुदाय थियो । यो १३ औं र १४ औं शदीसम्म यूरोपमा ज्यादै फैलिएको थियो । पापको प्रायश्चित्त गर्नका लागि त्यो धारणा हुनेहरूले आफू स्वयंलाई कोर्रा हानेर कष्ट गर भन्न विचार राख्दथे । लोलर्डवादी एउटा धार्मिक समुदाय थियो । १४ औं शदीमा बेलायतमा विशेष गरेर यो व्याप्त थियो । क्याथोलिक इसाई धार्मिक संघको त्यसले जोडदाररूपले विरोध गर्दथ्यो । त्यसका अनुयायी अंग्रेजहरू सुधारवादी वाइक्लिफका शिष्य थिए । उनीहरूले उनका शिक्षाबाट उग्र निष्कर्ष निकाल्द थे । सामन्ती विशेषाधिकारहरूका विरुद्ध उनीहरूले धार्मिक र रहस्यवादी रूख अँगालेका थिए । तिनीहरूमध्ये धेरैले १३८१ बाटटिलरको विद्रोहमा भाग लिएका थिए । १४ औं शदीपछि उनीहरूको दमन ज्यादै र्मिमताका साथ गरिएको थियो ।

74.यिशु खिष्ट सशरीर एक हजार वर्षसम्म विश्वमा वर्चस्व राख्नेछन् भन्ने कुरामा विश्वास राख्नेहरू

75.चिलियासवाद– Chiliasmos : त्यो Chilias को आधारमा बनेको थियो । त्यो एउटा रहस्यवादी सिद्धान्त थियो । त्यसले कस्तो उपदेश दिन्थ्यो भने इसाको दोस्रो अवतार हुनेछ । र, दोस्रोपटक उनले अवतार लिएपछि एकहजारवर्षसम्म न्याय, समानता र समृद्धिमा आधारित राज्यको स्थापना हुनेछ । चिलियावादको उदय दास समाजको पतनको कालमा भएको थियो । त्यसको कारण श्रमजीवी जनसमुदाय असह्य उत्पीडन कष्टपूर्ण जीवनको कारण त्यसले विभिन्नप्रकारका कल्पनाहरू गरेर शान्ति गर्दथे । प्रारम्भिक इसाई धर्मका दिनहरूमा ती विश्वास व्यापकरूपले फैलिएका थिए । पछि विभिन्न मध्ययुगीन सम्प्रदायहरूका सिद्धान्तहरूका रूपमा ती बारम्बार पुनरुजजीवित हुन्थे ।

76.आग्सवर्गको पाप-निवेदन : लुथरवादी सिद्धान्तहरूको सम्बन्धमा यो एउटा त्यस्तो वक्तव्य थियो, जुन १५३० मा आग्सवर्गमा शाही संसद्अन्तरगत सम्राट चार्लस् पञ्चमलाई पढेर सुनाइएको थियो । त्यो वक्तव्यमा “सस्तो इसाई धार्मिक संघ”का शहरिया पूँजीपति वर्गका आदर्शहरूलाई राजाहरूका हितमा ढालेर प्रस्तुत गरिएको थियो । त्यसमा आडम्बरपूर्ण कर्मकाण्डहरूको अन्त गर्ने, इसाई धार्मिक संघको पादरीवादी प्रथालाई सरल बनाउने, आदि कुराहरू गरिएको थियो । सम्राटले त्यसलाई अस्वीकार गरिदिएका थिए । जुन राजाहरूले लुथरवादी धार्मिक सुधार आन्दोलनलाई स्वीकार गरेका थिए, तिनले सम्राटका विरुद्ध लडाइँ छेंडेका थिए । त्यो लडाइँ १५५५ मा समाप्त भएको थियो । त्यसको परिणामस्वरूप आग्सवर्गमा धार्मिक शान्ति कायम भएको थियो । त्यसबाट राजाहरूलाई आ□ना प्रजाहरूको धर्म आ□नो मर्जी अनुसार तय गर्ने कुराको अधिकार प्राप्त भएको थियो ।

77.यहाँ ती संसद्हरूतर्फ संकेत गरिएको छ, जुन प्रशियाद्वारा स्थापित गरिएका जर्मन संघमा सम्मिलित जर्मन राज्यहरूका प्रतिनिधिहरूलाई लिएर बनेको थियो । त्यो संसद् २० मार्चदेखि २९ अप्रिल, १८५० सम्म अफुर्टमा बसेको थियो । प्रतिक्रियावादी राजतन्त्रवादी प्रशियाको नेतृत्वमा जर्मनीलाई एकीकृत गर्ने

योजना त्यसले तयार गरेको थियो । ती योजनाहरू असफल भएका थिए । जर्मनसंघको विघटनका साथै अफुर्ट संसद्को पनि अन्त भएको थियो ।

78.यो त्यो दुर्भाग्यपूर्ण पर्चाको नाम थियो, जुन लुथरले १५२५ मा किसान युद्ध उतकर्षमा पुगेको बेला त्यसका विरुद्ध लेखिएको थियो ।

79. ल्याटिन भाषामा यसको अर्थ हुन्छ : गधाका लागि खाना, भारी र छुरी चान्छि ।

80.तिनीहरूको कुन कुरामा विश्वास थियो भने इसाले सशरीर १००० वर्षसम्म विश्वमा शासन गर्नेछन् ।

81.यो सम्प्रदायका मानिसहरूले के मान्दथे भने वपतिष्मा केवल प्रोढहरू मात्र हुनुपर्दछ । अतः जसको वपतिष्मा बालककालमै भएको थियो, उनीहरूले पनि आफू प्रौढ भएपछि पुनः वपतिष्मा गर्नुपर्दछ । उनीहरूको त्यो नामाकरण उनीहरूका विरोधद्वारा गरिएको थियो ।

82.बोहेमियाका सुधारक जोन हुसका अनुयायी । हुसले १४१३ मा शहादत प्राप्त गर्नुपरेको थियो ।

83.एङ्गेल्सले यहाँ आदर्शवादी जर्मन दार्शनिक स्ट्रास र फायरवाखका विचारहरूप्रति संकेत गर्नुभएएको छ । आ□ना प्रारम्भिक कृतिहरूमा धार्मिक प्रश्नहरूप्रति फायरवाखले सर्वेश्वरवादी दृष्टिकोण अँगालेका थिए ।

84.हेर्नुहोस्, कुरान र अरबका इतिहासकार नोवायेरीका रचाहरू) ४५ (हेर्नुहोस्, जिमरम्यान लिखित, महान् किसान युद्धको सामान्य इतिहास, खण्ड–२,)

85.एङ्गेल्सले यहाँ मञ्जरको निम्नलिखित पत्रको चर्चा गर्नुभएको छ : ल्युकको धार्मिक पुस्तकको शहादतको आधारमा गैर-धार्मिक जगतको मिथ्या विश्वासको स्पष्ट खण्डन,त्यसलाई त्यसको मूलको स्मरण गराउनका लागि संकटग्रस्त र दुःखी इसाईहरूसमक्ष प्रस्तुत गरिएको थियो ।

86.मञ्जरले आ□नो निबन्धको सुरुमा पैगम्बर जरेमियाको ग्रन्थको एउटा उद्धरणको भाव दिएका थिए । त्यसो गर्दाखेरि उनले त्यसलाई क्रान्तिकारी अर्थ दिएका थिए ।

87.हेर्नुहोस्, कुरान र अरबका इतिहासकार नोवायेरीका रचाहरू

88.Compelce intrare

89.टिप्पणी : यी अंशहरू पूँजीको प्रथम खण्डको अध्याय एक र अध्याय तेह्र (टिप्पणी–३)तथा अध्याय २३ (टिप्पणी-२)का सम्बन्धमा मार्क्सका टिप्पणीहरूबाट लिइएका हुन् ।

90.Socias Collegiorum maritos esse non permittimus, sedstatim postquamquis uxorem duxerit, socius collegil desinat esse" (क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय आयोगको प्रतिवेदन)

91.*Theorie du Systeme a*nimal

92.उही

93.आ□नो रचना "नैतिक भावनाहरूको सिद्धान्त"को माध्यमबाटस्मिथको – अनु

94.पेट्टी : कर र चन्दाबारे एउटा ग्रन्थ

95.उही

96.माहुरी, जेम्स एन्डरसन, खण्ड – ३

97.फ्रान्सको सबैभन्दा सानो प्रशासकीय एकाईलाई कम्यून भनिन्थ्यो ।

98.Par Ordre Du Mufti

99.Kirchenkulturkampf

100.कुल्टुरक्वाम्फ–Kulturkanpf : यो ८ औं दशकमा क्याथोलिक धर्मविरोधी जर्मन क्याथोलिक पार्टी, अथवा मध्यमार्गी मार्टीका विरुद्ध प्रहरीद्वारा विश्मार्कले दमन गरेको थियो । कानूनहरूका कान काटिदिइयोस् ।

101.हेर्नुहोस्, एङ्गेल्सको रचना ड्युह्रिङ् मतखण्डन .।

102.देवताहरूले अर्को अवतार धारण गर्दा पछि पौराणिक कथाहरूमा व्यापकरूपमा भ्रान्ति फैलिएको थियो । तुलनात्मक पौराणिक कथाशास्त्रले ती कारणहरूलाई ध्यान दिएन । किनभने उसले तिनलाई खालि प्राकृतिक शक्तिहरूका प्रतिविम्बहरूका रूपमा बुझेको छ । उदाहरणका लागि लिऊँ, कतिपय जर्मनेली

कबिलाहरूमा युद्धका देवतालाई Tyr – पुरानो नौर्डिक भाषा – अथवा Zeo – उ.जर्मनीको परानो भाषा – भनिन्थ्यो । यो पुरानो जियस – Zeus – ल्याटिन जुपिटर – द्युपिटरको स्थानमा – को अनुरूप छ । त्यसकारण अन्य जर्मनेली कबिलाहरूमा Er – र Eor – यूनानी आरिस – Ares तथा ल्याटिन मार्स – Mars – सित मिल्दोजुल्दो हुन्छ । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

103. पछि, ब्रूनो िवयर तथा प्रारम्भिक इसाई धर्मअन्तरगत दिइएको टिप्पणीमा हेर्नुहोस् ।

104. kulturkamp को सिलसिलामा १८७३ मईमा विस्मार्कद्वारा क्याथोलिक इसाई धार्मिक संघको विरुद्ध बनाइएको को कानून – विस्तृत जानकारीको लागि नं. ५० मा हेर्नुहोस् ।

105. बाबूफ

106. Consensus gentism

107. कोपर्निकसको कृति खगोलीय पिण्डहरूको परिक्रमा – De Revolutionibus Orbium Coelestium – प्रति यहाँ संकेत गरिएको छ । यो १९५३ मा प्रकाशित भएको थियो । यसमा सूर्य केन्द्रीयताको सिद्धान्तको स्थापना गरिएको थियो । उक्त सिद्धान्त अनुसार ग्रह-मण्डलको केन्द्र पहिले मानिसरूले विश्वास गरेझैं पृथ्वी नभएर सूर्य हो । पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्दछ त्यसका साथै आ□नो ग्रहपथमा पनि घुम्दछ ।)

108. यूक्लिड – प्राचीन यूनानका महान् गणितज्ञ हुन् । उनले ज्यामितिका तत्वहरू नामक कृति लेखेका थिए । स्वयंसिद्ध कथनहरूको आधारमा पूर्णरूपले ज्यामितिशास्त्रलाई यस पुस्तकमा पहिलोचोटी व्यवस्थितरूपबाट प्रस्तुत गरिएको थियो । धेरै दिनसम्म ज्यामितिका सम्बन्धमा यूक्लिडका तत्वहरूलाई नै सन्सारमा एकमात्र मान्य पुस्तक मानिएको थियो ।

109. भू-केन्द्रको सिद्धान्त यूनानी ज्योतिषशास्त्री प्टोलेमाइको सिद्धान्त अनुसार रहेको हो । त्यस अनुसार पृथ्वीलाई ब्रह्माण्डको केन्द्र मानिन्थ्यो । विश्वसम्बन्धी धार्मिक दृष्टिकोणको सैद्धान्तिक आधार त्यही थियो । कोपर्निकसको खोजको बेलासम्म त्यही नै सर्वमान्य सिद्धान्त थियो ।

110. पाण्डुलिपीको टिप्पणीमा एङ्गेल्सले लेख्नुभएको थियो : "आल्पस नदीहरूको नियन्त्रणका सम्बन्धमा – टोरीसेली

111. प्रदाह-सिद्धान्त : १७ औं १८ औं शदीमा चर्चित त्यो सिद्धान्ततर्फ संकेत गरिएको छ, जसको भनाइ के थियो भने दहनको काम पिण्डहरूमा दाह-तत्व नामक विशेष पदार्थको उपस्थितिमा निर्भर गर्दछ । लोमोनोसोभ तथा लेवायसियरको शोध कार्यले पछि के प्रमाणित गरिदियो भने उक्त सिद्धान्तको कुनै सारतत्व छैन ।

112. जुन व्यक्तिले स्वयं आ□नै वैज्ञानिक कार्यले उक्त दृष्टिकोणको उन्मूलन गर्ने कुराको पक्षमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण सामग्री प्रस्तुत गरेको थियो, त्यो १८६१ सम्म पनि कतिधेरै दृढताका साथ त्यससित टाँस्सिएको थियो भन्ने कुरा निम्नप्रकारका शास्त्रीय शब्दहरूबाट स्पष्ट हुनेछ : "हाम्रो सौर्यमण्डलको साराका सारा व्यवस्थाको लक्ष्य जुन चीज विद्यमान छ, त्यसैलाई कायम राख्नु तथा कुनै परिवर्तनविना त्यसलाई चलाइरहनु हो भन्ने कुरासम्म हामीहरूले बुझ्न सक्दछौं । जसरी प्राचीनकालदेखि अहिलेसम्म पृथ्वीको कुनै पशु वा विरुवा कुनै पनि रूपमा पूर्णतः भिन्न भएको छैन, जसरी साराका सारा चीजहरूमा एकपछिअर्को आउने चीजहरू होइन, बरु एकअर्कोभन्दा बेग्लै चल्ने अवस्था देख्दछौं तथा जसरी हाम्रै जाति साराका सारा भौतिक रूपहरूमा सधैं पहिलेजस्तै रहिरहेको छ, त्यसैगरी सँगसँगै पाइने आकाशीय पिण्डहरूको अधीकतम विभिन्नताका आधारमा समेत पनि हाम्रो लागि यो परिणाम नआउनु किन ठीक हुनेछैन भने उनीहरूका ती रूपहरू विकासका खालि बेग्लाबेग्लै अवस्थाहरू मात्र हुन् । वास्तवमा साँचो कुरा के हो भने जुन चीजको सृष्टि गरिएको छ, त्यो स्वयंमा एकदमै पूर्ण हुन्छ । (म्याडलर) रूभच ध्गलमभच दबग मभक धभतिर्बाकि यचमभच उयउगबिचभ बकतचयलक्ष्भ – एङ्गेल्सको टिप्पणी । पाण्डुलिपीको थप टिप्पणी छ : "प्रकृतिसम्बन्धी पुरानो दृष्टिकोणको जुन अनभ्यता थियो, त्यसबाट के आम समझदारी पैदा भएको थियो भने साराका सारा प्रकृति विज्ञान एउटा पूर्ण एकाई हो । फ्रान्सिसी विश्वकोषवादीहरूले – अहिलेसम्म पनि एकदमै यान्त्रिकरूपबाट – उसका रूपहरूलाई एक-अर्काको

सँगसँगै चल्ने अवस्थाहरू मान्दछन् । र, पुनश्च, त्यससँगै सेन्टसाइमन र प्रकृतिको त्यो दर्शन आउँछ, जसलाई हेगेलले पूर्ण बनाएका थिए ।"

113.निहारिका सिद्धान्त अनुसार आकाशीय पिण्डहरूको उत्पत्ति बलिरहेका निहारिकासम्बन्धी राशिहरूबाट भएको हो ।

114.पाण्डुलिपीको टिप्पणीमा एङ्गल्सले थप्नुभएको थियो : "कान्टले ज्वारको कारणले पृथ्वीको परिक्रमा मन्द हुन्छ समेत भनेका थिए तर कुरा खालि अहिले मात्र बुझिएको हो ।"

115."लिएलको दृष्टिकोणको दोष – कम्तिमा उनले पहिले जसरी प्रस्तुत गरेका थिए, त्यसमा – के थियो भने पृथ्वीमा काम गर्ने शक्तिहरूलाई गुण तथा परिणाम दुवैमा उनले स्थिर मान्दथे । पृथ्वी चिस्सिँदै गएकोजस्ता कुराले उनका लागि कुनै अर्थ राख्दैनथ्यो, पृथ्वी-उनकानुसार – एउटा खास दिशामा विकसित नहुने मात्र होइन, अपितु त्यो एकदमै महत्त्वहीन तरीकाले एक्कासी ढङ्गले बदलिइरहन्छ ।"– एङ्गेल्सको नोट ।

116.पाण्डूलिपीको फूटनोटमा एङ्गेल्सले "भ्रूणतन्त्र विज्ञान" थप्नुभएको थियो ।

117.प्रासिका माछाजस्तो ५ सेन्टिमिटर लामो हुन्छ । यो हिन्दमहासागर र प्रशान्त महासागरमा, मलाया द्वीप समूह र जापानी तटीय क्षेत्र नजीक तथा भूमध्यसागर र कालो सागर नजीक अनि त्यस्तै अरू ठाउँहरूमा पैदा हुन्छ । त्यो कशेरुकी प्राणीहरूबीचको एउटा संक्रमणकालीन अवस्थामा हुन्छ । लेपीडिसीरेन – आमेजन नदीमा पाइने यौटा पङ्कमौन हो, जुन फुस्फस हुने अनि गिल्स (क्लोम) दुवै हुन्छन् । यो द.अमेरिका तथा थुप्रै अरू ठाउँहरूमा पाइन्छ ।

118.पाण्डूलिपीको फूटनोटमा एङ्गेल्सले "सेराटोडस" र "आरकेयोप्टरिक्स, आदि" थप्नुभएको थियो

119.सेरेटोड्स – यो अस्ट्रेलियाको ठूलो मुण्डा फुसफस माछो हो । यो अस्ट्रेलियामा पैदा हुने डिपनोई हो । आर्कियोप्टरिस्क – त्यो लुप्त भइसकेको प्राणी हो । त्यो पक्षि वर्गको सबैभन्दा पुरानो प्रतिनिधि हो । साथै त्यसमा सरिसृपहरूका समेत विशेषताहरू पाइन्थे ।

120.एङ्गेल्सले यहाँ सम्भवतः हेकलको त्यो भनाइप्रति संकेत गर्नुभएको छ । त्यसमा उनले के भनेका थिए भने उनले जाँच-बुझ गरेका सबैभन्दा सरल जीवहरू प्रोटिनका एकदमै आकारहीन – विना ढाँचाका – कण भएको बताएका थिए । तर त्यसको बावजूद जीवनका साराका सारा आवश्यक कार्यहरूलाई तिनले पूरा गर्दथे । ती जीवहरूलाई उनले मोनरा बताएका थिए । हेर्नुहोस्, हेकलको रचना, जीवहरूको सामान्य आकार – Generalle Morphologie der Organismen

121.Eozoon Canadense : यो क्यनडामा क्याम्ब्रीबाट पहिले, अर्थात् त्रिखण्ड युगमा गरिएको उत्खनन कार्यको सिलसिलामा पाइएको एउटा जीवाष्म हो । त्यसलाई प्राचीन आदिकालीन जीवहरूको अवशेष मानिएको छ । त्यो जीवाष्मको सजीव उत्पत्तिको अवधारणालाई १८७८ मा मोवियसले खण्डन गरिदिएका थिए ।

122.Alles was entstcht, ist wert,dass es zugrunde geht, गेटेको फास्टमा मेफिस्टोफिलिजको कथन भाग – १, उपभाग - ३ ।

123.एङ्गेल्सले यहाँ इटलीका ज्योतिषशास्त्री ए.सेक्कीको पुस्तक, Die Sonne – सूर्य – बाट त्यसका शब्दहरू उद्धृत गर्नुभएको छ । जर्मन संस्करण ।

124."अनन्त आकाशमा ब्रह्माण्डको बाहुल्यताबाट के अवधारणा उत्पन्न हुन्छ भने कालको अन्तहीन विस्तारमा ब्रह्माण्डहरूको क्रम सधैं चलिरहनेछ ।" जे.डव्ल्यू. ड्रेपर, यूरोपको बौद्धिक विकासको इतिहास ।

125.Mesmerism

126. यो नाम स्पेनको बराटो – अर्थात् सस्तो आधारमा – सर्वान्टेसले आ□नो कृति डनक्विजटमा काल्पनिक द्वीपको नाम दिएका थिए । त्यहाँको शासक सन्कोपन्जा थियो ।

127.प्रायः भन्ने गरिएझैं, पात्रगण – रागी –ले आफूलाई अभ्यासद्वारा दक्ष बनाउँछन् । अतः के कुरा हुनु पनि एकदमै सम्भव हुन्छ भने सञ्चालकको इच्छाशक्तिको अधिनस्थ रहने बानी पर्दाखेरि परिचालक र

पात्रबीचको सम्बन्ध बढी घनिष्ट हुनपुग्दछ । र, जुन खास चीजहरू धेरै तीव्र हुन पुग्दछन् र ती जटिल अवस्थामा पनि उपरिप्रकारले देखिनथाल्दछ । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

128.प्रेतात्माहरू सन्सार व्याकरणको पहुँचभन्दा टाढा छ । एकपटक एकजना नोकरले व्याकरणाचार्य लिन्डले मरेको प्रेतात्मालाई साक्षी बक्नका लागि बोलाएको थियो । लिन्डले मरेसित के उनी यहाँ छन् भनेर सोधपुछ गर्दाखेरि उनले "म छु – I are" भनेर प्रत्युत्तर दिएका थिए । त्यो अमेरिकी माध्यम थियो । – एङ्गेल्सको नोट । :

129.उही

130.उही

131.थेलियमको अनुसन्धान क्रुक्सले १८६१ मा गरेका थिए । उनले १८७४ मा रेडियोमिटरको रचना गरेका थिए । यो विकिरणको तीव्रता नाप्ने उपकरण थियो ।

132.सेन्ट पिटर्सबर्ग विश्वविद्यालयको भौतिक समाजद्वारा गठित "अध्यात्मवादी प्रपञ्चहरूको छानबीन आयोग"का तर्फ यहाँ संकेत गरिएको छ । उक्त आयोग मई ६, १८७५ मा स्थापित गरिएको थियो । मार्च २१, १८७६ मा उसले आ□नो काम सम्पन्न गऱ्यो । रूसमा प्रतात्मावादको प्रचार गरिहेका व्यक्तिहरूमध्ये, अर्थात् अक्साकोव, बटलेरोव तथा अरूहरूसित उसले के भनेको थियो भन सच्चा प्रेतात्मावादी प्रपत्रचका बारेमा आवश्यक सूचना दिऊन् । त्यो आयोगका सदस्यहरूमा मेन्डेलोभ, बोबिलियोभ तथा क्रायेभीच नामका वैज्ञानिक पनि थिए । त्यो आयोग कुन निष्कर्षमा पुगेको थियो भने प्रेतात्मावादी घटनाहरू अचेतन मानसिक क्रियाहरू, अथवा जानीबुझी गरिने छलप्रपञ्चको गर्भबाट उत्पन्न हुन्छन् । प्रेतात्मावादी सिद्धान्त खास अन्धविश्वासको कुरा हो । त्यसको निष्कर्ष गोलोस (वाणी) नामक पत्रिकामा मार्च २५, १८७६ मितिको अ.क ८५ मा प्रकाशित भएको थियो । आयोगका सामग्री मेन्डिलोभले प्रेतात्मावादका सम्बन्धमा निर्णय दिनका लागि आवश्यक सामग्री शीर्षकमा १८७६ मा सेन्ट पिटर्सबर्गमा प्रकाशित गरेका थिए ।) म्भगतकअजभ व्जचदगअजभच : यो नौ जवान हेगेलवादीहरूको साहित्यिक र दार्शनिक पत्रिका हो र, 'विज्ञान र कलाको जर्मन वार्षिकी'को सङ्क्षिप्त रूप हो यो ञलिपीजगबाट प्रकाशित हुन्थ्यो । जुलाई,१८४१ देखि जनवरी १८४३ सम्म त्यसका सम्पादक ए.ऱ्यूज थिए ।

133.मोजर्टको गीती-नाट्य जादूको बाँसुरीको कथाबाट ।

134.डार्बिनवादमाथि, विशेष गरेर १८७१ को पेरिस कम्यूनपछि जर्मनीमा गरिएको प्रतिक्रियावादी हमलाप्रति एङ्गेल्सले यहाँ औंल्याउनुभएको छ । डार्बिनवादको समर्थन गर्ने विरचाहरूजस्ता महत्त्वपूर्ण वैज्ञानिकहरूसमेतले पनि १८७७ मा डार्बिनवादी शिक्षामाथि रोक लगाउनुपदर्छ किनभने उसको घनिष्ट सम्बन्ध समाजवादी आन्दोलनसित छ र त्यसकारण सामाजिक व्यवस्थाका लागि त्यो ज्यादै खतरनाक छ भनेर सुझाव दिनपुगे ।

135.पोपले कहिल्यै पनि गल्ती गर्दैनन् – यो अन्धविश्वासको स्थापना पादरीहरूको परिषदले जुलाई १८, १८७० का दिन गरेको थियो । जर्मन क्याथोलिक धर्मशास्त्री डोलिजरले उक्त अन्धविश्वास मान्न अस्वीकार गरेका थिए । शुरुमा मेनजको ठूलो पादरी क्याटलर पनि त्यसका विरुद्ध थिए भने थोरै दिनपछि उनले त्यो स्वीकार गर्न थालेका थिए र पुनः त्यसका कट्टर समर्थक पनि बन्नपुगे ।

136.यी शब्द जीवशास्त्री थोमस हक्सलेद्वारा लनडनको द्वन्द्ववादी समाजलाई लेखिएको चिठीबाट लिइएका हुन् । उनलाई उक्त समाजले त्यो समितिमा भाग लिनका लागि बोलाएको थियो, जसको नियुक्ति प्रेतात्मावादी प्रपञ्चहरूको अध्ययन गर्नका लागि गरिएको थियो । हक्सलेले उक्त निमन्त्रणालाई अस्वीकार गरिदिएका थिए । र त्यसबारे कैयौं व्यङ्ग्यात्मक कुराहरू गरेका थिए । जनवरी २९, १८६९ का दिन लेखिएको उनको उक्त पत्र अक्टोबर १७, १८७१ का दिन दैनिक समाचारपत्र (त्जभ म्बषथि ल्भधक) मा प्रकाशित भएको थियो । डेभिजको पुस्तक रहस्यवादी लनडनमा पनि त्यसबारे उल्लेख गरिएको छ । पेज ३८९ मा त्यो दिइएको छ ।

137.स-साना नोटहरू प्रकृतिको द्वन्द्वदवादबाट लिइएका छन् ।

138.वाक्य पूरा भएको थिएन ।

139.Sire, jen' avais pas besoin de cette hypothese – महोदय मलाई त्यो कल्पनाको कुनै आवश्यकता छैन नेपोलिएनले लाप्लाससँग खगोलीय यान्त्रिकीका सम्बन्धमा लेखिएको आनो ग्रन्थमा उनले ईश्वरको किन उल्लेख नगरेकनो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा लाप्लासले उनलाई त्यही उत्तर दिएका थिए ।

140.एङ्गेल्सले यहाँ त्यो भाषणको जिकिर गर्नुभएको छ, जुन विज्ञानको उन्नतिका लागि बेलायती संघको अगस्ट १९, १८७४ का दिन बेल्फास्टमा भएको बैठकमा टिन्डलले भाषण दिएका थिए । –उक्त भाषण अगस्ट २०, १८७४ को प्रकृति – ल्वतगचभ –नामक पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

141.Ignorantia non est argumentum : आनो आचार संहिताको परिशिष्टमा स्पिनोजाले के लेखेका छन् भने प्रकृतिका विषयमा पादरीवादी – धर्मशास्त्रीय दृष्टिकोणका प्रतिनिधिहरू – को केवल एउटै मात्र मानिसहरूको अज्ञानतालाई अपील गर्नु हो ।

142.हेनरिख हाइनेको कृति एपोलगट – Apollgott

143.एवल्डले प्रमाणित गरेझैं जाहवेह – व्बजखभज –का नामका व्यञ्जन अक्षरहरू तल लेख्नका लागि यहुदीहरूले स्वर वर्ण र अध्ययन चिह्न हुने विन्दुको लिपीको उपयोग गर्दथे । जाहवेहको उच्चारण गर्नु निषिद्ध थियो । त्यसका व्यञ्जन अक्षरहरूको तलपट्टि ब्मयलबष शब्दका स्वरवर्णहरू उनीहरूले लेख्ने गर्दथे । आहवेहको ठाउँमा उनीहरूले त्यही पढ्दथे । पछि त्यसलाई जेहोवा (ब्भजयखबज) पढ्न थालिएको थियो । अतः त्यो शब्द कुनै देवताको नाम होइन, बरु व्याकर्णको भद्दा भूल हो । हिब्रू (इब्रानी) भाषामा त त्यो शब्दको प्रयोग हुनु एकदमै असम्भव छ ।

144.फालमेयरकानुसार मेन, प्यालोपोनेससका किसानहरूले ९ औं शताब्दीसम्म पनि यूनानी इन्द्र (जियस) समक्ष बली चढाउँथे ।

145.टुविन्जेनस्कूल : बाइबलका सम्बन्धमा शोध र आलोचना गर्नका लागि एफ.बेयरद्वारा १९ औं शदीको पूर्वार्द्धमा स्थापित गरिएको थियो । त्यसका अनुयायीहरूले बाइबलको जुन बुद्धिवादी आलोचना गरेका थिए, त्यो कुन असंगतिका लागि चर्चित छ भने बाइबलका जुनसुकै प्रस्थापनाहरूलाई उनीहरूले पनि ऐतिहासिकरूपबाट सच्चा मानियोस् भन्ने चाहन्थे । एउटा विश्वसनीय ऐतिहासिक स्रोतका रूपमा बाइबलको प्रामाणिकताको विषयमा आशंका पैदा गर्ने सिलसिलामा उक्त स्कूलले धेरै काम गरेको थियो, यद्यपि त्यसको उद्देश्य त्यो थिएन ।

146.हेर्नुहोस् , जर्मन विचारधारामा ।

ज्ञद्धठ।"लुड विग फायरबाख", लेखक सी.एन.स्टार्क, पी.एज.डी. स्टुटगार्ड फर्ड, एनके । १८८५ । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

148.एङ्गेल्सको ध्यान हाइनेको दर्शनमा क्रान्तिको सम्बन्धमा आनो निबन्ध – धर्म र दर्शनको जर्मन इतिहास – Zur Geschichete der Religion und Philosophie in Deutschland – मा गरिएको टिप्पणीमा गएको छ । उक्त निबन्ध १८३३ मा लेखिएको थियो ।

149.फायरबाखको ग्रन्थ, इसाई धर्मको सारतत्व, १८४१ मा लिब्जिग प्रकाशित भएको थियो ।

150.जङ्गली मानिसहरू र निम्नप्रकारका बर्बर मानिसहरूमा अहिले पनि सबै ठाउँमा के धारणा विद्यमान छ भने सपनामा देखिने मानवीय रूपहरू वास्तवमा स्थायीरूपले आनो शरीर त्याग गरेर बाहिर निस्केका आत्माहरू हुन् । अतः सपनामा देखिने प्रेतात्माहरूले सपनामा देख्ने व्यक्तिका विरुद्ध जुन काम गर्दछ, त्यसको लागि सपनामा देखिने वास्तविक व्यक्तिलाई जिम्मेवार ठहऱ्याइन्छ । उदाहरणका लागि इमर्थनले के उल्लेख गरेका छन् भने १८८४ मा गायनाका भारतीयहरूमा समेत त्यहीप्रकारको विश्वास फैलिएको थियो । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

151.बरुण – Neptune – को खोज एकजना जर्मन ज्योतिषशास्त्री जोहन गोलेले १८४६ मा गरेका थिए ।

152.पृष्ठ – ११९

153.पृष्ठ – ८

154.सर्वोच्च सत्ताको पूजा व्यवस्था कायम गर्नका लागि रोबसपियरद्वारा गरिएको प्रयतनतर्फ यहाँ संकेत गरिएको छ ।

155.सादोवाको स्कूल मास्टर : १८६६ को अस्ट्रो-प्रशियाली युद्धमा सादोवामा भएको प्रशियाली विजयपछि जर्मन प्रचारकहरूले उक्त उखानको प्रयोग गर्न सुरु गरेका थिए । त्यसको संकेत के थियो भने प्रशियाली विजयको कारण प्रशियाली शिक्षा प्रणालीको श्रेष्ठता थियो ।

156.Rhadamanthus – यूनानी पौराणिक गाथाहरूमा पाइने कठोर न्यायधीशको प्रतीक ।

157.यहाँ मैले व्यक्तिगत स्पष्टीकरण दिन अनुमति चाहन्छु । उक्त सिद्धान्तमा मेरो भूमिकाको उल्लेख बारम्बार गरिएको छ । अतः त्यो कुरा एकदमै स्पष्ट पार्नका लागि एक शब्द पनि नबोल्नु अब एक किसिमले कठिन हुनपुगेको छ । मार्क्ससँग ४० वर्षको आ□नो सहयोग कालमा र त्यसभन्दापहिले पनि त्यही सिद्धान्तको जग थाप्ने सिलसिलामा तथा विशेष गरेर त्यसलाई विकास गर्ने सिलसिलामा मेरो पनि केही स्वतन्त्र भूमिका थियो भन्ने कुरा मैले अस्वीकार गर्न सक्दिन तापनि यसका मुख्य मूलभूत सिद्धान्तहरूको स्थापना गर्ने कुराको श्रेय विशेष गरेर अर्थशास्त्र र इतिहासको क्षेत्रमा मार्क्सलाई नै छ । यी कुराहरूभन्दा धेरै, अन्तिम निष्कर्षको रूपमा यो सिद्धान्तलाई सूत्रबद्ध गरिएको श्रेय मार्क्सलाई नै छ । बढीभन्दा बढी केही विशेष क्षेत्रमा गरिएको मेरो कामलाई छोडेर जे-जति मैले गरेको थिएँ, मविना पनि मार्क्सले त्यो राम्ररी गर्न सक्नुहुन्थ्यो । उहाँ दूरदर्शी हुनुहुन्थ्यो तथा उहाँको दृष्टिकोण धेरै व्यापक र तीक्ष्ण थियो । मार्क्स महान् हुनुहुन्थ्यो – असामान्य प्रतिभासम्पन्न हुनुहुन्थ्यो । अरू हामी सबैलाई बढीभन्दा बढी प्रतिभाशाली भन्न सकिन्छ । उहाँविना आजको यो सिद्धान्त हुँदैनथ्यो । अतः यसको नामाकरण उहाँको नाममा हुनु एकदमै ठीक हो । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

158.हेर्नुहोस् : Das wesen der menschllchen Kopfarbeit, dargestellt von eimen Hondarbiter मानव मस्तिष्कको कार्यको प्रकृति हातले काम गर्ने एकजना मजदूरद्वारा लिखित (हैम्वर्ग, मेसनर, १८६९ – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

159.टिप्पणी ७० मा हेर्नहोस् ।

160.यो शब्दको उपयोग जर्मन साम्राज्यका लागि प्रयोग गरिएको छ, त्यो १८७१ मा प्रशियाको नेतृत्वमा स्थापना भएको थियो त्यसमा अष्ट्रिया पर्दैनथ्यो ।

161.हेर्नुहोस् : सुएट वियरको रचना, 'बहुमूल्य धातुहरूको उत्त्पादन ।

162.हेर्नुहोस् : पूँजी खण्ड– १

163.हेर्नुहोस् : अध्याय २४)

164.मार्क प्राचीन जर्मनीको ग्राम पञ्चायत हो । एङ्गेल्सले त्यो शीर्षकबाट "समाजवाद : काल्पनिक र वैज्ञानक"को पहिलो जर्मन संस्करण र पहिलो अंग्रेजी संसकरणमा एउटा परिशिष्ट थप्नुभएको थियो । त्यसमा उहाँले जर्मन किसानहरूको प्राचीन कालदेखिको इतिहास उल्लेख गर्नुभएको थियो ।)

165.अज्ञेयवाद – Agnosticinn – यूनानी उपसर्ग ब – होइन– र gnosis – ज्ञानको मेलबाट बनेको हो । यो दृष्टिकोणले भौतिक वस्तुहरूको अस्तित्वलाई त स्वीकार गर्दछ तर "त्यो अज्ञेय छ" भन्दछ ।

166.यो ल्याटिन शब्द 'नाम'(Nomen)बाट उत्त्पत्ति भएको हो । मध्ययुगीन दर्शनको उक्तधाराले प्रजातीय धारणाहरू मिल्दा-जुल्दा चीजहरूका नाम मात्र हुन् भन्ने ठान्दथ्यो ।

167.Qual – यो शब्दमा क्लेष छ, त्यसले यसमा दार्शनिक अर्थ भरिदिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ हो – यन्त्रणा । त्यो त्यस्तो पीडा वा कष्टपूर्ण उकुसमुकुस हो, जसले केहीनकेही गर्नका लागि बाध्य बनाउँछ । त्यसको साथसाथै रहस्यवादी बोहमेले यो जर्मन शब्दमा ल्याटिन शब्द 'गुण' (Qualitas)को केही अर्थ थपिदिएका छन् । त्यसको अर्थ हो : Qual बाहिरबाट पुऱ्याइने पीडा विपरीत त्यो क्रियाबर्द्धक तत्व हो, जसको अधीनस्थ कुनै वस्तु, सम्बन्ध अथवा व्यक्तिको उत्पत्ति स्वतःस्फूर्त विकासबाट हुन्छ भने पुनः त्यसले स्वयंलाई अगाडि बढाउँछ । – अङ्ग्रेजी संस्करणमा एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

168.मार्क्सद्वारा रचित पवित्र परिवार (Die Heilig Familie, 1845) – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।[169]

169.यही ग्रन्थमा हेर्नुहोस् , फूटनोटहहरू – 141, 149,151,154 and 155 – मा)

170.Le n'avais pas besion de cette hypothese

171.गेटेद्वारा रचित दुखान्त नाटक 'फास्ट'बाट)

172.अनाजका कानूनहरू १८१५ मा बेलायती संसद्मा जमीनदारहरूका पक्षमा स्वीकृत गरिएको अन्नको उच्चदरसित सम्बन्धित कानून थिए । गरीब जनसङ्ख्यामाथि ठूलो बोझ बनेका ती कानूनहरू औद्योगिक पूँजीपति वर्गका लागि अलाभकर थिए । किनभने तिनको फलस्वरूप श्रमको मूल्य बढेको थियो तथा विदेश व्यापारको मार्ग अबरुद्ध भएको थियो । १८४६ मा ती कानूनहरू संशोधित गरिएको थिए ।

173.जोनाथन भाइको प्रयोग त्यतिबेला संयुक्त राज्य अमेरिकाप्रति सङ्केत गर्नका लागि गरिन्थ्यो । अहिले त्यसलाई साम काका भनिन्छ ।

174.पुनरुत्थानवाद – गत शदीको त्यो एउटा आन्दोलन थियो । त्यसले धर्मको नष्ट भइरहेको प्रभावलाई पुनर्जीवित गर्ने प्रयत्न गरेको थियो । त्यस आनदोलनका प्रमुख सङ्गठनकर्ता थिए : मूडी र सन्की ।

175.मुडी र शाकी : यो पतनोन्मुख धर्मको प्रभावलाई पुनरुत्थान गर्नका लागि चलाइएको १९ औं शदीको आन्दोलन हो । अमेरिकाका दूई उपदेशक मुडी र शाकी यस आन्दोलनका ठूला संगठनकर्ता थिए ।

176.मुक्ति सेना – त्यसको स्थापना १८६५ मा इङ्ल्यान्डमा गरिएको थियो । त्यो इसाई धर्माबलम्बीहरूको परोपकारी धार्मिक सेना थियो ।

177.अनि व्यापारको मामिलामा समेत पनि राष्ट्रिय अन्धराष्ट्रवादी अहंकारले सही परामर्शदाताको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दैनथ्यो । अहिले भर्खरैसम्म औसत बेलायती कार्खानाको जुनसुकै अङ्गेज मालिकले पनि आ□नो भाषा छोडेर कुनै अर्को भाषा बोल्न अपमानजनक मान्दथ्यो । र, उसलाई के कुरामा गर्व हुन्थ्यो भने "गरीब" विदेशीहरू इङ्ल्यान्डमा आएर बसे र उसको माल विदेशमा खपत गराउने कुराको झञ्झट र हैरानीबाट उनीहरूले त्यसलाई मुक्त गरिदिए । त्यसरी ती विदेशीहरूले, प्रायशः जर्मनहरूले बेलायतको विदेश व्यापार – आयात-निर्यातको ज्यादै ठूलो भागमाथि कब्जा जमाएका थिए तथा विदेशसितको अङ्गेजहरूको सीधा ब्यापार प्रायः उपनिवेशहरू, चीन, सं.रा.अमेरिका र द.अफ्रिकासम्म नै सीमित रहेको थियो भन्ने कुरामा उसले कहिल्यै ध्यान दिएन न त ती जर्मनहरूले अरू देशहरूका जर्मनहरूसित व्यापार गर्दथे र उनीहरूले विस्तारै-विस्तारै सम्पूर्ण सन्सारभरि व्यापारिक उपनिवेशको जाल बिछ्याएका थिए भन्ने कुरामा कुनै ध्यान दिएका थिए । तर करिब ४० वर्षपहिले, जतिबेला जर्मनीले जोडदाररूपले निर्यात गर्नका लागि उत्पादन सुरु गरेको थियो, अनाज निर्यात गर्ने देशबाट केही समयमै उत्तम श्रेणीको औद्योगिक मुलुकमा बदल्नका लागि त्यो व्यापारिक जालले उसलाई खूबै मद्दत पुऱ्याएको थियो, त्यतिबेला (त्यो करिब १० वर्षपहिलेको कुरा हो) मात्र कार्खानाका मालिक अङ्गेजहरू घबडाए तथा उनीहरूले आ□ना राजदूतहरू र वाणिज्यदूतहरूसित उनीहरूका ग्राहकहरू किन घट्दैगइरहेका छन् भनेर सोध्नथाले । सबै राजदूतहरू र वाणिज्यदूतहरूको एउटै उत्तर थियो : (१) तिमीहरूले आ□ना ग्राहकहरूको भाषा सिक्दैनौ, बरु तिमीहरूले के आशा गर्दछौ भने उनीहरूले तिमीहरूको भाषा सिकून् । (२) तिमीहरूले आ□ना ग्राहकहरूको आवश्यकता, उनीहरूका बानी-व्यहोराहरू र रुचीको अनुकूल हुन प्रयत्न गर्दैनौ, बरु तिमीहरूले के आशा गर्दछौ भने उनीहरूले आफूलाई तिमीहरूको अनुकूल बनाऊन् । – एङ्गेल्सको टिप्पणी ।

178.त्यसको विरोधमा एउटा अनौठो कुरा देख्न पाइन्थ्यो । मुसलमानको सन्सारमा, खास गरेर अफ्रिकामा धार्मिक विद्रोह भयो । इस्लाम कस्तो धर्म हो भने त्यो पूर्वका देशमा रहनेहरूका लागि, खास गरेर अरबहरूको लागि बनाइएको थियो, अर्थात् एकातिर, व्यापार र उद्योगमा लागेका शहरवासीहरूका लागि बनाइएको थियो भने अर्कातिर, अभिजात घुमन्तेहरूका लागि त्यो बनाइएको थियो । तर त्यसमा निश्चित समयमा त्यसभित्र बारम्बार उत्पन्न हुने संघर्षको बीऊ छिपेको थियो ।

शहरवासीहरू धनवान् र ऐय्यासी हुन्छन् र "कानून"को पालनामा कमजोर देखिन्छन् । मरुभूमिमा घुम्ने अरबहरू गरीब र त्यसरी दह्रो आचार-व्यवहार मान्नेहरू हुन्छन् । धन-सम्पदा र ऐशआरामप्रति उनीहरूले इर्ष्या र लालचको दृष्टि दिन थाल्दछन् । पुनः उनीहरू कुनै पैगम्बर, कुनै मेहदी (नयाँ मुल्लाह)को नेतृत्वमा एक भएर अधर्मीहरूलाई सजायँ दिन्छन् तथा रीति-स्थिति र सच्चा धार्मिक समप्रदाय पुनर्स्थापना गर्दछन् तथा धर्म त्याग गर्नेहरूको धनसम्पत्ति लिलाम गर्दछन् ।

१०० वर्षमा उनीहरू पनि त्यही स्थितिमा पुग्नु स्वाभाविक हुन्छ, जसमा ती धर्मविहीन व्यक्तिहरू थिए : धार्मिक समप्रदायलाई पुनः निर्मूल गर्नुपर्ने आवश्यकता पैदा हुन्छ । एकजना नयाँ मेहदीको उदय हुन्छ । पुनः एकपटक उही सिलसिला दोहोरिन्छ ।

अफ्रिकाका अल्मोरविदहरू र स्पेनका आल्मोहार्दोदेखि लिएर खारतून[179]को अन्तिम मेहदीको विजयी अभियानसम्मको त्यही परिणाम भएको थियो, जसले अङ्ग्रेजहरूका कोशिशहरूलाई त्यति सफलताका साथ असफल पारिदिएका थिए । फारस र अन्य मुसलमान देशहरूमा हुने विद्रोहको पनि त्यहीखालको अथवा त्यस्तै हालत भएको थियो ।

ती सारा धार्मिक सम्प्रदायको बाना भिरेर रहन्छन् । तर तिनीहरूको स्रोतको कारण आर्थिक हुन्छ । र, त्यसका बावजूद जतिबेला उनीहरू विजयी हुन्छन्, त्यतिबेला पनि पुराना आर्थिक परिस्थितिहरूले हात नहालीकनै उनीहरूलाई छोडिदिन्छन् । अतः पुरानो परिस्थिति अपरिवर्तित नै रहिरहन्छ तथा निश्चित समयमा बारम्बार टक्कर भइरहन्छ । त्यसको विपरीत इसाई धर्म मान्नेहरूले पश्चिमका देशहरूको जनविद्रोहहरूको धार्मिक बाना पुरानो भइसकेको व्यवस्थामाथि प्रहार गर्नका लागि केवल एउटा झण्डा र नकावको मात्र काम गर्दछ । अन्तमा त्यो धार्मिक व्यवस्था पल्ट्याइन्छ, नयाँ आर्थिक व्यवस्थाले जन्म लिन्छ र सन्सार अगाडि बढ्दछ । – एङ्गेल्सको नोट ।

179.Almoravids – ११ औं र १२ औं शदीका उ.अफ्रिका तथा द.स्पेनको एउटा बर्बर राजवंश । कीयजबमक पनि एउटा बर्बर सामन्ती राजवंश हो । त्यसले कीयचबखष्मक लाई हटाएर १२ औं र १३ औं शदीमा शासन गरेको थियो । खारतूनको मेहदी, मोहमद अहमद (१९४४-१८८५) पू.सूडानमा अंग्रेजहरू र अन्य यूरोपेली उपनिवेशवादीहरूका विरुद्ध तयहाँका किसानहरू र खानदान वर्गको राष्ट्रिय आन्दोलन (१८८१-१८८५)का नेता थिए । त्यस विद्रोहको परिणामस्वरूप १८९८ मा ती उपनिवेशवादीहरू त्यहाँ छोडेर भाग्न बाध्य हुनुपरेको थियो ।

180.यहाँ जिकिर कमोडियनको रचना यहुदीहरू र काफिरहरूको विरुद्ध क्षमायाचनाको गीत – Carmen Apologeticum adverus Ludaeos at gentes

181.Cabbala – यो एक रहस्यवादी धार्मिक सिद्धान्त हो, जसको जादूसित सम्बन्धित थियो । यो यहुदीहरूमाझ व्यापकरूपले फिंजिएको थियो ।

182.Gnostics – प्रारम्भिक इसाई धर्मअन्तरगत पाइने रहस्यवादी धारा । यो दर्शनको प्रतिक्रियावादी सारसंग्रहवादी (भ्रमवादी) धारा थियो ।

183.Zend-Avesta – जोरोअस्ट्रियायी धर्मको पवित्र पुस्तकको संग्रह । यो धर्म प्राचीन पारस, अजरवैजान तथा मध्य एशियामा फैलिएको थियो । के विचार गरिन्छ भने यो संग्रह इसापूर्व नवौं शदी तथा वर्तमान तेस्रो शदीको बीच तयार गरिएको थियो ।)

184.Geschichte der Halbinsel Morea, खण्ड – १

185.यहाँ जुन लेखको उल्लेख गरिएको छ, त्यसको शीर्षक □तुस्तलिङ्गस लितरेतुर हो । त्यो फ्रान्सका भौतिकवादी दार्शनिक दिदेरो, हल्वाख, हेल्वेसियस, आदिको बारेमा लेखिएको थियो । त्यो लेखमा एङ्गेल्सने सल्लाह दिनुभएको छ, “मजदूर जनसमुदायमा गत शताब्दीका श्रेष्ठ फ्रेन्च भौतिकवादी साहित्यको वितरणतर्फ ध्यान दिइनुपर्दछ । त्यो रचना र विषयवस्तु दुवैको दृष्टिकोणले फ्रान्सिसी आत्माको अहिलेसमम्को सर्वश्रेष्ठ उपलब्धि हो तथा यदि त्यसबेलाको वैज्ञानिक स्तरलाई ध्यानमा राखेर त्यसको विषयवस्तु अहिले पनि ज्यादै उच्चस्तरको छ तथा रचनात्मक स्वरूप अद्वितीय छ ।

186.रेचको अर्थ हुन्छ – भाषण । यो वैधानिक जनवादी पार्टीको केन्द्रीय मुखपत्र थियो ।

187.वैधानिक जनवादी पार्टीको सदस्य । त्यो मुख्य उदारपनथी राजतन्त्रवादी पूँजीस्वादी पार्टी थियो । अक्टोबर समाजवादी क्रान्तिको विजयपछि त्यसले प्रतिक्रान्तिकारी पूँजपतिहरू र जमीनदारहरूको सोभियत सत्ताको विरद्ध सशस्त्र संघर्ष संगठित गर्न मद्दत गरेको थियो ।

188.साल्तीकोभ श्चेन्द्रिनको पुस्तक आधुनिक काव्यकथाको उदारपन्थी बातूनी, दुस्साहसी र झूट बोल्ने पात्र ।

189.एन.के.नेक्रासोभको “रूसमा को सुखी छ ?” नामक कविता

190.त्रुदोभिकहरू : किसानहरू र नरोदवादी बुद्धिजीवीहरूको ड्युमाको निम्नपूँजीवादी-जनवादी समूह ।

191. नरोदनायाभोल्या : यसको अर्थ हो – जनताको इच्छा । यो नरोदवादी आतङ्कवादीहरूको १८७९ मा स्थापित पार्टी हो । त्यसको उद्देश्य एकतन्त्रको सत्ता उन्मूलन गर्नु थियो । यो पार्टी १९ औं शदीको नवौं दशकको उत्तरार्द्धसम्म रहेको थियो ।

192.राज्य ड्युमा : यो त्यो प्रतिनिधि सभा हो, जुन जारशाही सरकार १९०५ को क्रान्तिकारी घटनापछि बोलाउन बाध्य भएको थियो । औपचारिकरूपबाटत्यो एउटा विधायिका थियो तर वास्तवमा त्यसलाई कुनै अधिकार प्राप्त थिएन । त्यसको चुनाव विधि अप्रत्यक्ष हुन्थ्यो, असमान आधारमा हुन्थ्यो, जुन सार्वभौमिक थिएन । मजदूर वर्ग र गैर-रूसी जनसंख्यालाई पूर्ण मताधिकार थिएन तथा मजदूर, किसानको ठूलो भागलाई मताधिकार थिएन । डिसेम्बर ११ (२४), १९०५ को चुनावमा एकजना जमीनदारको भोटको बराबर ४५ जना मजदूरहरू, १५ जना किसानहरू र ३ जना शहरिया पूँजीपति वर्गको बराबर हुन्थ्यो ।

जारशाही सरकारले पहिलो ड्युमा (अप्रिल-जुलाई १९०६) र द्वितीय ड्युमा (फरवरी-जून १९०७) मा भङ्ग गरिएको थियो । जून ३, १९०७ को आकस्मिक सत्ता परिवर्तनपछि सरकारले नयाँ चुनाव कानून घोषित गरेको थियो, त्यस अनुसार मजदूरहरू, किसानहरू र शहरिया निम्न-पूँजीवादी वर्गको अधिकारमा झन् बढी कटौती गरिएको थियो तथा तृतीय ड्युमा (१९०७-१२) तथा चतुर्थ (१९१२-१७) ड्युमामा जमनिदारहरू र ठूला पूँजीपतिहरूको प्रभुत्व सुनिश्चित गरिएको थियो ।)

193.सिनाङ : जारशाही रूसमा अर्थोडक्स इसाई धार्मिक संघको नियन्त्रण गर्ने संस्था ।

194.यहाँ एङ्गेल्सले लुडविग फायरबाख र जर्मन दर्शनको अन्तको उल्लेख गर्नुभएको छ

195.हेर्नुहोस् मार्क्सद्वारा लिखित हेगेलको दक्षिणपन्थसम्बन्धी दर्शनको आलोचनामा योगदान धर्मको बारेमा भूमिका ।

196. फ्रान्सिसी समाजवादी, लुई अगस्ट ब्लाङ्कीका अनुयायी) उनको विचार के थियो भने सर्वहारा वर्गको वर्गसंघर्षद्वारा नभएर बुद्धिजीवीहरूको सानो अल्पसंख्याको षडयन्त्रद्वारा मानिस वैतनिक दासताबाट मुक्त हुन्छ ।

197.हेर्नुहोस्, एङ्गेल्सद्वारा लिखित □लुस्तलिङ्स, दास कार्यक्रमबारे ब्लेक्विस्तेन ।

198.एरफुर्ट कार्यक्रम : जर्मन सामाजिक जनवादी पार्टीद्वारा १८९१ मा एरफुर्ट महाधिवेशनमा स्वीकृत कार्यक्रम ।

199.यहाँ मार्क्सको पुस्तिका फ्रान्समा गृहयुद्धमा एंगेल्सको भूमिकाको उल्लेख गरिएको छ । मार्क्स-एंगेल्स संकलित रचनाहरू – १)

200.ईश्वरनिर्माण : यो १९०५–०७को क्रान्तिको असफलतापछि बोल्सेभिक पार्टीका केही बुद्धिजीवीहरूमा उत्पनन भएको थियो । उनीहरू नयाँ समाजवादी धर्मको रचनाबारे जोड दिएका थिए ।

201.बेखी (युगान्तकारी) प्रतिक्रान्तिकारी क्याडेटहरूका लेखहरूको संग्रह, १९०९ मा प्रकाशित । ती लेखहरूमा रूसमा मुक्ति आन्दोलनको क्रानितकारी-जनवादी परम्पराहरूलाई बदनाम गर्ने कोशिश गरिएको थियो । अनि, १९०५–०७ को क्रान्तिलाई दबाइएकोमा जारशाही सरकारलाई धन्यवाद दिइएको थियो ।)

202.यो ड्युमामा बेलोउसोभको भाषणको उल्लेख हो । त्यसमा उनले “धर्मलाई व्यक्तिको निजी मामिला मान्नुपर्दछ” भनेर सुझाव दिएका थिए । उनको प्रस्थापनाको गल्तीप्रति प्रोलेटरी, अङ्क–मा संकेत गरिएको थियो ।

203.यो १९०६-०९ सम्म रूसबाट प्रकाशित बोल्सेभिक समाचारपत्र ।

204.प्राचीन आस्तिकहरू (इमि दभष्भिखभचक): रूसी अर्थोडक्स इसाई धार्मिक संघबाट सम्बद्ध-विच्छेद गर्ने भिन्न मताबलम्बी ।

205.अक्टोबरवादी – ठूला पूँजीपति वर्गको राजतन्त्रवादी पार्टी, अक्टोबर १७ संघका सदस्यहरू । त्यसको स्थापना १९०५ नोभेम्बरमा भएको थियो । जारको अक्टोबर घोषणापत्रको समर्थन गर्ने हुनाले तिनीहरूलाई त्यो नाम दिइएको थियो । अक्टोबर १७, १९०५ को घोषणानुसार रूसमा नागरिक

स्वतन्त्रता लागू गर्ने कबुल गरिएको थियो । अक्टोबरवादीहरूका सारका सरा क्रियाकलापहरू जनविरोधी थिए । र, तिनले ठूला पूँजीपतिहरू र जमीनदारहरूका प्रतिक्रियावादी स्वदेश र विदेश नीतिको समर्थन गर्दथे । क्याडेटसँगै अक्टोबरवादीहरूले विदेशी साम्राज्यवादी शक्तिहरूको सहयोगबाट अक्टोबर क्रान्तिपछि सोभियत सत्ताको विरोधमा सशस्त्र संघर्ष गरेका थिए ।)

206.प्रगतिवादी (Pgressist) : रूसी राजतन्त्रवादी उदारपन्थी पूँजीवादीहरूको अक्टोबरवादीहरू र क्याडेटहरूका बीचको मध्यमार्गी पार्टी ।

207.शान्तिपूर्ण पुनरुत्थानवादी पार्टी : ठूला जमीनदार, पूँजीपति र व्यापारीहरूको पार्टी ।

208.सरकारले जून ३(१६), १९०७ का दिन शासनमा आकस्मिक परिवर्तन गऱ्यो । त्यसमा दोस्रो ड्युमा भङ्ग गरियो । ड्युमा चुनाव कानून बदलियो । १९०७ नोभेम्बरमा तेस्रो ड्युमाको बैठक बस्यो । नयाँ कानून अनुसार ड्युमामा मजदूरहरू र किसानहरूलाई प्राप्त प्रतिनिधिहरूको संख्या कटौती गरेर झन् थोरै बनाइयो । ब्ल्याक हन्ड्रेड राजतन्त्रवादी समूह र क्याडेटहरूको ड्युमामा प्रभुत्व स्थापित भयो ।

209.पादरी यूलोजियस, अप्रिल १४ ।

210.उही ।

211.अप्रिल १४ ।

212.उही ।

213.यहाँ १९०५-०७ को क्रान्तिको उल्लेख गरिएको हो ।

214.जनवरी ९, १९०५ को क्रान्तिमा सेन्टपिटर्स वर्गका मजदूरहरू बालबच्चाहरूसहित आ□ना विपन्नता र ब्यापारिक अधिकारविहीनताको विवरण दिएर जारलाई विनतीपत्र दिन गएका थिए । जारको आदेशमा सेनाले शान्तिपूर्ण प्रदर्शनमाथि गोली हान्यो । एकहजारभन्दा बढी व्यक्ति मारिए र करिब ५ हजार घाइते भए । उक्त क्रूरतापूर्ण कारबाहीका विरुद्ध ' एकतन्त्र नाश होस् □' को नारा अन्तरगत देशभरि प्रदर्शनहरू र हडतालहरूको उभार आयो । र, पहिलो रूसी क्रान्ति सुरु भएको थियो ।

215.१९०५ को अक्टोबरमा अखिल रूसी राष्ट्रिय हडताल भयो । र, १९०५ डिसेम्बरमा मास्कोमा सशस्त्रविद्रोह भयो ।

216.अभिजात वर्गहरूको संयुक्त परिषद : १९०६ मा स्थापित सामन्ती जमीनदारहरूको प्रतिक्रानितकारी संगठन ।

217.ब्ल्याकहन्ड्रेड : क्रान्तिकारी आन्दोलनको प्रतिरोध गर्नका लागि जारशाही पुलिसद्वारा स्थापित गरिएको राजतन्त्रवादी समूह । तिनीहरूको काम क्रान्तिकारीहरूको हत्या गर्नु, प्रगतिशील बुद्धिजीवीहरूमाथि हमला गर्नु र यहुदीविरोधी हत्याकाण्ड संगठित गर्नु थियो ।)

218.अक्टोबर १७, १९०५ का दिन जारशाहीले क्रान्तिबाट डराएर घोषणापत्र जारी गऱ्यो । त्यसमा संविधान र नागरिक स्वतन्त्रता दिने कबोल गरिएको थियो । त्यो मजदूर वर्गलाई धोका दिने राजनैतिक षडयन्त्रबाहेक अरूकेही थिएन ।

219.सिनाडको सरकारी महाप्रवक्ता त्यसको अध्यक्ष हुन्थ्यो ।

220.अप्रिल १६

221.हेर्नुहोस् – १९१ नं. टिप्पणी

222.रूसी जनताको संघ : राजतन्त्रवादी ब्लयाकहन्ड्रेड संगठन ।

223.अप्रिल १६, शब्दशः रिपोर्ट, पृ. २२५९)

224.लेनिनले यहाँ दोस्तोब्स्कीको प्रतिक्रियावादी उपनयास “डेमन्स”को मास्को कला नाट्यमञ्चद्वारा नाटकको प्रस्तुतीकरणको विरुद्ध पत्रमा गोकीको लेखको चर्चा गर्नुभएको छ ।

225.रुस्काया मिस्ल (रूसी विचार) – दक्षिणपन्थी क्याडेटहरूको पत्रिका ।

226.यो संगठन १९०९ को निर्माण भूतपूर्व बोल्सेभिक – बोग्दानोभ र अलेक्सिन्स्की – ले गरेका थिए । ती वामपन्थी अवसरवादी भएका थिए । त्यो समूहमा ओत्जोविस्त (रूसी शब्द हो : ओत्जोवात, अर्थात् फर्काउनु) पनि थिए । ती वैध संगठनमा पार्टीको काम गर्ने कुराका विरोधी थिए । अनि, ड्युमाबाट

सामाजिक जनवादी पार्टीका प्रतिनिधि फिर्ता बोलाउने माग गर्दथे । 'ईश्वर निर्माता' पनि (टिप्पणी १६ हेर्नुस्) त्यसमा सामेल थिए । व्यपयोर्द समूहका रूसी मजदूरहरूमध्ये कोही पनि समर्थक थिएन । र, १९१३ सम्म त्यो समाप्त भइसकेको थियो ।

227.यो श्रमिक महिलाहरूको प्रथम अखिल रूसी महाधिवेशन, रूसी कम्युनिस्ट पार्टी (बोल्सेभिक)द्वारा आयोजित गरिएको थियो । यो मास्कोमा नोभेम्बर १६-२१, १९१८ मा भएको थियो । महाधिवेशनमा कार्खानामा काम गर्ने तथा गरीब किसान महिलाहरूको तर्फबाट १,१४७ प्रतिनिधि महिलाहरू सामेल भएका थिए ।

228.युवा कम्युनिस्ट लिगको तृतीय अखिल रूसी महाधिवेशन मास्कोमा अक्टोबर २-१०, १९२० मा भएको थियो । महाधिवेशनमा लगभग ६०० प्रतिनिधि सामेल भएका थिए ।

229.कम्युनिस्ट सुबोत्निक : खाली समयमा (शनिबारको अपराह्न र आइतबारका दिन) सामाजिक फाइदाका लागि अवैतनिक स्वेच्छिक श्रमदान गर्ने कम्युनिस्ट ।

230.Economist अंक – १

231.मार्क्सवादको झण्डामुनि (पाद ज्नामेनेज माक्सिज्मा) : एउटा दार्शनिक सामाजिक-आर्थिक मासिक पत्रिका । यो मास्कोमा १९२२ जनवरीदेखि जून १९४४ सम्म प्रकाशित भइरहेको थियो ।